

ISSN 2708-5759

ПАЁМИ ДОНИШГОҲИ ОМУЗГОРӢ

БАҲШИ ИЛМҲОИ ПЕДАГОГӢ ВА ПСИХОЛОГӢ

*Наирияти Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

ВЕСТНИК ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА

СЕРИЯ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ И ПСИХОЛОГИЧЕСКИХ НАУК

*Издание Таджикского государственного педагогического
университета имени Садриддина Айни*

HERALD OF THE PEDAGOGICAL UNIVERSITY

SERIES OF PEDAGOGICAL AND PSYCHOLOGICAL SCIENCES

*Publication of the Tajik State Pedagogical University
named after Sadriiddin Ayni*

№ 1 (27)

Душанбе - 2026

Маҷалла бо фармоиши раиси Комиссияи олии аттестационии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 25 октябри соли 2024, № 399/м ба феҳристи маҷаллаҳои (нашрияҳои) илмӣ тақризшавандаи Ҷумҳурии Тоҷикистон шомил гардидааст.

Маҷалла шомили пойгоҳи иттилоотии «Шохиси иқтибоси илмӣ Русия» (ШИИР) шудааст, ки дар сомонаи Китобхонаи миллии маҷозӣ ҷойгир аст.

Маҷалла дар Вазорати фарҳанги Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1 майи соли 2023 таҳти рақами 292/МҚ-97 ба қайд гирифта шудааст.

Суроға: 734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121

Тел.: (+992 37) 224-36-91

Факс: (+992 37) 224-13-83

Почтаи электронӣ: vestnik.tgpu@gmail.com

Сомонаи маҷалла: www.pedagog.tgpu.tj

Сармуҳаррир: *Ибодуллозода Аҳлиддин Ибодулло* – доктори илмҳои таърих, профессор, ректори ДДОТ ба номи С. Айни

Муовини сармуҳаррир: *Раҷабзода Сирочиқддин Иқром* – доктори илмҳои химия, профессор, муовини ректор оид ба корҳои илмӣ ДДОТ ба номи С. Айни

Котиби масъул: *Муборакиён С. М.*

ҲАЙАТИ ТАҲРИРИЯ:

Маҷидова Бибиҳафиза - доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Нугмонов Мансур - доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Нурзода Абдулбоқӣ Нур - доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Раҷабов Тағоймурод Бобоқулович - доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Сайфуллоев Хайрулло Габдуллоевич - доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Файзализода Ҷумахон Хол - доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Юнусова Нафисахон Муродовна - доктори илмҳои педагогӣ, профессор

Дадобоева Мадина Солибоевна – номзоди илмҳои педагогӣ, дотсент

Бобоева Сайёра Бобораҷабовна – доктори илмҳои психологӣ, профессор

Қодиров Умаралӣ Дустқобилович - доктори илмҳои психологӣ, профессор

Мухамедова Дилбар Ғафурҷоновна - доктори илмҳои психологӣ, профессор

Журнал включен в перечень рецензируемых научных журналов (изданий) Республики Таджикистан по приказу председателя Высшей аттестационной комиссии при Президенте Республики Таджикистан от 25 октября 2024 года № 399/м.

Журнал включен в «Российский индекс научного цитирования» (РИНЦ), размещенный на платформе Национальной электронной библиотеки.

Журнал зарегистрирован в Министерстве культуры Республики Таджикистан 1 мая 2023 года под номером 292/ЖР-97.

Адрес: 734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

Тел.: (+992 37) 224-36-91

Факс: (+992 37) 224-13-83

Электронная почта: vestnik.tgpu@gmail.com

Сайт журнала: www.pedagog.tgpu.tj

Главный редактор: *Ибодуллозода Ахлиддин Ибодулло* – доктор исторических наук, профессор, ректор ТГПУ им. С. Айни

Зам. главного редактора: *Раджабзода Сироджиддин Икром* - доктор химических наук, профессор, проректор по научной работе ТГПУ им. С. Айни

Ответственный секретарь: *Муборакиён С. М.*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

Маджидова Бибихафиза - доктор педагогических наук, профессор

Нугмонов Мансур - доктор педагогических наук, профессор

Нурзода Абдулбоки Нур - доктор педагогических наук, профессор

Раджабов Тагоймурод Бобокулович - доктор педагогических наук, профессор

Сайфуллаев Хайрулло Габдуллаевич - доктор педагогических наук, профессор

Файзализода Джумахон Хол - доктор педагогических наук, профессор

Юнусова Нафисахон Муродовна - доктор педагогических наук, профессор

Дадобоева Мадина Солибоевна – кандидат педагогических наук, доцент

Бобоева Сайёра Бобораджабовна – доктор психологических наук, профессор

Кадыров Умарали Дусткобилович - доктор психологических наук, профессор

Мухамедова Дилбар Гафурджановна - доктор психологических наук, профессор

The journal is included in the list of peer-reviewed scientific journals (publications) of the Republic of Tajikistan, as per the order of the Chairman of the Higher Attestation Commission under the President of the Republic of Tajikistan No. 399/m of October 25, 2024.

The journal is included in the database of «Russian Science Citation Index» (RISC), placed on the platform of the National Digital Library.

The journal is registered by the Ministry of Culture of the Republic of Tajikistan from May 01, 2023 under No.292/JR-97.

Address: 734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121

Phone: (+992 37) 224-36-91

Fax: (+992 37) 224-13-83

E-mail: vestnik.tgpu@gmail.com

Journal website: www.pedagog.tgpu.tj

Editor-in-chief: *Ibodullozoda Ahliddin Ibodullo* - Doctor of Historical Sciences, professor, rector of the TSPU named after S. Ayni

Deputy Editor-in-chief: *Rajabzoda Sirojiddin Ikrom* - Doctor of Chemical Sciences, Professor, Vice-Rector for Research at TSPU named after S. Ayni

Executive Secretary: *Muborakiyon S. M.*

THE EDITORIAL BOARD:

Majidova Bibihafiza - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Nugmonov Mansur - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Nurzoda Abdulboqi Nur - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Rajabov Tagoymurod Boboqulovich - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Sayfulloev Khayrullo Gabduloevich - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Fayzalizoda Jumakhon Khol - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Yunusova Nafisakhon Murodovna - Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

Dadoboeva Madina Soliboevna – Candidate of Pedagogical Sciences, Docent

Boboeva Sayora Boborajabovna – Doctor of Psychological Sciences, Professor

Qodirov Umarali Dustqobilovich - Doctor of Psychological Sciences, Professor

Mukhamedova Dilbar Gafurdjanovna - Doctor of Psychological Sciences, Professor

МУНДАРИЧА / СОДЕРЖАНИЕ

ИЛМҲОИ ПЕДАГОГӢ / ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Саидиброимов Ш. О., Айдармамадова М. К.

Нақши китобхонӣ дар муҳити оилавӣ, ҷойгоҳ ва тараннуми он дар педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон 7

Шарифӣ Қ. Б.

Раванди омӯзиши технологияҳои рақамӣ ва зехни сунӣ дар раванди таълим 12

Саидализода У. Р.

Роль физической культуры в работе с трудновоспитуемыми подростками в Республике Таджикистан 19

Райҳонова С. Ҳ., Сангов Н. Н.

Равандҳои таълими истеҳсоли дар тайёрии мутахассисони ояндаи касбӣ-техникӣ 28

Муродова Ш. С., Саидҷонов З. Д.

Иттилоот, технология ва кибербехатарӣ дар замони рақамӣ - таҷриба ва имкониятҳо барои Тоҷикистон 34

Азизбеки М.

Нақши корҳои мустақилона дар ташаккули салоҳиятҳои худомӯзӣ ва тафаккури мустақили донишҷӯён 44

Абдурахмон М. Х., Муҳиддинзода Б.

Инъикоси арзишҳои ахлоқӣ ва инсондӯстӣ дар «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ 50

Хаспалаев Т. М.

Мафҳум ва моҳияти тарбияи ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқӣ 55

МЕТОДИКАИ ТАЪЛИМ ВА ТАРБИЯ / МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ И ВОСПИТАНИЯ

Ғаффоров А. О., Ҷалилова М. Н.

Нақши хониш дар инкишофи нутқи хонандагони синфҳои ибтидоӣ 61

Ҷӯраева Х. Ё.

Нутқи алоқанок ва роҳҳои инкишофи он дар дарсҳои забони модарии синфҳои ибтидоӣ 68

Юсупова С. А.

Усул ва таълими азхудкунии ҳарф ва элементҳои он дар синфи якум 74

Изатуллозода Х. И.

Ташаккули малакаҳои хониши ифоданоки хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар муносибати босалоҳият 80

Исмоилова С. И.

Рушди тафаккури мантиқӣ дар таълими фанни математика 85

Бадалова М. А.

Методы решения текстовых задач как средство активизация мыслительной деятельности учащихся 93

Ҳоҷазод С., Ҷамшедзода Ф. Ҷ.

Технологияҳои инноватсионӣ ва салоҳиятҳои калидӣ зимни омӯзиши адабиёти тоҷик дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва инъикоси онҳо дар стандартҳои давлатӣ ва фаннӣ 99

Исломов Ш., Ҷамшедзода Ф. Ҷ.

Методҳои ташаккул ва рушди ғайриҷабди зехнӣ эҷодии хонандагон зимни омӯзиши адабиёти тоҷик дар шароити муносибати босалоҳият ба таълим 109

Нуров М. С., Эмомов И. Б.

Моҳияти таълими фосилавӣ дар фароҳамории ангезаи забаномӯзии донишҷӯён тавассути технологияҳои муосири иттилоотӣ 118

Раҳимзода С. Д.

Усулҳо ва воситаҳои инкишофи малакаи истимод дар раванди таълими забони англисӣ 123

Атоҳонзода Ҳ. Р.

Рушди салоҳиятҳои методии омӯзгорони фанҳои табиатшиносӣ дар таҳқиқотҳои педагогӣ 129

Умаров У. С., Раҷабов У. Х.

Нақши «Методикаи таълими физика» ҳамчун илм дар амалигардонии ҳадафи чоруми стратегии миллӣ – саноатикунории босуръати кишвар 136

Нугмонов М., Бобохонова Ш. Н.	
Амалигардонии робитаи физика ва математика - яке аз роҳҳои фаъолгардонии раванди таълими физика дар МТОК зимни татбиқи низоми кредитии таҳсилот	144
Мирзоев А. М.	
Формирование представлений о стихийных бедствиях и способах уменьшения их последствий в кружке по физике.....	150
Файзуллоева М. М., Бобизода Ғ. М.	
Методи таҷриба ҳамчун воситаи ягонаи омӯзиши фанҳои табиатшиносӣ.....	157
Холмуродзода А. Х.	
Фаъолияти дарсӣ ва беруназсинфӣи хонандагон аз фанни химия ҳамчун объекти таҳқиқот	164
Амонов Б. П., Файратзода М. Х.	
Истифодаи ҳалли масъалаҳо доир ба тарзи ҳаёти солим зимни омӯзиши биология	169
Раҳимзода Ш. Ҳ., Шарипов М. М.	
Роҳҳои омӯзиш ва тарзи истифодабарии рустаниҳои шифобахш дар дарсҳои ботаника	176
Маҳкамов М.	
Методи нави баробаркунии Маҳкам дар ҳалли системаи муодилаҳои ирратсионалии ғайристандартӣ.....	184
Қамариддинзода З. Н.	
Омӯзиши мафҳуми бурриши тиллоӣ дар фанни назарияи ададҳо.....	198
Раззоқов А. А., Худоярзода Ҳ. Х.	
Усулҳои ташаккул додани фаъолияти эҷодии хонандагон дар раванди таълими математика.....	204
Назаров А. П., Неъматов Ғ. Н., Одинаев Ҳ. М.	
Технологияи сохтани барномаи компютерӣ оид ба гузаронидани кори хаттӣ доир ба алгоритмсозии шоханок бо татбиқи методи Пулот.....	211
Абидов Р. Т.	
Асосҳои методи барномасозии компютерӣ кори санҷишӣ аз математикаи синфи 6 оид ба мавзӯи “Тақсимкунандаҳо ва қаратихо” бо истифода аз методи Пулот	219
Неъматов Ғ. Н., Умарзода Ш. У.	
Методҳои истифодабарии барномаи Scratch дар раванди таълими технологияи иттилоотӣ дар синфҳои 5-6	225
Мирзоева Б. И.	
Бартарият ва камбудии асосии раванди таълими технология ва касбу ҳунари мардумӣ дар низоми босалоҳият	230

ИЛМҲОИ ПСИХОЛОҒӢ / ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ НАУКИ

Бобоёрв З. Ҳ.	
Нақши муҳити иҷтимоӣ ва этнофарҳангӣ дар ташаккули шахсияти донишҷӯён	236
Саидзода Б. Х.	
Таъсири муносибатҳои оилавӣ ба рушди худбаҳодиҳии фарзандон.....	245
Асозода Б. Ҷ.	
Сабабҳои пайдоиш ва ташҳиси дифференсиалии шаклҳои гуногуни олигофрения дар кӯдакон.....	250
Чжан Миньцзе	
Роль факторов интеллекта в достижении образовательной карьеры: анализ, основанный на возможностях разработки учебных программ и их реализации в классе.....	257
Алиев М. Т.	
Моделҳои вайроншавии муносибатҳои оилавӣ ва оқибатҳои психологӣи он	268
Жэнь Сяоин	
Исследование влияния личностных качеств учителей на сотрудничество дома и школы	275
Табаров Д. Д.	
Некоторые психологические проблемы учащихся младших классов в период перехода к подростковому возрасту	284

ТДУ 37.018.1:398

**НАҚШИ КИТОБХОНӢ ДАР МУҲИТИ ОИЛАВӢ, ҶОЙГОҲ ВА ТАРАННУМИ
ОН ДАР ПЕДАГОГИКАИ МАРДУМИИ ТОҶИКОНИ БАДАХШОН**

Саидиброимов Ш. О., Айдармамадова М. К.

*Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон
Донишгоҳи давлатӣ омӯзгорӣ Тоҷикистон ба номи Садриддин Айнӣ*

Муқаддима. Мусаллам аст, ки китобхонӣ ин раванди мақсадноки ташаккули инкишофи мутаносиби шахс буда, яке аз омилҳои муҳимми устувории ҷомеа ба ҳисоб меравад. Китобхонӣ воридшавӣ ё дахлаткунии насли наврасро ба ҳаёти нав, ҳамчун субъекти ғайол дар ҷомеа таъмин менамояд.

Тараннуми китобхонӣ дар осори адибону мутафаккирони адабиёти классикии тоҷик, олимони соҳаи педагогика, адабиёт, фалсафаву ҷомеашиносӣ ва амсоли инҳо мавқеи марказиро ишғол менамояд. Аммо ноғуфта намонад, ки сарчашмаи ҳамаи ин таҳқиқотҳо педагогикаи мардумӣ мебошад. Доир ба ин мавзӯ баъзе тадқиқоту таҳлилҳо анҷом дода шудаанд. Маврид ба қайд кардан аст, ки бархе аз олимони тоҷик, аз ҷумла М. А. Орифӣ, З. Сафо, Ш. Розизода, Х. Мирзозода, Ш. Нуъмонӣ ва дар охири асри XX ва ибтидои асри XXI педагогони муосири тоҷик М. Лутфуллоев, Х. Афзалов, С. Қодирова, Ш. Шарипов, Э. Раҳмон, Ф. Шарифзода, Т. Атаханов, И. К. Холовна, Б. Раҳимов, А. Нуров, Ҷ. Булбулов, Ш. О. Саидиброимов ва амсоли инҳо роҷеъ ба ақидаҳои педагогии мутафаккирони форсу тоҷик пажӯҳишҳои илмӣ анҷом дода, баъзан ба педагогикаи мардумӣ низ тавачҷуҳ намудаанд [10, с. 14].

Вале ин таҳқиқотҳо ба пуррагӣ ба таҳқиқоти педагогикаи мардумӣ бахшида нашудаанд ва паҳлуҳои зиёди масъалаи тарбия дар педагогикаи мардумӣ ҳанӯз ҳам пурра омӯхта нашуда, ба таҳқиқ ниёз доранд. Маҳз дар ин мақола мавзӯи нақши китобхонӣ дар муҳити оилавӣ, ҷойгоҳ ва тараннуми он дар педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон мавриди тадқиқ қарор дода шуда, оид ба раванг бахшидани китобхонӣ дар оила ва бо ин роҳ ташаккул додани дониш, савод ва тарбияи ахлоқии фарзанд дар педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон баъзе андешаҳо оварда шуданд.

Яке аз ғазилатҳои неки инсонӣ, ки шаъну шараф ва манзалати ӯро баланд мебардорад, ин ахлоқи неқ ва намунавӣ ӯ мебошад. Ниёгон ахлоқи неки инсонӣ, хусни одобрӣ дар вучуди фарзандон парвариш намуда, аз хурдӣ таълим меоданд ва аз бузургсолон то хурдсолон онро риоя мекарданд ва ин вижагии асосии афкори педагогикаи мардумӣ мебошад. Омили асосии муваффақ шудан дар таълиму тарбия раванг ёфтани мактаби оилавӣ ва ҷалб намудани кӯдакон дар оила ба китобхонӣ мебошад, ки дар педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон нақши марказӣ дошт. Масалан, омӯзгор-шоир Исмоилшо Саидиброимов ёдовар шудааст: “Падарбузургам Шохфутур Муҳаббатшоҳзода дар хурдӣ маро ба шеърӣ бузургони форсу тоҷик шинос намуда, дар ниҳодам меҳру муҳаббати шоириро парварид... Аз давраи мактабхониам шеърро ғазалҳоям дар рӯзномаю маҷаллаҳои замонавӣ ҷоп шудан гирифтанд” [10, с. 14].

Ин аз он шаҳодат медиҳад, ки мардуми тоҷик аз қадим ба китобхонии фарзандон диққати асосӣ равона кардааст ва яке аз вижагии асосии тарбия дар оилаи тоҷикони Бадахшон низ ба китобхонӣ ҷалб намудани кӯдакон аз хурдсолӣ мебошад. Ин афкор боиси пайдо шудан ва ташаккул ёфтани муҳаббат ба китобхонӣ мебошад. Падару модар одатан пеш аз ҳама китобро хонда, мазмунӣ онро ба кӯдакон мефаҳмонданд, афсонаҳои халқӣ тоҷикро ба фарзандон нақл мекарданд, пандҳо, зарбулмасалу мақолҳоро ба онҳо ёд меоданд ва бо ин васила дар таълиму тарбияи фарзанд сазми асосӣ мегузоштанд. Муҳаққиқи соҳаи педагогика Ш.О. Саидиброимов овардааст: “Дар педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон, аз ҷумла жанри афсона, зарбулмасалу мақол, тегӯят, байтбарак, ривоят ва амсоли инҳо, ки мазмунӣ тарбиявӣ-ахлоқӣ доштанд, васеъ истифода мешуданд” [12, с. 246].

Аз ин рӯ, омӯхтани педагогикаи мардумӣ ва мутобиқи замон дар таълиму тарбияи насли наврасу ҷавон мавриди истифода қарор додани он муҳим ва мақсаднок аст, зеро таълимоти ниёгон сар то сар андешаҳои баланди тарбиявӣ доранд.

Бо мақсади боз ҳам беҳтар ба роҳ мондаи кори илмӣ дар рафти гузаронидани таҳқиқот ба баъзе минтиқаҳои Вилояти Мухтори Кӯҳистони Бадахшон, аз ҷумла, ноҳияҳои Роштқалъа, Шугнон ва Ишкошим сафар намуда, бо куҳансолон суҳбат оростам. Инчунин аз бойгонӣ ё китобхонаҳои шахсии баъзе одамон, ки аз падару бобоҳояшон ба онҳо ба мерос мондаанд, дидаи намуда, аксбардорӣ кардам ва бо меросхӯрон суҳбат доир намудам. Албатта, ин китобхонаҳо ҳамчун китобхонаи расмӣ ба қайд гирифта нашудаанд ва шояд аз ин сабаб онҳоро китобхона гуфтан натавонем, вале китобҳои зиёд ҷамъоварӣ гардида, дар ҷевонҳо ҷо дода шуданд. Дар ин росто метавон китобхонаи Назаралиев Иқбол, Маҳбубшоев Яъқубшо, Ҷамшедов Қамчибек, Хониқов Гулзорхон – сокинони ҷамоати Тавдем, Ҳазорабеков Сардорбек, Лаълҷубаи Мирзоҳасан, Бахронов Тутишо, истиқоматкунандагони ҷамоати Тусиён, Гавҳаров Шохмузаффар, Саидшамсов Далер, Фуломалиев Нурулло, сокинони ҷамоатаи Мирсаид Миршакари ноҳия Роштқалъа, Алимададшоев Бахтоваршо, сокини ҷамоати Поршиневи ноҳияи Шугнон ва дигарон мисол овард. Шиносой ва суҳбат бо соҳибони ҳозираи ин китобхонаҳо аз ҷумла, Назаралиев И., Маҳбубшоев Я., Ҳазорабеков С., Гавҳаров Ш., Саидшамсов Д., Фуломалиев Н. андешаҳои болозикри моро боз ҳам тақвият ва асоснок намуд.

Дар рафти пурсиш ба саволи “Ин китобхона ё бойгонӣ кай таъсис ёфтааст? ва “Китобхоро аз кучо ҷамъоварӣ намудед?” посухҳо якранг буданд. Аксари мусоҳибон қайд намуданд, ки мо таъсис ёфтани ин китобхонаҳоро ёд надорем. Танҳо аз падару модар ва ё бобоёни худ шунидем, ки гузаштагони мо мардуми китобдӯсту китобхон буданд, китобхоро ҷамъоварӣ намуда, бойгонии худро ташкил намудаанд. Ё дар рафти суҳбат Алимададшоев Б. иброз дошт, ки хусусияти асосии ниёгони мо ин буд, ки пеш аз дарёфт кардани маводди ғизоӣ ё пӯшок китоб мехариданд. Китобҳои нодирро аз қабилӣ “Маснавии маънавий”-и М.Румӣ, “Шоҳнома”-и Фирдавсӣ, асарҳои Носири Хусрав, девони Саной, Ҳофиз, Бедил, Саъдӣ, китобҳои “Самаки айёр”, “Отаи Той”, “Ҷомеъ-ул-ҳикоят”, дostonҳои “Лайлӣ ва Мачнун”, “Варқа ва Гулшод” ва дигар китобхоро ё бо нархи баланд мехариданд ва ё китобат менамуданд. Масалан, “Маснавии маънавий” ё дигар китобҳои нодирро ба ивази як барзагов ва ё зиёда аз 150-200 кг гандум мехариданд ва бо ин тариқ китобхоро ба даст оварда, фарзандонро ҷиддан ба китобхонӣ ҷалб мекарданд.

Мушоҳидаҳо нишон доданд, ки ин китобҳои нодир ҳақиқатан дар бойгонии номбурдаҳо ҷой доранд. Мо дар бойгонии Саидфаррухшоҳ, бо кумаки Алимададшоев Б. китоби “Осори нучумӣ”-и Саидфаррухшоҳ, муаллифони У. Мамадшерзодшоев ва Ш. Шерзодшоев пайдо намудем, ки дар сарсухани он омадааст: “Рисолаҳои Шохзодамуҳаммад ибни Саидфаррухшоҳ “Рисолаи Нучум”, “Ҳаза нучуми Шохзодамуҳаммад ибни Саидфаррухшоҳ” ва “Ҷадвалҳои нучумӣ” фаъолияти ӯро дар соҳаи нучумшиносӣ дар бар гирифта, онҳо собит мекунанд, ки ӯ дар ин ҷодаи илм осори зиёде аз худ боқӣ гузоштааст” [16, с. 8].

Ин нуктаҳо бори дигар дар педагогикаи мардумии халқи тоҷик ҷой доштани ташвиқи тарғиби китобхонӣ, мардуми босаводу соҳибилм будани ниёгони тоҷикро собит менамоянд. Инчунин иқтибоси боло шаҳодат медиҳад, ки гузаштагон хаттоти моҳир ва соҳибилму соҳибсавод будаанд. Азбаски дар замонҳои қадим ба даст овардани адабиёти илмиву адабӣ дар кӯҳистони Бадахшон мушкилии асосӣ буд, онҳо китобхоро бо ҳар восита дастрас намуда, бо роҳи хаттотӣ нусхабардорӣ мекарданд ва дар таълиму тарбияи фарзанд ба кор мебарданд.

Ҳамин тариқ, китобхонӣ, пайдо намудани муҳаббат ба хондани китоб дар оилаҳои тоҷикони Бадахшон аз қадим ва қариб дар ҳар як хонадон мавҷуд буд. Падару модар вақти бегоҳ баъд аз ғориғ шудан аз кор фарзандон, набераву абаҳои худро гирди ҳам ҷамъ оварда, ба китобхонӣ, ҷистонгӯиву байтбарак ҷалб мекарданд, ки ин дар ташаккули дониши фарзандон ва тарбияи ахлоқии онҳо нақши асосӣ дошт. Муҳаққиқ Волков нигоштааст: “Дар ҳикмати халқии педагогӣ тафовути шаклҳои тарбия хеле возеҳ мушоҳида мешавад: зарбулмасалҳо - асосан барои тарбияи эстетикӣ, ҷистонҳо – барои тарбияи зеҳнӣ, афсонаҳо – барои тарбияи ахлоқӣ истифода мешаванд” [3, с. 98].

Аз таҳқиқотҳои педагогӣ маълум аст, агар таълиму тарбия дуруст ба миён гузошта шавад ва ба зеҳни кӯдак ё наврас ҳамин гуна ҷой дода шавад, умеди комил метавон дошт, ки хурдсол рафтору кирдори худро дигар менамояд ва номбардори падару модар мегардад. Ин ақидаро Муҳаммади Ғаззолий низ дар китоби «Кимиёи саодат» чунин инъикос кардааст:

«Дили кӯдакон мисли замини навкорам аст ва он чи ки мо дар он кишт мекунем, ҳамон месабзанд» [5, с. 198].

Маҳз дар педагогикаи мардумии тоҷикон ин нуктаҳо пурра ҷойгузин буданд. Хурдсолони хонадон бо ташаббуси куҳансолони оила, бобову момо, падару модар ба хондани “Афсонаҳои халқи тоҷик”, “Маснавии маънавӣ”, “Шоҳнома”, “Сафарнома”-и аНосири Хусрав, девони Саной, Ҳофиз, Бедил, китобҳои “Самаки айёр”, “Отаи Той”, “Ҷомеъ-ул-хикмат”, асарҳои Саъдӣ, Ҷомӣ, У. Кайковус ва амсоли инҳо ҷалб гардиданд. Куҳансолон мазмунӣ китобхоро дар доираи фаҳмиши кӯдакон кӯдакон ба онҳо шарҳ медоданд, аз хурдӣ онҳоро хату савод меомӯхтанд. Ин буд, ки фарзандонашон баъд аз ба камол расидан кадрҳои баландихтисосу шуҳратёр мегардиданд.

Дар тақвияти ин фикр аз зиндагии аввалин омӯзгори Бадахшон, шоир ва маорифчӣ Шоҳфутур Муҳаббатшоҳзода, ки дар тақвияти педагогикаи мардумӣ, илму адаб саҳми босазо дорад, ёдовар шудан ба маврид аст. Муҳаққиқ А. Абибов дар мақолааш “Шоҳфутур” овардааст: “Дар ҳақиқат бисёр шогирдони Охунд Шоҳфутур дорои унвони илмӣ шуда, қисми дигарашон дар вазифаҳои роҳбарикунанда кор карда истодаанд. Рафиқон З. Саломатшоев (собиқ вазири хоҷагии коммуналии РСС Тоҷикистон), Б.И. Искандаров (доктори илмҳои таърих ва аъзои корреспонденти АФ Тоҷикистон), М. Гулмуҳаммадов (номзоди илмҳои биологӣ), Ҳ. Алиназаров (директори Институти тақмили ихтисоси муаллимони ВМКБ), Н. Шанбезода (шоир), М. Тошмуҳаммадов (Генерал-комисари ҳарбии РСС Тоҷикистон), Мاستибек Раҷаббеков (корғари масъули Президиуми Совети олии РСС Тоҷикистон), Х. Шодмонов, С. Худойбердиев (нафақагирон) ва боз бисёриҳо аз шогирдони Шоҳфутур мебошанд” [2, с. 198].

Агар иқтибоси болооварда аз як тараф, шогирдони баландпоя тайёр кардани шоир-омӯзгор Ш. Муҳаббатшоҳзода ро инъикос намоёнд, аз тарафи дигар таваҷҷуҳи моро ба он ҷалб намуд, ки худӣ устод Шоҳфутур Муҳаббатшоҳзода дар замони набудани мактаб дар кӯхистони Бадахшон дар кучо таълим гирифтааст, ки худ одами шуҳратёру боэҳтиром, донишманду оқил, маорифчӣ шоир гардида, дар тайёр намудани кадрҳои баландихтисос барои халқу миллат саҳми арзанда гузоштааст.

Аз таҳқиқотҳои олимони ва муҳаққиқони осори ин донишманд Л. Давлатбеков, А. Абибов, А.Н. Болдирев, А.Е. Бертелс, В. Охонниёзов, Ҳ. Қаландариён, Т. Қаландаров, А. Абдулназаров, Г. Ризвоншоева, Н. Ризвоншоева, Ҳ. Таваккалов, А. Охонниёзов, Ш.О. Саидиброимов, Ҷ. Бехронов, Г. Мирҳасанов, Қ. Аламшоев, У. Муҳаммадшерзодшоев ва дигарон дарёфтанд, ки муҳити оилавии шоир - омӯзгор Шоҳфутур барои таълим ва гирифтани илму дониш созгор буда, ӯ дар хурдӣ соҳиби хату савод ва дониш гардидааст ва баъдан дониш ва ҳаттотии худро дар назди устодони бузургӣ он замон тақмил додааст. Шоҳфутур шахси китобхону китобдӯст ва ҳаттоту бомаҳорат будааст. Муҳаққиқони болозикр бар он назаранд, ки Шоҳфутур барои тайёр кардани шогирдони бомаҳорат шабу рӯз ба омӯхтан машғул буд. Инчунин ҷиҳати нарасидани китобҳои дарсӣ рӯзона дарс меод ва шабҳо ба китобат кардани китобҳо барои шогирдон машғул буд.

Хулоса. Ин гуфтаҳо бори дигар тасдиқ мекунанд, ки китобхониву китобдӯстӣ ва тарбияи дурусти фарзандон дар педагогикаи мардумии халқи тоҷик, аз ҷумла, тоҷикони сокини Бадахшон мавқеи асосӣ дошт ва анъанавӣ мактаби илмиву адабии оилавӣ дар Бадахшон аз насл ба насл интиқол меёфт. Дар маҷмӯъ ба китобхонӣ ҷалб намудани фарзандон аз синни кӯдакӣ ва бо ин роҳ тақвият бахшидани қори таълиму тарбия дар педагогикаи мардумии мардуми тоҷик ҷойгоҳи асосӣ дорад, ки қобили таҳқиқ ва омӯзиш аст.

Адабиёт

1. Абдулназарзода, А.Қ. Тазкираи шоирони шугризабон / А.Қ. Абдулназар, Душанбе, 2022. – 306 с.
2. Абибов, А. Аз таърихи адабиёти тоҷик дар Бадахшон / А. Абибов. – Душанбе: Дониш, 1971. – 197 с.
3. Волков, Г. Н. Этнопедагогика / Г. Н. Волков. – Москва, 1999. – 168 с.
4. Давлатбеков, Л. Шоҳфутур-адиби донишманд / Л. Давлатбеков. Душанбе, 2012. – 172 с.
5. Муҳаммад Ғаззали. Кимиёи саодат / М. Ғаззали. – Тошканд, 1890. – 450 с.
6. Муҳаммад Рашид. Фалсафа аз оғози таърих / М. Рашид. - Душанбе: Ирфон, 1990. - 478 с.
7. Охонниёзов, В. Д. Инъикоси суннат ва эътиқодоти мардумӣ дар назми шифоҳои помидризабон / В. Д. Охонниёзов // Паёми Донишгоҳи Хоруг, бахши 2, илмҳои гуманитарӣ. – 2000. - №2. – С. 34-39.
8. Охонниёзов, В. Д. Шах-Футур Муҳаббат-шахзаде – основатель просвещения Памира / Т.С. Қаландаров, В.Д. Охонниёзов // Выдающиеся просветители Евразии. – Уфа: Издательство БГПУ, 2016. – С. 122-128.

9. Охонниёзов, В. Д. Таҳаввули адабиёти Бадахшон дар давраи Истиқлолият / В. Охонниёзов. – Душанбе: Сифат-Офсет, 2023. – 198 с.
10. Саидиброимов И. Қиссаи дурӣ / И. Саидиброимов. – Хоруғ, 2011. – 65 с.
11. Саидиброимов, Ш. О. Аз Шоҳфутур то Шофитур / Ш.О. Саидиброимов. - Душанбе: Сифат-Офсет, 2023. - 108 с.
12. Саидиброимов, Ш.О. Хирад ҳамчун хориқаи сирати миллӣ дар тафсири мутафаккирони форсу тоҷик (асрҳои X-XI) / Ш.О. Саидиброимов. - Душанбе: Сифат-Офсет, 2023. - 364 с.
13. Атаханов, Т. Очеркҳои афкори педагогӣ (воситаи таълим) / Т. Атаханов, М. Лутфуллоев, Ф. Шарифов. - Душанбе, 2005. - 224 с.
14. Таърихи адабиёти Бадахшон / Мураттибон: Л. Мирзоҳасан, А. Чарогабдол. Муҳаррири масъул: Ш. Бунёд. – Душанбе: Адиб, 2005. – 542 с.
15. Тилло Пулодӣ. Шоирони халқи Бадахшон / Т. Пулодӣ. – Душанбе: Нашриёти «Шарқи Озод», 1999. - 140 с.
16. Мамадшерзодишоев, У. Осори нучуми Ш. Саидфаррухшоҳ. Ҷ. 2. / У. Мамадшерзодишоев, Ш. Шерзодишоев. – Душанбе: Паёми ошно, 2017. – 214 с.
17. Фидолиева, З. Нақши зан-модар дар оила (мақола) // Раҳнамои омӯзгор, 2014, №11 (143), Хоруғ. - 32 с.
18. Амир Ҷ. Нақши ориёиҳо дар рушди тамаддуни ҷаҳонӣ (хулосаи мақола ва гузоришҳои конференсия) / Ҷ. Амир, М. Холов. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2006. – 134 с.
19. Шаъбонӣ, Р. Одоб ва русуми Наврӯз / Р. Шаъбонӣ. - Душанбе, 2011. – 238 с.
20. Энциклопедияи Бадахшон // Шӯрои илмӣ ва таҳрирӣ: Раиси Шӯро М. Илолов, муовин Парвона Ҷ. – Душанбе: Андалеб Р, 2016. - 468 с.

НАҚШИ КИТОБХОНӢ ДАР МУҲИТИ ОИЛАВӢ, ҶОЙГОҲ ВА ТАРАННУМИ ОН ДАР ПЕДАГОГИКАИ МАРДУМИИ ТОҶИКОНИ БАДАХШОН

Аз таҳқиқотҳои олимони таърихшиносӣ педагог ва мардумшиносӣ адабиётпазӯҳандагон маълум аст, ки мардуми ориётаборӣ тоҷик ва баҳусус, мардуми кӯхистони Бадахшон ба китобхониву китобдорӣ аз қадим боз тавачҷуҳи зиёд зоҳир намуда, дар оилаи ин мардум ҷалб намудани фарзандон ба мутолиаи китоб ба ҳукми анъана даромада буд. Таҳқиқотҳо собит намудаанд, ки мардуми ин сарзамин худ соҳиби ҳатту савод ва дониши баланд буда, дар таълиму тарбияи фарзанд низ саъю талош ва заҳмати калон ба харҷ доданд. Яке аз вижагиҳои таълим, ки мардуми сарзамини Бадахшон ба он диққати асосӣ меоданд, ин ташвиқи тарғиби китобхонӣ мебошад ва он дар педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшон ҷойгоҳи махсус дошт. Аз таҷрибаҳои ҳаррӯзаи зиндагӣ маълум аст, ки рушди бешубҳаи техникаи муосир ва дигар омилҳо ба тарбияи фарзанд, баҳусус китобхонии насли наврас ва ҷавон ҳам таъсири мусбат ва ҳам манфӣ мерасонанд ва қариб аст, ки анъанаи китобхонӣ аз байн биравад. Аз ин лиҳоз, дар ин мақола тасмим бар он гирифтём, ки вижагиҳои ҷалби фарзандон ба китобхонӣ дар оила ва нақши он дар педагогикаи мардумии тоҷикони Бадахшонро мавриди тадқиқ ва таҳлил қарор диҳем, зеро ин анъанаи неки ниёгон дар тарбияи насли наврас мақоми асосӣ дошт. Истифодаи бурдани осори мутафаккирони форсу тоҷик дар таълиму тарбияи фарзанд дар оила қисмати калидии тарбия буд ва маҳз дар ин мақола оиди ин нуқот таҳлилҳои асоснок оварда шуданд.

Калидвожаҳо: китоб, китобхонӣ, китобдӯстӣ, педагогикаи мардумӣ, Бадахшон, оила, тарбия, падару модар, андарз.

РОЛЬ ЧТЕНИЯ В СЕМЕЙНОЙ СРЕДЕ, ЕГО МЕСТО И ЗНАЧЕНИЕ В НАРОДНОЙ ПЕДАГОГИКЕ ТАДЖИКОВ БАДАХШАНА

Исследования историков, педагогов, этнографов и литературоведов показывают, что таджики арийского происхождения, и особенно жители Бадахшанских гор, с древних времен проявляли большой интерес к чтению и хранению книг, и для них стало традицией вовлекать своих детей в чтение. Исследования доказали, что сами жители этой земли были высокограмотными и эрудированными, и они также прилагали много усилий к образованию и воспитанию своих детей. Одной из особенностей образования, которой жители Бадахшана уделяли особое внимание, было поощрение и развитие чтения, и оно занимало особое место в народной педагогике таджиков Бадахшана. Из повседневной жизни известно, что беспрецедентное развитие современных технологий и другие факторы оказывают как положительное, так и отрицательное влияние на воспитание детей, особенно на чтение подростков и молодежи, а традиция чтения находится на грани исчезновения. В связи с этим в данной статье мы решили изучить и проанализировать особенности вовлечения детей в чтение в семье и его роль в народной педагогике таджиков Бадахшана, поскольку эта добрая традиция наших предков играла ключевую роль в воспитании молодого поколения. Использование трудов персидских и таджикских мыслителей в воспитании детей в семье являлось важной частью воспитания, и в данной статье представлен обоснованный анализ этого момента.

Ключевые слова: книга, чтение книг, любовь к книгам, народная педагогика, Бадахшан, семья, воспитание, родители, наставление.

THE ROLE OF READING IN THE FAMILY ENVIRONMENT, ITS PLACE AND SIGNIFICANCE IN THE FOLK PEDAGOGY OF THE TAJIKS OF BADAKHSHAN

Research by historians, educators, ethnographers, and literary scholars shows that Tajiks of Aryan descent, and particularly those living in the Badakhshan mountains, have shown a keen interest in reading and preserving books since ancient times, and it became a tradition for them to engage their children in reading. Research has shown that the inhabitants of this land themselves were highly literate and erudite, and they also invested considerable effort in the education and upbringing of their children. One of the educational aspects to which the inhabitants of Badakhshan paid particular attention was the encouragement and development of reading, which occupied a special place in the folk pedagogy of the Tajiks of Badakhshan. It is known from everyday life that the unprecedented development of modern technology and other factors have both positive and negative effects on the upbringing of children, especially on the reading habits of adolescents and young adults, and the tradition of reading is on the verge of extinction. In this regard, in this article, we decided to study and analyze the specifics of engaging children in reading at home and its role in the folk pedagogy of the Tajiks of Badakhshan, as this cherished tradition of our ancestors played a key role in the upbringing of the younger generation. The use of the works of Persian and Tajik thinkers in raising children at home was an important part of their upbringing, and this article presents a well-founded analysis of this aspect.

Keywords: book, reading, love of books, folk pedagogy, Badakhshan, family, upbringing (education), parents, admonition.

Дар бораи муаллифон

Саидиброимов Шозодаиброҳим Одишоевич
Номзади илмҳои педагогӣ, муовини
директор оид ба маориф, илм ва инноватсия
Филиали Институти ҷумҳуриявии тақмили
ихтисос ва бозомӯзии кормандони соҳаи
маориф дар ВМКБ
736000, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Хоруг,
кӯчаи С. Абдурахмонов, 104
E-mail: shozoda07.71@mail.ru

Айдармамадова Малика Карамхудоевна
Унвонҷӯи кафедраи умумидонишгоҳии
педагогика
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: aidarmamadova98@mail.ru

Об авторах

Саидиброимов Шозодаиброҳим Одишоевич
Кандидат педагогических наук,
заместитель директора по образованию,
науке и инновациям
Филиал Республиканского института
повышения квалификации и переподготовки
работников системы образования в ГБАО
736000, Республика Таджикистан, г. Хорог,
улица С. Абдурахмонов, 104
E-mail: shozoda07.71@mail.ru

Айдармамадова Малика Карамхудоевна
Соискатель общеуниверситетской
кафедры педагогики
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: aidarmamadova98@mail.ru

About the authors

Saidibroimov Shozodaibrohim Odilshoevich
Candidate of pedagogical science, deputy
director for Education, Science and Innovation
Branch of the Republican Institute for
Professional Development in Education in
GBAO
736000, Republic of Tajikistan, Khorog,
S. Abdurakhmonov street, 104
E-mail: shozoda07.71@mail.ru

Aidarmamadova Malika Karamkhudoevna
Applicant of the University-wide Department
of Pedagogy
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: aidarmamadova98@mail.ru

РАВАНДИ ОМУЗИШИ ТЕХНОЛОГИЯҲОИ РАҚАМӢ ВА ЗЕҲНИ СУНӢЙ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМ

Шарифӣ Қ. Б.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Дар даҳсолаи охир ҷаҳон ба марҳилаи нави рушди илмӣ-техникӣ ворид шуд, ки онро аксаран инқилоби рақамӣ меноманд. Тағйиротҳое, ки технологияи рақамӣ ва зеҳни сунӣ ба соҳаи маориф ворид кардаанд, на танҳо шакли таълим, балки мазмун, усул ва муҳити омӯзиширо низ аз нав муайян месозанд. Имрӯз мо ба марҳилае расидаем, ки бе истифодаи технологияҳои рақамӣ ташкили раванди таълим қариб ғайриимкон шудааст. Дар баробари ин, зеҳни сунӣ ҳамчун як дастоварди бузурги илмӣ имконият медиҳад, ки раванди таълим фардисозӣ шуда, самаранокии он афзоиш ёбад.

Технология ҳамчун як қувваи асосии пешбарандаи таърихи башарият, бо таҳсилот, муҳаррики сармояи инсонӣ, ҳамчун муҳаррики асосии рушди иқтисодӣ ва иҷтимоӣ рақобат мекунад [12, с. 69-71]. Таҳсилот, ки пешсаф аст, имкон медиҳад, ки банақшагирии фаъоли захираҳои инсонӣ барои рушди ҷомеа, ба ҷомеа имкон медиҳад, ки аз муқофотҳои иқтисодии технология баҳра баранд. Истифодаи технологияҳои иттилоотӣ барои пешбурди ислоҳоти маориф ба як консенсуси байналмилалӣ табдил ёфта, дар сиёсати маорифи аксари кишварҳои тараққиёфта, аз ҷумла ИМА, Британияи Кабир, Япония, Русия, Кореяи Ҷанубӣ ва Сингапур ҷорӣ гардидааст. Технология ин воситаи техникӣ ва илмист, ки кори одамро осон мекунад.

Таърихи таҷҳизоти ҳисоббарорӣ на танҳо маҷмуи дастовардҳои техникӣ, балки ифодаи ихтироъкорӣ ва талошҳои пайвастаи инсон барои такмилдиҳии технология мебошад. Ҳатто пешравони аввалини техникаи ҳисоббарор мехостанд ҳалли масъалаҳои мураккаби математикиро ба одамон осон кунанд. Ғояҳои инноватсионӣ ва таҳаввулотии системавии ин дастгоҳҳо ҳамчун таҳкурсии рушди технологияи муосир хизмат намуда, ба рушди ҳисоббарории компютерӣ ва заминаи илмӣ он мусоидат намуданд. Ин таҷрибаҳо ва дастовардҳо имрӯз нақши муҳимми амалӣ ва назариявӣ дар таҳқиқоти илмӣ, технология ва фаъолияти рӯзмарра доранд.

Аз рушди аввалин мошинҳои ҳисоббарори механикӣ то ташаккули технологияҳои рақамӣ муосир ёдовар мешавем, ки дар ҷадвали зерин оварда шудааст:

Сол	Ном	Тавзеҳ
1936	Z1 Конрад Зузе	Аввалин намунаи мошини ҳисоббарори механикӣ барномарезишаванда, ки ҳамчун қадами ибтидоӣ дар ташаккули компютерҳои муосир арзёбӣ мегардад.
1939	Z2	Мошини ҳисоббарори электромеханикӣ Z2 ҳамчун гузариш аз механика ба системаҳои гибридӣ ба ҳисоб меравад.
1941	Z3	Аввалин компютери комилан автоматӣ барномарезишаванда, ки қобилияти иҷрои алгоритмҳои мураккабро дошт.
1945	Архитектураи фон Нейман	Моделҳои универсалии коркарди додаҳо, ки то имрӯз асоси компютерҳои рақамӣ мебошад.
1946	ENIAC	Аввалин компютери электронии умумимақсад, ки суръати коркарди маълумотро ба таври назаррас афзун кард.
1951	UNIVAC I	Аввалин компютери тичоратии истеҳсолшуда, ки барои истифодаи саноатӣ ва давлатӣ пешбинӣ шуда буд.
1956	Аввалин диски сахти IBM	Созиши аввалин дастгоҳи нигоҳдории магнитӣ бо иқтидори 5 МБ, ки оғози давраи нигоҳдории электронии додаҳо мебошад.
1964	Аввалин муши компютерӣ	Ихтирои Даг Энгелбарт, ки принсипи ҳамкории инсон ва компютерро тағйир дод.
1969	ARPANET	Прототипи шабакаҳои ҷаҳонӣ, ки ҳамчун асоси рушди интернет хизмат намуд.
1971	Intel 4004	Аввалин микропротсессори тавлидшуда, ки дар ташаккули компютерҳои фардӣ нақши калидӣ дошт.
1973	Xerox Alto	Аввалин компютере, ки интерфейси графикӣ ва мушро истифода мебард.
1975	Асосгузори Microsoft	Марҳилаи муҳим дар рушди саноати нармафзор.

1976	Apple I	Аввалин компютери хонагии Apple, ки тархи модуль дошт.
1979	Аввалин HDD барои бозори ом	Дастрас шудани диски сахти 5 МБ барои истеъмолкунандагон.
1981	IBM PC	Аввалин компютери муосири шахсӣ, ки меъёри стандартӣ гардид.
1983	Таваллуди интернет (TCP/IP)	Гузариш ба протоколҳои ягонаи шабакавӣ, ки интернетӣ ҷаҳониرو ташкил дод.
1989	WWW	Пешниҳоди Веби ҷаҳонӣ аз ҷониби Тим Бернерс-Ли, ки тарзи мубодилаи маълумотро тағйир дод.
1991	Аввалин вебсайт	Марҳилаи расмӣ оғози интернет барои омма.
1998	Google	Инқилоб дар низомҳои ҷустуҷӯӣ ва идоракунии иттилоот.
2001	Википедия	Таъсисёбии захираи донишҳои кушода.
2007	iPhone	Оғози давраи смартфонҳои инноватсионӣ.
2011	IBM Watson	Нахустин системаи AI, ки дар озмуни Jeopardy бар инсон ғалаба кард.
2017	Transformer	Архитектураи нейронӣ, ки асоси моделҳои забонии муосир гардид.
2018–2025	GPT-1 → GPT-5	Пайдарпаии моделҳои генеративии бузург, ки ба таври кулӣ муносибати инсон ба AI-ро тағйир доданд.

Технологияҳои рақамӣ маҷмуи воситаҳо, усулҳо ва системаҳои мебошанд, ки бо истифода аз компютерҳо, интернет ва дигар дастгоҳҳои электрониву рақамӣ барои нигоҳдорӣ, коркард, интиқол ва мубодилаи маълумот хизмат мекунанд. Дар ин технология, ҳамаи намудҳои маълумот аз ҷумла матн, садо, акс ва видео ба шакли рақамӣ (бинарӣ, яъне танҳо ду рақам 0 ва 1) табдил дода мешаванд. Кодгузори маълумот ба шакли рақамӣ имкон медиҳад, ки компютерҳо ва дигар дастгоҳҳои электронии рақамӣ онро фаҳманд, коркард кунанд ва интиқол диҳанд. Аз ин рӯ, технологияҳои рақамӣ асосан бо маълумоти рақамӣ кор мекунанд ва ба рушди системҳои иттилоотӣ, интернет ва воситаҳои рақамии муосир замина фароҳам меоранд.

Ҳар як ихтироъ, аз абақ то компютери рақамӣ, ифодаи талоши инсон барои сода кардани ҳисобҳои мураккаб ва такмил додани қори зеҳнӣ мебошад. Ин таҷрибаҳо ҳамчун заминаи илмӣ барои рушди технологияи муосир хизмат карда, имрӯз дар таҳқиқот, истеҳсолот, иқтисодиёт ва ҳаёти рӯзмарраи инсон нақши калидӣ доранд. Ҳамин тавр, заминаи таърихӣ техникаи ҳисоббарорӣ ва имкониятҳои технологияи рақамӣ дар асри нав бо ҳам муттаҳид шуда, ба рушди босуръати зеҳни сунъӣ ва табдили низоми анъанавии таълим ба формати рақамӣ мусоидат менамоянд. Таҷрибаи гузашта ҳамчун устухони асосӣ барои инқилоби рақамии имрӯза хизмат мекунад ва ояндаи маорифро ба самти интеллектуализатсия ва рақамисозии пурра равона месозад [10, с. 391-393].

Мақсудӣ А. Т. ва Аҳмедов Ҳ. М. дар мақомаи худ таҳти унвони “Зарурат ва аҳамияти истифодаи усулҳои технологияҳои рақамӣ дар раванди таълим” қайд мекунанд, ки “Рақамикунонии соҳаи маориф чараёни мушкилу тулонии дигаргунсозии шаклу услубҳои чараёни таълим мебошад”. Бо баробари суръатнок тараққи ёфтани илму техника тайёр намудани мутахассисоне, ки технологияҳои компютериро хуб медонанд, аз масъалаҳои мубрам ба шумор меравад. Ҷамъият ба кадрҳои, ки қобилияти мустақилона фикр мулоҳизакуниро доранд, эҳтиёҷи зиёд дорад [5, с. 95-97]. Аз ин лиҳоз, низоми муосири маориф бояд на танҳо ба интиқоли донишҳои назариявӣ, балки ба ташаккули салоҳиятҳои касбӣ, тафаккури интиқодӣ, қобилияти таҳлил ва истифодаи самараноки технологияҳои рақамӣ равона карда шавад. Истифодаи васеи технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ дар раванди таълим имкон медиҳад, ки сифати таълим баланд бардошта шуда, дастрасӣ ба манбаъҳои гуногуни иттилоотӣ васеъ гардад ва раванди худомӯзии донишҷӯён фаъол гардонда шавад. Дар чунин шароит омӯзгор нақши роҳнамо ва ҷамоҳангсози фаъолияти таълимиро иҷро намуда, донишҷӯ бошад, ҳамчун субъекти фаъоли раванди омӯзиш баромад мекунад. Аз ин рӯ, қорӣ намудани усулҳои рақамӣ дар таълим на танҳо талаботи замон, балки омили муҳими тайёр намудани мутахассисони рақобатпазир ва мутобиқ ба бозори муосири меҳнат маҳсуб меёбад [9, с. 365-367].

Агар қаблан сармояи инсонӣ муҳаррики асосии инкишофи ҷомеа ҳисоб мешуд, имрӯз зеҳни сунъӣ ба унсури муҳими рушди ин сармоя табдил ёфтааст. Омӯхтани роҳҳои таъсири зеҳни сунъӣ ба соҳаи маориф барои банақшагирии устувори раванди таълимӣ ва иҷтимоӣ аҳамияти хоса дорад.

Инсон дар фаъолияти амалии худ бо оламе, ки вайро ихота кардааст, бевосита муносибат мекунад. Дар чараёни амалан таъсир расонидан ва дигаргун сохтан дар пеши назари инсон хусусиятҳои пеш аз ин номаълуми ашӯҳо ва ҷисмҳои зоҳир мешаванд. Аз ашӯҳо ва предметҳои истифода бурдан дар айни замон маънии донишҷӯи онҳоро дорад. Чи

кадаре, ки амалиёт гуногун ва ғани бошад, дониш ҳамон қадар васеъ ва аниқ мешавад. Дар рафти фаъолияти амалӣ донишҳо фикрҳои тахмини, таҷрибаҳои пештара санҷида мешаванд. Аз тарафи дигар ҳуди амалиёти инсон аниқ қардани мувофиқати мазмуни фикрро бо воқеият, ташкилҳои мафҳум, муҳокима ва фарқи фикри ҳақиқию барғалатро металабад.

Яке аз шартҳои асосии маърифатии олами беруна дуруст будани тафаккур мебошад. Барои он ки тафаккур дуруст бошад вай бояд возеҳу муайян, мунтазаму пай дар ҳам ва асоснок бошад. Агар ҳангоми муҳокимаронию исботкуни дар як вақт ҳам тасдиқ ва ҳам рад қардани фикрҳои ба ҳам зид овардани фикрҳои беасос ин ҳам аз нодурустии тафаккур шаҳодат медиҳад.

Масала аз нигоҳи фанни мантиқи донишманди воқеият дуруст будани тафаккур чунин омадаас. “Барои донишманди воқеият дуруст будани тафаккур яке аз шартҳои асосӣ мебошад. Хислатҳои тафаккури дуруст муайяни, бидидиятӣ, мунтазамӣ, пайдарҳамӣ ва асоснокии он мебошад. Номуайяни дар ҳулосабарорӣ, исботкуни ба якҷанд маъно қор фармудани як мафҳум, зиддияти байни ҳамдигарии фикрҳо, дар як ҳақиқат ҳам тасдиқ қардан, ҳам рад намудани фикрҳои ба ҳам зид, дар бораи ягон ашё ба сифати ҳақиқат рад намудани фикрҳои ба ҳам зид, дар бораи ягон ашё ба сифати ҳақиқат эътироф намудани муҳокимаҳо, фикрҳои беасос, дар бораи нодурустии тафаккур шаҳодат медиҳад” [1, с. 6-8]. Мувофиқи қонуни айният ҳар як фикр, мафҳум дорои мазмуни мушаххас мебошад, пас, ин мафҳум дар доири муайяни ҳулосабарорӣ ва исботкуни чанд бор такрор шавад ҳам, мазмуни ҳудро гум намекунад.

Ин меъёрҳо на танҳо барои тафаккури инсонӣ, балки барои ҳар системаи ҳисобкунанда, аз ҷумла зеҳни сунӣ, характери универсалӣ доранд. Системаи сунӣ танҳо дар ҳолате ҳулосаҳои санҷишӣ месозад, ки маълумот ва қоидаҳои логикӣ мутобиқ ва муайян бошанд. Зеҳни сунӣ низ маҳз бо ҳамин меъёрҳо фаъолият мекунад, ки он танҳо вақте метавонад ҳулосаи дуруст ба даст орад, ки маълумот муайян, мешавад, қоидаҳои мантиқӣ нақз нашаванд ва пайвандҳои байни муқаддимаҳо возеҳ бошанд.

Муҳаққиқон қайд мекунанд, ки дуруст будани тафаккур ва истифодаи қоидаҳои мантиқӣ шартӣ зарурӣ барои фаҳмидани воқеият мебошад. Бо пешрафти технологияҳои рақамӣ ва рушди системаҳои сунӣ зеҳнӣ, ба монанди барномаҳои чат-чипити, истифодабарандагон метавонанд маълумотҳоро фавран ҷустуҷӯ ва таҳлил намоянд. Ин раванд ба омӯзиши мантиқ ва таҳлили системавӣ мусоидат мекунад.

Дар шароити муосир, маълумотҳо дар серверҳо, пойгоҳҳои додаҳо ва сомонҳои интернетӣ нигоҳдорӣ мешаванд ва тавассути барномаҳои ҷустуҷӯӣ ва аналитикӣ, аз ҷумла Google, ChatGPT ва дигар системаҳои зеҳни сунӣ, ба таври фаврӣ дастрас мегарданд. Ин раванд имконият медиҳад, ки истифодабарандагон дар муддати кӯтоҳ ба миқдори зиёди иттилоот даст ёбанд, онҳоро муқоиса намоянд ва робитаҳои мантиқӣ байни онҳоро муайян созанд. Таъбиқи технологияҳои рақамӣ дар идоракунии маориф имрӯз ба як интиҳоби стратегӣ табдил ёфтааст, ки барои посухгӯӣ ба тағйироти босуръати замон ва ниёзҳои нави ҷомеа аҳамияти калидӣ пайдо мекунад. “Истифодаи технологияи рақамӣ дар раванди таълим метавонад таъсири муҳим ва мусбат дошта бошад. Технологияҳои муосир, аз ҷумла интернет, барномаҳои компютерӣ, планшетҳо, смартфонҳо, ва дигар таҷҳизотҳои рақамӣ, имконият медиҳанд, ки дар раванди таълим бештар самаранок, муассир ва ҷолиб шавад. Вақте ки ин технологияҳо дуруст истифода мешаванд, онҳо метавонанд ҳадафҳои таълимиро бо тарзи нав ва қиматан муассир иҷро намоянд” [13, с. 183-188].

Идоракунии маориф дар давраи рақамӣ ду самтро дар бар мегирад: яке «идоракунии маориф бар асоси рақамӣ», ки моро ташвиқ мекунад аз имкониятҳои васеи технологияҳои зеҳни сунӣ, аз ҷумла ChatGPT, барои баланд бардоштани сифату динамикаи идоракунӣ истифода барем; ва дигаре «идоракунии раванди рақамисозӣ дар соҳаи маориф», ки зарурати таҳкими низоми идоракунии ҳафз ва таъмини истифодаи масъулони чунин технологияҳоро таъкид мекунад.

Ҷорӣ шудани ChatGPT ҳамчун насли нави зеҳни сунӣ шароити наву фавқуллода мусоид фароҳам овардааст. Ин технологияи пешрафта метавонад ба тақмили механизмҳои идоракунии маориф, баланд бардоштани самаранокӣ ва таъмини равандҳои шаффофу илмӣ мусоидат намояд. Бо вуҷуди ин, номукаммалии версияҳои кунунии он ва номувофиқӣ бо баъзе унсурҳои системаи классикӣ идоракунии маориф мушкилиҳоро ба миён меорад, ки то ҳол пурра ҳал нашудаанд. Ин омилҳо монета мешаванд, ки неруи пурраи ChatGPT дар идоракунии маориф озодона ва самаранок амалӣ гардад.

Дастрасии зуд ва муназзами иттилоот, агар манбаъҳо боэътимод бошанд, ба таҳлили мантиқӣ, рушди тафаккури дуруст, хулосабарории асоснок ва тавсеаи дониши илмӣ мусоидат мекунад. Баръакс, дар сурате ки иттилоот дар манбаъҳои интернетӣ нодуруст, ғалат ё беасос бошад, барномаҳо низ ба истифодабарандагон маълумоти нодуруст пешниҳод менамоянд. Ин ҳолат метавонад ба хулосаҳои ғалат, таҳлили носалим ва иштибоҳҳои фикрӣ оварда расонад.

Аз ин рӯ, дар ҳама давраи замон, хусусан дар муҳити рақамии муосир, риояи принципҳои пайдарҳамӣ, мантиқ, асоснокӣ муҳим мебошад. Истифодабаранда бояд манбаъҳоро санҷад, далелҳоро муқоиса кунад ва хулосаҳоро дар асоси маълумоти дақиқ ва боварибахш ба даст орад.

Дуруст будани тафаккур ва истифодаи қоидаҳои мантиқӣ асоси фаҳмидани воқеият мебошад. Хислатҳои муайяни, беиддаиятӣ, пайдарҳамӣ ва асоснокӣ дар тафаккур ба устувории хулосабарорӣ мусоидат мекунанд. Технологияҳои рақамӣ, аз ҷумла барномаҳои чат-чипити, воситаи пуриктидор барои дастрасӣ ба маълумот ва таҳлили системавӣ мебошанд. Бо ин васила, омӯзиши мантиқ ва таҳлили воқеият дар шароити муосир ҳам замонавӣ ва ҳам илмӣ мешавад.

Дар гузашта, донишҷӯён барои иҷрои кори мустақилона бештар аз китобхонаҳо, китобҳои ҷопӣ, маҷаллаҳо ва рӯзномаҳо истифода мебарданд. Ин раванд онҳоро водор мекард, ки барои дарёфти маълумот вақти бештар ҷудо намуданд. Бо пайдоиш ва густариши технологияҳои рақамӣ, хусусан интернет ва зеҳни сунъӣ, усули қорбарӣ бо иттилоот ба таври ҷиддӣ дигаргун шуд. Имрӯз донишҷӯ метавонад дар муддати хеле ҷӯтоҳ ба ҳазорон манбаъҳои гуногуни илмӣ дастрасӣ пайдо намояд. Ин тағйирот самаранокӣ омӯзишро афзун намуда, раванди иҷрои супоришҳоро осон мегардонад.

Русия дар қатори кишварҳои тараққикарда ба муттаҳидсозии зеҳни сунъӣ ҳамчун воситаи баланд бардоштани сифати таълим рӯ меорад. Омӯзгорон онро барои санҷиши автоматии вазифаҳо, тақмили маводди таълими ва интихоби захираҳои иловагӣ истифода мебаранд, дар ҳоле ки донишҷӯён моделҳои тавлиди ро ба хоҳири дастрасии зуд ба ҷавобҳои сохторӣ ва ғояҳои таҳлилий афзал медонанд. Тибқи назарсанҷии донишгоҳҳои миллии таҳқиқотии Русия Higher School of Economics (HSE), 43% донишҷӯён аз технологияҳои зеҳни сунъӣ ғайриҷӯи истифода мекунанд [2, с. 132].

Технология инчунин имкони таълими фардиро ба вуҷуд овардааст, ки дар ҳоле ки дар гузашта ҳамаи хонандагон як барномаи ягона мебарданд, имрӯз платформаҳои рақамӣ имконият медиҳанд, ки барномаи таълимӣ мутобиқи сатҳ, қобилият ва суръати ҳар як донишҷӯ танзим карда шавад. Илова бар ин, дар гузашта арзёбии донишҷӯён асосан бо санҷишҳои қоғазӣ сурат мегирифт, ки вақти зиёд мегирифт ва дақиқ набуд. Имрӯз системаҳои рақамӣ натиҷаҳоро ғайри назорат дода, ба омӯзгор имкон медиҳанд, ки ҷараёни пешрафти хонандагонро бодикқат назорат кунанд.

Яке аз самтҳои муҳимми таъсири зеҳни сунъӣ ба таҳсилот фардиқунонии раванди таълим мебошад. Зеҳни сунъӣ маҷмуи алгоритмҳо ва системаҳост, ки қобилияти иҷрои амалиётҳои зеҳнии инсонмонандро доранд, ба мисли омӯзиш, хулосабарорӣ ва қабули қарор. Ин раванд ба мутобиқсозии муҳит, мундариҷа ва усулҳои омӯзиш ба хусусиятҳои инфиродии ҳар як донишҷӯ равона шудааст.

Видова Т. А. ва Романова И. Н. дар таҳқиқоти худ таъкид менамоянд, ки «Системаҳои таълими интеллектуалӣ (ITS) яке аз самтҳои муҳимми таҳқиқот дар соҳаи зеҳни сунъӣ ба ҳисоб мераванд». Ба гуфтаи онҳо, барномаҳои мутобиқшавандаи компютерӣ имконият медиҳанд, ки мундариҷаи таълимӣ, воситаҳои санҷиш ва сатҳи душвории вазифаҳо бо дарназардошти хусусиятҳои инфиродии донишҷӯ танзим карда шаванд. Ин гуна системаҳо қобилият доранд, ки ҷараёни таълимиро ба таври фардисозӣ идора намуда, мундариҷа, сатҳи мураккабӣ ва навъи ғайриҷӯи мутобиқи ниёзҳои омӯзанда тағйир диҳанд [3, с. 27-35].

Зеҳни сунъӣ ва технологияҳои рақамӣ ҳамчун абзори тавоноии навсозии низомии маориф хизмат мекунанд. Истифодаи самаранокӣ онҳо метавонад на танҳо сифати таҳсилотро баланд бардорад, балки фазои таҳсилро фарогиртар, фардисозишуда ва ҷавобгӯ ба талаботи асри рақамӣ гардонад. Бо вуҷуди ин, татбиқи васеи ин технологияҳо бояд бо дарназардошти омодагии омӯзгорон, дастрасии инфрасохтор ва таъмини беҳатарии рақамӣ сурат гирад. Танҳо дар ин сурат мо метавонем ояндаи устувор ва рақобатпазирро дар соҳаи маориф таъмин намоем [11, с. 112-115].

Фардикунонӣ ба баланд шудани ангеа, эътимод ва масъулияти худомӯзии донишҷӯён мусоидат мекунад. Ҳамзамон, он ба омӯзгор имкон медиҳад, ки стратегияи таълимиро бо таъба маълумоти воқеӣ ва таҳлилҳои зехн танзим намоад. Дар натиҷа, муносибати “омӯзиши оммавӣ” ба модели “омӯзиши инфиродӣ ва маълумотасос” табдил меёбад.

Бо ворид шудани зехнӣ сунӣ ба системаи маориф, симои касбии омӯзгор тағйир меёбад. Муаллим дигар танҳо манбаи дониш нест, балки ба роҳнамо ва тарроҳи раванди таълим табдил меёбад.

Зехнӣ сунӣ яке аз самтҳои пешрафтаи технологияи рақамӣ ба ҳисоб рафта, бо истифода аз алгоритмҳои омӯхти мошинӣ, шабакаҳои нейронӣ ва усулҳои коркарди маълумот имкон медиҳад, ки системаҳо қобилияти омӯзиш, таҳлил ва қабули қарорҳоро пайдо намоянд. Татбиқи он дар ҷомеа на танҳо рушди технологияро таъмин намоянд, балки имкониятҳои навро барои инноватсия ва рақобатпазирӣ фароҳам меорад.

Омӯзише, ки тавассути барномаҳои зехнӣ сунӣ дастгирӣ мешавад, барои таҳлил ва арзёбии ҳудқории равандҳои таълим, инчунин тақмили онҳо якҷанд нуктаҳои ибтидоиро пешниҳод мекунад ва аз ин рӯ метавонад профили касбии ояндаи муаллимон, салоҳиятҳо ва нақши онҳоро ба таври қулӣ тағйир диҳад. Омӯзиш, ки бо истифода аз барномаҳои зехнӣ сунӣ дастгирӣ меёбад, барои таҳлил ва арзёбии ҳудқории равандҳои таълимӣ, инчунин тақмили онҳо, як қатор имкониятҳои ибтидоӣ фароҳам меорад. Ин раванд метавонад профили касбии ояндаи омӯзгорон, маҷмуи салоҳиятҳо ва нақши онҳоро ба таври қиддӣ тағйир диҳад. Дар ин замина, имрӯз дар соҳаи маориф барномаҳои гуногуни зехнӣ сунӣ истифода мешаванд, ки ҳар кадоми онҳо вазифа ва имкониятҳои мушаххаси ҳудро доранд. Аз ҷумла, аз соли таҳсили 2025–2026 дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумии шаҳри Душанбе ба ҷойи журналҳои қоғазӣ барномаи иттилоотии соҳаи маориф — eDonish — ҷорӣ гаштааст, ки ин қадами аввалин дар роҳи рақамисозии низомии маориф ва илми Ҷумҳурии Тоҷикистон ба шумор меравад.

Зехнӣ сунӣ қисми зиёди вазифаҳои механикӣ, аз қабili арзёбӣ, ҷамъоварии маълумот ва таҳлили натиҷаҳои омӯзишро ба дӯш мегирад, ки ин имконият медиҳад омӯзгорон бештар ба инкишофи тафаккури интиқодӣ, қобилияти ҳалли мушкилот ва рушди шахсиятҳои хонандагону донишҷӯён диққат диҳанд.

Технологияҳои рақамӣ, ҳусусан ChatGPT, имкониятҳои нав барои беҳтарсозии идоракунии маориф фароҳам меоранд ва метавонанд ба модернизатсияи соҳа тақони қиддӣ бахшанд. Идоракунии маориф дар давраи рақамӣ ҳам истифодаи технологияҳои рақамиро барои баланд бардоштани сифати идоракунӣ дарбар мегирад ва ҳам идоракунии ҳуд раванди рақамисозии соҳа мебошад. Гарҷанде ChatGPT то ҳол қомил нест ва байни имкониятҳои он ва системаи мавҷудаи идоракунӣ номувофиқиҳо ҷой доранд, истифодаи дурусту масъулонаи он метавонад ба рушди илмӣ, муассир, ҳуқуқбунёд ва оқилонаи маориф мусоидат кунад. Барои ин, тақмили низомии идоракунӣ, боло бурдани иқтидорҳои идоракунӣ, ташкили ҷаҳорҷӯбаи нави фаъоли идоракунӣ ва ҳамгироии глобалӣ зарур аст. Танҳо дар ин сурат Тоҷикистон метавонад аз имкониятҳои зехнӣ сунӣ пурра баҳра бурда, ба рушди устувор ва замонавии маориф даст ёбад.

Адабиёт

1. Болтаев М. Мантиқ. Наири 2-юм / М. Болтаев. – Душанбе: Маориф, 1992. – 232 с.
2. Варламова Т. А. Образование в цифрах: 2023: краткий статистический сборник / Варламова Т.А., Гохберг Л.М., Озерова О.К., Портнягина О.Н., Шкалева Е.В., Шугал Н.Б. и др.; Нац. исслед. ун-т «Высшая школа экономики». – Москва 2023. – 132 с.
3. Видова Т. А. Возможности применения технологий искусственного интеллекта в образовательном процессе / Видова Т. А. Романова И. Н. // Образовательные ресурсы и технологии. 2023. № 1 (42). С. 27-35.
4. Гаврилова Т.А., Хорошевский В.Ф. Базы знаний интеллектуальных систем. Учебник. - СПб.: Питер, 2001. – 384 с.
5. Мақсудӣ А. Т. Зарурат ва аҳамияти истифодаи усулҳои технологияҳои рақамӣ дар раванди таълим [Матн] / Мақсудӣ А. Т., Аҳмедов Ҳ. М. // Маводди конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-методӣ дар мавзӯи «Нақш ва мақоми технологияҳои рақамӣ дар иттилоотикунони ҳаёти ҷомеа», Хуҷанд, 2025. - С. 95-97.
6. Назаров А. П. Нақши методи Пулот дар рақамикунони раванди таҳсилот ва санҷиши объективонаи дониш / Назаров А. П. // Маводди конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-методӣ дар мавзӯи «Нақш ва мақоми технологияҳои рақамӣ дар иттилоотикунони ҳаёти ҷомеа» Хуҷанд, 2025. - С. 115-126.

7. Стюарт Рассел, Питер Норвиг. *Artificial Intelligence: A Modern Approach* (Зеҳни сунъӣ: равиши муосир). Сан-Франсиско, ИМА "Pearson", 2020. 1152 с.
8. Файзализода Б. Ф., Мирзоев Ҷ.Х. Рушди таълими технологияи иттилоотӣ – асоси муносибати босалоҳият дар шароити фаъолияти таълимӣ [Матн] / Файзализода Б.Ф., Мирзоев Ҷ.Х. // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. – 2020. – № 1/2 (74). – С. 101-108.
9. Шарипов Қ.Б. Нақши рақамикунони таҳсилот дар баланд бардоштани сифати таълим: вазъ ва дурнамо / Шарипов Қ.Б. // Маводди конференсияи Ҷумҳуриявии илмӣ-методӣ дар мавзӯи «Проблемаҳои муосири илмҳои табиӣ риёзӣ» бахшида ба «Бистсолаи омӯзиши ва рушди фанҳои табиатиносии, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» (солҳои 2020-2040) Душанбе 2025. – С. 365-367.
10. Шарипов Қ. Б. Рақамикунони соҳаи маориф / Қ.Б. Шарипов // Маводди конференсияи илмӣ – методии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Рушд, дастовардҳо ва мушкилоти таълими фанҳои табиӣ-математикӣ» бахшида ба «бистсолаи омӯзиши ва рушди фанҳои табиатиносии, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» (солҳои 2020-2040) ва 50-солагии таъсисёбии кафедраи методикаи таълими физика (22 ноябри соли 2024). - Душанбе, 2019. – С. 391-393.
11. Шарипов Қ.Б., Зеҳни сунъӣ аҳамият ва рушди он дар замони муосир / Шарипов Қ. // Маводди конференсияи илми – амалии ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Ҳалли мушкилот дар ҷодаи тадриси илмҳои дақиқ ва методикаи таълими онҳо дар муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии касбӣ» бахшида ба амалигардонии “Барномаи давлатии мақсадноки рушди илмҳои риёзи, дақиқ ва табиӣ барои солҳои 2021-2025” ва «Бистсолаи омӯзиши ва рушди фанҳои табиатиносии, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» (солҳои 2020-2040) – Душанбе, 2024. - С. 112-115.
12. Шарипов Қ.Б. Роль информационных технологии и их обучение в процессе формирования технических знаний / Қ. Шарипов, Ш. Бехбудов // Вестник Педагогического университета. – 2018. – № 4(76). – С. 69-71.
13. Шарипов, Қ. Б. Татбиқи илм бо истеҳсолот ҳангоми таҷрибаомӯзиши омӯзгорони ояндаи математика ва информатика / Қ. Б. Шарипов // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои педагогӣ ва психологӣ. – 2025. – №. 1(23). – 183-188.

РАВАНДИ ОМӢЗИШИ ТЕХНОЛОГИЯӢОИ РАҚАМӢ ВА ЗЕӢНИ СУНӢӢ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМ

Дар мақолаи мазкур таърихи пайдоиш ва марҳилаҳои рушди илмӣ-техникӣ, технологияҳои рақамӣ ва зеҳни сунъӣ дар соҳаи маориф мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Нақши технологияҳои иттилоотӣ дар сиёсати маорифи кишварҳои пешрафта, аз ҷумла Иёлоти Муттаҳидаи Амрико, Россия Британияи Кабир, Япония, Кореяи Ҷанубӣ ва Сингапур баррасӣ шуда, таҷрибаи татбиқи онҳо дар идоракунии ва ташкили низомии таҳсилот нишон дода мешавад. Муаллиф бо таъкид ба имкониятҳои технологияҳои рақамӣ, махсусан платформаҳои зеҳни сунъӣ чун ChatGPT, дурнамои навро барои тақмили идоракунӣ соҳаи маориф муайян менамояд. Дар мақола масъалаҳои идоракунӣ маориф дар шароити рақамисозӣ, истифодаи самараноки технологияҳои рақамӣ чихати баланд бардоштани сифати идоракунии ва самаранокии фаъолияти муассисаҳои таълимӣ мавриди таҳлил қарор гирифта, фикру ақидаҳои худро пешниҳод намудааст.

Калидвожаҳо: технологияҳои иттилоотӣ, технологияҳои рақамӣ, зеҳни сунъӣ, донишҷӯён, корҳои мустақилона, идоракунии, маориф, муассисаҳои таълимӣ, Google, ChatGPT.

ПРОЦЕСС ОБУЧЕНИЯ ЦИФРОВЫМ ТЕХНОЛОГИЯМ И ИСКУССТВЕННОМУ ИНТЕЛЛЕКТУ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

В данной статье анализируется история возникновения и этапы научно-технического развития, цифровых технологий и искусственного интеллекта в сфере образования. Рассматривается роль информационных технологий в образовательной политике развитых стран, включая США, Россия, Великобританию, Японию, Южную Корею и Сингапур, а также представлен опыт их внедрения в управление и организацию системы образования. Автор, опираясь на возможности цифровых технологий, особенно платформ искусственного интеллекта, таких как ChatGPT, определяет новые перспективы совершенствования управления сектором образования. В статье анализируются вопросы управления образованием в контексте цифровизации, эффективного использования цифровых технологий для повышения качества управления и эффективности образовательных учреждений, а также представлены собственные идеи.

Ключевые слова: информационные технологии, цифровые технологии, искусственный интеллект, студенты, самостоятельная работа, управление, образование, образовательные учреждения, Google, ChatGPT.

THE PROCESS OF TEACHING DIGITAL TECHNOLOGIES AND ARTIFICIAL INTELLIGENCE IN THE EDUCATIONAL PROCESS

In this article, the history of the emergence and the stages of scientific and technological development of digital technologies and artificial intelligence in the field of education are analyzed. The role of information technologies in the educational policies of developed countries, including the United States of America, Russia, the United Kingdom, Japan, South Korea, and Singapore, is examined, and their practical implementation in the management and organization of education systems is demonstrated. Based on the capabilities of digital technologies, particularly artificial intelligence platforms such as ChatGPT, the author identifies new prospects for improving the management of the education sector. The article analyzes issues of educational management in the context of digitalization, the effective use of digital technologies to enhance the quality of management and the efficiency of educational institutions, and presents the author's views and conclusions.

Keywords: information technologies, digital technologies, artificial intelligence, students, individual works, management, education system, educational institutions, Google, ChatGPT.

Дар бораи муаллиф

Шарифӣ Қаҳрамон Баҳронзода
Номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти
кафедраи асосҳои технологияи
информатсионӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: kahramons@mail.ru

About the author

Sharifi Qahramon Bahronzoda
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate
Professor of the Department of Fundamentals
of Information Technology
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: kahramons@mail.ru

Об авторе

Шарифи Кахрамон Бахронзода
Кандидат педагогических наук, доцент
кафедры основ информационных технологий
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: kahramons@mail.ru

РОЛЬ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В РАБОТЕ С ТРУДНОВОСПИТУЕМЫМИ ПОДРОСТКАМИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

Саидализода У. Р.

*Таджикский государственный педагогический
университет имени Садриддина Айни*

Современные социально-культурные преобразования в Республике Таджикистан обострили проблему социализации подростков, находящихся в группе риска. Рост проявлений диванного поведения, снижение учебной мотивации, конфликтность и трудности в межличностных отношениях требуют поиска педагогически обоснованных механизмов профилактики и коррекции. В условиях трансформации ценностных ориентиров молодёжи физическая культура рассматривается как значимый социально-педагогический ресурс формирования позитивных личностных качеств.

Исследования таджикских специалистов в области теории и методики физического воспитания подчёркивают, что систематическая двигательная активность способствует снижению уровня тревожности и агрессивности подростков, формированию самоконтроля и дисциплинированности [12, с. 85]. По мнению Ильина Е.П., занятия спортом выполняют не только оздоровительную, но и воспитательную функцию, обеспечивая социализацию личности через включение в коллективную деятельность и соблюдение правил спортивного взаимодействия [7, с. 115].

Анализ структуры свободного времени подростков в школах Республики Таджикистан показывает, что значительная его часть используется нерационально: преобладают пассивные формы досуга, отсутствует организованная деятельность, способствующая развитию волевых качеств. Как отмечает Божович Л.И., именно недостаточная включённость в общественно значимые формы активности усиливает риск диванного поведения [3, с. 48]. В этой связи физическая культура выступает как доступный и педагогически управляемый инструмент конструктивной занятости подростков.

Особую значимость приобретает использование национальных видов спорта и традиционных подвижных игр. Обращение к национальному спортивному наследию усиливает воспитательный эффект, способствуя формированию чувства сопричастности к культурным традициям и укреплению гражданской идентичности [4, с. 26]. Национальные игры создают эмоционально насыщенную воспитательную среду, благоприятную для развития коллективизма, взаимной поддержки, уважения к сопернику и соблюдения норм честной спортивной борьбы.

В системе школьного образования Республики Таджикистан физическая культура выполняет комплексную функцию: оздоровительную, развивающую и воспитательную. Регулярные занятия способствуют формированию ответственности, настойчивости, целеустремлённости и способности преодолевать трудности. Спортивная деятельность содействует развитию устойчивой мотивации достижения и формированию положительной самооценки у подростков, что особенно значимо для трудновоспитуемых учащихся [8, с. 34].

Современные условия требуют обновления содержания и организационных форм физкультурно-спортивной работы. Переход от формального проведения уроков к личностно ориентированной модели предполагает активное вовлечение подростков в соревнования, школьные турниры, кружки по интересам, а также развитие сотрудничества образовательных учреждений с местными спортивными организациями. Системность и целенаправленность педагогического воздействия в сфере физической культуры существенно повышают эффективность профилактической и коррекционной работы [11, с. 96].

Для работы с трудновоспитуемыми подростками необходимы целенаправленные учебно-воспитательные программы, в которых физическая культура рассматривается как комплексный педагогический ресурс. Современные исследователи подчёркивают, что физкультурно-спортивная деятельность должна проектироваться системно, с учётом возрастных, психологических и социальных особенностей учащихся [17, с. 56].

Появление интерактивных форм деятельности молодых студентов на занятиях по физическому воспитанию можно рассматривать как тенденцию в деятельности преподавателей на основе личностно-ориентированной педагогической парадигмы, а также

как направление развития их творческого мышления. Использование указанных инновационных форм обучения студентов способствует преобразованию их деятельности в направлении, имеющем личностно значимый характер. Дальнейшая систематизация педагогического опыта, классификация теоретических и практических разработок по данной теме, а также обобщение полученных выводов на основе этих технологических принципов будут способствовать созданию технологических карт формирования физической культуры личности [13, с. 90].

В рамках таких программ занятия физическими упражнениями целесообразно анализировать в трёх взаимосвязанных аспектах. Во-первых, как средство оздоровления и укрепления физического состояния подростков. Регулярная двигательная активность способствует нормализации функциональных систем организма, формированию устойчивости к стрессовым воздействиям и снижению уровня тревожности [2, с. 20].

Во-вторых, физическая культура выступает как эффективный способ организации социально одобряемого досуга. Включение подростков в спортивные секции, школьные соревнования и коллективные формы двигательной активности способствует формированию устойчивых нравственных установок, дисциплинированности и ответственности [10]. Особенно актуально это для условий Республики Таджикистан, где государственная политика в сфере образования и молодёжного развития ориентирована на формирование здорового образа жизни подрастающего поколения.

В-третьих, занятия физической культурой являются важным фактором управления физическим и психоэмоциональным развитием детей. Спортивная деятельность формирует волевые качества, способность к само регуляции и контролю поведения, что подтверждается психологическими исследованиями [16, с. 202]. Социологический анализ также показывает, что систематическое участие подростков в спортивной деятельности снижает вероятность асоциальных проявлений и способствует их успешной социализации.

Несмотря на значительное количество исследований в области физического воспитания, проблема целенаправленного использования физической культуры в работе с трудновоспитуемыми подростками в условиях современной общеобразовательной школы остаётся недостаточно комплексно разработанной [9, с. 133]. В нормативных документах Республики Таджикистан подчёркивается необходимость усиления воспитательной составляющей школьного образования, однако методические механизмы её реализации через физическую культуру требуют дальнейшего научного обоснования.

Необходимость культурного воспитания подрастающего поколения является одной из актуальных и сложных проблем, стоящих перед обществом. От того, насколько будет подготовлено подрастающее поколение с точки зрения сформированности национальной культурной воспитанности, зависит будущее экономическое и социальное развитие общества. В Национальной стратегии развития образования в Республике Таджикистан до 2020 года говорится: «Отношение учащихся к культурным ценностям других народов становится основой отношения к культуре своего народа и, в конечном итоге, — отношения к самому себе». Поэтому в педагогических, психологических и экономических науках общества в настоящее время уделяется особое внимание культурному воспитанию подрастающего поколения. Нет сомнений, что в современном обществе нравственные и культурные противоречия в сознании подростков и молодежи обострились. В связи с этим особое внимание следует уделять нравственному и культурному воспитанию подрастающего поколения, поскольку система их духовных ценностей именно в этом возрасте находится в процессе формирования. Это требование, которое усиливает необходимость культурного воспитания [1, с. 34].

Указанные обстоятельства обусловили выбор направления и темы настоящего исследования - «Роль физической культуры в работе с детьми в условиях современной общеобразовательной школы».

Цель исследования заключается в теоретическом обосновании воспитательного и коррекционно-развивающего потенциала занятий физической культурой в работе с трудновоспитуемыми подростками в системе общего образования.

Объект исследования - процесс физкультурно-спортивной деятельности подростков в общеобразовательной школе.

Следует отметить, что в научно-педагогической литературе отсутствует единое толкование понятия «трудные дети». Наряду с термином «педагогическая запущенность» используются определения «трудный подросток», «социально-педагогически запущенный»,

«учащиеся с отклонениями в нравственном развитии», «трудновоспитуемый». Разнообразие понятий отражает сложность данного социально-педагогического явления, обусловленного сочетанием личностных, семейных и социокультурных факторов.

Проблема педагогической запущенности достаточно широко представлена в педагогической и психологической науке. «Вместе с тем в современной теории нередко наблюдается смешение понятий «педагогическая запущенность» и «трудные дети». Как отмечается в научных исследованиях, данные категории близки по содержанию, однако не тождественны» [10, с. 544]. Педагогическая запущенность характеризует прежде всего историю воспитательного воздействия на ребёнка, тогда как понятие «трудный подросток» отражает уже сформировавшийся результат неблагоприятного социально-педагогического развития.

В педагогической литературе педагогическая запущенность рассматривается как устойчивое отклонение от возрастной нормы в нравственном сознании и поведении, обусловленное негативным влиянием социальной среды и ошибками воспитания [8, с. 173]. Подобный подход подчёркивает социальную детерминированность данного явления и его коррекционную обратимость.

С точки зрения психолого-педагогического анализа, педагогическая запущенность проявляется в неразвитости познавательных интересов, недостаточной сформированной нравственных установок, отставании в учебной деятельности, что требует системного педагогического сопровождения [5]. Исследования возрастной психологии подтверждают, что при своевременной диагностике и целенаправленной коррекционной работе негативные проявления могут быть существенно снижены.

Обобщая представленные подходы, педагогическую запущенность можно определить как устойчивое отклонение от нормы в поведении, учебной деятельности и нравственном развитии ребёнка, проявляющееся в недостаточной сформированной социально одобряемых качеств личности и обусловленное неблагоприятными педагогическими условиями. Важно подчеркнуть, что данное состояние вызвано преимущественно педагогическими причинами и, следовательно, поддаётся коррекции средствами воспитательного воздействия [10, с. 65].

Черты педагогической запущенности могут проявляться как явно, так и латентно. Ребёнок может демонстрировать внешне благополучное поведение, однако испытывать серьёзные трудности в усвоении норм и правил социального взаимодействия. При этом педагогически запущенный ребёнок, как правило, является физически здоровым и психически сохранным, но не обладает необходимыми знаниями, умениями и социальными навыками для полноценной жизнедеятельности [7, с. 46].

Следует также разграничивать понятия «трудные дети» и «педагогически запущенные дети». Не все педагогически запущенные учащиеся демонстрируют выраженные асоциальные формы поведения; многие из них достаточно успешно поддаются педагогической коррекции. В то же время устойчивые поведенческие отклонения у трудных подростков требуют более сложной и длительной системы воспитательных мер. Процесс развития педагогической запущенности носит поэтапный характер. На предрасполагающей стадии, соответствующей дошкольному возрасту, формируются предпосылки отклонений вследствие неблагоприятных условий семейного воспитания или дефицита эмоционального взаимодействия (депривации). На следующем этапе, связанном с началом школьного обучения, проявляется недостаточная психологическая и педагогическая готовность к систематической учебной деятельности, что приводит к формированию негативного отношения к требованиям школы. Наиболее выраженные стадии педагогической запущенности характерны для подросткового возраста. В этот период усиливается отрицательное отношение к нормам коллективной жизни, формируются асоциальные установки, возможны ситуативные и устойчивые правонарушения. Социологические исследования подчёркивают, что отсутствие возможностей для позитивного самоутверждения в коллективе класса или школы способствует закреплению доведенных моделей поведения.

Таким образом, педагогическая запущенность формируется постепенно, начиная с раннего детства, и при отсутствии своевременного педагогического вмешательства может прогрессировать, переходя в более устойчивые формы доведенного поведения. В этой связи особую значимость приобретает профилактическая работа, направленная на раннее выявление отклонений и создание условий для позитивной социализации подростков.

Именно в данном контексте физическая культура и спортивная деятельность рассматриваются как эффективные средства педагогической профилактики, способные обеспечить подросткам социально одобряемые формы самореализации и самоутверждения.

Понятие «трудные дети» в современной педагогике носит обобщающий характер и используется преимущественно для обозначения категории несовершеннолетних, у которых наблюдаются устойчивые отклонения в личностном и поведенческом развитии. Данный термин не является строго научной дефиницией, а отражает совокупность социально-педагогических характеристик, свидетельствующих о затруднённости воспитательного воздействия на ребёнка.

Под трудными школьниками, как правило, понимаются дети и подростки, демонстрирующие устойчивые формы нарушений дисциплины, отрицательное отношение к нормам школьной жизни и низкую восприимчивость к традиционным воспитательным мерам. Трудновоспитуемость проявляется в совокупности признаков: сниженный уровень нравственной воспитанности, искажённая система ценностных ориентаций, отставание в психофизическом развитии, трудности социальной адаптации, низкая учебная мотивация и неустойчивая самооценка. Принципиально важно подчеркнуть, что поведенческие отклонения данной категории учащихся не являются следствием врождённых качеств. Их формирование обусловлено совокупностью неблагоприятных факторов микросреды – семейных конфликтов, недостаточного педагогического контроля, дефицита эмоциональной поддержки, нестабильности образовательных условий. Именно поэтому трудновоспитуемость рассматривается как результат социально-педагогической деформации личности.

Особенности поведения трудных подростков нередко связаны с различными формами девиантности. Диванное поведение может варьироваться от эпизодических дисциплинарных нарушений до устойчивых асоциальных установок. Причины его возникновения многофакторны: биологические, психологические и социальные детерминанты находятся в сложном взаимодействии. Однако, как показывают исследования, наиболее распространённые формы подростковой девиантности имеют преимущественно социальную природу.

В подобных случаях целенаправленное педагогическое и психокоррекционное воздействие способно дать положительные результаты при условии индивидуализированного подхода. Эффективность коррекции возрастает, если воспитательная работа строится с учётом личностных особенностей подростка, уровня его мотивации и социального опыта. Особое значение приобретает использование двигательной активности как инструмента профилактики и коррекции отклоняющегося поведения.

Система физических упражнений, психомоторных и психорегулирующих методик, реализуемых с учётом индивидуальных особенностей учащихся, оказывает положительное влияние на их поведенческую и эмоционально-волевую сферу. Регулярная двигательная активность способствует снижению проявлений агрессивности, импульсивности и риска социальной дезадаптации. В процессе систематических занятий у подростков формируются навыки самоконтроля, повышается организованность и развивается ответственность за собственные действия. Это особенно важно для подростков группы риска, поскольку физическая активность способствует их успешной адаптации в образовательной среде. В психолого-педагогической литературе дезадаптация рассматривается как нарушение взаимодействия личности с социальной и образовательной средой, обусловленное как индивидуальными особенностями развития подростка, так и неблагоприятными условиями обучения, что подтверждает значимость физического воспитания как средства её профилактики и коррекции.

Таким образом, трудновоспитуемость и педагогическая запущенность представляют собой сложные социально-педагогические феномены, требующие системного и междисциплинарного подхода. В условиях современной общеобразовательной школы особую значимость приобретает использование потенциала физической культуры как средства социальной адаптации и профилактики диванного поведения подростков.

Особую социальную обеспокоенность вызывают несовершеннолетние, демонстрирующие признаки психической, физической и социальной дезадаптации. Подобные состояния свидетельствуют о нарушении гармоничного взаимодействия личности с образовательной и социальной средой. Одной из форм социальной дезадаптации выступает

педагогическая запущенность, представляющая собой результат накопленных воспитательных дефицитов и неблагоприятных условий социализации.

Причины педагогической запущенности имеют многофакторный характер и формируются под влиянием совокупности неблагоприятных условий. К числу наиболее значимых относятся недостатки семейного и школьного воспитания, отсутствие необходимой педагогической поддержки, неблагоприятная социальная среда, а также индивидуально-психологические особенности подростка, включая темперамент, уровень эмоциональной устойчивости и особенности характера. Ситуация может усугубляться при отсутствии своевременного выявления возникающих трудностей и целенаправленной педагогической коррекции. Поведение подростка тесно связано с его личностными особенностями, среди которых особое место занимает характер как совокупность устойчивых индивидуальных качеств, определяющих типичные формы реагирования и поведения в различных жизненных и учебных ситуациях. Именно характерологические особенности во многом определяют отношение подростка к требованиям образовательной среды, нормам школьного коллектива и характер его взаимодействия с окружающими. Анализ личностных характеристик подростков с отклоняющимся поведением позволяет выделить ряд специфических черт, наиболее выраженных у данной категории учащихся. К ним относятся повышенная индивидуалистичность и импульсивность. Индивидуалистическая направленность проявляется в эмоциональной неадекватности оценок, субъективности суждений, стремлении опираться исключительно на собственные представления о допустимом и недопустимом. Подобная позиция осложняет принятие социальных норм и коллективных требований.

Импульсивность проявляется в недостаточной сформированной механизмов внутреннего самоконтроля, эмоциональной неустойчивости и склонности к действиям, совершаемым без предварительного осмысления их последствий. Возникающее внутреннее напряжение часто находит выражение в поведенческих реакциях, не соответствующих общепринятым социальным и нравственным нормам. В сочетании с выраженной ориентацией на собственные интересы импульсивность создаёт условия для формирования неустойчивой поведенческой позиции и повышает вероятность нарушения дисциплинарных требований и норм поведения.

У девушек с диванным поведением нередко наблюдаются дополнительные личностные особенности, усиливающие дисгармонию их развития. В ряде случаев проявляется склонность к отрицанию собственных трудностей, что сопровождается внешней активностью при недостаточном уровне организованности и само регуляции. Одновременно может отмечаться эмоциональная ригидность, которая способствует формированию настороженности, недоверия и повышенной чувствительности к оценке со стороны окружающих. Наличие таких качеств затрудняет установление конструктивных межличностных отношений и осложняет процесс полноценной социальной адаптации.

Таким образом, дезадаптация и педагогическая запущенность представляют собой сложные личностно-социальные феномены, формирующиеся под воздействием совокупности внешних и внутренних факторов. Учитывая многоуровневую природу данных явлений, профилактическая и коррекционная работа должна носить системный характер и включать педагогические, психологические и социальные механизмы воздействия.

В этом контексте физическая культура рассматривается не только как средство укрепления здоровья, но и как инструмент формирования самоконтроля, ответственности и социально приемлемых моделей поведения у подростков группы риска.

На основе комплексного анализа личностно-психологических характеристик подростков с отклоняющимся поведением в педагогической науке выделяются различные типологические группы. Одной из известных классификаций является подход, основанный на преобладающих механизмах психической дезорганизации личности. Данная типология позволяет более точно определить направление педагогической и коррекционной работы.

Первая группа включает подростков с выраженной эмоциональной неустойчивостью по возбудимому типу. Для них характерны импульсивность, повышенная реактивность в ситуациях фрустрации, тенденция к доминированию и демонстративному поведению. Завышенная самооценка в сочетании с эгоцентризмом затрудняет формирование адекватных межличностных отношений, что нередко приводит к конфликтности и агрессивным формам реагирования. Подобные подростки испытывают трудности в подчинении коллективным требованиям и школьной дисциплине.

Вторая группа представлена подростками с эмоциональной неустойчивостью тормозимого типа. В их психологическом профиле преобладают повышенная тревожность, ранимость, склонность к внутреннему переживанию конфликтов. Внешне они могут демонстрировать сдержанность, однако накопленное эмоциональное напряжение нередко приводит к аффективным вспышкам после длительных стрессовых ситуаций. Повышенная внушаемость делает таких подростков уязвимыми к негативному влиянию социальной среды.

Третья группа характеризуется замедленным психическим развитием и выраженными интеллектуальными затруднениями. Для этих подростков типичны инфантильность, ограниченность интересов, низкая работоспособность и отсутствие устойчивой учебной мотивации. Нередко признаки педагогической запущенности проявляются уже на ранних этапах школьного обучения, что усугубляет процесс социальной адаптации. Замедленный темп личностного созревания препятствует полноценному включению в коллектив сверстников и формированию адекватной самооценки.

Четвёртая группа объединяет подростков с относительной сохранностью интеллектуальной сферы, но с выраженным недоразвитием личностных структур. У них наблюдаются трудности в формировании нравственных установок, слабость волевых качеств, неустойчивость мотивационной сферы. Такие подростки часто демонстрируют ситуативное поведение, ориентированное на непосредственные потребности, без учёта социальных последствий.

Пятая типологическая группа включает подростков с выраженными нарушениями личностной регуляции и устойчивой склонностью к асоциальным формам поведения. В данном случае наблюдаются более глубокие деформации поведенческой сферы, требующие комплексного воздействия, объединяющего педагогические, психологические и, при необходимости, медицинские меры. Представленная типология подтверждает неоднородность контингента трудных подростков и указывает на необходимость дифференцированного подхода к организации профилактической и коррекционной работы, поскольку использование единых воспитательных средств без учёта индивидуально-психологических особенностей не обеспечивает должного результата. В условиях образовательной среды особое значение приобретает включение подростков различных типологических групп в организованную физкультурно-спортивную деятельность, способствующую снижению импульсивности и тревожности, развитию навыков самоконтроля и формированию социальной ответственности.

Поведенческие нарушения подростков, относящихся к четвёртой типологической группе, во многом обусловлены недостаточной форсированностью ценностных ориентаций, неустойчивостью нравственных установок и отсутствием чётко выраженных жизненных интересов, что затрудняет формирование ответственного отношения к социальным нормам. Пятая группа характеризуется наиболее выраженными и устойчивыми отклонениями: у юношей чаще наблюдается склонность к асоциальному образу жизни и агрессивным формам поведения, у девушек — повышенная конфликтность, эмоциональная неустойчивость и импульсивность. Подобные проявления нередко имеют сложную природу и могут быть связаны как с особенностями психического развития, так и с влиянием неблагоприятных социальных условий. При этом важно учитывать, что сходные поведенческие признаки могут проявляться как в рамках акцентуаций характера, так и при более выраженных личностных нарушениях, что требует индивидуального подхода к диагностике и коррекционной работе. Девиантное поведение, как правило, выражается в несоответствии действий подростка нормам семьи и школы, которые выступают основными институтами социализации. Нарушение взаимодействия с данной средой способствует развитию дезадаптации, сопровождающейся эмоциональной нестабильностью, что усиливает отклонения в поведении и затрудняет процесс социальной адаптации подростка.

В нормативных документах системы образования Республики Таджикистан подчёркивается необходимость раннего выявления факторов риска и создания условий для гармоничного развития личности учащихся, что отражено в стратегических направлениях модернизации образовательной политики [14, с. 28]. Данные положения ориентируют образовательные учреждения на комплексный подход к профилактике социальной дезадаптации.

На формирование личности подростка оказывают влияние как внешние социальные условия, так и внутренние индивидуальные особенности, которые могут затруднять

выработку адекватных форм поведения в изменяющейся социальной среде. Неблагоприятные жизненные обстоятельства, отсутствие устойчивой системы поддержки и недостаточная форсированность механизмов само регуляции могут препятствовать полноценному личностному развитию. Психологические исследования свидетельствуют о том, что воздействие стрессовых факторов определяется не только объективными характеристиками ситуации, но и особенностями её субъективного восприятия подростком. Существенную роль при этом играют мотивационная направленность личности, уровень эмоциональной устойчивости и интеллектуального развития, от которых зависит характер реагирования на возникающие трудности и способность к адаптивному поведению.

Деадаптация, возникающая в условиях неблагоприятного взаимодействия личности с социальной средой, может способствовать усилению уже имеющихся психических и психофизиологических нарушений, создавая условия для закрепления отклоняющихся форм поведения. В этой связи воспитательное-коррекционная работа должна строиться с учётом возрастных и кризисных периодов развития подростка, поскольку именно в такие периоды возрастает потребность в педагогической поддержке, сопровождении и создании условий, способствующих его успешной социальной адаптации и личностному развитию.

Проведённый анализ теоретических подходов к проблеме трудновоспитуемости и педагогической запущенности подростков позволяет сделать вывод о многофакторной природе данных явлений. Деадаптация личности формируется под влиянием комплекса биологических, психологических и социальных факторов, при этом ведущая роль в большинстве случаев принадлежит неблагоприятным условиям воспитания и дефициту позитивных социальных связей. Разграничение патогенной, психогенной и социальной форм деадаптации создаёт методологическую основу для дифференцированного подхода к профилактике и коррекции поведенческих отклонений.

Особое значение имеет понимание того, что диванное поведение не является врождённым качеством личности, а представляет собой результат искажения процесса социализации. Следовательно, при наличии целенаправленного педагогического воздействия возможно предупреждение и преодоление негативных проявлений. Эффективность коррекционной работы во многом зависит от своевременной диагностики, учёта индивидуально-психологических особенностей подростка и создания условий для его позитивной самореализации.

В системе профилактики и коррекции деадаптации особое место занимает физическая культура. Её воспитательный потенциал заключается не только в укреплении здоровья, но и в формировании волевых качеств, развитии само регуляции, дисциплинированности и ответственности. Организованная физкультурно-спортивная деятельность способствует снижению уровня тревожности и агрессивности, создаёт возможности для социально одобряемого самоутверждения и укрепления позитивной самооценки.

Таким образом, использование средств физической культуры в условиях современной общеобразовательной школы представляет собой эффективный педагогический ресурс в работе с трудными подростками. Системная организация спортивной деятельности, ориентированная на личностные особенности учащихся, способна выступать важным фактором профилактики диванного поведения и обеспечения успешной социальной адаптации подростков.

Адабиёт

1. Асадуллоев, Р. Д. *Дар руҳияи фарҳангдӯстӣ тарбия намудани насли наврас* / Р. Д. Асадуллоев, Г. С. Эшова // *Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои педагогӣ ва психологӣ.* – 2023. - №2 (16). - С. 34-39.
2. Бальсевич, В. К. *Физическая культура для всех и для каждого* / В. К. Бальсевич. - М.: *Физкультура и спорт*, 2002. - 208 с.
3. Божович, Л. И. *Личность и её формирование в детском возрасте* / Л. И. Божович. - СПб.: *Питер*, 2008. - 400 с.
4. *Государственная программа развития физической культуры и спорта в Республике Таджикистан на 2022-2026 годы.* - Душанбе, 2021. - 85 с.
5. *Закон Республики Таджикистан «О физической культуре и спорте» от 19 мая 2009 г. № 521 (с изм. и доп.).*
6. *Закон Республики Таджикистан «Об образовании» от 22 июля 2013 г. № 1004 (с изм. и доп.).*
7. Ильин, Е. П. *Психология физического воспитания и спорта* / Е. П. Ильин. - СПб.: *Питер*, 2008. - 576 с.

8. Концепция воспитания подрастающего поколения в Республике Таджикистан. - Душанбе, 2015. - 47 с.
9. Лях, В. И. Физическая культура. 5-9 классы: учебник для общеобразовательных учреждений / В. И. Лях. - М.: Просвещение, 2014. - 191 с.
10. Матвеев, Л. П. Теория и методика физической культуры: учебник для вузов / Л. П. Матвеев. - М.: Советский спорт, 2008. - 544 с.
11. Министерство образования и науки Республики Таджикистан. Типовая учебная программа по физической культуре для общеобразовательных учреждений. - Душанбе, 2021. - 96 с.
12. Министерство спорта Республики Таджикистан. Отчет о состоянии физической культуры и спорта в Республике Таджикистан за 2023 год. - Душанбе, 2024. - 118 с.
13. Миралиён, Х.А. Муносибатҳои инноватсионӣ ба таҳсилот бо истифодаи технологияҳои муосири тарбияи ҷисмонӣ / Х.А. Миралиён // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Серияи 2. Педагогика ва психология, назария ва методикаи таълим. – 2021 №1 (5). - С. 89-92.
14. Национальная стратегия развития образования Республики Таджикистан на период до 2030 года. - Душанбе, 2020. - 132 с.
15. Реан, А. А. Психология подростка / А. А. Реан. - СПб.: Прайм-Еврознак, 2003. - 480 с.
16. Столяров, В. И. Социология физической культуры и спорта / В. И. Столяров. - М.: Советский спорт, 2010. - 312 с.
17. Стратегия государственной молодежной политики Республики Таджикистан на период до 2030 года. - Душанбе, 2020. - 76 с.

РОЛЬ ФИЗИЧЕСКОЙ КУЛЬТУРЫ В РАБОТЕ С ТРУДНОВОСПИТУЕМЫМИ ПОДРОСТКАМИ В РЕСПУБЛИКЕ ТАДЖИКИСТАН

В статье рассматривается проблема использования физической культуры как эффективного средства профилактики и коррекции отклоняющегося поведения трудновоспитуемых подростков в условиях общеобразовательных учреждений Республики Таджикистан. Актуальность исследования обусловлена ростом проявлений социальной дезадаптации среди несовершеннолетних, выражающихся в нарушениях дисциплины, снижении учебной мотивации, конфликтности, агрессивности и деформации ценностных ориентаций. В условиях трансформации социальной среды и изменения воспитательных ориентиров особую значимость приобретает поиск педагогически обоснованных механизмов позитивной социализации подростков группы риска. В работе анализируются теоретические подходы к определению понятий «трудные подростки», «педагогическая запущенность» и «девиантное поведение», раскрываются их причины и стадии формирования. Подчеркивается, что отклонения в поведении не являются врожденными характеристиками личности, а формируются под влиянием неблагоприятных факторов микросреды, недостатков семейного и школьного воспитания, а также индивидуально-психологических особенностей подростка. Рассматриваются различные формы дезадаптации — патогенная, психогенная и социальная, что позволяет обосновать необходимость дифференцированного подхода к организации профилактической и коррекционной работы.

Ключевые слова: физическая культура, трудновоспитуемые подростки, педагогическая запущенность, диванное поведение, социальная дезадаптация, профилактика правонарушений, воспитательный потенциал спорта, социализация.

НАҚШИ ТАРБИЯИ ҶИСМОНӢ ДАР ҚОР БО НАВРАСОНИ ДУШВОРТАРБИЯ ДАР ҶУМҲУРИИ ТОҶИКИСТОН

Дар мақола масъалаи истифодаи тарбияи ҷисмонӣ ҳамчун воситаи муассири пешгирӣ ва ислоҳи рафтори ғайримуқаррарии наврасони душвортарбия дар шароити муассисаҳои таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон баррасӣ карда мешавад. Муҳимияти таҳқиқот бо афзоиши зухуроти номувофиқии иҷтимоӣ дар байни ноболиғон асоснок мегардад, ки он дар вайрон кардани интизом, паст шудани ҳавасмандии таҳсил, муноқишақорӣ, ҳашмгинӣ ва тағйирёбии самтҳои арзишии онҳо зоҳир мегардад. Дар шароити тағйирёбии муҳити иҷтимоӣ ва дигаргуншавии самтҳои тарбиявӣ ҷустуҷӯи механизмҳои аз ҷиҳати педагогӣ асоснокшудаи иҷтимоишавии мусбати наврасони гурӯҳи ҳавф аҳамияти махсус пайдо мекунад. Дар қор равишҳои назариявӣ оид ба муайян намудани мафҳумҳои «наврасони душвор», «бепарвоии педагогӣ» ва «рафтори девиантӣ» таҳлил карда шуда, сабабҳо ва марҳилаҳои ташаккули онҳо шарҳ дода мешаванд. Таъкид карда мешавад, ки инҳироф дар рафтор хусусияти модарзодӣ надорад, балки дар натиҷаи таъсири омилҳои номусоиди муҳити наздик, камбудиҳои тарбияи оилавӣ ва мактабӣ, инчунин хусусиятҳои инфиродӣ равиши наврас ташаккул меёбад. Шаклҳои гуногуни ноомадгории иҷтимоӣ — патогенӣ, психогенӣ ва иҷтимоӣ — баррасӣ гардида, зарурати истифодаи равиши дифференсиалӣ дар ташкили қорҳои профилактикӣ ва ислоҳӣ асоснок карда мешавад.

Калидвожаҳо: тарбияи ҷисмонӣ, наврасони душвортарбия, безъитиноии педагогӣ; рафтори қачравона, номувофиқии иҷтимоӣ, пешгирии ҳуқуқвайронкунӣ, нуруи тарбиявӣ варзиш, иҷтимоишавӣ.

THE ROLE OF PHYSICAL EDUCATION IN WORKING WITH DIFFICULT ADOLESCENTS IN THE REPUBLIC OF TAJIKISTAN

The article examines the problem of using physical culture as an effective means of preventing and correcting deviant behavior among difficult adolescents in the conditions of general education institutions of the Republic of Tajikistan. The relevance of the study is обусловлена the growing manifestations of social maladjustment among minors, which are expressed in violations of discipline, decreased learning motivation, conflict behavior, aggressiveness, and deformation of value orientations. In the context of the transformation of the social environment and changes in educational priorities, the search for pedagogically substantiated mechanisms of positive socialization of adolescents at risk becomes particularly important. The paper analyzes theoretical approaches to defining the concepts of “difficult adolescents,” “pedagogical neglect,” and “deviant behavior,” and reveals the causes and stages of their formation. It is emphasized that behavioral deviations are not innate personality traits but are formed under the influence of unfavorable factors of the microenvironment, shortcomings in family and school education, as well as individual psychological characteristics of the adolescent. Various forms of maladjustment — pathogenic, psychogenic, and social — are considered, which makes it possible to substantiate the need for a differentiated approach to organizing preventive and corrective work.

Keywords: physical education, difficult adolescents, pedagogical neglect, deviant behavior, social maladjustment, delinquency prevention, educational potential of sport, socialization.

Об авторе

Саидализода Умеджон Рамазон
Ассистент кафедры физического
воспитания и гражданской обороны
Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Чумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: umedconsajdaliev1@gmail.com

About the author

Saydalizoda Umedjon Ramazon
Assistant, Department of Physical Education
and Civil Defense
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: umedconsajdaliev1@gmail.com

Дар бораи муаллиф

Саидализода Умедҷон Рамазон
Ассистенти кафедраи тарбияи ҷисмонӣ ва
мудофиаи шаҳрвандӣ
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: umedconsajdaliev1@gmail.com

РАВАНДҲОИ ТАЪЛИМИ ИСТЕҲСОЛӢ ДАР ТАЙЁРИИ МУТАХАССИСОНИ ОЯНДАИ КАСБӢ-ТЕХНИКӢ

Райҳонова С. Ҳ., Сангов Н. Н.

*Коллеҷи муҳандисию омӯзгории ш. Душанбе
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айнӣ*

Омӯзгор на танҳо манбаи дониш аст, балки ҳамчун роҳнамо, маслиҳатгар ва ҳамчун намунаи касбӣ барои донишҷӯён амал менамояд. Ў бояд чараёни таълимро ба таври илмӣ, амалгароёна ва ҷолиб ба роҳ монад, то ки донишҷӯён бо шавқу завқ ва фаҳмиши амиқ ба омӯзиш машғул шаванд. Таълими истеҳсолӣ бахши ҷудонашавандаи системаи таҳсилоти касбӣ ба ҳисоб меравад. Пайравӣ аз принципҳои асосии он – робитаи назария бо амал, фаъолиятнокӣ ва мустақилият, пайдарҳамӣ, амиқии дониш, инноватсионӣ ва риояи меъёрҳои амният – заминаи асосии тарбияи мутахассисони соҳибхистас мебошад. Маҳз дар асоси чунин принципҳо метавон мутахассисони ҷавобгӯ ба талаботи даврони муосирро омода сохт, ки қобили рақобат дар бозори меҳнат буда, ба рушди иқтисоду истеҳсолоти миллий саҳм мегузоранд. Принципҳои таълими истеҳсолӣ ҳамчун пояҳои методологӣ самт ва муҳтавои раванди таълимро муайян мекунанд. Афзалияти ин принципҳо дар он аст, ки онҳо раванди таълимро ба воқеият ва талаботи амалии замон наздик месозанд. Яке аз муҳимтарин хусусиятҳои онҳо робитаи зичи назария бо таҷриба мебошад. Дар чараёни таълим донишҷӯён на танҳо донишҳои назариявиро аз худ менамоянд, балки онҳоро ҳангоми иҷрои корҳои амалӣ, таҷрибаомӯзӣ ва дар муҳити истеҳсолӣ татбиқ мекунанд. Ин раванд донишхоро устувор гардонида, малакаи воқеии касбиро ташаккул медиҳад. Принципҳои таълими истеҳсолӣ донишҷӯёнро ба фаъолияти мустақилона ва масъулиятнок ташвиқ менамоянд. Дар вақти омӯзиши амалӣ ҳар як донишҷӯ имконият пайдо мекунанд, ки таҷрибаи шахсии худро афзуда, қарорҳои мустақилона қабул намояд ва роҳҳои самаранокӣ иҷрои корро ҷустуҷӯ кунад. Ин раванд ҳисси эҷодкорӣ, худшиносӣ ва масъулиятро тақвият мебахшад. Бо татбиқи ин принципҳо, донишҷӯён бо таҷҳизот ва воситаҳои муосири истеҳсолӣ шинос мешаванд ва бо технологияҳои нав кор мекунанд. Онҳо малакаҳои касбиро дар шароити воқеии истеҳсолот аз худ намуда, ба фаъолияти мустақилона дар бозори меҳнат омода мегарданд. Аз ҳамин сабаб, ҳатмкунандагони чунин барномаҳо одатан мутахассисони амалгаро ва рақобатпазиранд. Принципҳои таълими истеҳсолӣ инчунин пайдарпайӣ ва мунтазамии раванди омӯзишро таъмин менамоянд-аз корҳои сода ба мураккаб, аз амалҳои ибтидоӣ то иҷрои мустақили вазифаҳои касбӣ. Ин тартиб имконият медиҳад, ки донишҷӯён малака ва донишро тадриҷан ва бо фаҳмиши амиқ аз худ кунанд. Дар шароити муосир, таълими истеҳсолӣ бо принципҳои педагогӣ ва технологияҳои иттилоотӣ рақамӣ муттаҳид мешавад. Ин ҳамгирӣ муҳити таълимро навоварона ва ҷолиб месозад. “Масалан, истифодаи симуляторҳо, моделҳои сеандоза (3D), платформаҳои рақамӣ ва таҷҳизоти автоматикӣ сатҳи сифатии таълимро баланд мебардорад.

Дар чараёни таълими истеҳсолӣ донишҷӯён бо қоидаҳои меҳнат, меъёрҳои амнияти истеҳсолот ва муносибати дуруст ба таҷҳизоту воситаҳои корӣ ошно мешаванд. Ин раванд на танҳо малакаҳои касбӣ, балки ахлоқи меҳнатиро низ ташаккул медиҳад” [12, с. 39]. Омӯзиш дар муҳити воқеии истеҳсолот ҳисси масъулият, интизом ва эҳтиром ба меҳнатро инкишоф медиҳад. Ба ақидаи Ананев Б.Г. “таълими истеҳсолие, ки дар асоси ин принципҳо ташкил карда мешавад, ба талаботи воқеии бозори меҳнат мутобик буда, метавонад ба пешрафти соҳаҳои гуногуни истеҳсолӣ саҳми назаррас гузорад. Дар тайёрии мутахассисони ҷавон дар таҳсилоти касбӣ-техникӣ ва махсус, принципҳои таълими истеҳсолӣ аҳамияти калонро мебозанд” [2, с. 12].

Дар шароити рушди босуръати илм ва техника, яке аз самтҳои муҳими таҳсилоти касбӣ – таълими истеҳсолӣ ба шумор меравад. Мақсади асосии он аз тайёр намудани мутахассисони соҳибкасб ва амалӣ иборат аст, ки кодиранд дар шароити воқеии истеҳсолот фаъолият намоянд. Барои он ки ин раванд самаранок сурат гирад, бояд принципҳои муайяни педагогӣ ва истеҳсолӣ риоя карда шаванд. Принципҳои таълими истеҳсолӣ ҳамчун қоида ва асосҳои методологӣ хизмат мекунанд, ки раванди омӯзишро самаранок, мақсаднок ва амалӣ мегардонанд. Принципҳои таълими истеҳсолӣ - ин қоидаҳои асосии ташкил ва гузаронидани омӯзиши амалӣ мебошанд, ки дар заминаи талаботи илм, педагогика ва эҳтиёҷоти

истеҳсолот таҳия шудаанд. Риояи онҳо ба донишҷӯён имконият медиҳад, ки донишҳои назариявиро бо амал пайваст намуда, малакаи қорӣ, масъулиятшиносӣ ва эҷодкории касбиро инкишоф диҳанд.

“Принципи илмийноки дар таълим. Яке аз принципҳои асосӣ дар таълими назариявӣ ва истеҳсолӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаву ибтидоии касбӣ мебошад. Дар раванди азхудкунии донишҳои илмӣ дар хонандагон ҷаҳонбинии илмӣ ташаккул ёфта, тафаккури онҳо инкишоф меёбанд. Вобаста ба пешрабии илму техника, яке аз шартҳои ҳатмӣ тез аз худ намудани техника ва технологияи нав ва технология аз ҷониби ҷавонон, меҳнати эҷодӣ, самаранок ва ихтироқорӣ дар истеҳсолот, ин принципи пешбаранда мебошад. Принципи илмийноки дар таълим ба мутахассисони оянда ташкил намудани меҳнатро аз нуқтаи назари илмӣ омӯзонда, шавқу ҳаваси онҳоро ба техникаву технологияи муосир инкишоф медиҳад. Ин принцип моро водор мекунад, ки хонандагонро бо тадқиқотҳои илмӣ дар соҳаи техникӣ ва технология, ташкили меҳнат вобаста ба ихтисос шинос намоем” [5, с. 32].

Принципи робитаи назария бо амал. Асоси таълими истеҳсолӣ дар он аст, ки донишҷӯён донишҳои назариявиро дар ҷараёни таҷрибаи истеҳсолӣ истифода баранд. Омӯзиш бояд на танҳо дар синфхона, балки дар устохона, озмоишгоҳ ва корхона сурат гирад, то дониш бо амал пайваст гардад.

Принципи фаъолият ва мустақилият. Донишҷӯён бояд дар ҷараёни омӯзиш на танҳо тамошобин, балки иштирокчи фаъол бошанд. Онҳо вазифаҳои амалӣ ва истеҳсолиро мустақилона иҷро намуда, малакаи масъулият ва ташаббусқорӣ ба даст меоранд.

Принципи пайдарҳамӣ ва мунтазамӣ. Омӯзиши малақаҳои касбӣ бояд аз осон ба душвор, аз умумӣ ба махсус гузарад. Мавод ва қорҳои амалӣ бояд ба таври пайдарпай пешниҳод шаванд, то донишҷӯён тавонанд ҳар як марҳиларо пурра аз худ намоёнд.

Принципи саҳеҳият ва амиқии дониш. Омӯзиши истеҳсолӣ бояд бо сифати баланд сурат гирад. Ҳар як амал, таҷриба ё таҷҳизоте, ки истифода мешавад, бояд ба воқеияти истеҳсолот наздик бошад, то донишҷӯён таҷрибаи ҳақиқии қориро дарк кунанд.

Принципи инноватсионӣ ва мутабиқшавӣ ба технологияҳои нав. Дар шароити рушди босуръати техника, омӯзиш бояд ба стандартҳои нав ва технологияи муосир мутабиқ бошад. Омӯзгор бояд донишҷӯёнро бо таҷҳизот, барномаҳо ва усулҳои нави истеҳсолӣ шинос намояд.

Принципи амният ва ҳифзи меҳнат. Дар ҷараёни таълими истеҳсолӣ бояд қоидаҳои беҳатарӣ ва гигиена қатъиян риоя шаванд. Омӯзиши дурӯсти қоидаҳои ҳифзи меҳнат на танҳо барои амнияти донишҷӯён, балки барои тайёр кардани мутахассисони масъулиятнок муҳим мебошад. Барои донишу малакаи устувор, ташаккули муносибати эҷодӣ ва бошӯронаи донишҷӯ (хонанда) ба донишу малакаи азхудшуда, зарур мебошад. Барои беҳтар намудани хотира бояд такрори мавзӯҳо аз нуқтаи назари таҳлилӣ, саҳеҳкунӣ ва ғанигардонии онҳо бо далелҳои нав дида шаванд [8, с. 42].

Дар раванди таълим чунин ҳолатҳо пеш меоянд, ки донишу малақаҳои як фан барои азхуд кардани фан ё мавзӯи дигар нақши муҳим мебозанд. Масалан, ҳангоми омӯзиши фанни масолеҳшиносӣ донишҳои гирифташуда аз фанҳои физика, химия, электротехника ва дигар соҳаҳои техникӣ илм зарур мегарданд. Алоқаи байнифанӣ махсусан дар ҳолате аҳамияти қалон дорад, ки омӯзиш ба таҳқиқи пурраи ҳодисаҳо ё фаҳмидани қорҳои механизмҳо ва мошинҳо нигаронида шудааст. Барои дарки фаъолияти дурусти мошини таҷҳизот донишгари қонунҳои физика зарур аст, дар ҳоле ки барои шиносӣ бо равандҳои технологӣ дониш аз фанҳои химия, масолеҳшиносӣ ва математика нақши қалидӣ мебозад. Таҷриба нишон медиҳад, ки татбиқи муносибати байнифанӣ ҷаҳонбинии илмӣ хонандагонро васеъ карда, шавқу ҳаваси онҳоро ба омӯзиши донишҳои нав зиёд менамояд. Омӯзиши пайваста ва системаноки мавод имкон медиҳад, ки робитаи назария бо амал тақвият ёбад. Асоси ин равандро ҳамгироии донишҳо, таҷрибаи шахсӣ ва худназораткунии донишҷӯён ташкил медиҳад. Ба ақидаи Карамзин, И.В. таълим, ки бо ҳаёти воқеӣ ва таҷрибаомӯзии истеҳсолӣ пайваст аст, омӯзишро пурмазмун ва самаранок мегардонад. Иштироки донишҷӯён дар қорҳои истеҳсолӣ, сохтмонӣ ё хоҷагии қишлоқ, ки дар онҳо донишҳои гуногуни азхудшуда истифода мешаванд, ҷузъи муҳими татбиқи ин принцип ба шумор меравад. Пайдарпайии пешниҳоди маводди таълимӣ ва ташаккули малақаву маҳорат аз хусусиятҳои фан ва усули таълим вобаста аст. Агар хонандагон дониш ва малақаҳоро бо тартиби мантиқӣ азхуд кунанд, онҳо метавонанд онҳоро дар амал озодона истифода баранд [8, с. 26]. Дар ҷараёни таълими истеҳсолӣ маводҳои таълимӣ бояд ба таври пайдарпай ва мантиқӣ омӯзонда шаванд, то ки байни амалия ва назария робитаи зич барқарор гардад.

Принципи дастрасӣ ва имконпазирӣ дар таълим. Ин принцип мазмуни таълимиро бо ҳаҷм, сатҳи мураккабӣ ва усулҳои омӯзиш тавре муайян мекунад, ки ба қобилияти зеҳнӣ, ҳисмонӣ ва сатҳи тайёрии донишҷӯён мувофиқ бошад. Моҳияти ин принцип дар он аст, ки омӯзгор набояд таълимиро танҳо «осон» гардонад, балки бояд монеаҳоро дар раванди дарк ва фаҳмиши донишҷӯён ба таври педагогӣ бартараф кунад. Агар омӯзиш бидуни мушкilotи фикрӣ сурат гирад, донишҷӯён малакаи таҳлил, худомӯзӣ ва мустақилиятро аз даст медиҳанд. “Дар муассисаҳои миёнаи касбӣ, татбиқи принципи дастрасӣ бояд дар асоси қоидаҳои педагогӣ амалӣ гардад: аз маълум ба номаълум, аз наздик ба дур, аз конкретӣ ба абстрактӣ (аз моддӣ ба маънавӣ). Ин аз омӯзгор ё устои таълими истеҳсоли муносибати эҷодкорона ва интиҳоби дурусти усулу шакли таълимиро талаб мекунад. Ҳар як мавзӯ ё мафҳум бояд ба таври сода ва фаҳмо пешниҳод карда шавад, вале на аз ҳисоби паст кардани мазмуни илмӣ. Агар маводди мураккаб бо ибораҳои равшан ва мисолҳои амалӣ шарҳ дода шавад, фаҳмиши он осонтар мегардад” [9, с. 46].

Супоришҳое, ки ба донишҷӯён дода мешаванд, бояд ҳамзамон дастрас ва рушддиҳанда бошанд. Муҳим аст, ки таносуби байни миқдор ва сифати мавод риоя гардад, зеро зиёдии маводди таълимӣ ё вақти тулонии дарсҳо метавонад боиси хастагӣ, коҳиши тавачҷуҳ ва паст шудани самаранокии омӯзиш гардад. Принципи дастрасӣ аз омӯзгор тақозо мекунад, ки ҳаҷми маводро мувофиқ ба сатҳи тайёрии донишҷӯён интиҳоб намояд. Дар сурати нодурусти интиҳоб шудани миқдор ё дараҷаи душвории мавод, фаҳмиши он душвор шуда, раванди таълим натиҷаи дилхоҳ намедиҳад. Имконпазирӣ маводди таълимӣ аз дараҷаи мураккабии фан, сатҳи инкишофи донишҷӯён, усулҳои истифодаи воситаҳои таълимӣ ва таҷрибаи омӯзгор вобаста аст. Агар омӯзгор раванди таълимиро дуруст ба роҳ монад, донишҳо на танҳо пурра азхуд мешаванд, балки донишҷӯён онҳоро дар амал низ бо самаранокӣ истифода бурда метавонанд.

Принципи аёнӣ дар таълим. Принципи аёнӣ яке аз принципҳои асосии дидактика ба шумор меравад, ки дар асоси қонуни ягонагии конкретӣ ва абстрактӣ ташаккул ёфтааст. Тибқи ин қонун, дар раванди омӯзиш донишҷӯён аз дарки ашё ва ҳодисаҳои воқеӣ ё тасвирии онҳо ба хулосабарорӣ мегузаранд, ё баръакс-аз умумият ба мушаххасот, яъне аз мафҳумҳои назариявӣ ба таҷрибаи амалӣ. Ба андешаи Я. А. Коменский, ки дар асари машҳури худ «Дидактикаи бузург» онро асоснок намудааст, аёнӣ ҳамчун воситаи муассири омӯзиш дар рушди тафаккури шогирдон нақши калидӣ мебозад. Ў дар доираи «қоидаи тиллоӣ»-и дидактика таъкид менамояд, ки тамоми дониш бояд дар асоси қабули ҳиссиёт ташаккул ёбад. Ба гуфтаи ӯ: «Ҳама он чизе, ки барои қабул тавассути ҳиссиёт мумкин аст, бояд аз ин роҳҳо дарк карда шавад: ашёҳои дидашаванда - тавассути чашм, шундашаванда – тавассути гӯш, бӯй- тавассути шомеа, таъм- тавассути узвҳои таъм, ва ашёҳои ламсшаванда -тавассути даст (ломиса). Агар имкон бошад, ашё бояд бо якчанд ҳиссиёт дар як вақт қабул карда шавад». Ин мавқеи назариявӣ то имрӯз дар назарияи таълим аҳамияти худро нигоҳ дошта, ба тақмили раванди омӯзиш мусоидат менамояд [11, с. 74].

Бо вучуди ин, бояд таъкид кард, ки аёнӣ набояд ба таври беҳад ва бидуни асоси илмӣ баланд бардошта шавад. Қабули ҳиссиёт танҳо зинаи аввали дарк ба шумор меравад; марҳилаи дувум бошад-тафаккури абстрактӣ, яъне таҳлилу хулосабарории маънавӣ мебошад.

Дар муассисаҳои таҳсилоти касбӣ, ҳангоми татбиқи принципи аёнӣ дар раванди таълим, риояи як қатор талаботи методӣ зарур мебошад:

- интиҳоби воситаҳои аёнӣ бояд бо мақсаду мазмуни дарс мутобиқат дошта бошад;
- омӯзгор ё устои таълимӣ бояд воситаҳои аёниро дар асоси хусусиятҳои қабулкунӣ донишҷӯён истифода бурда, диққати онҳоро ба ҷанбаҳои муҳимтарини маводди таълимӣ равана созад;
- муҳити мусоид барои фаъолияти мустақилонаи донишҷӯён фароҳам оварда шавад;
- истифодаи зиёди воситаҳои аёнӣ, ки метавонад диққати донишҷӯёнро парешон намояд, манъ аст;
- шумора ва навъи воситаҳои аёнӣ бояд бо мақсадҳои таълимӣ мувофиқат намояд;
- “дар ҳолате, ки истифодаи якчанд воситаи аёнӣ зарур аст, намоиши онҳо бояд пай дар пай сурат гирад, на якбора” [8, с. 67].

Ҷанбаҳои муҳими татбиқи принципи аёнӣ ҳамгироии дурусти сухани омӯзгор бо воситаҳои аёнӣ мебошад. Дар дидактика ду усули асосии чунин ҳамгирӣ мавҷуд аст:

1. Намоиши воситаи аёнӣ пеш аз шарҳи мавзӯ, ки дар он омӯзгор аввал ашё ё равандро нишон дода, сипас онро тавзеҳ медиҳад;
2. Шарҳи мавзӯ ҳамзамон бо намоиши воситаи аёнӣ, ки шарҳу тасвир якҷоя иҷро мешаванд.

Тадқиқотҳои дидактикӣ нишон медиҳанд, ки усули аввал дар аксари ҳолатҳо самараноктар мебошад, зеро на танҳо азхудкунии донишро беҳтар мегардонад, балки имкони назорат ва таҳкими фаҳмиши донишҷӯёро низ фароҳам меорад. Усули дуюм бошад, бештар дар ҳолатҳои истифода мешавад, ки маводди таълимӣ ҳаҷман хурд ё вақти дарс маҳдуд бошад.

Принсипи шуурнокӣ ва ғаёлноки дар таълим. Принсипи шуурнокӣ ва ғаёлноки яке аз заминаҳои муҳими ташкили оқилонаи раванди таълим ба ҳисоб меравад. Мутобиқи ин принсип, раванди таълим бояд ба тавре тарҳрезӣ гардад, ки донишҷӯён моҳияти вазифаҳои таълимиро дуруст дарк намуда, ғаёлона дар азхудкунии донишҳо иштирок намоянд. “Шуурнокӣ дар таълим маънои онро дорад, ки донишҷӯён мақсади омӯзишро фаҳмида, мазмун ва аҳамияти донишҳои омӯхташавандаро дарк мекунанд. Онҳо далелҳо ва мафҳумҳои пешниҳодшударо бо шуур ва тафаккури интиқодӣ таҳлил намуда, онҳоро дар амалияи таълимӣ ва истеҳсоли татбиқ месозанд. Ин принсип донишҷӯёро аз азхудкунии механикӣ дур месозад ва онҳоро ба истифодаи бошууронаи донишҳо дар ғаёлияти амалӣ ҳидоят мекунанд. Барои ба даст овардани натиҷаи дилхоҳ, дар таълими назариявӣ ва истеҳсоли шуурнокӣ ва ғаёлноки бояд бо ҳам мутобиқ карда шаванд. Шакли олии зуҳури шуурнокии эҷодии донишҷӯён дар раванди таълим дар лабораторияҳо, устохонаҳо ва сехҳои истеҳсоли таҷассум меёбад” [6, с. 116]. Дар ин муҳитҳо ғаёлияти таълимӣ бо ғаёлиятҳои амалӣ ва истеҳсоли ҳамоҳанг гардида, имконият фароҳам меорад, ки донишҷӯён дониш, малака ва таҷрибаи касбиро дар шароити воқеӣ татбиқ намоянд.

Мафҳуми ғаёлноки дар дидактика ҳамчун ифодаи бошуурона ва мақсадноки кӯшишу ғайрати донишҷӯён барои иҷрои муваффақонаи супоришҳои таълимӣ ва истеҳсоли таъриф дода мешавад. Ғаёлноки нишондиҳандаи сатҳи шавқ, худшиносӣ ва муносибати масъули донишҷӯён ба раванди таълим буда, ба самаранокии азхудкунии дониш ва ташаккули малакаҳои амалии онҳо таъсири мустақим мерасонад.

Дар педагогика роҳҳои гуногуни ҳавасмандгардонӣ ва ғаёлгардонии донишҷӯён мавҷуданд, ки онҳо ба бедор намудани ангезаи дохилӣ, афзудани тавачҷуҳ ба маводди таълимӣ ва ташаккули муносибати эҷодӣ ба дониш мусоидат менамоянд. Аз ҷумла, истифодаи усулҳои интерактивӣ, усули муаммогузорӣ, иҷрои корҳои амалӣ ва озмоишӣ, инчунин арзёбии эҷодӣ аз ҷумлаи роҳҳои муассири баланд бардоштани ғаёлнокии донишҷӯён махсус меёбанд.

Принсипи азхудкунии донишҳои устувор, малака ва ҳунар. Яке аз ҷанбаҳои муҳими раванди таълимиро принсипи азхудкунии устувори дониш, малака ва ҳунар ташкил медиҳад. Татбиқи ин принсип ба он равона шудааст, ки донишҷӯён донишҳои назариявӣ ва амалиро на танҳо ба таври муваққатӣ, балки ба таври устувор аз худ намуда, тавонанд онҳоро дар ғаёлияти ояндаи касбии худ истифода баранд. Аз нуқтаи назари илми психологияи муосир, хотир ба ду навъ- кӯтоҳмуддат ва дарозмуддат-тақсим мешавад. Хотири кӯтоҳмуддат барои нигоҳ доштани маълумоти фаврӣ ва хотири дарозмуддат бошад, барои нигоҳ доштани донишҳои асосӣ ва доимӣ хидмат мекунанд. Барои устувории донишҳо, ғаёл шудани тафаккур ва таҳлили мантиқии маводди таълимӣ аз ҷониби донишҷӯён аҳамияти калидӣ дорад.

Тибқи таҳқиқоти дидактикӣ, устувории донишҳо аз омилҳои зерин вобаста мебошад:

- фаҳмиши амиқи моҳияти маводди таълимӣ;
- пайвастагии донишҳои назариявӣ бо амалия;
- истифодаи мунтазами донишҳо дар шароити воқеӣ;
- тақрори мунтазами маводди таълимӣ дар шаклҳои гуногуни ғаёлият;
- муҳити ҳавасмандкунанда ва ангезандаи таълим.

“Шарти асосии мустақамии донишҳо-ғаёлияти тафаккури мантиқӣ ва таҳлили мундариҷаи маводди таълимӣ аз ҷониби донишҷӯён мебошад. Дар ин замина, омӯзгор бояд равандҳои омӯзиширо ба тавре ташкил намояд, ки донишҷӯён тавонанд донишҳои азхудкардаи худро ба таври мустақилона таҳлил, умумисозӣ ва дар амал татбиқ намоянд. Ин принсип, мувофиқи талаботи дидактикаи муосир, бояд дар ҳамбастагӣ бо дигар принсипҳои таълим – аз ҷумла, принсипи шуурнокӣ ва ғаёлноки, принсипи пайдарҳамӣ ва системанокӣ, инчунин принсипи алоқамандии назария бо амалия-татбиқ гардад” [5, с. 62]. Танҳо дар ин сурат имконият фароҳам меорад, ки раванди таълим характери устувор, самаранок ва касбомӯзиро соҳиб гардад.

Барои ташаккули дониш ва малакаҳои устувор, инчунин инкишофи муносибати эҷодӣ ва бошууронаи донишҷӯён (ё хонандагон) нисбат ба донишҳои азхудкарда, зарур аст, ки раванди таълим ба таври илмӣ, пайдарпай ва ғаёлона ташкил карда шавад. Донишҷӯ бояд

дар чараёни омӯзиш на танҳо маводди таълимиро дар сатҳи зоҳирӣ аз худ намояд, инчунин моҳияти онро амиқан дарк карда, қобилияти таҳлил, муқоиса ва татбиқи амалии онро инкишоф диҳад. Яке аз шартҳои асосии устувории дониш- истифодаи усули такрор ба таври мақсаднок ва илмӣ асосёфта мебошад. Такрори мунтазами маводди таълимӣ бояд на ба шакли механикӣ, балки бо назардошти таҳлил, саҳеҳкунӣ ва ғанигардонии мавзӯҳо бо далелҳои нав амалӣ гардад. Ин раванд имконият медиҳад, ки донишҷӯён аз як тараф маълумоти қаблан гирифтаашонро таҳким бахшида, аз ҷониби дигар, онҳоро бо маълумоти нав ва таҷрибаи иловагӣ ғанӣ гардонанд. Аз нуқтаи назари педагогикаи муосир, чунин шакли такрори таҳлилӣ на танҳо барои беҳтар намудани хотираи дарозмуддат мусоидат менамояд, балки ба ташаккули тафаккури интиқодӣ ва қобилияти эҷодии донишҷӯён низ таъсири мусбат мерасонад. Дар натиҷа, донишҷӯён донишҳои худро на ба таври механикӣ, балки бо дарки моҳият ва робитаи онҳо бо амалияи касбӣ истифода бурда метавонанд. Бинобар ин, барои расидан ба устувории воқеии дониш ва малакаҳо, омӯзгор бояд дар раванди таълим усулҳои таҳлилӣ, муқоисавӣ ва эҷодиро фаъолона истифода намояд, муҳити омӯзиширо ба фаъолияти маърифатӣ ва мустақилона равона созад ва шароити мусоиди зеҳнӣ барои фаҳму дарки амиқи мавод фароҳам оварад.

Адабиёт

1. Алиев, С. Психология и синну соли ва омӯзгорӣ / С. Алиев. - Душанбе, 2003. - 213 с.
2. Ананев, Б.Г. Человек как предмет познания / Б.Г. Ананев. - СПб, 2001. - 186 с.
3. Биологическое и социальное в развитии человека / Под общ. ред. Б.Ф. Ломова. - М., 1977. - 246 с.
4. Вейсбург, А.Д. Школьники выбирают рабочие профессии / А.Д. Вейсбург. - М.: Знание, 1983. - 284 с.
5. Вершкова, Г.Л. Трудовое воспитание и профориентация подростков / Г.Л. Вершкова, С.Н. Чистякова. - М.: Знания, 1979. - 239 с.
6. Возрастная и педагогическая психология: Хрестоматия: Учеб. пособие для студ. сред. пед. учеб. заведений / Сост. И.В. Дубровина, А.М. Прихожан, В.В. Зацепин. - М., 1999. - 406 с.
7. Воробьева, Т.А. Опыт создания методики профессионального отбора / Т.А. Воробьева. - М.: Советская педагогика, 1978. - 14 с.
8. Карамзин, И.В. Вопросы профессиональной подготовки молодежи / И.В. Карамзин, Н.Н. Сангов. - Душанбе, 1997. - 68 с.
9. Карамзин, И.В. Индустриально-педагогическая психология Части 1-11. / И.В. Карамзин, Н.Н. Сангов. - Душанбе, 1997. - 216 с.
10. Макаренко, А.С. Выбор профессии. Радость творческого труда. Соч. тома 5.7. / А.С. Макаренко. - М., изд. - во АПН РСФСР, 1958. - 138 с.
11. Мустафоқулов, Т. Асосҳои психологияи синнусолӣ ва педагогӣ / Т. Мустафоқулов, М. Назруллоева. - Кӯлоб, 1993. - 360 с.
12. Сангов, Н.Н. Инкишофи салоҳиятҳои истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-компютерӣи донишҷӯён ҳамчун омил ба банд бардоштани сифати таълими политехникӣ / Н.Н. Сангов // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Серияи 2. Педагогика ва психология, назария ва методикаи таълим. - 2021. №2 (6) С. 38-41.
13. Сангов, Н.Н. Роҳнамои касбӣ (дастури таълимӣ- методӣ / Н.Н. Сангов, Х.Р. Ғозиев, А. Алиев. - Душанбе, 2015. - 183 с.

РАВАНДҲОИ ТАЪЛИМИ ИСТЕҲСОЛӢ ДАР ТАЙЁРИИ МУТАХАССИСОНИ ОЯНДАИ КАСБӢ-ТЕХНИКӢ

Дар мақола муаллифон диққати асосӣ ба принсипҳои таълими истеҳсолӣ дар раванди тайёр намудани мутахассисони ояндаи касбӣ-техникӣ равона гардидааст. Дар он моҳият ва аҳамияти ин принсипҳо, инчунин алоқамандии таълим бо меҳнати истеҳсолӣ баррасӣ мешавад. Қайд мегардад, ки дар тайёр намудани мутахассисони ҷавон дар низоми таҳсилоти касбӣ-техникӣ ва махсус, риояи принсипҳои таълими истеҳсолӣ аҳамияти муҳим дорад. Дар раванди азҳудкунии донишҳои илмӣ принсипи илмийнокии нақши муҳим дошта, дар хонандагон ҷаҳонбинии илмиро ташаккул дода, ба инкишофи тафаккури онҳо мусоидат мекунад. Пешрафти илму техника ҳамчун шартҳои муҳимми азҳудкунии техника ва технологияҳои нав аз ҷониби ҷавонон, инчунин рушди меҳнати эҷодӣ, самаранок ва ихтироъкории онҳо дар истеҳсолот арзёбӣ мегардад. Ҳамчунин дар мақола принсипи системанокӣ ва пайдарпайӣ дар таълим баррасӣ шудааст, ки зарурати ташкили таълимро дар асоси системаи мантиқӣ, пайдарпай ва мунтазам аз ҳул намудани донишҳо тавзеҳ медиҳад.

Калидвожаҳо: принсипҳои таълими истеҳсолӣ, алоқамандии таълим бо меҳнати истеҳсолӣ, таҳсилоти касбӣ-техникӣ, донишҳои илмӣ, системанокӣ, пайдарпайӣ, пешравии илму техника.

ПРОЦЕССЫ ПРОИЗВОДСТВЕННОГО ОБУЧЕНИЯ В ПОДГОТОВКЕ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ ПРОФЕССИОНАЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКОГО ПРОФИЛЯ

В статье рассматриваются принципы производственного обучения в процессе подготовки будущих специалистов профессионально-технического профиля. Раскрываются сущность и значение

данных принципов, а также их связь с производительным трудом. Подчеркивается, что соблюдение принципов производственного обучения играет важную роль в подготовке молодых специалистов в системе профессионально-технического и специального образования. Особое внимание уделяется принципу научности обучения, который способствует формированию у учащихся научного мировоззрения и развитию их мышления. Развитие науки и техники рассматривается как важное условие быстрого освоения молодежью новой техники и технологий, а также формирования творческого и эффективного отношения к труду в производственной деятельности. Кроме того, в статье анализируется принцип систематичности и последовательности обучения, предполагающий организацию образовательного процесса на основе логической системы и поэтапного усвоения знаний.

Ключевые слова: принципы производственного обучения, связь образования с производственным трудом, профессионально-техническое образование, научные знания, системность, последовательность, прогресс науки и техники.

PROCESSES OF INDUSTRIAL TRAINING IN THE PREPARATION OF FUTURE VOCATIONAL AND TECHNICAL SPECIALISTS

The article examines the principles of industrial training in the preparation of future vocational and technical specialists. It reveals the essence and significance of these principles and explains the relationship between education and productive labor. It is emphasized that adherence to the principles of industrial training plays an important role in the preparation of young specialists within the system of vocational and specialized education. Special attention is given to the principle of scientificity in teaching, which contributes to the formation of students' scientific worldview and the development of their thinking. The development of science and technology is considered an important condition for the rapid mastering of new equipment and technologies by young people, as well as for fostering creative and effective work in production activities. The article also analyzes the principle of systematic and consistent learning, which requires the organization of the educational process on the basis of a logical system and gradual acquisition of knowledge.

Keywords: principles of industrial training, connection of education with industrial work, vocational education, scientific knowledge, systematicity, consistency, progress of science and technology.

Дар бораи муаллифон

*Райхона Сайриниссо Ҳақназаровна
Омӯзгори калони кафедраи методикаи
таълими истеҳсолӣ ва ҷанҳои гуманитарӣ
Коллеҷи муҳандисию омӯзгорӣ ш. Душанбе
Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Борбад, 48
E-mail: sangov051257@mail.ru*

Об авторах

*Райхона Сайриниссо Ҳақназаровна
Старший преподаватель кафедры
методики производственного образования и
гуманитарных наук
Инженерно-педагогический колледж
г. Душанбе
Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр.
Борбад, 48
E-mail: sangov051257@mail.ru*

About the authors

*Raihonova Sairinisso Haqnazarovna
Senior lecturer in Methods of Industrial and
Humanitarian Education Department
Dushanbe Engineering and Pedagogical
College
Republic of Tajikistan, Dushanbe, Borbad
Ave., 48
E-mail: sangov051257@mail.ru*

*Сангов Нуриддин Набиевич
Номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти
кафедраи ҷанҳои умумитехники ва
мошининосӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121*

*Сангов Нуриддин Набиевич
Кандидат педагогических наук, доцент
кафедры общетехнических наук и
машиностроения
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121*

*Sangov Nuriddin Nabievich
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate
Professor of the Department of General
Technical Disciplines and Machine Science
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121*

ИТТИЛООТ, ТЕХНОЛОГИЯ ВА КИБЕРБЕХАТАРӢ ДАР ЗАМОНИ РАҚАМӢ - ТАҶРИБА ВА ИМКОНИЯТҲО БАРОИ ТОҶИКИСТОН

***Муродова Ш. С., Саидҷонов З. Д.**
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Дар шароити рушди босуръати технологияҳои рақамӣ ва густариши иқтисодиёти рақамӣ, масъалаҳои иттилоот, технология ва кибербехатарӣ ба яке аз самтҳои калидии рушди устувори давлатҳо табдил ёфтаанд. Барои Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки марҳилаи фаъоли рақамикунонино аз сар мегузаронад, таъмини амнияти иттилоотӣ ва истифодаи самараноки имкониятҳои технологияҳои муосир аҳаммияти махсус касб менамояд. Инчунин бояд қайд сохт, ки 28 декабри соли 2025 эълон намудани солҳои 2025-2030 аз ҷониби Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон ҳамчун солҳои «Рушди иқтисодиёти рақамӣ ва инноватсия» шаҳодати он аст.

Аллакай соли аз иқдоми мазкур сипарӣ гардид, ки ин ташаббус ифодагари сиёсати дурнигаронаи давлатӣ буда, ба равандҳои ҷаҳонии рушди устувор ва талаботи иқтисодиёти муосир мутобик мебошад. Эълони мазкур ба зарурати истифодаи самаранок ва фарогири технологияҳои рақамӣ дар тамоми соҳаҳои рушди миллий асос ёфтааст. Бо дарназардошти он ки технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ имрӯз ба унсури ҷудонашавандаи фаъолияти иҷтимоиву иқтисодӣ табдил ёфтаанд, ин иқдом барои Ҷумҳурии Тоҷикистон оғози марҳалаи нави рушди сифатан дигарро таъмин менамояд. Имрӯзҳо ки рақамикунонии маориф ба яке аз тамоюлҳои асосии рушди низоми муосири таълим табдил меёбад [4, с. 44]. Бо дарназардошти суръат гирифтани рақамисозии иқтисодиёт ва таҳкими равандҳои навовари инноватсионӣ, аҳаммият ва нақши технологияҳои рақамӣ дар сохтори иқтисодиёти ҷаҳонӣ рӯз то рӯз тақвият меёбад [8].

Дар заминаи суръат гирифтани равандҳои ҷаҳонишавӣ ва ба вучуд омадани муҳити ҷонаи иттилоотӣ, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ҳамчун иштирокчи фаъоли низоми муносибатҳои байналмилалӣ, ба таври ҷиддӣ ба зарурати мутобиксозии самтҳои стратегӣ рушди худ бо тамоюлҳои умумҷаҳонии рақамисозӣ рӯ ба рӯ мегардад. Тавре ки М. Соболева таъкид менамояд, ки "...дар шароити табдили рақамии кулли соҳаҳои фаъолияти инсон, аз ҷумла соҳаи маориф, гузариш ба марҳилаи сифатан нави истифодаи технологияҳои иттилоотӣ сурат мегирад, ки дар он технологияҳои пешрафта, аз қабili шабакаҳои нейронӣ, мавқеи муҳимро ишғол мекунанд. Аз як тараф, шабакаҳои нейронӣ ба ҳаёти мо ноаён ворид шуданд, аз ҷониби дигар - ба дараҷае таъсирбахш гардиданд, ки онҳоро нодида гирифтани ғе қабул накардан ғайриимкон аст. Фаъолияти омӯзгор низ аз ин раванд истисно намонд" [4, с. 9]. Ҳадафи калидии ин ташаббуси стратегӣ фароҳам овардани заминаи институционалӣ ва ташкилии мусоид барои татбиқи оқилона ва самараноки иқтидори технологияҳои рақамӣ равона ба дастгирии рушди устувори иқтисоди миллий ва таъмини ҳифзи манфиатҳои давлатӣ махсуб меёбад.

Дар шароити ҷаҳони муосир, технологияҳои рақамӣ ба омили муҳимми пешрафти иқтисодӣ ва боло бурдани сатҳи рақобатпазирии кишварҳо мубаддал гардидаанд. Эълон шудани марҳалаи «Солҳои рушди иқтисодиёти рақамӣ ва инноватсияҳо» дорои аҳаммияти васеи иҷтимоӣ, иқтисодӣ ва фарҳангӣ буда, ҳамзамон дар таҳким бахшидани асосҳои амнияти миллий ва нигоҳдошти устувори иҷтимоӣ нақши калидӣ мебозад [5]. Дар ҳамин замина, самти рушди иҷтимоию иқтисодии давлат бо тавсеаи равандҳои автоматикунонӣ, ҷорӣ намудани моделу технологияҳои нави инноватсионӣ дар фаъолияти соҳибкорӣ, аз ҷумла платформаҳо ва экосистемаҳои рақамӣ, истифодаи таҳлили маълумоти ҳаҷман бузург, механиконики равандҳои истеҳсоли ва роботизатсия, инчунин фароҳам овардани дастрасии фарогир ба интернетӣ баландсуръат муайян карда мешавад.

Таҷрибаи кишварҳои муваффақ, аз қабili Эстония, Ҷумҳурии Корея ва Чин нишон медиҳад, ки сармоягузорӣ ба инфрасохтори рақамӣ ва татбиқи технологияҳои инноватсионӣ ба рушди босуботи иқтисодӣ, афзоиши рақобатпазирӣ ва баланд шудани сатҳи некуаҳволии шаҳрвандон мусоидат менамояд. Бо дарназардошти ин, иқдоми Пешвои миллат дорои хусусияти тақдирсоз буда, барои Тоҷикистон шароити мусоиди гузариш ба модели нави рушди иқтисодӣ фароҳам меорад.

Дар заминаи татбиқи «Солҳои рушди иқтисодиёти рақамӣ ва инноватсияҳо» бахши алоқа ҳамчун ҷузъи муҳими инфрасохтори рақамӣ ба марҳалаи нави рушд ворид мегардад. Бо ин ҳадаф, Хадамоти алоқаи Ҷумҳурии Тоҷикистон маҷмуи барномаҳои мақсаднокро таҳия намуда истодааст, ки ба ҳамоҳангсозии сатҳ ва сифати хизматрасониҳои телекоммуникатсионӣ бо меъёрҳои байналмилалӣ ва таҷрибаи пешқадами ҷаҳонӣ равона гардидаанд [9].

Дар ин раванд, бо дастуру супоришҳои Пешвои миллат ба Хадамоти алоқа ва операторони мобилӣ вазифа гузошта шудааст, ки рушди устувори инфрасохтори рақамӣ, махсусан ҷорӣ намудани шабакаҳои алоқаи насли панҷум (5G), таъмин карда шавад. Дар навбати худ 5G - ин насли панҷуми алоқаи мобилӣ буда, стандарти нави ҷаҳонии интиқоли бесими маълумот мебошад, ки нисбат ба 4G (LTE) хеле зудтар ва боэътимодтар аст. Ин технология суръатҳои хеле баланд барои боргирӣ ва борфарорӣ, таъхирҳои хеле камии сигнал (пинг 1 мс) ва иқтидори бузурги шабакаро таъмин менамояд, ки имкон медиҳад шумораи зиёди дастгоҳҳо ба мисоли “Интернети ашъ” пайваست шаванд ва соҳаҳои мисли нақлиёти автономӣ, шаҳрҳои “хонуманд”, бозигҳои пешрафта ва тибро инқилоб кунанд. Айни ҳол, технологияҳои 5G дар шаҳри Душанбе дар шакли озмоишӣ мавриди истифода қарор дошта, ҳамзамон корҳои таҷдид ва навосозии истгоҳҳои базавӣ дар қаламрави кишвар ҷараён доранд, ки барои ташкили заминаи техникӣи густариши хизматрасониҳои насли панҷум мусоидат менамоянд.

Баъди анҷоми таҳлили пурраи техникӣ ва иқтисодӣ, пешбинӣ шудааст, ки нақшаи миллии ҷорӣ кардани шабакаи 5G дар миқёси ҷумҳурӣ амалӣ гардад, ки ин ба фароҳам овардани дастрасии васеъ ба технологияҳои рақамии муосир барои аҳолии кишвар мусоидат хоҳад кард.

Бартариҳои асосии рушди рақамии Тоҷикистон дар чанд самт зоҳир мегарданд: Аввал дастрасии оммавӣ ба интернетӣ баландсуръат ва боэътимод, ки заминаи муҳими рушди иқтисоди рақамӣ мебошад; Дуввум тақвият бахшидани низоми хизматрасониҳои электронӣ ва ҳукумати рақамӣ (e-Government), ки равандҳои ҳамкорӣ миёни шаҳрвандон ва сохторҳои давлатӣ, инчунин дастрасӣ ба хизматрасониҳои иҷтимоиро сода ва шаффоф мегардонад, ҳамзамон рушди экосистемаи стартапҳо ва ширкатҳои технологияи иттилоотиро фароҳам месозад, ки барои густариши соҳибкорӣи инноватсионӣ ва ҷалби сармоягузориҳои дохилӣ ва хориҷӣ заминаи мусоид эҷод мекунанд.

Дар шароити ҷаҳони муосир рушди иқтисоди рақамӣ ба яке аз самтҳои муҳим ва асосии пешрафти кишварҳо табдил ёфтааст. Омилҳои асосӣ ва заминаҳои калидии он дар якҷанд ҷиҳат таҷассум меёбанд. Нахуст, дастрасии оммавӣ ба интернетӣ баландсуръат ва боэътимод ҳамчун пояи бунёдии рушди рақамисозӣ арзёбӣ мешавад. Таъмини шабакаи устувор на танҳо имкони муошират ва дастрасӣ ба иттилоотро фароҳам меорад, балки заминаи васеъ барои рушди тиҷоратҳои онлайнӣ, омӯзишҳои фосилавӣ ва таҳқиқоти илмиро низ муҳайё месозад. Ҳар қадар ки сатҳи фарогирии интернет баланд бошад, ҳамон қадар имкониятҳои баробар барои шаҳрвандон дар самти истифодаи захираҳои иттилоотӣ ва хизматрасониҳои рақамӣ фароҳам меояд.

Дуюм, тақвияти хизматрасониҳои электронӣ ва ҳукумати (e-Government) нақши муассир дар осонсозии равобити шаҳрвандон бо мақомоти давлатӣ дорад. Системаҳои муосири ҳукуматдорӣи электронӣ имкон медиҳанд, ки мардум бе сарфу харчи вақт ва захираҳои иловагӣ хизматрасониҳои заруриро ба даст оранд. Ин раванд шаффофиятро таъмин намуда, сатҳи боварӣи шаҳрвандон ба сохторҳои давлатӣ ва самаранокӣи идоракунии ҷамъиятиро меафзояд. Илова бар ин, хизматрасониҳои электронӣ роҳи муҳим барои кам кардани фасод ва баланд бардоштани сатҳи масъулиятпазирии сохторҳои давлатӣ маҳсуб меёбад.

Сеюм, пешбурди экосистемаи стартапҳо ва ширкатҳои IT омили дигарест, ки рушди иқтисоди рақамиро суръат мебахшад. Стартапҳо бо пешниҳоди ғояҳои нав ва ҳалли инноватсионӣ на танҳо иқтисодиётро диверсификатсия мекунанд, балки барои ҷалби сармояи дохилӣ ва хориҷӣ низ саҳми назаррас мегузоранд. Ҳавасмандсозии соҳибкорони ҷавон, дастгирии молиявӣ ва ташкили майдонҳои мусоид барои рушди ширкатҳои технологӣ имконият фароҳам меорад, ки кишвар ба маркази муҳими инноватсия дар минтақа табдил ёбад. Дар ин лиҳоз қайд кардан ба маврид аст, ки “интегратсияи зеҳни сунъӣ ба таҳияи тренажери виртуалӣ “Global Negotiation Quest” мураккабтар арзёбӣ мешавад. Ин лоиҳа ба эҷоди муҳити инноватсионӣ таълимӣ равона шудааст, ки донишҷӯёнро барои омӯзиши контекстҳои сосиополитикии минтақаҳои гуногун тавассути истифодаи технологияҳои

воқеияти виртуалӣ, аз ҷумла системаи HP Reverb G2 ва платформаҳои Windows Mixed Reality ва Steam VR, ҷалб менамояд” [4, с. 26].

Ҳамин тариқ, иқтисоди рақамӣ ҳамчун омили муассир на танҳо ба рушду тавсеаи иқтисодӣ, балки ба беҳтар гардидани сатҳи зиндагии шаҳрвандон, содатар шудани дастрасӣ ба хизматрасониҳои иҷтимоӣ ва густариши имкониятҳои инноватсионӣ низ мусоидат мекунад. Аз ин нуқтаи назар, давлат ва ҷомеа бояд ба рушди инфрасохтори рақамӣ, дастгирии стартапҳо ва такмил додани хизматрасониҳои электронӣ диққати ҷиддӣ диҳанд, то иқтисоди рақамӣ дар оянда ба яке аз рӯкнҳои асосии пешрафт ва баланд бардоштани рақобатпазирии миллий табдил ёбад.

Қорӣ намудани шабакаҳои насли панҷум (5G) на танҳо суръати интиқоли иттилоотро ба таври назаррас зиёд мекунад, балки заминаи техникаи устувор барои татбиқи интернетии ашё (IoT), интеллектӣ сунъӣ (AI), шаҳрҳои интеллектуалӣ (Smart Cities) ва дигар технологияҳои муосири рақамиро низ фароҳам меорад.

Мафҳуми “зеҳни сунъӣ” соҳҳои 50-уми асри XX бо мақсади «моделсозии равандҳои зеҳнӣ бо алгоритмҳо, ки қобилиятҳои маънавии маҳлуқотро тақлид мекунанд ё ба онҳо монанд мебошанд» ба вуҷуд омадааст [4, с. 18]. Дар ин раванд, рушди инфрасохтори рақамӣ ба марҳалаи сифатан нави рушд ворид гардида, Тоҷикистонро дар зинаи кишварҳои пешрафта дар соҳаи иқтисодиёти рақамӣ қарор хоҳад дод.

Рушди босуръати рақамӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки ба густариши дастрасӣ ба интернет, содагардонии хизматрасониҳои давлатӣ тавассути платформаҳои онлайнӣ ва ҳавасмандгардонии рушди соҳаи технологияҳои иттилоотӣ (IT) равона шудааст, на танҳо заминаи васеи рушди иқтисодиро фароҳам меорад, балки ба беҳтар гардидани сатҳи зиндагии аҳоли низ мусоидат мекунад. Чуноне, ки А. Салахова зикр мекунад “вазъ ва саҳми технологияҳои иттилоотӣ дар рушди на танҳо намоиши мисолҳои таълимӣ ва баланд бардоштани дастрасии омӯзиш, балки дар маҷмӯъ дар ҳамаи ҷанбаҳои таҳсили муосир, аз идоракунии равандҳои тичоратӣ дар муассисаҳои таълимӣ ё ҳатто китобхонаҳои давлатӣ бо захираҳои рақамӣ то омода намудани дарс бо ҷустуҷӯи маълумоти иловагӣ ва тасвирҳо бо ҳамкориҳои омӯзгори фанӣ, ҳеле баланд аст” [4, с. 138]. Бо вуҷуди он, ки паҳншавии ҷаҳонии истехсол ва гардиши ҳаҷми калони маълумот, маъруф ба Big Data, дурнамои васеи рушди иқтисодӣ ва технологиро фароҳам меорад, ҳамзамон мушкilotи нав низ эҷод мекунад.

Дар ҳамин замина, таҳдидҳои нав ба амнияти киберӣ, аз ҷумла ифшои маълумоти махфӣ, дастрасии беиҷозат ба системаҳои ҳаётан муҳим ва афзоиши ҳамлаҳои киберӣ, ҳамчун таҳдидҳои воқеӣ пайдо мешаванд. Дар чунин шароит, таъмин намудани кибербеҳатарии устувор на танҳо як чорабиниҳои ихтиёрӣ, балки зарурат ва шартӣ асосӣ барои рушди устувори иқтисодиёти рақамии Тоҷикистон, ҳифзи манфиатҳои миллий, фаъолияти самараноки субъектҳои соҳибкорӣ ва амнияти маълумоти шахсии шаҳрвандон ба ҳисоб меравад.

Ҷаҳони муосир бо афзоиши бесобиқаи ҳаҷми иттилооти тавлидшаванда ва коркардшаванда тавсиф мегардад. Ин раванд, аз як тараф, заминаи васеи рушди иқтисодӣ, илмӣ ва технологиро фароҳам меорад, аммо аз ҷониби дигар, таҳдидҳои навро низ ба вуҷуд меорад, ки бештар ба ифшои маълумоти махфӣ, дастрасии ғайриқонунӣ ва ҳамлаҳои киберӣ марбут мебошанд. Дар ин замина, ташаккули низоми муосири кибербеҳатарӣ ва таҳияи стратегияҳои миллий дар ин самт ҳамчун унсури асосии рушди устувори иқтисодиёти рақамӣ арзёбӣ мешавад (расми 1).

Расми 1. Эволютсияи таҳдидҳои киберӣ

Таҳдидҳои киберӣ аз ифшои тасодуфӣ то ҳамлаҳои мукаммали АРТ эволютсия меёбанд. Онҳо бо қобилияти баланди мутобиқшавӣ ва суръати тези рушди худ ҳатто системаҳои анъанавии муҳофизатиро паси сар мекунанд ва роҳҳои нави ҳамлаҳо мекушоянд. Таҳдидҳои муосир шаклҳои гуногун доранд ва яке аз хатарҳои ҷиддии амнияти иттилоотӣ маҳсуб мешаванд. Барои мисол метавонем ҳамлаҳои мақсадноки дарозмуддат (Advanced Persistent Threat – АРТ), ки шамчун яке аз мисолҳои нишонрас ҳамлаи киберӣ ба ширкати SolarWinds дар соли 2020 ба ҳисоб меравад ва собит сохт, ки таҳдидгарон қодиранд барои муддати тулонӣ дар инфрасохтори шабакавии ташкилотҳо пинҳонӣ фаъолият бурда, ба захираҳои иттилоотии муҳимми онҳо дастрасӣ пайдо намоянд. Инчунин барномаҳои чаримаӣ (Ransomware), ки ҳамлаи маъруфи барномаи зараровари WannaCry, ки боиси вайрон гардидани фаъолияти муассисаҳои соҳаи тандурустии Британияи Кабир шуд ва талаботи пардохти маблағро бо истифода аз криптовалюта пеш гузошт, хатари ҷиддии чунин навъи ҳамлаҳо равшан инъикос мекунад. Дигараш муҳандисии иҷтимоӣ ва ҳамлаҳои фишингӣ, ки ин шаклҳои ҳамла асосан ба сӯи истифода аз эътимоди инсон ва тақлид кардани паёмҳо ё дархостҳои расмӣ таъяс мекунанд. Тибқи арзёбии мутахассисон, ҳиссаи асосии ҳамлаҳои муваффақи киберӣ (то 90 фоиз) маҳз тавассути усулҳои фишинг амалӣ мегарданд.

Воситаҳои муосири мубориза бо таҳдидҳо метавонем интишор созем: Яке аз роҳҳои муассир барои ошкор ва пешгирии таҳдидҳои мураккаб ҷорӣ намудани системаҳои UEBA (User and Entity Behavior Analytics) мебошад. Платформаҳои UEBA ба мониторинг ва таҳлили фаъолияти корбарон ва вохидҳои система равона гардида, бо истифода аз таҳлили чараёнҳои маълумот имкони ошкорсозии ҳолатҳои ғайримукаррариро дар речаи вақти воқеӣ фароҳам меоранд ва дар бораи хавфи руҳ додани ҳодисаҳои амниятӣ огоҳӣ медиҳанд. Самти асосии истифодаи чунин системаҳо муайян намудани ҳамлаҳои мақсадноки пинҳонӣ (АРТ), инчунин таҳдидҳои дохилӣ маҳсуб меёбад, ки дар бисёр ҳолатҳо аз назари воситаҳои суннатии ҳифзи иттилоот дур мемонанд. Принсипи фаъолияти UEBA ба ҷамъоварӣ ва коркарди маҷмуи калони маълумот аз манбаъҳои гуногун таъяс намуда, дар натиҷа барои ҳар як корбар ва объекти инфрасохторӣ модели рафтории эталонӣ ташаккул медиҳад. Ҳангоми ба қайд гирифтани ҳар гуна инхиороф аз ин меъёрҳо, система фавран мутахассисони амнияти иттилоотиро огоҳ месозад [8].

Бо мақсади муайян намудани сатҳи огоҳӣ ва муносибати мутахассисони ҷавон нисбат ба масъалаҳои иттилоот, технология ва кибербехатарӣ дар шароити рушди иқтисодӣ рақамӣ, таҳқиқоти амалӣ гузаронида шуд. Мавзуи таҳқиқот «Сатҳи огоҳӣ ва муносибати магистрон нисбат ба иттилоот, технология ва кибербехатарӣ дар шароити иқтисодӣ рақамӣ» интихоб гардид. Объекти таҳқиқотро 5 нафар магистрони курси дуҷуми ихтисоси информатика ташкил медиҳанд, ки бо технологияҳои рақамӣ ва низомии иттилоотӣ дар раванди таълим ва фаъолияти илмӣ худ бевосита сару кор доранд. Ин гурӯҳ ҳамчун намоёндаи насли ояндаи мутахассисони соҳаи технологияҳои иттилоотӣ интихоб гардида, мавқеи онҳо дар масъалаҳои кибербехатарӣ аҳамияти хоса дорад.

Ҳамчун усули асосии таҳқиқот саволнома (анкета) истифода шуд. Саволнома бо назардошти самтҳои асосии мақола таҳия гардида, ба муайян намудани сатҳи дониш, муносибат ва арзёбии таҳдидҳои киберӣ равона карда шудааст. Ба иштирокчиён панҷ саволи асосӣ пешниҳод гардид.

Саволи якум ба муайян намудани дараҷаи дарки мафҳуми кибербехатарӣ бахшида шуда, нишон дод, ки аксарияти магистрон дар ин самт фаҳмиши нисбатан хуб доранд. Саволи дуюм ба арзёбии сатҳи умумии кибербехатарӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон равона шуда, имконият дод то назари иштирокчиён нисбат ба вазъи кунунӣ муайян карда шавад. Саволи сеюм муайян намудани таҳдидҳои киберии хатарноктаринро дар бар гирифта, диққати пурсидашудагонро ба масъалаҳои амнияти иттилоотӣ ҷалб намуд. Дар саволи чорум зарурати омӯзиши доимӣ ва тақмили ихтисос дар соҳаи кибербехатарӣ баррасӣ гардида, аксарияти иштирокчиён аҳамияти калидии омӯзиши пайвастаро таъкид намуданд. Саволи панҷум ба нақши технологияҳои нав, аз ҷумла зеҳни сунъӣ ва блокчейн, дар баланд бардоштани сатҳи амнияти иттилоотӣ бахшида шуда, муносибати мусбати магистронро нисбат ба имкониятҳои ин технологияҳо нишон дод.

Натиҷаҳои таҳқиқот собит менамоянд, ки сатҳи огоҳии магистрон дар масъалаҳои кибербехатарӣ нисбатан хуб мебошад, аммо дар баробари ин, зарурати тақмили дониш ва рушди механизмҳои ҳифзи иттилоот дар сатҳи миллий эҳсос мегардад. Хулосаҳои

бадастомада бо натиҷаҳои таҳлилии мақола мувофиқат намуда, аҳамияти омилҳои инсонӣ, технологияҳои пешрафта ва омӯзиши доимиро ҳамчун унсурҳои асосии таъмини кибербехатарӣ дар шароити иқтисодии рақамӣ боз ҳам таъкид менамоянд.

Ҷадвали 1. Натиҷаҳои пурсидашудагон

№	Савол	Ҷавоби маъмул	Шумора (аз 5)	Фонз (%)
1.	Дарки мафҳуми кибербехатарӣ	Хуб	4	80%
2.	Сатҳи кибербехатарӣ дар ҶТ	Миёна	3	60%
3.	Хатари асосӣ	Ҳамлаҳои фишинг	2	40%
4.	Зарурати омӯзиши доимӣ	Бале	5	100%
5.	Нақши технологияҳои нав	Мусбат	4	80%

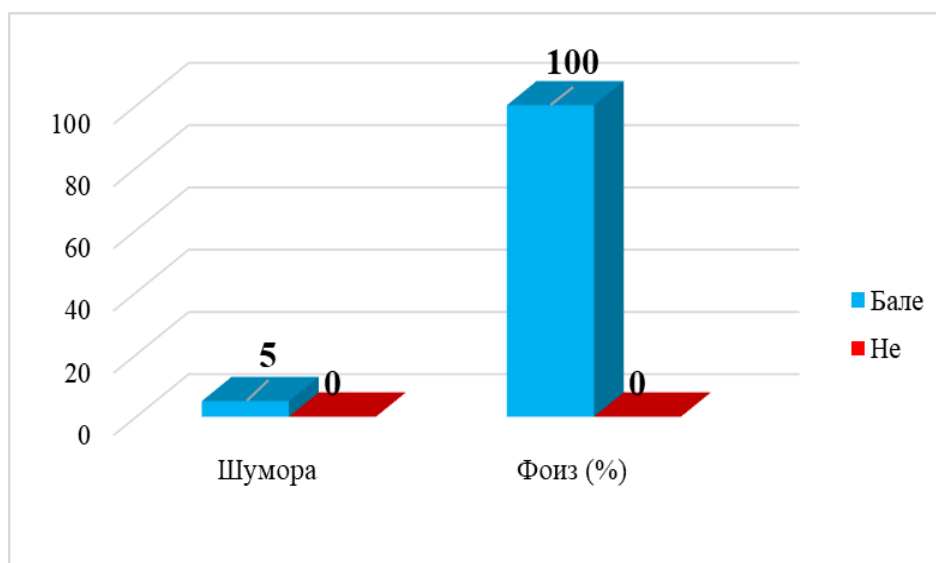
Тавре ки аз маълумоти ҷадвал бармеояд, аксарияти иштирокчиёни таҳқиқот сатҳи дарки мафҳуми кибербехатариро хуб арзёбӣ намудаанд. Аз 5 нафар магистрони пурсидашуда 4 нафар (80%) изҳор доштанд, ки мафҳуми кибербехатариро хуб дарк мекунанд, дар ҳоле ки танҳо 1 нафар (20%) сатҳи дарки худро миёна ҳисобидааст. Ин нишондиҳанда гувоҳи он аст, ки донишҷӯёни ихтисоси информатика дорои заминаи назариявии кофӣ дар самти амнияти иттилоотӣ мебошанд.

Ҳангоми арзёбии сатҳи кибербехатарӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон, 3 нафар магистрон (60%) онро дар сатҳи миёна арзёбӣ намудаанд. Ин натиҷа нишон медиҳад, ки гарчанде дар самти рақамикунӣ ва истифодаи технологияҳои иттилоотӣ пешрафтҳо вучуд доранд, аммо масъалаи таъмини амнияти иттилоотӣ ҳанӯз ҳам ниёз ба тақвӣ ва чораҳои иловагиро дорад.

Натиҷаҳои саволи марбут ба таҳдидҳои киберӣ нишон медиҳанд, ки иштирокчиён ҳамлаҳои фишинг ва дастрасии ғайриқонунии ба маълумотро ҳамчун таҳдидҳои хатарноктарин арзёбӣ намудаанд. Ин ҳолат аз афзоиши таҳдидҳои вобаста ба омилҳои инсонӣ ва сатҳи пасти фарҳанги истифодаи технологияҳои рақамӣ дарак медиҳад.

Қобили таваҷҷуҳ аст, ки ҳамаи пурсидашудагон (100%) зарурати омӯзиши доимӣ ва баланд бардоштани савияи донишро дар соҳаи кибербехатарӣ муҳим шуморидаанд. Ин натиҷа бо ҳулосаҳои назариявии мақола мувофиқ буда, нақши калидии омилҳои инсонӣ ва таълимро дар таъмини амнияти иттилоотӣ таъкид менамояд.

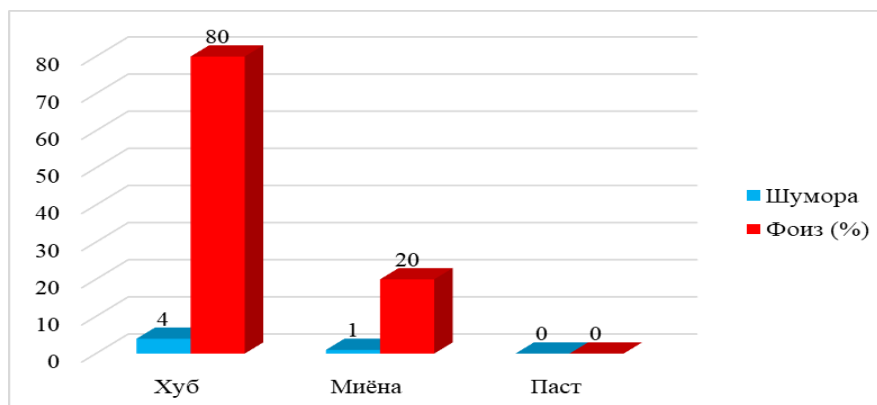
Инчунин, аксарияти магистрон (80%) ба он назаранд, ки истифодаи технологияҳои нав, аз қабili зехни сунъӣ ва блокчейн, метавонад ба баланд бардоштани сатҳи амнияти иттилоотӣ мусоидат намояд. Ин нишон медиҳад, ки мутахассисони ҷавон ба имкониятҳои технологияҳои инноватсионӣ бо назари мусбат нигариста, онҳоро ҳамчун омили муҳимми рушди иқтисодии рақамӣ мешуморанд. Барои аёнтар инъикос намудани натиҷаҳои бадастомада, дар поён диаграммаи мувофиқ пешниҳод мегардад (диаграммаи 1).

Диаграммаи 1. Зарурати омӯзиши доимӣ дар соҳаи кибербехатарӣ

Диаграммаи 1 (расми 1) нишон медиҳад, ки ҳамаи иштирокчиёни таҳқиқот (100%) зарурати омӯзиши доимиро дар соҳаи кибербехатарӣ муҳим мешуморанд. Ин натиҷа гувоҳи он аст, ки магистрон аҳамияти тақмили пайвастаи дониш ва малакаҳои касбиро дар

шароити рушди босуръати технологияҳои рақамӣ хуб дарк менамоянд. Омӯзиши доимӣ ҳамчун омил асосии пешгирии таҳдидҳои киберӣ ва баланд бардоштани сатҳи амнияти иттилоотӣ баррасӣ мегардад (диаграммаи 2).

Диаграммаи 2. Сатҳи дарки мафҳуми кибербехатарӣ

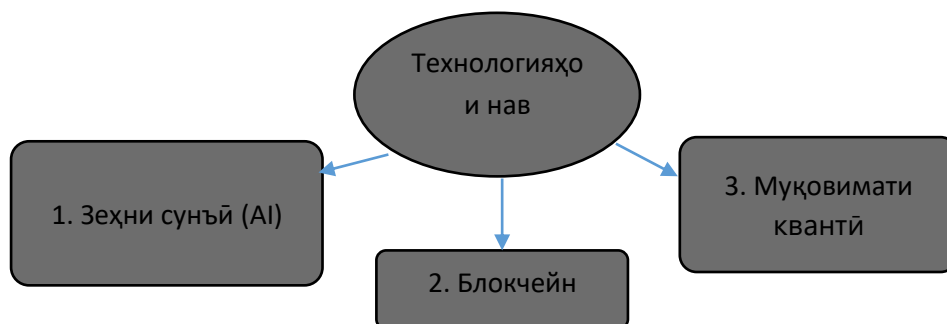
Тибқи маълумоти дар диаграммаи 2 (расми 2) инъикосёфта, аксарияти магистрон (80%) сатҳи дарки мафҳуми кибербехатариро хуб арзёбӣ намудаанд. Дар баробари ин, 20% иштирокчиён дониши худро дар сатҳи миёна ҳисобидаанд, ки зарурати тақвияти ҷанбаҳои амалии таълимро нишон медиҳад. Набудани нишондиҳандаи сатҳи паст далолат аз он медиҳад, ки донишҷӯёни ихтисоси информатика дорои заминаи назариявии кофӣ дар самти амнияти иттилоотӣ мебошанд. Аз нуктаи назари технологияҳои тағйирдиҳандаи ҷоидаҳои бозӣ, истифодаи абзорҳои муосир барои баланд бардоштани сатҳи кибербехатарӣ дурнамоҳои умедбахшро фароҳам меорад, аз ҷумла: - Зеҳни сунъӣ (Artificial Intelligence – AI): барои таҳлили пешгӯишаванда ва ошкорсозии ҳамлаҳои мураккаб зарур аст; - Блокчейн: барои таъмини шаффофият, назорати бехатар ва пешгирии тағйирёбии маълумот; - Амнияти квантӣ (Quantum Security): ки имкониятҳои анъанавии шикастани рамзгузориҳо маҳдуд намуда, муҳофизати иттилоотро ба сатҳи нави баланд мебардорад (диаграммаи 2).

Аз лиҳози матни омада метавон муқоисаи байналмилалӣ ва стандартҳои тавсияшавандаро мисол овард. Масалан таҷрибаи давлатҳои пешрафта нишон медиҳад, ки рушди иқтисодии рақамӣ бидуни таҳкими низоми кибербехатарӣ ғайриимкон аст. Масалан, Иттиҳоди Аврупо стратегияи махсуси кибербехатариро қабул кардааст, ки ба ҳифзи инфрасохторҳои муҳими рақамӣ равона шудааст. Дар ИМА бошад, NIST Cybersecurity Framework яке аз меъёрҳои асосии идоракунии хавфҳо ва ҳифзи иттилоот маҳсуб меёбад. Ҳамчунин дар сарчашмаҳо зикр гардидааст, ки "...барои таҳияи стратегияҳои оптималӣ ҷиҳати омодакунии кадрҳои педагогӣ дар шароити трансформатсияи рақамӣ, таҳлили муқоисавии таҷрибаи байналмилалӣ дар доираи ислоҳоти системаҳои таҳсилоти оммавӣ истифода шудааст. Дар тадқиқот кишварҳои дорои иқтисоди пешрафта (ИМА, Британияи Кабир, Фаронса, Шветсия, Чопон), кишварҳои Аврупои Марказӣ ва Шарқӣ (Лахистон, Чехия), давлатҳои дорои иқтисоди гузаришӣ (Ҳинд, Чин, Ҷумҳурии Корея) ва инчунин кишварҳои ИДМ ва Балтика (Беларус, Қазоқистон, Қирғизистон, Эстония) мавриди баррасӣ қарор гирифтаанд" [7, с. 441]. Ҳамзамон, дар сатҳи байналмилалӣ истифодаи стандартҳои ISO/IEC 27001 (системаи идоракунии амнияти иттилоот) ва GDPR (қонуни ҳифзи маълумоти шахсӣ дар Иттиҳоди Аврупо) васеъ тавсия мешавад. Инчунин як қатор омилҳои иловагӣ, ба монанди кадрҳо ва маърифати киберӣ низ баробари ҷорӣ намудани технологияҳои пешрафта, зарур аст: - баланд бардоштани саҳифаи маърифати киберӣ миёни шахрвандон, - омодакунии мутахассисони баландихтисос дар соҳаи кибербехатарӣ, - таҳия ва иҷрои барномаҳои миллии таълимӣ ва омӯзишӣ дар сатҳи мактабҳо ва донишгоҳҳо.

Тањҳо бо ҳамгироии технологияи нав, меъёрҳои байналмилалӣ ва омодагии инсонӣ метавон сатҳи устувори ҳифзи кибериро дар Тоҷикистон таъмин намуд.

Рушди технологияҳои пешрафта ба низоми таъмини амнияти иттилоотӣ таъсири амиқ расонида, равишҳои анъанавиро ба таври назаррас тағйир медиҳад. Аз ҷумла, метавон самтҳои зеринро ҷудо намуд: - Зеҳни сунъӣ (Artificial Intelligence – AI): Бо таъкиди ба усулҳои омӯзиши мошинӣ таҳлили маҷмуи маълумоти таърихӣ ҳодисаҳо анҷом дода шуда, имкониятҳои нав барои пешбинӣ намудани осебазирӣ ва муайян кардани ҳамлаҳои

эҳтимолӣ фароҳам мегарданд. - Автоматикунонии марказҳои амалиёти амният (Security Operations Center – SOC), яъне истифодаи платформаҳои муосир, аз қабili IBM QRadar, равандҳои ошкорсозӣ, таҳлил ва воқуниш ба ҳодисаҳои амниятиро ба таври худкор иҷро намуда, муҳлати посух ба таҳдидҳоро аз чанд соат то сатҳи дақиқаҳо коҳиш медиҳад. - Блокчейн, яъне технологияи феҳристҳои тақсимшуда ба таъмини тамоми амният ва бозътимодии маълумот мусоидат намуда, махсусан дар соҳаҳои дорои аҳамияти иҷтимоии баланд, аз ҷумла тандурустӣ, нақши муҳим мебозад. Масалан, татбиқи блокчейн имкон медиҳад, ки маълумоти тиббӣ аз таҳриф ва даҳолати ғайриқонунӣ ҳифз карда шавад.

Расми 2. Технологияҳои инноватсионӣ бо таъсири таъйирдиҳанда ба равандҳои амният

Дар ҳамин замина, истифодаи рамзгузории пурра (end-to-end), мисли лоиҳаҳои Signal, нишон медиҳад, ки имкониятҳои блокчейн барои таъмини махфияти маълумот назаррас мебошанд, зеро ҳар як воқиди иттилоот мустақиман дар дастгоҳи истифодабаранда рамзгузорӣ мегардад. Масалан муҳофизати квантӣ (Quantum Security), ки бо рушди компютерҳои квантӣ, алгоритмҳои анъанавии криптографӣ, аз қабili RSA ва ECC, тадриҷан осебпазир мешаванд. Аз ин рӯ, ширкатҳо ба ҷорӣ намудани алгоритмҳои рамзгузории ба квант тобовар, мисли стандарти NIST CRYSTALS-Kyber, рӯ меоранд, то маълумотро аз таҳдидҳои оянда ҳифз намоянд. Бо вуҷуди пешрафти босуръати технологияҳо, омилҳои инсон ҳамонҳо ҳамчун «пошнаи Охиллеси» амнияти киберӣ боқӣ мемонад. Таҳлилҳои мутахассисон нишон медиҳанд, ки тақрибан 85% ҳодисаҳои киберӣ бевосита ё ғайримустақим ба камбудии ва саҳву хатогиҳои кормандон вобастаанд. Аз ҷумлаи чунин хатогиҳо метавон ба боз кардани истинодҳои зараровар дар паёмҳои фишингӣ ва истифодаи паролҳои сода, мисли «123456», ишора намуд. Масалан, ҳамла ба ширкати Twitter дар соли 2022 аз ҳисоби тасарруфи ҳисобҳои кормандон тавассути хидмати қалбакии VPN оғоз ёфт, ки аҳамияти омӯзиш ва баланд бардоштани сатҳи огоҳии кормандонро равшан месозад.

Бо вуҷуди ин, барои коҳиш додани ҳатари марбут ба омилҳои инсон роҳҳои муассир вучуд доранд. Яке аз онҳо татбиқи Zero Trust Architecture мебошад, ки бар асоси принсипи «эътимод нақун — ҳамеша санҷ» амал мекунад. Дар доираи ин равиш, дастрасӣ ба маълумот ва захираҳо танҳо бо истифодаи аутентификатсияи бисёрзинагӣ иҷозат дода мешавад.

Ҳамчун намунаи амалӣ метавон геймификатсияи равандҳои омӯзишӣ ва тақмили танзими ҳукукиро зикр намуд. Платформаҳои таълимӣ, мисли KnowBe4, бо истифода аз усулҳои бозӣ (gamification) сатҳи ҷалби кормандон ба омӯзиши амнияти киберӣ ва иҷрои машқҳо зиёд намуда, равандҳоро тавассути системаи мукофот ва рейтинг ҷолиб мегардонанд. Дар баробари ин, танзими қонунгузорӣ ва ҳамроҳангсозии меъёрҳои байналмилалӣ нақши муассир дар таъмини амнияти киберӣ ва ҳифзи маълумот мебозанд. Аз ҷумла: - GDPR (General Data Protection Regulation, Иттиҳоди Аврупо): вайронкунии қоидаҳои коркарди маълумоти шахсӣ ва даҳолати иттилоотиро бо ҷаримаҳои назаррас то 4% аз гардиши солонии ширкат ҷазо медиҳад; - CCPA (California Consumer Privacy Act, ИМА): ба шаҳрвандон ҳуқуқ медиҳад, ки маълумоти шахсии худро аз пойгоҳҳои дода талаб ва нест намоянд. - Илова бар ин, қонунгузорӣ дар соҳаи соҳибхотирӣ киберӣ (масалан, дар Чин ва дигар кишварҳо) нигоҳдории ҳатмии маълумоти муҳимро дар серверҳои маҳаллӣ талаб мекунад. Масалан, ширкати Meta барои интиқоли маълумоти корбарони аврупоӣ ба ИМА ҷаримаи €1,2 миллиард гирифт, ки ҷиддияти вайрон кардани талаботи GDPR-ро равшан нишон медиҳад.

Дар ҳамин замина, дурнамои рушди амнияти киберӣ барои солҳои 2024–2030 шакл мегирад ва як қатор тамоюлҳои навро пешбинӣ мекунад: - AI-on-AI Warfare: истифодаи

зеҳни сунъӣ ҳам дар ҳамлаҳо ва ҳам дар ҳифзи системаҳо бо имконияти ошкор ва безарар гардонидани таҳдидҳои автоматикӣ; - Аутентификатсияи биометрӣ: густариши технологияҳои биометрӣ, аз ҷумла шинохти рағҳои кафи даст (мисли Fujitsu PalmSecure), ҷиҳати баланд бардоштани эътимоднокии тасдиқи шахсият; - Идентификаторҳои ғайримарказонидашуда (DIDs): фароҳам овардани имконияти мустақил ба корбарон барои назорати пурра бар хувияти рақамии худ тавассути технологияҳои блокчейн.

Дар ҷаҳони рақамии имрӯз, масъалаи амниятро метавон на танҳо ҳамчун маҷмуи тадбирҳои техникӣ, балки ҳамчун як экосистемаи мураккаб ва ҳамоҳангшуда дар назар гирифт. Муҳофизати бозэтимоди иттилоот дар шароите, ки кибертаҳдидҳо пайваستا рушд меёбанд ва шаклҳои нав мегиранд, муносибати фарогир ва ҳаматарафаҳоро тақозо мекунад. Ин равиш се унсур асосиро дар бар мегирад. Аввалан, технологияҳои пешрафта, аз ҷумла зеҳни сунъӣ, блокчейн, криптографияи тобовар ба квант ва дигар ҳалли инноватсионӣ, ҳамчун асбобҳои калидӣ барои муқобила бо таҳдидҳои киберӣ хизмат мекунанд. Ин навъи абзорҳо имконият медиҳанд, ки таҳдидҳоро дар вақти воқеӣ ошкор ва безарар гардонда, сатҳи устувории системаҳо баланд бардошта шавад.

Дуюм, нақши инсон муҳимтарин боқӣ мемонад. Бе дониш, малака ва сатҳи огоҳии баланди корбарон ҳеҷ гуна технологияи нав наметавонад пурра самаранок бошад. Аз ин рӯ, омӯзиши пайвастаи мутахассисон, баланд бардоштани фарҳанги амниятӣ дар ҷомеа ва ташвиқи масъулиятшиносии ҳар як шахс дар истифодаи захираҳои рақамӣ аҳамияти калидӣ дорад.

Сеюм, заминаи ҳуқуқӣ ва танзимкунанда аст, ки бояд бо стандартҳои байналмилалӣ ҳамоҳанг ва ба шароити миллии кишвар мутобиқ карда шавад. Ташкили меъёрҳои равшан барои коркарди маълумот, ҳифзи ҳуқуқи шахрвандон ва назорати самаранокӣ истифодаи технологияҳои рақамӣ шароити мусоид барои эҷоди муҳити бозэтимод фароҳам меорад. Танҳо ҳамоҳангӣ ва кӯшишҳои муштарак дар ҳамаи ин самтҳо имкон медиҳанд, ки низоми устувори амниятӣ киберӣ ба вуҷуд ояд. Чунин система қодир аст маълумотро дар шароити тағйироти босуръати ҷаҳони рақамӣ бо эътимод муҳофизат намояд ва заминаи рушду пешрафти иқтисоди рақамиро таъмин созад.

Дар шароити пешрафти босуръати технологияҳои рақамӣ, масъалаҳои истифодаи иттилоот, рушди технология ва таъмини кибербеҳатарӣ ба яке аз омилҳои муҳимми рушди давлатҳо табдил ёфтаанд. Ҷумҳурии Тоҷикистон низ дар раванди гузариш ба иқтисодиёти рақамӣ қарор дошта, кӯшиш менамояд, ки аз имкониятҳои технологияҳои муосир самаранок истифода барад ва ҳамзамон амниятӣ иттилоотиро таъмин намояд.

Эълон гардидани солҳои 2025–2030 ҳамчун солҳои рушди иқтисодиёти рақамӣ ва инноватсия нишон медиҳад, ки давлат ба рақамикунории соҳаҳои гуногуни иқтисод ва ҷомеа аҳамияти ҷиддӣ медиҳад. Ҷорӣ намудани технологияҳои иттилоотӣ коммуникатсионӣ ба пешрафти соҳаҳо, аз ҷумла маориф, мусоидат намуда, шароити нави рушди илм ва донишро фароҳам меорад. Ҳамзамон, дар замони ҷаҳонишавӣ Тоҷикистон бояд сиёсати рушди худро бо равандҳои ҷаҳонӣ рақамисозӣ мутобиқ гардонад. Технологияҳои нав, аз ҷумла системаҳои зеҳни сунъӣ ва шабакаҳои нейронӣ, метавонанд ба тақмили равандҳои таълимӣ ва иҷтимоӣ мусоидат намоянд. Дар маҷмӯъ, истифодаи оқилонаи технологияҳои рақамӣ ва таъмини кибербеҳатарӣ метавонад ба рушди устувори иқтисоди миллӣ ва ҳифзи манфиатҳои давлатӣ мусоидат кунад.

Литература

1. Баранова, Е.К. Информационная безопасность и защита информации: учебное пособие / Е.К. Баранова, А.В. Бабаиш. - М.: ЕАОИ, 2012. - 311 с.
2. Будникова, А.С. Использование чат-ботов при изучении иностранного языка / А.С. Будникова, О.С. Бабенкова // Ученые записки: электронный научный журнал Курского государственного университета.-2020.-№3 (55) С. 146-150.
3. Гаркуша, Н.С. Педагогические возможности ChatGPT для развития когнитивной активности студентов / Н.С. Гаркуша, Ю.С. Городова // Профессиональное образование и рынок труда. - 2023. №1. - С.6-23.
4. Использование элементов искусственного интеллекта в работе молодого преподавателя педагогического университета стран Содружества Независимых Государств: сборник статей международного онлайн-семинара, Москва, 29 мая 2025 г. / [отв. Ред. Э.М. Никитин]. - Москва: Т8 Издательские технологии, 2025. - 184 с.

5. Мирзоев, С.С. Функциональные модели преподавателей в системе непрерывного образования / С. С. Мирзоев // Вестник педагогического университета. - 2018. - № 1. - С. 22–28.
6. Муродова, Ш.С. Стратегии информационной и кибербезопасности – обработки данных в эпоху цифровой нестабильности. Душанбе, Таджикистан / Муродова Ш.С., Саиджонов З.Д. // Маводди форуми байналмиллалӣ дар мавзуи “Ҳамкориҳои илмӣ дар фазои Аврусиё: рақамикунонӣ ва модернизатсияи саноат бо истифода аз зеҳни сунъӣ”, баҳшида ба 35 солагии Донишгоҳи технологияи Тоҷикистон (10-уми апрели соли 2025). С. 446-451.
7. Муродова, Ш.С. Цифровая трансформация образования как фактор формирования профессиональных компетенций педагогов на основе мирового опыта. Душанбе, Таджикистан / Муродова Ш. С. // Маводди форуми байналмиллалӣ дар мавзуи “Ҳамкориҳои илмӣ дар фазои Аврусиё: рақамикунонӣ ва модернизатсияи саноат бо истифода аз зеҳни сунъӣ”, баҳшида ба 35 солагии Донишгоҳи технологияи Тоҷикистон (10-уми апрели соли 2025). С. 441-446.
8. Послание Президента Республики Таджикистан Эмомали Рахмона Маджлиси Оли Республики Таджикистан от 28.12.2024 г. [Электронный ресурс] // Режим доступа: <https://www.president.tj>
9. Роберт, И.В. Цифровая трансформация образования: теория и практика / И.В. Роберт, И.Ш. Мухамедзянов, Е.В. Лопанова. – Омск: Омская гуманитарная академия, 2022. – 180 с.
10. Роджерс Граймс Как противостоять хакерским атакам. Уроки экспертов по информационной безопасности / Роджерс Граймс. Издательство: БОМБОРА. 2023. – 368 с.
11. Саидова З.М. Взаимодействие вузов и школ в условиях цифровизации образования / З.М. Саидова // Образование и наука в Таджикистане - 2021. - № 4. - С. 34–40.

ИТТИЛООТ, ТЕХНОЛОГИЯ ВА КИБЕРБЕХАТАРӢ ДАР ЗАМОНИ РАҚАМӢ - ТАҶРИБА ВА ИМКОНИЯТҲО БАРОИ ТОҶИКИСТОН

Мақолаи мазкур ба таҳлили масъалаҳои иттилоотӣ ва кибербехатарӣ дар шароити рушди босуръати иқтисодиёти рақамӣ бахшида шудааст. Бо тақвияти ташаббуси Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ — Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон оид ба эълон гардидани солҳои 2025–2030 ҳамчун «Солҳои рушди иқтисодиёти рақамӣ ва инноватсия», муаллифони масъалаи истифодаи мақсаднок ва самараноки технологияҳои рақамиро дар ҳамбастагӣ бо зарурати таъмини амнияти иттилоотӣ таҳлил менамоянд. Дар мақола равандҳои ҷаҳонии рақамикунонӣ, таҳдидҳои киберӣ ва таҷрибаи кишварҳои пешрафта таҳлил шуда, самтҳои асосии мубориза бо онҳо, аз ҷумла истифодаи зеҳни сунъӣ, блокчейн, криптографияи постквантӣ ва меъморӣ «эътимоди сифрӣ» тавсиф мегарданд. Ҳамчунин, нақши омилҳои инсонӣ, танзими ҳуқуқӣ ва омӯзиши доимии кормандон дар баланд бардоштани сатҳи кибербехатарӣ таъкид мешавад. Хулоса бар он аст, ки рушди устувори иқтисодиёти рақамӣ ва коркарди беҳатари маълумот танҳо дар асоси ҳамоҳангии се унсур - технологияҳои пешрафта, огоҳии инсон ва заминаи ҳуқуқӣ - имконпазир мебошад.

Калидвожаҳо: иттилооти рақамӣ, кибербехатарӣ, иқтисодиёти рақамӣ, зеҳни сунъӣ, блокчейн, таҳдидҳои киберӣ, Тоҷикистон.

ИНФОРМАЦИЯ, ТЕХНОЛОГИИ И КИБЕРБЕЗОПАСНОСТЬ В ЦИФРОВУЮ ЭПОХУ — ОПЫТ И ВОЗМОЖНОСТИ ДЛЯ ТАДЖИКИСТАНА

Настоящая статья посвящена анализу вопросов информационной и кибербезопасности в условиях стремительного развития цифровой экономики. Основываясь на инициативе Основателя мира и национального единства, Лидера нации, Президента Республики Таджикистан уважаемого Эмомали Рахмона, провозгласившего 2025–2030 годы «Годами развития цифровой экономики и инноваций», авторы подчеркивают важность эффективного применения цифровых технологий при одновременном обеспечении информационной безопасности. В статье анализируются мировые процессы цифровизации, киберугрозы и опыт развитых стран, описываются основные направления противодействия им, включая использование искусственного интеллекта, блокчейна, пост квантовой криптографии и архитектуры «нулевого доверия». Также подчеркивается роль человеческого фактора, правового регулирования и постоянного обучения сотрудников в повышении уровня кибербезопасности. В заключение делается вывод о том, что устойчивое развитие цифровой экономики и безопасная обработка данных возможны только на основе гармоничного сочетания трех элементов - передовых технологий, человеческой осведомленности и правовой базы.

Ключевые слова: цифровая информация, кибербезопасность, цифровая экономика, искусственный интеллект, блокчейн, киберугрозы, Таджикистан.

INFORMATION, TECHNOLOGY, AND CYBERSECURITY IN THE DIGITAL ERA — EXPERIENCE AND OPPORTUNITIES FOR TAJIKISTAN

This article explores the challenges of information management and cybersecurity amid the rapid growth of the digital economy. Drawing on the initiative of the Founder of Peace and National Unity, Leader of the Nation, President of the Republic of Tajikistan, H.E. Emomali Rahmon, who designated 2025–2030 as the “Years of Digital Economy Development and Innovation,” the authors highlight the importance of leveraging digital technologies effectively while maintaining robust information security. The article analyzes global digitalization processes, cyber threats, and the experience of developed countries, and describes the main areas of counteraction, including the use of artificial intelligence, blockchain, post-quantum cryptography, and zero-trust architecture. The role of the human factor, legal regulation, and continuous staff training in strengthening cybersecurity is also emphasized. The conclusion highlights that sustainable development of the digital economy and secure data processing are possible only through the harmonious integration of three elements - advanced technologies, human awareness, and a legal framework.

Keywords: digital information, cybersecurity, digital economy, artificial intelligence, blockchain, cyber threats, Tajikistan.

Дар бораи муаллифон

Муродова Шахло Сангимуродовна
Номзади илмҳои педагогӣ, и.в. дотсенти
кафедраи технологияи информатсионӣ ва
коммуникатсионӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: shahloimurod@gmail.com

Саидҷонов Зикриолло Диловаршоевич
Магистранти икафедраи технологияи
информатсионӣ ва коммуникатсионӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: zikriollohsaidjonov2002@gmail.com

Об авторях

Муродова Шахло Сангимуродовна
Кандидат педагогических наук, и.о.доцент
кафедры информационно-
коммуникационных технологий
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г.Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: shahloimurod@gmail.com

Саидҷонов Зикриолло Диловаршоевич
Магистрант кафедры информационно-
коммуникационных технологий
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г.Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: zikriollohsaidjonov2002@gmail.com

About the authors

Murodova Shahlo Sangimurodovna
Candidate Of Pedagogical Sciences, acting
associate professor of the Department of
information and communication technologies
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: shahloimurod@gmail.com

Saidjonov Zikriolloh Dilovarshoevich
Master's student, Department of information
and communication technologies
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: zikriollohsaidjonov2002@gmail.com

НАҚШИ КОРҲОИ МУСТАҚИЛОНА ДАР ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТҲОИ ХУДОМЌЗЌ ВА ТАФАККУРИ МУСТАҚИЛИ ДОНИШЧЌЁН

Азизбеки М.

*Донишгоҳи давлатии омўзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Дар шароити муосири рушди ҷомеа ва ҷаҳонишавии фазои иттилоотӣ, талабот ба сифати таҳсилот ва омодагии мутахассисон босуръат тағйир меёбад. Яке аз вазифаҳои муҳими низомии таҳсилот ин тарбияи шахсияте мебошад, ки қобилияти худомӯзӣ, тафаккури мустақил ва қабули қарорҳои дурустро дорад.

Низомии таҳсилоти олии педагогӣ ҳарчи бештар ба рушди қобилиятҳои зеҳнӣ ва эҷодии донишчӯён равона гардида, ташаккули шахсияти ғайол, мустақил ва дорои малакаҳои худомӯзиро ҳадафи асосии худ қарор медиҳад. Дар ин замина, яке аз роҳҳои муҳими ноил шудан ба чунин натиҷаҳо ба таври самаранок ба роҳ мондани ғайолияти мустақилонаи донишчӯён ба шумор меравад. Таҷрибаи амалии таълимӣ собит месозад, ки сатҳи омодагии касбии мутахассисони оянда бевосита аз дараҷаи мустақилияти онҳо дар ҷараёни омӯзиш вобастагии зиҷ дорад [5, с. 18-19].

Ҳатмқардагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, ки ба муассисаҳои таҳсилоти олий дохил мегарданд, одатан аллакай дорои таҷрибаи муайяни омӯзиш ва муносибати шаклгирифта нисбат ба раванди таълим мебошанд, ки онро дар зинаи таҳсилоти умумӣ ба даст овардаанд. Бо вучуди ин, ин марҳила анҷоми ташаккули шахсият ва ҷаҳонбинии касбӣ ба ҳисоб намеравад. Муассисаи таҳсилоти олии педагогӣ вазифадор аст, ки ин равандро идома дода, тавассути истифодаи шаклу усулҳои муосири таълим имкониятҳои мусоидро барои рушди мустақилияти фикрии донишчӯён фароҳам созад.

Таҷрибаи таълимӣ нишон медиҳад, ки дар бисёр ҳолатҳо дар машғулиятҳои аудиторӣ ба ғайолияти мустақилонаи донишчӯён таваҷҷуҳи зарурӣ зоҳир намешавад ва барои корҳои беруназсинфӣ низ вақти маҳдуд ҷудо мегардад. Чунин вазъ метавонад ба номутаносиб инкишоф ёфтани омодагии назариявӣ ва амалии мутахассисони оянда оварда расонад [9, с. 54].

Дар адабиёти педагогӣ оид ба мазмуни мафҳуми «кори мустақилона» ягонагии назар вучуд надорад. Бархе муҳаққиқон онро ҳамчун яке аз усулҳои таълим шарҳ медиҳанд, дигарон бошад, онро тарзи омӯзиш ё шакли ташкили ғайолияти таълимии донишчӯён меҳисобанд. Ҳамзамон, гурӯҳи муайяни олимон кори мустақилонаро ҳамчун воситаи муҳими ташаккули ғайолияти зеҳнӣ ва рушди шахсияти донишчӯ арзёбӣ менамоянд.

С. Азизов ва А. Афзалшоев дар корҳои илмӣ худ нақши корҳои мустақилонаро дар рушди ғайолнокии маърифатии донишчӯён баррасӣ намудаанд [1; 3].

Бо вучуди ҷой доштани чунин гуногунандешиҳо, аксари муҳаққиқон бар ин назаранд, ки кори мустақилона пеш аз ҳама ба ғайол гардидани тафаккури донишчӯ, рушди қобилияти эҷодӣ, инкишофи малакаҳои худомӯзӣ ва тавоноии татбиқи дониш дар шароити амалӣ мусоидат мекунад.

Ба роҳ мондани ғайолияти самараноки корҳои мустақилона бе роҳнамоии илмӣ ва педагогии омўзгор душвор мебошад. Омўзгор бояд мазмун, ҳаҷм ва шаклҳои чунин ғайолиятро бо дарназардошти имконият ва сатҳи омодагии донишчӯён муайян намояд. Ин роҳнамой метавонад ҳам ба таври мустақим ва ҳам ғайримустақим амалӣ гардад. Муҳим он аст, ки омўзгор донишчӯёнро бо усулҳои самараноки кор бо адабиёти таълимӣ ва илмӣ, тарзи дурусти банақшагирии вақти омӯзиш ва малакаҳои назорати ғайолияти худомӯзӣ таъмин намояд [10, с. 33-35].

Мустақилияти фикрӣ яке аз натиҷаҳои муҳими ташкили дурусти ғайолияти мустақилонаи донишчӯён маҳсуб меёбад. Он қобилиятҳои дарк қардан, таҳлил намудан, ҳулоса баровардан ва эҷод намудани донишро дар бар мегирад. Одатан, ин раванд ба ду сатҳ ҷудо қарда мешавад: сатҳи тақрорӣ (репродуктивӣ) ва сатҳи эҷодӣ. Ташаккули чунин сатҳҳо тадриҷан амалӣ гардида, дар ҳар марҳила саҳми омўзгор аҳамияти хоса дорад.

Дар маҷмӯъ, ғайолияти мустақилонаи донишчӯён қисми ҷудонашавандаи раванди таълим дар муассисаҳои таҳсилоти олий ба ҳисоб меравад. Ташкили дурусти илмӣ ва методии он имконият фароҳам меорад, ки донишчӯён на танҳо дониш аз худ намоянд, балки

қобилияти тафаккури мустақил, худомӯзӣ ва истифодаи амалии донишхоро низ инкишоф диҳанд. Аз ин лиҳоз, такмил додани шакли усулҳои ташкили корҳои мустақилона яке аз самтҳои муҳимми рушди педагогикаи таҳсилоти олии ба шумор меравад.

Дар баробари ин, мустақилияти фикрӣ ҳамчун натиҷаи калидии фаъолияти мустақилона зоҳир шуда, маҷмӯи қобилиятҳои дарк, таҳлил, ҷамъбаст ва эҷоди донишро фаро мегирад. Аксари муҳаққиқон дар доираи он ду зинаи асосиро ҷудо менамоянд. Рушди ин зинаҳо пайдарпай сурат гирифта, нақши роҳнамоии омӯзгор дар ҳар як марҳила аҳамияти ҳалқунанда дорад. [4, с. 37-38].

Донишҷӯён баъд аз худ кардани мавзӯи гузашташудаи омӯзгор, метавонанд донишро бо ду роҳ аз худ намоянд:

1. Донишҷӯён маълумоти заруриро гирифта онро такрор карда дар ҳалли мисолҳо истифода мекунанд, ки ин дараҷаи репродуктивӣ аст.

2. Акнун донишҷӯён дониши ибтидоиро аз худ карда ҳалли мисолу масъалаҳоро бо усулҳои гуногун ҷустуҷӯ намуда, роҳҳои навро пайдо мекунанд. Дар ин марҳила фаъолияти эҷодии онҳо ташаккул меёбад.

Дар байни донишҷӯёни курси якум ва дуум корҳои мустақилона маҷмӯи муҳимдоранд, ки асосан тавассути ҳалли мисолу масъалаҳо арзёбӣ мешаванд. Мушоҳидаҳои нишон медиҳанд, ки донишҷӯён ҳанӯз малакаи қоидаҳои ҳалли масъалаҳоро аз худ накардаанд. Ин ҳолат махсусан дар он ҳолатҳо равшан ба назар мерасад, ки ҳалли масъалаҳо бе такрори қисмҳои назариявӣ ва бе гузаронидани машқҳои амалии такрорӣ анҷом меёбанд, ки натиҷаҳои пасти сифати корро ба вуҷуд меоранд [7, с. 15-16].

Дар таҳлилҳои тартибӣ имконпазир аст, ки пайдарпайии аломатҳо муайян карда шуда, зиёдшавӣ ё камшавии онҳо нишон дода шавад. Бо истифода аз чунин таҳлилҳо донишҷӯёнро метавон бар асоси як нишондиҳанда, масалан, сатҳи муваффақияти ҳалли супоришҳои тестӣ ё иҷрои корҳои мустақилона, гурӯҳбандӣ намуд. Дар ин раванд маълумотҳо бо тартиби муайяншуда ҷойгир карда мешаванд, ки ба мисли рӯйхати донишҷӯён бар асоси сатҳи пешрафти онҳо тартибёфта аст.

Дар таҳқиқоти олимони тоҷик низ масъалаи ташкили фаъолияти мустақилонаи донишҷӯён мавриди таваччуҳи ҷиддӣ қарор гирифтааст. Ба ақидаи муҳаққиқ Ҷ. Н. Ниёзов «...фаъолияти мустақилонаро ҳамчун ҷузъи муҳими раванди таълим дар муассисаҳои таҳсилоти олии арзёбӣ намуда, аҳамияти онро дар ташаккули малакаҳои худомӯзии донишҷӯён таъкид мекунанд...» [8].

Методҳо, санҷишҳо ва меъёрҳои омори математикӣ мавҷуд аст, ки бо таъкид ба талаботи он коркарду ҳисоб кардани натиҷаҳои оморӣ, таҳлили сифатӣ масалан, натиҷаҳои озмоиши педагогӣ, анҷом дода мешавад [2, с. 32].

Дар педагогика одатан панҷ намуди корҳои мустақилона бештар истифода мешавад:

Муайянкунанда – ин навъи кор барои муайян кардани сатҳи ибтидоии дониш, малака ва маҳорати донишҷӯён, ҳамчунин хусусиятҳои шахсӣ ва шароити ҳозираи ташкилоти таълимӣ истифода мешавад.

Омӯзишӣ ё асосӣ – дар ин марҳила донишҷӯён бо омил ё шароити нав шинос мешаванд, ки бояд самаранокии раванди таълим ва тарбияро афзоиш диҳад.

Назоратӣ – ин навъи кор баъди гузаштани муддати муайян барои санҷиши дараҷаи дониши донишҷӯён, малакаҳои онҳо ва сифатҳои шахсӣ татбиқ мешавад.

Муқоисавӣ – дар ин раванд гурӯҳе аз донишҷӯён бо усул ё маводи муайян таҳсил мекунанд, дар ҳоле ки гурӯҳҳои дигар метавонанд бо методикаҳои гуногун ё навтаъсис омӯзиш гиранд.

Вариативӣ – дар ин ҳолат шароитҳо ё методҳои нави таҷрибавӣ тадриҷан ҷорӣ карда мешаванд. Масалан, пас аз ворид кардани як шароити нав, баъдан шароити дуум ва сеюм ба он илова мегардад.

Дар вақти ҳал кардани мисолҳои тригонометрӣ яке аз проблемаҳои асосии методикаи таълими математика мебошад, ки то имрӯз ба дараҷаи баланд ноил нашудааст. Дар муассисаҳои таҳсилоти олии педагогӣ дониш (сатҳи азхудкунии дониш) – и донишҷӯёни гурӯҳҳои академӣ ба назар нагирифта шуда, машғулият барои ҳама дар як зина гузаронида мешавад, Яъне дониши донишҷӯён ба сатҳҳо (паст, миёна ва баланд) ҷудо карда намешавад (агар ҷудо карда шавад танҳо дар ҳолати гузаронидани озмоиши педагогӣ барои натиҷагирӣ). Баъд аз гузаронидани корҳои мустақилона ба ҳулосаи омадем, ки дараҷаи дониши донишҷӯён ба инобат гирифта шуда донишҷӯёнро вобаста ба сатҳи дониши дошташон ба

гурӯҳо тақсим карда омӯзгор пешаки барои ҳар гурӯҳ корҳои мустақилонаи гурӯҳи тайёр кунад.

Дар тригонометрия аксар вақт ду ифодаи берунӣ вучуд доранд, ки барои ҳамаи қиматҳои қонунии кунҷҳо арзишҳои якхела доранд. Ин гуна ифодаҳо «айният» номида мешаванд. Барои боварӣ ҳосил кардан ба айнӣ доштани як ифода, зарур аст, ки онро исбот намоем. Ҳангоми исбот, як ҷузъи баробариҳо метавон ба шакли ҷузъи дигари он тағйир дод. Ин амал бо истифода аз шаклҳои баробаркунандаи тригонометрӣ иҷро карда мешавад [6, с. 47-49].

Мисоли 1. Айнӣ зеринро исбот кунед:

$$\frac{(\sin\alpha + \cos\alpha)^2 - 1}{\operatorname{ctg}\alpha - \sin\alpha \cdot \cos\alpha} = 2\operatorname{tg}^2\alpha.$$

Исбот. Ифодаи қисми чапро ба шакли ифодаи қисми рост меорем:

$$\begin{aligned} \frac{(\sin\alpha + \cos\alpha)^2 - 1}{\operatorname{ctg}\alpha - \sin\alpha \cdot \cos\alpha} &= \frac{\sin^2\alpha + 2\sin\alpha\cos\alpha + \cos^2\alpha - 1}{\frac{\cos\alpha}{\sin\alpha} - \sin\alpha\cos\alpha} = \frac{2\sin\alpha\cos\alpha}{\cos\alpha(\frac{1}{\sin\alpha} - \sin\alpha)} = \frac{2\sin\alpha}{\frac{1 - \sin^2\alpha}{\sin\alpha}} = \\ &= \frac{2\sin^2\alpha}{\cos^2\alpha} = 2\operatorname{tg}^2\alpha. \end{aligned}$$

Қисми чапи баробарии аввала ба ифодае мубаддал гардид, ки он ба ифодаи қисми рост якхела аст, пас ҳамин айнӣ исбот шуд.

Мисоли 2. Нишон диҳед, ки $\frac{2 - \operatorname{cosec}^2\alpha}{\operatorname{tg}\alpha - 1} - \operatorname{cosec}^2\alpha + 1 = \operatorname{ctg}\alpha$ аст.

Исбот. Ҳамаи функцияҳои тригонометрии қисми чапро бо котангенс ифода карда, онро ба шакли ифодаи қисми рост меорем:

$$\begin{aligned} \frac{2 - \operatorname{cosec}^2\alpha}{\operatorname{tg}\alpha - 1} - \operatorname{cosec}^2\alpha + 1 &= \frac{1 - (\operatorname{cosec}^2\alpha - 1)}{\frac{1}{\operatorname{ctg}\alpha} - 1} - (\operatorname{cosec}^2\alpha - 1) = \\ &= \frac{1 - \operatorname{ctg}^2\alpha}{\frac{1 - \operatorname{ctg}\alpha}{\operatorname{ctg}\alpha}} - \operatorname{ctg}^2\alpha = \frac{\operatorname{ctg}\alpha(1 - \operatorname{ctg}\alpha)(1 + \operatorname{ctg}\alpha)}{1 - \operatorname{ctg}\alpha} - \operatorname{ctg}^2\alpha = \\ &= \operatorname{ctg}\alpha + \operatorname{ctg}^2\alpha - \operatorname{ctg}^2\alpha = \operatorname{ctg}\alpha. \end{aligned}$$

Мисоли 3. Ҳисоб кунед:

$$\cos^4\left(\frac{\pi}{8}\right) + \cos^4\left(\frac{3\pi}{8}\right) + \cos^4\left(\frac{5\pi}{8}\right) + \cos^4\left(\frac{7\pi}{8}\right).$$

$$\begin{aligned} \text{Ҳал: } \cos^4\left(\frac{\pi}{8}\right) + \cos^4\left(\frac{3\pi}{8}\right) + \cos^4\left(\frac{5\pi}{8}\right) + \cos^4\left(\frac{7\pi}{8}\right) &= \cos^4\left(\frac{\pi}{8}\right) + \\ &+ \cos^4\left(\frac{3\pi}{8}\right) + \cos^4\left(\pi - \frac{3\pi}{8}\right) + \cos^4\left(\pi - \frac{\pi}{8}\right) = \cos^4\left(\frac{\pi}{8}\right) + \cos^4\left(\frac{3\pi}{8}\right) + \\ &+ \left(-\cos\frac{3\pi}{8}\right)^4 + \left(-\cos\frac{\pi}{8}\right)^4 = \cos^4\left(\frac{\pi}{8}\right) + \cos^4\left(\frac{3\pi}{8}\right) + \cos^4\left(\frac{\pi}{8}\right) + \cos^4\left(\frac{3\pi}{8}\right) = \\ &= 2\cos^4\left(\frac{\pi}{8}\right) + 2\cos^4\left(\frac{3\pi}{8}\right) = 2\left(\cos^4\left(\frac{\pi}{8}\right) + \cos^4\left(\frac{3\pi}{8}\right)\right) = \\ &= 2\left(\cos^4\frac{\pi}{8} + \cos^4\left(\frac{\pi}{2} - \frac{\pi}{8}\right)\right) = 2\left(\cos^4\frac{\pi}{8} + \sin^4\frac{\pi}{8}\right) = \\ &= 2\left(\left(\cos^2\frac{\pi}{8} + \sin^2\frac{\pi}{8}\right)^2 - 2\cos^2\frac{\pi}{8} \cdot \sin^2\frac{\pi}{8}\right) = 2\left(1 - \frac{1}{2}\left(2\sin\frac{\pi}{8} \cdot \cos\frac{\pi}{8}\right)^2\right) = \\ &= 2\left(1 - \frac{1}{2}\left(\sin\frac{\pi}{4}\right)^2\right) = 2\left(1 - \frac{1}{2} \cdot \left(\frac{\sqrt{2}}{2}\right)^2\right) = 2\left(1 - 1 \cdot \frac{1}{2}\right) = 2\left(1 - \frac{1}{4}\right) = \frac{3}{2}. \end{aligned}$$

Яке аз мушкилиҳои асосии ба вучуд омадани душвории донишҷӯён дар вақти ҳалли мисолҳои тригонометрӣ дар он аст, ки онҳо шартҳои мисолро дуруст таҳлил карда натавониста ҷӣ гуна роҳро барои ҳал интихоб карда наметавонанд. Якчанд вариантҳои кори мустақилонаро оид ба фанни тригонометрия барои гурӯҳӣ ва алоҳида меорем. Ҳангоми гузаронидани кори мустақилона гурӯҳӣ академиро ба се гурӯҳи хурд тақсим намуда, дар назди гурӯҳҳо мақсади муайян гузошта мешавад. Дар ин ҳолат гурӯҳҳо метавонанд назарияро омӯзанд ва онро дар ҳалли мисолҳои амалӣ нишон диҳад ва натиҷаи пайдошударо таҳлил кунанд [11, с. 117-118].

Намунаи корҳои мустақилонаи гурӯҳӣ:

Сатҳи ибтидоӣ (паст):

Варианти 1

1. Қимати $\sin 30^\circ$ -ро ёбед.
2. Қимати $\cos 60^\circ$ -ро ёбед.

3. Қимати $tg\ 45^\circ$ -ро ёбед. 4. Иббот кунед: $\sin^2 x + \cos^2 x = 1$.

5. Сода кунед: $1 - \cos^2 x$.

Варианти 2

1. Қимати $\sin\ 120^\circ$ -ро ёбед.

2. Қимати $\cos\ 360^\circ$ -ро ёбед.

3. Қимати $tg\ 405^\circ$ -ро ёбед.

4. Айниятро иббот кунед: $\frac{1}{1+tg^2 x} = \cos^2 x$.

5. Сода кунед: $1 - \cos^2 x$.

Сатҳи миёна:

Варианти 3

1. $\frac{1 - \cos 2x}{\sin 2x}$ -ро сода кунед.

2. Иббот кунед: $\frac{\sin x}{1 + \cos x} + \frac{1 + \cos x}{\sin x} = \frac{2}{\sin x}$.

3. $\frac{tg\ x + ctgx}{\sec x}$ -ро сода кунед.

4. $tg\ x - ctgx$ -ро ба $\sin x$ ва $\cos x$ табдил диҳед.

5. Иббот кунед: $(1 - tg^2 x)\cos^2 x = \cos 2x$.

Варианти 4

1. $\frac{tg\ x}{1 + \sec x}$ -ро сода кунед

2. Иббот кунед: $\frac{\sin x \cos x}{1 + \sin^2 x} + \frac{\sin x \cos x}{1 + \cos^2 x} = \sin x \cos x$.

3. $\frac{\sin^2 x - \cos^2 x}{\sin x \cos x}$ -ро сода кунед.

4. Иббот кунед: $\frac{1 + tg^2 x}{1 + \sec^2 x} = \cos^2 x$.

5. $\frac{\sin x}{\cos x - \sin x} - \frac{\cos x}{\cos x - \sin x}$ -ро сода кунед.

Сатҳи душвор (баланд):

Варианти 5.

1. Ҳисоб кунед: $\sin \frac{\pi}{12} \cdot \cos \frac{\pi}{12} = \frac{1}{4}$;

2. Ҳисоб кунед: $\sin \frac{\pi}{9} \cdot \cos \frac{2\pi}{9} \cdot \cos \frac{4\pi}{9} = \frac{1}{8}$;

3. Ҳисоб кунед: $\cos \frac{\pi}{7} \cdot \cos \frac{2\pi}{7} \cos \frac{3\pi}{7} = \frac{1}{8}$;

4. Айниятро иббот кунед: $\sin^6 \alpha + \cos^6 \alpha = \frac{1}{8}(1 + \cos^2 2\alpha)$

5. Агар $tg\ \frac{\alpha}{2} = \frac{a}{z}$ бошад, ёфта шавад $\sin \alpha + \cos \alpha$.

Кори мустиқлонаи гурӯҳи

Варианти 1.

1. Таърифи функсияҳои тригонометриро баён кунанд.

2. Айниятҳои асосии тригонометриро иббот карда тавонанд.

3. Формулаҳои оддии тригонометриро шарҳ дода тавонанд. $\sin 2x = ?$

4. Ҳисоб кунед. $\sin \frac{\pi}{12} \cdot \cos \frac{\pi}{12} =$

5. Формулаҳои муофикавариро шарҳ дода тавонанд.

Варианти 2.

1. Ҳисоб кунед: а) $\sin \frac{5\pi}{4}$; б) $tg \frac{5\pi}{12}$;

2. Иббот кунед: $\frac{\sin 2\alpha}{\cos \alpha} = 2 \sin \alpha$.

3. Ифодаҳо сода кунед: а) $\frac{\sin 2\alpha - \cos \alpha}{2 \sin \alpha - 1}$; б) $\frac{\sin^2 \alpha + \cos 2\alpha}{2 \cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha}$.

4. Ҳисоб кунед: $\sin 510^\circ - \sin 270^\circ \cdot tg 270^\circ$.

5. Маълум, ки $\sin \beta = \frac{3}{5}$; $0 < \beta < \frac{\pi}{2}$ аст. Қимати ифодаи $tg \beta$ -ро ҳисоб кунед.

Варианти 3.

1. Ҳисоб кунед:

а) $\sin \frac{13\pi}{6}$; б) $\cos 15^\circ$;

2. Ифодаро сода кунед: а) $\frac{\sin 2\alpha - 2 \sin \alpha}{\cos \alpha - 1}$; б) $\frac{\cos 2\alpha - \cos^2 \alpha}{1 - \cos^2 \alpha}$.

3. Ифодаро сода кунед: $\frac{\cos 2\alpha}{\cos^2 \alpha - \sin^2 \alpha}$.

4. Ҳисоб кунед: $\cos 51^\circ \cos 6^\circ - \sin 51^\circ \sin 6^\circ$.

5. Маълум, ки $\cos \beta = \frac{4}{5}$; $0 < \beta < \frac{\pi}{2}$ аст. Қимати ифодаи $\operatorname{tg} \beta$ -ро ҳисоб кунед.

Хулоса, кори мустақилонаи донишҷӯён ҳамчун ҷузъи муҳими раванди таълим дар муассисаҳои таҳсилоти олии педагогӣ нақши асосӣ дорад. Ташкили илмӣ ва методии он метавонад ба баланд бардоштани сифати таълим ва ташаккули шахсияти мустақилу эҷодкор мусоидат намояд. Бо вучуди дастовардҳои мавҷуда, масъалаи мазкур ниёз ба таҳқиқоти минбаъда ва тақмили методикаи амалии татбиқи он дорад.

Адабиёт

1. Азизов С. Ташаккули корҳои мустақилонаи донишҷӯён дар раванди таълим. – Хучанд, 2018. – 220 с.
2. Асосҳои педагогикаи мактаби олии дастури таълимӣ. – Душанбе: Маориф, 2010. – 312 с.
3. Афзалиев А. Нақши корҳои мустақилона дар ташаккули фаъолнокии маърифатии донишҷӯён. – Хоруг, 2015. – 112 с.
4. Бабанский Ю. К. Оптимизация процесса обучения. – М.: Педагогика, 1982. – 192 с.
5. Давыдов В. В. Виды обобщения в обучении. – М.: Педагогика, 1972. – 424 с.
6. Зиновьев С. И. Педагогика высшей школы. – М.: Высшая школа, 1975. – 383 с.
7. Краевский В. В., Лернер И. Я. Дидактические основы методов обучения. – М.: Педагогика, 1981. – 256 с.
8. Ниёзов Ҷ. Н. Методикаи таълим дар мактаби олии. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 248 с.
9. Подласый И. П. Педагогика: учеб. пособие. – М.: ВЛАДОС, 2000. – 576 с.
10. Скаткин М. Н. Проблемы современной дидактики. – М.: Педагогика, 1984. – 176 с.
11. Тригонометрия: Школьный курс. – Мн.: Аверсэв, 2004. – 330 с.

НАҚШИ КОРҲОИ МУСТАҚИЛОНА ДАР ТАШАККУЛИ САЛОҲИЯТҲОИ ХУДОМЌЗӢ ВА ТАФАККУРИ МУСТАҚИЛИ ДОНИШЌӢӢ

Мақола ба таҳлили раванд ва аҳамияти ташаккули малакаҳои худомӯзӣ ва фикри мустақил дар раванди омӯзиши донишҷӯён дар муассисаҳои таҳсилоти олии педагогӣ бахшида шудааст. Муаллиф ба усулҳо ва шаклҳои корҳои мустақилона, ки қобилияти таҳқиқотӣ, интиқодӣ ва эҷодӣ дар донишҷӯёнро тақвият медиҳанд, диққат медиҳад. Дар мақола равандҳои рушди малакаҳои худомӯзӣ ва фикри мустақил бо мақсади тайёр кардани мутахассисони эҷодкор ва қобилияти қабули қарор дар фаъолияти касбӣ мавриди баррасӣ қарор мегиранд. Муаллиф таҷриба ва усулҳои самараноки истифодаи корҳои мустақилонаро барои беҳтар намудани иштироки фаъол ва рушди қобилиятҳои фикрии донишҷӯён пешниҳод мекунад. Хулоса карда мешавад, ки корҳои мустақилона омилҳои муҳими рушди қобилияти худомӯзӣ, тафаккури эҷодӣ ва фаъолияти касбии донишҷӯён ба ҳисоб мераванд.

Калидвожаҳо: кори мустақилона, донишҷӯ, муассисаҳои таҳсилоти олии педагогӣ олии, мустақилияти фикрӣ, раванди таълим, қобилияти эҷодӣ, фаъолияти касбӣ.

РОЛЬ САМОСТОЯТЕЛЬНОЙ РАБОТЫ В ФОРМИРОВАНИИ КОМПЕТЕНЦИЙ САМООБРАЗОВАНИЯ И САМОСТОЯТЕЛЬНОГО МЫШЛЕНИЯ СТУДЕНТОВ

Статья посвящена анализу процесса и значимости формирования навыков самообучения и самостоятельного мышления у студентов в образовательных учреждениях высшего педагогического образования. Автор уделяет внимание методам и формам самостоятельной работы, которые развивают исследовательские, критические и творческие способности студентов. В статье рассматриваются процессы развития навыков самообучения и самостоятельного мышления с целью подготовки специалистов, способных к творческой деятельности и принятию решений в профессиональной практике. Автор предлагает эффективные подходы и методы организации самостоятельной работы для повышения активного участия студентов и развития их мыслительных способностей. Делается вывод о том, что самостоятельная работа является важным фактором развития самообразования и творческого мышления обучающихся.

Ключевые слова: самостоятельная работа, студент, учреждение высшее педагогическое образование, мыслительная самостоятельность, образовательный процесс, творческие способности, профессиональной деятельности.

THE ROLE OF INDEPENDENT WORK IN THE DEVELOPMENT OF SELF-LEARNING COMPETENCIES AND INDEPENDENT THINKING OF STUDENTS

The article focuses on analyzing the process and significance of developing self-learning skills and independent thinking among students in higher educational institutions for teacher education. The author emphasizes methods and forms of independent work that enhance students' research, critical, and creative abilities. The article examines the development of self-learning and independent thinking skills with the aim of preparing specialists capable of creative activity and decision-making in professional practice. The author proposes effective approaches and methods of organizing independent work to improve student engagement and strengthen their intellectual abilities. The article concludes that independent work is an important factor in fostering self-directed learning and creative thinking among students.

Keywords: independent work, student, higher education, intellectual independence, educational process, creative abilities, professional activity.

Дар бораи муаллиф

Азизбеки Маруфҷон

Ассистенти кафедраи методикаи таълими математика

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121

E-mail: azizbek.91@mail.ru

About the author

Azizbeki Marufjon

Assistant at the Department of Methods of Teaching Mathematics

Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni

734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121

E-mail: azizbek.91@mail.ru

Об авторе

Азизбеки Маруфджон

Ассистент кафедры методики преподавания математики

Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни

734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

E-mail: azizbek.91@mail.ru

ИНЪИКОСИ АРЗИШҶОИ АХЛОҚӢ ВА ИНСОНДӢСТӢ ДАР «ШОҲНОМА»-И АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСӢ

*Абдурахмон М. Х., Муҳиддинзода Б.
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айнӣ
Академияи таҳсилоти Тоҷикистон*

Дар шароити имрӯзаи таълиму тарбия рӯ овардан ба ганҷинаи маънавии гузаштагон на танҳо барои омӯзиши таърих, балки ҳамчун омили бунёдии ташаккули худшиносии миллӣ ва сифатҳои наҷиби ахлоқӣ аҳаммияти ҳаётӣ дорад. Дар ин замина, «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ чун қомуси ҳикмат ва арзишҳои инсондӯстӣ нақши калидиро мебозад. Аҳаммияти ин шоҳасар дар раванди таълиму тарбия бо он муайян мегардад, ки он на танҳо таърихи бостониро бозгӯ мекунад, балки меъёрҳои олии ахлоқӣ - некиву накукорӣ, адолатхоҳӣ ва ватандӯстиро дар шакли бадеӣ ва пандомӯз пешниҳод менамояд.

“Шоҳнома”-и безавол бузургтарин ҳамосаи миллии мардуми ориёинаҷод ва ганҷинаи ҳикмату хирад ба шумор меравад. Доир ба арзишу мақоми ин шоҳасар Сарвари давлат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар сарсухани нашри нави он аз ҷумла чунин мефармоянд: "Дар ҳақиқат, Фирдавсӣ дар "Шоҳнома", ки дар таъриху адаби ҳеҷ миллате ҳамсанги ин китоб асаре нест, таърихи пур аз шодию ифтихор, қомебию ноқомӣ, дарду ормонҳои халқашро бо хуни дил қаламӣ кард ва бад-ин васила таърих, фарҳанг, фалсафа, ҳикмат, қисса, асотир ва урфу одоти ориёӣҳоро зинда ва пойдор гардонид ва ба хизмати наслҳои оянда гузошт" [1, с. 7].

Абулқосим Фирдавсӣ ҳамчун адибу донишманди барӯманд дар “Шоҳнома” безаволи худ ҳампویی эҳёи асотир ва бозгӯии саҳифаҳои дурахшони таърихи Эрони бостон волотарин андешаҳои ахлоқии мардумро пайваستا бо афкори эҳсосоти инсондӯстонааш ба риштаи назм кашидааст. Ривоят мекунам, ки мардуми зодгоҳи Фирдавсӣ аз боришоти солона, ки киштзорҳоро шуста бурд ва фалокатҳои азимро ба бор овард, саҳт осеб دیدанд. Ва шоир гӯё меҳост подоши саховатмандонаро, ки аз Султон интизор буд, барои эпосе, ки ба ӯ пешкаш кардааст, барои бунёди сарбанди бозғитмод ва наҷот додани ҳамдиёронаш аз офати табиӣ истифода барад. Афсонаи содалавҳона поре аз ҳақиқат, ҳақиқате аст, ки на танҳо барои ҳамватанонаш, балки ба хоҳири тамоми халқ навиштааст.

Аммо воқеият ин аст, ки “Шоҳнома” бояд ҳамчун сохтмони сарбанди умумимиллӣ хидмат мекард, ки лашкари пурзӯри истилогарон бар зидди он мешиканад. Ин андешаи ватандӯстонаи «Шоҳнома» дар шакли як достони пурҳашамати шоирона дар бораи гузаштаи қаҳрамонона, дар бораи муборизаи абадии байни некиву бадӣ, ки дар он эронӣҳо дар паҳлуи нек буданд ва Тӯронӣён дар қанор буданд. Тарафи шар ва мубориза барои тантанаи некиро шоҳи одил, ки ба халқ хизмат мекард ва қаҳрамонони шухратманд бо сарвари ҷимоятгари вайроннашавандаи Ватан - Рустам буданд.

Фирдавсӣ васфи хайр ва накуҳиши аъмоли бадро ба чунин наҳва ибраз медорад:

*В-агар бад кунӣ, ҷуз бадӣ надравӣ,
Шабе дар ҷаҳон шодмон нагнавӣ [4, с. 83].*

Донишманди тоҷик профессор Худой Шарифзода атрофи мавқеи панду андарз дар ин асари бузурги Фирдавсӣ андешаҳои зайлро ибраз намудааст: “Абёти ҳикматомез, зарбулмасал ва гуфтор аз таҷрибаи рӯзгори паҳлавонон ва саросари зиндагии мардумон, шахсият ва гуфтору рафтори қаҳрамонон сарбасар ҳамагӣ намунаи панд аст, то кас бихонаду баҳра гирад. Гузашта аз ин, бунёди саросарии пандомӯз дар “Шоҳнома” андарзҳои зиёде ба забони шоҳон, паҳлавонон, ҳақимону донишмандону мӯбадон нақлу тасвир шудаанд...” [10, с. 186]. Ин андешаи профессор Худой Шарифзода собит месозад, ки “Шоҳнома” барои низоми муносири маориф ҳамчун як манбаи беҳамтои худшиносӣ ва тарбияи ахлоқӣ хидмат мекунад. Панду андарзҳои дар асар зикршуда на танҳо барои омӯзиши адабиёт, балки барои ташаккули сифатҳои ҳамидаи инсонӣ дар мисоли насли наврас аҳаммияти қалон доранд.

Некиву накукорӣ аз рӯкнҳои асосии андешаҳои инсондӯстии Фирдавсӣ буда, дар таърихи афкори иҷтимоиву ахлоқии мардумони эронинажод суннатҳои бостониву ғанӣ дорад. Шоир дар ҳар достону фаслҳои гуногуни он гаштаю баргашта некиву накукориро талқин менамояд, зеро ҳуди некӣ сифатест, ки дар ҳама ҷо ва дар ҳар мавриди зиндагӣ ба қор меояд. Дар ҳаёт барои некиву накукорӣ ҳамеша ҷой ҳаст ва инсон бояд аз ин имкон пайваста истифода намуда, аз худ фақат номи неку қори нек боқӣ гузорад:

*Ҳама некият бояд оғоз кард,
Чу бо неқномӣ бӯвӣ ҳамнавард.
Накуӣ чу ҳар ҷо чу ояд ба қор,
Накуӣ гузин в-аз бадӣ шарм дор [2, с. 33].*

Шоир сабаби неқномии яке аз аввалин шоҳони Аҷам- Ҳушангро аз қорҳои неки ӯ, амсоли кашфи оҳан, омӯзонидани кишту обёрӣ, таъсиси ҷашни Сада медонад, ки ҳама барои мардуманд:

*Зи Ҳушанг монд ин Сада ёдгор,
Басе бод чун ӯ дигар шаҳрёр,
К-аз обод қардан ҷаҳон шод кард,
Ҷаҳоне ба неқӣ аз ӯ ёд кард [2, с. 53].*

Инсони накуқор қасест, ки аз ӯ ашхоси дигар ранҷе набинанд ва ҳамеша ба қавлу аҳди худ вафодор бошад.

Инсон бояд ҳамеша на танҳо қору амали неқро анҷом диҳад, балки нияту андешааш ҳам нек бошад, яъне инсон бояд дорои пиндори нек бошад. Аз нигоҳи Фирдавсӣ, накуқории инсон аз андешаи неки ӯ сарчашма мегирад. Аз ин диди нигоҳ, бояд ҳамеша фикру андешаи неқро дар сар дошта бошад:

*Ҳамеша хирад посбони ту бод,
Ҳама неқӣ андар гумони ту бод! [3, с. 250].*

Фирдавсӣ дар ҳама ҳолатҳо неқӣ қардану аз худ боқӣ гузоштани номи неқро талқин менамояд. Шоир таъкид менамояд, ки бузургӣ насиби онҳое мешавад, ки некиву накуқориро дарег намедоранд ва ин неқии онҳо бечавоб нахоҳад монд:

*Ба подоши неқӣ биёбӣ биҳишт,
Бузург он, ки ҷуз тухми неқӣ нақишт! [3, с. 248].*

Яке аз симоҳои барҷаста дар асар Фаридун мебошад, ки бо некиву накуқории худ шуҳратёр гардида буд ва миёни мардум мақому манзалати арзанда дошт. Фазилатҳои наҷиби Фаридунро ситоиш намуда, мегӯяд:

*Фаридуни фаррух фаришта набуд,
Зи мушқу зи анбар сиришта набуд.
Ба доду диҳиш ёфт он неқуӣ,
Ту ҳам доду диҳиш кун, Фаридун туӣ [2, с. 122].*

Масъалаи ахлоқ ва тарбияи инсон дар меҳвари шоҳасари Фирдавсӣ қарор дорад. Ҳар саҳифаи он пандомез аст, ки «Шоҳнома»-ро ҳамчун асари ахлоқӣ, ганҷинаи бебаҳои хирад, дастури фазилату дониш муаррифӣ мекунанд.

Некиву накуқорӣ, ба ақидаи шоир, аз беҳтарин ҳулуқ атвори инсонӣ ба шумор меравад:

*Набошад ҳама неку бад пойдор,
Ҳамон беҳ, ки неқӣ бувад ёдгор [2, с. 122].*

Фирдавсӣ чунин андеша дорад, ки ҳар як амалро бо подоши мувофиқ қадр бояд қард:

*Кӣ неқӣ қунад бо ту, подош кун,
Або душмани дӯст пархош кун [3, с. 201].*

Мо ба умқи “Шоҳнома” ворид шуда, мефаҳмем, ки Абулқосими Фирдавсӣ ба ғояи наҳзати инсони озод, муборизи идеалҳои абадии башарият боло меравад, ки Фирдавсӣ бо тасвири Рустам ва дигар қаҳрамонони шеър муборизаи фидокоронаи мардумро барои

истиклолият ва озодии Ватани худ нишон медиҳад. Муаллиф дар симои Рустам тамоми хислатҳои нек, ахлоқиро, ки дар ҳар кас дидан меҳаҳад, таҷассум кардааст.

Дар идома таъкид мегардад, ки фалсафаи волои Фирдавсӣ моро аз гузаштаамон огоҳ сохта, барои наслҳои имрӯзу фардо сабақи омӯзанда ва ибратбахш медиҳад. Бахусус, дар раванди ҷаҳонишавӣ, ки аз байн рафтани давлатҳо, миллатҳо, забон ва фарҳангҳои бумиро дар пай дорад, мо ба афкору андешаҳои ватандӯстона ва ҳувиятсозии "Шоҳнома" ниёзи бештар дорем.

Дар ақидаҳои педагогии Фирдавсӣ масъалаҳои некӣ, накукорӣ, далерӣ, маърифатпарварӣ, инсондӯстӣ ва дигар сифатҳои ахлоқии инсон ҷои муҳимро ишғол менамояд. Ба ақидаи ӯ, ҳар як шахс дар зиндагӣ бояд некӣ ва накукориро пешаи худ намуда, дар байни халқу ҷамъият аз худ номи нек боқӣ гузорад. Ҷавононро барои аз бар намудани беҳтарин сифатҳои инсонӣ даъват намуда гуфта буд, ки умри бадӣ кутох аст. Дар ин боб гуфтааст:

*Биё, то ҷаҳонро ба бад наспарем,
Ба қўишии ҷама дастӣ некӣ барем [2, с. 122].*

Фирдавсӣ яке аз хислатҳои неки ахлоқии инсонро дар эҳтироми падару модар дида таъкид менамояд, ки фарзанд бояд ҳамеша иззату эҳтироми падару модарро ба ҷой овард. Чунки онҳо аввалин шахсонеанд, ки ба фарзанд дар рафти таълиму тарбия олами ниҳонро ошкор месозанд, ба қавли Фирдавсӣ, агар:

*Чу фармонпазиранда бошад писар,
Навозанда бояд, ки бошад падар [5, с. 456].*

Ҳаким Абулқосими Фирдавсӣ хирад ва маърифату огоҳиро маҳаки асосии инсон будан медонад. Дар «Шоҳнома» хирад дар муқобили ҷанг гузошта шудааст. Шахси хирадманд ҳамеша на ба ҷангу ҳунрезӣ, балки ба сулҳу накукорӣ майл мекунад. Пешрафти тамоми ҷабҳаҳои рӯзгор ба илму хирад вобаста аст. Ақли инсонӣ пайваста бозёфтҳои навро рӯйи қор оварда, заҳмати мардумро ба маротиб осон мекунад.

Ҷавонони мо бояд ҳамеша илм омӯзанд ва онро дар амал татбиқ намоянд. Хирад ва хирадгароиро дастури ҳаёти худ қарор диҳем. Қудрату тавоноӣ, сарфарозиву воломақомии инсон танҳо бо хиради фитрӣ муяссар намегардад. Инсон бояд дар зиндагӣ хиради азалии худро бо омӯзиши доимияш такмил диҳад, ки ин ба осонӣ даст намедиҳад ва ранҷу машаққатҳои зиёдеро тақозо дорад. Ҳамин тавр, Фирдавсӣ нишон дода тавонистааст, ки хирад ҷароғи рӯзгори мардумон дар тамоми даврон хоҳад буд ва инсонҳои хирадпеша дар тамоми даврони ҳастии миллати хеш ному қору пайкорашон ҷовидона менамояд.

Ба ақидаи ӯ, сарчашмаи хушбахтии инсон дар масъалаи гуфтору рафтор ду чизро ҷовид медонад. Сухану гуфтори нек ва дигаре номи нек: баробари андӯштани дониш омӯштани касбу ҳунар мебошад. Абулқосим Фирдавсӣ ваҳдату ягонагӣ ва дӯстиву бародариро аз муҳимтарин хусусиятҳои тарбияи ахлоқӣ медонад. Вай мардум, махсусан ҷавононро ба дӯстию ваҳдат талқин намуда, изҳор менамояд ки танҳо бо ваҳдату дӯстӣ инсон ба асли матлаби худ расида метавонад. Ин андешаи шоир дар замони мо арзишу аҳамияти хосса пайдо карда, дар тарбияи ахлоқии ҷавонон метавонад таъсири бузург расонад. Ҳамин тариқ, «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ саропо иборат аз андешаву афкори ахлоқиву тарбиявӣ буда, омӯзиши ҷамаҷонибаи он имкон фароҳам меорад, то пешниҳоди тавсияҳои шоир дар рушди ахлоқи ҷомеаи имрӯза таъсир расонад.

Тақсими шоҳасари безаволи ҳаким Абулқосими Фирдавсӣ "Шоҳнома" ба аҳолии Тоҷикистон, ки бо иқдоми неки фарҳангпарваронаи Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон аз нав ва бо сифати баланд ба нашр расид, барои таҳкими худшиносии миллӣ ва баланд бардоштани ахлоқу маънавияти шаҳрвандон хидмати бедареғ хоҳад намуд. Мардуми кишвар аз оғози татбиқи ин иқдоми ватандӯстона изҳори сипосу қадрдонӣ намуда, аз ҷумла таъкид менамоянд, ки он ба таҳкими ҳисси ифтихору сарфарозӣ ва масъулияти ватандорӣ ҳар як шаҳрванди Тоҷикистон мусоидати ғаёол хоҳад дошт.

Хулоса, аз эҷод намудани дostonҳои «Шоҳнома» муддати зиёде гузашта бошад ҳам, то имрӯз ин асари бузург аҳамияти тарбиявӣ ахлоқӣ худро гум накардааст. Таҳлилу

баррасии «Шоҳнома»-и Абулқосим Фирдавсӣ нишон медиҳад, ки ин шоҳасар на танҳо як ёдгории нодири адабӣ, балки низоми мукаммали педагогикаи маънавӣ мебошад. Арзишҳои ахлоқие, ки ҳаким Фирдавсӣ ҳазорсолаҳо пеш талқин намудааст, аз ҷумла некиву накукорӣ, ватандӯстӣ, эҳтироми волидайн, хирадгарой ва монанди ин, имрӯз дар раванди тарбияи насли наврас аҳаммияти дучанд пайдо кардаанд.

Адабиёт

1. Абулқосими Фирдавсӣ. *Шоҳнома*. Ҷ. I. – Душанбе: Шарқи озод, 2025. – 792 с.
2. Абулқосими Фирдавсӣ. *Шоҳнома*. Ҷ. I. Силсилаи ахтарони адаб. – Душанбе: Адиб, 2007. – 480 с.
3. Абулқосими Фирдавсӣ. *Шоҳнома*. Ҷ. IX. Силсилаи ахтарони адаб. – Душанбе: Адиб, 2009. – 480 с.
4. Абулқосими Фирдавсӣ. *Шоҳнома*. Ҷ. VII. Силсилаи ахтарони адаб. – Душанбе: Адиб, 2009. – 480 с.
5. Абулқосими Фирдавсӣ. *Шоҳнома*. Ҷ. VIII. Силсилаи ахтарони адаб. – Душанбе: Адиб, 2009. – 480 с.
6. Барномаи адабиёти тоҷикӣ барои синфҳои 5-9. – Душанбе: Маориф, 1994. – 28 с.
7. Каримова И. Х. *Культура – источник гуманизма* / И.Х. Каримова. – Душанбе, 1998. – 162 с.
8. Харламов И.Ф. *Нравственное воспитание школьника*. – М., 1983. – 159 с.
9. Шарифзода Ф. *Актуальные проблемы современной педагогики* / Ф. Шарифзода. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 328 с.
10. Шарифзода Х. *“Шоҳнома”-и Фирдавсӣ ва шеърӣ замони Фирдавсӣ*. – Душанбе, 2014. – 400 с.

ИНЪИКОСИ АРЗИШҲОИ АХЛОҚӢ ВА ИНСОНДӢСТӢ ДАР «ШОҲНОМА»-И АБУЛҚОСИМ ФИРДАВСӢ

Дар мақола масъалаҳои тарбияи ахлоқӣ ва инсондӯстӣ дар шоҳасари Абулқосим Фирдавсӣ «Шоҳнома» аз ҷиҳати педагогикаи муосир мавриди таҳлил қарор гирифтаанд. Муаллифон аҳаммияти ғояҳои некиву накукорӣ, ватандӯстӣ ва хирадгаройро дар ташаккули шахсияти ҷавонон нишон додаанд. Таъкид мегардад, ки «Шоҳнома» на танҳо ёдгории адабӣ, балки дастури муҳими таълимӣ дар раванди худшиносии миллӣ ва тарбияи насли наврас дар руҳияи эҳтиром ба калонсолон ва арзишҳои умумибашарӣ мебошад. Диққати махсус ба масъалаҳои тарбияи ватандӯстӣ, эҳтиром ба волидайн, хирадгарой ва адолатхӯӣ равона шудааст. Бо истифода аз равишҳои муосири педагогӣ нақши мероси адабӣ дар раванди ташаккули маънавияи насли наврас баррасӣ мегардад. Таъкид карда мешавад, ки талқини некиву накукорӣ аз ҷиҳати асосии андешаҳои инсондӯстии Фирдавсӣ буда, дар таърихи афкори иҷтимоиву ахлоқии мардуми тоҷик суннатҳои бостониву ғанӣ дорад.

Калидвожаҳо: Фирдавсӣ, «Шоҳнома», тарбияи ахлоқӣ, инсондӯстӣ, педагогика, некиву бадӣ, хирад, ватандӯстӣ, ҷавонон.

ОТРАЖЕНИЕ НРАВСТВЕННЫХ ЦЕННОСТЕЙ И ГУМАНИЗМА В «ШАХНАМЕ» АБУЛКАСИМА ФИРДОУСИ

В статье рассматриваются вопросы нравственного и гуманистического воспитания в шедевре Абулкаси́ма Фирдоу́си «Шахнаме» с точки зрения современной педагогики. Авторы анализируют значимость идей добра, благодетельства, патриотизма и рационализма в формировании личности молодежи. Подчеркивается, что «Шахнаме» является не только литературным памятником, но и важнейшим образовательным инструментом в процессе национального самосознания и воспитания подрастающего поколения в духе уважения к старшим и общечеловеческим ценностям. Особое внимание уделено вопросам патристического воспитания, уважения к родителям, рационализма и стремления к справедливости. С использованием современных педагогических подходов рассматривается роль литературного наследия в процессе духовного формирования подрастающего поколения. Подчеркивается, что призыв к добру и благодетельству является одним из основных столпов гуманистических идей Фирдоуси и имеет богатые древние традиции в истории социально-нравственной мысли таджикского народа.

Ключевые слова: Фирдоуси, «Шахнаме», нравственное воспитание, гуманизм, педагогика, добро и зло, мудрость, патриотизм, молодежь.

REFLECTION OF MORAL VALUES AND HUMANISM IN ABULQASIM FERDOWSI'S "SHAHNAMEH"

The article examines the issues of moral and humanistic education in Abulkasim Ferdowsi's masterpiece "Shahnameh" from the perspective of modern pedagogy. The authors analyze the significance of

the ideas of goodness, beneficence, patriotism, and wisdom in the formation of youth's personality. It is emphasized that "Shahnameh" is not only a literary monument but also a crucial educational tool in the process of national identity and raising the younger generation in the spirit of respect for elders and universal human values. Special attention is paid to the issues of patriotic education, respect for parents, rationalism, and the pursuit of justice. Using modern architectural and pedagogical approaches, the role of literary heritage in the process of the spiritual formation of the younger generation is examined. It is emphasized that the promotion of goodness and beneficence is one of the fundamental pillars of Ferdowsi's humanistic ideas, possessing rich and ancient traditions in the history of the social and moral thought of the Tajik people.

Keywords: Ferdowsi, "Shahnameh", moral education, humanism, pedagogy, good and evil, wisdom, patriotism, youth.

Дар бораи муаллифон

*Абдурахмон Маруф Холмумин
Унвонҷӯи кафедраи педагогикаи умумӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: marufjonabdurahmon@gmail.com*

*Муҳиддинзода Баҳриддин
Номзади илмҳои педагогӣ, сармутахассиси
шӯъбаи педагогика ва методикаи таълим
Академияи таҳсилоти Тоҷикистон
734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
кӯчаи Адҳамов, 11/2*

Об авторях

*Абдурахмон Маруф Холмумин
Соискатель кафедры общей педагогики
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: marufjonabdurahmon@gmail.com*

*Муҳиддинзода Баҳриддин
Кандидат педагогических наук, главный
специалист кафедры педагогики и методики
преподавания
Академия образования Таджикистана
734024, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, ул. Адхамова, 11/2*

About the authors

*Abdurahmon Maruf Kholmumin
Applicant at the Department of General
Pedagogy
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: marufjonabdurahmon@gmail.com*

*Muhiddinzoda Bahriddin
Candidate of Pedagogical Sciences, Chief
Specialist of the Department of Pedagogy
and Teaching Methods
Academy of Education of Tajikistan
734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Adhamov Street, 11/2*

МАФҲУМ ВА МОҲИЯТИ ТАРБИЯИ ҲУҚУҚӢ ВА ФАРҲАНГИ ҲУҚУҚӢ**Хаспалаев Т. М.***Донишоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Дар шароити муосир фарҳанги ҳуқуқӣ яке аз унсурҳои муҳим, марказӣ ва таркибии фарҳанги умумибашарӣ шуморида мешавад, ки сатҳи инкишоф ва танзими ҳуқуқии ҳаёти ҷамъиятиро инъикос мекунад. Ба фарҳанги ҳуқуқӣ муваффақият ва дастовардҳои рушд ва инкишофи давлат ва ҳуқуқ, такмили ташкили ҳуқуқӣ ва давлативу ҳуқуқии одамони озод дохил мешавад. Фарҳанги ҳуқуқӣ хусусиятҳои маънавӣ, ба монанди низоми афкор, тасаввурот, ғоя ва донишҳо, инунин ниҳодҳои гуногуни ҳуқуқ ва муносибатҳои рафториро дарбар мегирад.

Фарҳанги ҳуқуқӣ ҳамчун маҷмуи арзишҳо, донишҳо, мафҳумҳо, анъанаҳо ва тарзи муносибати одамон ба ҳуқуқ, адолат ва волоияти қонун баррасӣ карда мешавад. Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки сатҳи рушди фарҳанги ҳуқуқӣ аз сохтори иҷтимоӣ, маънавӣ, сиёсӣ ва иқтисодии ҷомеа вобаста аст. Фарҳанги ҳуқуқӣ дар ҷаҳлияти ҳуқуқӣ, таҳияи санадҳои меъёрӣ-ҳуқуқӣ, рушди шуури ҳуқуқии шаҳрвандон, қобилияти шаҳрвандон дар дифоъ аз ҳуқуқҳои худ ва иштироки ҷаҳлона дар ҳаёти ҳуқуқии ҷомеа ифода меёбад.

Қайд намудан зарур аст, ки фарҳанги ҳуқуқӣ нишондиҳандаи сатҳи кафолати ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрванд аз ҷониби давлат ва ҷомеаи шаҳрвандӣ аст. Ҳар қадаре, ки давлат ва ниҳодҳои ҷомеаи шаҳрвандӣ механизм ва кафолати муассири ҳимоя ва амалӣ гардидани ҳуқуқу озодиҳои инсон ва шаҳрвандро фароҳам оваранд, ҳамон қадар фарҳанги ҳуқуқӣ дар ҷомеа устувор ва самаранок мегардад.

Ҳар як инсон ва шаҳрванд дар ҷомеаи муосир ба низоми меъёрҳо ва анъанаҳои фарҳангӣ ворид мегардад. Ҷомеа ба шуури ҳуқуқии инсон ва шаҳрванд таъсир расонида, ба азхудкунии донишҳо ва малакаву маҳорати ҳуқуқӣ мусоидат менамояд ва бо ин васила ташаккули фарҳанги ҳуқуқиро таъмин менамояд.

Дар шароити имрӯза мустаҳкам намудани сатҳи баланди фарҳанги ҳар як шаҳрванд ба яке аз масъалаҳои муҳим мубаддал гардидааст. Зеро маҳз фарҳанги баланди амал ва рафтор, ҳиссиёт ва майлу хоҳиш натиҷаи асосии рушди шахсияти шаҳрванд ба ҳисоб меравад. Шахс бо сатҳи нокифояи рушди фарҳанги ҳуқуқӣ, чун қоида, танҳо ба ҳолатҳои тоқатнопазири рӯя накардани қонун таваҷҷуҳ менамояд, ҳолатҳои сершумори раднамоии ҳуқуқ аз таваҷҷуҳи шахс берун боқӣ мемонанд.

Фарҳанги ҳуқуқӣ ташаккули низомнок, ҳавасмандӣ ва рушди мусбии иҷтимоиро талаб менамояд. Низоми ҷорабиниҳо, ки ба ташаккули ғояҳои сиёсӣ-ҳуқуқӣ, меъёрҳо ва принципҳои дорой арзиши фарҳанги ҷаҳонӣ ва милли рағона карда шудааст, ҳамун тарбияи ҳуқуқӣ баромад менамояд. Яъне, тарбияи ҳуқуқӣ ин ташаккули фарҳанги ҳуқуқии шаҳрвандон ба ҳисоб меравад. Раванди мазкур аз тарафи мақомотҳои давлатӣ, шахсони мансабдор, муассисаҳои таълимӣ ва умуман, ҷомеа амалӣ карда мешавад.

Яке аз мафҳумҳои муҳим дар ҳуқуқ ва педагогика мафҳуми “тарбияи ҳуқуқӣ” ба ҳисоб меравад. Ба хотири ошкор намудани моҳият ва хусусиятҳои мафҳуми “тарбияи ҳуқуқӣ” зарур аст, ки таснифоти илмӣ он баррасӣ карда шавад. Чунин мешуморем, ки пеш аз ҳама, ошкор намудани моҳияти мафҳумҳои таркибии мафҳуми “тарбияи ҳуқуқӣ” муҳим аст.

Мафҳуми тарбия яке аз категорияҳои асосӣ ва марказии педагогика ба ҳисоб меравад. Мафҳуми “тарбия” ба таври умумӣ ҳамчун раванди бисёрҷанба, иҷтимоӣ, маънавӣ ва фарҳангӣ баррасӣ карда мешавад. Ба хотири ошкор намудани ҷанбаҳои муҳталифи мафҳуми “тарбия” муҳим аст, ки таснифоти гуногуни он баррасӣ карда шавад.

Муҳаққиқ В.А. Сластенин тарбияро ҳамчун раванди таъсиррасонии мақсадноки ҷомеа ба ташаккули шахсият, ки ба инкишофи зеҳнӣ, ахлоқӣ, меҳнатӣ ва ҷисмонии инсон рағона мешавад, тасниф намудааст [12, с. 112]. Таснифоти мазкурро метавон таърифи классикии тарбия номид, ки дар он мақсаднокӣ ва таъсири иҷтимоӣ ҳамчун пояҳои асосии раванди тарбия нишон дода шудаанд. Ҳамин тариқ, дар таснифоти мазкур ҷанбаҳои асосии тарбия мақсаднокӣ ва таъсири иҷтимоӣ ба ҳисоб меравад.

Муҳаққиқ Ш.А. Амонашвили тарбияро ҳамун амали гуманистӣ ва инсонмехварӣ баррасӣ намуда, чунин таърифро пешниҳод намудааст: “Тарбия ин раванди муҳаббат ба инсон, шинохти шахсияти кӯдак ва бедор намудани қобилиятҳои ӯ дар самти худтаъминкунӣ ва худтакмилдиҳӣ мебошад” [4, с. 59]. Таҳлил ин таснифоти мафҳуми “тарбия” нишон медиҳад, ки тарбия на ҳамчун маҷмуи қоидаҳо балки ҳамчун муносибати раванӣ ва ахлоқии байни омӯзгор ва хонанда баррасӣ карда шудааст.

Муҳаққиқ И.Ф. Харламов дар асоси баррасии ҷанбаҳои мухталифи мафҳуми тарбия қайд намудааст, ки тарбия ин раванди мутавозинати таъсиррасонӣ ва ҳаморӣ байни омӯзгор ва муҳити иҷтимоӣ мебошад, ки дар натиҷаи он арзишҳо, ҷаҳонбинӣ ва рафтори шахс ташаккул меёбад [15, с. 87]. Дар ин таснифот ба ҳамбастагии таъсиррасонӣ ва ҳамкорӣ таваҷҷуҳ дода шудааст. Ҳамчунин аз ин таърифи мафҳум бармеояд, ки тарбия танҳо амру фармони якҷонибаи омӯзгор нест. Аз ин хотир метавон қайд намуд, ки ҳамкорӣ ҷанбаи дигари тарбия ба ҳисоб меравад.

Муҳаққиқи тоҷик А. Раҳимов қайд менамояд, ки тарбия на танҳо воситаи омӯзиш ва азхудкунии ахлоқ, дониш ва рафтор аст, балки роҳ ва воситаи нигоҳдории арзишҳои миллӣ, фарҳанг, худшиносӣ ва ҳувияти миллӣ аст [10, с. 42]. Дар таснифоти мазкур ба ҷанбаи дигари тарбия, ба унсури миллӣ ва фарҳангӣ таваҷҷуҳ дода шудааст. Тарбия наметавонад аз муҳити иҷтимоӣ ва таърихӣ, ки дар он ташаккул меёбад, ҷудо бошад.

Дар ҳуҷҷатҳои байналхалқӣ низ мафҳуми тарбия мавриди таснифот қарор дода шудааст. Масалан, дар гузориши ЮНЕСКО мафҳуми “тарбия” чунин тасниф карда шудааст: “Тарбия раванди доимии рушд ва инкишофи инсон аст, ки ба ташаккули қобилияти зеҳнӣ, ахлоқӣ, иҷтимоӣ ва арзишҳои милливу умумибашарӣ равона карда шудааст” [17, с. 19]. Мувофиқи таърифи мазкур тарбия танҳо раванди фаъолият дар муассисаи таълимӣ набуда, раванди умрбод аст, ки дар тамоми марҳилаҳои ҳаёт идома меёбад.

Ҳамин тариқ, дар асоси таснифоти зикргардида метавон чунин хулосабарорӣ намуд, ки тарбия ин раванди мақсаднок, низомнок ва ҳамгиро мебошад, ки ба ташаккул ва инкишофи шахсияти озод, масъул ва фаъол равона карда шудааст. Дар таркиби тарбия арзишҳои миллӣ ва умумибашарӣ ҳамун унсури муҳим баррасӣ карда мешаванд. Дар шароити ҷаҳонишавӣ тарбия ҳамчун механизми мутобик гардидани шахс ба ҷомеа баррасӣ карда мешавад.

Дар таҳқиқи мазкур мафҳуми “тарбия” дар маънои таъсирасонии мақсаднок ба рафтор, ахлоқ, донишазхудкунии хонандагон, ки ба ташаккул ва инкишофи онҳо ҳамчун шахсият мусоидат менамояд, истифода карда мешавад.

Мафҳуми “ҳуқуқ” категорияи муҳими илмҳои иҷтимоӣ ва ҳуқуқшиносӣ ба ҳисоб меравад. Муҳаққиқон мувофиқ ба мактабҳо ва равияҳои назариявӣ мафҳуми “ҳуқуқ”-ро бо тарзҳои мухталиф тасниф намудаанд. Ба таври умумӣ, ҳуқуқ ин низоми муайяни меъёрҳо мебошад, ки аз тарафи давлат муқаррар карда мешавад, рафторӣ инсонро дар ҷомеа танзим менамояд, адолат, тартибот ва озодиро таъмин менамояд ва аз ҷониби давлат қафолат дода мешавад.

Муҳаққиқ С.С. Алексеев қайд намудааст, ки ҳуқуқ ин низоми меъёрҳои умумии ҳатмии рафтор аст, ки аз ҷониби давлат барои танзими муносибатҳои ҷамъиятӣ муқаррар карда шудааст [2, с. 73]. Дар асоси чунин таснифот ҳуқуқ ҳамчун абзори танзими давлатӣ ва адолати иҷтимоӣ баррасӣ карда мешавад. Муҳаққиқи тоҷик А. Раҳмонов таъкид намудааст, ки ҳуқуқ дар ҷомеаи тоҷик воситаи таъмини адолат, устувории иҷтимоӣ ва ҳифзи арзишҳои миллӣ ба ҳисоб меравад [11, с. 4].

Ҳамин тариқ, метавон қайд намуд, ки ҳуқуқ мафҳуми иҷтимоӣ, ахлоқӣ ва сиёсӣ, меъёри давлатӣ ва ҳам арзиши умумибашарӣ, воситаи танзими муносибатҳои иҷтимоӣ ва ҳифзи адолат мебошад. Дар Тоҷикистон ҳуқуқ нақши таҳкимқунондаи соҳибистиклолӣ, ваҳдат ва алолати иҷтимоӣ дорад.

Дар таҳқиқоти мазкур ҳуқуқ ҳамчун низоми муайяни меъёрҳо, ки аз тарафи давлат ба хоҳири таъмини тартиботи ҷамъиятӣ, адолати иҷтимоӣ, муносибатҳои ҷамъиятӣ, амал ва рафтори одамон муқаррар гардидааст.

Мафҳуми тарбияи ҳуқуқӣ аз ҳамбастагӣ ва алоқамандии мафҳумҳои “тарбия” ва “ҳуқуқ” ташаккул ёфтааст. Мафҳуми “тарбияи ҳуқуқӣ” на танҳо маърифати қонунӣ, балки муносибати бошуурона, масъулиятнок нисбат ба қонун, ҳуқуқ ва уҳдадорӣҳои шахрвандиро дарбар мегирад. Тарбияи ҳуқуқӣ як раванди мақсадноки таъсиррасонии педагогӣ мебошад, ки мақсади он аз ташаккули маърифати ҳуқуқӣ, эҳсосоти адолат, эҳтиром ба қонун ва тарзи

ҳаёти ҳуқуқӣ иборат аст. Раванди мазкур на танҳо омӯзиши меъёрҳои ҳуқуқӣ, балки ҳисси масъулият, вичдони шаҳрвандӣ ва одоби ҳуқуқиро дарбар мегирад.

Аз нигоҳи муҳаққиқони муосир тарбияи ҳуқуқӣ на танҳо ба донишҳои назариявӣ, балки ба амалия ва рафтори иҷтимоии инсон равона карда шудааст. Яъне, омӯхтан ва дарки қонун қофӣ набуда, дар амал риоя ва ҳимояи он муҳим аст. Ҳамин тариқ, тарбияи ҳуқуқӣ ба рушди фарҳанги ҳуқуқӣ, тарбия дар руҳияи эҳтиром ба ҳуқуқи дигарон, ташаккул ва рушди масъулияти шаҳрвандӣ алоқаи ногусастанӣ дорад. Тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун раванди ташаккули шуури ҳуқуқӣ, ғайолияти қонунмандона, масъулияти шаҳрвандӣ баррасӣ карда мешавад, ки ба таъмини устувории ҳуқуқӣ, амнияти ҷамъиятӣ ва рушди давлатдорӣ равона шудааст.

Дар шароити муосир, муҳаққиқон ва олимони соҳаи педагогика ва ҳуқуқшиносӣ тарбияи ҳуқуқиро ҳамчун раванди ташаккули шуури ҳуқуқӣ, масъулияти шаҳрвандӣ ва фарҳангӣ, эҳтироми қонун баррасӣ менамоянд. Муҳаққиқ С.С. Алексеев чунин таснифоти тарбияи ҳуқуқиро пешниҳод намудааст: “Тарбияи ҳуқуқӣ раванди таъсири мақсадноки давлат ва ҷомеа ба шуури ҳуқуқии инфирод аст, ки ба дарк ва қабули арзишҳои ҳуқуқӣ, ташаккули муносибати эҳтиромона ва масъулиятнок ба иҷрои меъёрҳои ҳуқуқӣ равона карда шудааст” [3, с. 217]. Муҳаққиқи дигар В.Н. Кудрявцев қайд менамояд, ки “тарбияи ҳуқуқӣ на танҳо донишҳои ҳуқуқӣ, балки ташаккули эътиқод, эҳсосот ва рафтори ҳуқуқии инсон аст, ки инфиродно ба шаҳрванди ғайол табдил медиҳад” [6, с. 35].

Дар асоси таснифоти зикргардида метавон қайд намуд, ки тарбияи ҳуқуқӣ ду ҷанбаи асосӣ – азҳудкунии донишҳои ҳуқуқӣ ва рафтори ҳуқуқӣ дар асоси қабул, эътироф ва амалӣ намудани меъёрҳои ҳуқуқиро дарбар мегирад. Албатта, ин ду ҷанбаи тарбияи ҳуқуқӣ ба ҳам вобаста буда, якдигарро пурра менамоянд.

Муҳаққиқ Э.Ю. Лукашева қайд намудааст, ки “тарбияи ҳуқуқӣ ғайолияти низомии муассисаҳои таълимӣ ва иҷтимоӣ барои ташаккули тафаккури ҳуқуқӣ ва малакаву маҳорати риояи қонун дар ҳаёти муқаррарӣ” ба ҳисоб меравад [7, с. 89]. Метавон қайд намуд, ки тарбияи ҳуқуқӣ қисми таркибӣ ва ҷудонопазири рушди фарҳанги ҳуқуқӣ шуморида мешавад.

Ҳамин тариқ, дар педагогика тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун раванд ва низомии муайян баррасӣ карда мешавад, ки мақсади асосии он ташаккули тафаккури ҳуқуқӣ, эҳсоси масъулият, фарҳанги қонуншиносӣ ва омодагӣ ба амалкарди қонунмандона мебошад. “Тарбияи ҳуқуқӣ воситаи ташаккули муносибати арзишии шахс ба ҳуқуқ ва қонун, инунин омили муҳими таҳкими низомии иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад” [5, с. 42].

Муҳаққиқи тоҷик чунин мешуморанд, ки тарбияи ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон ба азҳудкунии донишҳои ҳуқуқӣ, ташаккули ҳисси ватандорӣ, эҳтиром ба арзишҳои миллӣ ва қонунгузории давлат равона карда шудааст. Масалан, Д. Назаров таъкид намудааст, ки тарбияи ҳуқуқӣ дар Тоҷикистон воситаи муҳими ташаккули маърифати ҳуқуқии ҷавонон, баланд бардоштани масъулияти шаҳрвандӣ ва таҳкими пояҳои давлатдорӣ ҳуқуқбунёд мебошад [9, с. 54]. Муҳаққиқи дигари тоҷик М. Абдуллоев қайд менамояд, ки “дар доираи раванди тарбияи ҳуқуқӣ инфирод на танҳо меъёрҳои ҳуқуқиро меомӯзад, балки онҳоро ҳамчун арзиш қабул мекунад ва дар амал татбиқ менамоянд” [1, с. 27].

Тарбияи ҳуқуқӣ раванди мураккаби иҷтимоӣ-психологӣ ва фарҳангӣ мебошад. Он ба ташаккул ва инкишофи ҷаҳонбинии ҳуқуқӣ, ҳисси адолатноқӣ, эҳсоси масъулияти шаҳрвандӣ ва худназоратии шахсӣ мусоидат менамояд. Тарбияи ҳуқуқӣ хусусияти бисерсатҳӣ ва ҳамгироӣна мебошад, ки тавассути ниҳодҳои иҷтимоӣ, аз қабили оила, муассисаҳои таълимӣ, ҷомеа ва давлат амалӣ гардида, ба ташаккули арзишҳои ахлоқӣ, ҳуқуқӣ ва фарҳангии шахс равона карда шудааст. Мувофиқи андешаи Н. Шарипов тарбияи ҳуқуқӣ ба ташаккули ҷаҳонбинии ҳуқуқӣ, рушди масъулияти шаҳрвандӣ ва эҳтироми ҳуқуқи дигарон мусоидат мекунад [13, с. 57].

Мавҷудияти муносибатҳои мухталиф дар таснифоти мафҳуми “тарбияи ҳуқуқӣ” боиси баррасии он дар ду маъно гардидааст. Аз як тараф, дар маънои васеъ, тарбияи ҳуқуқӣ раванди мураккаб ва гуногунсатҳаи ҷамъоварӣ, амикнамоӣ ва васеънамоии донишҳои ҳуқуқӣ, таҷрибаи ҳуқуқӣ ва анъанаҳои ҷомеа ба ҳисоб меравад. Аз тарафи дигар, дар фаҳми маҳдуд, моҳияти тарбияи ҳуқуқӣ дар таъсиргузории бефосилаи давлат ва ҷомеаи шаҳрвандӣ ба соҳаи зехнӣ иродавии шахсият бо мақсади ташаккули иерархияи арзишҳо, самтгириҳо, ҳавасманднамоии ғайолнокии инфирод зоҳир мегардад.

Ҳамин тариқ, тарбияи ҳуқуқӣ яке аз ҷанбаҳои муҳими ташаккул ва рушди шуури ҳуқуқӣ ва фарҳанги ҳуқуқии ҷомеа ба ҳисоб меравад, ки мақсади асосии он интиқоли таҷрибаи ҳуқуқӣ, дониш, эътиқод ва тасаввурот оид ба ҳуқуқ, инчунин ташаккул ва

устуворсозии самтгириҳои арзишӣ мебошад. Тарбияи ҳуқуқӣ на танҳо азҳудкунии донишҳои ҳуқуқӣ, балки раванди мураккаби ташаккули тафаккури ҳуқуқӣ, эҳсоси масъулият, худшиносии шахрвандӣ мебошад, ки дар таҳкими фарҳанги ҳуқуқӣ ва рушди ҷомеаи шахрвандӣ нақши калидӣ дорад. Тарбияи ҳуқуқӣ на танҳо қисми таркибии низоми маориф, балки унсuri муҳими сиёсати давлатӣ ва стратегияи рушди ҷомеаи шахрвандӣ ба ҳисоб меравад. Он ба таҳкими принципҳои ҳокимияти қонун, пешгирии ҳуқуқвайронуниҳо ва рушди фарҳанги ҳуқуқӣ мусоидат менамояд.

Фарҳанги ҳуқуқӣ ҳамун падидаи мураккаби иҷтимоӣ аз сегонаи ҷудонопазир иборат аст, ки ба якдигар алоқаманд буда, моҳияти воқеии онро таҷассум менамоянд.

Якун, тасаввуроти концептуалӣ оид ба ҳуқуқ, ки аз маҷмуи донишҳо, назарияҳо ва концепсияҳои илмиро оид ба ҳуқуқ, вазифаҳои он, адолати иҷтимоӣ, давлатдорӣ ва низоми қонунгузорӣ иборат аст. Он имконият медиҳад, ки шахс моҳияти ҳодисаҳои ҳуқуқиро дарк намояд ва бо воқеияти иҷтимоӣ пайваст намояд. Дар заминаи тасаввуроти концептуалӣ ҷаҳонбинии ҳуқуқӣ ташаккул меёбад, ки унури асоии фарҳанги ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад.

Дуюм, ҳиссиёти созандаи ҳуқуқӣ, ки муносибати шахсро ба ҳуқуқ ифода намуда, маҷмуи ҳиссиёт, эҳсосот, ангеҷаҳо, кайфият, эътиқод ва омилҳои равониро дарбар мегирад ва ба ташаккули рафтори ҳуқуқии шахс муоидат менамояд. Анҷанаҳои миллий, одоби ахлоқ, таҷрибаи иҷтимоӣ ва муҳити оиловӣ ба ҳиссиёти созандаи ҳуқуқӣ таъсиргуздор мебошанд. Ҳиссиёти созанда ҳамчун заминаи асосии психологияи иҷтимоӣ-ҳуқуқӣ баромад менамояд.

Сеюм, амал ва ғайолияти созанда ва эҷодии инфирод дар соҳаи ҳуқуқ, ки ҷанбаи амалии фарҳанги ҳуқуқӣ ба ҳисоб меравад. Ҷанбаи мазкур аз амалу рафтор, ғайолияти қонунпазир, ташаббусҳои иҷтимоӣ, иштироки ҷамъиятии шахрвандон ва ҳифзи ҳуқуқи худ ва дигарон иборат аст. Он на танҳо риояи қонун, баки иштироки ғайол дар самти беҳтар намудани муҳити ҳуқуқӣ, қонунмандӣ ва фарҳанги ҳуқуқии ҷомеаро пешниҳод менамояд [14, с. 635].

Ҳамин тариқ, фарҳанги ҳуқуқӣ на танҳо дониш ва тасаввурот, балки ҷанбаи эҳсосӣ ва амалиро дарбар мегирад. Танҳо тавассути ҳамбастагии ҷанбаи концептуалӣ, эҳсосотӣ ва амалӣ инфирод метавонад ба субъекти комили ҳуқуқӣ мубаддал гардад ва дар таҳкими ҷомеаи қонунӣ, адолатпеша ва ҳуқуқбунёд саҳми арзанда гузорад.

Муҳаққиқ А.В. Малко дар сохтори фарҳанги ҳуқуқӣ чунин унсурҳоро ҷудо намудааст: унсuri психологӣ: ҳиссиёти ҳуқуқӣ, эҳсосот, кайфият, майлу хоҳиш, одатҳо; унсuri идеологӣ: донишҳои ҳуқуқӣ, ғояҳо, баҳогузориҳои ҳуқуқ; унсuri рафторӣ: муносибати шахсият ба арзишҳо, мақсадҳо, амал дар ҳолатҳои ҳуқуқӣ ва ғайраҳо [8, с. 102].

Дар педагогика сохтори фарҳанги ҳуқуқӣ аз се унсuri асосӣ иборат аст: маърифатӣ (зеҳнӣ); сафарбарнамоӣ-арзишӣ; танзимӣ (рафторӣ). Унсuri маърифатӣ аз донишҳои меъёрии ҳуқуқӣ, қобилияти самтгирӣ дар сарчашмаҳои ҳуқуқӣ, таснифнамоии ҳолатҳои ҳаётӣ ва бо боварии пурра ҷудо намудани ҳамон ҳолатҳое, ки баҳогузориҳои ҳуқуқиро талаб менамоянд, иборат мебошад. Унсuri сафарбарнамоӣ-арзишӣ донишҳои қонунгузорӣ, эҳтиром ба қонун ва қабули моҳияти он ҳамчун арзиш, ангеҷаҳои ахлоқӣ-арзишӣ дар раванди азҳудкунии донишҳои ҳуқуқӣ, шахрвандият, дарки ратори ғайриқонунӣ ва талабот ба риояи меъёрҳои ҳуқуқ, мавқеи ғайоли манфӣ ба қонунвайронкуниро дарбар мегирад. Унсuri танзимӣ (рафторӣ) азҳудкунии малакаву маҳорати истифодаи қонунҳо дар ҳолатҳои воқеии ҳаётӣ вдар ғайолияти касбӣ, коркарди одатҳо нисбати риояи меъёрҳои ҳуқуқӣ, интиҳоби шакли дурусти рафтор аз нуқтаи назари ҳуқуқро ифода менамояд [16, с. 32].

Ҳамин тариқ, фарҳанги ҳуқуқии шахсият ин маҷмуи донишҳои ҳуқуқӣ, сифатҳои психологиву педагогӣ, ақидаҳо, баҳогузорӣ, эътиқод, муқаррароти шахсият мебошад, ки дар ҳаёт ва ғайолият зоҳир гардида, дар донишҳои қонунҳо ва талаботи истифодаи онҳо асос ёфтааст. Фарҳанги ҳуқуқии шахсият қобилияти истифодаи донишҳои ҳуқуқӣ дар ҳаёт, инчунин сатҳи рушди шуури ҳуқуқии шахсият ва умуман тамоми ҷомеа ба ҳисоб меравад. Он чунин мафҳумҳо, ба монанди ҳуқуқ, шуури ҳуқуқӣ, муносибатҳои ҳуқуқӣ, қонуният ва тартиботи ҳуқуқӣ, рафтори қонунгирӣ, муассисаҳои ҳуқуқӣ, сатҳи эътирофи тамоми ғуногунонии арзишҳои ҳуқуқӣ аз тарафи ҷомеаро муттаҳид менамояд.

Адабиёт

1. Абдуллоев М. Тарбияи ҳуқуқии ҷавонон дар низоми маориф / М.Абдуллоев. – Душанбе: Дониш, 2021. - 312с.
2. Алексеев С.С. Теория государства и права / С.С.Алексеев. – М., 1981. - 360с.

3. Алексеев С.С. Теория права / С.С. Алексеев. – М., 2003. – 317 с.
4. Амонашвили Ш.А. Гуманная педагогика / Ш.А. Амонашвили. – М., 2012. – 304 с.
5. Денисов А.И. Правовое воспитание личности / А.И. Денисов. – М., 2011. – 415 с.
6. Кудрявцев В.Н. Правовое воспитание личности / В.Н. Кудрявцев. – М.: Юридическая литература, 2004. – 424 с.
7. Лукашева Е.Ю. Права человека и правовое воспитание / Е.Ю. Лукашенко. – М.: НОРМА, 2010. – 338 с.
8. Малько А.В. Теория государства и права в вопросах и ответах / А.В. Малько. – М.: Юрист, 1997. – 283 с.
9. Назаров Д. Маданияти ҳуқуқӣ ва рушди ҷомеаи шаҳрвандӣ / Д.Назаров. – Душанбе, 2018. – 263 с.
10. Раҳимов А. Асосҳои педагогикаи миллӣ / А.Раҳимов. – Душанбе, 2015. – 426 с.
11. Раҳмонов А. Асосҳои назарияи давлат ва ҳуқуқ / А.Раҳмонов. – Душанбе, 2016. – 312 с.
12. Сластенин В.А. Педагогика / В.А. Сластенин. – М., 2004. – 496 с.
13. Шарипов Н. Асосҳои фарҳангӣ-ҳуқуқӣ дар ҷомеаи муосир / Н.Шарипов. – Душанбе, 2018. – 334 с.
14. Теория государства и права / под ред. Н.И. Матузова и А.В. Малько. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Юрист, 2000. – 670 с.
15. Харламов И.Ф. Педагогика / И.Ф. Харламов. – М., 2000. – 519 с.
16. Цыганова Т. И. Педагогические условия воспитания правовой культуры студента (на материале подготовки олигофренопедагога) [Текст]: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01 / Т.И. Цыганова. – Саранск, 2006. – 177 с.
17. UNESCO. Global Education Monitoring Report, Paris, 2020, p. 19.

МАФҲУМ ВА МОҲИЯТИ ТАРБИЯИ ҲУҚУҚӢ ВА ФАРҲАНГӢ ҲУҚУҚӢ

Дар мақолаи мазкур мафҳум ва моҳияти тарбияи ҳуқуқӣ ва фарҳангӣ ҳуқуқӣ мавриди баррасӣ қарор дода шудааст. Муаллиф қайд менамояд, ки дар шароити имрӯза мустаҳкам намудани сатҳи баланди фарҳангӣ ҳар як шаҳрванд ба яке аз масъалаҳои муҳим мубаддал гардидааст. Зеро маҳз фарҳангӣ баланди амал ва рафтор, ҳиссиёт ва майлу хоҳиш натиҷаи асосии рушди шахсияти шаҳрванд ба ҳисоб меравад. Мафҳуми “тарбияи ҳуқуқӣ” на танҳо маърифати қонунӣ, балки муносибати бошуурона, масъулиятнок нисбат ба қонун, ҳуқуқ ва ухдадорихои шаҳрвандиро дарбар мегирад. Тарбияи ҳуқуқӣ як раванди мақсадноки таъсиррасонии педагогӣ мебошад, ки мақсади он аз ташаккули маърифати ҳуқуқӣ, эҳсосоти адолат, эҳтиром ба қонун ва тарзи ҳаёти ҳуқуқӣ иборат аст. Тарбияи ҳуқуқӣ на танҳо ба донишҳои назариявӣ, балки ба амалия ва рафтори иҷтимоии инсон равона карда шудааст. Тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун раванди ташаккули шуури ҳуқуқӣ, ғайриқонунмандона, масъулияти шаҳрвандӣ баррасӣ карда мешавад, ки ба таъмини устувории ҳуқуқӣ, амнияти ҷамъиятӣ ва рушди давлату давлатдорӣ равона карда шудааст. Дар педагогика тарбияи ҳуқуқӣ ҳамчун раванд ва низомии муайян баррасӣ карда мешавад, ки мақсади асосии он ташаккули тафаккури ҳуқуқӣ, эҳсоси масъулият, фарҳангӣ қонуншиносӣ ва омодагӣ ба амалкарди қонунмандона мебошад.

Калидвожаҳо: ҳуқуқ, тарбия, тарбияи ҳуқуқӣ, фарҳангӣ ҳуқуқӣ, тафаккури ҳуқуқӣ, шуури ҳуқуқӣ, масъулияти шаҳрвандӣ, қонунмандӣ, ахлоқ, арзиш, иҷтимоӣ-психологӣ.

ТЕРМИН И СУЩНОСТЬ ПРАВОВОГО ВОСПИТАНИЯ И ПРАВОВОЙ КУЛЬТУРЫ

В данной статье рассматриваются термин и сущности правового воспитания и правовой культуры. Автор отмечает, что в современных условиях укрепление высокого уровня культуры каждого гражданина стало одним из важнейших вопросов. Ведь именно высокая культура действий и поведения, чувств и склонностей является главным результатом развития личности гражданина. Понятие «правовое воспитание» включает в себя не только юридические знания, но и сознательное, ответственное отношение к закону, гражданским правам и обязанностям. Правовое воспитание – это целенаправленный процесс педагогического воздействия, целью которого является формирование правовых знаний, чувства справедливости, уважения к закону и правового образа жизни. Правовое воспитание направлено не только на теоретические знания, но и на практику и социальное поведение человека. Правовое воспитание рассматривается как процесс формирования правового сознания, правовой деятельности, гражданской ответственности, направленный на обеспечение правовой стабильности, общественной безопасности и развития государства и государственности. В педагогике правовое воспитание рассматривается как определенный процесс и система, главной целью которой является формирование правового мышления, чувства ответственности, культуры правовых знаний и готовности к правовой деятельности.

Ключевые слова: право, воспитание, правовое воспитание, правовая культура, правовое мышление, правовое сознание, гражданская ответственность, законность, мораль, ценность, социально-психологическая.

THE TERM AND ESSENCE OF LEGAL EDUCATION AND LEGAL CULTURE

This article examines the term and essence of legal education and legal culture. The author notes that in modern conditions, strengthening the high level of culture of each citizen has become one of the most important issues. After all, it is precisely the high level of culture of actions and behavior, feelings and inclinations that is the main result of the development of the citizen's personality. The concept of "legal education" encompasses not only legal knowledge but also a conscious, responsible attitude toward the law, civil rights, and responsibilities. Legal education is a purposeful process of pedagogical influence aimed at developing legal knowledge, a sense of justice, respect for the law, and a legal way of life. Legal education focuses not only on theoretical knowledge but also on practice and social behavior. Legal education is viewed as a process of developing legal awareness, legal activity, and civic responsibility, aimed at ensuring legal stability, public security, and the development of the state and nationhood. In pedagogy, legal education is viewed as a specific process and system, the main goal of which is to develop legal thinking, a sense of responsibility, a culture of legal knowledge, and a readiness for legal activity.

Keywords: law, education, legal education, legal culture, legal thinking, legal awareness, civic responsibility, legality, morality, value, socio-psychological.

Дар бораи муаллиф

*Хаспалаев Турахон Маҳмадалиевич
Унвонҷӯи кафедраи педагогикаи
умумидониюғоҳӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: muhammadsaidjon40@gmail.com*

About the author

*Khaspalaev Turakhon Mahmadalievich
Applicant of the University-wide Department
of Pedagogy
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: muhammadsaidjon40@gmail.com*

Об авторе

*Хаспалаев Турахон Махмадалиевич
Соискатель общеуниверситетской кафедры
педагогики
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: muhammadsaidjon40@gmail.com*

ТДУ 373.3.016

НАҚШИ ХОНИШ ДАР ИНКИШОФИ НУТҚИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОЙ

Ғаффоров А. О., Чалилова М. Н.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Мусаллам аст, ки барои хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар баробари таълими савод (алифбо), машқи хат, хушнавӣ, грамматика ва имло, хониши эзоҳӣ, инчунин инкишофи нутқи низ нақши муҳим дорад. Аз ин рӯ, вазифаи асосии таълим дар синфҳои ибтидоӣ аз омӯзиши дуруст, кироати бӯро ва бошӯронаю ифоданок хондани матнҳо иборат аст. Малакаи хониш бошад бо инкишофи кироати бошӯрона ҳосил мешавад, зеро агар хонандагони синфҳои ибтидоӣ ҳар порчаи матнро бошӯрона хонда, мақсади асосии матнро фаҳманд, онҳо асарро дуруст ва ифоданок хонда метавонанд.

Вобаста ба ин, ҳар як омӯзгори синфи ибтидоӣ бояд саъю кӯшиш намояд, ки дар дарсҳои забони модарӣ ба масъалаи инкишофи нутқи хонандагон тавассути хониши матнҳо аз асарҳои бадеӣ диққати ҷиддӣ диҳад, зеро яке аз қисматҳои муҳими фаъолияти омӯзгор дар дарсҳои забони модарӣ бевосита ба инкишофи нутқи хонандагон вобаста аст. Ҷунонқи академик М. Лутфуллозода барҳақ қайд мекунад: “Инкишофи нутқи талабагон асоси таълими забони модариро дар синфҳои ибтидоӣ ташкил менамояд, ки дар назди он вазифаҳои ба таври амалӣ аз худ кардани нормаи забони адабӣ, малакаи хондану навиштан ва тақмили маданияти нутқи меистад [8, с. 385].

Бояд гуфт, ки мафҳуми “инкишофи нутқи” дар сарчашмаҳои илмӣ ва методии солҳои мухталиф ба тарзи гуногун баён гардидааст. Ҷунончи, дар давраи пешин дар барномаҳои солҳои аввали мактабҳои замони шӯро ин мафҳум зери унвони машқҳои шифохӣ (даҳонакӣ) ва хаттӣ ном бурда мешуд.

Баъдан дар заминаи талаботҳо ва ба инобат гирифтани Стандартҳои давлатии таҳсилот дар барномаҳои забони модарии синфҳои ибтидоӣ тағйиротҳо ворид карда шуда, дар қатори бобҳои саводомӯзӣ, хониши эзоҳӣ, грамматика ва имло боби “Инкишофи нутқи даҳонакӣ ва хаттӣ” ворид карда шуд. Хатто ба дараҷае ки дарси инкишофи нутқи дар ҷадвалҳои дарсӣ низ ҷой дода шуд. Рафта-рафта мазмӯни дарсҳои инкишофи нутқи васеъ гашта, минбаъд дар барномаҳои солҳои баъдӣ фанни мазкур бо қисматҳои дигари забони модарии синфҳои ибтидоӣ якҷоя карда шуд, ки ин қарордод мантиқан дуруст буд. Масалан, “Саводомӯзӣ ва инкишофи нутқи”, “Хониши эзоҳӣ ва инкишофи нутқи”, “Грамматика, имло ва инкишофит нутқи”, “Машқи хат ва инкишофи нутқи”, ки ба ин васила зарурати тадриси инкишофи нутқи дар ҳар як қисмҳои забони модарӣ бо хусусиятҳои ҷузъиёташ таълим дода мешуд ва ҳатто инкишофи нутқи хонандагон принсипи асосии таълими забони модарӣ ҳисобида мешуд.

Бояд гуфт, ки инкишофи нутқи хонандагон яке аз қисмҳои асосии кори таълим дар мактабҳои ибтидоӣ махсӯб меёбад, ҷунки доира ва мазмӯни инкишофи нутқи дар синфҳои ибтидоӣ дар ҳақиқат фарох ва васеъ мебошад. Ба қавли академик М. Лутфуллозода, ки таъкид менамояд: “Инкишофи нутқро ба кори талабагон нисбат дода, онро ба тариқи зерин шарҳ медиҳем: аз тарафи хонандагон амалӣ, фаъолона аз худ намудани тарафҳои гуногуни нутқи (тарзи талаффуз, луғат, сохти грамматика, нутқи алоқанок). Вале омӯзанда ва назораткунандаи чараёни инкишофи нутқи талабагон муаллим мебошад. Баробари он инкишофи нутқи нисбат ба фаъолияти педагог устокорона истифода бурдани ҷунин метод ва тарзҳои мебошад, ки дар бобати фаъолона аз худ намудани тарафҳои гуногуни забон ба талабагон ёрӣ расонда тавонад [8, с. 386].

Гузашта аз ин, вақте ки инкишофи нутқи мегӯянд, албатта нутқи шифохӣ (даҳонӣ) ва хаттӣ дар назар дошта мешавад. Аз ин ҷиҳат, омӯзгорро зарур аст, ки ҳангоми ба роҳ мондани дарсҳои инкишофи нутқи ба алоқамандии ин навъҳои нутқи сарфаҳм равад, ӯ бояд донанд, ки барои ҷӣ нутқи шифохӣ ва нутқи хаттӣ мегӯянд ва ҳатто дар байни онҳо фарқи гузашта тавонад. Тавре ки академик М. Лутфуллозода қайд мекунад: “дуруст ба роҳ мондани кори инкишофи нутқи, пеш аз ҳама, ба он вобастааст, ки муаллим монандӣ, фарқият ва

алокамандии ин хелҳои нутқро то чӣ андоза мефаҳмад” [8, 387]. Барои ҳамин, омӯзгор бояд ҳангоми сӯҳбат мунтазам диққати хонандагонро бевосита ба тарзи хониши матнҳо равона намуда, аз онҳо дархост мекунад, ки ҷавобҳоишонро бо порчаи матн хондашуда асоснок кунанд, чунки ин имкон медиҳад, ки малакаи хониш ва нутқи хонандагон инкишоф ёфта, қобилияти дарки мазмуни матн хондашуда ё қироатгардида дар онҳо пайдо гардад. Бо ин роҳ ҳангоми таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ аз тарзи дуруст ва самаранок истифода бурдани роҳи усулҳои методӣ ба манфиати кор хоҳад буд. Маҳз ин ҷиҳати масъаларо ба назар гирифта профессор Ф. Икромов чунин қайд мекунад: “Вазифаи асосии таълими ибтидоии хониш аз омӯзиши дуруст, қироати бурро ва бошууроноя ифоданок иборат аст. Малакаи хониш бо инкишофи қироати бошууроно ҳосил мешавад, зеро агар талабагон ҳар порчаро бошууроно хонда, мақсади асосии асарро фаҳманд, онҳо асарро дуруст ва ифоданок хонда метавонанд” [6, с. 31].

Хонандагон зеро роҳбаладии омӯзгор мазмуни асосии матн, усулҳои таҳлили одии порчаи хондашуда, дарки мундариҷа ва забони асарро бошууроно меомӯзанд. Ҳамаи ин корҳо ба инкишофи тафаккури мантиқӣ таъсири хуб расонида, малакаи нутқи пайвастаро ташаккул медиҳад.

Мутаассифона, бештари омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ моҳият ва мазмуни инкишофи нутқро дарк намеkunанд, дар натиҷа дарсҳо ба таври қаноатбахш сурат намегиранд, яъне мақсади дарс нотаом меонад. Дар ин ҳусус гуфтаҳои педагоги машҳури рус К. Д. Ушинский ҷолиби диққат аст: “Дар мактабҳои мо ба машқҳои инкишофи нутқ бачаҳо хеле кам аҳаммият медиҳанд. Бачаҳо ё ҳомӯш менишинанд, ё дарси аз ёд кардашонро нақл меkunанд, ё ки ба саволҳо канда-канда ва бе алоқа ҷавоб медиҳанд” [15, с. 341].

Ин гуфтаҳои К. Д. Ушинскийро, мутаассифона, ба таҷрибаи як қатор омӯзгорони мактабҳои мо ҳам нисбат додан мумкин аст, чунки онҳо бештар ба он диққат медиҳанд, ки хонандагон фақат ҷавоби пурра додан ва нақлкунии чизи хондагиашонро донанду бас. Ба фикри мо, барои инкишоф додани нутқи ҳамаҷаи бачаҳо ба ҳамин усули кор маҳдуд шудан қобили қабул нест. Инкишофи нутқи бачаҳоро танҳо тавассути дуруст ва оқилона ба роҳ мондани дарсҳои хониши эзоҳӣ тақмилу ташаккул додан ба мақсад мувофиқтар аст. Зеро хониши эзоҳӣ яке аз усулҳои муҳими дарки маънои матн ва рушди нутқи хонандагон маҳсуб меёбад. Ин навъи хонишро на танҳо хондани механикӣ донист, балки хондан, фаҳмидан ва дарк, таҳлилу арзёбӣ мебошад. Дар ҷараёни хониши эзоҳӣ хонанда на танҳо мазмуни матнро дарк меkunанд, инчунин муносибати шахсии худро ба қаҳрамонҳо, рӯйдоду ҳодисаҳо ва ғояҳои матн баён месозанд. Мақсад ва моҳияти хониши эзоҳӣ ба он равона гардидааст, ки хонанда тавонад маънои асли ва маънои ғайриаслии матнро дарёфт кунад, фикри муаллифро фаҳмад ва андешаи шахсии худро инкишоф диҳад. Дар ин раванд хонанда аз хониши одӣ ба хониши таҳлилӣ гузашта, барои рушди нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ заминаи устувор фароҳам меоварад. Хониши эзоҳӣ яке аз шаклҳои раванди таълим барои хонандагони синфҳои ибтидоӣ буда, тарзи дурусту истифодабарии он самаранокӣ сифати таълимо таъмин менамояд. Инчунин, хониши эзоҳӣ боз аз он ҷиҳат дорoi аҳаммият аст, ки он:

- ба ташаккули луғати ғаёл ва қобилияти истифодаи дурусти калимаҳо ҳамаҷаи мусоидат менамояд;
- хонанда фикри хондашро бо далел ва тавзеҳ баён месозад;
- бо шарҳи образҳо ва ғояҳо, дар онҳо эҳсоси ахлоқию маънавий, зебоипарастӣ, ҷаҳонбинӣ ва ғайра инкишоф меёбад;
- хонандаро ба хондани мустанақилона ва таҳлили матнҳои гуногун ташвиқ мекунад;
- ба рушди тафаккури мантиқӣ ва таҳлилӣ мусоидат намуда, бо фанҳои забони тоҷикӣ, адабиёт, таърих, табиатшиносӣ робитаи зич дорад.

Хониши эзоҳӣ ҳамчун василаи беҳтар намудани хотира ва таваҷҷуҳи хонандагон мебошад. Дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ қобилияти диққат ва дарки маънӣ ҳанӯз дар ҳоли ташаккул аст. Вақте ки хонанда матнро бо шарҳ ва эзоҳ мекунад, вай ба ҳар ҷумла диққати бештар медиҳад, сохтори грамматикӣ ва маънои калимаҳоро меомӯзад. Ин амал дар рушди забон, тафаккури мантиқӣ ва хотираи хонанда таъсири мусбат мегузорад. Дар шароити имрӯзаи таълим, ки барномаи таълимӣ ба салоҳиятҳои калидӣ ва коммуникативӣ таъяс мекунад, нақши хониши эзоҳӣ боз ҳам бештар меагардад. Он на танҳо воситаи омӯзиши матн, балки омили асосии рушди нутқи шифоҳӣ ва хаттӣ, афзоиши захираи луғавӣ, ташаккули тафаккури таҳлилӣ ва ахлоқии хонандагон мебошад. Тавассути хониши эзоҳӣ кӯдакон фикр кардан, муқоиса намудан, арзёбӣ кардан ва баён кардани андешаи худро низ аз

худ мекунанд. Ҳамин аст, ки хониши эзоҳӣ дар таҳсилоти ибтидоӣ ҳамчун пояи саводнокии забонӣ ва таҳаввули шахсияти навомӯз аҳаммияти хоса дорад.

Мавриди зикр аст, ки омӯзгор ҳангоми тайёри дидан ба дарсҳо бояд аниқу дақиқ тасаввур кунад, ки маводди дарси навбатӣ барои ҳалли вазифаҳои таълиму тадрис чӣ чиз дода метавонад, барои ҷуртаҷир гузаштани дарс аз кадом воситаҳои истифода кунад; чӣ гуна маводди иловагӣ ва кадом воситаҳои аёниро ба кор барад. Набояд фаромӯш сохт, ки маводди хониш бояд ба тарбияи ахлоқии хонандагон таъсири хуб расонад. Асарҳои бадеӣ, ҷунон ки маълум аст, аз матнҳои иборатанд, ки дар онҳо масъалаҳои таълиму тарбия, табиат ва гирду атрофи он, Ватан, модар, эҳтиром ба муқаддасоти миллӣ, худшиносӣ, ғайрияти инсонҳои покҷидону меҳнатдӯст, ки ватани худро азиз дониста, барои ободии он қувваю матонатанро дарёғ намедоранд ва монанди инҳо таркиб ёфтааст. Хонандагон аз матнҳои хондашуда ва суҳбатҳои хикояҳои омӯзгор бояд дарк кунанд, ки меҳнати ба нафъи умум равонашуда вазифаи асосӣ ва ифтихори ҳар як шаҳрванди кишвар аст. Хонандагон дар мактаб, дар оила, дар меҳнати якҷоя бо калонсолон аз чӣ иборат будани вазифаҳои онро ба воситаи хониши порчаҳои матнӣ дарк мекунанд.

Чӣ тавре ки болотар ишора шуд, яке аз вазифаҳои асосии муаллими синфи ибтидоӣ ҳангоми тадриси фанни забони модарӣ - ин инкишоф додани нутқи шифоҳӣ ва хаттии хонандагон синфҳои ибтидоӣ мебошад. Ҳангоми ба хонандагон омӯзонидани забони модарӣ вазифаи муаллим аз он иборат аст, ки захираи луғавии хонандагонро мунтазам ғайи гардонидани нутқи онҳоро тақмилу ташаккул диҳад. Роҳҳои инкишофи нутқи хонандагон синфҳои ибтидоӣ гуногун буда, ҷунин ҷанбаҳои фаро мегирад.

- бою ғайи ҷунонидани захираи луғавии хонандагон;
- ҷурқувват гардонидани захираи луғавӣ;
- роҳи дурусти ҷумласозӣ ва инкишофи нутқи алоқанок;
- хониш ва фаҳмиши маъноӣ матн;
- бозгӯӣ ва нақл аз рӯи хонда ё шунида;
- машқҳои луғавӣ ва ифодаи фикр;
- гуфторҳои эҷодӣ (муқолама, нақл саҳнача);
- навиштани матнҳои кӯтоҳ.

Маҷмуи корҳои, ки дар раванди дарсҳои забони модарӣ оид ба инкишофи нутқи гузаронида мешавад, омӯзгорро лозим меояд, ки дар хусуси меъёрҳои талаффузи дурусти калимаҳо, тарзи дурусти навишти калимаҳо, интиҳоби калимаҳо, ҷумла сохтан, алоқии калимаҳо дар ҷумла ва алоқии байни ҷумлаҳо дар баёни фикр ва монанди инҳо маълумот диҳад. Ҷунки ба тавассути он хонандагон дар бобати меъёрҳои талаффуз ва дигар қонунҳои қоидаҳои забони тоҷикӣ маълумотҳои тозаро аз худ менамоянд. Маҷмуи корҳои, ки оид ба инкишофи нутқи гузаронида мешавад, якҷоя бо дигар вазифаҳои таълимию тарбиявии фанни забони модарӣ принсипи муҳимми тадриси ин фанро ташкил медиҳад.

Дигар аз корҳои, ки бо мақсади инкишоф додани нутқи хонандагон синфҳои ибтидоӣ дар дарси забони модарӣ гузаронида мешавад, ин усули суҳбат аст. Омӯзгор дар рафти дарс хонандагонро мефармояд, ки ҳангоми ба саволҳои посух додан ҷумлаҳои дуруст тартиб диҳанд; оид ба матни меҳандагашон ба омӯзгор ва ба ҳамдигар савол дода, ҷавобашро аз китоб ҷӯянд. Дар ин маврид омӯзгор метавонад бо истифода аз ҷумлаҳои пароканда машқҳои таълимӣ ташкил ва гузаронад. Масалан, Сӯпориш ба ғӯрӯҳи 1. Аз калимаҳои додашуда ҷумла эҷод кунед: Душанбе, ва, шаҳр, Ҷумҳурии Тоҷикистон, мебошад, пойтахт, калонтарин, дар.

Сӯпориш ба ғӯрӯҳи 2. Ҳиёбони Рӯдакӣ, Ҳиёбонҳои, ва, шаҳри Душанбе, мебошад, яке аз, васеъ, зеботарин.

Сӯпориш ба ғӯрӯҳи 3. Ҳиёбонро, боҳашамати, Исмоили Сомонӣ, коҳи Ваҳдат, Қасри Президент, зеб додаанд, муҷассамаи ва ғ.

Аз ҷониби дигар, дар раванди дарсҳои забони модарӣ аз ҷониби омӯзгор ташкил кардани кор бо матнҳои аҳаммияти ҳам назарӣ ва ҳам амалӣ дорад. Омӯзгор матнро аз китоби дарсӣ интиҳоб мекунанд, хонандагон синфҳои ибтидоӣ бошанд аз матнҳои хондашудаашон фикри асосиро ҷудо карда, ба таври мунтазам мазмунҳои онро дарк мекунанд, нақша тартиб медиҳанд ва ҳикоятҳои нақл кардани мазмунҳои онро ёд мегиранд.

Эҷоди матн (матнофарӣ) дар синфҳои ибтидоӣ бештар хусусияти таълимӣ дорад, яъне дар ин зинаи таҳсил ба хонандагон тарзи таҳияи матн омӯзонда мешавад. Пеш аз он ки хонандагон малакаи эҷод кардани матнро аз худ кунанд, ба онҳо мақсад ва тартиби эҷоди матн омӯзонда мешавад. Суҳбатҳои дар бораи навиштан ва мувоҳишаҳои хонандагон ҳамчун

як шарти зарурии раванди навиштан мебошанд. Омӯзгор бояд раванди зина ба зинаи навиштанро яъне аз сода ба мураккабро ба хонандагон омӯзонад. Хонандагон бояд сохторҳои забони аз рӯи намуна ва суҳбатҳо аз худ кунанд. Калима ва ибораҳои таъягоҳиро муайян намоянд ва ба воситаи онҳо матнҳои хурд эҷод кунанд.

Дар синфи якум хонандагон пеш аз эҷоди матн миқдори ҷумлаҳои матни хурди ҳикоягиро муайян карда, мазмуни матн ва расмро муқоиса мекунанд. Аз рӯи мазмуни расми сӯжетнок бо ёрии омӯзгор ҳикояи хурд (се ҷумлаи 3–5 калимадори ба ҳам алоқаманд) менависанд.

Эҷоди матн (матнҳои хурд, матнҳои ахборӣ, тасвирӣ) дар синфи дуюм хусусияти таълимӣ доранд. Дар асоси намуна ва аз рӯи расм эҷоди матн барои инкишоф ва таҳкими малакаҳои хонандагон пешниҳод мешавад. Хонандагон аз рӯи мазмуни расм (инчунин аз рӯи калимаҳои таъягоҳӣ) дар ҳаҷми зерин навиштани матнро машқ мекунанд: синфи 2. нимсолаи якум: 15-20 калима; нимсолаи дуюм: 20-25 калима

Дар синфи дуюм хонандагон аз рӯи мазмуни расми сӯжетдор саволу ҷавоб ва нақша тартиб доданро ёд мегиранд. Аз рӯи нақшаи додашуда ҳикояи хурд (се ҷумлаи 3–6 калимадори ба ҳам алоқаманд) менависанд. Оғоз, қисми асосӣ ва анҷоми ҳикояи навиштаро бо ёрии омӯзгор нишон дода метавонанд.

Хонандагони синфи сеюм аз рӯи нақша ҳамроҳи омӯзгор таҳия карда навиштани ҳикояро машқ мекунанд. Оғоз, қисми асосӣ ва анҷоми ҳикояро бо зикри образҳо ва замону макони баргузори воқеа бо ёрӣ (мустакилона) дар доираи 5–6 ҷумлаи 3–6 калимадорӣ ба ҳам алоқаманд риоя карданро меомӯзанд.

Эҷоди матн дар асоси намуна ва аз рӯи расм сурат гирифта, барои инкишофи малакаҳои хонандагон аз рӯи мазмуни расм дар ҳаҷми зерин навиштани ҳикояро машқ мекунанд: синфи 3. нимсолаи якум: 25-30 калима; нимсолаи дуюм: 30-35 калима.

Эҷоди матн-ҳикояҳои хурд, матнҳои ахборӣ, тасвирӣ дар синфи чорум низ хусусияти таълимӣ доранд. Эҷоди матн дар асоси намуна ва аз рӯи расм сурат гирифта, барои инкишофи малакаҳои хонандагон аз рӯи мазмуни расм дар ҳаҷми зерин навиштани ҳикояро машқ мекунанд: синфи 4, нимсолаи якум: 40-45 калима; нимсолаи дуюм: 45-50 калима.

Мо забонро барои ноил шудан ба як қатор ҳадафҳои иҷтимоӣ, ба монанди нақл кардани ҳикоя, нақл кардани он чизе, ки дар таътил анҷом додаем ва ё бовар кунонидан ба нуқтаи назари муайян истифода мебарем. Матнҳои эҷодкардаи мо ба ин ҳадафҳои иҷтимоӣ мерасанд ва онҳоро навъ ё жанрҳои матн номидан мумкин аст. Дар солҳои аввали таҳсил мақсади асосии таълими навъ (жанр) бояд аз он иборат бошад, ки хонандагон ҳадафи матн, шунаванда (хонандаи) он ва интиҳоби забоне, ки мазмуни пешбинишударо ҳам барои ҳадаф ва ҳам барои шунаванда ташаккул медиҳад, фаҳманд. Хонандагон дар солҳои аввали таҳсил чун қоида матнҳое эҷод мекунанд, ки тамоми навъи матнро дар бар намегиранд. Матнҳои эҷодкардаи хонандагон метавонанд хурд, нусхаҳои кӯтоҳ ё кӯтоҳшударо дар бар гиранд.

Навъ ва жанрҳое, ки дар зинаи таҳсилоти ибтидоӣ омӯхта мешаванд, инҳоянд: қисса (шеър, ҳикояи хурд), мақола (барои маҷалла ва рӯзнома), ҳисобот, гузориш (дастур, дорухат), эътиқодӣ (эълон, табрикнома, нома) ва шарҳ (асари илмӣ-оммавӣ).

Аз рӯи анъана матнро дар усулҳои пешин бар ҳилофи порчаҳои матн, ки ба қисматҳои дигари он алоқаманд нестанд, «сухани мураттаб» меноманд. Матн бошад, ягонагии мавзӯ ва ният, мукаммалии нисбӣ, сохтори муайяни дохилӣ, дар дохили ҷузъҳои он ва байни онҳо робитаҳои наҳвӣ ва мантиқӣ дорад.

Дар амалияи таълими ибтидоӣ намунаҳои зерини машқҳои матнӣ қабул карда мешаванд, ки дар се самти ба мо шинос гурӯҳбандӣ шудаанд, ё усулҳо: «мувофиқи намуна», конструктивӣ ва коммуникативӣ-эҷодкорӣ.

Дар хотир дошт, ки инкишофи нутқро аз инкишофи тафаккури мантиқӣ набояд ҷудо кард. Бинобар ин, омӯзгори синфи ибтидоӣ бояд ба луғатомӯзӣ, машқҳои мантиқӣ, ҳалли чистон, ёфтани маъноӣ зарбулмасалу мақол ва панду ҳикмат диққати ҷиддӣ диҳад. Аз дастурҳои методии забони модарӣ роҷеъ ба инкишофи нутқ ё дарсҳои хониши эзоҳӣ намунаи ин табдирҳоро ёфта метавонад. Дар раванди гузаронидани дарсҳои забони модарӣ ё дарсҳои хониши эзоҳӣ омӯзгорро лозим аст, ки матнҳоеро, ки мазмуни баланди ахлоқию тарбиявӣ доранд интиҳоб намояд. Азбаски моҳи сентябр фасли тирамоҳ аст, омӯзгор метавонад, матнҳоро вобаста ба фасли мазкур интиҳоб намояд. Ин имкон фароҳам меоварад, ки хонандагон дар хусуси фаслҳои сол, хусусан тирамоҳ маълумоти бештаре гиранд. Намуна:

Тирамоҳи заррин

Маводди дарс: ҳикояи "Тирамоҳ". Расму овезаҳо оид ба фасли тирамоҳ.

Мақсади дарс: Дар бораи тирамоҳ, меваҳои дерпазак, оғози мавсими пахтачинию ҳосилгундорӣ тасаввуроти хонандагонро мустаҳкам намудан, ғаъолияти меҳнатӣ ва меҳнатдӯстии онҳоро баланд бардоштан.

Сӯҳбат. Ғасли тирамоҳ кай сар мешавад? Аввали моҳи тирамоҳ кай аст?

- Тирамоҳ чанд моҳ давом мекунад? Бо сар шудани тирамоҳ дар табиат чӣ тағйирот рӯй медиҳад?

- Дар охирҳои моҳи сентябр кадом хели меваҳо мепазанд?

- Кадом хели меваҳои дерпазакро медонед?

- Ҳаво чӣ хел мешавад? Одамон ба чӣ гуна корҳо машғуланд?

Аз назар гузаронидани расми "Тирамоҳ" ва машғулият оид ба ғаҳмондани мазмӯни он.

Ҳикояи "Тирамоҳ"-ро аввал омӯзгор, баъд хонандагон хонда, мувофиқи талаби омӯзгор ба саволҳо ҷавоб медиҳанд.

Такроран хондани ҳикоя аз тарафи хонандагон. Нақли мазмӯни матни хондашуда ва вобаста кардани он ба ғаъолияти хонандагон дар давраи пахтачинӣ ва мавсими ҳосилгундорӣ.

Вазифаи ҳонагӣ: Хондан ва нақл кардани ҳикояи "Тирамоҳ".

Хонандани асарҳои бадеӣ ва мақолаҳои илмӣ оммағаҳм оид ба мавзӯи "Ғасли тирамоҳ" баҳшида, имконият медиҳад, ки дар хонандагон оид ба меҳнати одамон ва табиати кишвари азизамон завқ пайдо кунонда, тағаққури мантиқӣ ва тасвирии онҳоро инкишоф диҳанд. Хонандагон дар тирамоҳ тағйир ёфтани табиатро мушоҳида карда, чӣ дар ҳаёт ва чӣ дар асарҳои бадеӣ дарк кардани зебоиҳои табиатро ёд мегиранд.

Бояд тазаққур дод, ки ташкил кардани ҷунин тадбирҳо дар бою ғанӣ кунонидани захираи луғавии хонандагон ва ба ин васила инкишоф додани нутқи онҳо заминаи ҳубе ба шумор меравад. Инҷунин, бо хондани ҳикояҳо, шеърҳо, афсонаҳо, масалҳо хонандагон дар бораи табиат, одамон ва олами ҳайвоноту наботот тасаввуроти нав пайдо мекунанд.

Ҳамин тариқ, вазифаи асосии таълими забони модарӣ, дар баробари омӯзонидани дигар қисматҳои забон ташаққули инкишофи нутқи хонандагон аст. Ҳангоми ба хонандагони синфҳои ибтидоӣ таълим додани хониш вазифаи омӯзгор аз он иборат аст, ки захираи луғавии хонандагонро муттасил афзун гардонда, нутқи онҳоро тақмилу инкишоф диҳад. Яке аз роҳҳои инкишоф додани нутқи шиғоҳӣ ва ҳаттии хонандагони синфҳои ибтидоӣ, чи тавре ки болотар маълумот додем, кор бо матнҳои ҳурду қалон (афсона, ҳикоя, эссе), гузаронидани машқҳои луғатомӯзӣ, машқҳои мантиқӣ, ҳалли қистон, ёфтани маънои зарбулмасалу мақол, панду ҳикмат ва амсоли инҳо мебошанд. Гузаронидани ҷунин тадбирҳо барои рушд додани нутқи инкишофи хонандагон заминаи асосӣ маҳсуб гардида, тавассути он дар хонандагон малақаҳои тарзи дурӯст талаффуз кардани қалимаҳо, қироати буррову бошӯрона, хониши дурӯсти ибораву ҷумлаҳо ҳосил мешавад. Ниҳоят, инкишофи малақаи нутқи хонандагон на танҳо барои ғаъолияти минбаъдаи зиндагии онҳо лозим, инҷунин барои ғаъолияти ҳаррӯзаи онҳо дар хондану бозӣ, дар оила ва дар байни мардум зарур аст. Барои бошӯрона зиндагӣ кардан дар байни мардум ва бомуваффақият аз бар кардани илму дониш бе маҳорати пайдарҳам иғода карда тавонистани фикр, яъне нутқи алоқанок-нутқе, ки фикрро бемалол иғода кунад, ғайри имкон аст. Ин гуна маҳорат дар таҷрибаи нутқи алоқаноки хонандагон ташаққул ва инкишоф меёбад.

Адабиёт

1. Давлатова, Р. Материалҳои дидактикӣ оид ба грамматика, имло ва инкишофи нутқ дар синфҳои 1, 2, 3. / Р. Давлатова. - Душанбе: Маориф, 1974. - 63 с.
2. Деҳотӣ, А. Китоби хониш. Барои синфи якум / А. Деҳотӣ, А. Эшонҷонов. - Душанбе, 1988. - 84 с.
3. Зиёев, М. Роҳнамои омӯзгор аз ғанни «Забони модарӣ» (марҳилаи таълими савод ва инкишофи нутқ) барои омӯзгорони синфҳои ибтидоии муассисаҳои таҳсилоти умумӣ / М. Зиёев. — Душанбе: Маориф, 2016. - 204 с.
4. Икромова, Ф. Хониш ва инкишофи нутқ дар синфи 1. / Ф. Икромова, К. Т. Голинкина. - Душанбе: Ирфон, 1971. - 74 с.
5. Икромова, Ф. Дарсҳои хониш ва инкишофи нутқ дар синфи 1. / Ф. Икромова. - Душанбе: Маориф, 1971. - 74 с.
6. Икромова Ф. Дарсҳои хониш ва инкишофи нутқ дар синфи 2. / Ф. Икромова. - Душанбе: Маориф, 1987. - 92 с.
7. Қозиҷонов М. А. Инкишофи нутқи даҳонӣ ва ҳаттии талабагон / М. А. Қозиҷонов. - Душанбе: Ирфон, 1969. - 85 с.
8. Лутфуллоев, М. Асосҳои ибтидоии забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ / М. Лутфуллоев. - Душанбе: Собирӣ, 2007. - 463 с.

9. Лутфуллоев, М. Чойгоҳи унсурҳои нутқ дар Алифбо / М. Лутфуллоев. – Душанбе, 2015. – 150 с.
10. Лутфуллозода, М. Методикаи таълими ибтидоии забони модарӣ / М. Лутфуллозода, И. Абдуллозода, М. Чалилова. – Душанбе, 2024. – 216 с.
11. Наимбоев, С. Хониши ифоданок / С. Наимбоев. – Душанбе, 1992. – 236 с.
12. Нишондодҳои методӣ оид ба инкишофи нутқи алоқаноки даҳони талабагони синфи якум дар дарсҳои хониши (тартибдиҳанда Икромов Ф.). – Душанбе: ВМЧТ, 1981.
13. Олимова, Ф. Методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷик дар курсҳои тақмили ихтисос / Ф. Олимова. – Душанбе, 2010. – 77 с.
14. Ушинский, К. Д. О первоначальное преподавании русского языка. Собр. соч . т. 5, АПН НСФР. / К. Д. Ушинский. – Л.: 1948. – 400 с.
15. Эшонҷонов, А. Методикаи таълими забони тоҷикӣ дар синфҳои ибтидоӣ / А. Эшонҷонов, М. Шукуров, М. Раҳмонов. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 157 с.

НАҚШИ ХОНИШ ДАР ИНКИШОФИ НУТҚИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Дар мақолаи мазкур масъалаи инкишофи нутқи хонандагон ҳамчун заминаи бунёдии таълими забони модарӣ дар синфҳои ибтидоӣ мавриди таҳлилу баррасии илмӣ қарор гирифтааст. Муаллифон таъкид менамоянд, ки ташаккули нутқи шифохӣ ва хаттии хонандагон дар марҳилаи ибтидоии таҳсил омилҳои калидӣ дар рушди маърифатӣ, иҷтимоӣ ва коммуникативии кӯдак ба ҳисоб меравад. Аз ин рӯ, масъалаи рушди нутқ на танҳо вазифаи амалӣ, балки масъалаи муҳими назариявии педагогика ва методикаи таълими забон мебошад. Дар раванди омӯзонидани забони модарӣ вазифаи асосии омӯзгор аз ғайи гардонидани захираи луғавии хонандагон, ташаккули малакаҳои дурусти ҷумласозӣ ва рушди нутқи алоқанок иборат аст. Муаллифон зикр менамоянд, ки рушди нутқ бояд ба таври мунтазам, мақсаднок ва дар заминаи фаъолияти фаъолони хонандагон амалӣ гардад. Ин раванд ҳамгироии донишҳои грамматикӣ, луғавӣ ва услубиро тақозо намуда, ба ташаккули салоҳиятҳои коммуникативӣ мусоидат мекунад. Мақола роҳҳои асосии инкишофи нутқи хонандагони синфҳои ибтидоӣ муайян намуда, онҳоро ба як низомӣ муташаккил ворид месозад. Муаллифон ба ҳуҷуса меоянд, ки инкишофи нутқи хонандагони синфҳои ибтидоӣ бояд ҳамчун раванди муназзам, системавӣ ва илмӣ асоснокшуда амалӣ гардад. Танҳо дар ин сурат таълими забони модарӣ метавонад ба ташаккули шахсияти фаъол, соҳибфарҳанг ва дорои салоҳиятҳои баланди коммуникативӣ мусоидат намояд.

Калидвожаҳо: инкишофи нутқ, нутқи алоқанок, нутқи хатӣ, нутқи шифохӣ, луғатомӯзӣ, барномаи забони модарӣ, хониши эзоҳӣ, асари бадеӣ, тафаккури мантиқӣ, дарсҳои хониш.

РОЛЬ ЧТЕНИЯ В РАЗВИТИИ РЕЧИ У НАЧАЛЬНЫХ ШКОЛЬНИКОВ

В данной статье проблема развития речи учащихся рассматривается как фундаментальная основа обучения родному языку в начальных классах и подвергается всестороннему научному анализу. Авторы подчёркивают, что формирование устной и письменной речи на начальном этапе обучения является ключевым фактором когнитивного, социального и коммуникативного развития ребёнка. В этой связи развитие речи выступает не только как практическая задача, но и как важная теоретическая проблема педагогики и методики преподавания родного языка. В процессе обучения родному языку основная задача учителя заключается в систематическом обогащении словарного запаса учащихся, формировании навыков правильного построения предложений и развитии связной речи. Авторы отмечают, что развитие речи должно осуществляться целенаправленно и последовательно, на основе активной учебной деятельности школьников. Данный процесс предполагает интеграцию лексических, грамматических и стилистических знаний и способствует формированию коммуникативных компетенций. В статье определены основные направления развития речи учащихся начальных классов, объединённые в целостную систему. Авторы приходят к выводу, что развитие речи учащихся начальных классов должно осуществляться как системный, последовательный и научно обоснованный процесс. Только при таком подходе обучение родному языку будет способствовать формированию активной, культурной личности с высокоразвитыми коммуникативными компетенциями.

Ключевые слова: развитие речи, связная речь, письменная речь, устная речь, изучение лексики, программа по родному языку, объяснительное чтение, литературное произведение, логическое мышление, уроки чтения.

THE ROLE OF READING IN SPEECH DEVELOPMENT IN PRIMARY SCHOOL STUDENTS

The article examines the issue of students' speech development as a fundamental basis for teaching the native language in primary school and provides a comprehensive scientific analysis of the topic. The authors emphasize that the formation of oral and written speech at the initial stage of schooling is a key factor in a child's cognitive, social, and communicative development. In this regard, speech development is viewed not only as a practical task but also as an important theoretical issue within pedagogy and language teaching methodology. In the process of teaching the native language, the teacher's primary task is the systematic

enrichment of students' vocabulary, the formation of correct sentence construction skills, and the development of coherent speech. The authors note that speech development should be carried out purposefully and consistently, based on students' active learning engagement. This process involves the integration of lexical, grammatical, and stylistic knowledge and contributes to the formation of communicative competencies. The article identifies the main directions of speech development in primary school students and organizes them into a coherent system. The authors conclude that speech development in primary school students should be implemented as a systematic, consistent, and scientifically grounded process. Only under such an approach can native language instruction contribute to the formation of an active, cultured personality with well-developed communicative competencies.

Keywords: speech development, coherent speech, written speech, oral speech, vocabulary learning, native language program, explanatory reading, literary work, logical thinking, reading lessons.

Дар бораи муаллифон

Гаффоров Абдушукур Одинашоевич
Доктори илмҳои филологӣ, профессор,
мудири кафедраи методикаи таҳсилоти
ибтидоӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: qafforovabdusukur68@gmail.com

Ҷалилова Мавлуда Начмудиновна
Номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти
кафедраи методикаи таҳсилоти ибтидоӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: jmawluda@gmail.com

Об авторях

Гаффоров Абдушукур Одинашоевич
Доктор филологических наук, профессор,
заведующий кафедрой методики начального
обучения
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: qafforovabdusukur68@gmail.com

Джалилова Мавлуда Наджмудиновна
Кандидат педагогических наук, доцент
кафедры методики начального обучения
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: jmawluda@gmail.com

About the authors

Gafforov Abdushukur Odinashevich
Doctor of Philological Sciences, Professor,
Head of the Department of Primary Education
Methodology
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: qafforovabdusukur68@gmail.com

Jalilova Mavluda Najmudinovna
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate
Professor of the Department of Primary
Education Methodology
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: jmawluda@gmail.com

НУТҚИ АЛОҚАНОК ВА РОҲҲОИ ИНКИШОФИ ОН ДАР ДАРСҲОИ ЗАБОНИ МОДАРИИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Қўраева Х. Ё.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Нутки алоқанок дар дарсҳои забони модарӣ нақши муҳим дошта, он дар инкишофи нутки гуфторию навиштории хонандагони синфҳои ибтидоӣ аҳамияти хосса дорад. Дар китобҳои забони модарии синфҳои ибтидоӣ машқҳои зиёде оварда шудаанд, ки қисми зиёди онҳо нутки алоқанок маҳсуб меёбанд. Нутки алоқанок гуфта ҷумлаҳои аз ҷиҳати маънову мантиқ ба ҳам алоқамандро, ки дар як мавзӯ гуфта шудааст, меғунд. “Ду ва зиёда ҷумлаҳои мантиқан бо ҳам алоқаманд, ки дар як мавзӯи муайян гуфта шудааст, нутки мурағбат мебошад. Ба ин тарик, дар байни ҷумлаҳои нутки алоқанок ҳатман аз ягон ҷиҳат алоқии мантиқӣ дида мешавад” [6, с. 415]. Яъне дар байни ҷумлаҳои нутки алоқанок алоқамандии калимаҳо аз ҷиҳати мантиқ дида мешавад. Яъне ҷумлаҳо бо як тартиби муайяни ҷойгузинии хос мантиқан ва мазмунан алоқаманд шуда, ба якдигар пайваست мешаванд. Ин ҷо аз китоби забони модарии синфи 3-юм як мисол ба таври намуна меорем:

Калимаҳои Ватан ва Модар аз ҷиҳати маъно бо ҳамдигар хеле наздиканд. Зеро ки инсон як Модар ва як Ватан дорад. Баъзан ин ду калимаро паҳлуи якдигар менависанд: Ватан – Модар ё Модар – Ватан [1, с. 7].

Масалан, дар саҳифаи 94-уми ҳамин китоб дар машқи 126 матне оварда шудааст, ки ин матн аз 3 ҷумла иборат аст. Ин матн низ нутки алоқанок аст:

Озода, Таҳмина, Дилбар, Ҳидоят, Ҳадиса ва Наргис бо баҳои аъло меҳонанд. Дугонаҳо дар қорҳои беруназсинфии мактаб ғаёлона ширкат мекунанд. Онҳо дар қорҳои хона ёрӣ мерасонанд [1, с. 94]. Ин матн аз се ҷумла иборат аст. Дар ҷумлаи якуми матни зерин бо баҳои аъло хондани се нафар дугонаҳо Озода, Таҳмина, Дилбар, Ҳидоят, Ҳадиса ва Наргис ҳикоя шудааст. Дар ҷумлаи дуюми матн ғаёлоии ин дугонаҳо зикр шудааст. Ҷумлаи сеюми матн низ ба ду ҷумлаи аввал муносибати мантиқӣ дошта, дар он ғаёлоияти хуби дугонаҳо дар хона низ тасвир карда шудааст. Матни зерин нутки мурағбат буда, сухан дар доираи як муҳит ё воқеа гуфтан мумкин, меравад. Ҳар се ҷумлаҳо ба ҳамдигар алоқа доранд. Яъне байни ин ҷумлаҳо алоқии мантиқӣ ба ҷашм мерасад. Дар матни мазкур сабки гуфтор хубу раван буда, қорбурди калимаҳо хеле бамавриданд. Яъне калимаҳо хуб истифода шудаанд ва калимаҳо ба хонандагон хуб шиносанд. Ҳамаи ин мисолҳоро ба назар гирифта, гуфтан мумкин аст, ки нутки алоқанок дар дарсҳои забони модарӣ нақши асосӣ дорад. Он барои баррасӣ кардани як мавзӯ хонандаро водор месозад, ки фикрашро дар атрофи як мавзӯ васеъ баён намоёнд, ки ин тарзи қор бешубҳа сухандонии бачаро вусъат мебахшад ва фонди луғавии ӯро бой мегардонад “Нутки алоқанок амалиёти талабагонро ғаёл мегардонад. Онҳо метавонанд ҳангоми навиштани нақли хаттӣ ё иншо ба ҷойи шахси сеюм ҳушона, яъне шахси яқум ва ба ҷойи иштироккунандагон одамони ба ҳушона наздикро гузоранд. Мисол: Зарринаи хурдак сари дастархон нишасту даст ба себи хубонӣ бурд. Аммо табассуми падарашро дида, андаке хичолат кашид ва себро ба ҷояш гузошт...”

Нутки талаба: “Ман сари дастархон нишастаму даст ба себи хубонӣ бурдам. Аммо табассуми падарамро дида, андаке хичолат кашидам ва себро ба ҷояш гузоштам...” [7, с. 191].

Нутки алоқанок ба хонандагон барои омӯхтани грамматика кумак менамояд. Малакаҳои грамматикӣ бачаҳоро инкишоф дода, нутки хаттӣ ва даҳонии бачаҳоро ғаёл мегардонад. Ва дар ин асно қайд кардан бамаврид аст, ки саводи имлоии хонандагон меафзояд. Нутки алоқанок маҳсули қори эҷодӣ ва мушоҳидаҳои бачагон аст. Фикр рондан оиди як нуктаи ҳикоя ва пурра баён намудани фикр, гузаштан ба паҳлуи дигари он бачагонро ғаёл мегардонад. Агар хонанда дар мавзӯи иншошаванда як ҷониби онро ба таври васеъ ва образнок нақл карда ва ё навишта тавонад, он хонанда эҷодқори хуб аст. Маҳз нутки алоқанок дар хонанда эҷодқориро тарбият менамояд. Барои амалӣ гардидани ин мақсадҳо муаллим нақши басо муҳим дорад. Омӯзгор вазифадор аст, ки ин самту роҳҳоро ба бачаҳо ғаҳмонад ва ба онҳо кумак намояд то онҳо дар ин роҳ роҳгум назананд. Дар ин қор маҳсусан муаллими синфи ибтидоӣ замина мегузорад. Бо бачагони синфҳои поёнӣ қор кардан андаке мушқил аст, чунки ҳама роҳу усулу воситаҳои омӯзиш, яъне хондан, навиштан, аз ёд кардан, тасвир намудан, чизе сохтан, ҳулоса ин ҳамаро бачаҳо маҳз аз муаллими синфи ибтидоӣ

меомӯзанд. “Агар омӯзгор дар кори ҳаррӯзаи худ мунтазам мавзӯи гузаштaro бо мавзӯи баррасишаванда аз рӯи нақша зери таҳлилу таҳқиқ қарор бидиҳад, пас хонандагони мо насли инсонҳои боваринок, олиқадр ва зуд бадасторандаи муваффақият ба воя мерасанд... Дар шароити ташаққули ҷомеаи шахрвандӣ ва волияти қонун зарур аст, ки як шахсияти куллан нав, демократӣ тарбия карда шавад. Ва ин шахс дар ҷаҳолияти шахсии худ ва қорҳои ҷамъиятӣ низ саҳмгузор бояд бошад” [8, с. 166].

Ҳамзамон нутқи алоқанок аҳамияти тарбиявӣ-педагогӣ низ дошта, хонандагонро нисбат ба машғулиятҳои фаол мегардонад ва дарсҳои забони модариро шавқовар мекунад. Яке аз муҳимияти нутқи алоқанок хонандагонро дар ҳолати омодабош қарор додан, яъне хонандагон ҳамеша тайёр бошанд.

Доираи машқҳое, ки дар китоби забони модарии синфҳои ибтидоӣ бо мақсади нутқи алоқанок интихоб карда шудаанд, хеле васеъ аст. Интихоби мавзӯҳо ҷо ба ҷо буда, муҳтавои мазмуну мундариҷаи матнҳои нутқи алоқанок воқеан фарох аст. Мавзӯҳо фарогири ҳамаи қисматҳои грамматика ва имло буда, муаллифони китоб ба ҳамаи масъалаҳои ҳаёти диққат додаанд. Хонандагон сари ҳар як мавзӯи дар китоб додашуда метавонанд матни худро созанд. Ва ин ҷо инкишофи нутқи хонанда ба сохтани матн алоқамандии зичу ногустастанӣ дорад. Зеро инкишофи нутқи хонанда, чи нутқи гуфторӣ ва чи нутқи навишторӣ ва аз ҳама муҳим нутқи ботинӣ ӯ дониши ӯро муайян мекунад. Вақте матнҳои дар китоб додашударо хонанда меҳонад ва маънои онро пурра мефаҳмад, дар майнаи сари ӯ навиштани матни дигар пайдо мешавад. Ӯ матни дигареро, яъне бо он чизе, ки дар тасаввуроти худ кашф намуд, рӯи қоғаз меорад. Эҷодкорӣ бача маҳз аз ҳамин сарчашмаҳо об меҳӯрад ва ӯро барои навиштани нақли хаттӣ ва иншоҳо дар синфҳои болоӣ омода мекунад. Вақте дар хонанда фикрҳои нав пайдо мешавад, нутқи ӯ инкишоф меёбад.

Методистон инкишофи нутқро се қисмат гуфтаанд: нутқи гуфторӣ, нутқи навишторӣ, нутқи ботинӣ. Ин қисматҳо дар қоида чунин омадаанд:

Нутқи гуфторӣ – гуфтан ва шунидан аст, таъсиринокии он ба тарзи баёни нутқ вобастагӣ дорад. Гуянда барои баёни фикри худ имкониятҳои зеринро дорад: интонатсия (мувофиқи мазмун баланду паст талаффуз кардани овоз), имою ишора, задаи мантиқӣ, пауза (ист), мимика (тағйир додани узвҳои бадан, ба монанди чашм, абру, лабҳо, дастҳо). Ин воситаҳо тарзи баёнро таъсирнок мекунад. Дар таълими нутқи гуфторӣ бештар ба тарзи талаффуз, задаи мантиқӣ ва ифоданокии нутқ диққат дода мешавад.

Нутқи навишторӣ – ифодаи графикӣ, яъне хаттии нутқи гуфторист. Нутқи хаттӣ аз навиштан ва хондан иборат аст. Аҳамияти нутқи хаттӣ дар хушхат ва бе ғалат навиштан аст. Дар таълими нутқи навишторӣ асосан ба грамматика ва имло, услуб ва аломатҳои китобат диққат дода мешавад. Ҳангоми навишт ба имло (беғалатнависӣ), хатти зебо, каллиграфия (шакли дурусти ҳарфҳо) эътибор додан лозим аст.

Нутқи ботинӣ – нутқи гуфторӣ ва нутқи навишторӣ бо тафаккур алоқаманданд ва инро нутқи ботинӣ мегӯянд. Инсон пеш аз фикрашро баён намудан, онро бояд дар мафкураи худ ҳаллу фасл намояд. Яъне он чизе, ки дар майнаи сари одам меояд, онро баён намудан нутқи гуфторӣ маҳсуб меёбад. Навиштани андешаҳо, ки дар майнаи сари одам пайдо мешаванд, ба нутқи навишторӣ дохил мешаванд. Яъне нутқи гуфторӣ ва нутқи навишторӣ ба ҳам алоқаманд ҳастанд, ки сарчашмаи ин ду нутқ нутқи ботинӣ ҳисоб меёбад.

Маълум аст, ки матн дар инкишофи нутқи хонандагон василаи асосӣ аст. Вақте матнҳо барои бачаҳо фаҳмо ва қобили қабул бошанд, ҳамоно вақт қор натиҷаи хуб медиҳад. Хонандагон худ мустақилона матнҳоро пурра мекунанд, ё дар бораи воқеаи дигар нақл менависанд. Ё ки ба ҷои иштироккунандагони воқеа номи худ ва ё ки номи рафиқонашонро мемонанд ва матни дигар месозанд.

Мувофиқи андешаи методистон бояд матн мувофиқи фаҳмиши хонандагон навишта шавад. Зеро бачаҳо воқеаҳои матнро дарк карда тавонанд ва барои сохтани матни дигар мушкилӣ нақашанд. Барои интихоби матн дар китобҳои забони модарӣ як қатор методистон кӯшиш намудаанд. Матнҳо тавре интихоб шудаанд, ки ҷиҳатҳои психологӣ асарҳо ба инобат гирифта шудаанд. Олимон ва методистони тоҷик аз ҷумлаи М. Лутфуллозода, Қ. Рустамов ва М. Курбонов дар мавриди матн ва баъзе нуқтаҳои он ва нутқи алоқанок ақидаҳои муҳталиф гуфтаанд. Дар дарсҳои забони модарӣ матн рукни асосӣ маҳсуб меёбад. Дарсҳои забони модариро бе он тасаввур карда намешавад. Матн натиҷаи ҷаҳолияти фикрии хонандагон буда, вазифаи он инкишоф додани тафаккури онҳо аст. Дар интихоби матн ғоя ва мақсади он ба ҳисоб гирифта мешавад. Мақсади матн бояд ба бачаҳо фаҳмо бошад ва баъзе масъалаҳо бояд ба назар гирифта шаванд. Дар матн масъалаи дӯстӣ, ҳамдилӣ, эҳтироми падару модар ва аҳли хонавода, инчунин дӯст доштани Ватан ва муқаддас доштани он таълиф

шавад, чунки гоя мавқеи муҳим дорад. Масалан дар матне, ки дар он Ватан тараннум мешавад, хоҳ нохоҳ хонандаро дар руҳияи ватанхоӣ, меҳанпарастӣ, эҳтиром нисбат ба арзишҳои миллӣ ва расидан ба қадри сулҳу озоиштагиро дар хонанда тарбият менамояд. Матнҳое, ки дар онҳо хусусиятҳои инсондӯстӣ, инсонпарастӣ, ҳислатҳои неқ аз зумраи ростгӯву ростқавлу росткор будан, эҳтироми ҳамсолонро ба ҷо овардан, аз панду насиҳати калонсолон гӯш натофтан, ҳақиқатро дӯст доштан ва аз он рӯ напечидан тарғиб мешавад, ба бачагон таъсири мусбат расонида, онҳоро дар руҳияи солим тарбият менамояд. Хулоса, хондани ин гуна матнҳо, ки дар китобҳои забони модарӣ хеле зиёданд, аз манфиат ҳолӣ нестанд. Ин ҳама вазифаҳо бар дӯши муаллими мактаб аст. Яъне, вазифаи асосии мактаб дар он аст, ки сифати таълимиро баланд бардорад. Дар баробари ин методҳои хуби мухтасифи омӯзиширо ба хонандагон омӯзонад. Инчунин омилҳои фаъолияти мустиқилонаи хонандагони хурдсолро пурра таъмин намояд, зеро шавқӣ хондан, навиштан, яъне донишомӯзии бачагон маҳз дар давраи дар синфи ибтидоӣ таҳсил кардани ӯ бедор мешавад. Илм собит намудааст, ки қобилияти дарккунии бачагон маҳз дар ҳамин давра, яъне дар ҳамин синну сол инкишоф меёбад. Матнҳое, ки дар китобҳои забони модарӣ омадаанд, аслан интиҳоб шудаанд. Онҳо ба масъалаҳои муҳим ва масъалаҳои мавриди ниёз фарогир ҳастанд. Муаллим низ бояд матнҳои шавқовар, ҳолиби диққат ва ба синну соли бачаҳо мувофиқ ва аз ҷиҳати мазмуну мундариҷа содаву равоиро интиҳоб намояд. Инчунин мавзӯҳо ба ҳаёти хонандагон алоқамандӣ дошта бошанд. Матн бояд хуб ҷумлабандӣ шуда бошад. Алоқамандӣ ва пайвастагӣ низ байни ҷумлаҳо хуб ба назар гирифта шуда бошад. Зикр кардан низ бамаврид аст, ки хонандагон тавассути матнҳо маълумот мегиранд. Доираи донишашон васеъ мегардад, бо бисёр чизҳо ошно мешаванд. Дар натиҷаи таҳлили матнҳо доираи фикрронии онҳо васеъ мегардад. Хулоса баровардан ва изҳор намудани андешаи худ дар онҳо эҷод мегардад. Фикрашонро озодона баён намудан дар онҳо тарбият мешавад ва нисбати худ баҳо гузошта метавонанд. Яъне худро арзёбӣ карда метавонанд.

Аз фикрҳои боло аён шуд, ки ҷумлаҳои алоҳида, ки ба ҳам робитаи мавзӯӣ надоранд, онҳоро нутқи алоқанок гуфта намешавад. Яъне ҷумлаҳои ҷудогона ва аз ҷиҳати мавзӯ ба ҳам иртиботнадошта нутқи алоқанок буда наметавонанд. Матнҳо бояд чунин интиҳоб шаванд, ки барои хонандагон сода бошанд. Мӯҳтавои матн аз тарафи омӯзгор пурра тафсир ва маънидод бояд нашавад. Матнҳо набояд калонҳаҷм бошанд. Вақте омӯзгор матнро интиҳоб менамояд, бояд матни мазмуннокро интиҳоб намояд. Ин ҷо метавон як мисол аз китоби Практикуми забони модарӣ биёрем:

“Некмарде зимни гузар аз биёбоне тафсону сӯзон сагери дид, ки дар рӯи реги тафсида хобида ва аз шиддати ташнагӣ осоре аз зиндагӣ дар пайкараш намонда буд. Дили мард ба ҳоли он ҳайвони бечора сӯхт. Фаврӣ кӯлоҳашро аз сар гирифт, бо дастораш баст, мисли сатил ба он об рехт ва саги нотаवони ташнаро серӣ об дод” [4, с. 59-60].

Боз ин ҷо метавонем аз китоби синфи 3-юм як порчаи назмӣ мисол биёрем. Порча аз шеъри “Тирамоҳи зарринмӯ”-и Латофат Кенчаева аст:

*Тирамоҳи заркокул,
Набошӣ гарчи пургул,
Аз ҳамаи фасли сол
Ба ман ту ҳастӣ маъкул! [7, с. 47].*

Ё ки ҷойи дигар, шеър дар васфи муҳтарам Пешвои миллати мо Эмомалӣ Раҳмон оварда шудааст, ки мазмунӣ хеле олий дошта, хонандагон тавассути ин шеър бо қаҳрамонҳои қаҳрамони миллати худ шинос мешаванд. Мо ин ҷо банди аввали шеърро мисол оварда метавонем:

*Ба чаҳми аҳли миллат ӯ зиё шуд,
Ба дарди аҳли миллат ӯ даво шуд,
Ба ҷисми аҳли миллат муттақо шуд,
Ба фарди аҳли миллат раҳнамо шуд,
Аз ӯ миллат чу миллат бобақо шуд [2, с. 83].*

Шеъри мазкур нутқи мурағаб буда, ҳам барои инкишофи нутқи хонандагон хизмат мекунад ва ҳам ба онҳо қаҳрамонҳои абармарди миллат, ҳомии сулҳ Пешвои миллати тоҷикро таъкид менамояд. Гуфтан бамаврид аст, ки хондани шеърҳо дар хонандагон шавқу рағбатро бедор менамоянд ва ба ҳиссиёти онҳо таъсири мусбат мерасонанд. Адабиёти бачагонаи мо аз шеърӣ суруд хеле бой буда, онҳо воситаи тавоноии инкишофи нутқи бачагон маҳсуб меёбанд. Зеро бачагон тавассути шеърҳо оид ба ҳама ашъи гирду атроф, табиат, фаслҳои сол, олами зинда, яъне ҳайвоноти паррандагон ошноӣ пайдо мекунанд. Тавассути инҳо маълумот пайдо мекунанд, донишу тасаввуротҳояшонро васеъ мешавад.

Барои хуб таълим гирифтани таълимгиранда дар хона аз ҷониби волидайн, дар мактаб аз ҷониби омӯзгор, дар боғча бошад аз ҷониби мураббия шароити хуб фароҳам оварда шавад. Дар ҷараёни таълим дар баробари инкишоф ёфтани нутқи бачагон, маҳорату малака ва дар маҷмуъ дониши ҳамаҷаҳаи бачаҳо сайқал меёбад. Инчунин нутқи мураббия хусусияти тарбиявӣ низ дорад: “Ниҳоят, аҳамияти тарбиявӣ-педагогии нутқи алоқанокро на бояд фаромӯш кард. Вай амалиёти талабагонро ғаёл мегардонад, дарсҳои забони модариро шавқовару рағбатнок мекунад” [6, с. 416]. Бояд зикр намуд, ки барои ғаёл гардидани донишу маҳорат, малака ва ғаёлияти хонанда дониши муаллим ва муҳити хонавода нақши муҳим дорад.

Чи хеле ки дар боло зикр намудем, дар инкишофи нутқи мураббия бачагон саҳми адабиёти бадеӣ ва инчунин эҷодиёти даҳонакии халқ, аз ҷумлаи афсонаву ҳикояҳо, шеър, чистон, зарбулмасалу мақолҳо ва тезгӯяҳо хеле назаррас аст. Тавассути адабиёти бадеӣ бачагон тарбияи маънавӣ ва ахлоқӣ мегирад. Инчунин зебоипарастӣ дар ботини онҳо инкишоф меёбад. Албатта бесабаб нест, ки адабиёти бадеӣ дар инкишофи нутқи бачагон мақоми хоса дорад. Зеро адабиёти бадеӣ дар хонандагон ҳиссиёт ва ҳаёлотӣ рангину пуробурангро эҷод менамояд “Асарҳои бадеӣ ҳиссиёт, ҳаёлотӣ кӯдаконро рангин ва пуробуранг намуда, онҳоро бо намунаҳои барҷастаи маводди забони модариашон шинос менамоянд [3, с. 10]. Ба ҳамагон маълум аст, ки адабиёти бадеӣ мувофиқи синну соли бачаҳо интихоб карда мешавад, зеро дуруст интихоб намудани маводди омӯзиш ин воситаи муҳими инкишофи нутқи мураббия хонандагон ба шумор меравад.

Гуфтан ба маврид аст, ки дар бораи инкишофи нутқи мураббия кӯдакон як қатор забоншиносон, педагогҳо ва инчунин раёношиносону методистони дохиливу хориҷӣ ибрози ақида намудаанд, аз ҷумлаи Л. С. Виготский, С. Л. Рубинштейн, А. В. Запорожес, Д. Б. Элконин, А. А. Леонтев, Ч. А. Зимняя, А. М. Шахнарович, Н. И. Жинкин, А. М. Леушина, Н. Н. Поддяков, Т. А. Ладиженская, Н. Г. Смолникова, Е. А. Смирнова, Г. Л. Кудрина, Б. Камолиддинов, А. Эшонҷонов, М. Лутфуллозода, Ф. Икромов, С. Шербоев, Л. Иматова, Ш. Котибова, И. Абдуллоев ва дигарон.

Инкишофи нутқи мураббия дар бачагон аз боғча оғоз шуда, дар мактаб идома меёбад. Яъне, аллакай, бачагон дар муассисаҳои томактабӣ бо асарҳои бадеӣ ошно мешаванд. Яъне ба бачаҳо афсона ва ҳикояҳо нақл карда мешавад. Шеърҳо барои аз ёд кардан супорида мешавад. Л. Иматова дар китоби худ зикр намудаанд, ки Е. И. Тихеева, ки яке аз аввалин пайравони К. Д. Ушинский аст, таъкид намудааст, ки забони модарӣ дар муассисаҳои томактабӣ бояд методи асосии таълиму тарбия бошад ва бояд бачагон дар боғча ва дар оила бо муҳити хуби адабӣ фаро гирифта шаванд, яъне оҳанги суруди миллий ба онҳо шунавонида шавад, афсонаҳои пуробуранг, ки дар онҳо мавзӯҳои ҷолиби диққат баррасӣ шуда бошанд, ҳикояҳои пурмазмун: “Е. И. Тихеева мазмун ва методикаи омӯзиши забони модариро дар кӯдакистон ва оила қарор карда баромад. Ӯ ҳамчунин пешниҳод намудааст, ки барои инкишофи нутқи кӯдакон назму насри миллиро вобаста ба синну сол интихоб намуда, ба диққати кӯдакон пешкаш кардан лозим аст, зеро сухани зинда, афсонаи пуробуранг, ҳикояи пурмазмун, ифоданок хондани шеър, оҳанги суруди миллий руҳи кӯдакро ба оянда, ба идроки боз ҳам чуқури адабӣ тайёр менамояд” [3, с. 14].

Мувофиқи андешаи Н. Насруллоева инкишоф ёфтани нутқ дар бачагон ҳанӯз аз давраи таълиму тарбияи онҳо дар боғча оғоз меёбад. Ва таъсири мусбат расонидани мазмуни афсонаҳои халқӣ дар бачагон зиёд ҳис карда мешавад. Зеро бачагон бо як ҳисси баланд шеърҳоро аз ёд менамояд, афсонаҳоро хуб аз бар намуда, нақл мекунад.

Дуруст ба роҳ мондани масъалаи инкишофи нутқи мураббия хонандагон яке аз вазифаҳои муҳими омӯзгорон аст, зеро ин масъала барои пешравии минбаъдаи инкишофи умумии хонандагон нақши муҳим дорад. Барои инкишоф ёфтани нутқи хонандагон ҳанӯз аз давраи дар боғча будани онҳо шурӯъ бояд кард. Ҳангоми дар кӯдакистон тарбия гирифтани бачаҳо бо онҳо қарор бурда шавад. Нутқи даҳонӣ ва нутқи хаттӣ онҳо инкишоф дода шавад. Барои инкишоф додани нутқи шифоҳӣ бачаҳо аз адабиёти бачагона, махсусан асарҳои хурди фолклорӣ, аз ҷумлаи афсона, ҳикояҳои хурд, чистон, тезгӯяк, зарбулмасалу мақол ва ғайраҳо истифода бурдан аз манфиат холӣ нест, зеро он омилҳои муҳимтарин ва асоситарини инкишофёбии нутқ мебошад.

Ин ҷо гуфтан зарур аст, ки адабиёти бадеии бачагона дар инкишоф ёфтани бачагон саҳми арзанда мегузорад. Дар инкишофи нутқи мураббия хонандагони хурдсол миёни асарҳои бадеӣ асарҳои фолклорӣ ҷойи махсусан муҳимро ишғол мекунад. Бояд зикр намуд, ки барои пурра иҷро шудани вазифаҳои таълиму тарбия, яъне барои хуб ташаккул ёфтани шахсияти кӯдак ва инчунин инкишофи нутқи мураббия кӯдак нақши аввалиндараҷагари ин

дуруст интиҳоб намудани маводди омӯзишӣ мебозад. Яъне мувофиқи мақсад интиҳоб шудани асарҳои бадеӣ ба инкишофи нутқи бачагон мувофиқат менамояд. Бачагон тавассути адабиёти бадеӣ калимаву ибораҳои нав ва образнокро ёд мегиранд ва нутқи худро бо ғанӣ мегардонанд. Тарбия намудани шавқу ҳаваси кӯдакон ба адабиёти бадеӣ низ маҳз дар давраи томактабӣ шурӯъ мешавад. Аллакай дар ҳамин синну сол қобилияти дарки асарҳои бадеӣ дар онҳо эҷод мешавад. Дар давраи синни хурди мактабӣ ин қобилиятҳо инкишоф ёфта, мустақкам мегардад. Дар ин синну соли, ки мо ин ҷо мавриди назар дорем, маҳорати азхудкунии асар дар бачагон хуб инкишоф меёбад. Фарқи қувваи неқӣ ва бадири медонанд, сафедро аз сиёҳ ҷудо карда метавонанд. Қайд кардан бамаврид аст, ки ишқишофи нутқи гуфтории бачагон на фақат дар фаъолияти махсус ташкилкардашудаи нутқӣ дар машғулиятҳо, инчунин берун аз он ҳам, масалан ҳангоми бозӣ ва муносибат бо ҳамсолон ва бо калонсолон ташаккул ёфта, фаъол мегардад.

Ҳулоса, дар синфҳои ибтидоӣ нутқи алоқанок яке аз унсурҳои асосии таълим ва тарбия маҳсуб меёбад. Ба воситаи ин навъи нутқ хонандагон на танҳо дар дарсҳои забони модарӣ ташаккул меёбанд, инчунин дар таълими фанҳои дигар низ қобилияти беҳтару муассири ифодаи фикр пайдо мекунанд. Омӯзгор дар ин замина бояд ташаккули нутқи пайдарпай ва мазмуннокро ҳамчун як ҳадафи асосии таълими забони модарӣ таъмин созад. Инкишофи нутқи мурағбат пояи пайдоиш ва шакл гирифтани тафаккури бачагон ҳисоб ёфта, барои бой гардидани ҳаёлотӣ онҳо таҳкурсии хуб ба шумор меравад.

Адабиёт

1. Абдуллоев, И. Забони модарӣ / И. Абдуллоев, З. Абдуллоев, Б. Боронов, З. Дорзабеков. синфи 3. – Душанбе: Собириён, 2012.-210 с.
2. Абдуллоев, И. Забони модарӣ / И. Абдуллоев, З. Абдуллоев, М. Ҷалилова. синфи 3. – Душанбе: Маориф, 2025.-304 с.
3. Байзоев, А. Забони модарӣ / А. Байзоев, А. Аҳмадбекова, Г. Машокирова, Ҷ. Зубайдова, Ҷ. Абдуллоев. синфи 1. – Душанбе: Маориф, 2021.-192 с.
4. Зиёев, М. Забони модарӣ / М. Зиёев, Ф. Олимова, Б. Золишоева Китоби дарсӣ барои синфи 4-ум. Душанбе: Маориф, 2018.-328 с.
5. Иматова, Л. Асосҳои методи таҳқиқи инкишофи нутқи мурағбати кӯдакони синни калони томактабӣ / Л. Иматова. – Душанбе: Ирфон, 2012.-136 с.
6. Лутфуллоев, М. Асосҳои таълими ибтидоии забони модарӣ / М. Лутфуллоев. – Душанбе: Собириён, 2007.-464 с.
7. Лутфуллозода, М. Методикаи таълими ибтидоии забони модарӣ / М. Лутфуллозода, И. Абдуллоев, М. Ҷалилова. – Душанбе: Матбаа, 2021.-268 с.
8. Ҷӯраева, Х. Ё. Нақши шеърҳои ватандӯстона дар таҳкими ҳисси худшиносии миллии хонандагони синфҳои ибтидоӣ / Х. Ё. Ҷӯраева // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои педагогӣ ва психологӣ. - 2024. №1 (19). С. 166-170.
9. Ҷӯраева, Х. Ё. Практикуми забони модарӣ (Дастури таълимӣ-методӣ) / / Х. Ё. Ҷӯраева. – Душанбе: Мулқар, 2024. - 112 с.
10. Шарифзода, Ф. Забони модарӣ Синфи 2. / Ф. Шарифзода, М. Лутфуллозода, Б. Ғаниева. – Душанбе: Маориф, 2012. - 320 с.

НУТҚИ АЛОҚАНОК ВА РОҲҲОИ ИНКИШОФИ ОН ДАР ДАРСҲОИ ЗАБОНИ МОДАРИИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ

Инкишофи нутқи ки инкишофи нутқи мурағбат воситаест, ки хонандаро ба эҷодкориву озодфикрӣ водор месозад. Муаллифи мақола дар ин самт хуб кӯшиш намудаанд ва андешаҳои ҷолиби диққат овардаанд. Мувофиқи андешаи муаллиф агар омӯзгор ботачриба бошад, ҳангоми ин гуна супоришҳо бештар ба нутқи гуфторӣ навишторӣ аҳамияти махсус бояд диҳад, то ки хонанда фикри худро пайдарпай ва мурағбат ибраз дошта тавонад ва ба меъри забони адабӣ низ риоя намояд. Қобили зикр аст, ки нутқи алоқанок дар синфҳои ибтидоӣ яке аз унсурҳои асосии таълиму тарбия маҳсуб меёбад. Нутқи алоқанок хонандагонро дар дарсҳои забони модарӣ ташаккул медиҳад. Инчунин хонандагон дар таълими фанҳои дигар низ қобилияти беҳтару муассири ифодаи фикр пайдо мекунанд. Аз ин хотир муаллиф зикр намудааст, ки дар ин замина омӯзгор бояд ташаккули нутқи пайдарпай ва мазмуннокро ҳамчун як ҳадафи асосии таълими забони модарӣ таъмин намояд. Мувофиқи андешаи муаллиф нутқи алоқанок аҳамияти тарбиявӣ-педагогӣ низ дошта, талабагонро нисбат ба машғулиятҳои фаъол мегардонад ва дарсҳои забони модариро шавқовар мекунад. Маҳз нутқи алоқанок дар хонанда эҷодкориро тарбият менамояд. Барои амалӣ гардидани ин мақсадҳо муаллим нақши басо муҳим дорад. Омӯзгор вазифадор аст, ки ин самту роҳро ба бачаҳо фаҳмонад ва ба онҳо кумак намояд то онҳо дар ин роҳ роҳгум назананд. Дар ин кор махсусан муаллими синфи ибтидоӣ замина мегузорад.

Калидвожаҳо: хонандагони синфҳои ибтидоӣ, забони модарӣ, таълиму тарбия, мактаб, сулҳу дӯстӣ, нутқи алоқанок, омӯзгор, нутқи гуфторӣ, нутқи навишторӣ, нутқи ботинӣ, алоқии мантиқӣ.

СВЯЗНАЯ РЕЧЬ И ПУТИ ЕГО РАЗВИТИЯ НА УРОКАХ РОДНОГО ЯЗЫКА В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Развитие связной речи – это средство, побуждающее читателя к творчеству и свободному мышлению. Автор статьи проделал большую работу в этом направлении и предложил интересные идеи. По мнению автора, если учитель опытный, то при выполнении подобных заданий ему следует уделять особое внимание устной и письменной речи, чтобы читатель мог последовательно и систематически излагать свои мысли, а также придерживаться норм литературного языка. Стоит отметить, что связная речь в начальных классах считается одним из основных элементов образования и воспитания. Связная речь формируется у учащихся на уроках родного языка. Кроме того, учащиеся приобретают более качественное и эффективное умение излагать свои мысли по другим предметам. Поэтому автор отметил, что в этом контексте учителю следует обеспечить формирование связной и содержательной речи как основной цели обучения родному языку. По мнению автора, связная речь имеет также образовательное и педагогическое значение, активизируя деятельность учащихся и делая уроки родного языка интересными. Именно связная речь развивает творческие способности учащихся. Учитель играет очень важную роль в достижении этих целей. Он обязан разъяснить детям эти направления и пути и помочь им не сбиться с пути. В этой работе учитель начальных классов, прежде всего, закладывает основу.

Ключевые слова: младшие школьники, родной язык, образование, школа, мир и дружба, связная речь, учитель, устная речь, письменная речь, внутренняя речь, логическое общение.

COHENSIVE SPEECH AND WAYS OF ITS DEVELOPMENT IN NATIVE LANGUAGE LESSONS IN PRIMARY SCHOOLS

Developing coherent speech is a means of encouraging creativity and free thinking in readers. The author of this article has done extensive work in this area and offered interesting ideas. According to the author, experienced teachers should pay special attention to oral and written speech when performing such tasks, so that readers can express their thoughts consistently and systematically, while also adhering to the norms of literary language. It is worth noting that coherent speech in elementary grades is considered a fundamental element of education and upbringing. Students develop coherent speech during their native language lessons. Furthermore, students acquire better and more effective skills in expressing their thoughts in other subjects. Therefore, the author noted that in this context, teachers should ensure the development of coherent and meaningful speech as the primary goal of teaching their native language. According to the author, coherent speech also has educational and pedagogical significance, activating students' activity and making native language lessons interesting. Coherent speech develops students' creativity. The teacher plays a crucial role in achieving these goals. It is their responsibility to explain these directions and paths to children and help them stay on track. In this work, the primary school teacher, above all, lays the foundation.

Keywords: primary school students, native language, education, school, peace and friendship, coherent speech, teacher, oral speech, written speech, inner speech, logical communication.

Дар бораи муаллиф

*Ҷураева Хубонгул Ёрмаҳмадовна
Номзади илмҳои филологӣ, дотсенти
кафедраи методикаи таҳсилоти ибтидоӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: hubonguljuraeva@mail.com*

About the author

*Juraeva Khubongul Yormakhmadovna
Candidate of Philology, associate professor of
the Department of Primary Education Methods
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: hubonguljuraeva@mail.com*

Об авторе

*Джураева Хубонгул Ёрмахмадовна
Кандидат филологических наук, доцент
кафедры методики начального обучения
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: hubonguljuraeva@mail.com*

УСУЛ ВА ТАЪЛИМИ АЗХУДКУНИИ ҲАРФ ВА ЭЛЕМЕНТҲОИ ОН ДАР СИНФИ ЯКУМ

Юсупова С. А.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Система аз калимаи иқтибосии юнонӣ гирифта шуда, дар забони тоҷикӣ дар аксарияти маврид бидуни тарҷума истифода мешавад, аммо дар асл тартиби муайян дар чобачогузорӣ ва алокаи ҷузьҳои чизе ё равиш, тарика, тартибро мефаҳмонад. Ҷойи пӯшида нест, ки ҳама забонҳои рӯйи дунё, аз ҷумла, забони тоҷикӣ низ аз овозу ҳарф ифода меёбад. Кӯшишу талош қардан барои навиштани савтҳои шӯнида ва ба даст овардани малака ва маҳорат ва пай дар пай шинохти ҳарфу овоз барои хонанда хеле муҳим аст. Маҳорати хондан ва навиштанро хонанда пайваста аз истифода бурдани алифбо, ки консепсияи асосии нутқи хаттӣ аст, истифода мекунад. Усули навиштан ба хонандагон барои дарки рамзҳо ё нишонаи махсусе, ки матлабиро мефаҳмонад, ёрӣ мерасонад. Гарчанде ки хонанда дар синни хурд қарор дошта бошад ҳам ва то қадри имкон ҳар қадар ба навиштан барвақттар оғоз кунад, ҳамоно қадар малакаи хониши ӯ ба дараҷае рушд мекунад. Ба ин маъно, санҷишҳо нишон медиҳанд, ки тарзи навиштан ба ғаёлгардонӣ ва рушди малақаҳои хондан мусоидат мекунад. Навиштану хондан бо ҳамдигар саҳт вобаста буда, якдигарро мукамал месозанд. Ба ин маъни муҳаққиқ, раёоншинос Раҷабова Ғ. ҷунин гуфтааст: “Омӯзиши раёанди инкишофи кӯдакони синфҳои ибтидоӣ нишон медиҳад, ки онҳо тамоми раёандҳои раёонӣ буда, дар таълими машқи хат назар ба бозӣ самараноктар инкишоф меёбанд” [13, с. 26].

Таҳқиқотҳои илмӣ исбот сохтаанд, ки навиштан воситаи беҳтарини рушди малақаҳои хониш буда метавонад. Олимон барои исботи ин далел таҳлилҳои амиқи таҷрибавӣ гузаронда, алоқамандии (таъсирнокии) навиштанро ба рушди малақаҳои хондан тасдиқ қардаанд.

Омӯзондани навишти ҳарф ва ҷузьҳои он

Айни замон дар мактабҳои муосир омӯхтани савод, асосан, омӯзондану навиштан ва дар ин замина инкишофи тафаккури мантиқӣ аз нутқ саҳт вобастагӣ дорад. Кӯдак дар ҷараёни хониш тарзи талаффузи овоз ва хондани калимаро аз худ қарда, дар навишт машқи ҳамоно ҳарфро дар алоҳидагӣ ва калима пайваста бо ҳарфҳои дигар иҷро мекунад. Агар хонанда калимаро бӯро, раёон, дӯрӯст ва баланд хонад, дар навишт қамтар ғалат мекунад ва ҳар қадар тозаю зебо нависад, ҳамоно қадар сатҳи шавқу ҳавас нисбат ба омӯзишаш пайдо мешавад. Бозии бачагон пешравии дӯру дароз дорад, ки он аз нав, бештар дар марҳилаи баланди рушди эҷодиёти бозиҳои хаттӣ далолат мекунад. Инкишофи эҷодиёти бозиҳои хаттӣ инҷунин дар он инъикос меёбад, ки мундариҷаи он таҷрибаҳои гуногун ҳаётро муттаҳид мекунад [13, с. 26-29].

Барои дӯруст ба роҳ мондани машғулиятҳои машқи хат, ҳамаи шароитҳои зарӯиро ба роҳ мондан лозим аст: дафтар, рӯчка, тахтаи синф, раёонӣ, бӯр, ҷо ба ҷо нишастани хонандагон ва ғайра. Ҳангоми хатнависӣ омӯзгор бояд ба масъалаҳои зерин диққат диҳад:

1. Пеш аз ҳама, ҳуди омӯзгор бояд ҳусни хатти зебо дошта бошад, ба тозаю дӯрӯстнависии ҳарф ва унсӯрҳои он аҳаммият диҳад, ба масофаи байни ҳарфҳои алоҳида ва калимаҳо, тарзи пайвасти ҳарфҳо дар калима риоя кунад.

2. Ҳангоми хатнависӣ ба тарзи нишастани хонандагон, доштани худқор, гузоштани дафтарҳо аҳаммият диҳад.

3. Назорат кунад, ки раёонӣ аз тарафи ҷап ояд.

4. Шӯмораи хонандагон дар синф бояд аз меъёр зиёд набошад, то ки омӯзгор ғаёолияти ҳар як навомӯзро назорат қарда тавонад.

5. Дар дарсҳои саводомӯзӣ бештари вақтро ба машқи хат масраф қардан лозим аст. Зеро хатнависӣ нисбат ба хониш душвортар буда, вақти зиёдро меғирад, беғалатнависӣ ва ҳушнависиро талаб мекунад.

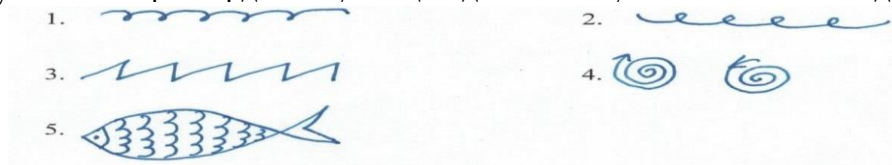
Дар давраи таълими савод оид ба машқи хат дар назди хонандагон вазифаҳои зерин гузошта мешаванд:

- бояд дар қӯрсӣ шакли дӯруст нишастанро ёд гиранд;
- аз уҳдаи идора қардани истифодаи асбобҳои хатнависӣ бароянд;

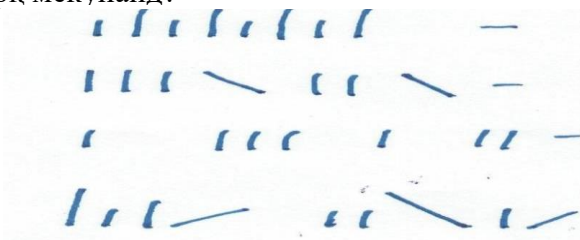
- ҳарфҳои хурду калон, калимаҳои ҷудогона ва ҷумлаҳои кӯтоҳро навишта тавонанд;
- байни ҳарфҳо ва калимаҳо фосила гузоштанро ёд гиранд;
- ба тозаю дурӯстнависиҳои ӯнсӯрҳои ҳарф ва пайвасти ҳарфҳо дар калима риоя намоянд;
- аз рӯйи расм ва методи талаффузи омӯзгор калимаҳои духичоиро навишта тавонанд.

Дар вақти навиштани шакли нави ҳарфҳо дастро бамавриду бемаврид зер намекунад, зеро ҳамаи тарафҳои ҳарф бо як хел ғафсию борики навишта мешаванд. Истифодаи қалами сақочадор суръати хатнависиро тезонда, вақтро сарфа менамояд.

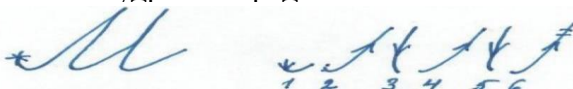
Машқи омӯзишӣ аз гарм кардани мушакҳои даст ва ангуштон оғоз мешавад:

Барои инкишоф додани координатсияи дасту чашм машқҳои зерин гузаронида мешаванд: Онҳо чӣ гуна фарқ мекунанд?

Баъдтар, ҳар як ҳаракат номи худро мегирад:

Дар ҷараёни дарси саводомӯзӣ хондану навиштан (машқи хат) усули “ҳамгиро” таълим дода мешаванд. Муҳаққиқ Лутфуллоев М. Чунин доир ба ин метод чунин гуфтааст: «Қисми зиёди дарсҳои таълими савод ба воситаи таҳлили овозӣ сурат мегирад. Дар асоси таҳлили овозӣ навомӯзон саводи ҳуб гирифта, беғалатхону беғалатнавис мешаванд. Пеш аз навиштани ҳар як ҳарф ва калима аввал овозҳоро буррою фаҳмо талаффуз намудан лозим аст» [10, с. 154-159].

Машқи хат дар давраи пешазалифбо

Хонандагоне, ки дар синфи якум қабул карда мешаванд аз ҳафтаи дуюми давраи омодагӣ, баъди аз худ кардани тарзи нишастан дар паси мизу курсӣ, гӯш карда тавоништан, қаламро дурӯст истифода кардану мувофиқи нишондод гузоштани дафтарҳо дар тахтаи синф ва дафтарҳо машқҳои аввалини хаткаширо иҷро менамоянд.

Ҳангоми машқи хаткашӣ омӯзгор ба хонандагон мунтазам дурӯст нишастан, қаваси синаро ба миз наздик накарда, пойҳоро дар фарш ё поймонак гузоштанро таъкид карда меистад. Ба ин маънӣ муҳаққиқон Абдуллоев, И., Абдуллоев З., Боронов Б., Дорғабеков З. чунин гуфтаанд: «Навомӯзон бояд асбоби хатнависиро бо се ангушт доранд, ангуштон аз нӯги қалам ба масофаи 1-1,5 см дур ҷойгир бошанд, дафтарро каме ба тарафи чап моил гузоранд, сарро рост нигоҳ дошта, ба чап ё рост ҳам накунанд, зеро бо сари ҳам хондану навиштан ба нури чашм зарар расонда, сӯтунмӯҳра қач мешавад ва боз зарарҳои дигар» [1, с. 44]. Барои ба вуҷуд овардани малакаҳои аввалини хатнависӣ хонандагон аз рӯйи қолаб кашидани хатро машқ мекунанд. Онҳо аввал аз болои қолаби расмҳо ва хатҳои гуногуни рӯсту доирашакл хат мекашанд, баъд ӯнсӯрҳои ҳарфро менависанд. Муаллим бояд донанд, ки раванди навиштан чӣ гуна аст, навиштан бо маҳорати ташаккулёфта ва навиштан дар марҳилаҳои гуногуни ташаккули он чӣ фарқият дорад, инкишофи кӯдак, хусусиятҳои синну соли ӯ, вазъи саломатӣ, усулҳои таълим, методи омӯзгор ва дигарон ба раванди ташаккули маҳорати хатӣ таъсир мерасонанд.

Ба ҳамагон маълум аст, ки дасти хонандагони синфи якум ба навиштан омода нест. Вай дар сатрҳои пешбинишуда дурӯст навишта наметавонад, сатрҳояшон ларзон ва нобаробар аст. Барои кӯдак дурӯст навиштани ҳарфҳоро ёд гирифтани, дар як калима дурӯст сохтани катори ҳарфҳо душвор аст, ҳарфҳои онҳо нобаробар, андозаашон гуногун, аз хат берун мебароянд. Кӯдакон аксар вақт ӯнсӯрҳои ҳарфҳо, калимаҳоро тамом намекунанд, охира менависанд ва аз суръати дарс ақиб мемонанд.

Дар синфхона тайёр кардани даст ба навиштан кӯдак ранг ва шакли ашӯро меомӯзад; шаклу ашӯхоро кашидан, рангу тоб додан ва соя кардани онҳо, кӯдак дасташро ба навиштан тайёр мекунад, бо унсӯрҳои ҳарф шинос мешавад, бо як хат кашиданро меомӯзад, ки ин барои аз худ намудани хатти дуруст ва саҳеҳ ёри мерасонад.

Омӯзиши хат то имрӯз як масъалаи актуалӣ буд ва боқӣ мемонад. Бо ин мушкилӣ муаллимон, физиологҳо ва методистҳо машғуланд. Навиштани дурусти каллиграфӣ ба тарбияи эстетикӣ, эҳсосии кӯдакон, тарбияи дақиқ, муносибати ғамхӯрӣ ба иҷрои ҳама гуна кор мӯсоидат мекунад.

Мақсади дарси амалӣ ташаккул додани ҳарфи графикаи дуруст, равшан ва хеле зуд мебошад. Ба ибораи дигар, мақсад ва вазифаҳои фанни таълими хат ва хушнавӣ бо ташаккули маҳорати хаттӣ дар маҷмӯъ алоқаманд аст.

Кобилияти истифодаи усули хаттии муошират барои ҳар як шахс зарур аст. Аммо барои он, ки нома ба воситаи воқеии муошират табдил ёбад, он бояд хоно, равшан ва ҳарчи зебо бошад. Дар ин ҳислатҳо маданияти ҳудӣ адиб, инчунин эҳтиром нисбат ба шахсе, ки он чиро, ки навишта шудааст, меҳонад, зоҳир мегардад. Имрӯзҳо одам ба таълиму тарбия ва худомӯзӣ машғул аст. Навиштани ғамхӯро ва зуд ба зарурат табдил меёбад.

Дар дарсҳои амалӣ ба муаллим лозим аст, ки машқҳои махсусро барои инкишоф додани малакаҳои хонандагон, ки ба нигоҳ доштани возеҳии хат ҳангоми гузаштан ба тезнавӣ мӯсоидат меkunанд ва ба таври кофӣ зудтар анҷом додани кори хаттӣ дар ҳалқай миёна таъмин меkunанд, интиҳоб ва гузаронад. Ба ин мақсад расидан ба ҳалли бисёр масъалаҳои вобаста аст, ки дар назди муаллим аз дарсҳои аввали амалӣ меистанд.

Яке аз малакаҳои дӯшвортарини фаъолияти инсон – ташаккули маҳорати хаттӣ ба принципҳои муайяни омӯзиш асос меёбад.

Принсипҳои таълими хат фанни умумии дидактикӣ ва принципҳои дар бар мегиранд, ки аз хусусиятҳои ташаккули малакаҳои хаттӣ бармеоянд. Мӯҳаққиқ Каримов А. Чунин гуфтааст: “Чунин асосҳои умумии дидактикӣ, монанди дастрасӣ, софдилона дар таълим, гузариши тадриҷан аз сода ба мураккабтар бо назардошти хусусиятҳои синнусолӣ ва фардии кӯдакон, аёнӣ дар таълими хат таҷассуми ҳоси худро пайдо меkunанд” [6, с. 51-57].

Асоси аёнӣ, ки махсусан дар таълими хат муҳим аст, аз ҷониби омӯзгор раванди навиштан дар тахтаи синф ва дафтарҳои хонандагон, бо истифода аз ҷадвалҳо, китобҳои нусхабардорӣ ва дигар дастурҳо нишон дода мешавад.

Раванди ташаккули хатти инфиродӣ дар синфҳои ибтидоӣ анҷом намеёбад, дар мактаби миёна идома дорад ва бо психология, педагогика, методикаи таълими забони модарӣ алоқаманд ва ҳамоханг аст.

Навиштан як падидаи хеле мураккаб буда, роҳи дуру дарози рушдро тай кардааст ва аз ин рӯ, имрӯз навъҳои зиёди навиштан, шаклҳои татбиқи он ва таърифҳои хаттӣ мавҷуданд.

Дар ибтидои мавҷудияти худ одамон бо имову ишора бо ҳамдигар муошират карданро ёд гирифтанд. Онҳо чашмак мезаданд, имову ишора мекарданд, китф дар ҳам мекашиданд, вале на ҳамеша яқдигарро дуруст мефаҳмиданд. Пас аз чандин даҳҳо ҳазор сол, одам ба сӯхан оғоз кард. Ин барои мубодилаи дониш ва малакаҳо имконияти бозғаймидатар фароҳам овард. Сӯхан ба воситаи алоқай бевоситаи байни одамон табдил ёфта, фикру зикр ва ҳиссиёти худро бо ёрии аломатҳо, дар сари вақт ислоҳ намудан шӯруъ накарданд.

Кӯдаке, ки ҳарфҳои аввалини худро мекашад, дар айни замон аҷдодони дури худро ҳатто тасаввур намекунад. Ҷаҳонро дар замони мо бе ВАО тасаввур кардан ғайриимкон аст ва онҳо бидӯни навиштан рушд намекарданд. Шахси замони мо бояд хондаву навиштан тавонад, вагарна дар канори замони мӯсир мемонад. Ва ҳол он ки тақдири як кас, агар вай навишта натавонад, мисли тақдири тамоми инсоният ба кулӣ тағйир намеёбад.

Ҳангоми иҷрои машқҳои таълимӣ кӯнчи байзаҷаҳо дар навиштани кӯдакон зуд аз байн меравад, ҳатто хатҳои рост аз сатр берун намеравад. Бача ба ҳубӣ аз худ кардани қалам шӯруъ мекунад, дар вай диққати устувор инкишоф меёбад, меҳнатдӯстӣ, дақиққорӣ ва ғайра тарбия карда мешавад.

Шӯбҳае нест, ки дастнавис ҳислатро инъикос мекунад. Дар ин сурат, чӣ тавр инкор кардан мумкин аст, ки бо кор фармудани хат дар ташаккули характер ҳисса гузошта метавонем? Баъд аз ҳама, бояд фикру мулоҳиза вучуд дошта бошад! Хаттотӣ ва методологияи таълими он яке аз илмҳои педагогӣ мебошад. Донистани методикаи таълими хат шарт зарурии тайёр кардани муаллими синфҳои ибтидоӣ мебошад. Дар замони мо омӯзгор бояд усулҳои методии таълими хатро нағз донад ва онҳоро дар амал татбиқ карда

тавонад, забони адабиро хуб донад. Омӯзгор бояд ба бачагон зебо, зуд ва равшан навиштанро ёд диҳад.

Машқи хат дар давраи алифбо.

Дар давраи омӯхтани алифбо 35 ҳарфи забони тоҷикӣ дар алоҳидагӣ, ҳичо, калима ва ҷумлаҳо машқ карда мешаванд. Мутаттиб И. Абдуллоев чунин шарҳ додааст: «Машқи ҳарф дар калима яке аз талабҳои асосии дидактикии таълими савод аст. Талаби дигари дидактикӣ фаҳмида ва беғалат рӯбардор кардани калимаю ҷумлаҳост. Талаби сеюми дидактикӣ аз шунид (талаффуз) беғалат навиштани калимаю ҷумлаҳост» [2, с. 132-136].

Ҳангоми иҷрои машқи хат ба лаҳзаҳои зерин эътибор додан лозим аст:

1. Аз тарафи хонандагон мушоҳидаи ҳарфи дастнавис аз китоби дарсӣ ва тахтаи синф, ки омӯзгор пешакӣ навиштааст.

2. Аз тарафи омӯзгор нишон додани тарзи навишти ҳарфи дастнавис (омӯзгор шарҳ дода истода, намунаи ҳарфро бо ишораҳо дар тахтаи синф менависад).

3. Машқҳои ба навиштан омода намудани хонандагон (машқи ҳарф бо худкор, машқ дар ҳаво, машқ аз болои қолаби ҳарфҳо).

4. Аз тарафи хонандагон навиштани ҳарф (омӯзгор дар паҳлуи хонандагони алоҳида нишаста, тарзи навишти ҳарфро таъкид мекунад).

5. Муқоисаи ҳарфи навишташуда бо ҳарфи пештараи ба он монанд: м ба л; ш ба и; т ба п; ғ ба г ва монанди инҳо.

6. Машқи ҳарф бо риояи унсурҳояш дар ҳичо, калима ва ҷумла аз тарафи хонандагон.

Хонандагон дар чараёни машқи хат на танҳо ҳичою калима, инчунин, ҳар як ҳарфро бояд бинанд. Бинобар ин, таҳлилу таркиби овозу ҳарфҳои ҷудоғонаро дар калима мунтазам машқ кардан лозим аст. Дар вақти таҳлилу таркиб миқдори овозу ҳарфҳо, садоноку ҳамсадоҳо, ҳичоҳои калима муайян карда мешаванд.

Хонандагон ҳар як калимаи рӯнавис мекардашонро аввал талаффуз карда, аз рӯйи нақша таҳлили овозӣ менамоянд. Масалан, рӯбардор кардани калимаи «нома» лозим ояд, диққати навомӯзон ба расми нома ва нақшаи калима ҷалб карда мешавад. Хонандагон расми хонаро аз назар гузаронда, аз рӯйи нақша мефаҳманд, ки калимаи «нома» аз 4 овоз иборат аст: н.о.м.а. Пас аз он аз рӯйи аломати шартӣ (доирачаҳо) овозҳои калимаро кашиш дода, пайиҳам талаффуз мекунад: **нннооомма**.

	О		О		О		О
--	---	--	---	--	---	--	---

Баъди аз рӯйи нақша муайян кардани овозҳои калимаи «нома» хонандагон онро аз дафтари машқи хат меҳонанд ва ҳар як овозро кашишнок талаффуз карда, ҳарфҳоро паси ҳам менависанд. Дар охир калимаи навишташонро бо нақша муқоиса карда, баробарии миқдори овозҳо (доирачаҳо)-ро бо ҳарфҳои калимаи «нома» месанҷанд. Бо истифодаи методи таҳлили овозӣ-ҳарфӣ навиштани калимаҳо бобати беғалатнависи хонандагон мусоидат менамояд. Чунин тарзи иҷрои кор дар рӯбардор кардани ҷумла низ истифода мешавад.

	О		О		О		О
--	---	--	---	--	---	--	---

Ғалла дарав шуд.

Машқи хат дар давраи баъди алифбо

Барои он ки хонандагон мустақилона навиштани калимаҳоро ёд гиранд, рӯнавис кардан кифоя нест. Зеро рӯбардоркунӣ доираи фаъолияти дидактикӣ, инкишофи тафаккур, нутқи навишторӣ, эҷодкорӣ хонандагонро маҳдуд мегардонад. Бинобар ин, навиштани калимаҳоро аз рӯйи расмҳо, талаффузи омӯзгор низ мебоyard машқ кард. «Дар ин маврид таҳлили овозию ҳарфӣ дар алоқамандӣ яклухтии фаъолияти хонандаҳоро ба амал меорад. Ин имкон медиҳад, ки хонандагон худашон бевосита ҳарфҳои чопиро ба дастнавис баргардонанд, аз рӯйи модел (нақша) калимаро мустақилона нависанд» [11, с. 127-131].

Тарзҳои мувофиқи ин кор чунин аст:

Тарзи 1. Хонандагон ҳичо ва калимаҳои як-духичодорро аввал аз ҳарфҳои буридаи чопӣ тартиб диҳанд, хонанд, баъд талаффуз карда истода, бо ҳарфҳои дастнавис нависанд.

Тарзи 2. Ба хонандагон расми ашё (мӯза)-ро нишон дода, зери расм ҳарфи аввал «м»-ро навишта, ба ҷойи ҳарфҳои дигар нуқта мегузорем, хонандагон номи пурраи ашёро мустақилона менависанд.

Тарзи 3. Ҷумларо дар тахтаи синф навишта, ба ҷойи ягон калимаи он расм ё нуқтаҳо мегузорем. Хонандагон ҷумларо хонда, мувофиқи маъно аввал калимаи заруриро муайян мекунад, дар ҷойи расм (нуқтаҳо) калимаро гузошта, пас аз он ҷумларо рӯнавис менамоянд. Рӯд дорад. Ё ки: Рӯд... дорад.

Тарзи 4. Омӯзгор усулҳои одии имлоро истифода мекунад. Ё аввал ҳичоҳи алоҳида, баъдтар калимаю ҷумлаҳоро мад кашида талаффуз (дикта) мекунад, хонандагон менависанд.

Ҳичо, калима ва ҷумлаҳое, ки хонандагон бо ҳарфҳои дастнавис менависанд, бояд бо овози баланд хонда тавонанд.

Омӯзгор баробари маводди алифбо аз калимаю ибораю ҷумлаҳои дигар адабиётҳо ҳам истифода мебарад. Маводди дидактикӣ, ки бо мақсади машқи хат кор фармуда мешавад, бояд ба талабҳои зерин ҷавоб диҳад:

1. Ҳарфҳои калимаҳои интихобшударо омӯхта бошанд.
2. Маводди омӯзишӣ ба давраҳои саводомӯзӣ мувофиқат кунад.
3. Маънои калимаю ҷумлаҳои интихобшаванда ба хонандагони хурдсол фаҳмо бошад.
4. Маводди омӯзишӣ ҷабҳаи таълимию тарбиявӣ дошта бошанд.

Ҳамин тавр, омӯхтани равандҳои таълими хат барои синфи якум, ки марҳилаҳои на чандон дарози омӯзишро дар бар мегирад. Барои пурра омӯхтан яке аз масъалаҳои муҳими раванди таълим ин азхудкунӣ марҳила ба марҳила, иҷро кардани он мебошад. Азхудкунӣ барои пешрафти малакаҳои навишторӣ гуфторӣ кӯдак ва хониши ифоданоки саводомӯзии ӯ аҳамияти муҳим дорад.

Адабиёт

1. Абдуллоев, И. Забони модарӣ (барои синфи 3). / И. Абдуллоев, З. Абдуллоев, Б. Боронов, З. Дорзабеков.-Душанбе, 2012.-303 с.
2. Абдуллоев, И. Таърихи пайдоиши хат ва инкишофи он./ И. Абдуллоев. - Душанбе, 2021.-155 с.
3. Аминов, С. Тартиби гузаронидани машқ аз забони модарӣ дар синфҳои IV-VII. / С. Аминов. – Душанбе, 1979.-272 с.
4. Аминов, С. Матн ва таълими он дар мактаб./ С. Аминов. – Душанбе, 2002.-90 с.
5. Зиёев, М. Забони модарӣ (барои синфи 4) / М. Зиёев, Ф. Олимова, Б.Золишоева, Ҷ. Зубайдова. - Душанбе: Маориф, 2018. - 228 с.
6. Каримов, А. Роли машқҳо дар таълими забони модарӣ. // Мактаби советӣ/ А. Каримов. Душанбе, 1979, № 3.
7. Қурбонов, М. Инкишофи нутқ дар дарсҳои забони модарӣ./ М. Қурбонов. – Душанбе, 1978. - 241 с.
8. Қурбонов, М. Методикаи инкишофи нутқи мураббӣ / М. Қурбонов. – Душанбе: УДТ ба номи В.И. Ленин, 1982. - 288 с.
9. Лутфуллоев, М. Методикаи таълими ибтидоии забони модарӣ/ М. Лутфуллоев, И. Абдуллоев, М. Чалилова. – Душанбе, 2021. - 265 с.
- 10.Лутфуллоев, М. Асосҳои ибтидоии таълими забони модарӣ / М. Лутфуллоев. Нашири 2. – Душанбе: Собириён, 2007. - 463 с.
- 11.Лутфуллоев, М. Баъзе масъалаҳои таълими “Алифбо” / М. Лутфуллоев. - Душанбе, 1966. - 213 с.
- 12.Маҳмудова, М. Таълими савод дар синфи як./ М. Маҳмудова. - Душанбе, 1977.-253 с.
- 13.Раджабова Ф. О. Роль игры в развитии творческих способностей младших школьников / Ф. Раҷабова // Вестник педагогического университета. – 2015. № 6-2 (67). С. 25-29.

УСУЛ ВА ТАЪЛИМИ АЗХУДКУНИИ ҲАРФ ВА ЭЛЕМЕНТҲОИ ОН ДАР СИНФИ ЯКУМ

Мақола ба таҳлили методҳо, шаклҳо ва равандҳои таълими азхудкунии ҳарф ва үнсӯрҳои он дар синфи якум таҳсилоти ибтидоӣ бахшида шудааст. Муаллиф масъалаи рушди малакаҳои ибтидоии хатнигориро аз ду марҳалаи асосии таълим — давраи «Алифбо» ва давраи баъди он, яъне омӯзиши «Забони модарӣ» — мавриди баррасӣ қарор медиҳад. Дар мақола таъкид мегардад, ки фаъолияти омӯзишии навишт танҳо ба давраи алифбо маҳдуд намешавад; баръакс, дар марҳалаҳои баъдӣ низ тақрор, таҳким ва ҷорӣ кардани машқҳои ҳадафманд барои ташаккули устувори малакаҳои хатӣ зарур мебошад. Натиҷаҳои таҳлил нишон медиҳанд, ки дар асоси нақшаи амалкунандаи таълимӣ барои фанни забони модарӣ дар синфҳои 1–2 ҳафтае як соат машғулияти махсуси «машқи хат» ва дар синфҳои 3–4 то 10 дақиқа дар ҳар дарс ҷудо карда шудааст. Муаллиф таъкид мекунад, ки ин вақт аз ҷиҳати психологистӣ ва педагогӣ нақши калидӣ дорад, зеро дар синни ибтидоӣ марҳалаи ташаккули малакаҳои моторикии майда, фаъолияти визуалӣ-моторӣ ва рушди тафаккури рамзӣ ба амалнома истодааст. Дар маҷмӯъ, мақола самтҳои амалии тақмил ва беҳсозии таълими хат дар зинаи ибтидоиро нишон дода, таъкид менамояд, ки ташкили методӣ, пайваста ва мунтазами машқҳои навишт барои расидан ба ҳадафҳои таълими савод, аз ҷумла ташаккули хатти зебо, равон, фаҳмо ва босуръат аҳамияти хоса дорад.

Калидвожаҳо: хонандагони синфи ибтидоӣ, машқи хат, таълими савод, малакаи навиштан, ҳичо, калима, давраи тоалифбо, алифбо, баъди алифбо, забони тоҷикӣ.

МЕТОДЫ И ОБУЧЕНИЕ ОСВОЕНИЮ БУКВ И ИХ ЭЛЕМЕНТОВ В ПЕРВОМ КЛАССЕ

Статья посвящена анализу методов, форм и процессов обучения освоению букв и их элементов в первом классе начальной школы. Автор рассматривает развитие начальных графических навыков в двух ключевых этапах обучения — период «Букваря» и последующий этап изучения «Родного языка». Подчёркивается, что формирование навыков письма не ограничивается букварным периодом: на последующих этапах также необходимо систематическое повторение, закрепление и проведение целенаправленных упражнений, способствующих устойчивому развитию навыков письма. Согласно действующему учебному плану, для предмета «Родной язык» выделено одно учебное занятие письмом в неделю в 1–2 классах и до 10 минут на каждом уроке в 3–4 классах. Автор отмечает, что данное время имеет принципиально важное психолингвистическое и педагогическое значение, поскольку в младшем школьном возрасте активно формируются мелкая моторика, зрительно-моторная координация и символическое мышление. В целом статья определяет практические направления совершенствования преподавания письма в начальных классах и подчёркивает, что методически грамотная, регулярная и систематическая организация письменных упражнений является ключом к формированию красивого, разборчивого и беглого письма у младших школьников.

Ключевые слова: учащиеся начальных классов, упражнения по письму, начальное образование, обучение грамоте, слог, слово, добукварный период, букварь, таджикский язык.

METHODS AND INSTRUCTION FOR LEARNING LETTERS AND THEIR ELEMENTS IN THE FIRST GRADE

The article examines the methods, forms, and processes of teaching the acquisition of letters and their elements in the first grade of primary school. The author analyzes the development of initial handwriting skills across two key instructional stages—the “Alphabet (Primer)” period and the subsequent “Mother Tongue” study period. It is emphasized that handwriting development is not limited to the primer stage; rather, systematic repetition, consolidation, and targeted writing exercises remain essential during later stages to ensure stable and effective skill formation. According to the current curriculum, one weekly handwriting session is allocated for the subject “Mother Tongue” in grades 1–2, and up to 10 minutes per lesson in grades 3–4. The author argues that such instructional time is pedagogically and psycholinguistically important, as early school age is a critical period for the development of fine motor skills, visuomotor coordination, and symbolic thinking. Overall, the article outlines practical directions for improving handwriting instruction in primary education and emphasizes that methodically structured, regular, and systematic writing practice is essential for developing neat, legible, fluent handwriting in young learners.

Keywords: primary school students, handwriting exercises, primary education, literacy instruction, syllable, word, pre-alphabet stage, alphabet, Tajik language.

Дар бораи муаллиф

*Юсупова Сурайё Абдумачидовна
Номзади илмҳои филологӣ, и.в. дотсенти
кафедраи методикаи таҳсилоти ибтидоӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: yusupova-suray@mail.ru*

Об авторе

*Юсупова Сурайё Абдумаджидовна
Кандидат филологических наук, и.о.
доцента кафедры методики начального
образования
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: yusupova-suray@mail.ru*

About the author

*Yusaupova Suraiyo Abdumajidovna
Candidate of Philological Sciences, Associate
Professor of the Department of Primary
Education Methodology
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: yusupova-suray@mail.ru*

ТАШАККУЛИ МАЛАКАҲОИ ХОНИШИ ИФОДАНОКИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ ДАР МУНОСИБАТИ БОСАЛОҲИЯТ

Изатуллозода Х. И.

Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав

Яке аз масъалаҳои муҳимми методикаи таълим дар зинаи ибтидоии таҳсилот масъалаи ташаккули малакаҳои хониши ифоданок ба шумор меравад. Хониши ифоданок барои ташаккули нутқи равон, ҳисси зебоипарастӣ ва тафаккури эҷодии кӯдакон заминаи мусоид фароҳам меорад. Дар заминаи муносибати босалоҳият ба таълим, ки меҳвари онро ташаккули шахсияти соҳибтафаккур, ғаъл ва фарҳангӣ ташкил медиҳад, омӯзиши ифоданоки матнҳоро иҷоб мекунад.

Ҳадаф аз таҳияи ин мақола таҳлили нақши хониши ифоданок дар ташаккули фарҳанги шахсии кӯдак ва нишон додани роҳҳои омӯзиши босамари он дар шароити муносибати босалоҳият ба таълим мебошад.

Хониши ифоданок – ин раванди хондани матн бо риояи овоз, оҳанг, фосилагузорӣ ва ҳиссиёти мувофиқ мебошад. Мувофиқи андешаи муҳаққиқ М. Юнусов, «хондани ифоданок на танҳо хондани шифоҳии матн, балки инъикоси эҳсосоти муаллиф тавассути овоз ва интонатсия мебошад» [10, с. 27].

Хониши ифоданок аз ҷаҳор ҷузъи асосӣ иборат аст:

1. Суръати муносиб;
2. Интонатсия ва оҳанги дуруст;
3. Ҳиссиёт ва ифода;
4. Фаҳмиши маънии матн.

Ин унсурҳо, дар маҷмӯъ, имкон медиҳанд, хонанда ҳангоми хондани порча на танҳо маънӣ, балки муҳит ва эҳсоси онро ба шунаванда мунтақил намояд. Аз ин рӯ, хонандаи порча зимни хондани он бояд тамоми саъй худро ба кор гирад, то шӯру ҳаяҷон мунтақил гардад.

Дар ҷадвалҳои зерин таҳлили порчаи интихобшуда, ки барои санҷиши хониши ифоданок истифода гардидааст, пешниҳод мегардад. Онро метавон дар қисми замима ё дар ҷараёни дарс мавриди истифода қарор дод.

*Ҷадвали 1. Унсурҳои асосии хониши ифоданок ва нишондиҳандаҳои он
дар амали хонандагони синфи 2-юм*

№	Унсурҳои хониши ифоданок	Хусусиятҳои хониши босифат	Муайянишавии норасоӣ (нишонаҳо)
1	Интонатсия (шакли овозӣ)	Хонанда матнро бо ҳис ва таъкидҳои дуруст мехонад	Хондани якнаво, бе таъкиди ҳиссо
2	Риояи танаффус ва фосилаҳо	Баъди нукта, вергул, аломатҳои дигар таваккуф мекунад	Хондани бемавқеъ, бе таваккуфи мантиқӣ
3	Оҳанг ва суръати муносиб	Суръати мувофиқ ба мавзӯ ва синну сол	Хондан бо шитоб ё хеле суст
4	Талаффуз ва равонии нутқ	Ҳарфҳо, калимаҳо ва ҷумлаҳоро равон ва саҳеҳ талаффуз мекунад	Бечо гирифтани калимаҳо, дугонагии талаффуз
5	Ҳиссиёт ва ҳамдардӣ бо матн	Дар овоз ҳиссиёт ва муносибати шахсӣ шунида мешавад	Хониши бетафовут ва беҳис

Ҷадвали 2. Натиҷаи арзёбии хониши ифоданок дар синфҳои ибтидоӣ

Синф	Интонатсия (%)	Суръати хондан (%)	Равонӣ (%)	Талаффуз (%)
Синфи 1	30%	35%	40%	50%
Синфи 2	55%	60%	65%	70%
Синфи 3	75%	80%	85%	90%

Тибқи маълумоти ҷадвали 1, хониши ифоданок ҳамчун маҷмӯи якҷанд унсурҳои асосӣ муайян мегардад, ки ба онҳо интонатсия, риояи танаффус ва фосилаҳо, оҳанг ва суръати хондан, талаффуз ва равонии нутқ, инчунин ифодаи ҳиссиёт ва ҳамдардӣ бо матн дохил мешаванд. Ҳар як аз ин унсурҳо нишондиҳандаҳои муайяни сифатӣ доранд. Масалан, интонатсияи дуруст ба хонанда имкон медиҳад, ки мазмун матнро бо эҳсос ва таъкидҳои мувофиқ интиқол диҳад, дар ҳоле ки набудани он ба хониши якнавохт ва каммазмун оварда мерасонад. Риояи танаффус ва фосилаҳо ҳамчун нишондиҳандаи муҳими дарки мантиқии

матн баромад мекунад, зеро таваккуфҳои дуруст фаҳмиши сохтори ҷумла ва мазмунро осон мегардонанд.

Ҳамчунин, суръати хондан бояд ба синну сол ва мазмуни матн мутобиқ бошад. Хондани аз ҳад зуд ё баръакс сусти нишондиҳандаи номукаммалии малака мебошад. Талаффуз ва равонии нутқ ба дуруст ва бе мушкил ифода шудани калимаҳо ва ҷумлаҳо алоқаманд аст, дар ҳоле ки хатоҳои талаффузи ва такрорҳо ба паст будани сатҳи малака ишора мекунад. Унсурҳои ҳиссиёт ва ҳамдардӣ бо матн бошад, сатҳи баланди ҳониши ифоданокро нишон дода, имконияти медиҳад, ки хонанда муносибати шахсии худро ба матн баён намояд. Набудани ин хусусияти ҳонишро бетаъсир ва механикӣ мегардонад.

Таҳлили ҷадвали 2 динамикаи мусбати рушди малакаҳои ҳониши ифоданокро дар синфҳои ибтидоӣ нишон медиҳад. Дар синфи 1 нишондиҳандаҳо нисбатан паст мебошанд: интонатсия 30%, суръати хондан 35%, равонӣ 40% ва талаффуз 50%-ро ташкил медиҳанд. Ин ҳолат ба марҳилаи ибтидоии омӯзиши хондан вобаста буда, дар он хонандагон ҳанӯз малакаҳои асосиро аз худ мекунад.

Дар синфи 2 афзоиши назарраси ҳамаи нишондиҳандаҳо мушоҳида мегардад: интонатсия то 55%, суръати хондан то 60%, равонӣ то 65% ва талаффуз то 70% мерасад. Ин нишон медиҳад, ки дар натиҷаи омӯзиши мунтазам ва истифодаи усулҳои самараноки педагогӣ малакаҳои хонандагон тадриҷан такмил меёбанд.

Дар синфи 3 нишондиҳандаҳо ба сатҳи баланд мерасанд: интонатсия 75%, суръати хондан 80%, равонӣ 85% ва талаффуз 90%-ро ташкил медиҳанд. Ин далолат мекунад, ки то охири марҳилаи ибтидоӣ хонандагон қобилияти хондани матнро бо ифода, равонӣ ва фаҳмиши ҳуб аз худ менамоянд.

Ҳамин тавр, таҳлил нишон медиҳад, ки рушди малакаҳои ҳониши ифоданок раванди пайваста ва марҳилавӣ буда, ба татбиқи усулҳои мақсадноки таълимӣ вобастагии зич дорад. Баланд гардидани нишондиҳандаҳо аз синф ба синф самаранокии муносибати босалоҳият ва истифодаи усулҳои интерактивиро дар раванди таълим тасдиқ менамояд.

Порча барои санҷиши ҳониши ифоданок (барои синфи 2–3)

Номи порча: Модар

Муаллиф: Бобочон Ғафуров

Матн барои хондан:

Модар нури зиндагист. Ў шахсест, ки моро ба олам овардааст. Модар меҳрубон, ғамхор ва ҳамеша бо меҳри беандоза моро нигоҳубин мекунад. Вақте мо хурсандем, модар ҳам шоду фараҳманд аст. Вақте ки мо бемор мешавем, модар шабро бедор мегузаронад.

Мо бояд модарро дӯст дорем, эҳтиром кунем ва нисбат ба меҳнати ӯ миннатдор бошем.

Меъёрҳои санҷиш:

- Оё хонанда ҳисси эҳтиром ва муҳаббатро дар овозаш инъикос кард?
- Оё суръати хондан мутаносиб ва равон буд?
- Оё хонанда калимаҳоро саҳеҳ талаффуз кард?
- Интонатсияи ҷумлаи охир (пандомез) то чӣ андоза ифода ёфта буд?

Муносибати босалоҳият ба таълим шакли нави тарбия буда ба рушди қобилиятҳои амалии хонанда равона карда шудааст. Тибқи ин муносибат, вазифаи омӯзгор танҳо расондани иттилоот нест, балки ташаккули маҳорату малакаҳо ва муносибатҳои ахлоқию иҷтимоии хонанда мебошад.

Дар ин замина, малакаи ҳониши ифоданок ҳамчун яке аз салоҳиятҳои калидии коммуникативӣ ва фарҳангӣ арзёбӣ мегардад. Тавре муҳаққиқ Ш. Ҳомидов қайд мекунад: «Ҳониши ифоданок, воситаи асосии ташаккули салоҳиятҳои иртиботӣ ва фарҳангии кӯдак мебошад» [9, с. 45].

Дар ҷараёни хондан, хонанда бояд маънои матнро дарк карда тавонад, ба овоз ва эҳсосот муносибат нишон диҳад ва онро ба шунаванда ироа намояд. Ин раванд, тавре мутахассисон мегӯянд: «кори муштараки зеҳн, хотира ва эҳсос аст».

Бояд таъкид кард, ки усулҳои гуногуни ташаккули ҳониши ифоданок дар амалия истифода мешаванд. Аз ҷумла:

- «усули хондани намунавии омӯзгор: хонандагон бо гӯш кардани хондани омӯзгор, услуб ва оҳангро дарк мекунад;

- хондани мустақили хонандагон бо ислоҳи хатогиҳо: омӯзгор ба таври шахсӣ ба хонанда маслиҳат медиҳад;

- инсценировкаи порчаҳо ва нақшгузорӣ (драмавӣ): хонанда бо иҷрои нақшҳо нутқи худро такмил медиҳад;

- истифодаи технологияҳои муосир (аудиохондан, видео): омӯзиши овоз, интонатсия ва таҳлили хониши дикторони касбӣ» [2, с. 103].

Ин усулҳо ба омӯзиши ғаъл, муҳити ҳамкорӣ ва баён кардани эҳсосоти шахсӣ мусоидат мекунад. Ҳамзамон, хонанда эҳсос мекунад, ки хониши дуруст ва зебо боиси таъсири равонӣ мегардад.

Бояд таъкид намуд, ки хондани ифоданок на танҳо малакаи забонӣ, балки василаи пурмазмунӣ ташаккули фарҳанг ва маърифати шахсӣ мебошад. Тибқи гуфтаи А. Раҳимов, «хониши ифоданок дар заминаи адабиёти кӯдакона, эҳтиром ба забон, ғаҳми ҳисси зебоӣ ва афзоиши худшиносии фарҳангии хонандагонро таъмин мекунад» [7, с. 112].

Ҳангоми хондани порчаи шеър ё наср, кӯдак ҳис мекунад, ки бо фарҳанги милли, маърифати инсонии муосир ва арзишҳои ахлоқӣ шинос мешавад. Масалан, хондани ифоданоки порчаи «Шоир кӯдакро дӯст медорад» аз шеъри Лоик Шералӣ на танҳо малакаи нутқиро тақмил медиҳад, балки эҳтиром ба волидайн, забон ва китобро ташаккул медиҳад.

Ҳамин тавр, хониши ифоданок ба тарбияи шахсияти эҳсосотӣ, фарҳангӣ ва меҳанпараст мусоидат мекунад.

Ташкили раванди омӯзиши хониши ифоданок бо усулҳои муосир, истифодаи технология, маводи аудиоӣ ва амсоли ин боиси болоравии сифати таълим, рушди салоҳиятҳои коммуникативӣ ва маънавии хонандагон мегардад.

Дар зер овардани намунаи 10 порча бо варақаи баҳогузорино зарур меҳисобем. Хонандаи гиромӣ метавонад матнро дар ҳамин ҷо истифода барад ё ба файли худ нусхабардорӣ намояд.

Порчаҳо барои хониши ифоданок бо варақаи баҳогузорӣ
(барои синфҳои ибтидоӣ)

Шукргузори

Ҳар рӯз, ки аз хоб бедор мешавем, бояд шукр кунем. Мо чаши дорем, дидор мебинем. Қалб дорем, меҳр эҳсос мекунем. Забон дорем, сухан мегӯем. Вақте шукр мекунем, хушбахт мешавем.

Мавзӯ: Шукргузори ва меҳрубонӣ

Интонация: Ҳалим, пандомез

Варақаи баҳогузорӣ:

Андозагирӣ	Шарҳ	Натиҷа (1–5)
Интонация	Оё хонанда ҳиссиёт ва оҳангро дуруст ифода кард?	
Суръати хондан	Суръат мувофиқ ва барои ғаҳм равшан буд?	
Равонӣ ва талаффуз	Калимаҳо бо раванӣ ва саҳеҳ талаффуз шуданд?	
Ҷаҳми мазмун	Оё хонанда маънои матнро дарк кардааст?	
Мавқеи ҳиссиётӣ	Овоз ҳиссиёти шахсии хонандаро инъикос кард?	

Бобои боғбон

Бобо ҳар саҳар боғ меравад. Гулҳоро об медиҳад, дарахтонро нигоҳубин мекунад. Ў бо гулҳо мисли бо кӯдакон гап мезанад. Ва гулҳо ҳамеша зебо мешукуфанд.

Мавзӯ: Меҳнати ҳалол ва муҳаббат ба табиат

Интонация: Ором, шавқовар

Варақаи баҳогузорӣ: (ҳамон 5 меър)

Китоб

Китоб дӯсти бевафо нест. Ў ҳар вақт омода аст, ки моро чизе омӯзонад. Вақте китоб меҳонем, ақлу дониш пайдо мекунем. Китоб — нур аст.

Мавзӯ: Дӯстӣ бо китоб

Интонация: Боварбахш, илҳомбахш

Варақаи баҳогузорӣ: (ҳамон 5 меър)

Гули коҳида

Дар гӯшаи боғ як гул коҳида буд. Касе ба он нигоҳ намекард. Писарчае омад, об рехт, бо ӯ сухан гуфт. Пас аз чанд рӯз гул дубора шукуфт.

Мавзӯ: Ҷаҳорӣ ва эҳсосот

Интонация: Эҳсосӣ, мулоим

Варақаи баҳогузорӣ: (ҳамон 5 меър)

Остона

Пеш аз дарс ба синфхона ворид мешавем. Синф — хонаест, ки дар он дониш мегирем. Ба остонаи мактаб бо эҳтиром ворид шавем. Он ҷо меҳру илм аст.

Мавзӯ: Эҳтиром ба мактаб

Интонация: Тантанавӣ, эҳтиромомез

Варақаи баҳогузорӣ: (ҳамон 5 меър)

Дӯстӣ

Дӯстӣ мисли оина аст. Агар онро шиканем, дубора мисли аввал намешавад. Биёед, дӯстони худро эҳтиёт кунем. Ба онҳо сухани хуб гӯем, ёрӣ расонем.

Мавзуъ: Дӯстӣ ва пойдорӣ он

Интонатсия: Бо таваҷҷуҳ, мулоим

Варақаи баҳогузорӣ: (ҳамон 5 меъёр)

Қалам

Қалами ман мисли шамъест. Вақте менависам, он кӯтоҳ мешавад, вале ман чизе меомӯзам. Қалам хомӯш аст, вале сухан мегӯяд.

Мавзуъ: Илм ва рамз

Интонатсия: Рамзомез, амиқ

Варақаи баҳогузорӣ: (ҳамон 5 меъёр)

Офтоб

Офтоб субҳ бо табассум мебарояд. Ў моро гарм мекунад. Бе офтоб на дарахт мерӯяд, на гул мешукуфад. Ў дӯсти ҳама аст.

Мавзуъ: Табиат ва меҳрубонӣ

Интонатсия: Шод, табассумомез

Варақаи баҳогузорӣ: (ҳамон 5 меъёр)

Панд аз модар

Модар гуфт: «Писарам, ҳар гоҳ касе ба ту саҳт гӯяд, бо нармаӣ ҷавоб деҳ. Он гоҳ ту голиб мешавӣ». Ман инро ёд гирифтам.

Мавзуъ: Ахлоқ ва панд

Интонатсия: Нарм, пандомез

Варақаи баҳогузорӣ: (ҳамон 5 меъёр)

Парчам

Парчами Ватан — рамзи шӯҷоат аст. Он дар осмон бо ифтихор парафшонӣ мекунад. Мо бояд онро дӯст дорем ва ҳифз кунем.

Мавзуъ: Ватандӯстӣ

Интонатсия: Ифтихор, чиддӣ

Варақаи баҳогузорӣ: (ҳамон 5 меъёр)

Хулоса, мавзуи ташаккули малақаҳои хониши ифоданок дар синфҳои ибтидоӣ на танҳо мавзуи методӣ, балки масъалаи муҳимми иҷтимоӣ ва фарҳангӣ мебошад. Дар асоси муносибати босалоҳият ба таълим, омӯзгор бояд на танҳо малакаи хондан, балки нутқи ифода, муҳаббат ба забон ва фарҳанги хаттиро ташаккул диҳад. Ташаккули малақаҳои хониши ифоданок бояд ҳамчун раванди системавӣ ва мақсаднок дар таълими ибтидоӣ ба роҳ монда шавад. Истифодаи равишҳои муносири педагогӣ ва мутобиқ намудани мазмуни таълим ба талаботи салоҳиятнокӣ имконият медиҳад, ки сифати таълим ва сатҳи омодагии хонандагон ба марҳилаҳои минбаъдаи таҳсил баланд бардошта шавад.

Адабиёт

1. Выготский Л.С. Мышление и речь. – Москва: Педагогика, 1982. – 362 с.
2. Зимняя И.А. Ключевые компетенции как результат образования. – Москва, 2004.
3. Иванова А.О. Лингвистические проблемы терминологии. – Москва: Наука, 1985.
4. Леонтьев А.А. Психоллингвистика. – Москва: Наука, 1997.
5. Перфетти Ч.А. Reading Ability. – Oxford: Oxford University Press, 1985.
6. Прессли М. Reading Instruction That Works. – New York: Guilford Press, 2006.
7. Раҳимов А. Асосҳои методикаи таълими забони тоҷикӣ дар синфҳои ибтидоӣ. – Душанбе, 2015.
8. Станович К. Progress in Understanding Reading. – New York: Guilford Press, 2000.
9. Ҳомидов Ш. Методикаи таълими хондан дар синфҳои ибтидоӣ. – Душанбе, 2018.
10. Юнусов М. Асосҳои хониши ифоданок дар мактаби ибтидоӣ. – Душанбе, 2012.

ТАШАККУЛИ МАЛАҚАҲОИ ХОНИШИ ИФОДАНОКИ ХОНАНДАГОНИ СИНФҲОИ ИБТИДОӢ ДАР МУНОСИБАТИ БОСАЛОҲИЯТ

Мақолаи мазкур ба масъалаи ташаккули малақаҳои хониши ифоданок хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар заминаи муносибати босалоҳият бахшида шудааст. Дар шароити муносири рушди низомии маориф ташаккули салоҳиятҳои коммуникативӣ яке аз вазифаҳои муҳими таълим ба ҳисоб меравад. Хониши ифоданок ҳамчун ҷузъи муҳими ин салоҳият на танҳо ба дарки мазмуни матн мусоидат мекунад, балки рушди нутқи шифохӣ, тафаккури эҷодӣ ва эҳсосоти эстетикӣ хонандагонро таъмин менамояд. Дар мақола моҳият ва хусусиятҳои асосии хониши ифоданок, робитаи он бо равандҳои психоллингвистӣ ва нақши он дар ташаккули шахсияти хонанда баррасӣ мегарданд. Дар асоси таҳлили адабиёти илмӣ ва таҷрибаи педагогӣ усулҳо ва роҳҳои самаранокӣ ташаккули малақаҳои хониши

ифоданок муайян карда шудаанд. Аз ҷумла, истифодаи усулҳои интерактивӣ, муҳокимаи матн, кор дар гурӯҳҳо, инчунин машқҳои овозӣ ҳамчун воситаҳои муассир арзёбӣ мешаванд. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки татбиқи муносибати босалоҳият дар раванди таълим ба баланд гардидани сатҳи фаҳмиши матн, рушди нутқи шифоҳӣ ва ҷабҳи гардидани ҷабҳи таълими хонандагон мусоидат менамояд.

Калидвожаҳо: хониши ифоданок, муносибати босалоҳият, салоҳияти коммуникативӣ, таълими ибтидоӣ, рушди нутқ, дарки матн, усулҳои интерактивӣ.

ФОРМИРОВАНИЕ НАВЫКОВ ВЫРАЗИТЕЛЬНОГО ЧТЕНИЯ У УЧАЩИХСЯ НАЧАЛЬНЫХ КЛАССОВ В РАМКАХ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Данная статья посвящена проблеме формирования навыков выразительного чтения у учащихся начальных классов на основе компетентностного подхода. В условиях современного развития системы образования формирование коммуникативной компетенции рассматривается как одна из важнейших задач обучения. Выразительное чтение, являясь важным компонентом данной компетенции, способствует не только пониманию содержания текста, но и развитию устной речи, творческого мышления и эстетических чувств учащихся. В статье рассматриваются сущность и основные характеристики выразительного чтения, его связь с психолингвистическими процессами, а также его роль в формировании личности учащегося. На основе анализа научной литературы и педагогической практики определены эффективные методы и пути формирования навыков выразительного чтения. В частности, в качестве действенных средств рассматриваются интерактивные методы, обсуждение текста, работа в группах, а также фонетические упражнения. Результаты исследования показывают, что внедрение компетентностного подхода в учебный процесс способствует повышению уровня понимания текста, развитию устной речи и активизации познавательной деятельности учащихся.

Ключевые слова: выразительное чтение, компетентностный подход, коммуникативная компетенция, начальное образование, развитие речи, понимание текста, интерактивные методы.

DEVELOPMENT OF EXPRESSIVE READING SKILLS AMONG PRIMARY SCHOOL STUDENTS WITHIN A COMPETENCY-BASED APPROACH

This article is devoted to the issue of developing expressive reading skills among primary school students within the framework of a competency-based approach. In the context of the modern development of the education system, the formation of communicative competence is considered one of the key objectives of teaching. Expressive reading, as an essential component of this competence, contributes not only to the comprehension of text content but also to the development of oral speech, creative thinking, and students' aesthetic perception. The article examines the essence and main characteristics of expressive reading, its relationship with psycholinguistic processes, and its role in shaping the learner's personality. Based on the analysis of scientific literature and pedagogical practice, effective methods and approaches for developing expressive reading skills have been identified. In particular, interactive methods, text discussion, group work, and phonetic exercises are considered as effective tools. The research results demonstrate that the implementation of a competency-based approach in the educational process contributes to improving reading comprehension, enhancing oral speech, and increasing students' cognitive activity.

Keywords: expressive reading, competency-based approach, communicative competence, primary education, speech development, reading comprehension, interactive methods.

Дар бораи муаллиф

*Изатуллозода Холида Исмат
Номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти
кафедраи методикаи таълими ибтидоӣ
Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи
Носири Ҳусрав
735100, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Бохтар,
кӯчаи Ваҳдат, 25
E-mail: holida75@bk.ru*

Об авторе

*Изатуллозода Холида Исмат
Кандидат педагогических наук, доцент
кафедры методики начального обучения
Бохтарский государственный университет
имени Носира Хусрава
735100, Республика Таджикистан,
г. Бохтар, ул. Вахдат, 25
E-mail: holida75@bk.ru*

Author the author

*Izatullozoda Khalida Ismat
Candidate of Pedagogical Sciences, Head
of the Department of Primary Education
Methodology
Bokhtar State University named after
Nosir Khusraw
735100, Republic of Tajikistan, Bokhtar,
st. Vahdat , 25
E-mail: holida75@bk.ru*

РУШДИ ТАФАККУРИ МАНТИҚӢ ДАР ТАЪЛИМИ ФАННИ МАТЕМАТИКА

Исмоилова С. И.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар шароити муосири рушди ҷомеа талабот ба сифати таҳсилот рӯз ба рӯз меафзояд. Системаи таҳсилоти умумӣ вазифадор аст на танҳо ба хонандагон донишҳои муайян диҳад, балки дар онҳо қобилияти мустақилона фикр кардан, таҳлил ва хулосабарорӣ намуданро ташаккул диҳад. Дар ин раванд рушди тафаккури мантиқӣ ҳамчун яке аз омилҳои асосии ташаккули шахсияти ҷамаҷонибаи хонанда аҳаммияти махсус пайдо мекунад.

Зинаи ибтидоии таҳсилот давраи муҳимтарини ташаккули равандҳои зеҳнӣ ба ҳисоб меравад, зеро маҳз дар ҳамин марҳила асосҳои тафаккур, нутқ ва фаъолияти маърифатии хонандагон гузошта мешаванд. Фанни математика бо хусусияти мантиқӣ ва сохтори низомманди худ имкониятҳои фаровонро барои рушди тафаккури мантиқӣ фароҳам меорад. Ҳалли масъалаҳо, иҷрои машқҳои мантиқӣ, муқоиса, таҳлил, синтез ва умумисозӣ хонандаро ба андешаронии пайдарпай ва асоснок одат медиҳанд.

Дар заминаи ҷорӣ намудани Стандартҳои давлатии таълимии насли нав, ки рушди фаъолиятҳои таълимии универсалиро ҳадафи асосии раванди таълим мешуморанд, масъалаи ташаккули тафаккури мантиқӣ дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ аҳаммияти боз ҳам бештар касб менамояд. Аз омӯзгор талаб карда мешавад, ки равандҳои таълимиро ба тавре ташкил намояд, ки хонандагон на танҳо дониш гиранд, балки малакаҳои фикрронии мустақил, таҳлилий ва мантиқиро низ инкишоф диҳанд [6, с. 21].

Мақсади мақолаи мазкур таҳлили имкониятҳои рушди тафаккури мантиқӣ дар чараёни таълими фанни математика дар синфҳои ибтидоӣ, муайян намудани усулҳо ва воситаҳои самараноки ташаккули амалҳои мантиқӣ ва нишон додани нақши омӯзгор дар ин раванд мебошад.

Мантиқ илмест, ки қонунҳо ва шаклҳои тафаккури дурустро меомӯзад. Он шаклҳои тафаккурро аз мундариҷаи мушаххас абстракт намуда, муайян месозад, ки кадом фикр аз кадом фикри дигар бармеояд ва ба саволи асосии зерин ҷавоб меҷӯяд: инсон чӣ гуна тафаккур мекунад?

Асосгузори мантиқ ҳамчун илм файласуф ва олими Юнони Қадим — Арасту ба шумор меравад. Ӯ аввалин шуда назарияи хулосабарории мантиқиро таҳия намудааст [1, с. 35].

Ҳеҷ шакке нест, ки ҳар як омӯзгор бояд ба рушди тафаккури мантиқии хонандагон аҳаммияти ҷиддӣ диҳад. Ин масъала дар адабиёти методӣ ва дар шарҳҳои барномаҳои таълимӣ низ таъкид шудааст. Бо вучуди ин, омӯзгорон на ҳамеша медонанд, ки чӣ гуна метавонанд тафаккури мантиқии хонандагонро самаранок инкишоф диҳанд. Дар натиҷа, ин раванд аксаран худ ба худ сурат мегирад ва бисёр хонандагон усулҳои асосии тафаккури мантиқӣ, аз қабилӣ таҳлил, муқоиса, синтез ва абстрактатсияро пурра аз худ намеkunанд.

Нақши фанни математика дар рушди тафаккури мантиқӣ бениҳоят бузург аст. Омӯзгори машҳури рус В. А. Сухомлинский дар асарҳои худ ба масъалаи рушди тафаккури мантиқӣ дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ тавачҷуҳи хос зоҳир намудааст. Моҳияти таҳқиқоти ӯ ба омӯзиш ва таҳлили тарзи ҳалли масъалаҳои мантиқӣ аз ҷониби хонандагон ва муайян намудани хусусиятҳои тафаккури онҳо равона гардидааст. Ӯ дар китоби худ «Ман диламро ба хонанда медиҳам» дар бораи таҷрибаи кориаш чунин менависад: «Дар ҷаҳони атрофи мо ҳазорҳо масъала вучуддоранд. Онҳоро одамон ихтироъ кардаанд ва онҳо дар фолклор мисли муаммоҳо зиндагӣ мекунанд» [13, с. 54].

В. А. Сухомлинский тафаккури хонандагонро пайваста мушоҳида намуда, ба чунин хулоса омадааст, ки пеш аз ҳама бояд ба хонандагон омӯзонд, то онҳо тавонанд ашё, падидаҳо ва рӯйдодҳоро аз ҷиҳати зеҳнӣ дар маҷмӯъ дарк намоянд ва робитаҳои байни онҳоро фаҳманд.

Фанни математика барои рушди тафаккури мантиқӣ имкониятҳои васеъ фароҳам меорад, зеро дар чараёни омӯзиши он хонандагон на танҳо донишҳои мушаххас мегиранд, балки тарзи дуруст фикр карданро низ меомӯзанд. Ҳалли масъалаҳои математикӣ аз хонанда талаб мекунад, ки маълумотро таҳлил намояд, байни унсурҳои масъала робита барқарор кунад, хулосаи мантиқӣ барорад ва роҳи дурусти ҳалли масъаларо интихоб намояд.

Дар чараёни таълими математика тафаккури мантиқии хонандагон тавассути иҷрои машқҳои гуногун инкишоф меёбад. Аз ҷумла, масъалаҳои мантиқӣ, масъалаҳои дорои ҷанд қадам, супоришҳои муқоисавӣ ва масъалаҳои, ки талаб мекунад хонанда сабаби дуруст ё нодуруст будани ҳалли масъаларо исбот намояд, дар ин самт нақши муҳим доранд. Чунин машқҳо хонандагонро водор месозанд, ки на танҳо ҷавобро пайдо кунанд, балки раванди фикрронии худро асоснок намоянд.

Илова бар ин, истифодаи саволҳои роҳнамо аз ҷониби омӯзгор аҳамияти калон дорад. Саволҳои, ки хонандаро ба фикр кардан, андеша кардан ва ҳулосабарорӣ водор менамоянд, ба рушди тафаккури мантиқӣ мусоидат мекунад. Масалан: «Чаро ин ҳалли масъала дуруст аст?», «Оё роҳи дигари ҳал вучуд дорад?», «Агар шарт тағйир ёбад, натиҷа чӣ гуна мешавад?» [2, с. 44].

Ҳамин тариқ, омӯзгори математика бояд на танҳо ба додани дониш, балки ба ташаккули тафаккури мантиқии хонандагон аҳамияти махсус диҳад. Танҳо дар ин сурат таълими математика метавонад ба рушди ҳамаҷонибаи шахсияти хонанда мусоидат намояд.

Рушди тафаккури мантиқӣ дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ дар чараёни дарсҳои математика ба таври мақсаднок амалӣ карда мешавад. Муаллиф бо барномаи таълимии синфҳои ибтидоӣ кор намуда, аз синфи якум сар карда, супоришҳо ва вазифаҳои махсусеро ҷорӣ менамояд, ки ба рушди қобилиятҳои маърифатии хонандагон равона шудаанд. Дар ин раванд вазифаҳои иловагии рушдиҳанда ва вазифаҳои мантиқӣ истифода бурда мешаванд, ки аз хонандагон татбиқи донишҳоро дар шароити нав талаб мекунад.

Рушди тафаккури мантиқӣ ҷузъи ҷудонашавандаи раванди таълим ба ҳисоб меравад ва математика барои ин раванд заминаи мусоид фароҳам меорад. Ҳадафи асосӣ истифодаи ҳарчи пурратари имкониятҳои фанни математика дар ташаккули тафаккури мантиқии хонандагон мебошад. Бо вучуди ин, дар айни замон барномаи ягона ва мушаххаси рушди усулҳои тафаккури мантиқӣ вучуд надорад, ки ҳангоми омӯзиши математика ба таври пайдарпай татбиқ карда шавад [5, с. 78].

Аз ин рӯ, кор дар ин самт аксар вақт бидуни дарки равшани системаи усулҳо, мундариҷа ва пайдарпайии рушди онҳо анҷом меёбад.

Табиист, ки корро бо ҳар гуна усули мантиқӣ оғоз кардан мумкин нест, зеро дар дохили системаи усулҳои тафаккури мантиқӣ пайдарпайии қатъӣ вучуд дорад: ҳар як усул бар пояи усули қаблӣ ташаккул меёбад.

Синфи якум

Дар синфи якум системаи вазифаҳо аз якҷанд гурӯҳи масъалаҳо ва супоришҳои сохторёфта иборат мебошад, ки асосан ба муайян кардан, пайгирӣ, тақсим ва тағйир додани хусусиятҳои гуногуни объектҳо равона шудаанд. Ба чунин вазифаҳо намунаҳои зерин дохил мешаванд:

1. Вазифаҳо барои муайян кардани хусусиятҳо дар як ё якҷанд объект. Мақсади онҳо ҷалби тавачҷуҳи хонанда ба аҳамияти хусусияти мушаххас мебошад. Ин вазифаҳо дар шакли матнӣ сода ва фаҳмо пешниҳод мегарданд, ки имкон медиҳад онҳоро ҳатто ҳангоми кор бо хонандагоне, ки ҳанӯз хуб хонда наметавонанд, истифода бурд.

2. Вазифаҳо барои тақсим намудани объектҳо аз рӯи хусусиятҳои мустақим, ба монанди ранг, шакл ва андоза.

3. Вазифаҳо барои тақсим кардани объектҳо бо истифода аз инкори як хусусият, ки ба рушди фикрронии мантиқӣ мусоидат мекунад.

4. Вазифаҳои, ки ба тағйир додани хусусиятҳо вобаста мебошанд ва аз хонанда талаб мекунад, ки тағйиротро дарк ва шарҳ диҳад.

5. Ҳамон гуна вазифаҳо, вале дар шакли графикаи дигар ва расмитар пешниҳод мешаванд, ки дарки визуалии хонандаро тақвият медиҳанд.

6. Вазифаҳои, ки ёфтани фигураи гумшударо дар бар мегиранд, аз ҷумла вазифаҳои, ки дар шакли матритсаи нопурра (чадвал) пешниҳод мешаванд. Қобилияти ҳалли чунин вазифаҳо одатан нишондиҳандаи сатҳи баланди рушди зеҳнӣ ба ҳисоб меравад.

7. Дар системаи вазифаҳо ба рушди тафаккури шифохӣ-мантиқӣ мавқеи махсус дода мешавад, ки фаҳмидани сохторҳои нутқро бо истифода аз пайвандҳои «ва», «ё», «низ», «инчунин» ва калимаҳои «ҳама», «баъзе» ва «ҳар як» дар бар мегирад. [10, с. 79]

Синфи дуюм

Дар синфи дуюм корҳо оид ба инкишоф додани қобилияти иҷрои амалҳои одии мантиқӣ идома меёбанд. Вазифаҳои таснифот нисбат ба синфи якум мураккабтар шуда, бо

рушди қобилияти хонандагон барои сохтани занҷирҳои тафаккури мантиқӣ робитаи зич доранд.

Рушди тафаккури шифохӣ-мантиқӣ дар ин синну сол тавассути вазифаҳои амалӣ мегардад, ки ба муайян кардани ҳақиқӣ ё ғалат будани изҳорот ва ба фаҳмидани он, ки **чӣ чиз вучуд дорад ва чӣ чиз барои ҳама дуруст аст**, равона шудаанд. Дар чараёни таълим чунин намуди вазифаҳо истифода бурда мешаванд: санҷишҳои шифохӣ, ки дар онҳо як қатор калимаҳо пешниҳод мегардад: панҷ калима дар қавс ва як калима пеш аз онҳо. Хонандагон бояд ду калимаеро интихоб намоянд, ки барои калимаи пеш аз қавс мувофиқтаранд. Ин машқҳо барои инкишоф додани қобилияти гурӯҳбандӣ ва тасниф кардани ашё дар асоси аломати додашуда мусоидат мекунанд.

1. Кор бо занҷирҳои мантиқӣ, ки хонандаро ба пайдарпай фикр кардан одат медиҳад.
2. Кор бо диаграмма, ки дарки визуалӣ ва мантиқиро таъвият мебахшанд.
3. Кор бо тестҳои рақамӣ, ки таҳлил ва муқоисаи ададҳои талаб мекунанд.
4. Ҳалли масъалаҳои мантиқӣ, ки рушди тафаккури мустақилро таъмин менамоянд.
5. Ребусҳо ва муаммоҳо, ки шавқи хонандагонро ба омӯзиш зиёд мекунанд.
6. Супоришҳо барои ёфтани ҷавоби дуруст дар байни як қатор ҷавобҳои дуруст ва нодуруст бо шарҳи ҳатмии сабабҳои дуруст будани ҷавоб.
7. Таълими унсурҳои исбот, аз ҷумла масъалаҳо барои пур кардани ҷумлаҳои мураккаб ва масъалаҳои санҷиши мантиқӣ [15, с. 112].

Рушди тафаккури мантиқӣ дар синфҳои 3–4

Дар синфҳои сеюм ва чорум хонандагон бояд малакаи сохтани сатҳбандии мафҳумҳоро аз худ намоянд, мафҳумҳои умумитар ва маҳдудтарро фарқ карда тавонанд ва робитаҳои байни мафҳумҳои умумӣ ва мушаххасро муайян созанд. Дар ин марҳила рушди тафаккури мантиқӣ бо ташаккули қобилияти муайян намудани мафҳумҳо ва дар асоси он ҷудо кардани аломатҳои умумӣ ва хусусиятҳои фарқкунандаи мушаххас алоқаманд мебошад.

Масалан, дар равандаҳои муқоисавӣ чунин пайдарҳамӣ истифода бурда мешавад: бозӣ — хоккей; растанӣ — дарахт — дарахти сӯзанбарг. Ин гуна машқҳо ба хонандагон имкон медиҳанд, ки робитаи мантиқии байни мафҳумҳоро амиқтар дарк намоянд ва доираи тафаккури худро васеъ гардонанд.

Дар синфи чорум ба рушди малакаҳои таҳлилий диққати махсус дода мешавад. Тавре ки дар боло зикр гардид, дар синфҳои якум ва дуюм таҳлил асосан ба омӯзиши як объекти алоҳида равона шуда бошад, дар синфҳои сеюм ва чорум қобилияти таҳлили робитаҳои байни объектҳо ва падидаҳо ташаккул меёбад. Ба чунин робитаҳо муносибатҳои «қисм ва кулл», муқоисаву муқобилгузорӣ, сабаб ва натиҷа, инчунин мавҷудияти робитаҳои муайяни функционалӣ дохил мешаванд.

Барои рушди ин малакаҳо дар дарсҳои математика чунин супоришҳо ва машқҳо пешниҳод мегарданд:

1. Машқҳо барои тасниф кардани ашё аз рӯи чинс, масалан: моҳӣ, паррандаҳо, ҳайвонот ва ғайра.
2. Машқҳо барои муқаррар намудани пайдарпайии тобеияти мафҳумҳо (умумӣ ва маҳдуд намудани мафҳумҳо). Масалан, муайян кардани мафҳуми тангтарин ё васеътарин дар силсилаи зерин: бутта — растанӣ — буттамева — малина; «писар» — «хонанда» — «хонандаи синфи дуюм».
3. Тартиб додани таърифҳо, ки ба ташаккули тафаккури дақиқ мусоидат мекунанд.
4. Рушди қобилияти муайян намудани хусусиятҳои умумӣ дар калимаҳо ва мафҳумҳо.
5. Машқҳо барои инкишоф додани амалиёти мантиқии инкор, ки яке аз унсурҳои асосии тафаккури мантиқӣ мебошад.
6. Машқҳо барои истифодаи дурусти микдордиҳандаҳои универсалӣ ва экзистенциалӣ, аз ҷумла «ва», «ё», «баъзе», «ҳар».
7. Машқҳо бо тасвирҳои графיקии мафҳумҳо, ки дарки мантиқиро тавассути воситаҳои визуалӣ инкишоф медиҳанд.
8. Масъалаҳои мантиқӣ, ки хонандаро ба андешаронии мустақил водор месозанд.
9. Муаммоҳо, ки шавқ ва фаъолнокии маърифатиро таъвият мебахшанд [8].

Рушди тафаккури мантиқӣ дар заминаи ҷорӣ намудани Стандарти давлатии таълимии синфҳои ибтидоии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои зинаи ибтидоии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ аҳамияти махсус касб мекунанд. Стандарти давлатии таълимии насли нав ҳадафҳои навро барои таҳсилоти ибтидоӣ муайян менамояд.

Имрӯз хонандагони синфи ибтидоӣ бояд на танҳо хондан, навиштан ва ҳисоб кардано аз худ намоёнд, балки як қатор малакаҳои муҳимми дигарро низ инкишоф диҳанд. Пеш аз ҳама, суҳан дар бораи ташаккули фаъолиятҳои таълимии универсалӣ меравад, ки малакаҳои омӯзиширо дар бар мегиранд, аз ҷумла малакаҳои ҳалли масъалаҳои эҷодӣ, ҷустуҷӯ, таҳлил ва тафсири иттилоот.

Илова бар ин, дар хонандагон бояд ангезаи омӯзиш, худшиносӣ ва қобилияти худбаҳодиҳӣ ташаккул ёбад. Агар қаблан омӯзгорон асосан ба омӯзонидани донишҳои фанӣ, аз ҷумла математика, диққат меоданд, имрӯз онҳо бояд хонандагонро ба ҳалли масъалаҳои нав ва ғайристандартӣ бо истифода аз маводди шинос омода созанд.

Ин талабот маъноӣ онро дорад, ки ҳатто дар зинаи ибтидоии таҳсилот хонандагон бояд унсурҳои асосии раванди таълим мантиқиро, аз қабилӣ муқоиса, тасниф, умумисозӣ, таҳлил ва ҳулосабарорӣ, аз худ намоёнд. Аз ин рӯ, яке аз вазифаҳои муҳимтарини омӯзгори мактаби ибтидоӣ рушди тафаккури мустақилонаи мантиқии хонандагон мебошад. Чунин тафаккур ба онҳо имкон медиҳад, ки ҳулоса бароранд, далел пешниҳод намоёнд, изҳороти мантиқӣ созанд, андешаҳои худро асоснок кунанд ва дар ниҳоят мустақилона дониш ба даст оранд.

Маҳз фанни математика имкониятҳои фаровонро фароҳам меорад, ки тавассути он ин ҳадафҳо дар амал татбиқ гарданд.

Қаблан муҷаҳҳаз намудани хонандагон бо дониш, малака ва қобилиятҳои амиқ ҳадафи асосии раванди таълим ба ҳисоб мерафт. Имрӯз бошад, ҳадафҳои муассасаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ тағйир ёфтаанд. Таълими муосир на танҳо ба интиқоли дониш, балки пеш аз ҳама ба рушди шахсияти хонанда равона шудааст [9, с. 125].

Дар шароити кунунӣ рушди фаъолиятҳои таълимии универсалӣ ба ҳадафи асосӣ табдил ёфтааст. Ин фаъолиятҳо ба хонандагон қобилияти мустақилона омӯзиш кардан, интиҳоби маълумоти зарурӣ аз манбаъҳои гуногуни иттилоотӣ, худрушд ва такмили шахсиёро фароҳам меоранд. Стандартҳои нави давлатии таълимии Ҷумҳурии Тоҷикистон барои таҳсилоти умумӣ низ ин равишро таъкид намуда, ҳадафи асосии раванди таълимиро рушди фаъолиятҳои таълимии универсалӣ муайян мекунад [4, с. 132].

Тибқи стандартҳои нави фаъолиятҳои таълимии универсалӣ ба чор гурӯҳ ҷудо мешаванд: шахсӣ, танзимкунанда, маърифатӣ ва муоширатӣ. Дар навбати худ, фаъолиятҳои маърифатии универсалӣ фаъолиятҳои таълимии умумӣ, мантиқӣ ва ҳалли проблемаҳо (масъалаҳо)-ро дар бар мегиранд.

Фаъолиятҳои мантиқии универсалӣ чунинанд:

таҳлили объектҳо бо мақсади муайян кардани хусусиятҳои муҳим ва ғайримуҳим;

- синтез — сохтани як кулл аз қисмҳо, аз ҷумла бо пур кардани ҷузъҳои гумшуда;
- интиҳоби асосҳо ва меъёрҳо барои муқоиса, силсилабандӣ ва таснифи объектҳо;
- умумисозӣ ва баровардани ҳулосаҳо;
- муқаррар намудани муносибатҳои сабабу натиҷа;
- сохтани занҷири мантиқии мулоҳиза;
- исбот;
- таҳия ва асоснок намудани фарзияҳо [1, с. 90].

Дарсҳои мантиқӣ метавонанд ҳам дар шакли кори мустақилона ва ҳам дар шакли кори фардӣ ё гурӯҳӣ ташкил карда шаванд. Муфид аст, ки ба хонандагон пешниҳод карда шавад масъалаҳои ҳалношуда ё мушкилро дар хона бо риояи принсипи иштироки ихтиёрӣ андеша кунанд, ҳамзамон онҳоро барои ба даст овардани натиҷаҳои мусбат ҳавасманд гардонанд. Таҷриба нишон медиҳад, ки азхудкунии бисёре аз мавзӯҳо дар ҷараёни кори гурӯҳӣ самараноктар сураш мегирад.

Усулҳои асосии рушди тафаккури мантиқӣ инҳоянд: муқоисаи объектҳо; таҳлил ва синтез; умумисозӣ; тасниф; муайян ва идома додани нақшҳо; ҳалли масъалаҳои ғайристандартӣ [14, с. 78].

То охири синфи чорум метавон аз санҷишҳои махсуси арзёбӣ истифода бурд, то муайян карда шавад, ки хонандагон то кадом андоза амалҳои асосии мантиқиро аз худ намудаанд. Дар ин марҳила хонандагон бояд қодир бошанд:

- объектҳоро тасниф намоёнд ва нақшҳои гуногунро шиносанд;
- объектҳоро аз рӯи аломатҳои гуногун муқоиса ва силсилабандӣ кунанд;
- изҳороти дуруст ва нодурустро фарқ намоёнд;
- бо истифода аз микдордиҳандаҳои универсалӣ ва экзистенсиалӣ байни изҳороти дуруст ва нодуруст тафовут гузоранд;

- занчирҳои тафаккури мантиқӣ созанд.

То анҷоми зинаи ибтидоии таҳсилот ин вазифаҳо бояд дар доираи рушди аксари хонандагон қарор гиранд. Вазифаҳо ва супоришҳои минбаъда бо дарназардошти траекторияи фардии рушди ҳар як хонанда муайян карда мешаванд.

Аз гуфтаҳои боло бармеояд, ки то анҷоми зинаи ибтидоии таҳсилот хонандагон бояд унсурҳои асосии амалиётҳои мантикиро, аз қабилӣ муқоиса, тасниф, умумисозӣ ва дигар амалҳои зехниро, аз худ карда бошанд. Воситаҳои самараноки рушди тафаккури мантиқӣ дар синфҳои ибтидоӣ бозҳои таълимӣ, «гармкунии зехнӣ», вазифаҳои ҷустуҷӯи мантиқӣ, инчунин озмоишҳо ва машқҳои ҷолиб ба ҳисоб мераванд. Пешниҳоди гуногунҷабҳаи чунин супоришҳо ба хонандагон таъсири мусбати эҳсосӣ расонида, шавқ ва ғайриятиҳои маърифатии онҳоро тақвият мебахшад.

Дар ин замина яке аз вазифаҳои муҳимтарини омӯзгорони синфҳои ибтидоӣ рушди ҳамаи сифатҳо ва намудҳои тафаккурест, ки ба хонандагон имкон медиҳанд ҳулоса бароранд, мулоҳиза ронанд ва дар ниҳоят мустақилона дониш ба даст оранд ва мушкilotро ҳал намоянд.

Барои рушди мақсадноки малакаҳои зехнӣ дар асоси чунин усулҳои тафаккур, ба монанди таҳлил, синтез, қиёс, умумисозӣ, тасниф, ҷандирӣ ва тағйирпазирии фикр, зарурати истифодаи методологияи махсус тарҳрезӣшуда ба миён меояд. Ин гуна малакаҳо на танҳо ба фанни математика, балки ба ташаккули тафаккури умумӣ ва рушди нутқ низ алоқаманд мебошанд.

Дарсҳои иловагӣ оид ба омӯзиши асосҳои мантиқ метавонанд дар азҳудкунии ин малакаҳо ба хонандагони синфҳои ибтидоӣ кумаки муассир расонанд. Раванди таълим бояд ба тавре ташкил карда шавад, ки:

- хонандагон малакаҳои тафаккури визуалӣ-маҷозиро, ки барои ин синну сол хос мебошанд, ғайрилоба истифода баранд;
- омӯзиш хусусияти спиралӣ дошта бошад, яъне ҳар як дониши нав бар пояи дониш ва таҷрибаи қаблӣ ташаккул ёбад;
- шавқ, ҳайрат ва хоҳиши иҷрои вазифаҳо ҳамчун анғезаи асосии ғайриятиҳои хонандагон хизмат кунанд [13, с. 167].

Ҳадафи асосии чунин раванд ҳавасмандгардонии ғайриятиҳои маърифатии хонандагон, тақвияти раванди омӯзиш ва парвариши истиқлолият ва ғайриҳои ҳамчун сифатҳои шахсият мебошад. Дар натиҷа, рушди тафаккури мантиқӣ ба хонандагон имкон медиҳад, ки далел пешниҳод намоянд, изҳороти мантиқӣ созанд, андешаҳои ҳудро асоснок кунанд ва дар ниҳоят мустақилона дониш ба даст оранд.

Рушди тафаккури мантиқӣ яке аз вазифаҳои калидии таҳсилоти муосир ба ҳисоб меравад, зеро он заминаи ташаккули шахсияти мустақил, ғайрилоба ва эҷодкори хонандаро фароҳам меорад. Таҳлил нишон медиҳад, ки зинаи ибтидоии таҳсилот давраи ҳалқунанда дар рушди равандҳои зехнӣ мебошад ва маҳз дар ҳамин марҳила асосҳои амалҳои мантиқӣ, аз қабилӣ муқоиса, таҳлил, синтез, тасниф ва умумисозӣ гузашта мешаванд.

Фанни математика бо хусусияти мантиқӣ ва сохтори низомиҳои худ имкониятҳои фаровонро барои рушди тафаккури мантиқии хонандагон фароҳам меорад. Истифодаи мақсадноки супоришҳо ва машқҳои мантиқӣ, бозҳои таълимӣ, масъалаҳои ғайристандартӣ, вазифаҳои ҷустуҷӯӣ ва кори гурӯҳӣ имкон медиҳад, ки ғайриятиҳои маърифатии хонандагон ғайрилоба гардонидида шавад ва малакаҳои фикрронии мустақил ташаккул ёбанд [12, с. 45].

Масалан: Мо метавонем барои ҳар синф, масъалаи ҳаётии мантиқӣ бо истифодаи фанни математика омода намуда, онҳоро дар шакли супориш ва бо шарҳи кӯтоҳи мантиқӣ пешниҳод намоем. Ин масъалаҳо на танҳо ба ҳисоб ва ҳисобкунии одӣ асос ёфтаанд, балки қобилияти таҳлил, муқоиса, тасниф ва ҳулосабарории хонандаро низ рушд медиҳанд.

Масъалаҳо метавонанд чунин тарҳрезӣ шаванд:

- **Синфи 1:** шинохтани хусусиятҳо, муқоиса кардани объектҳо, тақсим ва ҳисобкунии одӣ.
- **Синфи 2:** сохтани занҷирҳои мантиқӣ, муайян кардани дуруст ё нодуруст будани изҳорот, кор бо микдордиҳандаҳои “ҳама” ва “баъзе”.
- **Синфҳои 3–4:** таҳлил ва синтез, сохтани сатҳбандии мафҳумҳо, муайян кардани робитаҳои сабабу натиҷа ва ҳалли муаммоҳои ғайристандартӣ.

Ҳар масъала бояд бо шарҳи кӯтоҳи мантиқӣ пешниҳод карда шавад, то хонандагон қадам ба қадам равандҳои фикркуниро фаҳманд ва малакаи тафаккури мантиқии худро инкишоф диҳанд.

Бо ин роҳ, хонандагон на танҳо дониш ва малақаҳои математикӣ, балки қобилияти ҳулосабарорӣ, таҳлил, муқоиса ва таснифро низ аз худ мекунанд. Ин малақаҳо ба рушди зехнии умумӣ ва тайёр кардани хонандагон барои ҳалли масъалаҳои воқеии ҳаёт кумак мерасонанд.

Синфи 1

1. Дар анбар 2-то себи сурх ва 3-то себи сабз ҳаст. Агар 1 себи сурхро гирем, чанд себ боқӣ мемонад?

2. Дар қутғи 4-то китоби калон ва 2-то китоби хурд ҳаст. Ҳамаи китобҳоро ба ду гурӯҳ ҷудо кунед: калон ва хурд.

3. Дар болои миз 3-то шакл ҳаст: секунча, квадрат, чоркунча. Агар 1 шакл секунча бошад, чанд шакли дигар боқӣ мемонад?

4. Дар ҷузвдон 5-то қалам ҳаст: 2-то сурх, 2-то сабз, 1-то кабуд. Кадом намуди ранги қалам бештар аст?

Синфи 2

1. Дар синф 2-то духтар ва 3-то писар ҳаст. Агар духтарон пеш равад, чанд писар пас мемонад?

2. Агар ҳар як себ сабз бошад ва 1 себи калон дида шавад, ранги себи дигар чигуна аст?

3. Меҳрвон соати 2 ба мактаб меравад ва соати 5 бармегардад. Чанд соат ӯ дар мактаб буд?

4. Дар боғ 3-то дарахти себ ва 2-то дарахти нок ҳаст. Агар 1-то дарахт себ бурда шавад, чанд дарахти себ боқӣ мемонад?

Синфи 3

1. Агар ҳар нафаре, ки китоб мехонад, донишомӯз мешавад ва Али китоб мехонад, оё Али донишомӯз мешавад?

2. Дар хонаи Хуршед 3-то дастмоли сурх, 2-то дастмоли сабз ва 1-то дастмоле зард ҳаст. Агар як дастмол сабз ва як дастмол зард истифода шавад, чанд дастмоли сурх боқӣ мемонад?

3. Дар синф 10-то хонанда ҳаст. Агар 6-то нафар духтар ва 4-то нафар писар бошанд, чанд духтар ва чанд писар боқӣ мемонад?

4. Дар хона 5 ҳайвон ҳаст: саг, гурба, мор, парранда, моҳӣ. Агар моҳӣ дар об мемонад ва дигарон заминӣ ҳастанд, оё ҳамаи ҳайвонҳо ба замин мераванд? [3, с. 55]

Синфи 4

1. Дар боғ 4-то дарахти себ, 3-то дарахти нок ва 2-то дарахти гелос ҳаст. Агар 2-то дарахт нок ва 1 дарахт гелос бурда шавад, чанд дарахти себ боқӣ мемонад?

2. Дар шифохонаи мактаб 5 хонанда ҳаст, ки 3 нафар бемор ва 2 нафар солиманд. Агар 1 нафар бемор шифо ёбад, чанд нафар бемор боқӣ мемонад?

3. Дар синф 12-то китоб ҳаст: 5-то китоб калон ва 7-то хурд. Ҳамаи китобҳоро ба гурӯҳҳо ҷудо кунед.

4. Дар мактаб 3 гурӯҳи хонандагон ҳаст: гурӯҳи 1 – 6 нафар, гурӯҳи 2 – 5 нафар, гурӯҳи 3 – 4 нафар. Ҳамагӣ чанд нафар хонандагон ҳастанд?

Муайян гардид, ки рушди тафаккури мантиқӣ бояд хусусияти системавӣ ва пайдарпай дошта бошад: аз таҳлили объектҳои алоҳида дар синфҳои ибтидоӣ то дарки робитаҳои мураккаби байни мафҳумҳо ва падидаҳо дар синфҳои болоии зинаи ибтидоӣ. Ин равиш ба хонандагон имкон медиҳад, ки на танҳо донишҳои фанниро аз худ намоянд, балки онҳоро дар шароити нав татбиқ карда тавонанд.

Дар заминаи чорӣ намудани Стандартҳои давлатии таълимии насли нав рушди фаъолиятҳои таълимии универсалӣ, аз ҷумла фаъолиятҳои мантиқӣ, аҳамияти махсус касб мекунад. Аз ин рӯ, яке аз вазифаҳои муҳимми омӯзгори мактаби ибтидоӣ ташкили раванди таълим ба тавре мебошад, ки хонандагон тавонанд ҳулоса бароранд, далел пешниҳод кунанд, изҳороти мантиқӣ созанд ва мустақилона дониш ба даст оранд.

Ҳамин тариқ, таълими математика дар синфҳои ибтидоӣ на танҳо воситаи азхудкунии донишҳои ҳисобӣ, балки омили муассири рушди тафаккури мантиқӣ ва ташаккули шахсияти ҳамаҷонибаи хонанда ба шумор меравад.

Адабиёт

1. Аристотель. Органон. – Маскав: Эксмо, 2001. – 320 с.
2. Авазова, М.И., Саъдиев, Б.С. Методика преподавания математики в начальной школе. – Душанбе: Ирфон, 2015. – 184 с.
3. Ахмедов, Ш. Методикаи таълими математика дар мактабҳои миёна. — Душанбе: Дониш, 2018. — 256 с.
4. Баранова, Н.В. Развитие логического мышления у младших школьников. – Санкт-Петербург: Питер, 2010. – 176 с.
5. Беспалько, В. П. Педагогика и прогрессивные технологии обучения. — Москва: Педагогика, 1995. — 343 с.
6. Государственный стандарт образования Республики Таджикистан. Начальное общее образование. – Душанбе: 2018. – 48 с.
7. Давлатов, Ш.Ш. Педагогика ва методикаи таълим дар мактаби ибтидоӣ. – Душанбе: Ҷумҳурият, 2020. – 200 с.
8. Давыдов, В. В. Развитие мышления учащихся. — Москва: Педагогика, 2000. — 384 с.
9. Кабулов, М.Р. Методические основы обучения математике в начальной школе. – Душанбе: Ирфон, 2017. – 144 с.
10. Қодинова, М. Дидактикаи муосир: назария ва амалия. — Хуҷанд: Нури маърифат, 2017. — 298 с.
11. Лернер, И.Я. Психология развития ребенка. – Москва: Академия, 2012. – 512 с.
12. Сафаров Ҷ. Рушди тафаккури мантиқии хонандагон дар раванди таълими математика. Душанбе 2010.- 322 с.
13. Сухомлинский, В.А. Сердце отдаю детям. – Маскав: Просвещение, 1980. – 256 с.
14. Сайфиддинов, Ҳ. Технологияҳои муосири таълим. — Душанбе: Ирфон, 2020. — 212 с.
15. Холов, Н. Фардиқунонии раванди таълим дар муассисаҳои умумӣ. — Душанбе: Маориф, 2019. — 180 с.

РУШДИ ТАФАККУРИ МАНТИҚӢ ДАР ТАЪЛИМИ ФАНИ МАТЕМАТИКА

Мақолаи мазкур ба таҳлили рушди тафаккури мантиқӣ дар ҷараёни таълими фанни математика дар синфҳои ибтидоӣ бахшида шудааст. Дар он аҳамияти ташаккули амалҳои мантиқӣ, аз қабيلي таҳлил, синтез, муқоиса, умумисозӣ ва тасниф дар рушди зеҳнии хонандагон нишон дода шудааст. Мақола тарзи системавӣ ва пайдарпайи ташаккули тафаккури мантиқиро дар синфҳои 1–4 таҳлил мекунад, вазифаҳо ва машқҳои мувофиқро барои ҳар синф пешниҳод мекунад. Дар он таъкид мешавад, ки фанни математика на танҳо воситаи азхудкунии донишҳои ҳисобӣ, балки муҳити муассир барои рушди тафаккури мантиқӣ ва малакаҳои фикрронии мустақил мебошад. Ҳамчунин усулҳо ва воситаҳои самараноки рушди тафаккури мантиқӣ, аз ҷумла супоришҳои мантиқӣ, бозигҳои таълимӣ, вазифаҳои ҷустуҷӯӣ ва машқҳои ғайристандартӣ таҳлил шудаанд. Ҳадафи мақола муайян намудани роҳҳои мақсадноки ташаккули тафаккури мантиқӣ барои фароҳам овардани қобилияти ҳуљосабарорӣ, исбот, таҳлилу синтез ва фикрронии мустақил дар хонандагони синфҳои ибтидоӣ мебошад. Мақола метавонад барои омӯзгорон, методистон ва мутахассисони соҳаи педагогикаи ибтидоӣ ҳамчун манбаи назариявӣ ва амалии усули муфид бошад.

Калидвожаҳо: тафаккури мантиқӣ, фанни математика, синфҳои ибтидоӣ, амалҳои мантиқӣ, таҳлил, синтез, муқоиса, умумисозӣ, тасниф, рушди зеҳнӣ.

ФОРМИРОВАНИЕ ЛОГИЧЕСКОГО МЫШЛЕНИЯ В ОБУЧЕНИИ МАТЕМАТИКЕ

Статья посвящена “Развитие логического мышления в обучении предмету математика” анализу развития логического мышления в процессе обучения математике в начальных классах. Рассматривается значение формирования логических операций, таких как анализ, синтез, сравнение, обобщение и классификация, в умственном развитии учащихся. В статье системно и последовательно анализируется формирование логического мышления с 1 по 4 класс, приводятся соответствующие задания и упражнения для каждого уровня. Отмечается, что математика является не только средством усвоения вычислительных навыков, но и эффективной средой для развития логического мышления и самостоятельного мышления. Анализируются методы и средства, способствующие развитию логического мышления, включая логические задания, обучающие игры, поисковые упражнения и нестандартные задачи. Цель статьи — определить целенаправленные подходы к формированию логического мышления, способствующие развитию у школьников навыков анализа, синтеза, вывода и самостоятельного мышления. Статья представляет практическую и теоретическую ценность для педагогов, методистов и специалистов по начальному образованию.

Ключевые слова: логическое мышление, математика, начальные классы, логические операции, анализ, синтез, сравнение, обобщение, классификация, интеллектуальное развитие.

DEVELOPMENT OF LOGICAL THINKING IN MATHEMATICS EDUCATION

This article focuses on the analysis of the “development of logical thinking in the process of teaching mathematics in primary school”. It emphasizes the importance of forming logical operations such as analysis, synthesis, comparison, generalization, and classification in the intellectual development of students. The article systematically and sequentially examines the development of logical thinking from grades 1 to 4, providing appropriate tasks and exercises for each level. It is noted that mathematics serves not only as a means of mastering computational skills but also as an effective environment for developing logical thinking and independent reasoning. Methods and tools that facilitate the development of logical thinking, including logical tasks, educational games, exploratory exercises, and non-standard problems, are analyzed. The aim of the article is to identify purposeful approaches to the formation of logical thinking that help students develop skills in analysis, synthesis, drawing conclusions, and independent reasoning. The article is intended as a valuable theoretical and practical resource for teachers, methodologists, and specialists in primary education.

Keywords: logical thinking, mathematics, primary school, logical operations, analysis, synthesis, comparison, generalization, classification, intellectual development.

Дар бораи муаллиф

*Исмоилова Сабоҳат Иброҳимовна
Докторант (PhD) аз рӯи ихтисоси
математика
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 17
E-mail: isabohat668@gmail.com*

About the author

*Ismoilova Sabohat Ibromimovna
Doctoral (PhD), specializing in mathematics
Tajik National University
734025 Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki ave., 17
E-mail: isabohat668@gmail.com*

Об авторе

*Исмоилова Сабоҳат Иброҳимовна
Докторант (PhD), специализация
математики
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки 17
E-mail: isabohat668@gmail.com*

МЕТОДЫ РЕШЕНИЯ ТЕКСТОВЫХ ЗАДАЧ КАК СРЕДСТВО АКТИВИЗАЦИЯ МЫСЛИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ

Бадалова М. А.

*Таджикский государственный педагогический
университет имени Садриддина Айни*

Мы встречаемся с задачей каждый раз, когда ищем средства для достижения некоторой цели. Когда у нас есть цель, которую мы не можем осуществить немедленно, мы думаем о средствах для её достижения, и так ставится задача. Решение задач было главной трудностью в обучении математике со времён папируса Ринда. Труд Евклида можно рассматривать как педагогический подвиг: раскрыт большой предмет геометрии в удобных задачах. Решение задач и сейчас, на мой взгляд, — главное затруднение в обучении на среднем уровне, и неудобно, что такая очевидная вещь должна быть подчеркнута [6, с. 223–225].

Значительное внимание в процессе обучения уделяется решению текстовых задач, что подчёркивает их роль не только как инструмента формирования ключевых математических понятий, но и как основного средства развития навыков построения математических моделей реальных процессов, а также стимулирования мыслительной активности обучающихся. По известному определению Ф. Энгельса, математика изучает количественные отношения и пространственные формы действительного мира, которые отделяет от их содержания. Сущность математики составляют абстракции и обобщения, а особенностью ее является специальный язык, знаковая символика. Математика свойственна формализация знаний, оно оперирует формальными структурами связей и отношений. Математика – наука дедуктивная, и ведущим методом построения ее современных теорий является аксиоматический метод.

Современные подходы к определению понятия «задача» могут быть условно классифицированы на две основные группы в зависимости от того, к какой системе координат оно применяется. Первая группа включает интерпретации, характерные для работ в области кибернетики, дидактики и методики обучения. В этих исследованиях задача рассматривается как объективная ситуация внешней деятельности, поддающаяся анализу и описанию независимо от субъекта, осуществляющего эту деятельность. Психология же акцентирует внимание не на самой задаче, а на процессе её решения, трактуя его как специфический вид умственной деятельности. В современной психологии, кибернетике и логике прослеживается тенденция к углублённому исследованию структуры и характера задач, а не только методов их решения. Так, английский исследователь У. Рейтман в монографии «Познание и мышление (моделирование на уровне информационных процессов)» (М.: Мир, 1968) подчёркивает: «Для понимания того, каким образом человек решает задачи определённого типа, необходимо иметь чёткое представление о структуре самой задачи». Одна из глав его работы, посвящённой эвристическому программированию, специально ориентирована на анализ задач как объектов исследования [6, с. 123]. В советской психологической науке процесс решения задач интерпретируется как сложный аналитико-синтетический процесс, представляющий собой целенаправленное взаимодействие познающего, мыслящего субъекта с объективным содержанием решаемой задачи [13, с. 123–124]. Одной из основ педагогики математики, наряду с логикой, является психология. К. Д. Ушинский писал: «Если педагогика хочет воспитывать человека во всех отношениях, то она должна прежде узнать его во всех отношениях. Психология в отношении своей приложи мости к педагогике и своей необходимости для педагогики занимает первое место между всеми науками» [14, с. 23-28]. Одним из ключевых видов учебной деятельности обучающихся является решение задач, в процессе которого осуществляется усвоение математических знаний, умений и навыков. Данная деятельность способствует активизации и корректировке учебно-познавательной активности учащихся. Формирование необходимых умений выступает одной из приоритетных целей обучения в начальной школе. Своевременно и полноценно сформированные умения обеспечивают успешное продвижение школьников в образовательном процессе и служат основой для их дальнейшей учебной и профессиональной деятельности. Задачи в обучении математике выступают одновременно и средством, и целью учебного процесса. Благодаря этому они занимают значимое место в структуре математического образования, способствуя формированию системы знаний,

развитию творческого мышления обучающихся, выполняя важную познавательную функцию и стимулируя интеллектуальное развитие.

Методическая и педагогическая практика подтверждает, что решение математических задач является одним из ключевых средств формирования у школьников системы базовых математических знаний, умений и навыков и выступает ведущим видом деятельности в процессе изучения математики. Однако в реальной практике массового обучения их роль нередко сводится к выполнению функции контроля и оценки уровня сформированной фактических математических знаний, в то время как их потенциал для диагностики других компонентов математического развития и воспитательных задач практически не используется.

Между тем действительная значимость математических задач раскрывается лишь при рассмотрении их места и функций в целостной системе школьного математического образования, включающей обучение, воспитание и развитие обучающихся, а также их подготовку к трудовой деятельности в условиях современного производства. В этой связи проблема целенаправленного математического развития школьников справедливо занимает одно из центральных мест в современной педагогической психологии, дидактике и методике преподавания математики.

Педагогический опыт ведущих учителей показывает, что инновационность методов обучения математике заключается прежде всего в смещении акцента с механического запоминания учебного материала на его глубокое осмысление, осознанное усвоение и формирование у учащихся навыков самостоятельного и творческого применения знаний в учебной деятельности. Эту же идею подчёркивал известный советский специалист в области технической кибернетики Фельдбаум А. А., отмечавший, что накопление знаний важно, но не является определяющим фактором: многие конкретные сведения могут быть забыты, однако сформированные на их основе интеллектуальные качества позволяют человеку успешно справляться со сложнейшими задачами, демонстрируя высокий уровень культуры мышления.

Существенный вклад в разработку методики обучения решению текстовых задач внесли исследователи Колягин Ю. М., Пойа Д., Столяр А. А. В отечественных учебниках, в частности у Истоминой Н. Б. вопросам работы с текстовыми задачами уделено значительное внимание, что обусловлено их высоким практическим и развивающим потенциалом.

Решение текстовых задач требует от учащихся понимания конкретной ситуации, опоры на развитое пространственное воображение, а также владения умением строить модель условия задачи с помощью различных средств — рисунков, схем или других наглядных представлений.

Эффективность развивающего и воспитывающего воздействия математического образования во многом определяется степенью реализации в учебной практике потенциальных функций каждой конкретной задачи — наряду с её ведущей, наиболее очевидной функцией. При этом возможности одновременного выполнения задач нескольких образовательных, развивающих и воспитательных функций достаточно велики даже в рамках решения одной, содержательно насыщенной математической задачи.

Рассмотрим пример математической задачи: “Окружность, не касаясь квадрата, катится по его периметру без проскальзывания. Сколько полных оборотов совершит окружность до возвращения в исходное положение, если длина стороны квадрата равна длине окружности?”

Корректное решение данной задачи в значительной мере зависит от умения учащихся выполнить точный чертёж, адекватно представить переход движения окружности с одной стороны квадрата на соседнюю, а также грамотно осуществить необходимые вычисления. При этом обоснование решения опирается на ряд фундаментальных математических положений: свойства квадрата, свойства касательной к окружности, а также понятия длины окружности и периметра квадрата.

В данном примере отчётливо проявляются несколько групп педагогических функций задачи:

- **Обучающие функции** — формирование и закрепление понятий касательной и её ключевых свойств, уточнение представлений о геометрических фигурах и их измерениях.
- **Развивающие функции** — развитие пространственного воображения, умения строить и использовать математическую модель, анализировать условие задачи, выделять существенные элементы ситуации.
- **Воспитательные функции** — повышение познавательного интереса благодаря нестандартной постановке, формирование внимания, мотивации к поиску рациональных способов решения и совершенствованию собственной учебной деятельности.

Следует подчеркнуть, что потенциал данной задачи позволяет при необходимости значительно расширить спектр её развивающих и обучающих возможностей.

“В настоящее время процесс обучения математике в начальных классах общеобразовательных учреждений республики осуществляется по двум системам: традиционной и компетентности. Кроме того, для повышения эффективности современных уроков необходимо формировать логическое мышление учащихся начальных классов, а также развивать у них компетенции (навыки и умения), имеющие математический характер” [3, с. 320].

Несмотря на это, в массовой школьной практике математические задачи зачастую рассматриваются лишь как инструмент контроля и оценки уровня фактических знаний и навыков учащихся, а их роль в развитии мышления и воспитании личности остаётся недооценённой. Между тем полный педагогический потенциал математических задач может быть реализован лишь в том случае, если их место и функции будут определены в контексте всей системы математического образования — обучения, воспитания и развития школьников, включая их подготовку к деятельности в условиях современного высокотехнологичного производства.

В процессе решения математических задач у учащихся формируются важные универсальные учебные умения, такие как:

- способность планировать собственную деятельность;
- умение осознанно и внимательно воспринимать учебную информацию;
- умение аргументировать каждый этап выполняемых действий;
- навык рационального оформления результатов работы;
- способность к осуществлению самоконтроля [1].

Василевский А. Б. в работе «Обучение решению задач» подчёркивает, что формирование у школьников математической деятельности в процессе решения текстовых задач является важнейшим компонентом обучения математике в начальной школе. В связи с этим значительное внимание уделяется комплексному использованию конструктивных, графических и аналитических методов, поиску гипотез, выявлению свойств различных множеств и др. В ходе работы над текстовыми задачами учащиеся осваивают как общие, так и частные методы решения, развивают навыки поиска путей их применения [5].

Целесообразно обучать школьников правилам выполнения отдельных мыслительных действий, алгоритмам, опорным правилам и эвристическим схемам, обеспечивающим эффективное выполнение основных видов учебной деятельности. Математика, наряду с другими учебными дисциплинами, способствует всестороннему развитию личности учащегося. Полученные в процессе обучения математике знания, умения и навыки, а также сформированный интеллектуальный потенциал должны обеспечивать успешную адаптацию выпускников к динамично изменяющимся условиям профессиональной деятельности.

Именно поэтому задача развития умственных способностей, логического и творческого мышления обучающихся рассматривается в современных условиях как одна из ключевых целей математического образования. Психологи отмечают, что наиболее общим показателем умственного развития школьника является его обучаемость. Метод или способ решения задачи представляет собой систему предписаний и указаний, позволяющих эффективно осуществить деятельность, направленную на достижение результата.

Для большинства стандартных задач школьного курса возможно формирование алгоритмов решения. При этом наибольшего педагогического эффекта удаётся достигнуть тогда, когда учащиеся не получают готовый алгоритм от учителя, а самостоятельно или в группе открывают его, опираясь на рассмотрение одной–двух модельных задач. Решение же нестандартных задач требует владения эвристическими методами. По утверждению Пойа Д., «эвристика — наука о том, как делать открытия» [14, с. 14].

Эффективность эвристической деятельности учащихся в значительной степени зависит от уровня форсированности у них универсальных мыслительных операций: анализа (в том числе анализа формулировки задачи), синтеза (соотнесения условий с требованиями), анализа через синтез (способности переосмысливать элементы ситуации), а также обобщения и абстрагирования. Не менее важную роль играют и специальные умственные действия, такие как подведение под понятие, детализированное развертывание условия задачи, выявление существенных взаимосвязей между её компонентами. Формирование указанных мыслительных приёмов необходимо начинать уже на ранних этапах обучения решению задач. Задача школы — подготовить учащихся к успешному решению разнообразных проблемных ситуаций, с которыми они столкнутся в практической деятельности. Психологи и дидактизм подчёркивают, что обучение должно быть направлено не только на овладение

конкретными способами решения отдельных задач, но и на развитие общих интеллектуальных умений — универсальных способов анализа новой ситуации, поиска стратегии решения и преодоления трудностей.

В исследованиях Менчинской Н. А. и Зыковой В. И. [13, с. 123–126] показано, что учащиеся часто испытывают затруднения при решении задач практического содержания и оказываются несостоятельными в ситуациях, требующих математизации реальных жизненных проблем. Например, при выполнении практических работ на местности школьники с трудом переносят сформированные в классе навыки построения геометрических чертежей на условия реального измерения, затрудняются в оценке точности полученных результатов. Эти факты подчёркивают дидактическую и политехническую значимость практико-ориентированных задач по математике. Трудно не согласиться с положением о том, что система постановки задач и упражнений во многом определяет эффективность преподавания математики в современных условиях.

В работах П. А. Шеварева и его последователей выделяется специфический тип умственных связей — так называемые обобщённые ассоциации, актуализация которых составляет основу мыслительной деятельности при решении задач. Учёными выявлены важные закономерности формирования и актуализации обобщённых ассоциаций. В частности, установлено, что при многократном решении однотипных задач, где определённая важная особенность присутствует, но её осознание не является обязательным для получения правильного результата, уровень осознанности этой особенности учащимися постепенно снижается, что может приводить к устойчивым ошибкам.

При многократном выполнении однотипных упражнений и задач у учащихся достаточно быстро формируются обобщённые ассоциации. В результате уже при решении второй или третьей задачи данного вида школьники опираются преимущественно на актуализацию недавно сформированной ассоциативной связи. Эта закономерность выступает частным проявлением общего психологического принципа формирования связей (ассоциаций) между повторяющимися видами деятельности.

В диссертационном исследовании Я. И. Груденова приводятся примеры типичных ошибок учащихся, обусловленных воздействием данных закономерностей. Так, при решении задач на применение теоремы о свойстве биссектрисы угла при вершине равнобедренного треугольника условие во всех случаях включает биссектрису именно вершины треугольника. Поскольку учащиеся зачастую не осознают специфичность этой ситуации, решение подобных задач может осуществляться ими успешно, но без глубокого понимания сути применяемого свойства.

Наблюдения Я. И. Груденова показывают, что использование в обучении принципа перемежающегося противопоставления (включение разнотипных задач в систему упражнений), а также принципа непрерывного повторения (чередование задач по новой теме с заданиями из ранее изученного материала) существенно снижает вероятность возникновения характерных ошибок.

Мыслительная деятельность при решении задач включает в себя как общие интеллектуальные операции, так и специальные умственные действия, присущие математической деятельности, а также логико-математические приёмы, которые позволяют учащимся осуществлять преобразование математического материала. В процессе решения учащиеся выполняют умозаключения индуктивного и дедуктивного характера, а также опираются на аналогию и интуицию с последующим анализом и обоснованием либо опровержением полученного результата. Таким образом, ключевой задачей развивающего обучения является прямое и опосредованное формирование у обучающихся способов действий, составляющих механизм решения задачи.

Психологи считают, что наиболее общим показателем умственного развития школьника является его обучаемости. Калмыкова З. И. в статье «Обучаемость и принципы построения методов ее диагностики» выделяет такие составляющие обучаемости:

- обобщённость мыслительной деятельности, направленность на абстрагирование и обобщение существенного в материале;
- осознанность мышления, определяемая соотношением его практической и словесно — логической стороны;
- гибкость мыслительной деятельности;
- устойчивость мыслительной деятельности;
- самостоятельность мышления, его восприимчивость к помощи.

Говорят о возможностях развития умственных способностей, мышления при помощи математики, следуя помини о сущности математической науки.

Учитывая значимость решения задач в системе математического образования, данному направлению обучения обоснованно уделяется особое внимание. Его развитие продолжает оставаться одной из актуальных задач современной методики преподавания математики. Овладение математическими знаниями развивает способности обобщать и абстрагироваться, формализовать знания, оперировать формальными структурами, числовой и знаковой символикой, переводить на язык символов словесно сформулированные закономерности; находить пути решения, не подходящие под стандартное правило, поскольку в школьном курсе математики есть задачи, которые не алгоритмизируются; находить кратчайший, ведущий к данной цели логический путь; переключаться от одной умственной операции к другой, к пространственным представлениям.

Успешно решение поставленных задач невозможно без опоры на психологические теории научения, которые определяют сущность научения, его содержание, условия и основы.

Литература

1. Бадалова М. *Татбиқи ҳадафҳои стандарти таҳсилоти ибтидоӣ дар раванди таълими математика*. // *Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ*. - 2014. №5 (60). С. 7-10.
2. Бадалова, М. А. *Системаи супоришҳо оид ба рушди салоҳиятҳои математикӣ хонандагони синфҳои ибтидоӣ*, / М. А.Бадалова, А. А.Бадалов, С. А. Бадалова. - Душанбе – 2021.-123 с.
3. Бадалова, М.А. *Самаранокӣ таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ дар низомии таълими салоҳиятнокӣ* / М. А. Бадалова, Д. А. Назаров // *Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Серияи 2. Педагогика ва психология, методикаи таълими фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ*. – 2024. №3 (13). С. 320-325.
4. *Барномаи таълимии математика дар синфҳои ибтидоӣ*, Душанбе, 2016 – 117 с.
5. Василевский, А. Б. *Обучение решению задач: Учеб. Пособие для вузов* / А. Б. Василевский. – Мн.: Выш.школа, 1979. – 192 с.
6. Демидова, Т.Е. *Теория и практика решения текстовых задач: пособие для студ. высш. пед. учеб. заведений* / Т. Е. Демидова, А. П. Тонких. – М.: Академия, 2002. – 288 с.
7. Пойа, Д. *Математическое открытие*. 2-е изд. / Д.Пойа. - М.:Наука, 1976. - 448 с.
8. Пчёлко, А. С. *Моро М. И. О разных способах решения задач* / А. С. Пчёлко, М. И. Моро. - Начальная школа. 1971. №9.
9. Пчёлко, А. С. *Обучение решению задач в 3 классе* / А. С. Пчёлко // *Начальная школа*. 1971. - 207.
- 10.Рогановский, Н. М. *Методика преподавания математике в средней школе* / Н. М. Рогановский. – М: Просвещение, 1990. – 267 с.
- 11.Скаткин, А. Н. *Обучение решению простых и составных арифметических задач*/ Л. Н. Скаткина. – М., 1963. – 184 с.
- 12.Скаткина, Л. Н. *Методика начального обучения математике* / Л. Н. Скаткина. - М., Просвещение, 1972. – 322 с.
- 13.Слепкань, З. И. *Психолого – педагогические основы обучения математики. Методическое пособие*. Издательство “Рад. Школа / З. И. Слепкань. - 1983. – 192 с.
- 14.Ушинский, К. Д. *Собрание сочинений Т. 8.* / К. Д. Ушинский. - М., 1950. - 776 с.

МЕТОДЫ РЕШЕНИЯ ТЕКСТОВЫХ ЗАДАЧ КАК СРЕДСТВО АКТИВИЗАЦИЯ МЫСЛИТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ

В статье рассматривается проблема развития математических способностей учащихся как важного элемента в психологии обучения, дидактике и методике преподавания математики. Автор подчеркивает, что решение математических задач имеет ключевое значение не только для усвоения теоретических знаний, но и как средство формирования логического мышления, аналитических навыков, умения сравнивать и универсальных образовательных компетенций. Решение задач стимулирует учащихся анализировать, сравнивать и применять знания в новых ситуациях, способствуя развитию творческого и самостоятельного мышления, а также способности решать сложные задачи. В работе отмечается, что в практике массового обучения роль и значение математических задач часто снижается, и они используются преимущественно для контроля и оценки усвоения знаний. Это ограничивает их потенциал для развития интеллектуальных способностей, научного мировоззрения, математической культуры и навыков самоконтроля. Автор делает вывод, что эффективность школьного обучения математике возможна только при научно-методическом обосновании роли и места задач в системе обучения — с учетом образовательной, воспитательной и развивающей функций.

Ключевые слова: математического развития школьников математических знаний, умений, навыков, решение задач, обучения, воспитания, развития учащихся, эстетическое воспитание.

УСУЛҲОИ ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲОИ МАТНӢ ҲАМЧУН ВОСИТАИ ФАӢОЛГАРДОНИИ ФАӢОЛИЯТИ ТАФАККУРИИ ХОНАНДАГОН

Дар мақола масъалаи рушди қобилиятҳои риёзии хонандагон ҳамчун ӯнсӯри муҳим дар психологияи таълим, дидактика ва методикаи омӯзиши математика мавриди таҳлили амиқ қарор дода шудааст. Муаллиф таъкид менамояд, ки ҳалли масъалаҳои математикӣ на танҳо барои азҳудкунӣи донишҳои назариявӣ аҳамият доранд, балки ҳамчун воситаи асосӣ барои ташаккули тафаккури мантиқӣ, малақаҳои таҳлилӣ, муқоиса ва салоҳиятҳои универсалии таълимӣ хизмат мекунанд. Ҳалли масъалаҳо хонандаро водор мекунанд, ки донишхоро таҳлил, муқоиса ва дар ҳолатҳои нав татбиқ намояд, ки ин раванд ба рушди тафаккури эҷодӣ, мустақилият ва қобилияти ҳалли масъалаҳои мураккаб мусоидат мекунанд. Дар мақола нишон дода мешавад, ки дар амалияи таълими оммавӣ нақш ва мавқеи масъалаҳои математикӣ аксаран ба сатҳи дуҷумдараҷа маҳдуд гардида, онҳо бештар ҳамчун воситаи назорат ва баҳодихӣ истифода мешаванд. Ин ҳолат имкониятҳои омӯзишии онҳо барои рушддиҳии қобилиятҳои зехнӣ, ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ, фарҳанги математикӣ ва малақаҳои худназоратиро пурра истифода намекунад. Муаллиф хулоса мекунанд, ки самаранокӣи таълими математика дар мактаб танҳо дар сӯрате имконпазир аст, ки нақш ва мавқеи масъалаҳои математикӣ дар тамоми низомии таълимӣ — аз ҷиҳати таълимӣ, тарбиявӣ ва рушддиҳанда — ба таври илмӣ ва методологӣ асоснок карда шаванд.

Калидвожаҳо: инкишофи математикии хонандагон, дониши математикӣ, маҳорат, ҳалли масъалаҳо, таълим, тарбия, инкишофи хонандагон, тарбияи эстетикӣ.

METHODS FOR SOLVING WORD PROBLEMS AS A MEANS OF ACTIVATING STUDENTS THINKING

The article addresses the development of students' mathematical abilities as a key element in educational psychology, didactics, and the methodology of teaching mathematics. The author emphasizes that solving mathematical problems is essential not only for mastering theoretical knowledge but also as a tool for developing logical thinking, analytical skills, comparative abilities, and universal educational competencies. Problem-solving encourages students to analyze, compare, and apply knowledge in new situations, fostering creative and independent thinking, as well as the ability to tackle complex problems. The study notes that in the practice of general education, the role and significance of mathematical problems are often diminished, being used primarily for assessment and evaluation of knowledge acquisition. This limits their potential for intellectual development, scientific worldview formation, mathematical culture, and self-regulation skills. The author concludes that effective mathematics education in schools is achievable only when the role and place of problems in the educational system are scientifically and methodologically substantiated, considering their educational, developmental, and formative functions.

Keywords: mathematical development of schoolchildren mathematical knowledge, skills, abilities, problem solving, training, upbringing, development of students, aesthetic education.

Об авторе

Бадалова Мавлуда Ашуровна
Старший преподаватель кафедры
методики начального обучения
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: mavluda64@mail.ru

About author

Badalova Mavluda Ashurovna
Senior Lecturer, Department of Primary
Education Methodology
Tajik State Pedagogical University named
after S. Aini
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: mavluda64@mail.ru

Дар бораи муаллиф

Бадалова Мавлуда Ашуровна
Муаллими калон кафедраи методикаи
таҳсилоти ибтидоӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, Душанбе,
хиёбони Рӯдакӣ, 121
E-mail: mavluda64@mail.ru

ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИННОВАТСИОНӢ ВА САЛОҲИЯТҲОИ КАЛИДӢ ЗИМНИ ОМУӢЗИШИ АДАБИӢТИ ТОҶИК ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ ВА ИНЪИКОСИ ОНҲО ДАР СТАНДАРТҲОИ ДАВЛАТӢ ВА ФАННӢ

Ҳоҷазод С., Ҷамшедзода Ф. Ҷ.
*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айнӣ*

Роҳандозии ислоҳот дар соҳаи маориф қабл аз ҳама гузариш ба таҳсилоти босалоҳият дар тамоми зинаҳои таҳсилотро талаб мекунад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ҳам дар ду даҳсолаи охир дар самти татбиқи таҳсилоти босалоҳият корҳои зиёде ба анҷом расиданд. Аз ҷумла, бо Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 30 июни соли 2012, №334 «Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020» тасдиқ гардид. Тибқи талаботи ин санад дар ҷумҳурии низоми нави маориф, ки «мутобиқи тамоюлоти ҷаҳони муосир на ба дониш, балки ба салоҳиятноки асос ёфтааст, бояд ба талабагон имконияти азхуд намудани салоҳияту малакаҳои асосии иҷтимоиро, ба монанди қабули масъулиятнокии қарорҳо ва банақшагирии пешравӣ дар касб, илмомӯзӣ дар давоми тамоми ҳаёт, салоҳияти алоқадорӣ, тайёрии касбии дар бозори меҳнат талаботдошта, донишу малакаи барои худтакмилдиҳӣ зарур, малакаи тарзи солими ҳаёт, арзишҳои ҷомеаи шахрвандӣ, таъмин намояд» [16].

Дар Стратегияи мазкур вазифаҳои тамоми зинаҳои таҳсилот вобаста ба таҳсилоти босалоҳият мушаххас гардидаанд. Вобаста ба низоми таҳсилоти умумӣ, аз ҷумла таҳсилоти умумии ибтидоӣ, дар ин санад таъкид ёфтааст, ки дар ин зина тағйироти кулӣ ба миён хоҳад омад, ки «бо гузариш ба таҳсилоти ба салоҳиятноки равонагардида бо мақсади баланд бардоштани қобилияти рақобати шахрвандони Ҷумҳурии Тоҷикистон алоқаманд аст» [16].

Дар кишварҳои пешрафтаи олам низ имрӯз ба таҳсилоти босалоҳият, ки соҳаи таълиму тарбияро аз пешниҳоди донишҳо ба сӯи фароҳам сохтани шароит барои соҳиб гаштан ба маҷмуи салоҳиятҳо мебарад, мақоми аввалиндараҷа касб намудааст. Хушбахтона, солҳои охир дар Ҷумҳурии Тоҷикистон низ гузариши зинаи таҳсилоти миёнаи умумӣ, аз ҷумла зинаи таҳсилоти умумии ибтидоӣ ба таҳсилоти босалоҳият анҷом ёфт. Ба меъёрҳои байналмилалӣ мутобиқ гаштани ин зинаи таҳсилот барои боз ҳам боло бурдани нишондиҳандаҳои соҳаи маорифи ҷумҳурии мо дар байни кишварҳои дигари олам мусоидат намуд.

Гузариш ба муносибати босалоҳият ба таълимо дар зинаи таҳсилоти умумии ибтидоӣ махсусан таъкид кардан зарур аст, зеро маҳз ҳамин зинаи таҳсилот ба ташаккули шахсияти таълимгиранда ва салоҳиятҳои инфиродии ӯ равона карда шуда, ҳавасмандии мусбати шахсро барои маърифатнокии минбаъда таъмин месозад. Имрӯз салоҳияти ягонаи шахсияти муосир ин салоҳият барои омӯзиш дар тамоми тури ҳаёт шинохта шудааст. Заминаҳои ин салоҳият маҳз дар зинаи таҳсилоти умумии ибтидоӣ гузошта мешаванд, аз ин рӯ, ба эътиқоди аксарияти мутахассисон, давлат бояд қабл аз ҳама дастрасӣ, сифат ва самаранокии таҳсилотро дар ҳамин зина таъмин намояд.

Ҳамаи инро ба назар гирифта, дар соли таҳсили 2016-2017 дар зинаи таҳсилоти умумии ибтидоӣ дар ҷумҳурии мо муносибати босалоҳият ба таълим роҳандозӣ карда шуд. Бо ин мақсад каме пештар, дар соли таҳсили 2015-2016 стандартҳои фанҳои зинаи таҳсилоти умумии ибтидоӣ, роҳнамои омӯзгор барои 8 фанни таълимии ин зина (синфҳои 1-4), 11 номгӯй замима ба китобҳои дарсӣ таҳия гардид. Муҳимтар аз ҳама, чор модули зарурии таълимӣ таҳия ва ба нашр расид, ки маводди заруриро оид ба назария ва амалии муносибати босалоҳият ба таълим фаро мегиранд. Ин мавод ба низоми умумии таълими салоҳиятноки, оид ба тарзҳои ташаккули салоҳиятноки дар раванди таълим, методика дар низоми таълими салоҳиятноки ва арзёбӣ дар низоми таълими салоҳиятноки бахшида шуда буданд [10].

Бо мақсади таъкиди муҳимияти муносибати босалоҳият ба таълим дар таҳсилоти умумии ибтидоӣ, қабл аз он, ки инъикоси салоҳиятҳои калидиро дар стандартҳои давлатӣ ва фаннӣ баррасӣ намоем, ҳамзамон самти мушаххассозии чунин салоҳиятҳоро дар асоси санадҳои дигари меъёрии ҳуқуқӣ барои ҳонандагони ин зинаи таҳсилот анҷом диҳем, зикр менамоем, ки барои кушодани ин мавзӯ муайян сохтани моҳияти мафҳум ва категорияҳои

асоситарин дар ин самт зарур аст. Ин амал бо ду сабаб хеле муҳим аст: аввалан, моҳияти ин мафҳумҳои асосиро муайян сохта, дар асоси он мо метавонем, ки нишондиҳандаҳои салоҳиятнокӣ ё ҳуди салоҳиятҳои моҳиятӣ ё калидиро ба таври мушаххас ҷудо намоем; сониян, дар муайян сохтани моҳияти мафҳумҳои асосӣ ба санадҳои меъёрии ҳуқуқӣ муроҷиат намуда, бо таърифи ба онҳо мушаххассозии ҳам нишондиҳандаҳои салоҳиятнокӣ ва ҳам салоҳиятҳои калидиро ба таври асоснок анҷом диҳем.

Ба қатори мафҳуми категорияҳои асосии дар боло зикршуда инҳо ворид мешаванд: таҳсилоти ибтидоӣ, салоҳият, нишондиҳандаҳои салоҳиятнокӣ, муносибати босалоҳият, салоҳиятҳои калидӣ, салоҳиятҳои калидии хонандагони синфҳои ибтидоӣ, стандарти давлатӣ, стандарти фаннӣ, стандартҳои фаннии зинаи таҳсилоти ибтидоӣ, салоҳиятҳои фаннӣ, салоҳиятҳои фаннӣ-мавзӯӣ ва ғайра.

Тибқи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳсилот дар кишвари мо марҳилаҳои таълиму тарбияро фаро мегирад, ки тибқи зинаҳои таҳсилот - давраҳои таҳсилоти томактабӣ, умумӣ (ибтидоӣ, умумии асосӣ ва миёнаи умумӣ), ибтидоии касбӣ, миёнаи касбӣ, олии касбӣ ва касбии баъд аз муассисаи олии таълимӣ амалӣ карда мешаванд [9]. Аз ин рӯ таҳсилоти ибтидоӣ зинаи якуми таҳсилоти умумӣ мебошад. Таҳсилоти умумӣ барои гирифтани маълумоти умумӣ дар бораи табиат, ҷамъият ва арзишҳои таърихӣ фарҳангии милливу умумибашарӣ ташкил карда шуда, тавассути муассисаҳои таълимӣ дар се зина - ибтидоӣ, умумии асосӣ ва миёнаи умумӣ роҳандозӣ карда мешавад [9]. Чунонки аз ин тавсифҳо бармеояд ва онҳоро ҳамчун нишондиҳандаҳои салоҳиятнокӣ номидан имкон дорад, тибқи қонунгузориҳои Ҷумҳурии Тоҷикистон яке аз вазифаи асосии таҳсилоти умумӣ ин ташаккули салоҳиятҳои маърифатии хонандагон маҳсуб аст.

Дар асоси Стандарти давлатии таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳлати таҳсил барои зинаи якуми таҳсилоти умумӣ — таҳсилоти ибтидоӣ (синфҳои 1-4) чор сол муқаррар карда шудааст. Дар ин зина гирифтани таҳсилоти умумии ибтидоӣ таъмин гашта, барои идомаи таҳсил дар зинаи дуюм замина гузошта мешавад [14]. Ба ибораи дигар, таҳсилоти ибтидоии умумӣ марҳилаи нахустини ташаккули салоҳиятҳои калидии хонандагон аст.

Стандарти давлатии таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон ба зинаи якуми таҳсилоти умумӣ чунин талаботи умумиро пешниҳод мекунад, ки онҳоро низ чун нишондиҳандаҳои салоҳиятнокӣ ҳисобидан имкон дошта, дар асоси онҳо салоҳиятҳои калидиро метавон муайян намуд. Аз ҷумла, мақсади асосии таҳсилоти ибтидоии умумӣ ин муайян намудан ва рушди қобилият, кӯшишҳои фардӣ хонандагон, ташаккули малакаи ва маҳорати онҳо, тарбияи сифатҳои маънавияю ахлоқӣ, муносибати эҳтиёткорона ба муҳити атроф, ташаккули донишҳои асосӣ, маҳорат ва малакаи хониш, навишт, ҳисоб, муошират ва тарзи ҳаёти солим мебошад [14]. Ин мақсадҳои таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи умумӣ ҳамчун нишондиҳандаҳои салоҳиятнокӣ барои муайянсозии салоҳиятҳои калидии хонандагон дар самти маърифат, вазифаҳои иҷтимоӣ ва худташаккулёбӣ хизмат мекунанд.

Тибқи стандарти давлатӣ вазифаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ аз мутабиқгардонии хонандагон ба ҳақиқати муҳити атроф, ташаккули мақоми онҳо, ошкор ва рушди дарки таълимӣ-маърифатии таълимгирандагон, муносибати арзишмандона ба муҳити атроф, ташаккули омодагӣ ба азхудкунӣ ва дарки дурусти қонунҳои бунёдии инкишофи табиат ва ҷамъият, фароҳам овардани шароит барои ҷалби хонандагон ба намудҳои гуногуни фаъолият (ба таълим, меҳнат ва ғ.) иборат мебошанд [14]. Чунонки мебинем, бо вазифаҳои таҳсилоти умумӣ низ ошно гардида, дар асоси нишондиҳандаҳои салоҳиятнокӣ дар онҳо инъикосёфта хатмӣ будани ташаккули салоҳиятҳои маърифатӣ, иҷтимоӣ, иттилоотӣ ва амсоли онро ҳамчун салоҳиятҳои калидӣ дар ин зинаи таҳсилот муайян кардан имкон дорад.

Дар зинаи таҳсилоти миёнаи умумӣ мазмун ва ташкили ҷараёни таълиму тарбия мувофиқи меъёр, қоидаҳо ва талаботи санитарияи гигиенӣ ба роҳ монда шуда, хонандагоне, ки таҳсилро дар ин зина анҷом додаанд, вобаста аз натиҷаҳои фаъолияти таълимӣ, ба зинаи дуюми таҳсилоти умумӣ гузаронида мешаванд [14]. Хонандагоне, ки зинаи аввали таҳсилоти умумиро хатм менамоянд, бояд тибқи стандарти давлатӣ дар асоси чунин нишондиҳандаҳои салоҳиятнокӣ омода карда шаванд: дар бораи моҳияти мафҳумҳои шахсият, шахрванд, Ватан, ватандӯстӣ тасаввурот ҳосил намоянд, арзишҳои фарҳангии таърихӣ халқи тоҷик ва суннату анъанаҳои халқҳои дигарро эҳтиром намоянд ва аҳамияти иҷтимоии хонанда, ҳамсинф, аъзои коллектив ва ғайраро дарк намоянд. Инчунин баъди хатми ин зина

хонандагон бояд меъёрҳои ахлокии рафторро аз худ намоянд, ба сифатҳои худ баҳо дода тавонанд, боадаб ва хушзаҳн бошанд, моҳият ва мафҳуми ибораҳои «пиндори нек», «гуфтори нек», «рафтори нек» ва мақсад ва вазифаҳои таҳсилро дарк намоянд. Хатмкардагони ин зинаи таҳсилот бояд фаъолиятҳоро ба нақша гиранд ва иҷро намоянд, дар муҳити таълимӣ ва иҷтимоӣ-фарҳангӣ мутобиқ гарданд, матнҳои бадеӣ ва илмӣ оммавино бошуурона хонанд, маъноӣ маводди хондашударо дуруст сарфаҳм раванд ва нақл карда тавонанд, вобаста ба матн ба саволҳо ҷавоб гардонанд, ба саволҳо ҷавобҳои мушаххас ва мукамал дода тавонанд, қоидаҳои навиштанро риоя намоянд, ҳисобро донанд, хати зебо дошта бошанд, доир ба муҳити илмӣ олам (муҳити атроф ва табиат) тасаввуроти аввалия дошта бошанд ва қоидаҳои гигиенаи шахсӣ, тарзи ҳаёти солим ва бехатарии рафторро донанд ва иҷро намоянд ва ғайра [14]. Ин дониш, малака ва маҳоратҳо, ки аз нишондиҳандаҳои салоҳиятнокӣ бармеоянд, бояд ба татбиқи амалии онҳо пайваست гардида, дар асоси онҳо салоҳиятҳои калидӣ барои хонандагони синфҳои ибтидоӣ мушаххас карда шаванд. Дар маҷмӯъ, талаботи фавқуззир низ барои муайянсозии доираи салоҳиятҳои калидии хонадагони зинаи таҳсилоти умумии ибтидоӣ хеле муҳим арзёбӣ мегардад.

Чунонки мебинем, стандарти давлатӣ баъзе талаботро пешниҳод кардааст, ки онҳоро метавон ба ҳайси салоҳият эътироф кард. Аз ин рӯ, кушодани мафҳуми салоҳият инчӯ хеле муҳим ба назар мерасад. Таърифи ягонаи салоҳиятро дар марҳилаи кунунии рушди илмҳои педагогика ва психология пешниҳод намудан, ғайриимкон аст. Вале дар асоси чанд таърифе, ки дар илм маълум аст, муҳтавои ин мафҳумро иборат аз унсурҳои асоситарини зерин метавон ҳисоб намуд [7, с. 6-7]:

- маҷмуи дониш, малака, маҳорат, воситаҳои фаъолият, қобилиятҳои назариявӣ амалӣ, нуфуз, арзишҳо ва ғайра, ки шахс тавассути маърифат ва таҷрибаи хеш ҳосил мекунад ва барои хуб ва самарабахш ягон корро (амалро), аз ҷумла фаъолияти касбиро иҷро кардан ва натиҷа ба даст овардан заруранд;

- худтанзимкунии самаранок, худидроққунӣ ва малакаҳои иҷтимоии рушдёрфтаи шахс;
- зухуроте, ки унсурҳои он ҳам ба соҳаи маърифатӣ ва ҳам ба соҳаи ҳиссиёт мансубанд;

- донишҳои он, ки “Чӣ тавр?”, на донишҳои он, ки “Чӣ?”;
- тартиб ё донишу амал барои ҳалли мувофиқи масъалаҳо;
- мутобиқшавӣ, тағйирпазирӣ дар шароити тағйирёбандаи бозори меҳнат;
- модели муайяни рафтор барои бадастории натиҷаҳо ва ғайра.

Ҳамзамон, бояд ба назар гирифт, ки салоҳиятро дар раванди таълиму тарбия намеомӯзонанд, балки ташаккул медиҳанд. Ин маъноӣ онро дорад, ки ба шахс дониш медиҳанд, малака, маҳорат ва қобилиятҳояшро рушд медиҳанд, то ки дар ӯ салоҳияти зарурӣ дар раванди таҷрибаи амалии шахсияш ташаккул ёбад [5, с. 9]. Ҳамаи ин дар асоси нишондиҳандаҳои салоҳиятнокӣ сурат мегирад. Нишондиҳандаҳои салоҳиятнокӣ ҳамчун мафҳум бошад, маҷмуи дониш, малака ва маҳоратҳоеро фаро мегиранд, ки аз ноил шудан ба салоҳиятҳо дарак медиҳанд [3, с. 8].

Мафҳуми “муносибати босалоҳият” (ё “муносибати ба ташаккули салоҳиятнокӣ асосёрфта”), дар навбати худ, аз табиати худӣ салоҳият ва салоҳиятнокӣ бармеояд. Чӣ тавре ки қайд гардид, салоҳият ва салоҳиятнокӣ ҳаҷун ҳадаф ва натиҷаи таҳсилот ташаккул меёбанд. Барои расидан ба чунин натиҷа ва ҳадафҳо дар таҳсилот “муносибати босалоҳият” татбиқ карда мешавад. Дар натиҷаи он схемаи анъанавии ташкили раванди таълим, ки ба пешниҳоди донишҳо нигаронида шудааст, тағйир пазируфта, ба ташаккули салоҳиятҳо ва рушди онҳо нигаронида мешавад. Чунин фаҳмиши ташкили раванди таълим “муносибати босалоҳият” ном дошта, ҳосиятҳои асосии он чунинанд: “дар маркази таваҷҷуҳ на раванди таълим, балки натиҷаҳои он қарор мегирад; самтгирӣ ба омодагии касбӣ ва шахсии таълимгиранда; меъёрҳои асосии баҳогузорӣ ба таҳсилот бо кор таъмин шудани хатмкунандагон ва қаноатмандии корфармоён мешаванд; механизми таъмини сифат унсури асосии идоракунии таҳсилот “аз рӯи натиҷаҳо” мегардад» [4, с. 23].

Муносибати босалоҳият дар таълим барои ташаккул ва рушди маҷмуи салоҳиятҳо дар хонанда нигаронида шуда, ин салоҳиятҳо мутобиқшавии бомуваффақияти ӯро дар ҷомеа муайян месозанд. Бо ҳамин сабаб муносибати босалоҳият ҳамчун кӯшиши ба талаботи бозори меҳнат, талаботи шахс ва ҷомеа мутобиқ сохтани таълим шинохта шудааст [5, с.9].

Дар бораи салоҳиятҳои калидӣ сухан ронда, бояд таъкид дошт, ки онро одатан чун салоҳияте шарҳ медиҳанд, ки рақобатпазирро таъмин месозад. Ин салоҳият бояд сифатҳои зеринро дар худ таҷассум созад: арзишмандӣ - он бояд ҳатман нодир ва ивазнашаванда бошад; фардӣ – нусабабардории он бояд ғайриимкон бошад; дастрасӣ – ин салоҳият бояд мавриди истифода қарор гирад. Бояд таъкид дошт, ки салоҳиятҳои калидӣ дар тамоми соҳаҳо мавҷуд буда, таҳлили рушди онҳо аз нуқтаи назари Майкл Портер тавассути консепсияи силсилаи арзишҳо сурат мегирад [12].

Салоҳиятҳои калидро дар илми педагогика ба таври гуногун муайян кардаанд. Маслан, панҷ салоҳиятҳои калидӣ, ки тибқи дастури Шурои Аврупо «бояд ҷавонони аврупоӣ бо онҳо мусаллаҳ бошанд», инҳо эътироф гардидаанд: 1) салоҳиятҳои сиёсӣ ва иҷтимоӣ – қобилияти ба дӯш гирифтани масъулият, иштирок дар қабули қарорҳои дастаҷамъона, ҳалли низоъҳо бе зӯрварӣ, иштирок дар дастгирӣ ва такмили сохторҳои демократӣ; 2) салоҳиятҳои иқтисодӣ, ки бо ҳаёт дар ҷомеаи бисёрфарҳангӣ алоқаманд аст - бо мақсади назорати зухуроти наҷодпарастӣ, миллатбадбинӣ ва рушди таҳаммулпазирӣ таҳсилот бояд ҷавонро бо салоҳиятҳои байнифарҳангӣ мусаллаҳ созад, ки қабули муҳталифӣ одамон, эҳтироми дигарон ва қобилияти зистан бо намоёндагони фарҳанг, забон ва динҳои дигар аз ҷумлаи онҳоянд; 3) салоҳиятҳои иқтисодӣ, ки бо донишҷӯи муоширати шифоҳӣ хаттӣ алоқамандӣ дорад – ин ҳислатҳо барои фаъолияти меҳнатӣ ва ҳаёти иҷтимоӣ хеле муҳим буда, ба онҳое, ки маҳрум аз чунин ҳислатанд, изолятсияи иҷтимоӣ таҳдид мекунад, махсусан дар шароити кунунӣ донишҷӯи якҷанд забон хеле муҳим гаштааст; 4) салоҳиятҳои иқтисодӣ, ки бо тавсеаи иттилоотикунӣ ҷомеа алоқаманд аст – донишҷӯи чунин технологияҳо, фаҳмидани тарзи истифодаи онҳо, дарки ҷанбаҳои қавӣ ва заифӣ иттилоот, ки аз ҷониби васоити ахбори омма ва тавассути реклама паҳн мегардад ва донишҷӯи роҳҳои муносибати интиқодӣ ба он; 5) салоҳияти омӯзиш дар давоми тамоми ҳаёт чун асоси таҳсилоти муттасил – омӯзиш муттасил дар соҳаи шахсию касбӣ ва ҳаёти иҷтимоӣ [5, с. 8-9].

Қобили зикр аст, ки ин салоҳиятҳои калидӣ се вазифаи муҳимро иҷро мекунад: ба таълимгирандагон кумак мекунад, ки биомӯзанд; ба кормандони ширкату муассисаҳо имкон медиҳанд, ки тағйирпазиро мутобиқшаванда буда, ба талаботи корфармоён мувофиқат кунанд; ба он кумак менамоянд, ки шахс дар ҳаёти оянда ҳам бештар муваффақ бошад.

Барои соҳаи таҳсилот аз нуқтаи назари олими рус В. А. Хуторской бошад, салоҳиятҳои калидӣ инҳо маҳсубанд: - салоҳиятҳои арзишӣ-мундариҷавӣ; салоҳиятҳои умумифарҳангӣ; салоҳиятҳои таълимӣ-маърифатӣ; салоҳиятҳои иттилоотӣ; салоҳиятҳои иртиботӣ; салоҳиятҳои иҷтимоӣ-меҳнатӣ; салоҳиятҳои худтакмилдиҳии шахсӣ [20].

Дар нисбати зинаи таҳсилоти умумии ибтидоӣ салоҳият чунин дониш, малака, маҳорат ва фаъолияти амалиро ҳамчун нишондиҳандаҳои салоҳиятнокӣ фаро мегирад[8]: 1) ҷустуҷӯ кардан (пурсидан аз одамони муҳит ва омӯзгор, аз манбаъҳои дигар иттилоъ гирифтани); фикрронӣ намудан (робитаҳои мутақобиларо барқарор сохтан, ба ин ё он андеша ба таври интиқодӣ муносибат кардан, ягон мвқеъро аз рӯи ин ё он гуфта ишғол намудан, нуқтаи назари худро ташаккул додан); 2) ҳамкорӣ намудан (дар гурӯҳ кор карда тавоништан, қарор қабул кардан, ҳалли номувофиқатиҳо ва низоъҳо, созиш намудан, иҷро намудани уҳдадорӣҳои худ); 3) ба амал даст задан (ба гуруҳ ё коллектив ворид шудан, ҳиссаи худро гузоштан, фаъолияти худро ташкил намудан); 4) мутобиқ шудан (истифода аз технологияҳои нави информатсионӣ, ба мушкилиҳо устуворона муқобилият нишон додан, пайдо кардани роҳҳои нави ҳалли мушкилот).

Дар интиҳо ё хатми зинаи таҳсилоти умумии ибтидоӣ ва гузаштан ба зинаи таҳсилоти умумии асосӣ чунин салоҳиятҳо калидӣ ҳисобида мешаванд: салоҳияти иртиботӣ; салоҳияти иттилоотӣ; салоҳияти ҳалли мушкилот.

Доир ба стандартҳои давлатии таҳсилот сухан гуфта, бояд таъкид дошт, ки онҳо маҷмуи меъёрҳои мебошанд, ки мазмунӣ таҳсилот, моҳияту мӯҳлати таълим, ҳаҷми сарбории таълимӣ, сатҳи азхудкунии донишро аз тарафи таълимгирандагон ифода намуда, талаботи асосӣ ба таъмини раванди таълим, мазмуну мундариҷаи барномаҳои таълимӣ ва баҳогузориҳои сатҳи донишро дар муассисаҳои таълимӣ бо назардошти дастовардҳои миллий ва умумибашарӣ муайян месозанд [9]. Ҳар як зинаи таҳсилот метавонад стандарти давлатии худро дошта бошад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон таҳсилоти ибтидоӣ бо Стандарти давлатии таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон муайян карда шудааст.

Тибқи стандарти зикршуда дар кишвари мо стандарти давлатии таҳсилоти умумӣ ҳуҷҷати меъёрие ба шумор меравад, ки маҷмуи мақсад, вазифаҳо, мазмуни асосии таҳсилот, принципҳои асосии ташкили чараёни таълимро муайян намуда, талаботи умумиро ба ҳаҷми сарбории таълимии ҳатмӣ ва ниҳой, сифати дониш, малака, маҳорат ва салоҳияти хонандагон, қоидаҳои назорати давлатии сифат ва натиҷаҳои таҳсилот, сатҳи омодагии ҳатмунандагон ва ҳуҷҷат дар бораи таҳсилотро муқаррар менамояд[14].

Дар Федератсияи Россия, масалан, Стандарти давлатии федералии таҳсилоти умумии ибтидоӣ дар алоҳидагӣ вучуд дошта, он маҷмуи талаботи ҳатмиро дар чунин шакл фаро мегирад: талабот ба натиҷаҳои азхудкунии барномаҳои таълимӣ; талабот ба сохтори барномаҳои таълимӣ, аз ҷумла, ҳаҷми онҳо, таносуби қисматҳои ҳатмӣ ва иинтиҳобӣ; талабот ба шароити татбиқи барномаҳои таълимӣ, аз ҷумла, кадрӣ, молиявӣ, моддӣ-техникӣ ва амсоли он. Қобили таъкид аст, ки тибқи ин стандарт тамоми талабот бо дарназардошти махсусиятҳои синнусолӣ ва фардии хонадагони ин зинаи таҳсилот муайян шуда, арзиши таҳсилоти умумии ибтидоӣ на танҳо чун заминаи муҳими ташакули салоҳиятҳо, балки ҳамчун зербиноии асосии маърифатнокшавии шахс дар зинаҳои ояндаи таҳсилот шинохта шудааст [19].

Барои ҳар як фан низ стандарти давлатӣ вучуд дорад, ки стандартҳои фанҳои таълимӣ ё стандартҳои фанӣ ном доранд. Стандарти фанҳои таълимӣ ин ҳуҷҷатест, ки мақсад, вазифа, сохтор, мазмуни асосии таҳсилоти фанӣ алоҳидаи таълимӣ ва ҳаҷми сарбории таълимии ҳатмӣ барои омӯзиш ҷудошуда, ҳамчунин маҷмуи талаботро ба ҳадди ҳатмӣ (ақали) сатҳи омодагии хонандагон дар ҳар як зинаи таҳсилот муайян менамояд.

Бояд қайд кард, ки стандартҳои давлатии таҳсилот аз ҷониби Ҳукумати мамлакат ва стандартҳои фанӣ аз ҷониби мақомоти ваколатдори он дар соҳаи маориф тасдиқ карда мешаванд ва дар онҳо ҳатман дар ин ё он шакл салоҳиятҳо зикр карда мешаванд. Вазифаи омӯзгор аз он иборат аст, ки ин салоҳиятҳоро ҷудо сохта, дар амалияи педагогӣ худ мавриди истифода қарор диҳад.

Роҷеъ ба мафҳумҳои “салоҳият” ва “босалоҳият” олимони соҳаи педагогика назари ягона надоранд. Ба назари мо, мушаххас намудани мафҳумҳои мазкур имкон медиҳад, ки дар пажӯҳишҳои илмӣ моҳияти мушаххаси мафҳумҳои “салоҳият” ва “босалоҳият” дарк карда шавад. Барои мисол, ҳангоми омӯзиши фанӣ адабиёт маҷмуи донишу малакаву маҳоратро “салоҳият” ва бар замми ин, доштани салоҳият дар ихтисоси адабиётро “босалоҳият” ноидан ҷоиз аст. Яъне, шояд ҳама кас дар омӯзиши фаҳои гуногун салоҳият дошта бошад, аммо агар дар таҳассуси фанӣ салоҳият надошта бошад, онро “босалоҳият” ноидан раво нест. Аз ин хулоса баровардан мумкин аст, ки таълими босалоҳият ба шахсе марбут аст, ки пеш аз ҳама дар ихтисоси фанӣ дорои салоҳият аст. Масалан, салоҳиятҳоро дар фанӣ адабиёт нисбат ба омӯзгорони дигар фанҳо муаллими забон ва адабиёт хубтар дарк менамояд, зеро ҳам дар соҳаи адабиёт ва ҳам дар ҳамин ихтисос салоҳият дорад ва маҳз соҳибтаҳассус будан таълимро “босалоҳият” мегардонад. Ин нуқтаи назари мо мебошад, ки зимни таҳлил, месӯкоиса ва натиҷагирӣ ҳосил гардидааст.

Мафҳуми салоҳиятро ба таври умумӣ шарҳ дода, вобаста ба он бояд моҳияти мафҳумҳои салоҳиятҳои фанӣ ва салоҳиятҳои фанӣ-мавзӯӣ низ кушода шавад. Дар барномаҳои таълимӣ мувофиқи талаботи таҳсилоти босалоҳият аз рӯи ҳар як фанне, ки таълим дода мешавад, салоҳиятҳои умумифанӣ муайян карда мешаванд. Салоҳиятноки тибқи барномаи таълимӣ аз фанӣ таълимӣ, дар муқаддимаи барномаи фан зикр карда мешавад. Онҳоро шартан салоҳиятҳои фанӣ ё умумифанӣ номидан мумкин аст, ки метавонанд чунин салоҳиятҳои ташаққулёбандаро фаро гиранд: салоҳиятҳои инструменталӣ, салоҳиятҳои муносибати байнифардӣ, салоҳиятҳои системавӣ, салоҳиятҳои фанӣ ва ғайра [6, с. 17-18].

Дар барномаҳои таълимӣ инчунин салоҳиятҳои фанӣ-мавзӯӣ барои ҳар як фанӣ таълимӣ нишон дода мешаванд. Салоҳиятнокиеро, ки барои ҳар як машғулият дар алоҳидагӣ дар барномаи фан зикр мегардад, шартан салоҳиятҳои фанӣ-мавзӯӣ номидан имкон дорад. Омӯзиши назариявии низомӣ ташаққули салоҳиятноки нишон медиҳад, ки бояд барои ҳар як фан салоҳиятҳои калидии таълимӣ, ки метавонанд дар раванди машғулиятҳои алоҳида ташкил ёбанд, ҷудо карда шаванд. Масалан, салоҳияти арзишӣ-мафкуравӣ, салоҳияти умумифарҳангӣ, салоҳияти таълимӣ-маърифатӣ, салоҳияти иттилоотӣ, салоҳияти

коммуникативӣ, салоҳияти иҷтимоӣ-меҳнатӣ, салоҳияти шахсӣ-худтакмилдиҳӣ ва ғ. Онҳоро метавон барои ҳар як машғулият дар якҷоягӣ ва ё дар алоҳидагӣ муайян намуд [6, с. 18].

Дар бораи мафҳуми заминавии таҳқиқоти мо – салоҳиятҳои калидӣ сухан гуфта, бояд зикр намуд, ки дар Ҷумҳурии Тоҷикистон онҳо дар стандартҳои давлатӣ то андозае инъикоси худро ёфтаанд. Аз ҷумла, дар “Стандарти давлатии таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон» салоҳияти хонандагон ба натиҷаи таҳсил зикр шудааст, ки тибқи он мазмуни таҳсилоти умумӣ пеш аз ҳама, ба тарбия ва ташаккули салоҳиятнокии ҳар як хонанда равона гардида, он дар самтҳои зерин ифода меёбад: салоҳияти ҳалли масъалаҳо ва худидоракунии; салоҳияти иттилоотӣ; салоҳияти иртиботӣ.

Салоҳияти ҳалли масъалаҳо ва худидоракунии ҳамчун салоҳияти калидӣ барои хонанда чунин имконият фароҳам меорад [14]:

- хонанда бояд мушкилотро интиҳоб намуда, ҳалли онро дар вазъиятҳои гуногун ба миён гузорад ва дар нисбати он ба қарори қатъӣ ояд;
- дар фаъолияти худ хонанда мақсад гузошта, барои ҳалли масъалаҳо роҳи усулҳоро бояд пайдо намояд, мазмун, натиҷа, оқибати фаъолият ва чараҳои ҳалли онро ба нақша гирад, технологияи ҳалли проблема ё фаъолиятро пешақӣ муайян намуда, ба вазифаҳои ба ҳамин монанд муқоиса намояд;
- хонанда бояд ба натиҷаи фаъолияти худ баҳо диҳад;
- хонанда бояд меъёри фаъолият ва қоидаҳои рафторро худ интиҳоб намояд;
- хонанда бояд фаъолият ва мушкилоти монандро ёфта, технологияи ҳалли онҳоро муайян созад ва ғайра.

Салоҳияти иттилоотӣ бошад, ҳамчун салоҳияти калидӣ ба хонанда чунин имкониятҳоро медиҳад [14]:

- дар асоси иттилооти интиқодӣ қарори оқилона қабул намояд;
- мустақилона мақсад гузорад, онро асоснок намояд, ба нақша гирад ва барои ҳалли мақсад ва натиҷаи он фаъолияти маърифатӣ пешниҳод намояд;
- мустақилона иттилоотро дарёбад, таҳлил кунад, масъалаҳои муҳим ва асосиро интиҳоб карда тавонад, вобаста ба мақсади гузошта онро тағйир ва шарҳ диҳад, дар чараҳои фаъолият аз воситаҳои гуногуни техникӣ, аз ҷумла аз воситаҳои технологияи иттилоотии муосир истифода бурда тавонад;
- натиҷаи иттилоотро дар фаъолияти амалии худ истифода бурда тавонад.

Дар натиҷаи ташаккули салоҳияти калидии дигар, яъне салоҳияти иртиботӣ хонанда, тибқи “Стандарти давлатии таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон», чунин имкониятҳоро пайдо мекунад [14]:

- воситаҳои нутқи гуфтугӯи ва навиштро бо забони тоҷикӣ ва дигар забонҳо барои ҳалли масъалаҳои гузошташуда дар вазъияти аниқӣ иҷтимоӣ истифода бурда тавонад;
- дар ҳалли вазифаҳои муколамаи худ услуб ва жанри муайянро интиҳоб намояд;
- фикри андеша ва нуктаи назари худро мувофиқи меъёри забони адабӣ ва одоби муомила баён намояд;
- дар муколамаю муносибат бо ҳамзабонон ва намояндагони забонҳо ва фарҳанги дигар, бо гурӯҳҳои одамони гуногунандеша дар вазъиятҳои гуногун бо сабру таҳаммул бошад, аввал андеша ва баъд суханашро изҳор намояд;
- дар расидан ба мақсад ҳамеша нармавӣ нармавӣ бошад ва амсоли он.

Мавриди зикри хос аст, ки дар стандарти фанҳои зинаи таҳсилоти миёнаи умумӣ низ як қатор салоҳиятҳои калидӣ, аз ҷумла салоҳиятҳои умумитаълимӣ ва салоҳиятҳои умумифанӣ муайян карда шудаанд, ки ба се гуруҳ тақсим мешаванд - иҷтимоӣ, метакогнитивӣ, коммуникативӣ. Салоҳияти иҷтимоӣ (азхудкунии донишҳо ва таҷриба барои фаъолияти ҷамъиятӣ, дар соҳаи муносибатҳои оилавӣ ва иҷрои уҳдадорӣ ва ғ.), салоҳияти метакогнитивӣ (донистани сатҳи маърифати худ ва идоракунии он) ва салоҳияти коммуникативӣ (истифодаи воситаҳои коммуникативӣ, иртибот ва муошират барои зоҳир намудани шахсияти худ дар ҷомеа), ба андешаи мо, аз доираи салоҳиятҳои калидӣ барои хонандагони тамоми зинаҳои таҳсилот мебошанд.

Бо сабабҳои дар боло зикршуда ба омӯзгорон тавсия дода мешавад, ки ҳангоми банақшагирӣ, таълим ва арзёбии раванди таълим салоҳиятҳои умумитаълимиро аз ҳар се гуруҳи зикршуда ба эътибор гиранд:

1) салоҳиятҳои умумӣ - қобилияти дарки мақсади таълим ва банақшагирии раванди ноил гаштан ба он; қобилияти гурӯҳбанди кардани мақсадҳо аз рӯи муҳимият; қобилияти мустақилона назорат ва идора кардани вақти барои иҷрои фаъолият ҷудошуда; қобилияти қабули қарор дар вазъияти мушкӣ (проблеманок) тавассути гуфтушунӣ; қобилияти назорат кардани раванд ва натиҷаҳои иҷрои фаъолияти таълим; қобилияти мустақилона баҳо додан ба дурустии иҷроии амал ва ворид намудани ислоҳот дар раванд ва натиҷаи ниҳонии фаъолияти таълим; қобилияти пешбинӣ кардани ҳодисаҳои эҳтимолӣ ҳангоми иҷрои вазифаи таълимӣ;

2) салоҳиятҳои коммуникативии умумитаълимӣ - қобилияти ба эътибор гирифтани ақидаҳои гуногун ва кӯшиши ҳамроҳанг сохтани тарафҳои мухталиф дар ҳамкорӣ; қобилияти ифода кардани ақидаи мавқеи худ ва бо далелҳо исбот кардани он бо дигарон тавассути ҳамкорӣ ва интиҳоби қарори ягона; қобилияти муқоисаи карда тавонистани ақидаҳои гуногун пеш аз қабули қарор; қобилияти савол дода тавонистан бо мақсади ташкил намудани фаъолияти таълимӣ ва ҳамкорӣ бо шарикдӯстон; қобилияти ба ҳамдигар баҳо додан, назорат ва ҳамкорӣ намудан дар иҷрои фаъолияти таълим; қобилияти дуруст истифода бурдани нутқ ҳангоми банақшагирии ва идора кардани фаъолияти худ; қобилияти самаранок истифода бурдани воситаҳои забонӣ (нутқ) ба мақсади ҳалли масъалаҳои муошират; тартиб додани нутқи монологӣ-мавзӯӣ; қобилияти дар гурӯҳ ба таври самаранок кор кардан, бунёд карда тавонистани фазои мусоиди ҳамкорӣ; қобилияти истифодаи воситаҳои дурусти забонӣ барои инъикоси ҳиссиёт, фикри ақида, вазъиёт ва талаботи худ; қобилияти шарҳ дода тавонистани (тафсир, тасвир) фаъолияти худ ба таври шифоҳӣ ва хаттӣ;

3) салоҳиятҳои умумитаълимии зеҳнӣ-маърифатӣ - қобилияти гузарондани мушоҳида ва таҷриба бо роҳбарии омӯзгор; қобилияти гузарондани ҷустуҷӯи ахбор, аз ҷумла истифодаи маводди китобхона ва Интернет; қобилияти сохтан ва тағйир додани қолабу нақшаҳо барои иҷрои вазифаи таълимӣ; қобилияти интиҳоби роҳҳои самаранокӣ ҳалли масъалаҳо вобаста ба шароити муайян; қобилияти гурӯҳбандӣ кардани муносибатҳо, хусусиятҳо, мафҳумҳо ва қолабҳо; қобилияти фикрронии мантиқӣ, аз ҷумла муайян намудани алоқаи сабабу натиҷа; қобилияти доштани малакаҳои асосии хондан ба мақсади шиносӣ, дониш гирифтани, мустақкам кардани донишҳо ва ҷустуҷӯ кардани маълумот; қобилияти ҷудо карда тавонистани мазмуни асосӣ ва дуюмдараҷа, ғояи асосии матн, нишон додани пайдарпайии ҳодисаҳо [15].

Дар баробари ин, стандарти фанҳои зинаи таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи умумӣ намунаи салоҳиятҳои умумифаннӣро низ дар бар мегирад, ки аз чунин гуруҳҳо иборатанд: 1) салоҳиятҳои маърифатӣ-таҳлилӣ (истифодаи дониш, таҷриба, ақидаҳои худ ва дигарон дар вазъияти нави таълимию ҳаётӣ; таҳлили алоқа ва муносибати байни ақидаҳо, таҷрибаҳо ё маводди табиӣ ва сунъӣ; дарки он ки кулл аз ҷузъҳо таркиб ёфтааст); 2) салоҳиятҳои маърифатӣ-эҷодӣ (ташаккул додани шавқу ҳавас ва завқ ба ҳодисаҳои олам, таҷриба, маводди нав ва ҳодисаву воқеаҳои ғайриодиву пурмуаммо); 3) салоҳиятҳои маърифатӣ-таҳқиқӣ (таҳлил ва баҳодиҳии ашё, ҳодисаҳо, таҷрибаҳо, ақидаҳо, назарияҳо, вазъиятҳо ва падидаҳои дигар; муайян кардани фарқияти байни омилҳо, ақидаҳо, назарҳо ва афзалиятҳо; истифодаи ченакҳои гуногун барои арзёбии ақидаҳо, ҳодисаҳо, далелҳо, сабабҳо ва амалҳо); 4) салоҳиятҳои худшиносӣ ва мустақилият (шинохтани он ки фарҳанг ва забон, қоидаву таҷрибаҳо ба худшиносӣ, арзишҳо ва рафтор таъсир мерасонанд; таҳлили таъсири оила, ҷамъият ва мавқеи иҷтимоӣ ба ташаккули шахсият; нишон додани боварӣ ба худ, худидоракунии ва қобилияти муташаккилона амал кардан; 5) дарк, қадр ва ҳифз кардани дигарон (равшанфикр будан; омӯхтани одамон, фарҳангҳои гуногун ва зоҳир намудани эҳтиром ба онҳо; шинохтан ва қадр кардани он, ки одамон арзишҳо ва фаҳмишҳои гуногун доранд ва на ҳамеша ақидаи дигарон ба ақидаи «ман» рост меояд; таҳлили он, ки ақида, интиҳоб ва рафтори шахс чӣ тавр ба ашёи зинда ва ғайризинда таъсир расонда метавонад) [15, с. 11-12]. Ин панҷ гуруҳи салоҳиятҳо низ, ба ақидаи мо, ба доираи салоҳиятҳои калидӣ ворид кардан имкон дорад.

Қобили зикр аст, ки дар стандартҳои фанҳои зинаи таҳсилоти миёнаи умумӣ бояд на танҳо муайян намудани мақсад ва вазифаҳои фанни таълимӣ дар ин зинаи таҳсилот сурат гирад, балки муайян намудани салоҳиятҳои фаннӣ мувофиқи синф муқаррар намудани нишондиҳандаҳои асосии салоҳиятнокии хонандагон бо мақсади арзёбии натиҷаҳои таълимии хонандагон, дақиқ сохтани концепсия ва назарияҳои асосии низоми таълими

салоҳиятноӣ ва муқаррар намудани методологияи марказии таълими фан низ ба роҳ монда шавад [2, с. 6].

Ҳангоми омӯзиши фанни адабиёт, бавижа дар синфҳои 5 ва 6 дар салоҳияти хонандагонро дар шакли чадвал метавон чунин маънидод кард:

Салоҳият	Тавсифи салоҳият	Натиҷаи фаъолият
Эҷодкорӣ	- фикр кардан, дарки ақидаҳои адибон; - аз ёд кардани ашъори шоирон, кашфи донишҳои ҷадид; - муқоиса карда тавонистани осори шоирони ҷудогона, дарки мавзӯи нав	Осори адиб дар тафаккур нақш мебандад. Хотира қавӣ мешавад, нутқ инкишоф меёбад. Дониш афзоиш меёбад.
Тафаккури интиқодӣ	- дарк ва кашфи маъноҳои нав ва қобилияти шинохти услуби адиб; - таҳлил ва баҳо додан ба осори адиб, гурӯҳбандӣ кардани шеърҳо дар заминаи тимсолҳои ошкоргардида,; - маҳорати хулосабарорӣ ва ошкор кардани падидаҳои ҳунари адиб; - вобаста ба матн таҳия намудани саволҳо ва ҷустуҷӯи ҷавобҳо ба воситаи онҳо	Афкори иҷтимоии адиб мушаххас мешавад. Ҷойгоҳи адиб дар адабиёт мушаххас мешавад. Ҷустодҳои тозаи осори адиб ҳувайдо мешавад. Офаридаҳои адиб дар хотир нақш мебандад.
Маҳорати омӯختан	- иштиёқ, шавқу ҳавас ба омӯзиш ба миён меояд; - маъноӣ ибораю вожаҳои навро мустақилона дарёфт менамояд; - малакаҳои нав падид меоянд.	Меҳр ба адабиёт афзун мешавад. Донишҳои фанӣ тақвият меёбанд. Тафаккури эҷодӣ ғани гардида, дониш сайқал меёбад. Қобилияти худомӯзӣ тавсеа меёбад.

Ҳангоми омӯзиши фанни адабиёт хонанда ба аҳволу осори адибон ошно мегарданд, бо аз ёд намудани порчаҳои шеърӣ ҳофизаи онҳо қавӣ ва нутқи онҳо ташаккул меёбад, гирифтани маълумоти нав шавқе таълимро дар ниҳоди хонанда бедор месозад ва қобилият ва салоҳияти худомӯзии хонанда афзоиш хоҳад ёфт. Зеро таълим ба маълумот алоқаи ногузастанӣ дорад. Чунки маълумот натиҷаи таълим буда, таълим роҳи асосии маълумотгирӣ. Барои он мо таълимро асоси маълумотгирӣ меномем, ки бе роҳбарии муаллим ҳам дониш гирифтани малакаю маҳорат пайдо кардан мумкин аст. Ҳамин тариқ, худомӯзӣ низ яке аз роҳҳои маълумотгирӣ ба ҳисоб меравад [13, с. 4].

Дар дарсҳои адабиёт салоҳиятҳои асосӣ, амсоли эҷодкорӣ, тафаккури интиқодӣ, маҳорати омӯзиш, коммуникативӣ ва ҳамкорӣ барои ғанисозии модели таълими фаъол мусоидат намуда, муҳимтар аз ин, барои соҳиби маҷмуи салоҳиятҳо гардидани хонандагон заминаи воқеӣ фароҳам меоранд. Вазифаи асосии равиши таълими адабиёти тоҷик аз он иборат аст, ки дарки ҳаматарафаи адабиёти бадеиро таъмин намояд ва хонандагон мундариҷаи ғоявӣ ба деии асарҳоро дарк карда тавонанд [1, с. 52].

Ҳамин тариқ, истифодаи технологияҳои инноватсионӣ ва салоҳиятҳои калидӣ зимни омӯзиши адабиёти тоҷик дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, аз як тараф, тақозои замои муосир буда, аз ҷониби дигар, маҷмуи дониш ва малакаҳои қаблан ба дастовардари ҳамгиро менамояд, талабот ба омӯзиш бо мақсади муайян ба миён меояд, маҳорати эҷодкорӣ, малакаи омӯзиш, тафаккури интиқодӣ ва салоҳиятҳои интиқодӣ ҳамбаста гардида ҳамдигарро мукамал менамоянд, таълим шавқовару мақсаднок ва ба ин васила шаққи хонанда афзун мешавад.

Адабиёт

1. Абдусамиди М. Методикаи таълими адабиёти тоҷик.- Душанбе: Ирфон, 2017. – 400 с.
2. Банақшагирӣ дарс дар асоси стандартҳо, китоби дарсӣ ва замимаҳо. Дастур барои омӯзгор. - Душанбе, 2016. – С. 6.
3. Зиёев М. Роҳнамои омӯзгор аз фанни забони модарӣ (Марҳалаи таълими савод ва инкишофи нутқ). Душанбе, «Маориф», 2016. – С. 8.
4. Зиёӣ Х. М. Муносибати босалоҳият ба таълим (масъалаҳои умуминазариявӣ ва роҳҳои татбиқи амалӣ). - Душанбе, 2018.- С. 23.
5. Зиёӣ Х.М. Таҳсилоти босалоҳият: истилоҳоти калидӣ // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф.- Душанбе, 2018. – № 1. - С. 9.
6. Зиёӣ Х.М. Роҳҳои татбиқи таҳсилоти босалоҳият дар зинаи таҳсилоти касбӣ // Татбиқи муносибати босалоҳият ба таълим дар муассисаҳои таълимӣ.- Душанбе: “Ирфон”, 2018. - С. 17-18.
7. Зиёӣ Х.М. Таҳсилоти босалоҳият: истилоҳоти калидӣ // Паёми Пажӯҳишгоҳи рушди маориф.- Душанбе, 2018. – № 1.- С. 6-7.

8. Ключевые компетентности в начальной школе: структура, показатели, особенности формирования // <https://infourok.ru/klyuchevie-kompetentnosti-v-nachalnoy-shkole-struktura-pokazateli-osobennosti-formirovaniya-1770173.html> (санаи мурочиат: 08.12.2025).
9. Қонуни Ҷумҳурии Тоҷикистон «Дар бораи маориф» аз 22 июли соли 2013.
10. Низоми таълими салоҳиятнокӣ. Дастур барои омӯзгор. - Душанбе, 2016.
11. Мавод оид ба ташаққули салоҳиятнокӣ дар раванди таълим. Барои муаллифони стандарт, роҳнамо ва китобҳои дарсӣ. - Душанбе, 2016.
12. Портер М. Конкурентное преимущество // <https://avidreaders.ru/book/konkurentnoe-preimuschestvo-kak-dostich-vysokogo-rezultata.html> (санаи мурочиат: 08.12.2025).
13. Сангинов Н. Дидактика. - Душанбе, 1992. - 184 с.
14. Стандарти давлатии таҳсилоти умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон, аз 1 августи 2015, № 494.
15. Стандарти фанҳои зинаи таҳсилоти ибтидоӣ Душанбе: Маориф, 2017. - 116 с.
16. Стратегияи миллии рушди маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон то соли 2020, аз 30 июни соли 2012, № 334.
17. Татбиқи муносибати босалоҳият дар таълими фанҳои табиӣ ва технологияи информатсионӣ. Дастури таълимӣ-методӣ. - Душанбе, 2018. - С.5.
18. Ульянова А. Начальное образование: доступность и качество // <https://medium.com/direktoria-online/alina-ulyanva-f4cdda920f65> (санаи мурочиат: 08.12.2025).
19. Федеральный государственный образовательный стандарт начального общего образования (в ред. приказов Минобрнауки России от 26.11.2010 № 1241, от 22.09.2011 № 2357).
20. Хуторской А. В. Образовательные компетенции и методология дидактики // <https://www.khutorskoy.ru/be/2016/0922/> (санаи мурочиат: 08.12.2025).

ТЕХНОЛОГИЯҲОИ ИННОВАТСИОНӢ ВА САЛОҲИЯТҲОИ КАЛИДӢ ЗИМНИ ОМУӢШИ АДАБИӢТИ ТОҶИК ДАР МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ МИЁНАИ УМУМӢ ВА ИНЪИКОСИ ОНҲО ДАР СТАНДАРТҲОИ ДАВЛАТӢ ВА ФАНӢ

Дар мақола таъкид мегардад, ки салоҳият ва салоҳиятнокӣ дар низоми таҳсилот ҳамчун ҳадаф ва натиҷаи таҳсилот ташаккул меёбад. Барои расидан ба чунин натиҷа ва ҳадафҳо дар таҳсилот “муносибати босалоҳият” татбиқ карда мешавад. Дар натиҷаи он схемаи анъанавии ташкили раванди таълим, ки ба пешниҳоди донишҳо нигаронида шудааст, тағйир пазируфта, ба ташаккули салоҳиятҳо ва рушди онҳо нигаронида мешавад. Чунин фаҳмиши ташкили раванди таълим “муносибати босалоҳият” ном дошта, дар маркази таваҷҷуҳ на раванди таълим, балки натиҷаҳои он қарор мегирад. Ба назари муаллифон истифодаи технологияҳои инноватсионӣ ва салоҳиятҳои калидӣ зимни омӯзиши адабиёти тоҷик дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, аз як тараф, тақозои замон муосир буда, аз ҷониби дигар, маҷмуи дониш ва малакаҳои қаблан ба дастовардари ҳамгиро менамояд, таълим шавқовару мақсаднок ва ба ин васила шаку завқи хонанда афзун мешавад. Муаллифон зимни пажӯҳиш ба натиҷа расидаанд, ки дар стандартҳои фаннии зинаи таҳсилоти миёнаи умумӣ бояд на танҳо муайян намудани мақсад ва вазифаҳои фанни таълимӣ дар ин зинаи таҳсилот сурат гирад, балки дақиқ сохтани концепсия ва назарияҳои асосии низоми таълими салоҳиятнокӣ ва муқаррар намудани методологияи марказии таълими фан низ ба роҳ монда шавад.

Калидвожаҳо: салоҳият, босалоҳият, мактаб, адабиёт, таълим, концепсия, омӯзиш, дониш, тафаккур, методология.

ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И КЛЮЧЕВЫЕ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ТАДЖИКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В УЧРЕЖДЕНИЯХ ОБЩЕГО СРЕДНЕГО ОБРАЗОВАНИЯ И ИХ ОТРАЖЕНИЕ В ГОСУДАРСТВЕННЫХ И ПРЕДМЕТНЫХ СТАНДАРТАХ

В статье подчеркивается, что компетенции и компетентность в системе образования формируются как цель и результат обучения. Для достижения таких результатов и целей в образовании применяется компетентностный подход. В результате традиционная схема организации учебного процесса, ориентированная на передачу знаний, претерпевает изменения и направляется на формирование и развитие компетенций. Такое понимание организации образовательного процесса называется компетентностным подходом, при котором в центре внимания находится не сам процесс обучения, а его результаты. По мнению авторов, использование инновационных технологий и ключевых компетенций при изучении таджикской литературы в учреждениях общего среднего образования, с одной стороны, является требованием современности, а с другой — интегрирует совокупность ранее приобретённых знаний и навыков, делает обучение более интересным и целенаправленным и тем самым усиливает интерес и мотивацию учащихся. Авторы исследования пришли к выводу, что в предметных стандартах уровня общего среднего образования необходимо не только определить цели и задачи учебного предмета на данном уровне образования, но и уточнить концепции и основные теории системы компетентностного обучения, а также установить центральную методологию преподавания предмета.

Ключевые слова: компетенция, компетентность, школа, литература, обучение, концепция, изучение, знания, мышление, методология.

INNOVATIVE TECHNOLOGIES AND KEY COMPETENCIES IN THE STUDY OF TAJIK LITERATURE IN GENERAL SECONDARY EDUCATION INSTITUTIONS AND THEIR REFLECTION IN STATE AND SUBJECT STANDARDS

The article emphasizes that competencies and competence in the education system are formed both as the goal and the result of education. To achieve such results and objectives, a competency-based approach is applied in education. As a result, the traditional scheme of organizing the educational process, which was focused on the transmission of knowledge, undergoes changes and becomes oriented toward the formation and development of competencies. This understanding of organizing the educational process is called the competency-based approach, in which the focus is placed not on the learning process itself but on its outcomes. According to the authors, the use of innovative technologies and key competencies in the study of Tajik literature in general secondary education institutions, on the one hand, is a requirement of modern times, and on the other hand, it integrates previously acquired knowledge and skills. It makes learning more engaging and purposeful and thereby increases students' interest and motivation. The authors conclude that in the subject standards of the general secondary education level it is necessary not only to define the goals and objectives of the academic subject at this stage of education, but also to clarify the concepts and main theories of the competency-based education system, as well as to establish the central methodology for teaching the subject.

Keywords: competence, competency, school, literature, education, concept, learning, knowledge, thinking, methodology.

Дар бораи муаллифон

*Хочазод Саидмурод
Доктори илмҳои филологӣ, профессори
кафедраи забони тоҷикӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: saidmurod1970@mail.ru*

*Ҷамшедзода Фарзона Ҷамшед
Унвонҷӯи кафедраи методикаи таълими
забон ва адабиёти тоҷик
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: farzonai.chamshed@mail.ru*

Об авторях

*Ходжазод Саидмурод
Доктор филологических наук, профессор
кафедры таджикского языка
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: saidmurod1970@mail.ru*

*Джамшедзода Фарзона Джамшед
Соискатель кафедры методики
преподавания таджикского языка и
литературы
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: farzonai.chamshed@mail.ru*

About the authors

*Khojazod Saidmurod
Doctor of Philological Sciences, professor of
Tajik language department
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: saidmurod1970@mail.ru*

*Jamshedzoda Farzona Jamshed
Applicant, Department of Methods of Teaching
Tajik Language and Literature
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: farzonai.chamshed@mail.ru*

МЕТОДҲОИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ФАЪОЛИЯТИ ЗЕХНИЮ ЭҶОДИИ ХОНАНДАГОН ЗИМНИ ОМУЌЗИШИ АДАБИЁТИ ТОЧИК ДАР ШАРОИТИ МУНОСИБАТИ БОСАЛОҲИЯТ БА ТАЪЛИМ

Исломов Ш., Ҷамшедзода Ф. Ҷ.

Гимназияи “Донишвар”

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Метод дар шарҳи олимони дидактик ва методологҳо гуногун тавсиф шуда бошад ҳам, аз рӯи мазмун ба ҳам қаробат доранд. Дидактики машҳури рус Н.Я.Лернер ханӯз солҳои 70-уми асри XX метод гуфта “ ҳамкориҳои омӯзгор ва хонанда аст, ки зимни он омӯзгор фаъолияти хонандаро ба объекти омӯзиш ташкил мекунад ва дар натиҷаи ин фаъолият ҷараёни таълим ва азхудкунии мазмуни таълим аз ҷониби хонанда амалӣ мегардад” [10, с. 187]. Дар марҳалаи имрӯзи инкишофи илми педагогик (50 сол баъд И.Я.Лернер) профессор А.В.Хуторский методро “тарзи дастрасӣ ба мақсад ва методҳои таълимиро тарзи фаъолияти якҷояи омӯзгору хонанда, ки барои ба даст овардани мақсадҳои таълимӣ равона шудааст” [21, с. 211] иборат медонад.

Тавре ки мебинем, таърифи “метод” ва “методҳои таълим” ҷӣ дар педагогикаи шуравӣ ва ҷӣ дар дидактикаи имрӯза ҳамрангии худро тағйир надовдаанд. Вале таркибу мазмуни методҳо, мавқеи истифодабарии онҳо дар шароити муносибати босалоҳият тақмил ёфта, миқдоран афзуда, сифатан мазмуни нави таҳсилотро дар худ инъикос намудаанд.

Агар ба таҳқиқот, дастурҳои методӣ, барномаву китобҳои дарсии солҳои 2000-2025 назар кунем, мушоҳида мешавад, ки инноватсияҳои педагогӣ тавассути методҳои таълим вориди ҷараёни таълим шуда, тадриҷан ба сифати таҳсилот таъсири самараовар расонида истодаанд. Махсусан ин раванд дар рушди методикаи таълими ибтидоӣ ба хубӣ эҳсос мешавад. Дар китоби “Методикаи таълими ибтидоии забони модарӣ”, ки борҳо нашр шуда, дастраси донишҷӯёну омӯзгорон гардидааст, бори аввал доир ба методҳои интерактивӣ (фаъолияти якҷоя), методҳои тафаккури интиқодӣ, тестҳои кушода ва пӯшида, методи ИНСЕРТ, методи “Медонам, доништан меҳоҳам, доништан” [МДД] методи кластер, методҳои диаграммаи Венн, рӯзномаи дубахша, Синквейн маълумоти назариявӣ ва амалӣ дода шудааст [11].

Муттаасифона, дар методикаи таълими адабиёти тоҷик ба ҳамин монанд таҳқиқот ё дастури таълимии таълиф нагардидааст, ки моҳияти назариявиро амалии методҳои таълимиро дар шароити муносибати босалоҳият ба таълим баён намояд. Роҳномаи асосии аксари омӯзгорони забон ва адабиёти тоҷик ҳамон барномаву китобҳои дарсӣ ва дастурҳои методии замони шуравист, ки дар аксарияти онҳо асосан методҳои репродуктивӣ тавсиф шуда, ба қорбурди методҳои ташаккули фаъолияти идроки хонандагон, фаъолияти якҷояи омӯзгору хонанда, арзёбӣ ва ҳавасмандгардонии таълимии хонандагон мутобиқи талаботи муносибати босалоҳият ба таълим шарҳу тавсиф нашудаанд. Бинобар ин дар ин қисмат тавсифи ташаккули фаъолияти зеҳнӣ эҷодии хонандагон рӯҷӯ менамоям. Тавре ки дар қисми аввал шарҳ додем, гуруҳи аввали методҳои таълими адабиёти тоҷик методҳои репродуктивӣ (*методҳои ҷифоҳӣ*: нақл, шарҳу эзоҳ, аз ёд қардан, аз ёд гуфтан, такрор; *методҳои аёнӣ*: нишон додан, ғӯш қардан; *методҳои амалӣ*: навиштан, рӯбардор қардан, нақш офаридан, бозиҳои дидактикӣ ва ғайра) мебошанд. Азбаски методҳои репродуктивӣ дар таҳқиқотҳо, дастурҳои таълимӣ, барномаву китобҳои дарсӣ хеле васеъ ва бардавом муаррифӣ шудаанд, зарур донистем, ки аввал доир ба методҳои ташаккули фаъолияти зеҳнӣ эҷодии хонандагон, ки табиати инноватсионӣ доранд, маълумот дода, пасон доир ба нақши методҳои репродуктивӣ дар ташкили ҷараёни таълим, аз ҷумла дар ҷорӣ намудани инноватсияҳои таълимӣ ба таври мухтасар маълумот диҳем. Чунки имрӯз таҳқиқотҳои илмӣ методологу олимони соҳа маҳз ба самтҳои равона гардидааст, ки роҳу усулҳои беҳтари фаъл гардонидани хонандагон барои дарки иртиботи воқеаву ҳодисаҳо, нақши технологияҳои инноватсионӣ дар пешравии ҷомеаи мутамаддин ва беҳтар гаштани шароити зист ва муқаррар намудани ҷойгоҳ ва нақши ҳар шахс дар ин равандҳо нигаронида шудааст. Ба гуруҳи методҳои ташаккул ва рушди фаъолияти зеҳнӣ эҷодии хонандагон методҳои зерине мансубанд, ки дар таҳқиқотҳои солҳои ахир олимони рус Ю.К. Бабанский [3], И.Я. Лернер [10], А.В. Хуторский [22], Кудряшев Н.И. [4], С.К. Бирюкова [15; 16], Д. Сафин [18; 20] ва методистони тоҷик: М.Лутфуллозода [11], Н.Сангинов [19], Ф.Шарифзода [22],

А.Миралиев [22], Ш.Исломов [6], М. Аҳмадов [2], З.Бобоева [7], К. Мухторӣ [2], Махкамов Д. [9], Зиёев М. [12], Ф. Ниёзов [1] ва чанде дигарон тавсиф намудаанд. Махсусан, дар солҳои охир Лоихаи шарикӣ глобалии таҳсилот ва Лоихаи Оҷонсии рушди байналхалқӣ Амрико [USAID] дар ворид намудани инноватсияҳои педагогӣ ба низоми илму маорифи Тоҷикистон ва таъйёр намудани насли нави методологҳои миллӣ нақши муҳим гузоштааст, ки методҳои рушд ва ташаккули фаъолияти зеҳнии хонандагон аз ҷумлаи онҳост. Бо назардошти консепсияҳои мавҷуда методҳои ташаккул ва рушди фаъолиятҳои зеҳнии хонандагонро зимни таълими адабиёти тоҷик чунин тавсиф намудем:

Методҳои когнитивӣ (*методҳои идрок ё маърифатӣ*). Дар таснифоти А.В.Хуторский методи мазкур дар зерқатори аввали методҳои таълими эвристикӣ ҷо гирифтааст [21, с. 219]. Зеро ин олим тамоми методҳои таълимиро мансуби методи эвристикӣ медонад. Мақсади аввалиндараҷаи истифодаи методи мазкур ин шинохти объект ва дониш ба дарки ботин (андарун)-и он аст. Яъне тавачҷуҳои хонандаро ба объекти интихобкарда (асари бадеӣ ё образҳои он, ё тасвирҳои алоҳида, манзараҳо, воситаҳои тасвири бадеӣ ва ғайра) равона карда, на танҳо зоҳир, балки дар тасаввури ӯ дидани зоҳиру ботини объектро ба вуҷуд овардан аст.

Методҳои когнитивӣ барои фаъолияти креативӣ [эҷодӣ] замина мегузоранд. Бинобар ин онҳо ҳамрадиқ буда аввали дуҷумро пурра мекунад. Дониш ва таҳқиқи объект аз ҷониби хонанда дар методҳои когнитивӣ то даме идома меёбад, ки агар идрок ба зинаи эҷод (креативӣ) расад. Сарчашмаи назариявии методҳои когнитивӣ ва креативӣ таълимоти психолог ва педагог машҳури амрикоӣ Б.Блум аст [18, с. 36]. Таксаномияи Д.Блум (дониш, фаҳмиш, татбиқ, таҳлил, таркиб, арзёбӣ), ки асоси низоми таълими аксарияти давлатҳои дунёро ташкил медиҳанд, тавассути Лоихаҳои инвеститсионӣ вориди таҷрибаи омӯзгорони кишвари мо низ гаштааст.

Методҳои когнитивӣ ба зергурӯҳҳои зайл тақсим шудаанд: методи *эмпатия*- ба образ даромадан, ворид шудан ба маънӣ, ҳодиса, образ; эҳсосоти худро дар ҷисми (объекти) дигар ворид кардан аст. Дар образи гул, дарахт, парранда, ҳайвоноти ваҳшию ҳонагӣ ва ғайра ворид шудани хонанда, аз забони онҳо гап задан, нақши онҳоро бозидан, ҳатто дар нақши омӯзгор будан нишонаҳои қобилияти когнитивӣ доштани хонанда аст. Ин метод бештар ба хонандагони синфҳои 5-6 хос аст. Методи биниши тасвирии маънӣ ё методи биниши тасвирии образҳо низ аз ҷумлаи методҳои когнитивӣ ба ҳисоб меравад. Объекти таҳқиқшаванда (предметҳо, образҳо), дар тасаввуро ҳиссиёти, хонанда бояд пайдо шавад. Методи дидану дарк кардан ва кушодани рамзҳо низ дар дарси адабиёт ниҳоят зарур аст. Чунки рамз дар адабиёт ифодаи мақсаду ғоя ва мазмуну мундариҷаи асари бадеӣ ва адиб аст. Методи кушодани рамзҳо яке аз методҳои муҳимми омӯзиши адабиёт ба шумор меравад. Агар хонанда ҳар қадар рамзкушоӣ кунад, ҳамон қадар дар таҳлили асари бадеӣ муваффақ мегардад. Адибони гузаштаву имрӯза калимаҳои зиёдеро ба сифати рамзи образҳо истифода карда ба онҳо маънии нав бахшидаанд. Масалан калимаҳои гул, булбул, хок, хор, дил, ниҳол, парчам, кабуд, сурх, май, тоҷ, сиёҳ ва ғайра дар асарҳои бадеӣ ба сифати рамзҳои ашӯҳо, одамон ва ғайра истифода шудаанд, ки дарки онҳо, дар хотир нигоҳ доштани онҳо ва то дараҷаи эҷод расонидани онҳо дар ташаккули зеҳн, идрок ва қобилиятҳои когнитивию креативии хонандагон таъсири хуб мерасонад. Агар хонанда рамзҳоро донанд, истифода кунад, дар дарку фаҳми воситаҳои тасвири бадеӣ ва асарҳои тамсилӣ низ уҳдабарой карда метавонад.

Методи саволҳои эвристикӣ. Методҳои эвристикӣ, барои ташаккули фаъолияти эҷодкорӣ хонанда равона карда мешавад. Ин таълим аст, ки аз истифодаи он чизи навро ҳосил мешавад. Эвристика аз калмаи юнонии *heurisko* гирифта шуда маънияш “меҷӯям”, “меёбам”, “мекушоям” мебошад. Асоси методи эвристикиро саволҳои кунҷковонаи “*Кӣ?*”, “*Чӣ?*”, “*Чаро?*”, “*Барои чӣ?*”, “*Чӣ хел?*”, “*Кай?*”, “*Дар кучо?*” –и хонанда ташкил мекунад. Тавсифи умумии ин методро ба таври одӣ баён кунем, кунҷковии хонанда барои шинохти одамон ва муносибати онҳо ба зиндагии ҳамамуза, олами атроф, ихтироот, техника ва технология, таърихи гузашта, коинот, табиат, Замин ва ғайра мебошад. Азбаски адабиёт ҳам ба тасвиру инъикоси ҳамин объектҳо сару кор дорад, бояд хонандаро роҳнамун созем, ки ба саволҳои худ аз омӯзиши адабиёт ҷавоб ёбад. Ин метод табиати ҷустуҷӯгарӣ, бозёфт ва эҷодкорӣ дорад. Бо ҷавоб ёфтани хонанда ба саволҳои худ вазифаи ин метод ба анҷом намерасад. Ба тартиб даровардани андеша, баён намудани фикри шахсии худ ба масъала, ба ҳулосаи дақику дуруст омадани ӯ, дар шакли шифоҳӣ, хаттӣ, графикӣ, тасвирӣ баён намудани ҳосили омӯзиш ва андешаҳои мантиқӣ идомаи кор дар истифодаи методи мазкур аст. Илова ба ин дар таъиноти вазифаҳои ин метод муҳаққиқон методҳои эвристикӣ, ҷустуҷӯӣ, таҳқиқотӣ, муқоиса, проблемагузориро шарик донистаанд.

Методи муқоиса низ яке аз методҳои маъмули таълими адабиёт ба ҳисоб меравад ва он ба рушди қобилиятҳои эҷодии хонанда нигаронида шудааст. Методологи тоҷик Ш.Исломов дар таҳқиқи масоили назария ва амалия методи муқоисаро ба сифати тарз (приём)-и таълим шарҳ дода дар таҳқиқоти худ беш аз 10 объекти муқоисашавандаи омӯзиши адабиёти классикии тоҷикро пешниҳод кардааст, ки имрӯз ҳам дар таҷрибаи амалии омӯзгорон истифода мешавад ва мухтасари он дар китоби “Методикаи таълими адабиёти тоҷик” (барои факултетҳои филологии макотиби олии Тоҷикистон) пешниҳод шудааст [17].

Методи таҳқиқотӣ-чустучӯӣ. Ин метод низ хонандаро сӯи чустучӯ, дарёфт ва эҷод равона месозад. Дар методи мазкур аввал мақсади таҳқиқ ва чустучӯ ба объекти таҳқиқ (шеър наср, осори илмӣ, манзараи табиат, мусаввараҳо ва ғ.) муқаррар мегардад. Хонанда бояд объекти таҳқиқро мустақилона таҳқиқ намояд: нақшаи кор, далелҳо оид ба объекти таҳқиқшаванда, таҷрибаҳо, расми объект, чустучӯи сарчашмаҳо, далелҳои нав, проблема ва саволу масъалаҳои, ки зимни чустучӯ ва таҳқиқ пайдо мешаванд, чанд намунаи ҷавоби як савол, фарзия, қайдҳо дар асоси рефлексия (доир ба объекти таҳқиқ чиро медонад ва чиро намедонад), натиҷаҳои бадастомада ва хулоса сохтори асосии ин методро ташкил медиҳанд. Методи мазкур зинаи хеле мураккаби рушди зеҳну идрок аст. Он барои ҳамаи хонандагон як хел истифода намешавад. Дар синфҳои 5-6 шакли сода ва дар синфҳои 7-11 нақшаи болозикрро истифода бурдан мумкин аст.

Методи дарки созандагӣ (конструирования понятий-конструкциясозы) - дарки тартиб додан, сохтан ё эҷоди чизе дар асоси ашё, ном, расм, матн, истилоҳ ва ғайра бо фаҳми мазмуну мафҳуми онҳо. Масалан дар асоси дарки истилоҳи рубой (латифа, ғазал, кофия, радиф, ...) тартиб додани таърифи он; дар асоси мазмуни матн пайдо кардан ё тасаввур кардани ҷадвали персонажҳо бо ифодаи тавсифҳои муқоисавӣ, мурдифҳо, калимаҳои зидмаъно; дар асоси манзараҳои тасвиршуда тасаввур кардани ягонагии олаим ихоташуда, барои кашидани расму мусаввараҳо ва манзараҳои дигар ё ба онҳо ҳамбастагӣ дошта ва ғайра.

Методи фарзия. Ин интиҳоби асос барои сохтан ё эҷоди чизе мебошад. Хулосаи пешакӣ оид ба чизе, масъалае, проблемае, ки ҳоло мавҷуд нест, сохта ё эҷод нашудааст, вале баъзе нишона ва аломатҳои он аён аст. Масалан, ба саволи “Агар Муъмин Қаноат ба Украина сафар намекард, достони “Мавҷҳои бародарӣ” (синфи 6) дар ҳамин шакл эҷод мешуд?” Ҷавобҳои пешакӣ: 1) “не”! Чунки чустучӯ пурсучу, сар то по қадам задан, дӯстони нав пайдо кардан.... 2] мешуд, чунки эҷоди асар ба мақсади пешакӣ, илҳом, шароит вобаста аст. Агар сафар мекарду илҳом намеомад, чизе эҷод намешуд. Монанд ба ҳамин. Сабаби эҷоди достони “Қони ширин” (Агар Мирзо Турсунзода сафар намекард, достони “Қони ширин” эҷод мешуд?”.... Аксар гипотезаҳо аз баҳс сар мезананд. Барои исбот чустучӯ ва таҳқиқ оғоз мешавад. Далел дар фарзия аслиҳаи асосӣ аст, ки хонанда бояд ба он така кунад. Методи мазкур ба методи пешгӯӣ кардан наздик аст ва баъзан онҳо ҳамдигарро пурра мекунад. Вале дар методи пешгӯӣ иҷрои тахминии ягон ҳодисаву воқеа гуфта мешавад.

Методи ислоҳи ғалатҳо. Гуфтору навиштори хонандагони мактаб ҳамеша ислоҳталаб аст. Ғалатро ба беғалат табдил додани хонанда кори осон нест. Сарчашмаи содир шудани ғалатҳо бояд дар маркази диққати омӯзгор бошад. Ҳангоми нақл, муҳокима, таҳлил, ҷавоб ба саволҳо, навиштани нақл, эссе, иншо, маъруза, реферат ва ғайра онҳо ба ғалатҳои гуногун роҳ медиҳанд. Сабаби содир шудани ғалатҳо (заифии қобилият ва ҳофиза, дуруст истифода карда натавонистани далелҳо, ғалат аз худ кардани қоидаҳо, шеърҳо, далелҳо, дуруст дарк накардани муносибати воқеаву ҳодисаҳо, надонистани қоидаҳо ва меъёри забони адабӣ, камии захираи луғавӣ, талаффузи ғалати калимаҳо, надонистани меъёри оҳанги ҷумлаҳои саволию хитобӣ, зада ва хелҳои он ва ғайра)-ро агар омӯзгор муқаррар наамояд, тақрор ёфтани онҳо дар нутқи хонанда идома меёбад. Гуруҳбандӣ кардани ғалатҳои содиршуда шарт ва зарур аст. Таваҷҷути методи таҳлиси омӯзгор муайян намояд, ки ислоҳ накардани онҳо ҳам боиси вайрон кардани меъёрҳои забони адабӣ ва ҳам берангию инкишоф наёфтани нутқи шифоҳиву хаттии хонандагон мегардад. Бинобар ин ба омӯзгор лозим меояд, ки сари вақт ба ғалатҳои содиршуда эътибор дода, онҳоро таваҷҷути худӣ хонанда, хонандагони дигар ё намунаи асли матн, қоидаҳо, сабти овоз, машқҳо ва ғайра ислоҳ намояд. Ҳатто муаллим дар асоси мушоҳида ва қайди онҳо дар дафтари худ, донанд, ки кадом хонанда дар кадом мавридҳо ғалат содир мекунад ва муаофиқ ба он вазифа, супориш ё дарсу сухбатҳои иловагӣ гузаронад. Дар сурати содиршудани ғалатҳои зиёд дар мавзӯи мушаххас муаллим вазифадор аст, ки дарси “ислоҳи ғалатҳо” ба нақша гирад.

Методҳои креативӣ. Ин методи кори мустақилонаи хонанда барои эҷод, сохтан ва офаридан аст. Натиҷае, ки дар асоси таҷриба, мушоҳида ва корҳои амалӣ ҳосил мешавад. Дар таҷрибаи омӯзгорон бештар истифодаи эссе, иншо, нақли хаттӣ, презентатсия, тасвири образ

ё манзара тавассути расмҳо, эҷоди шеър, ҳикоя, латифа ва ғайраро истифода мебаранд, ки ҳамагӣ мансуби методи креативӣ мебошанд. Мақсади асосии истифодаи ин метод васеъ намудани тафаккури эҷодии хонандагон, омӯзонидани мустақилият дар корҳои мустақилонаи эҷодӣ, ташаккули ҳаёлпардозӣ, фантазия, андеша, фикр ва сохтаву бофтаҳои ғайристандартӣ аст, ки зимни омӯзиши адабиёт дар ҳамаи синфҳо истифода мешавад. Мутахассисон методҳои креативиро ғайр аз он чизҳое, ки дар боло номбар кардем боз аз инҳо иборат доништаанд:

Методи “эҷодҳои бофта” (иваз кардани сифати ягон чизҳои объект, дар чизҳои объекти дигар бо мақсади сохтани объекти нав, тағйир додани ягон чизҳои объекти омӯхташаванда ва баҳо додан ба он ҳамчун чизҳои элементҳои нав ва ғайра) . Методи “Агар...” , ки ҳаёлпардозҳои хонандагонро васеъ намуда, дар офаридани ягон ҳодиса, воқеа ва ё образ кӯшиш намуда, алоқамандӣ ва вобастагӣ доштани ҳодисаҳои оламро дарк мекунанд. Муаллим ё ҳуди хонандагон дар аввал объект (мавзӯ) - и тасвир ё мувоҳисаро пешниҳод мекунанд. Масалан пеш аз хондани ҳикояи Саъдӣ дар бораи тақсими мерос суҳбат карда пурсад, ки “Агар фарзандон танҳо барои мероси падарро ба даст овардан талош кунанд, оқибат чӣ мешавад?” Бигзор, ки хонандагон андешаҳоишонро пеш аз хондани ҳикоя баён намоянд, баҳс кунанд, далел оранд ва пас аз он муаллим эълон диҳад, ки “биёед бинем , ки муаллими панду ахлоқ Саъдии Шерозӣ дар ин бора чӣ мегӯяд” ва хонандагон андешаҳои пешакии худро бо суханони Саъдии Шерозӣ муқоиса карда хулосаҳоишонро тақмил дода метавонанд.

Методи ба нақша гирифтани фаъолият. Ин метод идомаи мантикии методи мақсадгузорӣ мебошад. Яъне иҷрои мақсадҳои тарҳрезӣшуда дар шакли нақшаҳои шифохӣ, хаттӣ, сода, мураккаб ва ғайра дар муҳлати то дарси оянда, як ҳафта пас, як моҳ ва ҳатто аз ин ҳам зиёдтар аз ҷониби хонанда сохта мешаванд. Масалан, хонандагоне, ки дар озмуни “Фуруғи субҳи доноӣ китоб аст” иштирок мекунанд, бояд барои ҳар марҳалаи озмун ҳамин намуд нақша созанд. Ва тавре ки аз рафти озмун маълум мегардад, хонандагон аз рӯи нақшаи муайян омодагӣ мегиранд ва тибқи он дар озмун баромад мекунанд. Агар ҳамин гуна нақшасозиро зимни омӯзиши ҳаёт ва эҷодиёти адабони дар барнома воридшуда ба хонандагон омӯзонида шавад, онҳо мустақилона ба омӯзиши адабиёт машғул шуда метавонанд. Дар омӯзиши як асар, ҳатто як образ, як манзара, як тасвир ин методро истифода бурдани имконпазир аст. Бинобар ин муаллим тавассути ин метод хонандагонро ба корҳои мустақилонаи эҷодӣ омода месозад ва методи мазкур як роҳи хеле қулайи ташаккули фаъолияти зеҳнии хонандагон ба ҳисоб меравад. Талаботи асосӣ дар нақшасозӣ дақиқ матраҳ кардани мақсадҳо ва марҳалаҳои асосии кор барои иҷрои мақсадҳо мебошад. Дар мадди назари омӯзгор будани нақшасозии хонанда зарур аст. Дар рафти кор хонанда метавонад нақшаро тағйир ва тақмил диҳад, таҳрир кунад ва ҷойи қисматҳои онро иваз намояд. Агар нақшасозии хонанда дуруст ба роҳ монда шавад, ӯ дар таҳияи лоиҳа, маъруза, реферат, хондани асари бадеӣ, навиштани нақли хаттӣ, эссе, иншо ва дигар намуди корҳои мустақилона (ҳам шифохӣ ва ҳам хаттӣ) хонандаи муваффақ мегардад.

Методи меъёрофарӣ. Ин метод низ як намуди кори фаъолгардони хонандагон дар таълими адабиёт аст. Салоҳиятҳои мустақилона аз худ кардани донишҳо, дар амал истифода намудани онҳо, иҷтимоишавӣ, иртиботӣ дар хонандагон маҳз бо таъсири ҳамин гуна методҳои таълимӣ рушд меёбад. Хонандагон маҳз зимни истифодаи ҳамин гуна методҳои (меъёрофарӣ, тақризнависӣ, мақсадгузорӣ, рефлексия, баҳодиҳӣ ва ғайра)-и таълимӣ ба дониш, малака ва маҳорати доштаи худ бовар ҳосил мекунанд. Бояд зикр кард, ки методи меъёрофарӣ ду шояи ба ҳам наздик дорад. Яке меъёрҳое, ки дар барномаву китобҳо муқаррар шудаанд ва ё муаллим ин меъёрҳоро муқаррар мекунад. Масалан, шартҳои хониши ифоданок: бурро, ифоданок, беғалат хондан, риоя кардани ист, зада, оҳанг; истифодаи ишораҳо бо даст, сар, ангушт ва ғайра ҳам дар китоб, ҳам аз ҷониби омӯзгор таъин ва талаб карда мешавад ва зимни арзёбӣ чунин меъёрҳо ба ҳисоб гирифта мешавад ва онро дар илми методика нишондиҳандаҳои арзёбӣ мегӯянд. Яъне ҳар амал бояд меъёр дошта бошад. Ин меъёрҳоро бояд хонанда донад ва риоя кунад. Илова ба ин муносибати босалоҳият талаб мекунад, ки хонандагон низ бояд иштирокчиҳои офариниши меъёрҳо бошанд. Масалан, агар лоиҳаи таълимӣ аз ҷониби ҳуди хонандагон пешниҳод шавад, бояд меъёрҳои иштирокчӣ дар лоиҳа сабт шавад. Яъне ҳар иштирокчӣ дар доираи меъёрҳои муқарраршуда бояд амал намояд. Ин меъёрҳо метавонад аз рӯи стандартҳои маъмулӣ бошад, ё аз рӯи талаботи муаллифи лоиҳа, яъне ҳуди хонандагон. Дар ҳар ду маврид ҳам хонанда дар сохтани меъёрҳо иштирок мекунад.

Методҳои санҷиш ва худсанҷӣ методҳои мебошанд, ки тавассути онҳо натиҷаҳои фаъолияти таълимии хонандагон муқаррар мегардад. Дар методикаи имрӯза санҷиш

мафҳуми васеъ пайдо кардааст. Агар пештар санчиш методи муаллим бошад, имрӯз он методи хонанда (инфироиди) ва ё хонандагон низ ҳаст. Санчиш метод, тарз (приём)-ҳо ва роҳу равишҳои гуногун дорад, ки барои муқаррар намудани на танҳо сатҳи дониш, балки барои баҳо додани ҳар як намуди фаъолияти хонанда истифода мешавад. Ченакҳои санчиш дар шароити муносибати салоҳиятнокӣ танҳо барои дониш не, балки малакаву маҳорат ва ҳатто қобилиятҳои истифода мешавад. Илова ба ин барои санчидан ва баҳо додан ба ҳар як намуди фаъолияти хонанда нишондиҳандаҳо муқаррар мешавад, то ки санчиш воқеӣ гузашта ҳавасмандии хонанда ба он бештар гардад. Дар рафти экспериментҳои таълимӣ мо аз намудҳои гуногуни санчиш, худсанҷӣ, арзёбӣ ва баҳодихӣ истифода намудем, ки натиҷаҳои хеле хубе ба даст омад. Акнун муҳтасар доир ба назарияи методҳои санчиш ва худсанҷӣ истода мегузарем. Тавре ки зикр кардем дар ибтидо санчиш танҳо методи омӯзгор буд ва натиҷаи санчиш бо баҳоҳои панҷҳола муқаррар мегардид. Ин метод дар ҳамаи намуди фаъолияти хонандагон истифода мешавад. Барои баҳо додан ба фаъолияти хонанда, аввал натиҷаи фаъолияти ӯ санчида мешавад, то ки ба хонанда баҳои мувофиқ гузошта шавад. Дар низоми таълими ҷумҳурий баҳои панҷҳола баҳогузори маъмулӣ ба ҳисоб меравад. Вале дар гули даҳсолаҳои охир ин низоми коҳиш ёфт ва дар таҷриба омӯзгорон аз баҳои “1” худдорӣ карданд ва он ғайрирасмӣ ба низоми чорҳола табдил ёфт. Алҳол МТМУ барои гузаштан ба низоми даҳҳола омодагӣ мегиранд.

Дар низоминомаи “Меъёрҳои чадвали баҳогузори 10-ҳола ба дониш, маҳорат, малака ва рафтори хонандагон МТМУ Ҷумҳурии Тоҷикистон дар доираи низоми арзёбии меъёрӣ” меъёри баҳогузорӣ ба ҷавобҳои шифоҳии хонандагон аз ғуруҳи фанҳои филологӣ омадааст:

Хол	Меъёр ба арзёбии шифоҳии хонандагон
10	- Мавзӯи омӯхтаре пурра баён кунад, доир ба ислилоҳ (термин)-ҳои забон ва адабиёт маълумоти саҳеҳу боварибахш диҳад; - Мавзӯро хуб дониста, фикри худро бо мисолҳо асоснок карда тавонад;
9	Тарзи баёни мураттаб дошта бошад, фикри худро бо далелҳо асоснок карда тавонад, меъёрҳои забони адабиро риоя кунад; Б) ҳангоми баёни мавзӯ ба саросемагӣ роҳ диҳад.
8	Тарзи баёни мурраттаб дошта бошад; - Фикри худро бо далелҳо асоснок карда тавонад, меъёрҳои забони адабиро риоя кунад;
7	Мавдуро пурра баён наояд ҳам, нутқаш ба меъёри забони адабӣ чандон мувофиқат накунад;
6	Мафҳум ва қоидаҳоро дақиқ маънидод кунад, барои исботи фикраш далел оварда наметавонад.
5	Мулоҳизаҳои худро дар доираи забони адабӣ баён карда тавонад, вале дар бобати аз худ овардани мисолҳо душвори меканад;
4	А) мавзӯро медонад, вале фикрашро бо далелҳо баён карда наметавонад; Б) дар нутқаш ғалатҳои услубӣ дида шавад.
3	А) мавзӯро дониста, номурааттаб баён кунад, дар тарзи баён ғалатҳо дошта бошад.
2	Хонанда қисми зиёди мавзӯи омӯхташудаи фасло надонад, дар шарҳи мафҳум ва маънидоди қоида ғалат содир кунад, моҳияти масъаларо нодуруст шарҳ диҳад ва тарзи баёнаш номурааттабу безътимод бошад.
1	Қомилан надонистани мавод аниқ гардад. Баҳо на барои ҷавобӣ яқлаҳзаина, балки ҳамчун ҷамъбаст барои ҳамаи ҷавобҳои дар равандӣ дарс дода гузошта шавад.

Методҳои санчиш хеле гуногунанд, вале мақсади санчиш таъюли санчидани паҳлуҳои гуногуни фаъолияти хонандаро дақиқ муайян менамояд. Бинобар ин аз рӯи мақсади муайян санчидани дониш, малака ва маҳорати хонанда шартӣ аз ҳама зарурии истифодаи методҳои санчиш ба ҳисоб меравад. Ҳатто муҳаққиқон *мақсадгузори* як намуди метод ҳисобида, дар ҳамаи марҳилаҳои таълим истифода бурдани онро тавсия додаанд. Ҳамин тавр, дар санчиш муқаррар намудани мақсадҳо шартӣ аввалиндараҷа ба ҳисоб рафта аз иҷрои мақсадҳо омӯзгор ва хонанда метавонанд ҳулосаҳои муҳим ва мақсадҳои нав пеш гузоранд. Методистон барои чунин санчиш чадвали МДД (медонам, доништан меҳонам, доништан) [11, с. 189], рӯзномаи дубаҳша [18, с. 32-33], методи ИНСЕРТ [11, с. 187-188]-ро пешниҳод намудаанд, ки дар боби сеюм истифодаи онҳоро дар модули таълимӣ нишон додаем.

Ин тарзи санчишро ҳар дарс, баъди мавзӯҳои калон, охири чоряк, охири сол, пеш аз дарсҳои тақрорию ҷамъбасти гузаронидан мумкин аст. Моҳияти таълимии чадвали мазкур дар он аст, ки тавассути он ҳамаи намудҳои санчишро гузаронидан мумкин аст.

Санчиши тестӣ низ як намуди санчиш аст, ки дар марҳалаҳои омӯзиши адабиёт мавриди истифода қарор гирифта, яке аз методҳои арзёбии сифати дониш, малака ва маҳорати хонандагон доништа шудааст. Азбаски санчишҳои тестӣ яке аз методҳои инноватсионӣ дар ибтидои асри XXI ба ҳисоб рафта дар таҷрибаи зиёда аз 30- солаи омӯзгорон мавқеи устувор пайдо кардааст ва дар аксарияти тавсияҳои методӣ роҳу усулҳои ташкил ва гузаронидани он маълумоти муфасссал мавҷуд аст, шарҳи васеи онро ҷои надонистем.

Корҳои мустақилонаи хонандагон як навъ санчиши фаъолияти хонандагон ба ҳисоб меравад. Агарчи кори мустақилона ба хоҳири мустақкам кардани дониш, малака ва маҳорати хонандагон гузаронида мешавад, он ҳамзамон ченаки бозгӯии қобилият, дониш ва малакаву маҳорат низ ҳаст. Корҳои мустақилонаи хонандагон як навъи фаъолияти хонандагон дар иҷрои вазифаҳои таълимӣ мебошад, ки тавасути методҳои репродуктивӣ, когнитивӣ, креативӣ (навиштани эссе, иншо, ҳисобот, нақли хаттӣ, эҷоди шеър, ҳикоя ва ғайрағ), ҷустуҷӯӣ, муқоиса, таҳқиқот ва ғайра амалӣ мегардад. Бо вучуди ин методистон онро ҳмчун методи алоҳида барои иҷрои корҳои амалӣ тавсия додаанд.

Санчиш (зачет), аттестатсия (имтиҳон) марҳалаҳои ниҳии санчиши донишу малака ва маҳорати хонандагон аст.

Худсанҷӣ низ методи таълимие мебошад, ки ба талаботи муносибати босалоҳият ҷавобгӯ буда, онро дар қатори инноватсияҳои педагогӣ шомил месозанд. Худсанҷӣ як навъ худбаҳодиҳӣ мебошад, ки хонанда ба дониш, малака ва маҳоратҳои ҳосилкардаи хеш баҳо медиҳад. Ба дониш ва фаъолияти худ баҳо додан кори мушкул аст, вале дар натиҷаи такрори батақрор истифода кардани он хонанда ба баҳо додани фаъолияти хеш одат карда, онро як навъ ҳавасмандии хеш ҳисоб мекунад. Худсанҷӣ ва худбаҳодиҳӣ моҳиятан арзёбии дастовардҳо ва баҳодиҳӣ ба фаъолияти худӣ шахс аст. То кадом дараҷа воқеӣ баҳо дода тавонида ба маҳорати касбии омӯзгор алоқаманд аст. Агар ба методи худбаҳодиҳӣ методи рефлексия ҳамрадиш шавад, худсанҷӣ воқеӣ ва манфиатнок анҷом меёбад. Барои худсанҷӣ ҷадвале, пешниҳод шудааст, ки ҳмчун стратегияи таълимӣ қабул шудааст: “ ” “Медонам” “Донидам”, Донидам меҳонам” ё ки . “Чиро медонам” ва “Чиро намедонам” ангеҷаҳои зеҳние мебошанд, ки то умқи хоҳира расида, хонандаро ба мақсадҳои нав роҳнамун месозанд.

Ҳамдигарсанҷӣ низ як роҳи санчиши дониш, малака ва маҳорати хонанда аст. Вақте ки хонандагон гуфтаву навиштаҳои худро месанҷанду баҳо медиҳанд, санчиш бидуни фишору таъкидҳои бачову бечои муаллим мегузарад. Ҳавасмандӣ (мативатсия) барои санҷидани кори ҳамдигар ё ҷавоби ҳамдигар дар хонанда боло рафта, фазои ҳамкорӣ дар муҳити таълимӣ домана паҳн мекунад. Хондану гӯш кардани ҳамдигар, хондану ислоҳ кардани навиштаҳои ҳамдигар, навиштани тақриз ба кори ҳамдигар, баҳо додан (хаттӣ ва шифоҳӣ) ба корҳои эҷодии ҳамдигар, доварӣ кардан дар корҳои гуруҳӣ ва ғайра тарзҳои (приёмҳои) амалӣ методи ҳамдигарсанҷӣ мебошад.

Лоиха. Яке аз методҳои интерактивӣ (ҳамкорӣ) буда, А.В. Хуторский онро ба гуруҳи методҳои ташкили фаъолияти таълим дохил намудааст [21, с.201]. Ҳарчанд ки ин методро дар радифи методҳои инноватсионӣ ном мебаранд, вале он таърихи зиёда аз 170 сола дорад. Ба гуфтаи донишманди рус А.В.Хуторский он дар нимаи дуҷуми асри XIX дар мактабҳои деҳоти ИМА бо кӯшиш ва тасмими педагоги Америкой Чон Дюи истифода шуда, пасон дар мактабҳои дигари ИМА паҳн шудааст [21, с.201]. Методи мазкур то аввали солҳои 30 дар таҷрибаи мактабҳои Иттиҳоди Шӯравӣ дар истифода будааст ва бинобар сабаби “мероси буржуазӣ” буданаш истифодаи он бо қарори махсуси ҳизби коммунист манъ шуда, солҳои 70-90-уми асри гузашта дар таҷрибаи мактабҳои собиқ Иттиҳоди Шӯравӣ мавриди истифода қарор гирифтааст” [6, с. 29]. Баъди таваққуфи ҳеле зиёд ин метод бо диду талаботҳои нав дар таҷрибаи амалӣ МТМУ ҷумҳурий мавриди амал қарор гирифтааст.

“Лоиха тарҳи он чизест, ки ҳоло вучуд надорад” [6, с. 29]. Барои созон додани он талаботҳои зерин пешниҳод шудааст:

-лоиха бо ташаббуси якҷояи омӯзгорону хонандагон таҳия мешавад. Мавзӯи лоиха ягона буда, қисматҳои алоҳидаи он барои ҳар гуруҳи гуногун тарҳрезӣ мешавад;

- иштирокчиёни лоиха метавонанд хонандагон, омӯзгорон, падару модарон ва калонсолон бошанд;

-кор боҳои лоиха табиати ҷустуҷӯӣ ва таҳқиқотӣ дошта, ҳамаи иштирокчиён тавассути ҳамин методҳо ба иҷрои кор ҷалб мешаванд;

- лоихаи таълимӣ бояд моҳияти педагогӣ дошта хонандагон тавассути он дониш, малака ва маҳорати нав пайдо карда, дар муҳити ҳамкорӣ, ҳамфикрӣ ва ҳамдигарфаҳмӣ кор карда, салоҳияти иҷтимоишавии худро ташаккул диҳанд;

- ном, мақсад, вазифа, иштирокчиён, марҳала, муҳлат, шартҳои иштирок ва ғайра дар сарварақ сабт шавад;

- муҳлати иҷрои кор: аз то дарси дигар -то як моҳ

- натиҷаи кор дар шакли модулҳо, презентатсия, ҳисобот, маърузаҳо, реферат, нақша, ҷадвал, расм, намоиш, маҷалла, рӯнома, альбом, мусаввара ва ғайра пешниҳод мегардад.

- натиҷаҳо бо арзёбию баҳогузорӣ, тухфаҳои гуногун қадрдонӣ мешаванд.

Чанбаъҳои амалии методи мазкур – дар “Модулҳои лоиҳасозӣ” дар дарсҳои адабиёти синфҳои 5-6 дар боби сеюм мавриди баррасӣ қарор гирифтааст.

Методи алқамандии байни фанҳо. Дар робитаи ҳамдигар таълим додани фанҳо, махсусан забон ва адабиёти тоҷик яке аз усулҳои суннатӣ дар таълими ин фанҳо ба ҳисоб меравад, ки бо чанд далели таърихӣ атрофи ин масъала изҳори назар карда будем [7]. То ибтидои асри XX дар ҳошияи адабиёти тоҷикии форсӣ омӯзиши забони форсӣ, фалсафа, дин, иҷтимоӣ, фарҳанг ва ғайра ба ҳам омада, мавриди омӯзиш қарор гирифта буданд. Тавассути “Шоҳнома”, “Маснавии маънавий”, осори Аттору Саъдӣ ва Ҳофизу Бедил толибилмон забон, фалсафа, “Қуръон”, “Ҳадис” ва ҷандин илми дигарро меомӯхтанд. Дар шароити муносибати босалоҳият ба таълим дар робитаи ҳамдигар омӯзонидани фанҳоро дар илми педагогика таълими фарофани меноманд, ки дар алоқамандӣ омӯзонидани забон ва адабиёт як шоҳи муҳими он аст.

Рефлексия. Рефлексия калимаи юнонӣ (reflexio) буда, ба пас (қафо) муроҷиат кардан аст. Ин метод аз ҷумлаи методҳои мебошад, ки дар солҳои охир ҳамчун методи инноватсионӣ дар таълим шарҳ ёфта, дар таҷрибаи амалии МТМУ кам истифода мешавад. Баъзе муаллимони пешқадам ва соҳибтаҷриба онро ба сифати “Ҳисоботи эҷодии хонандагон” ва ё бештар дар дарсҳои тақрору ҷамъбаст бо мақсади тақрори мавзӯҳои гузашта ва мустақкам намудани дониши аз бар намудаи хонандагон истифода мекунанд. Вале мақсад аз истифодаи ин метод тақрори мавзӯҳои гузашта ё мустақкам намудани дониши хонандагон оид ба мавзӯҳои гузашта нест. Он ба ташаккули фаъолияти когнитивии хонандагон нигаронида шуда ҷавоб ба саволи ҳуди хонанда-“Чиро медонам” ва “Боз чиро доништан мехоҳам,”-мебошад. Яъне андешаҳои хонанда дар бораи он ки дар хотираи дури ӯ аз масоили гуногуни омӯхтааш чӣ чиз боқӣ мондааст ва пас аз бахотироварӣ чӣ мақсад дорад (онҳоро пурра кардан, давом додани омӯзиш дар ҳамин самт, истифода кардани донишҳои мавҷуда дар омӯзиши мавзӯҳои дигар ва ғайра).

Ҳамин тавр, ҷустуҷӯ дар таҷрибаи пешқадам, барномаву китобҳои дарсӣ, таҳқиқотҳои илмӣ, дастуру асарҳои методӣ нишон дод, ки методҳои таълим бештар аз низоми таълим пайдо шуда, боиси таҳрики раванди он мегарданд. Таснифот ва тавзеҳоте, ки мо дар ин қор анҷом додем, собит намуд, ки теъдоди методҳо дар ҳар давраи замон вобаста ба шароити сиёсӣ, иҷтимоӣ, маданӣ ва илмӣ маърифатӣ афзуда, методҳои нав дар низоми илму маориф рушд меёбанд, вале методҳои пештара ба пуррагӣ аз байн намераванд, муносибат ба онҳо тағйир меёбад ва ё бетағйир истифода мешаванд.

Адабиёт

1. Арзёбӣ дар низоми таълими салоҳиятнокӣ (Модули 4). - Душанбе, 2016. - 65 с.
2. Аҳмадов М. Таълими адабиёти тоҷик. Қ.1. - Хуҷанд: Нури маърифат, 2018. - 252 с.
3. Бабанский Ю.К. Избранные педагогические труды. - М.: Педагогика, 1989. - 560 с.
4. Бобизода Ғ., Имомназаров Д. Муносибати босалоҳият ба таълим.-Душанбе: Ирфон, 2018. - 72 с.
5. Дастурамал барои истифодаи қорҳои забони тоҷикӣ ва хониш барои синфҳои ибтидоӣ. - Душанбе, 2023. - 36 с.
6. Исломов Ш. Бобоева З. Таълими интерактивии омӯзиши ҳаёт ва эҷодиёти Абдурахмони Ҷомӣ // Маърифати омӯзгор. - №12, 2023. - С. 24-30.
7. Исломов Ш. Давлатбеги Қ., Аҳророва Ф. Баъзе заминаҳои таърихӣ оид ба ҳамбастагиҳои байнифани ҳамчун таълими ҳамгиро дар таърихи методикаи таълими забон ва адабиёти тоҷик // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Хусрав. - № 1/2 [134], 2025. - С. 206-210.
8. Инноватсия дар таълим / Мураттибон: Д.Маҳмадов, Х.Бобохонов, Г.Иноятова. - Душанбе, 2017. - 114 с.
9. Кудряшев Н.И. Взаимосвязь методов обучения на уроках литературы. М.: Просвещение, 1981. - 190 с.
10. Лернер И.Я. Методы обучения. В кн. Дидактика средней школе / Под ред. М.Н. Скаткина. - М.: Просвещение, 1982. - 319 с.
11. Лутфуллозода М., Абдуллозода И., Ҷалилова М. Методикаи таълими ибтидоии забони модарӣ. - Душанбе: Матбаа, 2016. - 216 с.
12. Маводди методӣ оид ба таълими салоҳияти хониши хонандагон синфҳои ибтидоӣ. - Душанбе, 2018. - 319 с.
13. Методика дар низоми таълими салоҳиятнокӣ [Модули 3]. Душанбе, 2016. - 141 с.
14. Методика преподавания литературы в школе. - М.: Просвещение. 1977.- 384 с.
15. Методика преподавания русской литературы в 5-8 классах / Под ред. М. М. Савченко. - Л., 1988. - 368 с.
16. Методика преподавания русской литературы в 9-10 классах / Под ред. К.М. Нартова. - Л., 1988. - 368 с.

17. Миров Т. Хоҷаев Қ., Исломов Ш. *Методикаи таълими адабиёти тоҷик*. - Душанбе: Маориф, 1991. - 249 с.
18. Мухторӣ Қ. Сафин Д.В. Кабиров Н... *Воситаҳои истифодаи арзёбии ташаккулдиҳанда барои рушди салоҳиятҳои асосии хонандагон*. - Душанбе, 2019. - 44 с.
19. Сангинов Н. *Дидактика*. - Душанбе.: Ирфон, 1992. - 81 с.
20. *Усулҳои таълим ва омӯзиши ҳамфаъл. Модули 4 / Мурағбатӣ: Сафина Д.В., Мусина Р.Г., Мухторӣ Қ.* - Душанбе, 2007. - 76.
21. Хуторский А. В. *Современная дидактика. 3-е из.* – М.: Изд-во Юрайт, 2025. - 406 с.
22. Шарифзода Ф., Миралиев А. *Педагогикаи умумӣ ва касбӣ*. Душанбе: Ирфон, 2012. - 562 с.

МЕТОДҲОИ ТАШАККУЛ ВА РУШДИ ҶАҶОЛИЯТИ ЗЕҶНИО ЭҶОДИИ ХОНАНДАГОН ЗИМНИ ОМУЗИШИ АДАБИЁТИ ТОҶИК ДАР ШАРОИТИ МУНОСИБАТИ БОСАЛОҶИЯТ БА ТАЪЛИМ

Зимни паҷуҳиш муаллифони мақола методҳои ташаккул ва рушди ҷаҷолиятҳои зеҳнии хонандагонро зимни таълими адабиёти тоҷик ба методҳои коғнитивӣ [методҳои идрок ё маърифатӣ], ҳамдигарсанҷӣ, лоиҳа, саволҳои эвристикӣ, муқоиса, таҳқиқоти-ҷустуҷӯӣ меърофарӣ, дарки созандагӣ [конструирования понятий-конструкциясозы], фарзия, ислоҳи ғалатҳо, креативӣ, “эҷодҳои бофта”, ба нақша гирифтани ҷаҷолият, санҷиш ва худсанҷӣ, қорҳои муқтаилона, алоқамандии баъӣни фанҳо ва рефлексия тавсиф намудаанд. Аҳамият ва хусусияти методҳои номбурда бо мисолҳо нишон дода шудаанд. Дар мақола илман собит меғардад, ки дар таҳқиқот, дастурҳои методӣ, барномаву китобиҳои дарсии солҳои 2000-2025 мушоҳида мешавад, ки инноватсияҳои педагогӣ тавассути методҳои таълим вориди ҷараёни таълим шуда, тадричан ба сифати таҳсилот таъсири самараовар мерасонанд. Махсусан ин раванд дар рушди методикаи таълими ибтидоӣ ба ҳубӣ эҳсос мешавад. Мутаассифона, дар методикаи таълими адабиёти тоҷик ба ҳамин монанд таҳқиқот ё дастури таълимие таълиф нағардидааст, ки моҳияти назариявӣю амалии методҳои таълимро дар шароити муносибати босалоҳият ба таълим баён намояд. Роҳнамои асосии аксари омӯзғорони забон ва адабиёти тоҷик ҳамон барномаву китобиҳои дарсӣ ва дастурҳои методии замони шуравист, ки дар аксарияти онҳо асосан методҳои репродуктивӣ тавсиф шуда, ба қорбурди методҳои ташаккули ҷаҷолияти идроки хонандагон, ҷаҷолияти яқҷояи омӯзғору хонанда, арзёбӣ ва ҳавасмандғардонии таълимии хонандагон мутобиқи талаботи муносибати босалоҳият ба таълим шарҳу тавсиф нашудаанд.

Калидвожаҳо: методикаи таълим, дастур, китоби дарсӣ, барномаи таълимӣ, адабиёти тоҷик, муносибати босалоҳият, хонанда, омӯзғор, сифати таҳсилот.

МЕТОДЫ РАЗВИТИЯ И ФОРМИРОВАНИЯ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНО-ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ ЧИТАТЕЛЕЙ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ТАДЖИКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В КОНТЕКСТЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА В ОБРАЗОВАНИИ

В процессе исследования авторы статьи рассмотрели различные методики, направленные на формирование и развитие интеллектуальной активности учащихся при изучении таджикской литературы. Эти методы включают коғнитивные подходы [методы восприятия или познания], взаимную оценку, проектную деятельность, эвристические вопросы, сравнение, исследовательские поиски, нормативное формирование, конструктивное восприятие [конструирование концептов], выдвижение гипотез, исправление ошибок, творческую деятельность, «сфабрикованные творения», планирование, проверку и самооценку, самостоятельную работу, междисциплинарный подход и рефлексии. Примеры были приведены для иллюстрации значимости и особенностей каждого из этих методов. В статье приводятся научные доказательства того, что в исследованиях, образовательных программах и учебниках периода с 2000 по 2025 годы отмечается внедрение педагогических инноваций через методы обучения. Эти инновации оказывают значительное влияние на повышение качества образования, особенно в сфере начального образования. В настоящее время в методике преподавания таджикской литературы отсутствуют исследования или учебно-методические пособия, которые бы детально разъясняли теоретические и практические аспекты методов обучения в контексте компетентностного подхода. Большинство учителей таджикского языка и литературы продолжают использовать программы, учебники и методические пособия, разработанные в советский период. Эти материалы в основном ориентированы на репродуктивные методы обучения и не затрагивают современные подходы, такие как формирование познавательной активности учащихся, организация совместной деятельности учителя и ученика, а также методы оценки и мотивации, соответствующие требованиям компетентностного подхода.

Ключевые слова: методика обучения, учебное пособие, учебник, учебная программа, таджикская литература, компетентностный подход, ученик, учитель, качество образования.

METHODS OF DEVELOPMENT AND FORMING OF INTELLECTUAL AND CREATIVITY OF READERS WHILE STUDYING TAJIKI LITERATURE THROUGH A COMPETENCY-BASED EDUCATIONAL APPROACH

In their investigation, the authors analyzed diverse techniques designed to stimulate and enhance students' intellectual engagement in the study of Tajik literature. This repertoire encompasses cognitive

strategies [such as methods of perception or cognition], peer evaluation, project-based assignments, heuristic questioning, comparative analysis, research activities, normative development, constructive perception [the construction of concepts], hypothesis formulation, error correction, creative exercises, "fabricated creations," planning processes, verification and self-assessment, independent learning, an interdisciplinary perspective, and reflection. Illustrative examples were provided to highlight the significance and distinctive features of each of these methodologies. This article provides scientific evidence that research, educational programs, and textbooks between 2000 and 2025 have introduced pedagogical innovations via teaching methods. These advances significantly enhance the quality of education, particularly in primary education. The field of Tajik literature education currently lacks scholarly research and pedagogical tools that comprehensively address the theoretical and practical dimensions of teaching methodologies within the framework of a competency-oriented approach. Most educators teaching Tajik language and literature continue to rely on curricula, textbooks, and instructional materials developed during the Soviet era. These resources predominantly emphasize traditional teaching methods focused on reproduction and do not incorporate modern pedagogical strategies. These strategies include fostering student cognitive engagement, organizing collaborative activities between teachers and students, and implementing assessment and motivation techniques that align with the competency-based approach requirements.

Keywords: teaching methods, teaching aids, textbooks, curriculum, Tajik literature, competency-based approaches, students, teachers, quality of education.

Дар бораи муаллиф

*Исломов Шамсулло
Номзади илмҳои педагогӣ, мушовири
гимназияи “Донишвар”
734000, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
кӯчаи Бохтар 7
E-mail: islomovsh@mail.ru*

Об автор

*Исломов Шамсулло
Кандидат педагогических наук, советник
гимназии «Донишвар»
734000, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, улица Бохтар, 7
E-mail: islomovsh@mail.ru*

About the authors

*Islomov Shamsullo
Candidate of pedagogical sciences, adviser
at the Donishvar gymnasium
734000, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Bokhtar Street, 7
E-mail: islomovsh@mail.ru*

*Ҷамшедзода Фарзона Ҷамшед
Унвонҷӯи кафедраи методикаи таълими
забон ва адабиёти тоҷик
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: farzonai.chamshed@mail.ru*

*Джамшедзода Фарзона Джамшед
Соискатель каф. методики преподавания
таджикского языка и литературы
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: farzonai.chamshed@mail.ru*

*Jamshedzoda Farzona Jamshed
Applicant, Department of Methods of Teaching
Tajik Language and Literature
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: farzonai.chamshed@mail.ru*

МОҲИЯТИ ТАЪЛИМИ ФОСИЛАВӢ ДАР ФАРОҲАМОРИИ АНГЕЗАИ ЗАБОНОМӮЗИИ ДОНИШӢӢӢ ТАВАССУТИ ТЕХНОЛОГИЯӢОИ МУОСИРИ ИТТИЛОӢТИӢ ИРТИБОТӢ

Нуров М. С., Эмомов И. Б.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва соҳибкорӣ Тоҷикистон*

Корбасти роҳу усул ва технологияҳои нави таълими забонҳои хориҷӣ бо пайдо шудани технологияи интернетӣ хеле ғаёол гардид. Дар байни самтҳои зиёди рушди таҳсилот, ки дар 3-4 даҳсолаи охир таваҷҷуҳи хосаи муҳаққиқони масоили мактаби олиро ба худ ҷалб намуд, тақмили технологияҳои таълимӣ мақоми махсус дорад.

Рушди беамалони техникаву технологияҳои пешрафтаву замонавӣ ва ҷорӣ шудани низоми кредитии таҳсилот, олимон ва мутахассисонро водор менамояд, ки роҳу усулҳои наву самарбахши таълимро пайдо ва амалӣ намоянд. Дар замони муосир яке аз чунин масъалаҳои мубрам дар сохтори маориф масъалаи ба роҳ мондани таълими фосилавӣ ба шумор меравад. Агарчанде ки доир ба ин масъала мутахассисони соҳа ҳанӯз ҷанд даҳсолаҳо пештар таваҷҷуҳ зоҳир намуда бошанд ҳам, он танҳо дар асри ХХI бо пайдо шудани шабакаи умумичаҳонии интернет ривочи нав пайдо кард.

Мафҳуми “таълими фосилавӣ” аввалин маротиба соли 1892 дар феҳристи курсҳои ғоибонаи (тавассути мукотиба) Донишгоҳи иёлоти Висконсини ИМА истифода гардидааст. То мобайни солҳои 70-ум ва аввали солҳои 80-уми асри гузашта ин истилоҳ сирф ҳамчун муродифи истилоҳоти «таълим тавассути мукотиба», «таълими хонагӣ» (home study), «таълими мустақилона (independent study) ва ё ҳамчун муродифи умумии истилоҳи русии «заочное обучение», яъне “таҳсили ғоибона” мавриди истифода қарор дошт. Солҳои минбаъда, бо рушди босуръати технологияҳои телекоммуникатсионии таълим, истилоҳи “таълими фосилавӣ” маънои наву замонавӣ касб намуд [1, с. 43].

Акнун таълими фосилавӣ ҳамчун раванди мақсадноки муташаккили ғаёолияти бо ҳам алоқаманди омӯзгор ва омӯзанда ба шумор меравад, ки дар он “таҳсилот” натиҷаи таълим, тарбия ва ташаккули шахс буда, аз рӯи таъйинот (умумӣ ва махсус), аз рӯи зина (ибтидоӣ, миёна, олӣ), аз рӯи соҳаи дониш (гуманитарӣ, табиӣ-илмӣ, техникаӣ), инчунин аз рӯи соҳаҳо ва ғайра тасниф карда мешавад. Азбаски дар ин шакли таълим дурии масофа байни омӯзгору омӯзанда монеа шуда наметавонад, нисбати он истифодаи истилоҳи “таълими фосилавӣ” ба мақсад мувофиқ аст [2, с. 116].

Дар баробари таҳсили рӯзона ва ғоибона таълими фосилавӣ шакли гирифтани таҳсилоте мебошад, ки дар раванди он беҳтарин усулҳо, воситаҳо ва шаклҳои таълими анъанавӣ ва инноватсионии дар заминаи технологияҳои компютерӣ ва телекоммуникатсионӣ асосёфта мавриди истифода қарор дода мешаванд [3, с. 48].

Аслан методи фосилавии гирифтани таҳсилот, баробари дар Британияи Кабир таъсис ёфтани Донишгоҳи Лондон, яъне соли 1836 пайдо шуда, дар як муддати кӯтоҳ супоридани имтиҳонот ва гирифтани маълумоти иловагӣ барои теъдоди зиёди одамон, аз тамоми ғушаву канорҳои дунё, новобаста аз он ки кас дар кучо ва чӣ тавр маълумоти якумро гирифтааст, дастрас гардид. Ин шакли таҳсил минбаъд дар Олмон аз тарафи Густав Лангеншайдт, дар Амрико аз тарафи Анна Элиот Тикнор, Вильям Рейни Харпер ва дигарҳо мавриди амал кард қарор дода шуд. Ин таҷрибаро баъдтар дар Канада ва Зеландияи Нав пайравӣ намуданд ва соли 1938 дар Виктория, (Канада) съезди аввалин Шурои байналмилалӣ оид ба таҳсили мукотибавӣ баргузор гардид.

Дар охири солҳои 20-уми асри ХХ масъалаи саноатикунонии Иттиҳоди Шуравӣ зарурати тайёр намудани мутахассисони зиёдро ба миён овард. Маҳз бо ҳамин мақсад соли 1927 дар Иттиҳоди Шуравӣ намунаи машваратии таълими фосилавии махсус бо номи “таҳсили ғоибона” рӯи қор омад. Баъд аз Ҷанги дуҷуми ҷаҳон таҷрибаи Иттиҳоди Шуравӣ -ро баъзе аз кишварҳои Аврупои Марказӣ ва Шарқӣ истифода бурданд [4, с. 624].

Донишгоҳи Кушодаи Британияи Кабир (Open University), ки соли 1969 дар заминаи таҳсили қисман фосилавӣ таъсис ёфта буд, имрӯз ба яке аз марказҳои таълимии бузургтарини дунё табдил ёфта, дар он 200 ҳазор донишҷӯ аз кишварҳои гуногун аз рӯи ихтисосҳои соҳибкорӣ, санъат, технологияҳои иттилоотӣ, муҳандисӣ, ҷомеашиносӣ ва ғайра ба таҳсил фаро гирифта шудаанд.

Муассисаҳои таълимии шакли таҳсилоти фосилавӣ дар як қатор кишварҳои Осиёву Аврупо арзи ҳастӣ намуданд, аз ҷумла, донишгоҳҳои Испания (соли 1972), Покистон (соли 1974), Таиланд (соли 1978), Корея (соли 1982), Индонезия (соли 1984), Ҳиндустон (соли 1985), Нидерландия (соли 1985) аз ҳамин қабил ба шумор мераванд. Дар Ҷумҳурии Халқии Хитой бар ивази муассисаҳои таҳсилоти олиӣ анъанавии давраи инқилоби фарҳангӣ соли 1979 шабакаи миллии донишгоҳҳои радио - телевизионӣ таъсис гардида, дар онҳо таълим дар музофотҳо тавассути барномаҳои радиӣ (спутникӣ) ва донишгоҳҳои телевизионӣ ба роҳ монда шуд.

Солҳои охир тавассути таъсири ҳамаҷонибаи инқилоби илмӣ-техникӣ дар ҳаёту фаъолияти ҷомеа дар низомии таҳсилоти кишварҳои мутарраққии дунё тағйиротҳои куллии сохторӣ ба амал омад. Дар замони муосир дар бисёр кишварҳои хориҷӣ дар алоқамандӣ ба ворид гардидани технологияҳои навин ва иттилоотикунории ҷомеа низомии таҳсилот ба таври кулӣ дигар шуда истодааст. Масалан, бисёре аз барномаҳои анъанавии таълим тавассути технологияҳои таълими фосилавӣ низ дастрас мегарданд. Ин низомии таълим дорои якчанд хусусиятҳои мебошад, ки доир ба баъзе аз онҳо таваққуф хоҳем кард:

- **Чандирӣ.** Омӯзандагон, асосан дар машғулиятҳои машваратӣ ва назариявӣ мунтазам иштирок намеkunанд. Ҳар шахс барои гирифтани донишҳои зарурӣ аз рӯи ихтисоси интихобкардааш мувофиқи қобилият ва имконияташ метавонад ба омӯзиш машғул шавад.

- **Модулнокӣ.** Барномаи таълими фосилавӣ аз рӯи принципи модуль асос меёбад. Дар натиҷаи омӯхтани ҳар як фанни алоҳида ё якчанд фан омӯзанда оид ба соҳаи муайяни фан таассуроти комил пайдо менамояд. Ин имкон медиҳад, ки аз маҷмуи курсҳои таълимии мустақил чунин нақшаи таълимие таҳия карда шавад, ки дархӯрди эҳтиёҷоти шахси алоҳида ё гурӯҳ бошад.

- **Ҳамзамонӣ (Параллелият).** Таълим ҳамзамон бо кори асосии касбӣ “аз истеҳсолот ҷудо нашуда” сурат мегирад.

- **Фаъолият дар масофа.** Масофа аз мавқеи ҷойгиршавии омӯзанда то муассисаи таълимӣ (дар ҳолати хуб фаъолият намудани воситаҳои алоқа) барои самаранокии раванди таҳсилот монеа шуда наметавонад.

- **Ба вақт вобаста набудан (Асинхронӣ).** Омӯзгору омӯзанда технологияи таълимро мустақилона худашон мувофиқи вақт, имконият ва суръати барои тарафайн қобили қабул ба роҳ мемонанд.

- **Фарогирӣ.** Ин хусусиятро баъзан “оммавият” низ ном мебаранд. Дар шакли таълими фосилавӣ теъдоди омӯзандагон маҳдуд нест. Чунки имконоти дастрасӣ ба сарчашмаву маводди таълимӣ (китобхонаи электронӣ ва пойгоҳи додаҳо (маълумот) ва ғ.) хеле васеъ буда, омӯзандагон метавонанд тавассути шабакаи алоқа ё бо ёрии дигар воситаҳои технологияҳои иттилоотӣ бо омӯзгор ва бо якдигар муошират намоянд.

- **Ҷидагонӣ.** Ин хусусият маънои ҷидагонии иқтисодии таълими фосилавиро дар назар дорад. Таҳлили ҳисобу китоби миёнаи низомии таҳсилоти таълими фосилавии кишварҳои гуногун нишон медиҳад, ки дар натиҷаи истифодаи самараноктари масоҳати мавҷудаи таълимӣ ва васоити технологияҳои иттилоотӣ, ҳамчунин пешниҳоди маводди таълимии аз ҷиҳати маъно мушаххастару ягона ва ба теъдоди бештари омӯзандагон ниғаронида шудани технологияҳои таълими фосилавӣ ва дигар омилҳо хароҷот барои таълими фосилавӣ нисбат ба таълими анъанавӣ аз 10% то 50% камтар аст.

- **Омӯзгор.** Сухан дар бораи нақши нави омӯзгор меравад (дар низомии таълими фосилавӣ - тӯтор) меравад. Вазифаи асосии тӯтор аз танзим намудани омӯзиш, ислоҳи курси таълимӣ, машваратдиҳӣ, роҳбарӣ ба лоиҳаҳои таълимӣ ва ғайра иборат мебошад. Фаъолияти муштарақ бо омӯзанда асосан ғайримустақим, тавассути мукотиба ё дигар низомии алоқа сурат мегирад. Вохӯрӣ ва тамоси бевосита низ имконпазир ва ба мақсад мувофиқ аст.

- **Омӯзанда.** Нақши омӯзанда ё чи тавре ки маъмулан дар таълими фосилавӣ мегӯянд, барои гузаштани таҳсили фосилавӣ аз шунаванда муташаққилии фаъқулбодда, меҳнатдӯстӣ ва сатҳи аввалияи муайяни таҳсилот тақозо мегардад.

- **Технологияҳои иттилоотии навин.** Дар низомии таълими фосилавӣ афзалан технологияҳои иттилоотии навин (компютерҳо, аудио- видеотехника, низом ва воситаҳои телекоммуникатсионӣ ва ғ.) мавриди истифода қарор дода мешаванд.

Дар раванди таълими фосилавӣ ҷузъҳои таркибии зерин бояд мавриди истифода қарор дода шаванд:

- **Дафтарҳои таълимӣ.** Якҷоя бо китобҳои дарсии электронӣ, баъзан ба ҷои онҳо ба омӯзанда дафтарҳои таълимӣ дода мешаванд. Дар онҳо консепсияҳои асосии фанни

омӯхташаванда, тасвири ҳолатҳои истифодаи онҳо ва супоришҳо барои машқи аввалияи донишҳои азхудкардашуда дарҷ мебад. Кор бо ин мавод ба рушди малакаи хониш ва бурдани қайдҳо мусоидат менамояд [7, с. 624].

• **Тютор.** Тютор дар тамоми давраи таълим ёрдамчии асосии омӯзанда ба шумор меравад. Ӯ воҳуриҳои мустақим (тьюториалҳо) ташкил менамояд, ба саволҳои омӯзанда дар Интернет-конфронсҳо ҷавоб медиҳад, корҳои хаттиро таҳлил карда шарҳ медиҳад, нисбати тамоми масоили азхуд намудани Барномаи таълим машаварату мусоҳибаҳои фардӣ мегузаронад, Танҳо мутахасси дорои таҷрибаи ғанӣ метавонад тютор шавад.

• **Интернет-конфронсҳо.** Интернет-конфронсҳо дар тамоми давраи таҳсил ягона воситаи табодули ахборот бо тютор ва дигар донишҷӯён ба шумор мераванд. Дар интернет-конфронсҳо масоили воҳуриҳои гузаштаву оянда, шарҳу эзоҳи тютор нисбати корҳои хаттии иҷрокардашуда ва ғ. ҳаллу фасл карда мешаванд. Тавассути ин корҳо маҳорату малакаи муоширати самараноки электронӣ сайқал дода мешавад, ки ин хеле муҳим аст [9, с.270].

• **Супоришҳо ва корҳои хаттӣ.** Супоришҳо ва корҳои хаттӣ, ки донишҷӯён ҳар ҳафта иҷро мекунанд, таҷрибаи аввалини истифодаи маводди назариявӣ барои таҳлили корҳои амалӣ ба шумор мераванд. Дар интернет-конфронсҳо, ки корҳои иҷрокардаи донишҷӯ ҷой дода мешаванд, баррасии дастаҷамъонаи қарорҳо сурат мегирад ва собит мегардад, ки то чӣ андоза ӯ назарияи пешниҳодшударо мефаҳмад ва дар амал татбиқ менамояд. Корҳои хаттӣ, ки донишҷӯ ҳар ду моҳ иҷро менамояд, ба таҳлили мушаххаси масоили касбии ӯ алоқаманд мебошанд. Дар ин ҳолат донишҷӯ назарияи азхудкардаро дар амал татбиқ намуда, тавсия медиҳад, ки ҳолати мавҷудро чӣ тавр беҳтар намудан мумкин аст. Тютор ба он баҳо медиҳад, ки донишҷӯ масъаларо то кадом андоза фаҳмидааст ва усулҳои ҳалли он то чӣ андоза дар ҳаёт қобили қабуланд [8, с.221].

• **Супориши хаттии ниҳой.** Донишҷӯён ин супоришро то хатми курс иҷро менамоянд. Дар ин маврид онҳо фаъолияти худро васеътар баррасӣ менамоянд: масъалаи бо фаъолияти амалиашон вобастаро меомӯзанд ва барои беҳтар кардани он тавсияҳо медиҳанд. Ҳангоми иҷрои ин супориш бояд маводди тамоми курс истифода карда шавад. Ин корро метавонанд қоршиносони мустақил, яъне бетараф санчанд.

• **Дискҳои Аудиоӣ ва CD-ROM (DWD-ROM).** Ин дискҳо сабтҳои супоришҳоеро дарбар мегиранд, ки барои худсанҷишӣ ва баррасиву тафсири нуктаҳои асосии барномаи таълимӣ хизмат менамоянд. Онҳо барои пеш аз имтиҳон мустақкам намудани мавод мусоидат менамоянд.

• **Имтиҳон.** Он яке аз омилҳои муҳимтарини раванди таҳсилот мебошад. Тайёри ба имтиҳон донишҷӯро маҷбур менамояд, ки ба маводди пештар омӯхташуда баргардад ва онро аз саринав тақрор намояд. Имтиҳон ба таври хаттӣ сурат мегирад. Донишҷӯёни як мактаби олий дар тамоми манотиқи дунё дар як вақт ба билетҳои якхела ҷавоб мегардонанд. Низоми санҷиши маводди имтиҳонӣ аз як чанд зина иборат буда, имконияти аз тарафи санҷишгар бо сабабҳои субъективӣ нодуруст баҳогузорӣ намуданро истисно менамояд.

Дар замони ҳозира барои омӯзиши забони англисӣ якчанд низомҳои таълими фосилавӣ мавҷуд аст, ки доир ба онҳо маълумоти мухтасар пешниҳод менамоем:

• **Низоми таълими фосилавии Moodle** — низоми озои идоракунии таълимие мебошад, ки мувофиқи иҷозатномаи GNU General Public License амал менамояд. Ин низом пеш аз ҳама ба ташкили фаъолияти муштарак байни омӯзгору омӯзанда равона карда шудааст, агарчӣ барои ташкили курсҳои анъанавии фосилавӣ, ҳамчунин барои дастгирии таҳсили рӯзона низ мувофиқ аст. Низоми Moodle ба дахҳо забонҳои дунё, аз ҷумла, ба забони русӣ тарҷума шуда, дар 197 кишвари дунё мавриди амал қарор дорад.

• Низоми дигаре, ки дар таълими фосилавӣ татбиқ карда мешавад, низоми Training Ware Class, яъне, аввалин низоми таълими фосилавии Россия бо рамзи кушода мебошад, ки барои автоматикунории равандҳои таълим ва аттестатсияи истифодабарандагон амал менамояд.

• Низоми Training Ware Class аллақай дар бисёр муассисаҳои таълимии таҳсилоти ибтидоӣ ва миёнаи касбии шаҳрҳои Россия мавриди амал қарор дорад.

• Низоми дигари таълими фосилавӣ бо номи Claroline LMS арзи вуҷуд дорад, ки барои таълими электронӣ (Learning) ва фаъолияти электронӣ (Working) пешбинӣ гардида, ба омӯзгорон имкон медиҳад, ки дар заминаи веб-технология курсҳои самарабахши онлайн ташкил намуда, раванди таълим ва фаъолиятҳои муштаракро идора намоянд. Ин низом дар асоси иҷозатномаи Рамзи Кушода дар бештар аз 90 кишвари дунё бо 35 забон мавриди амал қарор дорад. Дар ин низом ҳар як курс барои идора кардани курсҳои онлайн аз тарафи омӯзгор имкониятҳои зерин мавҷуд аст:

- Тафсири курс;
- Нашири хуччатҳо дар дилхоҳ шакл (матн, PDF, HTML);
- Роҳбарӣ намудан ба форумҳои умумӣ ва фардӣ;
- Коркарди роҳҳои омӯзиш;
- Муттаҳид намудани донишҷӯёни гурӯҳ;
- Барои омӯзандагон омода намудани машқҳои (супоришҳои) онлайн;
- Идора намудани муҳлати ҳамаҷузъи иҷроӣ супоришҳо;
- Нашири эълонҳо (аз ҷумла, тавассути почтаи электронӣ);
- Овезон кардани онлайн эълонҳои ҷорӣ;
- Аз назар гузаронидани омори фаъолнокии истифодабарандагон ва ғ.

Аз гуфтаҳои болоӣ ба ҳулосае омадан мумкин аст, ки таълими фосилавии забонҳои хориҷӣ, ба вижа, забони англисӣ дар таълим ва худомӯзӣ барои омӯзандагон роҳи имконоти нав кушода, ҷазо ва соҳаи иттилоотии омӯзишро ба маротибаи васеъ менамояд. Аз ҷониби дигар, дар замони муосир, бо шадид гаштани авзои сиёсии ҷаҳон ва хатарҳои даҳшатафзо, мураккаб гардидани гирифтани раводид ва мушкилоти молиявӣ, бидуни сафар ба кишварҳои соҳибзабони англисӣ тавассути таълими фосилавӣ омӯхтани он барои эмин нигоҳ доштани бисёр ҷавонон аз доми гурӯҳҳои ифротӣ ва террористӣ имконияти мусоид фароҳам меорад.

Дар охир, дар замони ҷаҳонишавӣ ва ворид гардидани кишвари мо ба низоми кредитии таҳсилот ва кӯшишҳо барои ворид гардидан ба рейтингӣ байналмилалӣ донишгоҳҳо омӯзиши забони англисӣ тавассути таълими фосилавӣ барои байналмилалӣкунонии таҳсилот ба таври кулӣ мусоидат хоҳад намуд.

Адабиёт

1. Эмомалӣ Раҳмон. Суханронӣ дар Донишқадаи давлатии забонҳои Тоҷикистон ба номи Сотим Улуғзода. – Душанбе, 27.09.2022 [Манбаи электронӣ]. – URL: <http://www.president.tj/node/29174> (санаи муроҷиат: 10.08.2025).
2. Густырь А. В. К определению терминологического стандарта открытого и дистанционного образования // Проблемы нормативно-правового обеспечения открытого образования. Материалы конференции. - М.: МЭСИ, 2001. - 450 с.
3. Зорин И.В., Квартальнов В.А. Туризм как вид деятельности. М.: Финансы и статистика, 2001. – 280 с.
4. Ляпоров В.Н. Франчайзинг: модель для сборки // Бизнес журнал. - 2011. - №3. – С. 10-14.
5. Панарина, Н.А. Дистанционное обучение: к вопросу об основных понятиях [Текст] // Н.А. Панарина // Социологические исследования. – 2004. - № 4. - С. 116-120.
6. Пассов, Е.И. Цель обучения иностранному языку на современном этапе развития общества /Е.И. Пассов, В.П. Кузовлев, В.С. Коростелев // ИЯШ. — 1987. — №6 — С.48—56.
7. Преподавание в сети Интернет: Учебное пособие / Отв. редактор В. И. Солдаткин. - М.: Высшая школа, 2003. - 792 с.
8. Потапова Р.К. Новые информационные технологии и лингвистика: Учебное пособие. - М., 2004. – 182 с.
9. Сатторова Н.Т. Профессиональное развитие учителей в Англии как феномен педагогического культурного развития // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – Душанбе, 2020. - №6 (76). - С. 207-211.
10. WANG Fengxiang. College of Foreign Studies, Henan Polytechnic University, R.P. China, 454000.

МОҲИЯТИ ТАЪЛИМИ ФОСИЛАВӢ ДАР ФАРОҲАМОРИИ АНГЕЗАИ ЗАБОНОМӢЗИИ ДОНИШӢӢӢ ТАВАССУТИ ТЕХНОЛОГИЯӢИ ИТТИЛООТИӢ ИРТИБОТӢ

Дар мақола масъалаи моҳияти таълими фосилавӣ дар фароҳамории ангезаи забонмӯзии донишҷӯён тавассути технологияҳои иттилоотӣ иртиботӣ баррасӣ мешавад. Дар мақола шароити таълим таҳлил мешавад. Инчунин, роҳҳои интихоб ва ташкили маводди луғавӣ бо назардошти хусусиятҳои муайяншуда ва ҳадафҳои таълим пешниҳод карда мешаванд. Интихоби луғат дар асоси принципҳои илмӣ педагогӣ методика ва қонунгузори давлатӣ дар соҳаи маориф ба роҳ монда мешавад. Дар мақола мисолҳои гуногуни истилоҳоти интихобшудаи забони англисӣ бо тарҷума ба забони тоҷикӣ ба баъзе аз онҳо ба забони русӣ аз мавзӯҳои, ки донишҷӯён дар доираи фанҳои касбӣ омӯхтаанд, оварда шудааст. Инчунин, аз баҳши технологияҳои муосири иттилоотӣ иртиботӣ истилоҳоте, ки ба мавзӯҳои таҳсилоти фосилавӣ алоқаманданд, алоҳида қайд карда мешаванд. Ин луғат барои омода намудани мутахассисоне зарур аст, ки метавонанд дар мавзӯҳои муайян муоширату фаъолият кунанд ва фаъолияти байналмилалӣ муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ Ҷумҳурии Тоҷикистонро дар ин самт амалӣ намоянд.

Калидвожаҳо: таълими фосилавӣ, ангезаи забонмӯзӣ, интернет, таҳсилоти оӣ, низоми кредитӣ, инноватсияҳои таълимӣ, забонҳои хориҷӣ.

ВАЖНОСТЬ ДИСТАНЦИОННОГО ОБУЧЕНИЯ В ФОРМИРОВАНИИ МОТИВАЦИИ СТУДЕНТОВ К ИЗУЧЕНИЮ ЯЗЫКОВ СРЕДСТВОМ НОВЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ И КОММУНИКАТИВНЫХ ТЕХНОЛОГИИ

В статье рассмотрен вопрос важности дистанционного обучения в формировании мотивации студентов к изучению языков средством новых информационных и коммуникативных технологий. В работе проанализированы условия обучения и предложены методы выбора и организации лексического материала с учётом выявленных особенностей и целей образовательного процесса. Отбор лексики выполнен с опорой на научные принципы педагогики и методики и государственное законодательство в области образования. В статье приведены разнообразные примеры отобранной терминологической лексики на английском языке с переводом на таджикский и, для некоторых слов, также и на русский языки из тематических разделов, изучаемых студентами в рамках профессиональных дисциплин. Отдельно отмечены термины из раздела новых информационных и коммуникативных технологий, относящиеся к темам дистанционного обучения в формировании мотивации студентов к изучению языков. Эта лексика необходима для подготовки специалистов, которые способны к профессиональному общению на английском языке по указанным темам и смогут поддержать международную деятельность и инициативы вузов Республики Таджикистан в данной области.

Ключевые слова: дистанционное обучение, мотивация к изучению языков, интернет, высшее образование, кредитная система, образовательные инновации, иностранные языки.

THE IMPORTANCE OF THE DISTANCE EDUCATION IN FORMATION OF STUDENTS MOTIVATION FOR THE LEARNING LANGUAGES DUE TO MODERN INFORMATIONAL AND COMMUNICATIVE TECHNOLOGIES

This paper addresses the importance of the distance education in formation of students motivation for the learning languages with the help of modern informational and communicative technologies. Conditions of education are analyzed and ways of selecting and organizing lexical material are proposed, taking into account the identified features and objectives of the education. Vocabulary is selected based on the scientific principles of pedagogy and methodology and the state legislation in the field of education. This paper presents various examples of the selected vocabulary in English with translation into Tajik and for some words also into Russian languages from thematic sections, which are studied by students as professional disciplines. The terminology from the modern informational and communicative technologies section, related to the distance education in formation of students motivation for the learning languages, is considered. This vocabulary is necessary for training specialists who are capable of professional communication in English on the given topics and are able to support international activities and initiatives of the universities of the Republic of Tajikistan in this area.

Keywords: distance learning, language learning motivation, internet, higher education, credit system, educational innovations, foreign languages.

Дар бораи муаллифон

Нуров Мехрубон Сулаймонович
Муаллими калони кафедраи забони англисӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: nurovmehrubon52@gmail.com

Эмомов Исмадулло Боронович
Номзади илмҳои педагогӣ, дотсент, мудири
кафедраи забонҳои хориҷӣ ва робитаҳои
байнифарҳангӣ
Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва
соҳибкорӣи Тоҷикистон
E-mail: iemomov@mail.ru

Об авторах

Нуров Мехрубон Сулаймонович
Старший преподаватель кафедры
английского языка
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: nurovmehrubon52@gmail.com

Эмомов Исмадулло Боронович
Кандидат педагогических наук, доцент,
заведующий кафедрой иностранных языков
Международный университет туризма и
предпринимательства Таджикистана
E-mail: iemomov@mail.ru

About the authors

Nurov Mehribon Sulaimonovich
Senior teacher at the chair of English language
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: nurovmehrubon52@gmail.com

Emomov Ismatullo Boronovich
Candidate of Sciences in Education, associate
professor, the head of the chair of Foreign
languages and intercultural relationships
International University of Tourism and
Entrepreneurship of Tajikistan
E-mail: iemomov@mail.ru

УСУЛҲО ВА ВОСИТАҲОИ ИНКИШОФИ МАЛАКАИ ИСТИМОЪ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Раҳимзода С. Д.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Тахлили нақшаи дарсии омӯзгорони соҳибзабон, бахусус, соҳибони забони англисӣ нишон медиҳад, ки ҳама гуна ғаёлияти аз ҷониби онҳо ба дарсашон воридшаванда вобаста ба малакаи ташаккул додашаванда, ба намудҳо тақсим карда мешаванд, масалан ғаёлияти пеш аз хондани матн, дар давоми хондан ва баъд аз хондани матн ё худ агар ғаёлият ба истимоъ дахл дошта бошад, ғаёлияти пеш аз гӯшкунӣ, дар давоми гӯшкунӣ ва баъд аз гӯшкунӣ ном мебаранд, ки ба марҳилаи истифодаи истимоъ рабт дорад.

Мазмуни таълими истимоъ, ки арзиши доимӣ нест, аз бисёр омилҳо, пеш аз ҳама - аз ҳадафҳо ва марҳилаи таълим, ки дар доираи онҳо сатҳи муайяни малака ва маҳоратҳои даркӣ ташаккул меёбад, инчунин аз шароити мушаххаси таълим вобаста аст. Якум, интиҳоби мундариҷаи таълим бояд ба принсипҳои зарурӣ ва кифой барои ноил шудан ба ҳадафҳои пешбинишуда дар таълими гӯшкунӣ мувофиқат кунад [6, с. 227].

Истимоъ дар марҳилаи ибтидоии омӯзиш яке аз мавзӯҳои муҳимтарини методологияи муосири таълими забони англисӣ мебошад, зеро муоширати нутқӣ бидуни истимоъ ғайриимкон аст [6, с. 241].

Дар ҳар як илм объектҳои таҳқиқотие мавҷуданд, ки барои таҳлили он бисёр заруранд. Дар назарияи таълими забонҳои хориҷӣ чунин объект истимоъ мебошад. Муддати дароз истимоъро методистҳо ҳамчун як намуди мушаххаси ғаёлияти нутқ, ҳамчун ҳадафи махсуси омӯзиш қабул намекарданд. Ба як маъно, ин қомилан табиист, зеро нақши истимоъро ҳамчун воситаи таълим аз ҳад зиёд баҳо додан мумкин нест. Нутқи шифоҳии муаллим ғаёлияти таълимии шогирдонро ангезиш медиҳад, идоракунии тамоми раванди таълимиро таъмин менамояд; истимоъ ҳамчун воситаи азхудкунии забон, маводди минтақашиносӣ, инчунин воситаи ташаккули малака ва маҳорат дар ҳама намудҳои дигари ғаёлияти нутқ (НФН) истифода мешавад [6, с.147].

Дар навбати худ истимоъ ҳамчун як намуди мустақили ғаёлияти нутқ, дар муддати хеле тулонии ташаккул аз ҷониби омӯзгорон дар қатори вазифаҳои махсуси методӣ ба назар гирифта намешуд. Сабабҳои дар қатори шуури методӣ муддати тулонӣ мондани истимоъ чист? Аз афғаш, сабаби асосӣ дар алоқаи зичи истимоъи шунаванда бо чунин намудҳои муҳими ғаёлияти нутқ, монанди хониш (НФН-и қабулқунанда) ва гуфтор (НФН-и шифоҳӣ) мебошад, ки дар таълими забонҳои хориҷӣ бисёр зарур аст. Бояд таъкид кард, ки истимоъ аз тарафи методистони соҳибтаҷриба чун натиҷаи кор доир ба ташаккули малака ва маҳорат ба қор бурда мешавад ва, муҳимтараш он аст, ки дар ғаёлияти нутқи инсон нақши бориз дорад. Истимоъ яке аз падидаҳои муҳими методика ба шумор меравад. Дар вақти мутолиаи қардани ягон матн агар ки донишҷӯ истимоъ намуданро дарк кунад, он гоҳ ҷӣ гуфтани ғӯяндрӯ худӣ ҳамон мефаҳмад ва сониян ба сухан гуфтан оғоз мекунад.

Бояд зикр намуд, ки “дар марҳилаҳои ибтидоии омӯзиши иҷтимоӣ омӯзгор бояд ба донишҷӯён таълим диҳад, ки суханронии шахси дигарро бодикқат гӯш қунанд ва ба аломатҳои ғайривербалии онҳо, аз қабилӣ мимика ва имову ишора таваҷҷуҳ қунанд. Муҳим аст, ки донишҷӯён ҷизҳои дидаву шунидаашонро бо вазъияти мушаххас алоқаманд қарда таъвоқанд” [4, с. 119].

Чунин муносибат нисбат ба истимоъ дар раванди таълим ба он мавқеъ, ки истимоъ чун як навъи ғаёлияти нутқ имрӯз дар рафти муоширати воқеъӣ ба истифода дода мешавад, воқеъан, мутобиқат намекунад. Зарур бояд донист, ки дар «қамони муосир одамон 45 ғоизи вақти худро ба шунидан, 30 ғоизи вақти худро бо ҳарф қадан, 16 ғоизи вақти худро бо мутолиа қардан ва сониян, 9 ғоизи вақти худро бо навиштан» меғузаронанд. Албатта, ғоизи ниғориш бениҳоят қам аст, зеро ҳадди ақал бояд, ки 35 ғисҳати он қарои навиштан равона шуда бошад. Масалан, қурсиши байни одамони соҳибқор муайян намуд, ки соҳибқорони доҳиливу хориҷӣ ва маҳаллӣ (роҳбарон, қоршиносон ва ғайра) дар чунин вазъи қорӣ ҳастанд: шунаванда – 35 %, сухангӯ - 20 % (воҳӯри намудан бо роҳбарият, қоргарон), маҷлисҳои қорӣ, гуфтушунидҳо, гуфтугӯҳои телефони; хондан - 15 % (хондан мукотибаҳои доҳилӣ дар нашр

ва ё компьютер - ба воситаи почта - форма), хаттӣ - 30 % (муназзам намудани матни хуччатҳои расмӣ-коргузорӣ). Илова бар ин, вақти истифодаи муошират ҳар қадар баланд бошад, ҳамон қадар вақт барои навиштан камтар мегардад ва вақти зиёди он барои истимоъ, гуфтор ва мутолиа кардан сарфа мегардад. Барои ҳамин ҳам, истимоъ мавқеи калонро дар соҳаҳои таълим ва касбияти инсоният мебозад [6, с. 311].

Таҳқиқ ва пажӯҳиши истимоъ чун як навъи фаъолияти нутқ дар қараёни муоширати воқеъӣ якҷанд механизмҳои муҳимми психофизикиро муайян мекунад, бахусус, интихоби сигнали садои муфид ва мутобиқсозӣ ба рушду инкишофи онҳо дар раванди таълим батадрич мушаххас гарданд. Ин механизмҳо ба ҷомеа имконот медиҳад, ки бо як гурӯҳи калони муаммие, ки бо шароити одамон алоқаманданд, мубориза бурда шавад. Ҳамон матне ки донишҷӯён ба таври возеҳ дарк мекунанд, баъзе аз соҳаҳои мураккаб ба онҳо душвори ба вуқӯ меорад. Дар ин маврид механизми интихобкунӣ, ки дар ин ҳолат номуназзам ташаккул ёфтааст, ба ҷомеа ёрӣ мекунад, то ки сигналҳои садои бегонро аз лафзи бо гуш қабулшударо ноқис намояд. Маврид ба зикри хос аст, ки курсҳои муосири видеоӣ роҷеъ ба рушду инкишофи малакаҳои нутқи шифохӣ (гуфтор ва истимоъ) ҳадафнокии видеоклипҳоро фарогир буда, дар рафти онҳо персонажҳо ба муҳити муоширати воқеӣ бо мубодилои гуногуни садо (ҳаракати воситаҳои нақлиёт, дастрасӣ ба нутқи атрофиён) одамон ва ғайраҳо муошират мекунанд, алоқаманд аст. Дар мавриди механизми мутобиқшавӣ бошад, он барои бомуваффақият истимоъи нутқи одамони дорои параметрҳои гуногуни овоз (қувваҳои гуногун ва тембри гуногуни овоз, талаффуз, ки аз меёр то дараҷае дур мешавад, тағйирёбии овозҳои мардону занон ва ғайраҳо) рабт дорад.

Илова бар ин, ба ғайр аз муаммие, ки бо шароити муошират алоқаманданд, боз ду гурӯҳи васеи мушкилиҳое мавҷуданд, ки бо вижагиҳои лингвистии нутқи садодиҳанда (бо дарки шакли забон), инчунин, дарки ҷиҳати маъноии ташаккулнокии он алоқаманданд [5, с. 74-75].

Мазмуни таълими истимоъ, ки арзиши доимӣ нест, аз бисёр омилҳо ва падидаҳо, пеш аз ҳама - аз ҳадафҳо ва марҳилаи таълим, ки дар доираи онҳо сатҳи муайяни малака ва маҳоратҳои даркӣ ташаккул меёбад аз шароити мушаххаси таълим вобаста аст. Якум, интихоби мундариҷаи таълим бояд ба принципҳои зарурӣ ва кифояи барои ноил шудан ба ҳадафҳои пешбинишуда дар таълими истимоъ мувофиқат кунад.

Бояд гуфт, ки истимоъ як шакл ва ё навъи муосири таълим буда, яке аз мавзӯҳои калидии методика маҳсуб меёбад ва он ҳам дар омӯзиши забони англисӣ нақши бориз дорад. Дар замони муосир низ усулҳои таълим ба таври фарох инкишоф ёфта, усулҳои анъанавӣ дер гузаштаанд. Айни замон мактабҳои шахрҳо ба усули инкишоф додани муошират ва ё нутқи инсон дар раванди ташаккулёбии гузаштанд ва мақсади онҳо ба даст овардани шахсияти баркамоли рушдкарда мебошад. Азбаски таълим он мавҳумест, ки пас аз фаромӯш кардани он чизе, ки ба он дода шудааст, дар назди инсон боқӣ мемонад, ба шогирдон омӯзонидани ин ё он забони хориҷӣ, иттилооти заруриро дастрас намудан, инчунин, барои ин азхуд кардани механизмҳои тафаккури интиқодӣ муҳим аст. Муҳим он аст, ки таълими забонҳои хориҷӣ дар замони муосир яке аз талаботҳои давру замон гаштааст ва аз ҳар як одам тақозо карда мешавад, ки на кам аз як ё ду забони хориҷиро донанд ё ки азхуд намояд.

Зарурнок будани фаъолият, яъне дарки он чизе, ки дар давоми як истимоёкунӣ шунида мешавад, тавассути алоқаманд кардани дигар падидаҳои мусоидаткунанда, ки хусусияти истимоъро вайрон намеkunанд, ба монанди дастгоҳи биноӣ (визуалӣ), овози шинос ва ғайраҳо таъмин кардан зарур аст. Гуфтан зарур аст, ки ин эътироз дуруст нест, зеро танҳо ҳангоми иҷрои машқҳое, ки истимоъ кардани дурустро таълим медиҳад. Ҳар матне, ки ҳангоми мутолиаи матн ба истифодаи истимоъ бо гуфтор, ё навиштан истифода мешавад, тавре ки зикр гардид, барои комилтар дарк кардани шакли мазмуни маъноии он истимоъи тақрор ба тақрор муҳим маҳсуб мебошад [7, с. 67-68].

Тавачҷуҳи хосса бояд, ки пеш аз ҳама таърих ба аломатҳои дарккунанда дода шавад. Комёбии истимоъ аз бисёр ҷиҳат аз он вобастагӣ дорад, ки дар матн қадом дастурҳоро фарогир бошад, оё дар он маслиҳатҳо ва дастгириҳои зарурӣ барои дар хотир нигоҳ доштан арзи вучуд доранд. Ба навъҳои биноӣ (визуалӣ), расмҳо, суратҳо, диаграммаҳо, зерхат, шрифти маҳсус, ранг, сарлавҳаҳо шомил мешаванд. Ҳар яке аз ин аломатҳо мақсади асосии худро доро мебошанд. Сарлавҳаҳое, ки муҳаккиқ А. Смирнов «навъи маъмултарини нуктаҳои қавӣ» номида, мавзӯи муоширати нутқро таҳқиқот мебарад ва як маркази фикрро ба вуқӯ меорад. Расмҳо ё мусаввараҳо чун дастури ҳавасмандкунанда вобаста ба вазифаҳои амалишуда ба қор бурда мешаванд. Бо гузаштани мақсад барои истимоъ ва тақрори

минбаъда, расмҳо маъноӣ мусбат доранд. Онҳо ба тахмин саҳм мегузоранд, шавқу рағбат ва майлу хоҳишро ба вуқӯ меоранд, барои дар хотир нигоҳ доштани пайдарпайии фактҳои овардашуда ёрӣ мерасонанд.

Бояд ёдовар шуд, ки истимо як шакли асосии муошират махсуб меёбад ва он яке аз масъалаҳои муҳими таълими забонҳои хориҷӣ доништа мешавад. Истимои калиди комёбиҳо дар нутқи инсон аст.

Аз ин хотир, муколама бо омӯзгор шакли пешбарандаи бо нутқи шифоӣ бо забони хориҷиро шинос намудан ба шогирдонро амалӣ намояд, онҳо каломӣ муаллим беиштибохот иҷро мегардад ва ба ҳар гуна хатогӣ роҳ наметаҳд. Гурӯҳи калонтарин аз хатогӣ иборат аст, ки қонуниятҳои истифодаи вожаҳо ва таркибҳои фразеологӣ дар нутқ пайваст набоянд. Нафаҳмидани меъри нутқи забони англисӣ ба он оварда мерасонад, ки омӯзгор баъзан вақт меъри тоҷикиро ба забони англисӣ омезиш мекунад, ки билохира хатогӣ ба вуқӯ меояд, ки ё ба суҳанронии англисӣ тамоман бегона аст ё маълумотро барои вазъияти мушаххасӣ муошират қорбаст намояд. Масалан: ҷавоб диҳед. Дар ин ҷо гунаи тавсияшаванда ин аст, ки – will you come out to the front. Гунаи нодуруст – come to the blackboard «Come to the blackboard» is used when the teacher wants the student to write something on the blackboard. Ё Биёед идома диҳем/ ба хондани матн машғул шавем – гунаи тавсияшаванда – let's move on/ go on to the reading of the text. Гунаи хато ин аст, ки Let's pass on/ pass over to the reading of the text. Ё дар саҳифаи 19 хонед. Гунаи нодуруст – read on page 19. Гунаи тавсия шаванда – read page 19. Гурӯҳи навбатӣ хатогӣҳои грамматикӣ мавҷуданд, ки ба инҳо дохил мешаванд: истифодаи феъли Present infinite баҷои Present continuous дар ин ҳолат талаб карда мешавад: You talk nonsense баҷои You are talking nonsense. Ё иваз кардани Present perfect бо Past indefinite: Did you bring a note from your doctor? ба ҷойи Have you brought a note from your doctor? Аз ин хотир, барои пешгирӣ ва ислоҳи иштибоҳоти маъмулӣ дар нутқи омӯзгорон тавсияҳои зеринро мувофиқ доништаанд.

Натиҷагирӣҳои паҷӯишоти назариявӣ соҳаи забоншиносии мутақобилавиро дар курси амалияи забони англисии факултетҳо ва донишгоҳҳо, ки омӯзгор ё муаллим омода мекунад, фарохтар истифода баранд, боз хуб мешавад.

Ба ҳамин тариқа, аз нуқтаи назари раваншиносӣ, равандҳои истимои механизмҳои зайлро тақозо мекунад:

- 1) ҷараёни дарк кардани нутқ;
- 2) ҷараёни эътироф кардани он;
- 3) ҷараёни фаҳмиш ё ки дарки он.

Инчунин, ҷараёни истимои бо се намуди хотира рабт дорад: кӯтоҳмуддат, дарозмуддат ва таъҷилӣ. Гузашта аз ин, танҳо бар асоси маҳорати баланди қавии азхудкунии калимаву ибора, мавҳумҳои грамматикӣ, ва хондани он ғайримкон аст, аз он натиҷагирӣ ва ҳулосабарории таълими истимои бармеояд, ки матнҳои истимошавандаро пас аз қор бо луғот ва грамматика ё дастур пешкаш намудан муҳим аст.

Гузашта аз ин, маълум аст, ки истимои як шакли асосии таълими бо нутқ алоқаманд буда ба шумор рафта, каломӣ дурусти муаллимиро ба шогирдон расониданро ифода мекунад. Маҳз омӯзгор расонандаи забони хориҷӣ ба толибилмон мебошад ва толибилмон бояд онро дар иродату дарку фаҳми худ гиранд. Аз ин хотир, омӯзгор дар вақти омодагӣ ба дарс бояд, ки маводҳои нутқу талаффузи зуд созгор намояд ва сипас аниқ фикру андеша карда, роҳҳои беҳтарин амалӣ намудани воҳидҳои нави нутқро интихоб карда тавонад.

Аввал бояд гуфт, ки дар ҳар як давра пешниҳоди баёнияҳои нутқ дар сатҳи маъноӣ аст. Яъне таъмин намудани имконияти истимои — фаҳмидан мебошад. Зеро забонро сохтан мумкин нест – он дар дохили мо тавлид мешавад ва он, сохта нашудааст. Аз ин ҷост, ки усули эмотсионалӣ-семантикӣ И. Ю. Шехтер дар муқоиса бо ҳама усулҳои дигари он диққат медиҳад, ки бо шахс ҷӣ қор қардан лозим аст, то ӯ забони хориҷиро азхуд кунад. То он даме, ки шахс дар ҷараёни суҳанронии каси дигар маъноӣ шунидаашро дар калима дарк накунад, вай тарси аз худ қарда натавонистани забони хориҷиро бартараф намекунад. Воқеан, дар забони модарии худ одами одӣ ҳамеша бо маъноӣ шахсии худ суҳан мегӯяд, ки тамоми ҳаёти ӯро фаро мегирад.

Ҳеч кас ба забони модарии худ бемаънӣ ҳарф намезанад ва шахсро маҷбур қардан (ба ӯ ёд додан) ба забони бегона бемаънӣ гуфтан маъноӣ онро дорад, ки пеш аз ҳама аз шаъну шарафи инсонии худ маҳрум қарда шавад [3, с. 197-198].

Яке аз методҳои умдатарин ва ҳаматарафаи таълиму омӯзиши забони хориҷӣ ин лингво-иҷтимоӣ-фарҳангӣ мебошад, ки муроҷиат ба ҷузъе ба мисли муҳити иҷтимоӣ ва фарҳангиро фарогир мебошад ва он ҳам ба ҷомеаи инсонӣ алоқаманд аст. Ҷонибдорони ин усул қомилан муътақиданд, ки дар он вақте ки муаллимон ва шогирдон мақсади азхуд кардани танҳо шаклҳои лексико-грамматикӣ «беҳаёт»-ро доранд, забон умри худро аз даст медиҳад. Касе таъкид кард, ки «шахсият маҳсули маданият аст». Забонҳам ва аз ҳама боварибахш инро хатоҳои забонии мо тасдиқ мекунанд. Донишҷӯе, ки забони англисиро медонад, ӯ ҳатман ба қоидаҳои грамматикӣ ва ё талаффузи калимаву ибора таваҷҷуҳи хосса зоҳир менамояд ва ё дарки ӯ ба тамоми воҳидҳои забон дастрас мебошад. Масалан, иборае чун Қаҳрамон - суҳангӯи андешаҳои муаллиф бо ҷумлаи "Қаҳрамон баландгӯяки муаллиф аст" ("баландгӯяки муаллиф") тарҷума шудааст ва дар идеалӣ истифода бурдани он талаб карда мешуд. "Даҳон" чунин ғалатҳо хеле маъмуланд. Биёед, ба масоилҳои нозуктар гузарем: масалан, агар барои ҳамватани мо, ки дорои сатҳӣ аз забон аст, фарқи байни ибораҳо оё рафтан намеҳаёт? ва оё шумо рафтан меҳаёт? он қадар бузург нест, пас барои бритониёӣ ин асосӣ аст, зеро вай аввалро на беҳтарин оҳанг қабул мекунад. Бо муоширати тичорӣ мо шинос аст. Шумо ба қадом саволҳо таваҷҷуҳ доред? аксар вақт ҳамчун "шумо ба қадом мушқилот таваҷҷуҳ доред?" тарҷума карда мешаванд, бо назардошти он, ки дар забони англисӣ калимаи "проблемаҳо" дорои мазмунӣ доимӣ манфӣ дорад. Дуруст ин савол садо медиҳад: "Шумо ба қадом масъалаҳо таваҷҷуҳ доред?"

Аксари усулҳо дар аввал ба чунин "хатоҳо" роҳ медиҳанд ва онҳоро ҳамчун "надониести кишвар" аз худ мекунанд. Аммо дар марҳилаи имрӯза, ки таваҷҷуҳ ба фарҳанг ва миллатҳои алоҳида пайваста меафзояд, чунин иштибоҳот аллакай авфнопазир аст. Усули лингво-иҷтимоӣ-фарҳангӣ як далели одиро ба назар мегирад, ки 52% хатоҳо зерин таъсири забони модарӣ ва 44% дар дохили забони омӯхташаванда рух медиҳанд. Пештар ба дурустии нутқ назорат мекарданд; ҳоло ба ғайр аз ин барои боз ҳам зиёд кардани мазмунӣ он кушиш мекунанд. Маъноӣ иттилооти интиқолшаванда, яъне доштани сатҳи коммуникативӣ, зеро дар ҳар сурат ҳадафи ниҳонӣ муошират фаҳмидан аст [2, с. 236].

Бояд илова намуд, ки барои таълимгирандаи муассисаи олий на он қадар сатҳи баланди мутолиаи китоб, навиштану тарҷума кардан (ҳарчанд ин истисно нест), балки "салоҳияти забонӣ-иҷтимоӣ-фарҳангӣ" - қобилияти "тақсим кардан"-ро бояд дошта бошад, талаб мекунанд. Забон дар зерин майдончаҳои хурди маданияти инсонӣ қарор дошта, усули лингво-фарҳангиро дар ҷорҳои мафҳумҳои забон ва фарҳанг ба вуқӯъ омадааст, амалӣ мекунанд. Муҳаққиқони методика (дар байни онҳо яке аз ҷойҳои асосиро С.Г. Терминасова ишғол мекунанд) ба ин шарҳу тавзеҳот ба таври ҷудогона таҳқиқот анҷом додааст, ки мо низ ҳангоми таҳқиқи баррасии масоили ғавқ бар он таъян намудаем.

Дар баъзе мавридҳо фарҳанг танҳо ба худӣ ҷомеа рафт дорад. Таърифи ҷонибдорони методи забонӣ-иҷтимоӣ-фарҳангӣ пурзурӣ ва аҳамияти забонро дар ҷаҳони муосир таълиф намекунад. Ба андешаи онҳо, «забон воситаи тавоноӣ иҷтимоӣ мебошад, ки ҷараёни нутқи инсониро ба ҳалқ ташкил медиҳад, миллатро тавассути ҳифз ва интиқоли фарҳанг, анъана, худшиносии ҷамъиятии маҷмуи нутқҳои додашуда мутаҷаккил менамояд. Бо ин алоқамандӣ ба забон, байнифарҳангӣ. муошират, қабл аз ҳама, фаҳмиши мувофиқи ду ҳамсухбат ё шахсе, ки ба табодули иттилоот машғуланд, ба фарҳангҳои гуногуни миллии робитаи ногуфтагонӣ доранд. Сониян, забони онҳо ба «нишони мансубияти иртиботдоштагонӣ он ба ҷомеаи муайян» таъдир меёбад.

Аммо, фарҳанг баъзан вақт на танҳо чун воситаи муттаҳидкунанда, муайянкунанда, балки чун воситаи ҷудо кардани одамон амал мекунанд. Ба ибораи дигар, фарҳанги ватанӣ ҳам сипарест, ки ҳувияти миллии мардумро ҳифз мекунанд ва ҳам девори холиест, ки аз дигар ҳалқу фарҳангҳо ба худ як падидаи навро зам мекунанд.

Бояд ишора намуд, ки усули лингво-фарҳангӣ сохторҳои забонӣ (грамматика, луғат ва ғайраҳо) бо падидаҳои экстралингвистиро ба ҳам алоқаманд менамояд. Пас, дар пайванди ҷаҳонбинӣ дар миқёси миллии ва забон, яъне як навъ тафаккур (фаромӯш накунем, ки инсон ба кишваре тааллуқ дорад, ки бо забони ӯ фикр мекунанд), он ҷаҳони ғании забон ба дунё меояд, ки дар бораи он забоншинос В. Фон Гумболдт чунин менигорад, ки тавассути гуногунии забон, боигарии олам ва гуногунии он чизе, ки моро ихота кардааст, муайян ва ошкор карда мешавад.

Таъриба нишон медиҳад, ки шогирдон ҳар қадаре, ки бори аввал забонмуз бошанд, бартараф намудани монетаи психологӣ душвории фаҳмиши забон ҳамон қадар осонтар мешавад.

Дар ҳар як илм объектҳои тадқиқотие ҳастанд, ки тақдири душвор доранд. Дар назарияи таълими забонҳои хориҷӣ чунин объект истимоъ мебошад. Муддати дароз истимоъро методистҳо ҳамчун як намуди мушаххаси фаъолияти нутқ, ҳамчун ҳадафи махсуси омӯзиш қабул намекарданд.

Хулоса, ҳаминро метавон гуфт, ки истимоъ як рукни асосии муошрат ба шумор рафта, дар нутқи инсон як падидаи муҳим махсуб мешавад. Истимоъ дар ҳама ҳолатҳо ба муошират ёрии аввалиндараҷаи худро мерасонад. Агар ки нутқи инсон ба шунаванда дастрас набошад, онҳо каломӣ ё ба ҳадаф рафта намерсад. Аз ҳамин хотир, дар мавриде ки сухани ғунда ба ғуши шунаванда рафта расад, дарку фаҳмиши ӯ бояд, ки солим бошад.

Адабиёт

1. Абдуллаев, А. К. Развитие познавательных интересов учащихся I-II классов начальной школы: автореф. ... канд. пед. наук / А. К. Абдуллаев. - Баку, 1953. - 193 с.
2. Алиев, С. Н. Методикаи умумии таълими забонҳои хориҷӣ. Васоити таълими барои донишгоҳҳои омӯзгорӣ / С. Н. Алиев. - Душанбе, 2013. - 350 с.
3. Алиев, С. Н. Равониносии синну сол ва омӯзгорӣ / С. Н. Алиев. - Душанбе, 2003. - 232 с.
4. Раҳимзода, С. Д. Нақши истимоъ дар омӯзиши забони англисӣ / С. Д. Раҳимзода, З. Х. Сайфуллоева // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои педагогӣ ва психологӣ. - 2024. - №4 (22). - С. 119-124.
5. Хамроалиев, Н. Глагольный вид в современном английском и таджикском языках / Н. Хамроалиев. - Душанбе: Матбуот, 1979. - 182 с.
6. Харламов, И. Ф. Педагогика: Учебное пособие / И. Ф. Харламов. - Москва: Гардарики, 1999. - С. 363-405.
7. Хекхаузен, Х. Психология мотивации достижения / Х. Хекхаузен. - СПб.: Речь, 2001. - 238 с.
8. Шалашова, Т. М. Уроки за «Круглым столом» / Т. М. Шалашова // Ин. яз. в шк., 1990. - №2. - С. 61-64.
9. Шарифзода, Ф. Педагогика. Курс лекции / Ф. Шарифзода, И. Х. Каримова. - Душанбе: Дониш, 2007. - 263 с.
10. Шахובה, М. Б. обучения чтению английскому языку взрослой таджикской аудитории / М. Б. Шахובה; под ред. Б. С. Кокорева, И. Х. Хамроалиева. - Душанбе: Ирфон, 1982. - 195 с.

УСУЛҲО ВА ВОСИТАҲОИ ИНКИШОФИ МАЛАКАИ ИСТИМОЪ ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ЗАБОНИ АНГЛИСӢ

Дар мақолаи мазкур сухан оид ба мазмуни таълими истимоъ, пеш аз ҳама ҳадафҳо ва марҳилаи таълим, ки дар доираи онҳо сатҳи муайяни малака ва маҳорат ҳосил мегардад баррасӣ шудааст. Инчунин, муаллиф масъалаи интихоби мундариҷаи таълим, принципҳои зарурии истимоъ дар марҳилаи ибтидоии омӯзиши методологияи муосири таълими забони англисиро баррасӣ менамояд. Муоширати нутқи бидуни истимоъ ғайриимкон аст ва дар ҳар як илм объектҳои тадқиқотие ҳастанд, ки марҳилаҳои гуногуни инкишофро паси сар менамоянд. Таваҷҷуҳи махсус ба муносибати лингвоичтимоӣ-фарҳангӣ зоҳир шудааст, ки дар он забон на танҳо ҳамчун маҷмуи қоидаҳои грамматикӣ, балки чун воситаи иртиботи байнифарҳангӣ ва инъикоси ҷаҳонбинии миллии муаррифӣ мешавад. Инчунин, дар мақола ҳатогиҳои маҷмули грамматикӣ ва лексикӣ омӯзгорон ҳангоми муоширати шифоҳӣ таҳлил шуда, роҳҳои ислоҳи онҳо пешниҳод гардидаанд.

Калидвожаҳо: истимоъ, фаъолияти нутқ, методикаи таълим, забони англисӣ, муоширати байнифарҳангӣ, механизмҳои психофизика, муносибати лингво-фарҳангӣ.

МЕТОДЫ И СРЕДСТВА РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ АУДИРОВАНИЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ АНГЛИЙСКОМУ ЯЗЫКУ

В данной статье рассматривается содержание обучения аудированию, в первую очередь цели и этапы обучения, в рамках которых достигается определенный уровень навыков и умений. Автор также рассматривает вопросы отбора содержания обучения, необходимые принципы аудирования на начальном этапе изучения современной методики преподавания английского языка, а также то, что речевое общение невозможно без аудирования, и в каждой науке существуют объекты исследования, проходящие разные стадии развития. Особое внимание уделено лингво-социокультурному подходу, в котором язык представлен не только как совокупность грамматических правил, но и как средство межкультурной коммуникации и отражение национального мировоззрения. Также в статье проанализированы типичные грамматические и лексические ошибки преподавателей в процессе устного общения и предложены пути их исправления.

Ключевые слова: слушание, речевая деятельность, методика преподавания, английский язык, межкультурная коммуникация, психофизические механизмы, лингвокультурологический подход.

METHODS AND TOOLS FOR DEVELOPING LISTENING SKILLS IN THE PROCESS OF TEACHING ENGLISH

This article examines the content of listening training, primarily the goals and stages of training within which a certain level of skills and abilities is achieved. The author also examines the issues of selecting teaching content, the necessary principles of listening at the initial stage of studying modern methods of teaching English, as well as the fact that verbal communication is impossible without listening, and in each science there are objects of research that go through different stages of development. Special attention is given to the linguo-socio-cultural approach, in which language is presented not merely as a set of grammatical rules, but as a medium for intercultural communication and a reflection of the national worldview. Furthermore, the article analyzes common grammatical and lexical errors made by teachers during oral communication and proposes methods for their correction.

Keywords: listening, speech activity, teaching methodology, English language, intercultural communication, psychophysical mechanisms, linguo-cultural approach.

Дар бораи муаллиф

Раҳимзода Сухроб Даврон

Докторант (PhD)-и кафедраи методикаи таълими забони англисӣ

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи С. Айни

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе, х. Рӯдакӣ, 121

E-mail: suhrobrahimzoda@mail.ru

About the author

Rahimzoda Suhrob Davron

*Doctoral student (PhD) of the Department of Methods of Teaching English
Tajik State Pedagogical University named after S. Ayni*

734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Rudaki Ave., 121

E-mail: suhrobrahimzoda@mail.ru

Об авторе

Раҳимзода Сухроб Даврон

Докторант (PhD) кафедры методики преподавания английского языка

Таджикский государственный педагогический университет имени С. Айни

734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

E-mail: suhrobrahimzoda@mail.ru

РУШДИ САЛОҲИЯТҲОИ МЕТОДИИ ОМУЗГОРОНИ ФАНҲОИ ТАБИАТШИНОСӢ ДАР ТАҲҚИҚОТҲОИ ПЕДАГОГӢ

Атохонзода Ҳ. Р.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Дар замони муосир мутахассиси соҳибтаҷриба ва баландхитисосро бе маҷмуи маҳорату малакаҳои муайян тасаввур кардан ғайриимкон аст. Касби омӯзгорӣ - яке аз қадимтарин касбҳои пурифтихор, бошараф ва соҳибрисолат аст. Омӯзгор пайвандгари наслҳо ва барандаи таҷрибаи ҷамъиятию таърихист. Омӯзгор бояд ҳамеша кӯшиш намояд, ки шогирди хуберо барои ҷомеа ба воя расонад. Чунончи, Асосгузори сулҳу Ваҳдати миллӣ, Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон Эмомалӣ Раҳмон қайд намудаанд: “Муаллим, пеш аз ҳама, афрӯзандаи ҷароғи дурахшони илму дониш аст ва хушбахтона, қисми асосии зиёиёни кишварро муаллимон ташкил мекунанд. Бинобар ин, вазифаи асосии муаллим дар баробари омӯзонидани илму дониш, инчунин омӯзонидани адаб ва ҳидоят роҳнамоии шогирдон ба роҳи рост мебошад. Ин амр бояд ба меъри ахлоқии фаъолияти муаллим табдил ёбад” [6].

Омӯзгор звенои асосии раванди таълим мебошад. Ояндаи мамлакати мо бештар ба маҳорати кордонӣ, донишмандӣ, қобилияти дарк намудани ва ҷалбу мафтун кардани хонандагон ба саёҳати сарзамине вобаста аст, ки дониш ном дорад. Омӯзгор бояд ҳам дар кор ва ҳам дар рафтор ба шогирдонаш намуна бошад [1].

Аз нигоҳи хонандагон симои омӯзгори муваффақро фарқ кардан мумкин аст. Хонандагон дар ҷойи аввал меҳрубонӣ ва фаҳмиш, қобилияти таҳамул ва сабр кардан, худдорӣ намудан, ҳашм нагирифтн, муносибатҳои ғайрирасмӣ, дӯстона бо толибилмон, муоширати гарму инсонии омӯзгорро меомӯзанд. Дар раванди муосири таълим сифатҳои шахсии омӯзгор барои хонандагон дар мадди аввал қарор мегирад. Аксар вақт, муҳассилин фанни ҳамон омӯзгореро дӯст медоранд, ки аз ҷониби хонандагон ҳамчун омӯзгор баҳои баланд гирифтааст.

Худи омӯзгорон сифатҳои касбӣ, аз қабili донишманди фанн, фаҳмо шарҳ дода тавонистани мавзӯ, донишманди усулҳои гуногуни педагогӣ, майл доштан ба навовари роҳ дар таълими асосӣ медонанд, ки ин ба салоҳиятҳои методии онҳо дохил мешавад.

Дар муассисаҳои таълимии муосир хусусияти фаъолияти омӯзгорӣ тағйир меёбад. Асосҳои татбиқи таълим аз омӯзгорон тақозо мекунанд, ки ба хонандагон тарзи дурусти азхудкунии дониш ва рушди фаъолияти таълимӣ ва тафаккури онҳоро дуруст омӯзанд.

Омӯзгор бояд мутахассиси соҳаи худ бошад. Омӯзгори соҳибхитисосу салоҳиятдор фаъолияти омӯзгориро дар сатҳи ба таври кофӣ баланд ба роҳ монда, пайваста дар таълими тарбияи шогирдон бояд ба натиҷаҳои баланд ноил гардад.

Фаъолияти методологӣ дар тадқиқотҳо ҳамчун намуди фаъолияти педагогӣ баррасӣ мешавад (В.А. Введенский, Н.В. Кузмина, А.К. Маркова ва дигарон). Он аз ҷузъҳои асосӣ иборат аст: субъект, объект, фан, мундариҷа ва тартиби татбиқ. Тартиби фаъолияти методӣ аз таҳлили вазъият, муайян кардани масъалаҳо, банақшагири, интихоби воситаҳо, усулҳо ва назорати натиҷаҳо ташкил мешавад. Моҳияти ин фаъолияти методӣ дар қобилияти ҳалли масъалаҳои методӣ ва таълимию методӣ мебошад, ки барои омӯзгорон ва тадқиқотчиён муҳим аст [8; 9; 10].

Салоҳияти методӣ хусусиятҳои фаъолияти омӯзгориро, ки дар бар мегирад дониш, фаҳмиш, баҳодихии амалҳои методӣ ва қобилияти амалӣ кардани онҳо дар шароити таълимӣ, таҷассум мекунанд. Ин салоҳиятҳо ҷузъи асосии фаъолиятҳои педагогӣ буда, ташаккул ва инкишофи онҳо бо азхуд намудани асосҳои таҳминии фаъолияти методӣ алоқаманд аст. Заминаи эҳтимолии фаъолияти методӣ ду ҷузъро дар бар мегирад (П.Я. Галперин):

1) тасвири объект, ки бо сохтори муайян, хосиятҳо ва хусусиятҳои дохилӣ ба даст оварда мешавад (тарафи мазмун);

2) тасвири низоми амалиётӣ (процессуалӣ ё тартиботи мувофиқавӣ) [5].

Салоҳият ҳамчун масъалаи илмӣ дар айни замон таърифи дақиқ ва яхела надорад, гарчанде ки таърихи рушд ва тавачҷуҳи зиёд ба он вучуд дорад. Бо вучуди ин, таҳлили мукаммали он то ҳол сурат нагирифтааст. Мафҳуми салоҳият дар луғати илмӣ дар охири солҳои 50-уми асри XX пайдо шудааст [5]. Дар ибтидо, тафсири он дар тадқиқотҳои дохилӣ

ва хориҷӣ маъноҳои гуногуни амалӣ дошт. Муҳаққиқони хориҷӣ, аз ҷумла Р. Уайт, Ҷ. Равен, П. Бурде ва дигарон, ба мазмуни мафҳум қобилиятҳоеро ворид карданд, ки барои иҷрои босамар ва мушаххас дар соҳаҳои гуногун заруранд. Ба ақидаи Ҷ. Равен, салоҳият як падидаи мураккаб аст, ки «аз ҷузъҳои гуногун иборат буда, аксари онҳо мустақиланд, баъзе ҷузъҳо ба соҳаи маърифатӣ ва дигарҳо ба эҳсосӣ (эмотсионалӣ) марбутанд. Ин ҷузъҳо метавонанд якдигарро ба сифати ҷузъҳои рафтори муассир иваз кунанд» [15].

Ба андешаи муаллиф Ратанова Н.Я. салоҳият барои иҷрои амали мушаххас дар соҳаи мушаххас, аз ҷумла дониш, малака, тарзи тафаккур ва омодагии ба дӯш гирифтани масъулият барои амалҳои худ зарур аст. Ӯ дар идома тасдиқ мекунад, ки:

1. Ҷузъҳои салоҳиятҳо танҳо дар чараёни иҷрои фаъолиятҳо инкишоф меёбанд ва зоҳир мешаванд, ки барои инсон ҷолибанд.

2. Фаъолияти самаранокӣ - натиҷаи якчанд омилҳои ба шумор мераванд, ки бештар ба як қатор салоҳиятҳои мустақил ва пурракунада вобаста аст.

3. Ҳолати мушаххасе, ки шахс дар он қарор дорад, ба рушди арзишҳои ӯ ва имкони инкишоф ва азхудкунии салоҳиятҳои нав бевосита таъсир мерасонад [21].

Олими равшаноси амрикоӣ А.С.Шаров мафҳуми «салоҳияти шахс»-ро чунин ошкор кардааст. Муаллиф салоҳияти шахсро ҳамчун «шахсе, ки дорои донишҳои «асосҳои илм» ва малакаҳои бо онҳо алоқаманд аст, инчунин малакаҳои, ки барои иҷрои вазифаҳои психомоторӣ, нақшҳои касбӣ, фаъолиятҳои маърифатӣ ва аффеक्टивӣ ва муносибатҳои байнишахсӣ заруранд» тавсиф кардааст [26]. Дар ҳолати мазкур, тавачҷуҳ ба рушди қобилият, дониш, малака, далелҳо, муносибатҳо, эътиқодҳо, арзишҳои, ки барои иҷрои нақшҳои иҷтимоӣ ва муошират бо ҷаҳон заруранд, равона карда мешавад. Моделҳои аврупоӣ ғарбии салоҳият тавачҷуҳро ба чунин сифатҳо, аз қабili қобилияти мустақилона дарёфт намудани роҳҳои ҳалли масъалаҳои мураккаб, мустақилона азхуд кардани дониш ва малакаҳои нав, симои мусбати шахсияти худ, қобилияти муоширати мувофиқ, қобилияти рафтор кардан дар ҳаёти қорӣ равона кардааст. Дар маҷмӯъ, олимони хориҷӣ салоҳиятро бештар ба хислатҳои умумии фард нисбат медиҳанд ва онро ба маҳорату малакаи мушаххас алоқаманд намекунанд.

Дар нашрияҳои илмӣ шуравии миёна ва охири асри XX ба мазмуни мафҳуми «салоҳият» мавҷудияти хусусиятҳои зарурии фардӣ, инчунин дониш, қобилият, малака, усулҳо ва тартиби татбиқи онҳо дар фаъолият дохил карда шудаанд. Масалан, Б.Д. Элконин салоҳиятро ҳамчун «ченаки ҷалби шахс ба фаъолият (дар «буриш»-и иҷтимоии он) муайян мекунад. Муҳим нест, ки дар фард созмони ботинии ҷи қарор дорад, муҳим қобилияти истифода бурдани он чизест, ки дорад» [27].

Салоҳият - ин малака ва қобилияте, ки омӯзгор барои иҷрои вазифаҳои муайяни қорӣ дорад. Яъне салоҳият – ин хусусияти фардии дараҷаи мутобиқат ба талаботи касб мебошад. Салоҳиятро аз рӯи хусусияти натиҷаи қори шахс арзёбӣ кардан мумкин аст.

Салоҳияти методӣ яке аз омилҳои субъективии омӯзгор ба ҳисоб меравад. Ин мафҳум имкониятҳои шахсии омӯзгорро ифода мекунад, ки ба ӯ имкон медиҳад, масъалаҳои педагогиро мустақилона ва хеле самаранок ҳал кунад, ин ягонагии омодагии назариявӣ ва амалии омӯзгор ба амалӣ намудани фаъолияти омӯзгорӣ мебошад.

Ин маҷмуи маҳоратҳо дар доираи равиши ба салоҳият асосёфта баррасӣ мешаванд, аммо равиши мазкур кам омӯхта шудааст. Ҳатто дар бораи пайдоиши мафҳуми мазкур мулоҳизаҳои якхела вуҷуд надорад. Бархе аз олимони пайдоиши равиши салоҳиятнокиро бо номи Арасту, ки онро бо мафҳуми юнонӣ «атере» номгузорӣ кардааст, алоқаманд медонанд. Вай ҳамчун як навъ қуввае муайян карда мешавад ва метавонад ба дараҷае тақмил ва инкишоф ёбад, ки ба шахсият хос гардад.

Масъалаи тафовути асосии байни салоҳият ва салоҳиятноки низ муддати тулонӣ бисёре аз муҳаққиқонро ба ташвиш овардааст. Муайян кардани сарҳади ин мафҳумҳо аксар вақт хеле душвор аст. Дар баъзе луғатҳои энциклопедӣ, аз ҷумла «Луғати энциклопедии шуравӣ» ҳатто байни ин мафҳумҳо фарқ гузошта нашудааст. Дар луғати тафсирий, ки дар зери таҳрири Д.И.Ушаков ҷоп шудааст, ин ду мафҳум чун ду мафҳуми гуногун шарҳ дода шудааст. [28]. Дар мақолаи худ Лукьянова М. И. ин мафҳумҳоро чунин таъриф мекунад: «салоҳият – ин як бахши фаннест, ки дар он шахс воқиф буда, ба иҷрои фаъолият омодагӣ зоҳир мекунад, аммо салоҳиятноки – ин хусусияти маҷмуии сифатҳои шахсият мебошад, ки ҳамчун натиҷаи тайёр кардани хатмкунанда барои иҷрои фаъолият дар соҳаҳои алоҳида баромад мекунад» [17].

Коляда С.В. дар асари худ ба ин ду истилоҳ чунин таъриф додааст: «салоҳиятноки – ин он чизест, ки шахс аз уҳдаи он мебарояд ва медонад. Салоҳият - доираи ҳуқуқҳо ва ваколатҳои мебошад, ки дар доираи он шахс бояд қодир бошад ва бидонад, ки ҷи талаб карда мешавад» [13].

Аз ин мавқеъҳо И.А.Зимняя се гуруҳи асосии салоҳиятҳоро ҷудо мекунад, ки минбаъд барои салоҳиятноки замина мегузоранд. Гуруҳи якуми салоҳиятҳо – ин салоҳиятҳое ба ҳисоб мераванд, ки ба ҳуди инсон ҳамчун шахс, субъекти фаъолият ва муошират алоқаманданд. Онҳо моҳияти салоҳиятҳои ҳифзи саломатӣ, тамоюли арзишноки-маъноӣ дар ҷаҳон, ҳамгирӣ, шахрвандӣ, худтакмилдиҳӣ, худтанзимкунӣ, худрушдкунӣ, инъикоси шахсӣ ва рефлексияи фанӣ-мавзӯӣ мебошанд. Ба гуруҳи дуюм салоҳиятҳое дохил мешаванд, ки бевосита ба фаъолияти инсон алоқаманданд. Ба ин салоҳиятҳои фаъолияти маърифатӣ, салоҳиятҳои фаъолият ва салоҳиятҳои технологияҳои иттилоотӣ дохил мешаванд. Ва ба гуруҳи сеюм салоҳиятҳоеро ворид мекунанд, ки бо ҳамкориҳои иҷтимоӣ байни шахс ва ҷомеа иҷтимоӣ алоқаманданд. Онҳо моҳияти салоҳиятҳои ҳамкориҳои иҷтимоӣ ва салоҳиятҳои муошират ба ҳисоб мераванд.

Яъне, аз нуқтаи назари Зимняя И.А. ҳамкориҳои иҷтимоӣ байни шахс ва ҷомеа иҷтимоӣ аз «муоширати шифоӣ ва ҳатӣ, монолог, муколама, маҳсул ва дарки матн, дониш ва риёзи анъанаҳо, расму оин, муоширати байнифарҳангӣ, мукотибаи тичоратӣ, коргузорӣ, тичорат, забон, муоширати забони хориҷӣ, вазифаҳои коммуникативӣ, сатҳҳои таъсиррасонӣ ба қабулкунанда иборат аст» [7, с. 34].

Маҷмуи салоҳиятҳо; мавҷудияти дониш ва таҷриба, ки барои фаъолияти пурсамар дар як фанӣ мушаххас зарур аст, ки салоҳият (аз забони англисӣ «competence») номида мешавад.

Дар таҷриба ду равиш барои муайян кардани салоҳият вучуд дорад: Амрикоӣ: салоҳиятҳо ҳамчун намунаи рафтори кормандон баррасӣ мешаванд. Агар корманд дорои дониш ва малакаи зарурӣ бошад, вай қодир аст, ки сифат ва самаранокии зарурии корро таъмин намояд; Аврупоӣ: салоҳиятҳо ҳамчун тавсифи вазифаҳои корӣ ва натиҷаҳои интизории корӣ баррасӣ мешаванд. Яъне, қобилияти шахс барои таъмини меъёрҳои қабулшудаи кор.

Равиши англисӣ салоҳиятро ҳамчун стандарти фаъолият ё натиҷаҳои интизоршаванда шарҳ медиҳад, ки қобилияти корманд аз рӯи он чен карда мешавад. Равиши салоҳияти амрикоӣ рафторҳоеро тавсиф мекунад, ки барои иҷрои самаранок заруранд; ва дар ин арзёбӣ рафтори кормандро ба ин тавсиф вобаста мекунад. Маълумоти муфассалтарро дар бораи таърихи равишҳо дар адабиёте, ки муаллифони барои омӯзиш тавсия кардаанд, дарёфт кардан мумкин аст.

Салоҳиятнок будани омӯзгорони фанҳои табиатшиносӣ маънои сафарбар кардани дониш ва таҷрибаи андӯхтаре дар вазъияти муайяни дарсӣ дорад. Ҳангоми муҳокимаи салоҳиятҳо ба ҳолатҳои мушаххасе диққат дода мешавад, ки онҳо дар он зоҳир мешаванд [7].

Омӯзгори фанҳои табиатшиносии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бояд дар ҷомеаи худ дониши амиқ дошта бошад ва инчунин аз дастовардҳои охири илм ва маорифи Ҷумҳурии Тоҷикистон бохабар бошад. Ин ба ӯ имкон медиҳад, ки ҳонандагонро на танҳо аз рӯи китобҳои дарсӣ таълим диҳад, балки ба онҳо таҳқиқот ва рушди муосирро нишон диҳад.

Омӯзгори фанҳои табиатшиносии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бояд усулҳо ва равишҳои гуногунро дар таълим истифода барад, онҳоро ба ниязҳои ҳонандагон мутобиқ созад. Ин усулҳои анъанавӣ, инчунин инноватсионӣ - омӯзиши лоиҳавӣ, таҳқиқот, истифодаи технологияҳои иттилоотӣ-коммуникатсиониро дар бар мегирад.

Ҷанбаи муҳими салоҳияти методӣ қобилияти истифодаи технологияҳои муосири педагогӣ мебошад. Инҳо метавонанд шаклҳои фаъоли омӯзиш, аз қабилҳои гуногун, мувоҳидаҳо, усулҳои бозӣ ва технологияҳои муосири мультимедиявӣ ва иттилоотӣ, лабораторияҳои виртуалӣ ва курсҳои онлайн бошанд.

Омӯзгори фанҳои табиатшиносии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бояд малакаҳои мониторинг ва арзёбии дастовардҳои таълимии ҳонандагонро дошта бошад. Ин ҳам шаклҳои анъанавии арзёбӣ (корҳои санҷишӣ, санҷишҳо) ва ҳам роҳҳои инноватсионӣ (худбаҳодиҳӣ, инъикос, корҳои лоиҳавӣ) - ро дар бар мегирад. Ҳайр аз он, муҳим аст, ки фаъолияти худро дар посух ба натиҷаҳои омӯзиш ба танзим дарорад.

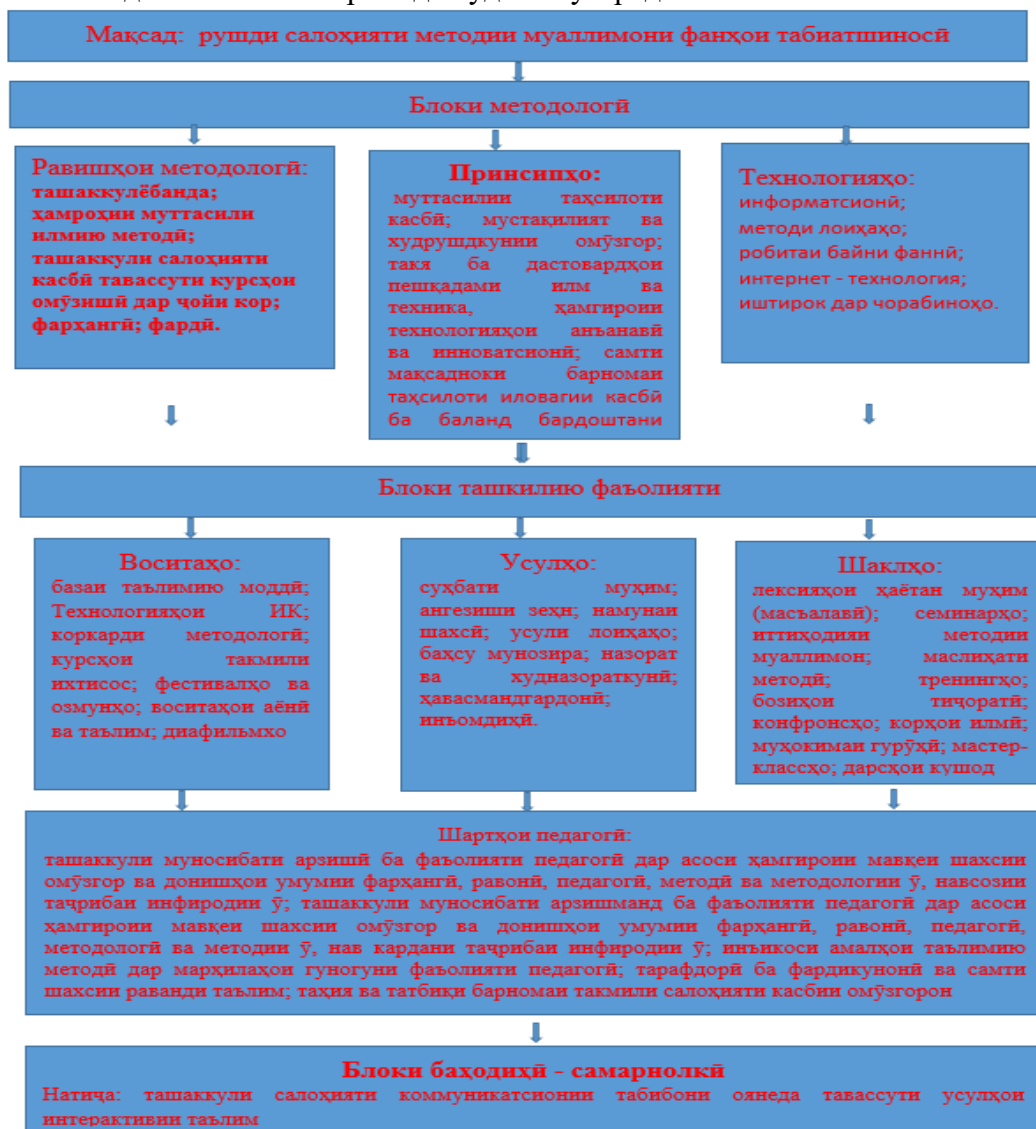
Муаллим бояд нақшаҳои сохтори дарсҳо тартиб диҳад, ки дар он ҳамаи унсурҳои раванди таълим ба назар гирифта шаванд: ҳадафҳо, вазифаҳо, усулҳо ва воситаҳои таълим, шаклҳои назорат. Он бояд қобилияти истифодаи усулҳои гуногунро вобаста ба намуди дарс ва сатҳи омодагии ҳонандагон пешбинӣ кунад.

Салоҳиятҳои асосии омӯзгорони фанҳои табиатшиносии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ маҷмуи дониш, малака ва малакаҳое мебошанд, ки барои фаъолияти самаранок педагогӣ дар ҷомеаи илмҳои табиӣ (физика, химия, биология, география ва ғайра) заруранд. Ин салоҳиятҳо ба омӯзгорон имкон медиҳанд, ки на танҳо донишро ба ҳонандагон

интиқол диҳанд, балки тафаккури интиқодӣ, малакаҳои фаъолияти тадқиқотӣ, қобилияти ҳалли мушкилоти воқеӣ ва истифодаи усулҳои илмиро инкишоф диҳанд.

Сохтори модели рушди салоҳиятҳои методии муаллимони фанҳои табиатшиносӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ аз чор блок ва се марҳила иборат аст дар расми 1 оварда шудааст. Ҳар як марҳила барномаи тақрибии фаъолиятҳоро дар бар мегирад, ки ба рушди салоҳиятҳои методии муаллимони фанҳои табиатшиносӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ нигаронида шудааст.

Салоҳиятҳои методии омӯзгорони фанҳои табиатшиносии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумиро дар заминаи фаъолияти касбӣ ва стандартҳои таълимие баррасӣ кардан мумкин аст, ки ба омӯзгорон вазифаи омода кардани хонандагонро ба ҳаёти дар ҷомеаи технологияш баланд ва ба илм нигаронидашуда мегузорад.

Расми. 1. Модели рушди салоҳиятҳои методии омӯзгорони фанҳои табиатшиносии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ

Исбот шудааст, ки яке аз чораҳои самаранокӣ рушди салоҳиятҳои методии омӯзгорони фанҳои табиатшиносии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ худомӯзӣ ва иштироки фаёлона дар курсҳои тақмили ихтисоси дохилимактабӣ ва берунамактабӣ мебошад. Омӯзгоре, ки мустақилона барои ташаққул додани малакаю маҳорати касбии худ кӯшиш менамояд, имкон дорад, ки ба фаъолияти мақсаднокӣ илмӣ - амалӣ, тадқиқотӣ гузарад, ки ин аз сатҳи нисбатан баланди касбӣ ва таълимӣ шаҳодат медиҳад. Яъне, омӯзгори муосир бояд дар вучуди худ ва хонандагон қобилияти ташкили меҳнати худро ташаққул диҳад. Вай бояд дониши таҷрибавию амалӣ, маънӣ ва шавқу ҳаваси хонандагонро ба раванди таълим ҷалб карда тавонад. Ин дар навбати худ, ба сифати раванди таълим ва сатҳи таълим, самаранокӣ фаъолияти омӯзгорӣ таъсир мерасонад. Конференсияҳои илмӣю методӣ, семинару

машғулиятҳоро шаклҳои самарабахши тақмили ихтисоси муаллимони фанҳои биология ва химия дар шароити минтақавӣ ҳисоб кардан мумкин аст.

Таҳлил нишон медиҳад, ки рушди салоҳиятҳои методӣ ба баланд шудани сифати таълим, фаъол гардидани фаъолияти маърифатии хонандагон ва самаранокии умумии раванди таълим мусоидат мекунад.

Хулоса:

1. Салоҳияти методӣ чӯзӣ таркибии салоҳияти касбии омӯзгор буда, омили асосии самаранокии фаъолияти педагогӣ маҳсуб меёбад.

2. Омӯзгорони фанҳои табиатшиносӣ бояд дониши амиқи фанӣ, малақаҳои методӣ ва қобилияти истифодаи технологияҳои муосири таълимро доро бошанд.

3. Татбиқи равиши ба салоҳият асосёфта имкон медиҳад, ки хонандагон на танҳо дониш, балки малақаҳои тадқиқотӣ, тафаккури интиқодӣ ва қобилияти ҳалли масъалаҳои воқеиро аз худ намоянд.

4. Худомӯзӣ, фаъолияти илмӣ-тадқиқотӣ, эҷодкорӣ ва иштирок дар чорабиниҳои методӣ роҳҳои асосии рушди салоҳиятҳои методии омӯзгор мебошанд.

5. Рушди салоҳиятҳои методии омӯзгорони фанҳои табиатшиносӣ омили муҳимми баланд бардоштани сифати таҳсилот дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба ҳисоб меравад.

Адабиёт

1. Атахонова Х. Р., Особенности развития методической компетенции учителей естественнонаучных дисциплин / Х.Р.Атахонова, М.Г. Рустамов, С.М.Курбонова и др. // Вестник Академии образования Таджикистана. – 2022. – №4 (45). – С. 192-197.
2. Атахонова Х. Р., Баланд бардоштани фаъолияти маърифатии хонандагон бо истифода аз технологияҳои муосири иттилоотӣ дар дарси химия / Х.Р.Атахонова, М.Г. Рустамов, С.М.Курбонова ва диг. // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (баҳши илмҳои педагогӣ). – 2023. - №4. - С.259-265.
3. Атахонова Х. Р., Развитие методической компетенции учителей естественнонаучных дисциплин средствами создания учебных презентаций/печатный / Х. Р. Атахонова // Вестник Таджикского национального университета (серия педагогических наук). – 2022. - №10. - С. 165-170.
4. Белкин А.С. Основы возрастной педагогики: учеб. пос. для студ. высш. пед. учеб. зав. / А.С. Белкин. - М.: Изд. центр «Академия», 2000. - 192 с.
5. Гальперин П. Я. Методы обучения и умственное развитие ребенка: учеб. пособие для вузов. М. : Изд-во МГУ, 1985.
6. Дарси сулҳ дар ДДОТ ба номи С.Айнӣ бо иштироки Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.- Душанбе аз 1.09.2014.
7. Зимняя, И.А. Ключевые компетенции - новая парадигма результата образования / И.А. Зимняя // Высшее образование сегодня. - 2003. - № 5. - С. 34-42.
8. Введенский В. Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога // Педагогика. 2003. № 10. С. 51-55.
9. Кузьмина Н. Профессионализм личности преподавателя и мастера производственного обучения. М.: Высшая школа, 1990. 177 с.
10. Маркова, А. К. Психология труда учителя : Кн. для учителя. - М. : Просвещение, 1993. – 192 с.
11. Юрковец, О.А. Формирование профессиональных компетенций на основе применения технологии модульно-компетентностного обучения в СПО/ О.А. Юрковец // Педагогическое образование и наука.-2008.-№6.-С.24-26.
12. Шаров, А. С. Рефлексивная концепция сознания: структура и механизмы сопряжения / А. С. Шаров // Психология сознания: современное состояние и перспективы. - Самара.: Научно-технический центр, 2007. - С. 274 - 276.
13. Коляда С.В. Коммуникативная компетенция руководителя// Бизнес – Ключ. №10 2007г. [Электронный ресурс]. - URL: http://www.bkworld.ru/archive/y2007/n10-2007/n10-2007_241.html (дата обращения: 02. 05.2023).
14. Курбонова М.З., Меликов Б.Х., Абдурасулова Р.Т. и др. Использование активных методов обучения химии для развития личности учащихся // Педагогический журнал. 2021. Т. 11. № 5А., Москва.:Ногинск.- С. 130-136.
15. Курбонова М.З., Расулов С.А., Акбаров М.М., Холиқова Л.Р. Использование технологии оптимизации и интенсификации в процессе обучения химии// Материалы международной научно-практической конф. «Образование и наука в XXI веке: современные тенденции и перспективы развития», посвященной «70-ой годовщине со дня образования Таджикского национального университета» Душанбе, - 2018.-С.45-47
16. Корнилова, М.В. Диссертация «Формирование информационной культуры учителя в

- системе повышения квалификации» Кемерово – 2003.
17. Лукьянова М. И. Концептуальные подходы к организации научно-методической работы по развитию компетентности учителя в реализации личностно ориентированного подхода // Методист. 2007. № 8. С. 9-17.
 18. Манузина Е.Б., Курбонова М.З. Психолого-педагогическое сопровождение студентов в условиях практики // Мат. XIX - ой Всероссийской с международным участием научно-прак. конф. «Развитие личности в образовательном пространстве», посвящ. 100-летию со дня рождения А.Д. Сахарова, Бийск.-2021.- С.107-111.
 19. Нестеров В. В. Коммуникативная компетентность как фактор профессиональной компетентности педагога / В.В. Нестеров // Акмеология. - № 1.- 2009.- С.19-26.
 20. Поздняков, А. Формирование компетентности будущих педагогов и руководителей образования/ А. Поздняков // Народное образование. -2008. -№1.-С.141-145.
 21. Ратанова Н.Я. Методическая компетентность педагога и ее оценивание / Н.Я. Ратанова // Челябинский институт переподготовки и повышения квалификации работников образования. - 2013. - С. 1–8.
 22. Расулов С.А., Курбонова М.З., Абдурасулова Р.Т. Пути повышения межпредметной взаимосвязи химии с другими предметами// Вестник Таджикского национального университета (серия естественных наук), №1/4(216), Душанбе.: Сино, 2016.- С. 207-209.
 23. Толмачёва Д.Г. Методическая компетентность педагога [Электронный ресурс] / Д.Г. Толмачёва. — Режим доступа: <https://center-yf.ru/data/Kadroviku/metodicheskaya-kompetentnost-pedagoga.php>
 24. Трофимов, Е.Ф. Моделирование компетенций персонала как инструмент развития системы менеджмента качества предприятия / Е.Ф. Трофимов, В.А. Голкина //Дополнительное профессиональное образование. -№4. -2007. -С.26-29.
 25. Федулова, М.А. Формирование специальной компетенции будущих педагогов профессионального обучения: дис. канд. пед. наук: 13.00.08 / Марина Александровна Федулова. – Екатеринбург. - 2008. - 201 с.
 26. Шаров, А. С. Рефлексивная концепция сознания: структура и механизмы сопряжения / А. С. Шаров // Психология сознания: современное состояние и перспективы. - Самара.: Научно-технический центр, 2007. - С. 274 - 276.
 27. Эльконин Б.Д. Понятие компетентности с позиций развивающего обучения / Б.Д. Эльконин // Современные подходы к компетентностно-ориентированному образованию.–Красноярск, 2002.– 67 с.
 28. Ушаков Д.И. Толковый словарь русского языка: в 4 т. Т. 1 / под ред. Д.И.Ушакова. -М., 1985.

РУШДИ САЛОҲИЯТҲОИ МЕТОДИИ ОМУЌЗГОРОНИ ФАНҲОИ ТАБИАТШИНОСӢ ДАР ТАҲҚИҚОТҲОИ ПЕДАГОГӢ

Мақола ба масъалаи рушди салоҳияти методии омузгорони фанҳои табиатшиносӣ дар таҳқиқотҳои педагогӣ бахшида шудааст. Дар мақола таҳлили назариявӣ ва таҷрибавӣ рушди салоҳияти методии омузгорони фанҳои табиатшиносӣ оварда шудааст. Муаллиф пешниҳод мекунад, ки барои рушди салоҳияти методии омузгорони фанҳои табиатшиносӣ истифода аз методҳои фаъоли таълим, таҳқиқоти илмӣ ва ҳамкорӣ бо мутахассисон зарур аст. Салоҳияти методии омузгори фанҳои табиатшиносӣ маҷмуи дониш, малака ва маҳорати касбиест, ки ба ӯ имкон медиҳад раванди таълимо самаранок ташкил намуда, технология ва равишҳои гуногуни педагогиро барои ноил шудан ба натиҷаҳои баланди таълимӣ истифода барад. Дар шароити таҳсилоти муосир омузгор бояд на танҳо мазмуни фанро амиқ донад, балки тавонад онро тавассути рушди тафаккури интиқодӣ ва таҳқиқотии хонандагон интиқол диҳад ва ба ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ онҳо мусоидат намояд. Ин салоҳият дониши назария ва амалияи педагогика, психологияи синнусолии хонандагон, принсипҳо ва усулҳои ташкили раванди таълимо дар бар мегирад. Омузгор бояд қонуниятҳои инкишофи хонандагон, самаранокӣи усулҳои таълим барои гурӯҳҳои гуногуни синнусолӣ ва роҳҳои ба назар гирифтани хусусиятҳои инфиродии онҳоро дар фаъолияти педагогии худ татбиқ намояд.

Калидвожаҳо: салоҳияти методӣ, омузгор, фанҳои табиатшиносӣ, хонандагон, равиш.

РАЗВИТИЕ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ ПРЕПОДАВАТЕЛЕЙ ЕСТЕСТВЕННЫХ НАУК В ОБЛАСТИ ПЕДАГОГИЧЕСКИХ ИССЛЕДОВАНИЙ

Статья посвящена вопросу развития методической компетенции учителей естественнонаучных дисциплин в педагогических исследованиях. В статье представлен теоретический и практический анализ развития методической компетенции учителей естественнонаучных дисциплин. Автор предлагает, что для развития методической компетенции учителей естественнонаучных дисциплин необходимо использование активных методов обучения, научных исследований и сотрудничества со специалистами. Методическая компетентность учителя естественных наук — это совокупность знаний, навыков и профессиональных умений, позволяющих ему или ей эффективно организовывать учебный процесс и использовать различные педагогические технологии и подходы для достижения высоких образовательных результатов. В современном образовании учитель должен не только глубоко понимать содержание предмета, но и уметь передавать его посредством развития

критического и исследовательского мышления учащихся, а также способствовать формированию их научного мировоззрения. Данная компетенция включает в себя знание теории и практики педагогики, возрастной психологии учащихся, принципов и методов организации образовательного процесса. Учитель должен применять законы развития учащихся, эффективность методов обучения для разных возрастных групп и способы учета их индивидуальных особенностей в своей педагогической деятельности.

Ключевые слова: методическая компетентность, преподаватель, естественные науки, учащиеся, подход.

DEVELOPMENT OF METHODOLOGICAL COMPETENCES OF NATURAL SCIENCE TEACHERS IN PEDAGOGICAL RESEARCH

The article is devoted to the issue of developing the methodical competence of natural science teachers in pedagogical research. The article provides a theoretical and practical analysis of the development of methodical competence among natural science teachers. The author suggests that to develop the methodical competence of natural science teachers, it is necessary to use active learning methods, scientific research, and collaboration with specialists. The methodological competence of a natural science teacher is a set of knowledge, skills, and professional abilities that enable him or her to effectively organize the educational process and use various pedagogical technologies and approaches to achieve high educational results. In modern education, a teacher must not only deeply understand the content of a subject, but also be able to convey it through the development of students' critical and research thinking, as well as contribute to the formation of their scientific worldview. This competence includes knowledge of the theory and practice of pedagogy, developmental psychology of students, principles and methods of organizing the educational process. The teacher must apply the laws of student development, the effectiveness of teaching methods for different age groups and ways of taking into account their individual characteristics in their teaching activities.

Keywords: methodical competence, teacher, natural sciences, student, approach.

Дар бораи муаллиф

*Атохонзода Ҳакима Рашидхон
Унвонҷӯи кафедраи методикаи таълими
химия
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 17
E-mail: hokima.atohoni@mail.ru*

About the author

*Atokhonozoda Khakima Rashidkhon
Applicant of the Department of Methods
of Teaching Chemistry
Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki ave., 17
E-mail: hokima.atohoni@mail.ru*

Об авторе

*Атохонзода Ҳакима Рашидхон
Соискатель кафедры методики
преподавания химии
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рӯдакӣ, 17
E-mail: hokima.atohoni@mail.ru*

**НАҚШИ «МЕТОДИКАИ ТАЪЛИМИ ФИЗИКА» ҲАМЧУН ИЛМ ДАР
АМАЛИГАРДОНИИ ҲАДАФИ ЧОРУМИ СТРАТЕГИИ МИЛЛӢ –
САНОАТИКУНОНИИ БОСУРЪАТИ КИШВАР**

Умаров У. С., Раҷабов У. Х.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Ҷумҳурии Тоҷикистон бо ибтикори Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон саноатикунонии босуръатро ҳамчун ҳадафи чоруми стратегияи кишвар қабул намуд, ки он барои таъмин кардани устувории иқтисодиёт, ташкили ҷойҳои кори нав, баланд бардоштани иқтидори содиротии мамлакат ва рақобатпазирии он, заминаи амиқ мегузорад.

Ёдовар мешавем, ки бо дарназардошти аҳамияти соҳаи саноат дар ҳалли масоили иқтисодиву иҷтимоӣ ва таъсиси ҷойҳои корӣ соли 2018 Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон мухтарам Эмомалӣ Раҳмон дар Паёмашон ба Маҷлиси Олии Ҷумҳурии Тоҷикистон пешниҳод намуданд, ки саноатикунонии босуръати кишвар ҳадафи чоруми стратегияи эълон карда шавад [1, с. 624].

Инчунин, дар Паёми мазкур Пешвои миллат таъкид намуданд, ки нақшаи гузариши иқтисодиёти кишвар аз шакли аграрӣ – саноатӣ ба саноатӣ - аграрӣ бояд таъмин карда шавад, зеро ин ба устувории мавқеи саноат дар таъмини истиқлолияти иқтисодии Тоҷикистон ва ҳалли масоили муҳимтарини иҷтимоӣ, аз ҷумла афзун намудани ҷойҳои корӣ ва ба маротиб баланд бардоштани сатҳи некуаҳволии аҳоли, таъмини бехатарӣ ва рақобатпазирии иқтисодиёти миллӣ ҳамчун ҳуҷҷати раҳнамо шароити мусоид фароҳам меоварад.

Пешниҳоди мазкур омили пешрафти саноати кишвар арзёбӣ гардида, дар оянда зиндагии шоистаи сокинони мамлакатро таъмин хоҳад кард.

Акнун мулоҳиза мекунем, ки «Методикаи таълими физика» ҳамчун илм барои татбиқи ҳадафи чоруми стратегияи миллӣ - саноатикунонии босуръати кишвар чӣ нақш дошта метавонад?

Пеш аз ҳама қайд мекунем, ки «Методикаи таълими физика» яке аз илмҳои педагогӣ мебошад, гарчанде дар байни баъзе олимони физикдонҳо чунин андеша ҳукмфармост, ки гуё методикаи таълим, аз ҷумла, «Методикаи таълими физика» илм несту санъати таълим мебошад. Ин андеша билқул хатост, зеро «Методикаи таълими физика» илм мебошад, чунки он вазифаҳои ба худ хос дорад ва предмети омӯзишу методҳои тадқиқотии худро дорад. Предмети омӯзиши «Методикаи таълими физика» чараёни таълими физикаро дар якҷоягӣ бо рукнҳои таълиму тарбия ва фаъолияти омӯзгору хонандагон дарбар мегирад. Яке аз асосгузори илми «Методикаи таълими физика», педагог ва методисти машҳури рус И.И. Соколов чунин меҳисобид: «Методикаи таълими физика илм дар бораи омӯзиши физика мебошад ва ба саволҳои «Физика чиро меомӯзад?» ҳамчунин «Физикаро чӣ тавр бояд омӯзонид?» бояд ҷавоб диҳад [6, с. 7; 11, с. 20].

Ин нуктаро узви вобастаи Академияи таҳсилоти Тоҷикистон, доктори илмҳои педагогӣ, профессор Мансур Нугмонов низ дар тадқиқоти бунёдии худ дастгирӣ кардаанд [3].

Тадқиқоти мо собит намуд, ки барои татбиқи самараноки ҳадафи чоруми стратегияи миллӣ - саноатикунонии босуръати кишвар насли наврасро аз курсҳои муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ омода кардан зарур мебошад. Барои омода намудани насли наврас баҳри татбиқи самараноки ҳадафи чоруми стратегияи миллӣ - саноатикунонии босуръати кишвар омӯзгори физика нақши арзанда бозида метавонад. Омӯзгори физика дар факултетҳои физикаи муассисаҳои таҳсилоти олии педагогӣ тайёр карда мешавад. Дар барномаи таълим [9] ва китобҳои дарсии «Методикаи таълими физика»-и ин муассисаҳои таҳсилотӣ [11], ҷиҳати тайёр кардани омӯзгорони ояндаи физика баҳри омодаسازی хонандагон ба татбиқи самараноки ҳадафи чоруми стратегияи миллӣ - саноатикунонии босуръати кишвар шароити имкониятҳои зиёд мавҷуданд. Ин имкониятҳо пеш аз ҳама, омода кардани хонандагон ба интиҳоби бошууронаи касб ва амалигардонии тарбияи меҳнатии онҳо ба ҳисоб мераванд. Чунин имкониятҳо дар барномаи таълим [2] ва китобҳои дарсии физика барои муассисаҳои таҳсилоти

миёнаи умумӣ низ фароҳам оварда шудааст. Омӯзгори физика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бояд аз ин имкониятҳо самаранок истифода намояд.

Барои истифодаи самараноки ин имкониятҳо ба омӯзгорони физикаи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ чунин тавсияҳо пешниҳод менамоем.

Интиҳоби касб – яке аз мураккабтарин ва масъулиятноктарин масоили ҳаёти-амалӣ мебошад, ки бояд ҳар як шахс онро самаранок ҳал намояд. К.Д. Ушинский чунин мешумурд, ки агар инсон касбро дуруст интиҳоб карда, онро дӯст дорад, ин ба ӯ хушбахтӣ меорад, зеро имкони машғул шудан ба кори дӯстдошта шартӣ асосӣ ва ҳатмӣ хушбахтии инсон мебошад. Ӯ таъкид мекард, ки меҳнат инсонро тарбия намуда, ҳислат ва ҳисси масъулиятро ташаққулу медиҳад [17].

А.В. Усова ва В.В. Завялов дар кори тадқиқотиашон [16] мафҳуми «касбинтиҳобкунӣ»-ро чунин шарҳ додаанд: «Касбинтиҳобкунӣ – ин чунин тарзи ташкили раванди таълимӣ-тарбиявӣ дар муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ мебошад, ки дар асоси омодагии васеи умумӣ ва политехникӣ шиносоии хонандагон ба навъҳои гуногуни фаъолияти меҳнатӣ амалӣ мегардад. Вазифаи омода кардани хонандагон ба интиҳоби бошуурокаи касб бо дарназардошти талаботи ҷомеа ва имкониятҳои шахсии худӣ онҳо саривақт амалӣ карда мешавад» [16, с.124].

Хонандагон дар аксари мавридҳо тавассути инкишоф додани шавқи онҳо ба фанни таълимӣ соҳиби ягон касб мешаванд. Бачагоне, ки ба ягон фанни таълимӣ истеъдод зоҳир менамоянд, касби дӯстдошташонро эътимодноки интиҳоб менамоянд.

Яке аз роҳҳои асосии пайдоиши шавқи касбинтиҳобкунӣ ин таълими шавқовар ва возеҳи пурмаъно мебошад. Хонандагон физикаро дӯст дошта, онро асоси касби ояндаи хеш интиҳоб кардан мехоҳанд, фаҳмидани мешаванд, ки чӣ гуна ихтисосҳои бо ин фан алоқаманд мавҷуданд ва ба ихтисоси мувофиқ гирифтани тайёри мебинанд. Одатан, ин пеш аз ҳама дар он зоҳир мегардад, ки онҳо физикаро ба шавқи том ва фаъолоне меомӯзанд. Бинобар ин, ба омӯзгор лозим аст, ки чунин хонандагонро ба доираи фаъолияти амалӣ (тайёр кардани таҷрибаҳо, маълумот, ҳалли масъалаҳои як дараҷа душвор ва ғайраҳо) бештар ҷалб намояд [14].

Шакли методҳои кори касбинтиҳобкунӣ ҳангоми омӯзиши физика гуногунанд. Дар тақриб [4; 5; 8; 13; 14; 15; 18] онҳоро муоина менамоем:

1) Мунтазам исбот намудани аҳаммияти ҳаётии фанни омӯхташаванда (физика). Зарур аст, ки хонандагон дар кучо татбиқи ёфтани донишҳои дар дарсҳо андӯхташонро донанд, дар ин сурат физика барои онҳо фанни нофаҳмою нодаркор наменамояд, балки асоси фаъолиятҳои дар соҳаҳои гуногун мегардад. Масалан, ҳангоми баён намудани ҷузъиёти статика, имконияти ба хонандагон дар бораи истифодаи қонунҳои статика ҳангоми бунёд кардани сохтмонҳои қадима ва биноҳои ҳозиразамон нақл намуданро аз даст додан лозим нест ва ҳамзамон, ба нафосати иншооти меъмории (ва ҳайкалтарошӣ) мувофиқат кардан, маҳкамӣ уствориҳои онҳоро қайд намудан ва дар ҳамин ҷо кӯпрӯкҳои гуногун, мустаҳкамӣҳои таъсири қувваро ба асос ва ғайраҳоро муоина намуда, шогирдонро бо ихтисоси кӯпрӯксоӣ шинос кардан лозим аст.

2) Нишондоди муҳтасари омӯзгор (дар ҷараёни нақли мавзӯ) доир ба роҳҳои соҳиб шудан ба ихтисос аз рӯйи он соҳаи илм ва техника, ки хонандагонро ба шавқ овардааст. Дар ин ҷо ба омӯзгорон дастурҳои корхонаҳо бо тавсифи хусусиятҳои меҳнати одамони гуногуни ихтисос кумак карда метавонанд. Омӯзгор барои пурзӯр намудани ҷиҳати эҳсосии нақли худ ва бо ҳамин васила афзун кардани таъсири тарбиявии он, аз адабиёти бадеӣ, порчаҳо аз очеркҳои рӯзномаю маҷаллаҳо дар бораи пешқадамону навоҷиҳои истеҳсолот, аз кинофилмҳои мазмунӣ истеҳсолотидошта порчаҳоро истифода карда метавонад.

3) Иҷрои супоришҳои амалии таълимӣ: ҳалли масъалаҳои эҷодии мазмунӣ техникадашта, гузаронидани таҷрибаҳои фронталӣ, озмоишҳои ҳонагӣ ва корҳои лаборатории хусусияти тадқиқотидошта, тайёр кардани асбобҳои афӣ ва лавҳаҳои мансуб ба касбинтиҳобкунӣ, масалан, лавҳаи «Илм дар касби ояндаи ту» бо расмҳои ивазшаванда (дар ин ҷо расмҳои истеҳсолотчиёни ҷавон, зарбдорони меҳнат, суратгузоришҳо аз ҷойи кори коргарони корхонаҳои истеҳсолӣ, донишгоҳҳо; суратҳои таҷҳизоти наватрини корхонаҳои ҳозиразамон ва ғайраҳо ҷой додан мумкин аст).

4) Маълумот дар бораи аҳаммияти ташаббуси эҷодии коргарон ва муҳандисон. Хонандагони синфи X қонунҳои бақои энергияро омӯхта, дар бораи коргарон – дастгоҳсозони пешқадам, ки ККФ-и дастгоҳҳоро ба туфайли истифодаи дандонаҳои нави сохташон ва асбобу олатҳои гуногуни дастгоҳҳо, баланд бардоштани суръати буриш ва

гайрахоро зиёд мекунад, маълумоти муфассалу манфиатнок мегиранд. Чомеашиносон ҳисоб кардаанд: танзимкунада аз нисф зиёди вақти кориро соф ба меҳнати фикрӣ, қариб сеякашро ба амалиёт, ки дар он меҳнати фикрӣ ва ҷисмонӣ алоқаманд аст, сарф мекунад. Дар ин бора ба хонандагон маълумот додан эҳтироми онҳоро ба касбҳои коргарӣ ва шавқашонро ба донишҳои назариявӣ зиёд мекунад.

5) Мушоҳидаи бевоситаи хонандагон ба кори одамони гуногункасб ҳангоми саёҳатҳо. Чунин шакли касбинтихобкунии хонандагон яке аз самарабахштарин аст. Барои ҳалли масоили касбинтихобкунӣ интихоби дурусти мавзёи саёҳат махсусан аҳамияти калон дорад. Чунончи, саёҳати хонандагони синфҳои даҳум ба устохонаи оҳангарӣ имкон медиҳад, ки донишҳои онҳо доир ба мавзуи «Қонунҳои бақо дар механика» дар мисоли амалиёти болғаҳои оҳангарӣ, манганаҳо, дастгоҳҳои қолибзанӣ устувор гардонида шуда, дар баробари ин эшон бо касбҳои оҳангарӣ ва қолибзанӣ шинос карда шаванд. Ғайр аз ин имконият пайдо мешавад, ки рағбати одамони меҳнатӣ нишон дода шавад. Тасаввуроти хонандагон дар бораи кори фидокорона, моҳирона ва эҷодкоронаи одамон пайдо мешавад, ба меҳнати онҳо ҳисси ифтихорашон зухур мегардад.

6) Ташкили дарс – конференсия ҳангоми мустаҳкам намудани маводди таълимии мавзӯҳои калон. Дарси мазкур чунин вазифаҳои тарбиявӣ дорад: тафаккур ва мустақилияти хонандагонро ташаккул медиҳад, малакаҳои дар назди одамони нисбатан зиёд баромад кардан ва таҷрибагузарониро ҳосил менамояд, ҳисси масъулиятро дар назди коллектив инкишоф дода, мақсади касбии онҳоро ташаккул медиҳад.

Феҳристи таҳминии мавзӯҳои дарс-конференсияро дар синфҳои болоӣ ва мавзӯҳои имконпазирӣ саёҳатҳои физикиро дар асоси [4; 5; 8; 13] пешниҳод менамоем:

Синфи X

1. Навъҳои қувваҳои механикӣ ва зухуроти онҳо.

Сеҳи механикӣ завод, устохонаҳои механикӣ: мушоҳидаи таъсири қувваҳои соиш; тадқиқи имконияти каму зиёд кардани онҳо.

Устохонаи оҳангарӣ, сеҳи бурриш дар фабрикаи пойафзол, депои вагон: мушоҳидаҳои таҷрибаӣ қувваҳои фишор ҳангоми истифодаи манганаҳо, болғаҳо; таҳлили имкониятҳои зиёд ё кам кардани таъсири ин қувваҳо.

Планетарияҳо, расадхонаи астрономӣ: шинос шудан бо ҳисобкуниҳои қувваҳои гравитатсионӣ ҳангоми тадқиқи ҳаракати сайёраҳо ва ҷирмҳои осмонии дигар.

2. Статика дар хизмати саноати сохтмони шахр.

Майдончаи сохтмон: омӯхтани асосҳои физикии дастгоҳҳо ва амали мошинҳои сохтмонӣ.

Донишгоҳи техникӣ (кафедраи механикаи сохтмон) ва ё техникуми меъморӣ сохтмон: шиносӣ бо масоили оқилонаи сохтани биноҳо, бо усули муайян кардани сарбории болопӯши биноҳо, болопӯшҳо, равоқҳо, ҳосил кардани маълумот дар бораи маводди хеле мустаҳкам ва сабук барои сохтмон.

Идораи сохтмон (сипас, саёҳат ба шахр): муқоисаи принципҳои қадима ва ҳозираи шахрсозӣ, аниқ кардани таъсири прогресси техникӣ ва таҷрибаи маснуот ва конструксияҳои нави сохтмон, шарҳи муҳтасари намудҳои гуногуни биноҳо.

Кафедраи кўпруксозии донишгоҳи техникӣ ва ё техникум, идораи роҳу кўпруксозӣ: шиносӣ бо таъсири қувваҳо ба таъғоҳҳои сохташон гуногуни кўпрукҳо, таҳлили муҳосиботи содаи мустаҳкамии кўпрукҳо.

Осорхонаи миллӣ, осорхонаи кишваршиносӣ: ошкор намудани истифодаи қонунҳои статика дар қори меъморон ва ҳайкалтаврошон, муоинаи масъалаҳои мустаҳкамии иншооти гуногуни мучассамадор, ки чор, се ва ду таъғоҳ доранд.

3. Дар олами гармиву сардӣ.

Осорхонаи нақлиёти роҳи оҳан, депои роҳи оҳан: шинос шудан бо таърихи муҳаррикҳои ҳароратӣ, навъҳо ва истифодаи онҳо дар нақлиёти роҳи оҳан.

Устохонаҳои таъмири автомобилҳо, саройи мошинаҳо: тақрори принципи амали муҳаррикҳои дарунсӯз, мушоҳидаи таҷрибаӣ навъҳои гуногуни муҳаррики дарунсӯз.

Неругоҳи электрии ҳароратӣ: ошкор кардани он, ки дар кучо ва барои ҷӣ турбинаи буғӣ ва ё газӣ истифода карда мешавад.

Фурудгоҳ (аэропорт): шиносӣ бо навъҳои гуногуни муҳаррикҳои реактивӣ.

Заводи дастгоҳҳои яхдонӣ: шиносӣ бо сохти яхдонҳои хонагӣ ва саноатӣ дар объектҳои асли (қисмҳои алоҳида).

4. Хосиятҳои ҷисмҳои сахт.

Кафедраи ҷисмҳои сахти ДМТ: омӯхтани шакл, ранг ва андозаи кристаллҳо (зебоии экспонатҳо имконият медиҳад, ки хонандагон хосияти онҳоро беҳтар дар хотир нигоҳ доранд).

Лабораторияи механикии завод ва ё лабораторияи эътимоднокӣ: мушоҳидаи озмоиши маснуот ба эътимоднокӣ, ки ба хонандагон барои амиқтар азҳуд кардани мазмуни физикии мафҳуми ҳадди чандирӣ ва мустаҳкамӣ, захираи мустаҳкамӣ, шиддати механикӣ ва аҳаммияти амалии онҳо ёрӣ медиҳад.

Устохонаҳои механикӣ: шиносӣ бо муҳосиба ва истифодаи падидаи аз гармӣ васеъшавии ҷисмҳо дар техника.

5. Электростатика дар илм ва техника.

Заводи семент, неругоҳи электрии ҳароратӣ: шиносӣ ба тоза кардани газҳо бо ёрии электрофилтрҳо.

Кабинети физиотерапевтии дармонгоҳ (поликлиника): ошкор намудани моҳияти физикии электрофорез, ки барои гаштани варами инфилтратҳои гуногун, муолиҷаи варамаҳо татбиқ мешавад.

Фурудгоҳ, расадхона: суҳбат дар бораи ба ҳисоб гирифтани таъсири электрии атмосфера ва минбаъд истифода кардани он ҳангоми кор фармудани тайёраҳо.

Фабрикаи бофандагӣ ё ресмонресӣ, матбаа: шиносӣ бо усулҳои пешгирии электрнокшавӣ бо мақсади бартараф намудани фалокатҳои гуногун.

Синфи XI

1. Татбиқи лаппишҳои электрӣ.

Факултети сохтмони ДТТ: нақл дар бораи аҳаммияти ба ҳисоб гирифтани лаппишҳои электрӣ ҳангоми ҳисобкуниҳои конструксияҳо ва иншооти сохтмон, дар бораи татбиқи асбобҳо (вибрографи Гейгер ва осциллографи шлейфкуанда) дар техника барои омӯхтани лаппишҳо, дар бораи лаппишҳомӯшкунҳо.

Заводи конструксияи оҳанубетон: шиносӣ бо татбиқи лаппиш барои сахтшавии бетон дар вибростолҳо ҳангоми тайёр кардани тубингҳои туннелӣ.

Неругоҳи электрӣ: шиносӣ бо раванди пурраи технологияи ҳосил кардани чараёни электрии тағйирёбанда (лаппиши электрии басомадаш саноатӣ).

2. Саёҳат ба шкалаи мавҷҳои электромагнитӣ.

Неругоҳи электрӣ, сеҳи завод ва ё фабрика: шиносӣ бо ҳосил кардан ва татбиқи лаппишҳои пастбасомад.

Хонаи радио, маркази телевизион: суҳбат дар бораи татбиқи мавҷҳои радиоии диапозонашон гуногун.

Саҳнаи театр ва ё қасри маданият: мушоҳидаи истифодаи қисмҳои намоёни спектр, нақл дар бораи татбиқи рӯшноӣ дар саҳна барои ба вучуд овардани ҳодисаҳои берунӣ (барф, сӯхтор, борон), нишон додани татбиқи ҳодисаҳои люминесценсия.

Лабораторияи рентгении дармонгоҳ: шиносӣ бо усулҳои рентгеноташхисӣ (рентгенодиагностика) ва татбиқи афканишот ба мақсадҳои табобатӣ.

Нақши кабинети физика дар тайёр кардани хонандагон ба фаъолияти меҳнатӣ

Кабинети физикаро маркази шинос кардани хонандагон бо он касбҳои таъдил додан мумкин аст, ки онҳо ба дониши физикӣ истинод мекунанд. Дар он маводди аёнии тарғибкунандаро, ки барои ба истеҳсолот шинос кардани хонандагон ёрӣ медиҳанд ва маводди дидактиро, ки ба тарбияи меҳнатӣ ва касбпешакунии мактаббачагон мадад мерасонанд, истифода намудан ба мақсад мувофиқ аст [14, 16]:

а) Лавҳаҳои комёбиҳои физика ва техника. Мундариҷаи асосии онҳоро маводе, ки ба соҳаҳои муайяни саноат ва ё ҳоҷагии кишоварзӣ тааллуқ доранд, тавсифи комёбиҳои физика ва техника дар соҳаи мазкур, инчунин маводди дар бораи касбҳо ва меҳнати қаҳрамононаи одамон, ки соҳаи мазкури ҳоҷагии халқро тараққӣ медиҳанд, бояд ташкил диҳад.

б) Суратлавҳаҳо (фотомонтажҳо). Суратлавҳаҳо доир ба мавзӯҳои алоҳидаи барнома маводди суратдори истеҳсолӣ – техникӣ бояд дошта бошанд. Дар тайёр кардани онҳо хонандагон – дӯстдорони суратгирро ҷалб намудан ба манфиати кор аст. Масалан, онҳо барои дарсҳои синфи VII доир ба мошинҳои гидравликӣ расмҳои болобардорандаи гидравликии мошинҳои автоматӣ ва худрез, пресси гидравликӣ ва ғайра, инчунин техникаи гидравликии дар корхонаҳо мавҷударо тайёр карда метавонанд. Маълумотро дар бораи ин

техникаҳо ва одамони онҳоро идоракунанда ҳангоми ҷобачокунӣ мувофиқи суратҳо ҷой додан мумкин аст.

в) Ҷадвалҳо. Барои он ки асосҳои физикии равандҳои техникӣ дар дарс саҳеҳтару амиқтар фаҳмонида шуда, хонандагон бо касбҳои мушаххас шинос карда шаванд, ҳангоми фаҳмондадихӣ ҷадвалҳоеро, ки бо мақсади дар корхонаҳо таълим додани мутахассисон нашр ва ё дастӣ сохта шудаанд, истифода кардан мумкин аст.

г) Маҷмуи қисмҳо ва механизмҳо, намунаҳои маҳсулоти корхонаҳо. Дар баъзе дарсҳо баробари асбобҳои таълимӣ дастгоҳҳои техникӣ мувофиқро намоиш додан ғоиданок аст (манометрҳо, ки бо онҳо автомобилҳо ва дигар мошинҳо ҷиҳозонида мешаванд, спидометр ва ғайраҳо); интиҳоби онҳо аз шароити маҳал вобаста аст ва пеш аз ҳама бо вазифаҳои умумии касбантиҳобкунӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ муайян карда мешавад.

д) Наворҳо ва фонотека. Наворҳои сабткардаи хонандагон бояд маводеро дар бораи муваффақиятҳои одамони номии корхонаҳо, дар бораи техникаи онҳо, мисолҳои дар амал истифода кардани физика, маълумот доир ба касбҳои коргариро дарбар гиранд. Фонотекаи кабинети физика аз радиошунавонии дар диск сабтгардида, доир ба истифодаи ҳодисаю қонунҳои физика дар техника, саноат, хоҷагии кишоварзӣ, инчунин ҳикояҳои пешқадамони истеҳсолот дар бораи кор, прогресси илмӣ – техникӣ дар корхонаи онҳо, доир ба эҷодиёт ва имконияти инкишофи ихтисоси одамони гуногункасб тартиб дода мешавад.

Бо таълими меҳнат дар алоқамандӣ омӯхтани физика. Он аз рӯйи чунин равиҳо ба амал бароварда мешавад [15, с. 34]:

а) дар дарсҳо фаҳмонидани асосҳои физикии равандҳои меҳнатӣ, донишҳои физикиро истифода бурда, дар иҷрои амалиёти гуногун малакаву маҳорат пайдо кардан. Асосҳои методии ин робита дар таълим истифода кардани таҷрибаи меҳнатии хонандагон мебошад. Дар ин вақт ба назар гирифтани муҳим аст, ки хонандагон малакаҳои меҳнатиро пеш аз асосноккунии физикӣ ҳосил мекунанд;

б) муқаррар намудани қонуниятҳои физикӣ бо роҳи истифодаи донишу малакаву маҳорат, ки хонандагон дар дарсҳои технология (таълими меҳнат) ҳосил кардаанд;

в) ҳалли масъалаҳо, ки бо амалиёти меҳнатӣ алоқаманданд. Одатан, онҳо масъалаҳои сифатиянд: мутолиаи матни чунин масъалаҳо дар қори ба меҳнат тайёр кардани хонандагон самарабахш таъсир мекунад.

Аҳаммияти машғулиятҳои лабораторӣ барои ба меҳнат омода кардани хонандагон. Азбаски истеҳсолоти ҳозиразамонро бе татбиқи асбобҳои ҷенкунанда, назораткунанда ва идоракунанда тасаввур намудан муҳол аст, барои ба фаъолияти меҳнатӣ омода намудани хонандагон дар машғулиятҳои лабораторӣ ба аввалин малакаву маҳоратҳои истифода кардани асбобҳои физикӣ, ки эшон ҳосил мекунанд, диққати калон додан зарур аст. Ҳар як хонанда бояд таъиноти асбоби истифодашавандаро донанд, шиносномаи онро хонда тавонад, қимати як тақсмоти шкала, ҳудуди ҷенкунии онро муайян кунад.

Ташаккул додани малакаю маҳоратҳои маданияти меҳнат муҳимтарин ҷузъи тарбияи меҳнатии хонандагон дар қараёни гузаронидани озмоишҳои физикӣ мебошад.

Бо мақсади ба фаъолияти меҳнатӣ самарабахштар тайёр намудани хонандагон ҳангоми иҷрои корҳои лабораторӣ мустақилияти онҳоро пурқувват кардан зарур аст, хусусан ба онҳо бештар имкон додан даркор аст, ки барои таҷриба асбобҳо ва маводро худашон интиҳоб наоянд.

Дар баробари ин, барои тарбияи меҳнатӣ муҳим будани озмоишу мушоҳидаҳои хонагиро қайд менамоем, чунки хусусияти асосии корҳои озмоишии хонагии хонандагон мустақилияти онҳо мебошад: хонандагон барои гузаронидани таҷриба худашон шароит муҳайё менамоянд. Ин ба инкишофи мустақилият, суботкорӣ, зиракӣ, ҷаққонӣ, ҳунармандӣ ва дигар хислатҳои инфиродии онҳо, ки барои инсонӣ дар доираи истеҳсолоти моддӣ коркунанда хос аст, мусоидат мекунад.

Аҳаммияти машғулиятҳои берунисинфӣ аз физика дар тарбияи меҳнатии хонандагон. Нақши машғулиятҳои берунисинфӣ аз физика дар тарбияи меҳнатии хонандагон хеле муҳим ва муассир мебошад ва методикаи амалигардонии он дар адабиёти [10, с. 145] муфассал оварда шудааст. Тарбияи меҳнатӣ пеш аз ҳама аз ташаккул додани муносибати бошуурунаи хонандагон ба меҳнат тавассути дар машғулиятҳои берунисинфӣ фаҳмонидани нақши меҳнат дар сохтмони ҷамъияти муосир, ҳосил намудани малакаҳои

меҳнатӣ, инкишофи ҳисси масъулият ба иҷрои кори супурдашуда, тарбия кардани муҳаббат ба меҳнат оғоз меёбад.

Машғулиятҳои берунисинфӣ имкон медиҳанд, ки конунҳо ва мафҳумҳои физикӣ на танҳо дар сатҳи назариявӣ, балки дар ҷабҳаи амалигардонии тарбияи меҳнатӣ фаҳмонида шаванд. Ин ба хонандагон нишон медиҳад, донанд, ки физика дар фаъолияти меҳнатии муҳандисон, энергетикҳо, табибон, омӯзгорон, коргарону деҳқонон, кормандони соҳаи авиатсия ва дигар соҳаҳо чӣ гуна истифода мешавад.

Тавассути ташкилу гузаронидани маҳфилҳо, саёҳатҳо, вохӯриҳо бо мутахассисон, иҷрои лоиҳаҳои тадқиқотӣ ва дигар навъҳои машғулиятҳои берунисинфӣ хонандагон ба хусусиятҳои меҳнатие, ки ба физика алоқаманданд, шинос мешаванд. Ин шиносӣ ҷаҳонбинӣ ва малакаҳои меҳнатии онҳоро ташаккул дода, имконияти интиҳоби бошууронаи касбро фароҳам меорад. Фаъолияти озодона ва эҷодкорона дар машғулиятҳои берунисинфӣ шавқи хонандагонро ба фанни физика зиёд мекунад.

Машғулиятҳои берунисинфӣ ба хонандагон имкон медиҳанд, ки қобилият ва имкониятҳои шахсии худро дар амал санчанд. Дар натиҷа онҳо мефаҳманд, ки ба кадом навъи фаъолияти меҳнатӣ майли бештар доранд.

Ҳамин тариқ, машғулиятҳои берунисинфӣ аз физика ҳамчун воситаи муҳимми педагогӣ дар тарбияи меҳнатии хонандагон хизмат намуда, ба онҳо дар интиҳоби бошууронаи касб, мутобиқ ба талаботи ҷомеа ва имкониятҳои шахсӣ кумак мерасонанд.

Робитаи меҳнати муфиди ҷамъиятӣ бо омӯзиши физика.

Меҳнати муфиди ҷамъиятии хонандагон яке аз муҳимтарин ҷузъиёти тарбияи эшон мебошад. Мундариҷаи он бо шароиту имконияти маҳал муайян карда мешавад. Дар синфҳои миёна меҳнати маърифатии физикавӣ бартарӣ дорад, ки дар он мақсадҳои амалӣ, тадқиқотӣ дар ҷойи аввал меистад. Бинобар ин, онро (агар ин имкон дошта бошад) бо курси физика алоқаманд кардан лозим аст, то ки хонандагон иштирокчиёни бевоситаи татбиқи донишҳо дар раванди меҳнат гарданд.

Нақши саёҳатҳои физикӣ дар тарбияи меҳнатии хонандагон.

Саёҳатҳо ба тайёрии политехникии хонандагон кумак расонида, воситаи таъсирбахши тарбияи меҳнатии онҳо мебошанд. Ҳангоми саёҳатҳо ҳикояҳои коргарон дар бораи истифодаи донишҳои физикӣ барои ташкили дурусти ҷойи корӣ, доир ба татбиқи олату асбобҳои ҷенкунанда, дар хусуси муносибати эҷодкоронаи онҳо нисбат ба коркарди технологияи қисмҳо ва ғайраҳо, махсусан таассуроти калон мебахшанд. Чунин суҳбатҳо барои фаъолияти ояндаи меҳнатии хонандагон, баҳри касбомӯзии онҳо аҳамияти калон доштани донишҳои физикиро аёнӣ нишон медиҳанд, ба бештар шудани муносибати эшон ба хониш хеле таъсир мекунад [10; 15].

Чунинанд, ба андешаи мо, нақши илми «Методикаи таълими физика» барои омода намудани насли наврас баҳри татбиқи самараноки ҳадафи ҷоруми стратегияи миллӣ - саноатикунории босуръати кишвар.

Адабиёт

1. *Аз Паём то Паём / Мураттибон: Шарипов Р.М., Тураев Қ.А., Зоиров С.М. – Душанбе: Матбааи Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон, 2022. – 724 с.*
2. *Барномаи физика барои мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ. – Душанбе: Матбуот, 2004. – 48 с.*
3. *Нугмонов М. Теоретико-методологические основы методики обучения математике как науки. Монография / М. Нугмонов. – Душанбе: ТГПУ, 1999. – 226 с.*
4. *Раҷабов У.Х. Саёҳати физикӣ ба истеҳсолот баҳри шинос намудани хонандагон ба татбиқи механизмҳои сода / У.Х. Раҷабов, У.С. Умаров // Паёми Донишгоҳи давлатии Бохтар ба номи Носири Ҳусрав. (Маҷмуаи илмӣ). Силсилаи илмҳои гуманитарӣ ва иқтисодӣ. – 2019. – №1/1 (59). – С. 138-143.*
5. *Раҷабов У.Х. Саёҳатҳои физикӣ – яке аз воситаҳои шинос намудани хонандагон ба ҳунарҳои мардумӣ / У.Х. Раҷабов // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои педагогӣ ва психологӣ. – 2023. – №4-1 (18). – С. 86-91.*
6. *Соколов И.И. Методика преподавания физики в средней школе: учеб. пособие. – 3-е изд., перераб. – М.: Учпедгиз, 1951. – 589 с.*
7. *Умаров У.С. Истифодаи маводди маҳал дар кори касбинтиҳобкунии мактабиён / У.С. Умаров // Маърифат. – 1996. – № 1-2. – С. 52-54.*

8. Умаров У.С. Касбинтихобкунии хонандагон ҳангоми ташикути гузаронидани дарс – конференсияҳои физикӣ / У.С. Умаров, Ҳ.Н. Чомиев, У. Сайфиддинов // Проблемаҳои муносири таълими фанҳои физикаю математика дар мактабҳои миёна ва олӣ: маводди конференсияи илмӣ-методи байналмилалӣ. – Душанбе: ДДОТ, 2015. – С. 195-201.
9. Умаров У.С. Маҷмуаи барномаҳои таълими фанҳои кафедраи «Методикаи таълими физика» (барои шӯъбаи рӯзона) / У.С. Умаров ва диг. – Нашири 3. Бо тағйири иловаҳо. – Душанбе, 2025. – 133 с.
10. Умаров У.С. Методикаи ташикути гузаронидани машғулиятҳои беруназсинфӣ аз физика / У.С. Умаров, У.Х. Раҷабов. – Душанбе, ДДОТ, 2018. – 315 с.
11. Умаров У.С. Методикаи таълими физика. Китоби дарсӣ. (Масоили умумӣ) / У.С. Умаров, У.Х. Раҷабов. – Душанбе: ДДОТ, 2025. – 560 с.
12. Умаров У.С. Навъҳои дарси физика тибқи муносибати босалоҳият ба таълим / У.С. Умаров. – Душанбе: ДДОТ, 2021. – 168 с.
13. Умаров У.С. Нақши саёҳатҳои физикӣ дар касбинтихобкунии хонандагон / У.С. Умаров, Ҳ.Н. Чомиев, У.Х. Раҷабов // Проблемаҳои истифодаи технологияи инноватсионӣ дар таълими фанҳои табиӣ – риёзӣ: маводди конференсияи илмӣ – методи ҷумҳуриявӣ. – Душанбе: ДДОТ, 2018. – С. 18-20.
14. Умаров У.С. Рукҳои тарбиявии таълими физика. (Дастури методӣ) / У.С. Умаров, У.Х. Раҷабов. – Душанбе: ДДОТ, 2007. – 75 с.
15. Умаров У.С. Тарбияи меҳнатии хонандагон тавассути маводди маҳал. / У.С. Умаров // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2005. – №3. – С. 29-35.
16. Усова А.В. Воспитание учащихся в процессе обучения физике / А.В. Усова, В.В. Завьялов. – М.: Просвещение, 1984. – 143 с.
17. Ушинский К.Д. Труд в его психическом и воспитательном значении / К.Д. Ушинский // Собрание сочинений: в 11 т. – Т. 2. – М.: Изд-во Академии педагогических наук РСФСР, 1948. – 360 с.
18. Чомиев Ҳ.Н. Самтҳои асосии фаъолияти омӯзгори физика оид ба касбинтихобкунии хонандагон / Ҳ.Н. Чомиев, У.С. Умаров // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Серии 2. Педагогика ва психология, методикаи таълими фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ. – 2022. – №4(14). – С. 39-48.

НАҚШИ «МЕТОДИКАИ ТАЪЛИМИ ФИЗИКА» ҲАМЧУН ИЛМ ДАР АМАЛИГАРДОНИИ ҲАДАФИ ЧОРУМИ СТРАТЕГИЯИ МИЛЛӢ – САНОАТИКУНОНИИ БОСУРЪАТИ КИШВАР

Дар мақолаи нақши илми «Методикаи таълими физика» дар омода кардани насли наврас барои амалигардонии ҳадафи чоруми стратегияи миллӣ – саноатикунони босуръати Ҷумҳурии Тоҷикистон мавриди таҳлил қарор гирифтааст. Нишон дода шудааст, ки омӯзиши мусалсал ва мақсадноки фанҳои физика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ барои ташаккул додани ҳидоят ба касб, рушди малакаҳои меҳнатӣ ва интиҳоби бошӯронаи касб мусоидат менамояд. Таъкид шудааст, ки саёҳатҳои таълимӣ, машғулиятҳои лабораторӣ, маводди аёнӣ ва супоришҳои амалӣ хонандагонро ба техника, саноат ва пешрафти илмӣ-техникӣ ҷалб намуда, мустақилият, тафаккури эҷодӣ ва фарҳанги меҳнатии онҳоро рушд медиҳанд. Ин омилҳо тули солҳо барои тайёр кардани кадрҳои соҳибхисос бахри амалигардонии саноатикунони босуръати кишвар заминаи қатъӣ мегузоранд.

Калидвожаҳо: методикаи таълими физика, саноатикунони босуръат, тарбияи касбӣ, малакаҳои меҳнатӣ, рушди тафаккури эҷодӣ, касбинтихобкунӣ, техника, саноат.

РОЛЬ «МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ» КАК НАУКИ В РЕАЛИЗАЦИИ ЧЕТВЁРТОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ СТРАТЕГИИ – УСКОРЕННОЙ ИНДУСТРИАЛИЗАЦИИ СТРАНЫ

В статье рассматривается роль науки «Методики преподавания физики» в подготовке подрастающего поколения к эффективной реализации четвертой национальной стратегии Республики Таджикистан – ускоренной индустриализации страны. Показано, что системное и целенаправленное изучение физики в средних общеобразовательных учреждениях способствует формированию профессиональной ориентации, трудовых навыков и осознанного выбора профессии. Особое внимание уделяется использованию учебных экскурсий, лабораторных занятий, наглядных материалов и практических заданий, которые стимулируют интерес учащихся к технике, промышленности и научно-техническому прогрессу. Такие подходы развивают самостоятельность, творческое мышление и трудовую культуру, что в долгосрочной перспективе обеспечивает подготовку квалифицированных кадров для успешной реализации индустриализации страны.

Ключевые слова: методика преподавания физики, ускоренная индустриализация, профессиональное воспитание, трудовые навыки, развитие творческого мышления, профориентация, техника, промышленность.

THE ROLE OF «METHODS OF TEACHING PHYSICS» AS A SCIENCE IN THE IMPLEMENTATION OF THE FOURTH NATIONAL STRATEGY – ACCELERATED INDUSTRIALIZATION OF THE COUNTRY

The article examines the role of the science of Methods of Teaching Physics in preparing the younger generation for the effective implementation of the fourth national strategy of the Republic of Tajikistan — the accelerated industrialization of the country. It is shown that systematic and purposeful study of physics in secondary general education institutions contributes to the formation of professional orientation, labor skills, and a conscious choice of profession. Special attention is paid to the use of educational excursions, laboratory classes, visual teaching aids, and practical assignments that stimulate students' interest in technology, industry, and scientific and technological progress. Such approaches develop independence, creative thinking, and labor culture, which in the long term ensures the training of qualified personnel for the successful implementation of the country's industrialization.

Keywords: methods of teaching physics, accelerated industrialization, vocational education, labor skills, development of creative thinking, career guidance, technology, industry.

Дар бораи муаллифон

*Умаров Умар Сулаймонович
Дотсенти кафедраи методикаи таълими
физика
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: kurch66@mail.ru*

*Раҷабов Умед Хушвакович
Дотсенти кафедраи методикаи таълими
физика
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: tqpu.mpf@mail.ru*

Об авторях

*Умаров Умар Сулаймонович
Доцент кафедры методики преподавания
физики
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: kurch66@mail.ru*

*Раджабов Умед Хушвакович
Доцент кафедры методики преподавания
физики
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: tqpu.mpf@mail.ru*

About the authors

*Umarov Umar Sulaymonovich
Docent of the Department of Physics Teaching
Methods
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: kurch66@mail.ru*

*Rajabov Umed Khushvakovich
Docent of the Department of Physics Teaching
Methods
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: tqpu.mpf@mail.ru*

АМАЛИГАРДОНИИ РОБИТАИ ФИЗИКА ВА МАТЕМАТИКА - ЯКЕ АЗ РОҲҲОИ ФАЪОЛГАРДОНИИ РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ФИЗИКА ДАР МТОК ЗИМНИ ТАТБИҚИ НИЗОМИ КРЕДИТИИ ТАҲСИЛОТ

Нугмонов М., Бобохонова Ш. Н.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Омӯзишу таҳлили адабиёти илмӣ, методӣ, педагогӣ, психологӣ, матбуоти даврии педагогӣ ва амалияи таълим нишон медиҳад, ки яке аз роҳҳои фаъол гардонидани раванди таълими физика дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ – ин амалигардониҳои робитаи байнифанӣ, алалхусус робитаи байни физика ва математика ба ҳисоб меравад.

Физикаи муосир дар робитаи узвӣ бо математика инкишоф меёбад. «Математика – ин на танҳо забони физика, балки забон ва мантиқ дар якҷоягӣ мебошад». Методҳои математикӣ дар физика ҳам барои коркарди маводди озмоишӣ ва ҳам баҳри коркарди назария ба таври васеъ истифода карда мешавад.

Робитаи байни физика ва математика дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ барои баланд шудани савияи илмӣ таълими ҳарду фан ва фаъол гардонидани раванди таълими онҳо имкониятҳои калон дорад. Аз ин лиҳоз, робитаи байни ин фанҳоро аз ҷиҳати омӯзиши онҳо барқарор намудан мувофиқи мақсад аст. Дар ин ҳолат кӯшиш кардан лозим аст, ки ҳамагон як мафҳуми илмӣ ҳам дар физика ва ҳам дар математика истифодашаванда якхела таъриф додаву фаҳмонида шаванд [8, с. 30].

Яке аз чунин мафҳумҳо бузургиҳои векторӣ мебошад. Омӯзиши муваффақонаи физика, алалхусус механика бештар ба малакаҳои донишҷӯён оид ба иҷрои амалҳо бо бузургиҳои векторӣ вобаста мебошад. Ошкор кардани мазмуни физикӣ бузургиҳои векторӣ ва ҳосил намудани малакаҳои иҷрои амалҳо ба онҳо ва дар ҳамаин замина фаъол гардонидани раванди омӯзиши физика тавассути ҳалли масъалаҳо самарабахш аст. Барои тасдиқи фикрҳои боло ҳалли якчанд масъалаҳоро меорем [7, с. 54].

1. Оё вектор мусбат ё манфӣ буда метавонад?

Ҳал. Не, наметавонад, чунки вектор аломат надорад.

2. Оё векторҳои $\vec{v}_1$ ва $\vec{v}_2$ баробаранд? (Расми 1).

Расми 1

Ҳал. Не, онҳо баробар нестанд, чунки самташон гуногун аст.

3. Оё гуфтан мумкин аст, ки кадоме аз ин векторҳо $\vec{v}_1$ ё ин ки $\vec{v}_2$ калон аст? (Расми 2).

Расми 2

Ҳал. Не, чунки векторҳо самтҳои гуногун доранд.

4. Навишти $\vec{S}_1 = \vec{S}_2$ чӣ маъно дорад?

Ҳал. Ин чунин маъно дорад, ки векторҳои кӯчиш самти якхела ва қимати ададии (модули) баробар доранд.

5. Навишти $\vec{S}_1 = -\vec{S}_2$ -ро чӣ тавр мефаҳманд?

Ҳал. Инро чунин мефаҳманд: векторҳои кӯчиш қимати ададии (модули) баробар доранд, вале самташон муқобил аст.

6. Ишораҳои ҳарфиро истифода карда, супориши зайлро чӣ тавр навиштан мумкин аст? «Қимати ададӣ ва самти шитобро муайян кунед».

Ҳал. Муайян кунед $\vec{a}$.

7. Ҳар як ишораи додашуда оид ба суръати ҳаракати ҷисм чӣ ахборот медиҳад? $\vec{v}$ ва v .

Ҳал. Ишораи $\vec{v}$ оид ба қимати ададӣ ва самти вектори суръати ҳаракати ҷисм ва ишораи v бошад, танҳо оид ба қимати ададии суръат маълумот медиҳад.

8. Тайёра бо суръати $800 \frac{\text{км}}{\text{ст}}$ дар парвоз аст. Инро дар шакли ишораи ҳарфӣ чӣ тавр навиштан мумкин аст?

Ҳал. Инро чунин менависанд: $\vartheta = 800 \frac{\text{км}}{\text{ст}}$.

9. Киштӣ бо суръати $40 \frac{\text{км}}{\text{ст}}$ ба самти шимол ҳаракат мекунад. Инро дар шакли ишораи ҳарфӣ чӣ тавр навиштан мумкин аст?

Ҳал. Инро чунин менависанд: $\vartheta = 800 \frac{\text{км}}{\text{ст}}$, вектори суръат ба самти шимол равона аст.

10. Агар $\vec{\vartheta}_1 = \vec{\vartheta}_2$ бошад, он гоҳ мувофиқи таърифи баробарии ду вектор $\vartheta_1 = \vartheta_2$ мешавад. Оё тасдиқоти баръакс ин низ дуруст аст?

Ҳал. Тасдиқоти баръакс на ҳама вақт дуруст аст.

11. Дар асоси кадом қоида муодилаи дар шакли векторӣ навишташударо ба шакли скалярӣ мегардонанд (бо ёрии проексия дар тирҳои координатӣ)?

Ҳал. Проексияи суммаи векторҳо дар тирҳои координатии додашуда, ба суммаи алгебравии проексияҳои векторҳои ҷамъшаванда дар ҳамин тирҳои координатӣ баробар аст.

12. Мазмуни физикии ифодаи $F_{1x} = -F_{2x}$ чист?

Ҳал. Проексияҳои қувваҳо дар тири ОХ баробар, вале аломаташон гуногун.

13. Проексияи вектор бо кадом воҳид чен карда мешавад?

Ҳал. Бо ҳамон воҳиде, ки ҳуди вектор чен карда мешавад.

14. Оё формулаи қонуни Гук ($F_c = -kx$)-ро дар шакли векторӣ навиштан мумкин аст?

Ҳал. Навиштан мумкин: $\vec{F}_c = -k \vec{x}$.

15. Оё дар формулаи қонуни ҷозибаи умумичаҳонӣ ($F = G \frac{Mm}{r^2}$) ба ҷойи модули қувва вектори қувваро гузоштан мумкин аст?

Ҳал. Мумкин нест, чунки тарафи рости формула бузургии скалярӣ аст.

16. Оё формулаи қувваи соиш ($F_c = \mu N$)-ро дар шакли векторӣ навиштан мумкин аст?

Ҳал. Мумкин нест, чунки векторҳои $\vec{F}_c$ ва $\vec{N}$ ғайриколлинеарианд.

Таҷриба нишон медиҳад, ки ҳал кардани чунин масъалаҳо барои амиқтар ва бошуурона азхуд кардани амалҳо бо бузургҳои векторӣ мусоидат намуда, ҳонандагонро ба методи координатии ҳалли масъалаҳои физикӣ шинос ва омода менамояд.

Амалигардонии робитаи физика ва математика ҳангоми омӯзиши мавзуи «Мавҷҳои электромагнитӣ».

Донишҳои физикие, ки ба донишҷӯён дар раванди таълими физикаи умумӣ пешниҳод карда мешаванд, асосҳои физикаи муосирро ташкил медиҳанд. Барои самаранок азхудкунии асосҳои физика ва фаъолгардонии раванди омӯзиши физика барқарор кардани робитаи байнифанӣ нақши муҳим мебозад. Мо дар ин ҷо, пеш аз ҳама амалигардонии робитаи байнифании физика ва математикаро дар назар дорем [4, с. 73].

Дуруст аст, ки амалигардонии робитаи байнифании физикаву математика ҳамаи паҳлуҳои таълими ин ду фанни таълимиро дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ, дарбар гирифта наметавонанд. Чунки робитаи байнифании ин ду фанни таълимӣ дар синфҳои гуногун доираи васеи мавзӯҳои таълимиро фаро мегиранд ва ба доираи омӯзиши мавзуи интихобкардаи мо қисми нисбатан ками мафҳумҳо, далелҳо ва мавзӯҳои ба таълими ҳам физика ва ҳам математика хосбуда, дохил мешаванд.

Аз тарафи дигар, бояд қайд кард, ки робитаи физикаю математика то андозае тавсифи ошкоро дорад. Дар дарсҳои физика мо бештар масъалаҳои ҳисобӣ ҳал мекунем, тарзи ҳалли муодилаҳои хаттӣ, квадратӣ, сохтани графики функсияҳои хаттӣ ва квадратӣ, иҷрои амалиёти математикӣ ва ғ. ба донишҷӯён ёдрас шуда, мавридҳои зарурӣ онҳоро шарҳ медиҳем ва ғ.

Азбаски мавзуи робитаи байнифании физика ва математика дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ хеле васеъ мебошад, мо зарур шумурдем, ки фақат ба барномаи таълимии амалкунанда така карда, нуктаҳои асосии методикаи барқароркунии робитаи ин ду фанни таълимиро коркард намоем.

Робитаи байнифании дар таълими физикаю математика дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ хусусиятҳои ба худ хос дорад, ки аз робитаи байни соҳаҳои мухталифи илм фарқ мекунад [5, с. 38]. Чунончи, ҳангоми омӯзиши курсҳои физика ва математика дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ робитаи байни ин фанҳо дар асоси мазмуни таълим, хусусиятҳои синнусолии муҳассилин ва ҷаҳонбинии онҳо муайян карда мешаванд. Дар муассисаҳои таҳсилоти олии гуна робита қавитар сурат гирифта, ба асосҳои илмӣ фанҳо наздик карда мешавад. Дар тадқиқоти илмӣ бошад, аз методҳои универсалии математикии

тадқиқот ба таври васеъ истифода карда метавонанд [6].

Асоси робитаи байнифаннии физика ва математикаро дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ барномаҳои таълим ва мазмуни китобҳои дарсию воситаҳои таълимӣ ташкил медиҳанд [1]. Сохтори маводди таълимӣ дар ин системаи фанҳо ба худ шакли умумии дониш оид ба воқеиятҳои гуногуни олами атрофро таҷассум менамояд. Бинобар ин, муайян кардани принципҳо ва методҳои умумӣ барои омӯзиши ҳар як фан, истифодаи забони илмҳо ва сохтори назариявии онҳо дар фанҳои таълимии ба ҳам алоқаманд бояд асоси методологии робитаро ташкил диҳад. Робитаи махсуси байнифаннии физика ва математикаро бошад, дар мувофиқа бо воқеият, мафҳумҳои алоҳида, назарияҳои ҷудогона, истифодаи қонуниятҳо ва проблемаҳо ҷустуҷӯ кардан мувофиқи мақсад мебуд [2].

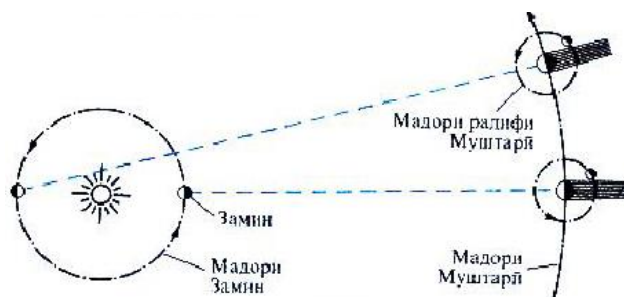
Тадқиқи ҳаматарафаи проблемаи робитаи байнифаннӣ барои инкишофи илмҳои педагогӣ ва амалияи таълим дар муассисаҳои таълимӣ аҳамияти хоса пайдо мекунад. Дар партави масъалаҳои кунунии таълим, проблемаи мазкур танҳо дар ҷорҷӯбаи методикаҳои хусусӣ маҳдуд нашуда, аҳамияти умумидидактикӣ пайдо мекунад. Беҳуда нест, ки робитаи байнифаннӣ ҳамчун категорияи дидактикӣ унсурҳои гуногунро дарбар гирифта, объекти системавии тадқиқро ташкил медиҳад. Таҳлили системавӣ бошад, омӯзиши сохтор, унсурҳо ва функцияҳои робитаи байнифаннӣ, робитаи он бо системаҳои дигари дидактикӣ ва пеш аз ҳама, раванди таълими фанҳоро дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ дар назар дорад.

Усулҳои барқарор намудани робитаи байнифаннӣ дар раванди омӯзиши асосҳои илм дар МТОК гуногунанд. Ҳангоми омӯзиши физика, яке аз методҳои барқарор намудани робитаи байнифаннӣ дар таълими физика - ин ҳалли масъалаҳои тавсифоти робитаи байнифаннидошта мебошад [3]. Аз ин рӯ, намунаи ҳалли якчанд масъалаи тавсифоти робитаи байнифаннидоштаро меорем.

Масъалаи 1. Контური лаппиш аз конденсатори ғунҷоиши электрияш $1,8 \text{ мкФ}$ ва ғалтаки индуктивияташ $0,2 \text{ Гн}$ иборат аст. Агар фарқи потенциалҳои калонтарини байни лавҳаҳои конденсатор 100 В бошад, қувваи ҷараёни калонтаринро дар контур муайян намоед [10].

Дода шудааст	Ҳал
$C=1,8 \text{ мкФ}=1,8 \cdot 10^{-6} \text{ Ф}$ $L=0,2 \text{ Гн}$ $U_{\max}=100 \text{ В}$	Агар муқовимати ғалтаки индуктивиро ба эътибор нагирем, он гоҳ $\omega = \omega_0$ шуда, дар контур лаппиши хомӯшнашаван- даи электрӣ ҳосил мешавад. Дар ин маврид лаппиши заряди контур $q = q_{\max} \sin(\omega_0 t + \varphi_0)$ мешавад. Қувваи ҷараён - ин ҳосила аз заряд (аз рӯйи вақт) аст. Он гоҳ $I = \omega_0 q_{\max} \cos(\omega_0 t + \varphi_0)$ мешавад, ки дар ин ҷо $\omega_0 q_{\max} = I_{\max}$ - қувваи ҷараёни электрии калонтарин дар контур аст. Маълум аст, ки $\omega_0 = \frac{1}{\sqrt{LC}}$ ва $q_{\max} = C U_{\max}$ мебошад. Он гоҳ $I_{\max} = \omega_0 q_{\max} =$ $= (1/\sqrt{LC}) C U_{\max} = U_{\max} \sqrt{C/L}$ мешавад. Қиматҳои ададии бузургӣҳоро гузошта ҳисоб мекунем: $I_{\max} = 100 \text{ В} \sqrt{\frac{1,8 \cdot 10^{-6} \text{ Ф}}{0,2 \text{ Гн}}} = 0,3 \text{ А}.$

Масъалаи 2. Мунаҷҷими расадхонаи Париж олими даниягӣ Рёмер соли 1676 мавҷудияти фарқияти ғайридаврии гирифти радифи табиӣ сайёраи Муштарӣ Иоро мушоҳида намуд. Ў муайян кард, ки дар тули нимсолаи якум фосилаи вақти байни ду гирифти радифи табиӣ нисбат ба фосилаи вақти ду гирифт дар нимсолаи дуум давомноктар аст. Вақти гирифт ин тули вақтест, ки радифи табиӣ Ио дар сояи сайёраи Муштарӣ воқеъ мебошад. Вақти дермони гирифти радифи табиӣ Муштарӣ дар нуқтаҳои Н ва Е, ки бо ҳам муқобил ҷойгир мешаванд, ба 16,5 дақиқа баробар аст. Аз ин далел Рёмер мантиқан ҳулосаи дуруст бароварда, суръати рӯшноиро бори аввал ҳисоб кард. Ў суръати рӯшноиро чӣ тавр ҳисоб кард?

Расми 3

Дода шудааст	Хал
$t = 16,5 \text{ дак.} = 990 \text{ с}$ $HE = 3 \cdot 10^{11} \text{ м}$	Натиҷаи дер мондани вақти гирифтаи радифи табиӣи Муштарӣ Иоро, ки ба 16,5 дақиқа баробар аст, Рёмер дуруст шарҳ дод. Тули нимсоли ҳаракати худ аз рӯи мадор дар гирди Офтоб, Замин аз нуктаи Н ба нуктаи Е (расми 3) мекунад. Порчаи HE ба диаметри мадори Замин дар гирди Офтоб, яъне ба $3 \cdot 10^{11} \text{ м}$ баробар аст. Бинобар ин рӯшноӣ дар нимсолаи якум ба порчаи HE масофаи зиёдро тай мекунад. Рӯшноӣ барои тай кардани масофаи HE ($3 \cdot 10^8 \text{ км}$) 16,5 дақиқа вақт сарф мекунад. Ҷ суръати рӯшноиро ҳисоб мекунад: $v = c = \frac{ HE }{t} = \frac{3 \cdot 10^{11} \text{ м}}{990 \text{ с}} \approx 300\,000 \text{ км/с.}$
$v = ?$	

Масъалаи 3. Ҳиссаи нисбии карбони радиоактиви $^{14}_6\text{C}$ дар порчаи дарахти кӯҳна нисбат ба ҳиссаи он дар растании зинда ба 0,0416 баробар аст. Синни порчаи дарахти кӯҳна чанд аст? Даври нимтабдили карбон 5570 сол мебошад.

Дода шудааст	Хал
$N/N_0 = 0,0416$ $T = 5570 \text{ сол}$	Мувофиқи қонунияти табдилоти радиоактивӣ $N = N_0 2^{-t/T}$ мебошад. Мувофиқи шарт масъала $\frac{N}{N_0} = 0,0416$, аз ин ҷо $N = 0,0416 N_0$ мешавад. Он гоҳ $0,0416 N_0 = N_0 e^{-t/T}$ мешавад. Бинобар ин, $\lg 0,0416 = -\frac{t}{T} \lg 2, \text{ аз ин ҷо}$ $t = \frac{T \lg 0,0416}{\lg 2} \approx 25600 \text{ сол. Пас, дарахт} \approx 25600 \text{ сол пеш аз ин ташҳиси лабораторӣ нобуд шудааст.}$
$t = ?$	

Масъалаи 4. Ҳарорати муътадили ҷисми инсон $36,6^\circ\text{C}$ аст. Дар ин ҳарорат ҷисми инсон маҷмуаи гуногуни мавҷҳои инфрасурхро меафкананд. Ба энергияи максималӣ, кадом дарозии мавҷ мувофиқ меояд?

Дода шудааст	Хал
$T = 309,6 \text{ К}$	Аз қонуни ҷойивазкунии Вин истифода карда, ба энергияи максималӣ, кадом дарозии мавҷ мувофиқ меояд, ҳисоб мекунем: $\lambda_{\max} T = b$ дар ин ҷо $b = 2900 \text{ мкм} \cdot \text{К} - \text{доимии Вин. Он гоҳ}$ $\lambda_{\max} = \frac{b}{T} = \frac{2900 \text{ мкм}}{309,6 \text{ К}} = 9,5 \text{ мкм}$ мешавад. Пас, энергияи максималии афканишоти бадани инсон ба дарозии мавҷи 9,5 мкм мувофиқ меомадааст.
$\lambda_{\max} = ?$	

Хуллас, амалигардонии робатаи байнифаннӣ, алалхусус робитаи байни физика ва математика дарсҳои физикаро шавқовар гардонид, шавқу ҳаваси донишҷӯёнро ба омӯзиши он зиёд намуда, раванди таълими ин фанро ғафл мегардонад.

Адабиёт

- Бобониёзова Г.А., Қодиров Б.А. Имкониятҳои барномаи таълимии физика дар барқарор намудани робитаи байни фанҳои таълимӣ // Маводди конференсияи илмӣи ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Экология ва масъалаҳои таълиму тарбия», бахшида ба 70-солагии мудирӣ кафедраи «Технология ва экологияи химиявӣ», дотсент И.Н. Шарипов. - Душанбе: Ирфон, 2014.
- Бугаев А.И. Методика преподавания физики в средней школе. Теоретические основы. Учеб. пособие для студентов пед. ин-тов по физмат спец. - М.: Просвещение, 1981. - 288 с.
- Каменецкий С.Е., Орехов В.П. Методика решения задач по физике средней школы. - М.: Просвещение, 1987. - 336 с.
- Қодиров Б.А., Умаров У.С. Масъалаҳои асосии робитаи физика бо математика дар мактаби таҳсилоти умумӣ. Дар маҷмуаи: «Робитаи байнифаннии математика ва фанҳои табиӣ дар мактабҳои миёнаи олии. (Маводди конф. илмӣи ҷумҳуриявӣ ба муносибати 80-солагии ВМ ҚТ. 15-16 ноябри соли 2004). - Душанбе: АИП ҚТ, 2004. - С. 73-74.
- Кожеекина Т.В., Никифоров Г.Г. Пути реализации связи с математикой в преподавании физики // Физики в школе, 1982, №3. - С. 38.

6. Максимова Б.Н. Межпредметные связи в учебно-воспитательном процессе. – Ленинград: ЛГПИ, 1980. – 92 с.
7. Тамашев Б.И. Некоторые вопросы связи между школьными курсами физики и математики // Физика в школе, 1982, №2. – С. 54.
8. Умаров У.С., Умедҷони Файзали, Буранов М. Робитаи физика бо фанҳои дигар. Дастури методӣ барои омӯзгорону хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ. – Душанбе: ДҶТИБКСМ, 2024. – 103 с.
9. Фригмант Е.В. Руководство к решению задач по курс общей физики. М., «Высшая школа», 1978. – 351 с.
10. Эвчик Э.Е. Шамаш С.Я. Методика преподавания физики в средней школы. – М.: Просвещение, 1987. – 87 с.

АМАЛИГАРДОНИИ РОБИТАИ ФИЗИКА ВА МАТЕМАТИКА - ЯКЕ АЗ РОҲҲОИ ФАҶОЛГАРДОНИИ РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ФИЗИКА ДАР МТОК ЗИМНИ ТАТБИҚИ НИЗОМИ КРЕДИТИИ ТАҲСИЛОТ

Дар мақола доир ба методҳои амалигардонии робитаи физика ва математика барои фаҷолгардонии раванди таълими физика дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ зимни татбиқи низоми кредитии таҳсилот маълумоти муфассал пешниҳод карда шудааст. Дар он қайд гардидааст, ки асоси робитаи байнифаннии физика ва математикаро дар муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ барномаҳои таълим ва мазмуни китобҳои дарсӣ воситаҳои таълимӣ ташкил медиҳанд. Сохтори маводи таълимӣ дар ин системаи фанҳо ба худ шакли умумии дониш оид ба воқеиятҳои гуногуни олами атрофро таҷассум менамояд. Бинобар ин, муайян кардани принципҳо ва методҳои умумӣ барои омӯзиши ҳар як фан, истифодаи забони илмӣ ва сохтори назариявии онҳо дар фанҳои таълимии ба ҳам алоқаманд бояд асоси методологии робитаро ташкил диҳад. Робитаи махсуси байнифаннии физика ва математикаро бошад, дар мувофиқа бо воқеият, мафҳумҳои алоҳида, назарияҳои ҷудогона, истифодаи қонуниятҳо ва проблемаҳо ҷустуҷӯ кардан мувофиқи мақсад мебошад. Дар мақола доир ба амалигардонии робитаи байни физика ва математика ҳангоми омӯзиши мавзӯҳои «Векторҳо. Амалҳо бо векторҳо» ва «Мавҷҳои электромагнитӣ» тавсияҳои методиву амалӣ пешниҳод карда шудааст, ки аз онҳо омӯзгорони физикаи муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ истифода карда метавонанд.

Калидвожаҳо: физика, математика, робитаи файнифаннӣ, вектор, амалҳо бо векторҳо, мавҷҳои электромагнитӣ, кредит, контури лаппиш, конденсатор, ғунҷоиши электрӣ.

РЕАЛИЗАЦИИ ВЗАИМОСВЯЗИ МЕЖДУ ФИЗИКОЙ И МАТЕМАТИКОЙ - ОДИН ИЗ СПОСОБОВ АКТИВИЗАЦИИ ПРОЦЕССА ПРЕПОДАВАНИЯ ФИЗИКИ В ВУЗАХ ПРИ ВНЕДРЕНИИ КРЕДИТНОЙ СИСТЕМЫ ОБРАЗОВАНИЯ

В статье представлена подробная информация о методах реализации связи между физикой и математикой для активизации процесса преподавания физики в высших профессиональных учебных заведениях при внедрении кредитной системы образования. Отмечается, что основу межпредметной связи между физикой и математикой в высших профессиональных учебных заведениях формируют учебные программы и содержание учебников и учебных пособий. Структура учебных материалов в данной системе дисциплин воплощает в себе общую форму знания о различных реалиях окружающего мира. Следовательно, методическую основу взаимосвязи должны составлять определение общих принципов и методов изучения каждой дисциплины, использование языка наук и их теоретической структуры в соответствующих учебных предметах. Что касается особой межпредметной связи физики и математики, то ее целесообразно искать в соответствии с реальностью, отдельными понятиями и теориями, использованием законов и проблем. В статье представлены методические и практические рекомендации по реализации связи между физикой и математикой при изучении тем «Векторы. Операции с векторами» и «Электромагнитные волны», которые могут быть использованы преподавателями физики в высших учебных заведениях.

Ключевые слова: физика, математика, межпредметные связи, вектор, операции с векторами, электромагнитные волны, кредит, колебательный контур, конденсатор, электрическая емкость.

IMPLEMENTING THE RELATIONSHIP BETWEEN PHYSICS AND MATHEMATICS IS ONE WAY TO STRENGTHEN THE PROCESS OF TEACHING PHYSICS IN UNIVERSITIES WHILE IMPLEMENTING THE CREDIT SYSTEM OF EDUCATION

This article provides detailed information on methods for implementing the connection between physics and mathematics to strengthen the teaching of physics in higher vocational educational institutions during the implementation of the credit system of education. It is noted that the basis for the interdisciplinary connection between physics and mathematics in higher vocational educational institutions is formed by the curricula and the content of textbooks and teaching aids. The structure of educational materials in this system

of disciplines embodies a common form of knowledge about the various realities of the surrounding world. Consequently, the methodological basis for this interconnection should be the definition of general principles and methods for studying each discipline, as well as the use of the language of science and its theoretical structure in the corresponding subjects. As for the special interdisciplinary connection between physics and mathematics, it is advisable to seek it in accordance with reality, individual concepts and theories, and the application of laws and problems. his article presents methodological and practical recommendations for implementing the connection between physics and mathematics when studying the topics "Vectors. Vector Operations" and "Electromagnetic Waves," which can be used by physics teachers in higher education institutions.

Keywords: physics, mathematics, interdisciplinary connections, vector, vector operations, electromagnetic waves, credit, oscillatory circuit, capacitor, capacitance.

Дар бораи муаллифони

*Нугмонов Мансур
Доктори илмҳои педагогӣ, профессор
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: nugmonov@mail.ru*

Об авторах

*Нугмонов Мансур
Доктор педагогических наук, профессор
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: nugmonov@mail.ru*

About the authors

*Nugmonov Mansur
Doctor of Pedagogical sciences, Professor
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: nugmonov@mail.ru*

*Бобохонова Шарифа Назруллоевна
Муаллими калони кафедраи физикаи
эксперименталӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: bobokhonova86@mail.ru*

*Бобохонова Шарифа Назруллоевна
Старший преподаватель кафедры
экспериментальной физики
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: bobokhonova86@mail.ru*

*Bobokhonova Sharifa Nazrulloevna
Senior lecturer of the Department of
Experimental Physics
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: bobokhonova86@mail.ru*

ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О СТИХИЙНЫХ БЕДСТВИЯХ И СПОСОБАХ УМЕНЬШЕНИЯ ИХ ПОСЛЕДСТВИЙ В КРУЖКЕ ПО ФИЗИКЕ

Мирзоев А. М.

*Таджикский государственный педагогический
университет имени Садриддина Айни*

Анализ методической, педагогической литературы и педагогической периодики показал, что по вопросу методики организации и проведения физико-технических кружков во внеурочной деятельности исследования проводили Браверман Э.М. [3], Бугаев А.И. [4], Кабардин О.Ю. [7], Умаров У.С. и Раджабов У.Х. [13], Шишкин Н.Н. [16], Усова А.В., Вологодская З.А. [15]. А работам по созданию простых физических приборов посвящены исследования учёных Анциферова Л.И. [1], Глазырина А.И. [5], Гринбаума М.И. [6], Коршуновой О.В. [8], Синенко В.Я. [11], Таныгина С.В. [12] и других [10]. Однако, как показывает наше исследование, в существующей литературе отсутствуют сведения о создании простых физических приборов для ознакомления учащихся с природными бедствиями и способами снижения их риска. Поэтому мы решили, что написание данной статьи позволит в некоторой степени прояснить данный исследовательский вопрос.

Учебная программа [2] и действующие учебники по физике [9, 14] подтверждают, что существуют возможности для ознакомления учащихся общеобразовательных учреждений с природными бедствиями и способами снижения их риска, и мы, учителя, должны эффективно использовать эти возможности. Одной из таких возможностей является организация и своевременное проведение физического кружка, в частности кружка «Юные физики», посвящённого созданию простых физических приборов. Ниже мы приводим методику организации и проведения кружка «Юные физики» с разработкой его рабочего плана, направленного на ознакомление учащихся с природными бедствиями и путями снижения их риска.

Физический кружок является одной из эффективных форм внеурочной деятельности по физике, которая позволяет в полной мере учитывать и удовлетворять индивидуальные способности и потребности учащихся. Преимущество этой формы внеурочных занятий по сравнению с другими заключается в том, что она даёт возможность организовать конкретную работу по расширению и углублению знаний учащихся, формированию их познавательного интереса с учётом возрастных особенностей.

Содержание работы кружка может быть разнообразным: изготовление простых физических приборов, подготовка технических паспортов созданных устройств, написание рефератов, работа с дополнительной литературой, подготовка докладов и информационных сообщений, проведение занимательных опытов, решение интересных и экспериментальных задач и другое.

Организация занятий кружка. Прежде всего, учитель должен изучить учащихся и привлечь к работе кружка тех, кто проявляет интерес к физике и технике. Предварительное знакомство с учениками позволяет учителю таким образом выбрать темы занятий кружка, чтобы они соответствовали интересам его участников, а также правильно распределить задания между ними. Количество участников кружка не должно превышать 10–15 человек. Число членов экспериментального кружка может быть ещё меньше.

Содержание и рабочий план кружка целесообразно составлять с учётом интересов, склонностей, индивидуальных особенностей и возраста учащихся, однако основную форму работы кружка учитель определяет заранее. Выбор подходящей формы работы кружка зависит от интересов и подготовки самого учителя, пожеланий и запросов учащихся, потребностей среднего общеобразовательного учреждения, состояния оборудования кабинета физики, наличия материалов и ряда других факторов. Например, учитель (руководитель кружка) может поставить такую цель: оснастить кабинет физики и на этой основе организовать кружок, участники которого желают принимать участие в этой работе.

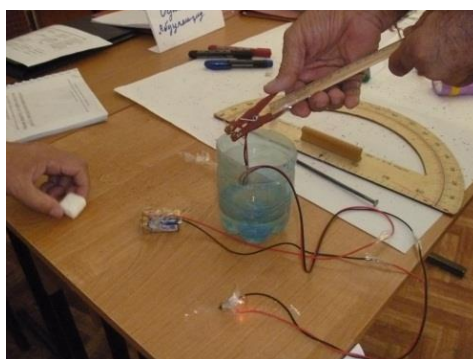
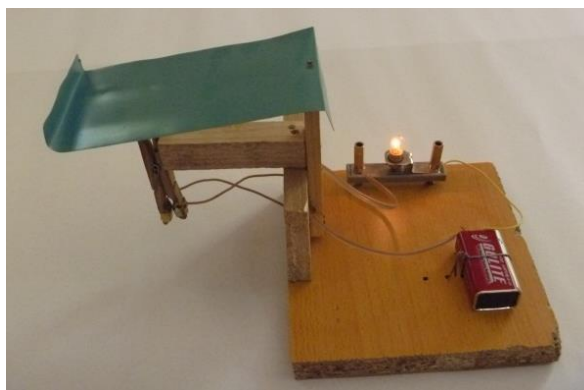
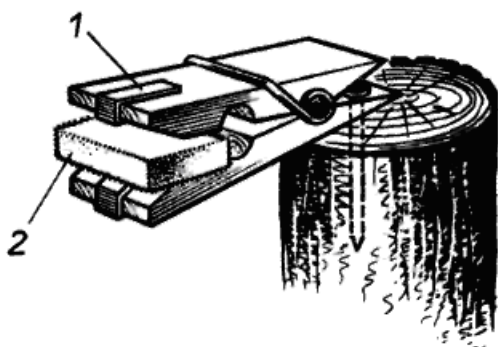
Успех работы кружка зависит от правильной организации, контроля и учёта деятельности его членов. Результаты работы участников следует обсуждать на заседаниях кружка и фиксировать в специальном журнале. В течение учебного года полезно два или три раза организовать выставку результатов творческой работы членов кружка.

	кружка. Роль приборов в изучении физики. Какие физические приборы вы можете изготовить? Роль самодельных приборов в изучении физики. Утверждение рабочего плана кружка		дитель кружка		
2	Беседа: с чего нужно начинать изготовление прибора? а) определение задачи прибора и цели его изготовления; б) определение и подбор необходимых материалов; в) разработка чертежа прибора; г) изготовление отдельных частей прибора; д) сборка прибора; е) оформление прибора; ё) проверка работы изготовленного прибора. Ознакомление учащихся с правилами техники безопасности и противопожарной безопасности во время работы.		Руководитель кружка		
3	Организация и сбор необходимых материалов. Подготовка и оснащение рабочего кабинета кружка. Разделение членов кружка на рабочие группы и определение их задач.		Члени кружка. Руководитель кружка		
4	Изготовление простых измерительных приборов для длины (различные виды измерительных шкал из дерева, ленты, картона). Изготовление мензурок из пустых прозрачных бутылок, баклашек или банок для демонстрации физических опытов.		Члени кружка		
5	Изготовление тележек для демонстрации равномерного и неравномерного движения, взаимодействия тел, инерции. Изготовление рычажных весов и гирь. Изготовление приборов согласно рисункам 3.22.2 и 3.26.1 учебника «Физика-7».		Члени кружка		
6	Изготовление простого динамометра. Изготовление прибора для демонстрации силы трения и её измерения		Члени кружка		
7	Изготовление прибора для демонстрации давления и способов его увеличения и уменьшения		Члени кружка		
8	Изготовление прибора для демонстрации давления газа, закона Паскаля, давления в жидкости и газе		Члени кружка		
9	Изготовление прибора для демонстрации действия сообщающихся сосудов, атмосферного давления		Члени кружка		
10	Изготовление простого		Члени		

	барометра		кружка		
11	Изготовление барометра из сухой ветки ели		Члени кружка		
12	Изготовление прибора для демонстрации работы манометров. Изготовление модели гидравлической машины		Члени кружка		
13	Изготовление прибора «Реле-поплавок».		Члени кружка		
14	Изготовление различных рычагов и простых механизмов		Члени кружка		
15	Изготовление прибора «Сигнал опасности при паводке»		Члени кружка		
16	Согласно рисунку 5.6.1 учебника «Физика-7» изготовление прибора для демонстрации «Перехода механической энергии из одного вида в другой»		Члени кружка		
17	Изготовление прибора для демонстрации теплопроводности различных веществ		Члени кружка		
18	Изготовление прибора для демонстрации явления «Конвекция». Изготовление прибора для демонстрации «всасывания»		Члени кружка		
19	Изготовление гигроскопа – прибора для определения влажности воздуха		Члени кружка		
20	Изготовление прибора для прогнозирования погоды		Члени кружка		
	Изготовление дождемера		Члени кружка		
21	Изготовление простого электроскопа. Изготовление султана из фольги. Изготовление трубки для демонстрации электризации тел		Члени кружка		
22	Изготовление прибора «Страж паводка»		Члени кружка		
23	Изготовление прибора для демонстрации влияния магнитного поля на проводник		Члени кружка		
24	Изготовление прибора для демонстрации «Получение изображения в собирающей линзе»		Члени кружка		
25	Изготовление плакатов с формулами физики, физическими постоянными, различными таблицами		Члени кружка		
26	Организация выставки приборов, изготовленных участниками кружка		Члени кружка. Руководитель кружка		

Теперь в качестве примера покажем способ изготовления прибора под названием «Страж паводка». Как следует из названия прибора, он предназначен для ознакомления учащихся с паводками и способами снижения их риска.

Изготовление прибора «Страж паводка». Этот прибор можно легко изготовить по приведённой схеме.

Прибор, изготовленный
участниками кружка: Алимов
К., Олимова З. учащиеся 8
класса

Для изготовления прибора требуются следующие материалы: одна крышка от вешалки для одежды, две медные (или другие металлические) пластинки, одна лампа фонарика или электрический звонок, патрон для лампы, провода (соединительные), несколько гвоздей, основание.

На внутренней поверхности концов крышки приклейте медные пластинки так, как показано на рисунке, и к ним подсоедините один конец соединительных проводов. Другой конец одного провода соедините с батареей фонарика, а затем с звонком (или электрической лампой). Второй провод соедините напрямую со звонком (или лампой) согласно электрической схеме прибора.

На противоположной поверхности крышки приклейте пластмассовую пластинку в качестве «козырька», которая защищает сахар от дождя и влаги.

Одну сторону крышки закрепите на основании с помощью гвоздя. Прибор «Страж паводка» готов.

Способ использования прибора. Часть прибора с крышкой, закреплённая на основании, устанавливают на берегу ручья (канала, речки) так, чтобы конец крышки находился на 5–10 см выше уровня воды. Между поверхностями крышки помещают какой-либо быстрорастворимый в воде материал (например, кусочек сахара).

Принцип работы прибора. При повышении уровня воды в ручье (канале, речке) вода достигает сахара, помещённого между поверхностями крышки, и растворяет его. В результате медные пластины соприкасаются, замыкается электрическая цепь, и звонок издаёт звук (или лампа загорается). В этом случае крышка выполняет роль выключателя.

Рекомендации для учителя. Этот прибор можно использовать при изучении тем «Электрическая цепь и её составные части», «Электрический ток в металлах» (8 класс) [14], «Явление смачивания и несмачивания», а также темы «Капиллярность» (7 класс) [9] для ознакомления учащихся с природным бедствием паводком и одним из способов снижения его риска.

Таким образом, организация и проведение кружка «Юные физики» по изготовлению простых физических приборов способствует не только развитию интереса учащихся к физике, углублённому изучению физических законов и формированию умений и навыков проектирования, но и помогает познакомить учащихся с природными бедствиями и способами снижения их риска.

Литература

1. Анциферов Л.И. Самодельные приборы для физического практикума в средней школе: Пособие для учителя / Л.И. Анциферов. – М.: Просвещение, 1985. – 128 с.
2. Барномаи физика барои мактабҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ. – Душанбе: Матбуот, 2004. – 48 с.
3. Браверман Э.М. Внеклассная работа по физике: содержание и методика проведения / Э.М. Браверман. – М.: Высшая школа, 1990. – 240 с.
4. Бугаев А.И. Методика преподавания физики в средней школе. Теорет. основы: Учебное пособие для студентов пед. ин-тов по физ.-мат. спец / А.И. Бугаев. – М.: Просвещение, 1981. – 288 с.
5. Глазырин А.И. Самодельные демонстрационные приборы по физике и опыты с ними: Пособие для учителей. Изд. 2-е, перераб. и доп. / А.И. Глазырин. – М.: Учпедгиз, 1960. – 488 с.
6. Гринбаум М.И. Самодельные приборы по физике. Из опыта работы: пособие для учителей / М.И. Гринбаум. – М.: Просвещение, 1972. – 200 с.
7. Кабардин О.Ю. Внеурочная работа по физике / О.Ю. Кабардин, Э.М. Браверман, Г.Р. Глуценко и др.; Под ред. О.Ф. Кабардина. – М.: Просвещение, 1983. – 223 с.
8. Коришункина О.В. Развитие творческого потенциала через изготовление самодельного оборудования / О.В. Коришункина // Физика. Научно-методический журнал для учителей физики, астрономии и естествознания. №6, 2012. – С. 14-18
9. Маҷидов Ҳ. Физика. Китоби дарсӣ барои синфи 7-уми мактабҳои таҳсилоти умумӣ / Ҳ. Маҷидов, С. Зубайдов. – Душанбе: «Алиф», 2008. – 281 с.
10. Самодельные приборы по физике. М.: Ротапринт, 1984. – 155 с.
11. Синенко В.Я. Изготовление и использование самодельных приборов и приспособлений: методические рекомендации для учителей физики / В.Я. Синенко. – Новосибирск: Изд-во НИПКУПРО, 2013. – 163 с.
12. Таныгин С.В. Сложная физика на простом самодельном оборудовании / С.В. Таныгин. – Барнаул: БГПУ, 2006. – 103 с.
13. Умаров У.С. Методикаи таълиқи гузаронидаи машғулиятҳои берунисинфӣ аз физика (Китоби дарсӣ) / У.С. Умаров, У.Х. Раҷабов. – Душанбе: ДДОТ, 2018. – 314 с.
14. Умаров У.С. Физика – 8. Китоби дарсӣ барои синфи 8-и мактабҳои миёнаи таҳсилоти умумӣ / У.С. Умаров, Ҷ. Исупов, М. Икромов, Ф. Нуралиев. – Душанбе: Алиф, 2009. – 283 с.
15. Усова А.В. Планы работы физических кружков для учащихся 6-7 классов / А.В. Усова, З.А. Вологодская. – Челябинск: ЧГПИ, 1986. – 32 с.
16. Шишкин Н.Н. Клуб юных физиков. Кн. для учителя: из опыта работы / Н.Н. Шишкин. – М.: Просвещение, 1991. – 144 с.

ФОРМИРОВАНИЕ ПРЕДСТАВЛЕНИЙ О СТИХИЙНЫХ БЕДСТВИЯХ И СПОСОБАХ УМЕНЬШЕНИЯ ИХ ПОСЛЕДСТВИЙ В КРУЖКЕ ПО ФИЗИКЕ

Статья посвящена организации и проведению физико-технического кружка «Юные физики» для учащихся 7–9-х классов с целью ознакомления с природными бедствиями и методами снижения их риска через изготовление простых физических приборов. Проведен анализ педагогической литературы, который показал, что существующие исследования касаются либо методики работы кружков по физике, либо создания физических приборов, однако их использование для изучения природных катастроф недостаточно разработано. В статье описаны принципы формирования состава кружка, составления рабочего плана, выбора тем и организации индивидуальной и групповой работы с учетом возрастных и личностных особенностей участников. Показано, что занятия кружка способствуют развитию творческих и практических навыков, познавательного интереса учащихся и расширяют возможности учебного кабинета физики для практической работы. Приведен пример рабочего плана занятий с конкретными темами и заданиями, направленными на изучение природных бедствий и способов снижения их последствий. Предложенная методика позволяет интегрировать внеурочную деятельность и учебный процесс, эффективно сочетая теоретические знания и практические навыки учащихся.

Ключевые слова: физико-технический кружок, внеурочная деятельность, учащиеся, природные бедствия, снижение риска, простые физические приборы, методика организации, познавательные навыки, творческая активность.

ТАШАККУЛ ДОДАНИ ТАСАВВУРОТ ДАР БОРАИ ОФАТҲОИ ТАБИЙ ВА УСУЛҲОИ ПАСТ КАРДАНИ ОҚИБАТҲОИ ОНҲО ДАР МАҲФИЛИ ФИЗИКӢ

Мақола ба ташкили маҳфили физико-техникии «Физикони ҷавон» барои хонандагони синфҳои 7–9 бахшида шудааст, ки мақсади он шинос намудани онҳо бо офатҳои табиӣ ва усулҳои паст кардани хатарҳои онҳо тавассути сохтани таҷҳизоти одии физикӣ мебошад. Таҳлили адабиёти педагогӣ нишон дод, ки тадқиқотҳои мавҷуда ё ба методикаи қори маҳфилҳои физикӣ ё ба сохтани таҷҳизоти физикӣ дахл доранд, аммо истифодаи онҳо барои омӯзиши офатҳои табиӣ хуб таҳия

нашудааст. Дар мақола принципҳои ташкил додани аъзоёни маҳфил, тартиб додани нақшаи корӣ, интихоби мавзӯҳо ва ташкили кори инфиродию гурӯҳӣ бо назардошти хусусиятҳои синнусолӣ ва шахсии иштирокчиён шарҳ дода шудаанд. Нишон дода шудааст, ки машғулиятҳои маҳфил ба рушди малакаҳои эҷодӣ ва амалии хонандагон, афзоиши шавқу ҳаваси онҳо ба омӯзиш мусоидат мекунамд ва имкониятҳои кабинети физикаро барои корҳои амалӣ васеъ мегардонанд. Намунаи нақшаи корӣ бо мавзӯҳо ва вазифаҳои мушаххас пешниҳод шудааст, ки ба омӯзиши офатҳои табиӣ ва роҳҳои паст кардани оқибатҳои онҳо равона шудааст. Методикаи пешниҳодшуда имкон медиҳад фаъолияти берун аз дарс ва равандҳои таълимиро яқоя намуда, донишҳои назариявӣ ва малакаҳои амалии хонандагонро самаранок муттаҳид созад.

Калидвожаҳо: маҳфили физико-техникӣ, фаъолияти берун аз дарс, хонандагон, офатҳои табиӣ, кам кардани хатар, асбобҳои одии физикӣ, методикаи ташкилкунӣ, малакаҳои маърифатӣ, фаъолияти эҷодӣ.

FAMILIARIZING STUDENTS WITH NATURAL DISASTERS AND WAYS TO REDUCE THEIR RISK IN A PHYSICS CLUB

The article is devoted to the organization and conduct of the physics-technical club “Young Physicists” for students in grades 7–9, aimed at familiarizing them with natural disasters and methods of reducing their risk through the creation of simple physical devices. An analysis of pedagogical literature was carried out, which showed that existing studies focus either on the methodology of physics clubs or on the creation of physical devices, but their use for studying natural disasters is insufficiently developed. The article describes the principles of forming the club’s membership, developing a work plan, selecting topics, and organizing individual and group work, taking into account the age and personal characteristics of the participants. It is shown that club activities contribute to the development of students’ creative and practical skills, enhance their cognitive interest, and expand the capabilities of the physics classroom for practical work. An example of a work plan is provided with specific topics and tasks aimed at studying natural disasters and ways to reduce their consequences. The proposed methodology allows the integration of extracurricular activities with the educational process, effectively combining theoretical knowledge and practical skills of students.

Keywords: physics-technical club, extracurricular activities, students, natural disasters, risk reduction, simple physical devices, organizational methodology, cognitive skills, creative activity.

Об авторе

*Мирзоев Абдулазиз Маджидович
Докторант (PhD) кафедры методики
преподавания физики
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121*

About the author

*Mirzoev Abdulaziz Majidovich
Doctorant (PhD) of the Department of Physics
Teaching Methods
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121*

Дар бораи муаллиф

*Мирзоев Абдулазиз Маҷидович
Докторант аз рӯи ихтисос (PhD)-и
кафедраи методикаи таълими физика
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121*

МЕТОДИ ТАҶРИБА ҲАМЧУН ВОСИТАИ ЯГОНАИ ОМЎЗИШИ ФАНҲОИ ТАБИАТШИНОСӢ

Файзуллоева М. М., Бобизода Ғ. М.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Яке аз самтҳои муҳимми рушди илму маориф дар замони муосир ин такмили методикаи таълими фанҳои табиатшиносӣ мебошад. Барои баланд бардоштани сатҳи дониш, шавқ ва қобилияти таҳлилӣ дар байни хонандагон, омӯзгорон бояд аз усулҳои ғайрӣ ва муассири таълим истифода баранд. Дар ин раванд, методи таҷриба (эксперимент) яке аз самараноктарин воситаҳо маҳсум меёбад, ки на танҳо дониши назариявиро мустақкам мекунад, балки малакаи таҳқиқотӣ ва қобилияти амалӣ намудани донишро низ ташаккул медиҳад.

«Таҷриба ҳамчун воситаи асосии исбот ва шинохти қонунҳои табиат дар таърихи илм нақши калидӣ бозидааст. Аз замони Галилео Галилей, Исаак Нютон ва дигар олимони классикӣ то имрӯз, таҷриба дар маркази тамоми кашфиётҳои илмӣ қарор дорад». Ҳамаи пешрафтҳои илмҳои табиатшиносӣ – аз кашфи сохтори атом то ғаймиши генетики муосир – маҳз ба воситаи таҷриба ба даст омадаанд. Аз ҳамин сабаб, ворид кардани таҷриба ба раванди таълим на танҳо зарурати методӣ, балки талаботи бунёдии рушди тафаккури илмӣ мебошад [5, с. 121]. Дар раванди таълим, таҷриба на танҳо ба сифати як воситаи намоишӣ истифода мешавад, балки ҳамчун методи ғайрғардонии ғайрлияти зехнӣ ва дастгоҳи асосии омӯзиши амалӣ низ хизмат мекунад. Вақте, хонанда ҳадаш дар таҷриба иштирок мекунад - маводро меомӯзад, мушоҳида мекунад, чен мекунад ва натиҷаҳоро таҳлил менамояд - донишҳои назариявӣ ба таҷрибаи шахсӣ табдил меёбанд. Дар натиҷа, ғаймиши ӯ амиқтар ва пойдортар мегардад.

Методи таҷриба хусусияти универсалӣ дорад, зеро дар ҳамаи фанҳои табиатшиносӣ – аз химия то биология ва аз физика то география – татбиқшаванда аст. Ҳар як фан тавассути таҷриба равандҳои маҳсуси ҳудро меомӯзад, аммо ҳамаи онҳо бо як ҳадаф муттаҳид мешаванд: ғаймондани қонунҳои умумии табиат ва робитаи байни падидаҳои табиӣ. Масалан, таҷрибаи физикӣ дар бораи гармӣ ва нур бо таҷрибаи биологӣ дар бораи фотосинтез ё бо таҷрибаи химиявӣ дар бораи реакцияҳои энергияи моддаҳо робитаи мустақим дорад.

Ин усул дар ташаккули системаи методи ягонаи омӯзиши фанҳои табиатшиносӣ нақши меҳварӣ мебозад. Системаи мазкур ба он равона шудааст, ки фанҳо на ҳамчун соҳаҳои ҷудогона, балки ҳамчун қисмҳои як низоми ягонаи илмӣ омӯзонида шаванд. Бо истифодаи методи таҷриба, омӯзгор метавонад ба хонандагон нишон диҳанд, ки ҷӣ гуна қонунҳои физикӣ, химиявӣ ва биологӣ дар якҷоягӣ амал мекунанд ва ҷаҳонро ҳамчун як воҳиди муттаҳид ташаккул медиҳанд. «Яке аз ҷузъҳои асосии химия қобилияти он аст, ки қонуниятҳоро муайян кунад ва занҷирҳои мантиқиро созад. Масалан дар омӯхтани далелҳо, ки таҳлили озмоишӣ мераванд, мебинем, ки химия ҷӣ гуна кумак мекунад, ки маълумотҳои пароканда ҷамъоварӣ карда шаванд ва ба тасвири умумӣ табдил ёбанд» [7, с. 169]. Ғайр аз ин, таҷриба на танҳо воситаи таълим, балки воситаи тарбия низ мебошад. Дар ҷараёни таҷриба хонанда ба дақиқкорӣ, сабр, масъулият, риояи қоидаҳои беҳатарӣ ва таҳлили оқилонаи натиҷаҳо одат мекунад. Ин хислатҳо барои тарбияи шахсияти илмӣ ва таҳқиқотӣ аҳамияти калон доранд. Ҳамин тарик, таҷриба дар таълим на танҳо дониш медиҳад, балки ҷаҳонбинии илмӣ ва арзишҳои илмиро ташаккул медиҳад.

Дар маҷмӯъ, метавон гуфт, ки методи таҷриба ҳамчун пояи асосии таълими фанҳои табиатшиносӣ имконият фароҳам меорад, ки раванди омӯзиш аз нақл ба ғаймиш, таҳқиқ ва кашфи мустақим табдил меёбад. Бо татбиқи он, фанҳои химия, физика ва биология на танҳо алоҳида дарк карда мешаванд, балки дар доираи як заминаи ягонаи илмӣ мепайванданд, ки бо ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ ва тафаккури муосир мусоидат менамояд.

Методи таҷриба дар химия

Дар таълими фанни химия, методи таҷриба (эксперимент) мақоми калидӣ дорад, зеро он воситаи асосии шинохти табиати моддаҳо, хосиятҳои онҳо ва қонунҳои реакцияҳои химиявӣ мебошад. Аз замони пайдоиши химияи муосир то имрӯз, таҷрибаи асосии ҳамаи

кашфиётҳои илмӣ ва саноатии ин соҳа мебошад. Химия илмест, ки бе таҷриба ва мушоҳида вучуд дошта наметавонад, зеро ҳамаи қонунҳои – аз қонуни нигоҳдории массаи моддаҳо то назарияи сохтори атом ва кинетикаи реаксияҳо - маҳз ба воситаи таҷриба тасдиқ ва исбот шудаанд.

Дар муҳити таълимӣ, таҷриба ба хонанда имконият медиҳад, ки мафҳумҳои назариявӣ ба мисли «реаксия», «энергияи ғаёлшавӣ», «пайвастагии химиявӣ», «катализатор», «массаи реаксия»-ро дар амал бубинад ва дарк кунад. Бо ин роҳ, хонандагон на танҳо қонунҳои абстрактро меомӯзанд, балки онҳоро ба таври возеҳ дар таҷриба мушоҳида мекунанд [1, с.109].

Мисолҳо:

Намоиши реаксияи кислота ва асос: ҳангоми якҷоя кардани кислота (масалан HCl) ва асос (масалан NaOH) реаксияи нейтрализатсия ба амал меояд, ки дар натиҷа намак (NaCl) ва об ҳосил мешавад, ва дар баъзе ҳолатҳо - мисли реаксияи кислота бо карбонат-гази CO₂ хориҷ мешавад, ин таҷриба ба хонандагон имконият медиҳад, ки табилооти моддаҳо ва ташаккули пайвастагиҳои навро бо ҷашми худ бинанд.

Таҳқиқи таъсири ҳарорат ба суръати реаксия: вақте ки ҳарорат баланд мешавад, суръати реаксия меафзояд. Ин таҷриба имконият медиҳад, ки мафҳуми энергияи ғаёлшавӣ ва таъсири омилҳои физикӣ ба раванди химиявӣ фаҳмонида шавад.

Илова бар ин, таҷрибаҳои химиявӣ метавонанд шаклҳои гуногуни энергияи хориҷшавӣ ё фурубариро намоиш диҳанд. Масалан, реаксияҳои экзотермӣ (хориҷшавӣ гармӣ) ва эндотермӣ (фурубари гармӣ) барои нишон додани робитаи байнифаннӣ мефаҳманд, ки тағйироти моддаҳо ҳамеша бо тағйироти энергӣ ҳамроҳ аст- ин робита бевосита бо фанни физика иртибот мегирад.

Аҳамияти методи таҷриба дар химия:

Фаҳмиши амалӣ: таҷрибаҳои химиявӣ ба хонанда имконият медиҳанд, ки назарияро бо воқеият пайваст намояд. Онҳо мебинанд, ки чӣ гуна атомҳо ва молекулаҳо бо ҳам мутақобила намуда, моддаҳои нав ба вучуд меоранд.

Таҳкими тафаккури илмӣ: таҷрибаҳо донишҷӯёнро водор мекунанд, ки фикр кунанд, фарзия пешниҳод кунанд, онро санҷанд ва хулоса бароранд - яъне тамоми марҳилаҳои раванди илмиро таҷриба кунанд.

Робитаи байнифаннӣ: ҳар як таҷрибаи химиявӣ дар худ унсурҳои физики (энергия, ҳарорат, фишор, ҳолати агрегатӣ) ва биология (масалан, реаксияҳои биохимиявӣ дар ҳуҷайраҳо) дорад. Ин робита имкон медиҳад, ки хонандагон илмро ҳамчун як низоми ягонаи ҳамоҳанг дарк намоянд.

Инкишофи малакаҳои амалӣ ва тадқиқотӣ: иҷрои таҷрибаҳои химиявӣ малакаҳои қор бо асбобҳо, ҷенкунӣ, риояи амнияти меҳнат ва дақиқкориро тақвият медиҳад, ки барои ғаёлияти илмӣ ва касбӣ аҳамияти калон доранд [12, с. 86].

Аз нуқтаи назари дидактикӣ, методи таҷриба дар таълими химия на танҳо воситаи омӯзиши амалӣ, балки воситаи инкишофи тафаккури таҳлилӣ ва тарбияи зеҳнии илмӣ мебошад. Вақте хонанда бо таҷрибаҳои химиявӣ мустақиман машғул мешавад, ӯ на танҳо «чӣ тавр»- балки «чаро»-ро мефаҳмад, ки ин сатҳи амиқи дарки илмро нишон медиҳад.

Ба ҳамин тариқ, метавон гуфт, ки методи таҷриба дар химия на танҳо усули омӯзиши фанаст, балки асоси робитаи илмҳои табиатшиносӣ низ мебошад. Хусусиятҳои энергиявӣ ва сохтори реаксияҳо бо қонунҳои физика робита доранд, дар ҳоле ки фаҳмиши реаксияҳои биохимиявӣ ва мубодилаи моддаҳо дар организмҳо бевосита ба биология алоқамандӣ дорад. Аз ин рӯ, таҷриба дар химия на танҳо воситаи таълим, балки робитаи ягонаи байни фанҳои табиатшиносӣ мебошад, ки ҷаҳонбинии илмӣ хонандагонро ташкил медиҳад ва фаҳмиши ҳамоҳангии табиатро мукамал месозад.

Методи таҷриба дар физика

Физика яке аз асоситарин илмҳои табиатшиносӣ мебошад, ки тавассути он қонунҳои умумии табиат, хосиятҳои модда ва энергияи он, ҳамчунин робитаҳои байни ин падидаҳо омӯхта мешаванд. Дар ин фан, методи таҷриба (эксперимент) нақши меҳварӣ дорад, зеро бе таҷриба фаҳмиши воқеии падидаҳои физикӣ ва исботи қонунҳои илмӣ ғайриимкон аст. Таҷриба дар физика ҳамчун воситаи аслии санҷиш ва исботи назарияҳо истифода мешавад ва тамоми кашфиётҳои бузургии илмӣ аз таҷриба оғоз ёфтаанд - аз мушоҳидаҳои Галилео Галилей то таҷрибаҳои Нютон, Фарадей, Эйнштейн ва олимони муосир [4, с.99].

Методи таҷриба дар физика на танҳо ба хонанда имкон медиҳад, ки қонунҳои табиатро фаҳмад, балки ӯро водор месозад, ки дар бораи робитаи байни сабаб ва натиҷа андеша намояд. Ҳангоми иҷрои таҷриба, хонанда мустақиман мебинад, ки тағйирёбии як нишондод

(масалан, ҳарорат, фишор ё масса) ба дигар нишондодҳо чӣ гуна таъсир мерасонад. Ин гуна таҳлилҳо тафаккури таҳқиқотиро ташаккул медиҳанд ва омӯзишро аз сатҳи назария ба сатҳи фаҳмиши воқеи мебаранд.

Мисолҳо аз таҷрибаи физикӣ:

Санҷиши таъсири гармӣ ба ҳаҷми моддаҳо: вақте, ки модда гарм карда мешавад, ҳаҷми он зиёд мегардад. Ин таҷриба барои фаҳмидани мафҳуми тавсеаи ҳароратӣ ва робитаи байни энергия ва ҳаракати зарраҳо хизмат мекунад. Дар асоси ин таҷриба хонанда мефаҳмад, ки гармӣ шакли ҳаракати дохилии модда мебошад ва баландшавии ҳарорат бо зиёд шудани энергияи кинетикӣ зарраҳо вобаста аст.

Таҳқиқи шикастан ва инъикоси нур дар муҳитҳои гуногун: ин таҷриба ба хонанда имконият медиҳад, ки табиати пайдошавии нур (ҳамчун мавҷ, ҳамчун зарра) моҳияти он фаҳмонида шавад. Ин таҷрибаҳо на танҳо дар доираи оптика аҳаммият доранд, балки бо фотосинтез ё таъсири нур ба реаксияҳои химиявӣ мебошад.

Аҳаммияти методи таҷриба дар таълими физика:

Исботи назарияҳо ва қонунҳо: қонунҳои асосии физика – мисли қонуни Нютон, қонуни Ом, Бойл-Мариот ва қонунҳои термодинамика – танҳо тавассути таҷриба исбот ва тасдиқ шудаанд. Бо таҷриба, хонанда мефаҳмад, ки ин қонунҳо натиҷаи мушоҳидаи воқеӣ мебошанд, на танҳо фарзияҳои назариявӣ.

Ташаккули тафаккури илмӣ ва таҳлилий: иҷрои таҷрибаҳои физикӣ аз хонанда талаб мекунад, ки фарзия тарҳрезӣ кунад, мушоҳида намояд, чен кунад, маълумотро сабт ва таҳлил кунад, ва хулоса барорад. Ин марҳилаҳо ба рушди малакаҳои илмӣ мустақил мусоидат мекунад.

Пайвасти назария ва амалия: таҷриба имконият медиҳад, ки назарияҳои физикӣ дар амал таҷассум ёбанд. Масалан, ҳангоми омӯзиши қонуни Ом хонанда бо истифода аз дастгоҳҳо чараёнӣ барқро чен мекунад ва мефаҳмад, ки муқовимати ноқил ба чараён чӣ гуна таъсир мерасонад.

Робитаи байнифаннӣ: таҷрибаҳои физикӣ бо химия ва биология робитаи зич доранд. Масалан, дар реаксияҳои химиявӣ тайғирӣ энергия бо қонунҳои термодинамика тавзеҳ дода мешавад, ё дар биология равандҳои фотосинтез ва нафаскашии ҳуҷайраҳо ба табдилоти энергия нур ва гармӣ вобастаанд.

Тарбияи ва малакаҳои амалӣ: таҷрибаҳои физикӣ хонандагонро ба дақиқкорӣ сабр, эҳтиёт ва риояи қоидаҳои аминият меомӯзонад. Ин ҷанбаҳо барои ташаккули шахсияти илмӣ ва масъулиятнок муҳим мебошанд.

Аз нигоҳи педагогӣ, методи таҷриба дар физика воситаи муассири фаъолгардонии фаъолияти зеҳнӣ омӯзиш аст. Вақте, ки хонанда натиҷаи таҷрибаро бо чашми худ мебинад – масалан, ҳаракати ларзиш ҷисм ё тағйири ранги нур ҳангоми гузаштан аз призма – фаҳмиши ӯ амиқтар ва устувортар мегардад [13, с. 89].

Ғайр аз ин, таҷриба дар физика воситаи муҳимми интегратсияи илмҳо мебошад. Қонунҳои физикӣ дар тамоми илмҳои табиатшиносӣ амал мекунад: дар химия барои фаҳмидани энергияи реаксияҳо, дар биология барои шарҳи равандҳои физиологӣ, ва дар география барои омӯзиши падидаҳои иқлимӣ ва ҳаракати атмосфера. Ҳамин тавр, методи таҷриба дар физика робитаи байни илмҳо буда, ҷаҳонбинии илмӣ ягонаи хонандагонро ташаккул медиҳад [8, с. 163].

Дар натиҷа метавон гуфт, ки методи таҷриба дар физика на танҳо усули санҷиши қонунҳо, балки василаи асосии омӯзиши воқеии табиат аст. Он донишро ба таҷриба, назарияро ба амал ва илмро ба зиндагии воқеӣ мепайвандад. Ин усул на танҳо фаҳмиш мебахшад, балки шуури илмӣ, тафаккури таҳлилий ва қобилияти кашфиётро низ парвариш медиҳад омилҳое, ки пояи рушди илм ва технологияҳои муосир мебошанд.

Методи таҷриба дар биология

Дар илми биология, ки омӯзандаи табиати зинда аст, методи таҷриба (эксперимент) нақши асосӣ ва ивазнашаванда дорад. Аз замони пайдоиши биологияи таҷрибавӣ то имрӯз, тамоми кашфиётҳои муҳимми илмҳои ҳаёти маҳз бо истифодаи таҷриба ба даст омадаанд. Таҷриба дар биология воситаи муҳимми таҳқиқи сохтор, фаъолияти ҳуҷайраҳо равандҳои физиологӣ, афзоиш ва инкишофи организмҳо, ҳамчунин робитаи онҳо бо муҳити зист мебошад.

Методи таҷриба имкон медиҳад, ки равандҳои мураккаби ҳаётӣ, ки на ҳамеша бо чашм мушоҳида мешаванд, таҳти назорати илмӣ қарор гиранд. Бо ёрии таҷриба, муҳаққиқ метавонад як ё якчанд омилро (масалан рушноӣ, ҳарорат, намнокӣ, таркиби ғизо ва ғайра) тағйир медиҳад ва таъсири онҳоро ба организм ё системаи зинда таҳлил намояд. Ин раванд

на танҳо маълумоти назариявӣ медиҳад, балки моҳияти сабаби ва робитаи дохилии падидаҳои биологиро равшан месозад [3].

Мисолҳо аз таҷрибаҳои биологӣ

Парвариши растаниҳо дар шароити гуногуни рӯшноӣ ва намӣ; ин таҷриба имкон медиҳад, ки таъсири омилҳои муҳитӣ ба афзоиш, фотосинтез ва ҳолати физиологии растаниҳо муайян карда шавад. Масалан, растани, ки рӯшноии кофӣ намегирад, хлорофилл камтар ҳосил мекунад ва ранги сабзии баргҳо паст мегардад. Ин таҷриба барои фаҳмонидани нақши энергияи нур дар равандҳои ҳаёӣ аҳамияти хоса дорад.

Мушоҳидаи таъсири ҳарорат ба сабзиш ва фотосинтез бо тағйир додани ҳарорат муҳақққ муайян мекунад, ки то кадом дараҷа равандҳои биохимиявӣ (масалан, фотосинтез ё нафаскашӣ) фаъол мегарданд ё суст мешавад. Ин таҷриба нишон медиҳад, ки организмҳои зинда танҳо дар шароити муайяни физикӣ ва химиявӣ фаъолият карда метавонанд.

Аҳамияти методи таҷриба дар биология

Фаҳмиши воқеии равандҳои ҳаёӣ: таҷриба имконият медиҳад, ки падидаҳои биологӣ аз мушоҳидаи берунии онҳо ба фаҳмиши амиқи дохилии равандҳо гузаранд. Масалан, бо таҷрибаҳои физиологӣ метавон нақши ферментҳо, гормонҳо ва моддаҳои ғизоиро дар мубодилаи моддаҳо омӯхт.

Инкишофи тафаккури илмӣ: таҷрибаи биологӣ хонандагонро водор мекунад, ки фарзия (гипотеза) пешниҳод намоянд, онро бо усулҳои илмӣ санҷида ва аз натиҷаҳо хулоса бароранд. Ин марҳилаҳо ба тафаккури таҳлилӣ ва малакаи тадқиқотӣ мусоидат мекунанд.

Робитаи байнифаннӣ: биология, ҳамчун илм дар бораи ҳаёт, бидуни физика ва химия пурра фаҳмида намешавад. Ҳамаи равандҳои ҳаёӣ – аз фотосинтез то нафаскашӣ дар асоси қонунҳои физикӣ (масалан, интиқоли нур, энергияи гармӣ, фишор, ҳаракати моддаҳо) ва қонунҳои химиявӣ (реаксияҳои оксидшавӣ ва барқароршавӣ) сурат мегиранд. Масалан, фотосинтез – равандест, ки энергияи нурро (қонуни физика) ба энергияи химиявӣ табдил медиҳад ва дар он якҷанд реаксияи мураккаби химиявӣ ба вуҷуд меояд [9, с.109].

Муҳимияти амалӣ ва экологӣ: таҷрибаҳои биологӣ барои ҳалли масъалаҳои муҳити зист низ аҳамият доранд. Масалан, бо истифода аз таҷрибаҳои парвариши растани дар шароити гуногун, олимон метавонанд усулҳои беҳтари зироатпарварӣ, муҳфизати табиат ва идоракунии экосистемаҳоро таҳия намоянд.

Тарбияи шахсияти илмӣ: таҷрибаи хонандагонро ба дақиқкорӣ, сабр, масъулият ва эҳтиром ба қонунҳои табиат водор мекунад. Вақте, ки хонанда бо мавҷудоти зинда кор мекунад, ӯ арзиши ҳаётро эҳсос менамояд ва муносибати эҳтиёткорона ба табиатро меомӯзад.

Аз нуқтаи назари таълимӣ, методи таҷриба дар биология на танҳо воситаи омӯзиши фан, балки воситаи рушди ҷаҳонбинии илмӣ ва ахлоқи экологӣ мебошад. Вақте хонанда дар таҷрибаҳо иштирок мекунад ва тағйироти зиндари мебинанд, ӯ на танҳо дониш мегирад, балки эҳсоси масъулият дар назди табиатро низ ба даст меорад.

Ғайр аз ин, таҷриба дар биология робита илмҳои табиатшиносӣ мебошад. Барои фаҳмидани раванди фотосинтез, омӯзгор бояд қонунҳои физики нур ва энергияи гармиро шарҳ диҳад; барои фаҳмидани нафаскашии ҳуҷайра қонунҳои химиявӣ реаксияҳои оксидшавӣ ва табдилоти энергияро истифода мебарад. Ҳамин тавр, биология дар маркази системаи фанҳои табиатшиносӣ қарор дорад ва тавассути таҷриба робитаи байни онҳо тақвият меёбад.

Дар натиҷа, метавон гуфт, ки методи таҷриба дар биология на танҳо воситаи омӯзиши равандҳои ҳаёӣ аст, балки асоси фаҳмиши ягонаи илмҳои табиатшиносӣ мебошад. Он ба хонандагон мефаҳмонад, ки ҳаёт ҷузъи як системаи бузурги табиат аст, ки қонунҳои физикӣ, химиявӣ ва биологӣ дар он ҷамоҳанг амал мекунанд. Ин фаҳмиш на танҳо дониш, балки ҷаҳонбинии илмӣ ва эҳсоси масъулияти инсонро нисбат ба табиат ташаккул медиҳад.

Ҳамбастагии таҷрибаҳо дар фанҳои табиатшиносӣ

Дар системаи таълими фанҳои табиатшиносӣ, методи таҷриба (эксперимент) ҳамчун воситаи асосии ҳамгироии донишҳо ва ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ ягона амал мекунад. Яке аз хислатҳои муҳимтарини ин метод дар он аст, ки он имкони ҳамбастагӣ ва робитаи амалии байни фанҳои химия, физика ва биологияро таъмин менамояд. Ҳар як фан, гарчанде ки самти омӯзиши хоси худро дорад, дар ниҳоят ба фаҳмидани қонунҳои умумии табиат равона шудааст. Таҷриба бошад, воситаи асосии муттаҳидкунандаи ин қонунҳо мебошад.

Методи таҷриба ҳамчун робитаи байнифаннӣ амал карда, робитаи назариявӣ ва амалӣ миёни илмҳои табиатшиносиро таъмин менамояд. Масалан, мавзуи «Энергия дар табиат» дар ҳамаи фанҳо мавриди омӯзиш қарор мегирад, вале бо услуб ва шаклҳои гуногун.

Дар физика: энергия ҳамчун хосияти умумии модда ва воситаи ченкунии фаъолияти қуввахоро меомӯзанд. Таҷрибаҳо нишон медиҳанд, ки энергия аз як навъ ба навъи дигар табдил ёфта метавонад – масалан, энергияи гармӣ ба энергияи механикӣ ё барқӣ.

Дар химия: таҷрибаҳои экзотермӣ ва эндотермӣ нишон медиҳанд, ки дар ҳамаи реаксияҳо энергия хориҷ ё ғурубурда мешавад. Ин таҷрибаҳо робитаи байни тағйироти модда ва тағйироти энергияро нишон медиҳанд.

Дар биология: равандҳои фотосинтез ва нафаскашии ҳуҷайраҳо нишон медиҳанд, ки организмҳои зинда ва энергияи нур барои истеҳсоли моддаҳои ғизоӣ истифода мебаранд ва энергияи химиявиро барои фаъолияти ҳаёти табдил медиҳанд.

Ҳамин тавр, мавзӯи ягонаи «энергия» тавассути таҷриба дар се ҷанба аз се ҷиҳати ғуноғуни таҳлил мешавад, вале дар маҷмӯъ ба як натиҷаи умумӣ меорад: энергия манбаи асосии тамоми равандҳои табиат аст. Ин усули ҳамбастагӣ ба ҳонандагон имкон медиҳад, ки табиатро ҳамчун як системаи ягонаи мукамал дарк кунанд, на маҷмӯи ғанҳои ҷудогона.

Ғайр аз мавзӯи «энергия», бисёр мавзӯҳои дигар низ дар асоси ҳамбастагии таҷрибаҳо омӯхта мешавад, мисли: «Ғардиши об дар табиат» (физика-буҳоршавӣ ва конденсатсия, химия-сохтори молекулаи об, биология-нақши об дар мубодилаи моддаҳо).

«Ҳаракат дар табиат» (физика-қонунҳои ҳаракат, биология-ҳаракати организмҳо, химия-ҳаракати зарраҳо дар маҷмӯл).

«Гармӣ ва табдилоти модда» (физика-интиқоли гармӣ, химия- реаксияҳои гармидеҳ, биология-гармии дохилии организмҳо).

Ин ҳамбастагии таҷрибаҳо имконият медиҳад, ки ҳонандагон донишҳои байнифанӣ ба даст оранд ва аз рӯи як масъала аз ҷанд нуқтаи назари илмӣ андеша кунанд. Ҳамин тавр, омӯзиш аз сатҳи маълумоти ҷудогона ба сатҳи фаҳмиши системавии табиат меғузарад.

Илова бар ин таҷрибаҳои ҳамбастаи фанӣ ба ҳонандагон малакаи таҳқиқи мушкilotи воқеии ҳаётро медиҳанд. Масалан, ҳангоми омӯзиши масъалаҳои муҳити зист-ифлосшавии ҳаво, тағйирёбии иқлим ё камшавии захираҳои об онҳо мефаҳманд, ки ҳалли ин мушкilot танҳо бо истифодаи донишҳои як фан имконпазир аст, балки бояд қонунҳои физикӣ, химиявӣ ва биологӣ яқоя татбиқ шаванд.

Аз ҷиҳати дидактикӣ, методи таҷриба дар ҳамбастагии ғанҳои табиатшиносӣ воситаи муҳими таҳкими тафаккури системавӣ ва таҳлилӣ мебошад. Вақте, ки ҳонанда мебинанд, ки як падида дар якҷанд фан тавзеҳ меёбад, ӯ ҷаҳонро на ҳамчун маҷмӯи пораҳо, балки ҳамчун як низоми ҳамоманг дарк мекунанд.

Хулоса. Дар натиҷаи таҳлили таҷрибаҳои ғуноғун дар ғанҳои химия, физика ва биология метавон ба хулоса омад, ки методи таҷриба яке аз муассистарин ва пурқиматтарин усулҳои таълим дар ғанҳои табиатшиносӣ мебошад. Он на танҳо воситаи дарёфти донишҳои нав аст, балки воситаи асосии рушди тафаккури илмӣ, малакаҳои таҳқиқотӣ ва ҷаҳонбинии табиатшиносӣ мебошад.

Методи таҷриба ба ҳонанда имкон медиҳад, ки аз омӯзиши назариявӣ ба омӯзиши амалии илм гузарад. Дар ҳамаи иҷрои таҷриба, ҳонандагон қонунҳои табиатро ба ҷашми худ мебинанд, онҳоро таҳлил мекунанд ва робитаи байни падидаҳои табииро дарк менамоянд. Ин таҷрибаҳо донишро аз қобилияти нигоҳ доштани маълумот дар зеҳн ба таҷрибаи зинда табдил медиҳанд, ки ҷунин дониш устувор ва амалгаро мебошад.

Бо истифодаи таҷрибаҳои муттаҳид дар ғанҳои химия, физика ва биология робитаи байнифанӣ таҳким меёбад. Ин ҳамгирӣ ба ҳонандагон на танҳо имкони фаҳмидани моҳияти қонунҳои табиатро медиҳад, балки онҳоро барои татбиқи дониш дар зиндагии воқеӣ омода месозад. Масалан, донишдони табдилоти энергӣ (аз рӯшноӣ ба гармӣ аз химиявӣ ба биологӣ) барои фаҳмидани равандҳои истеҳсолӣ, муҳити зист ва технологияҳои сабз аҳамияти амалӣ дорад.

Илова бар ин, методи таҷриба ба ташаккули сифатҳои шахсӣ ва арзишҳои илмӣ мусоидат мекунад-мисли дақиқкорӣ, сабр, масъулият, таҳлил ва эҳтиром ба табиат. Таҷриба на танҳо дониш медиҳад, балки ҷаҳонбинии инсонро тағйир медиҳад, ӯ мефаҳмад, ки ҳама равандҳои табиат зерини таъсири қонунҳои ягона амал мекунанд ва инсон ҳамчун қисми ин система вазифадор аст, ки онро муҳофизат ва идора кунад.

Ҳамин тариқ, метавон хулоса кард, ки методи таҷриба ин на танҳо воситаи таълим, балки асоси ягонагии илмҳои табиатшиносӣ ва калиди фаҳмиши ҷаҳони табиӣ мебошад. Он бо ҳам овардани назария ва амалия, фан ва ҳаёт, таҳқиқ ва фаҳмиши таъмин намуда, дар ниҳоят ба ташаккули инсонии дорои тафаккури илмӣ ва масъулияти экологӣ мусоидат мекунад.

Адабиёт

1. Абдурахмонов М. Методикаи таълими фанҳои табиатиносии дар мактабҳои миёна. - Душанбе: Дониш, 2018. - 218 с.
2. Саидова М. Усулҳои фаъолгардонии фаъолияти зеҳнии хонандагон дар омӯзиши фанҳои табиатиносии. - Душанбе: Ирфон, 2020. - 221 с.
3. Назарова Ш. Интегратсияи фанҳои табиатиносии дар даванди таълим // Маҷаллаи «Маориф ва илм», 2019. - №4. - С. 45-48.
4. Турсунов Р. Методи таҷриба ҳамчун воситаи таҳкими малакаҳои амалӣ дар омӯзиши химия ва физика. - Душанбе, 2021. - 233 с.
5. Бобокалонова Г. Фанҳои табиатиносии ва ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ дар мактаби муосир. - Душанбе: Маориф, 2022. - 252 с.
6. Фридман Л.М. Методы обучения в современной школе. - Москва: Академия. 2003. - 265 с.
7. Файзуллоева М.М., Салоҳиддини С. Усулҳои муосири таълими химия бо имкониятҳои мавҷуда // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ 2025. № 1(23) – С.169-175.
8. Файзуллоева М. Чориева С. Аҳамияти нанотехнология дар омӯзиши курси химияи мактабӣ // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. - 2025. - № 3 (25) – С.163-169.
9. Файзуллоева М. Бобизода Ф. Лабораторная работа как форма обучения химии в условиях компетентного подхода //Вестник Таджикского национального университета. 2020. №8. С. 108.
10. Файзуллоева М. Таълими химия тавассути таҳқиқоти муосир дар муқоиса бо равиши таърихӣ // Паёми Академияи таҳсилоти Тоҷикистон. – 2022. - №2 (43). - С. 189-192.
11. Файзуллоева М., Чориева С. Аҳамияти кори мустақилона дар ташаккули маҳорату малакаҳои хонандагон дар омӯзиши фанни химия // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Серия 2. Педагогика ва психология, методикаи таълими фанҳои гуманитарӣ ва табиатиносии. - 2022. - № 2 (12). - С. 200-205.
12. Холназаров С. Асосҳои методикаи таълими химия (қисми II). - Душанбе, 2006 – 221 с.
13. Чернобельская Г.М. Методика обучения химии в средней школе. М., Владос, 2000. – 245 с.

МЕТОДИ ТАҶРИБА ҲАМЧУН ВОСИТАИ ЯГОНАИ Омӯзиши фанҳои табиатиносии

Мақолаи мазкур ба таҳлилу омӯзиши амиқи методи таҷриба ҳамчун яке аз усулҳои асосӣ ва муассири таълим дар фанҳои табиатиносии бахшида шудааст. Истифодаи методи таҷриба дар раванди таълими фанҳои химия, физика ва биология имконият фароҳам меорад, ки хонандагон на танҳо дониши назариявиро азхуд намоянд, балки моҳияти воқеии падидаҳои табиатро дар амал таҷриба кунанд. Ҳар як таҷриба ҳамчун як шакли махсуси омӯзиш на танҳо натиҷаи мушоҳидавӣ дорад, балки ба равандҳои таҳлил, муқоиса ва ҳулосабарорӣ таъя мекунад. Масалан, дар фанни химия, таҷрибаҳои реаксияи моддаҳои барои фаҳмонидани табдили модда, энергияи озодшаванда ва сохтори молекулавӣ нақши калидӣ доранд. Дар физика, таҷрибаҳои марбут ба гармӣ, нур ва ҳаракат ба хонанда имконият медиҳанд, ки қонунҳои табиатро мустақим мушоҳида намоянд ва робитаи онҳоро бо энергияи химиявӣ дарк кунанд. Дар биология, таҷрибаҳои парвариши растани дар шароити гуногуни рӯшноӣ, ҳарорат ва намнокӣ нишон медиҳанд, ки қонунҳои физикӣ ва химиявӣ дар равандҳои ҳаёти ҷи гуна амал мекунанд. Мақолаи мазкур зарурати истифодаи доимӣ ва муназзами таҷрибаҳои илмиро дар равандҳои таълимӣ асоснок намуда, нишон медиҳад, ки бе истифодаи методи таҷриба ноилшавӣ ба омӯзиши воқеан илмию системавии табиат имконнопазир аст.

Калидвожаҳо: методи таҷриба, фанҳои табиатиносии, химия, физика, биология, интегратсия, ҳамбастагии байнифанний, омӯзиши амалии илм.

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЙ МЕТОД КАК ЕДИНСТВЕННОЕ СРЕДСТВО ОБУЧЕНИЯ ЕСТЕСТВЕННЫМ НАУКАМ

Данная статья посвящена углубленному анализу и изучению экспериментального метода как одного из основных и эффективных методов обучения естественным наукам. Использование экспериментального метода в процессе обучения химии, физике и биологии позволяет учащимся не только осваивать теоретические знания, но и на практике познавать реальную сущность природных явлений. Каждый эксперимент, как особая форма обучения, является не только результатом наблюдения, но и опирается на процессы анализа, сравнения и вывода. Например, в химии эксперименты по реакции веществ играют ключевую роль в понимании превращения материи, выделяемой энергии и молекулярной структуры. В физике эксперименты с теплом, светом и движением позволяют учащимся непосредственно наблюдать законы природы и понимать их связь с химической энергией. В биологии эксперименты по выращиванию растений в различных условиях освещения, температуры и влажности демонстрируют, как физические и химические законы действуют в жизненных процессах. В данной статье обосновывается необходимость постоянного и систематического использования научных экспериментов в образовательных процессах и показывается, что без применения экспериментального метода невозможно достичь подлинно научного и систематического изучения природы.

Ключевые слова: экспериментальный метод, естественные науки, химия, физика, биология, интеграция, междисциплинарное сотрудничество, практическое изучение науки.

THE EXPERIMENTAL METHOD AS THE ONLY MEANS OF TEACHING NATURAL SCIENCES

This article is devoted to the in-depth analysis and study of the experimental method as one of the main and effective methods of teaching natural sciences. The use of the experimental method in the process of teaching chemistry, physics and biology allows students not only to master theoretical knowledge, but also to experience the real essence of natural phenomena in practice. Each experiment, as a special form of learning, is not only the result of observation, but also relies on the processes of analysis, comparison and conclusion. For example, in chemistry, experiments on the reaction of substances play a key role in understanding the transformation of matter, the energy released, and the molecular structure. In physics, experiments involving heat, light, and motion allow students to directly observe the laws of nature and understand their relationship to chemical energy. In biology, experiments on growing plants under different light, temperature, and humidity conditions show how physical and chemical laws operate in life processes. This article justifies the need for the constant and systematic use of scientific experiments in educational processes and shows that without the use of the experimental method, it is impossible to achieve a truly scientific and systematic study of nature.

Keywords: experimental method, natural sciences, chemistry, physics, biology, integration, interdisciplinary cooperation, practical learning of science, educational experiment, study of nature.

Дар бораи муаллиф

*Файзуллоева Мукаррама Маҳмудҷонова
Номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти
кафедраи методикаи таълими химия
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: fmukarrama@mail.ru*

Об авторах

*Файзуллоева Мукаррама Махмуджоновна
Кандидат педагогических наук, доцент
кафедры методики преподавания химии
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: fmukarrama@mail.ru*

About the authors

*Fayzulloeva Mukarrama Makhmudjonovna
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate
Professor of the Department of Chemistry
Teaching Methods
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: fmukarrama@mail.ru*

*Бобизода Фуломқодир Мукаммал
Доктори илмҳои биологӣ ва фарматсевтӣ,
профессори кафедраи химияи органикӣ ва
биологӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: bobievgm@mail.ru*

*Бобизода Гуломқодир Мукаммал
Доктор биологических и фармацевтических
наук, профессор кафедры органический и
биологический химии
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: bobievgm@mail.ru*

*Bobizoda Gulomkodir Mukammal
Doctor of Biological and Pharmaceutical
Sciences, Professor of the Department of
Organic and Biological Chemistry
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: bobievgm@mail.ru*

ФАЪОЛИЯТИ ДАРСӢ ВА БЕРУНАЗСИНФИИ ХОНАНДАГОН АЗ ФАННИ ХИМИЯ ҲАМЧУН ОБЪЕКТИ ТАҲҚИҚОТ

Холмуродзода А. Х.

Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба номи А. Ҷомии АТТ

Дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ раванди чараёни таълими химия асосан бо шаклҳои гуногуни ташкили таълим, ба мисли дарс, машғулиятҳои факултативӣ ва корҳои беруназсинфӣ, ки бо ҳамдигар дар алоқамандии зич қарор дошта, мақсаду вазифаҳои ягона доранд, мегузаранд. Мақсаду вазифаҳои дарсро метавонем дар чараёни корҳои беруназсинфӣ ва баръакс натиҷаҳои корҳои беруназсинфиро дар вақти дарс истифода намоем. Аммо аз ин се шакл дарс асос буда, он имконият медиҳад, ки омӯзгор ба таври мунтазам мазмуни фанни таълимиро дар асоси барномаи таълимии барои ҳама ҳатмӣ баён намояд, дар хонандагон маҳорат, малака, салоҳият ва инчунин дигар сифатҳои шахсиятро ташаккул ва рушд диҳад.

Дар ҳамин замина нақши корҳои беруназсинфӣ низ хеле баланд аст ва он низ ҳамин вазифаҳоро ҳал менамояд. Корҳои беруназсинфӣ аз химия ба монанди дарс ба омӯзгор имконият медиҳад, ки бисёр масъалаҳои таълимиро ҳал намояд. Чунончи, ба таври мунтазам баён намудани мазмуни фанни таълим дар барнома, ташаккул ва тақмил додани маҳорат (умумимантиқӣ, умумитаълимӣ, ҳос, эҷодӣ ва амалӣ) ва дигар сифатҳои шахсияти насли ҷавон (мустақилият, меҳнатдӯстӣ, инсондӯстӣ, эътиқод, муносибатҳои арзишнок, талабот) аз ҳамин қабил масъалаҳо ба шумор мераванд.

Мақсади корҳои беруназсинфӣ ин чуқур ва васеъ намудани дониш ва доираи назари хонандагон, рушди шавқу ҳавас ба фан, мустақилият ва фаъолнокии эҷодкорӣ мебошад. Вай дар ташаккул ёфтани коллективи хонандагон ва бедор намудани ҳисси масъулиятнокӣ дар назди коллектив ёрӣ мерасонад [10, с. 198].

Инчунин корҳои беруназсинфӣ шакли ягона ва беҳтарини истироҳати хонандагон аст. Проблемаи ташкили истироҳати хонандагон берун аз дарс яке аз масъалаҳои мубрами ҳозираи илми педагогика, дидактика ва аз он ҷумла методика мебошад. Қонунвайронкунӣ, нашъамандӣ, дода шудан ба нӯшокиҳои спиртӣ на танҳо натиҷаи таълиму тарбияи суғ, балки мақсаднок истифода карда натавонистани вақти холигии хонандагон аст [5, с. 131].

Бояд қайд намуд, ки навсозии стандартҳои таълимӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон ворид намудани тағйиротро ба ташкили фаъолияти беруназсинфии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ оид ба химия талаб менамояд. Дар ин замина, мо бояд усулҳоеро дар таълими фанни химия татбиқ намоем, ки «ба инкишофи равонии доғалабон таъсир намуда, дар фаъолияти донишандӯзии онҳо мустақилона эҷодкориро инкишоф диҳад, то ин ки онҳо дониши гирифтаи худро дар лаҳзаҳои зарурӣ дуруст истифода бурда тавонанд» [1, с. 84]. Дар айни замон, муҳаққиқони зиёде дар самти ҳалли мушкилоти таълими фанни химия кор мекунанд, ки ба ташкили фаъолияти беруназсинфии хонандагон муносибатҳои гуногунро пешниҳод менамоянд. Принципиҳои асосии ин намуди фаъолияти хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумиро мо дар таҳқиқоти олимон, муҳаққиқони татбиқгар ва назарияшиносон, методистоне пайдо хоҳем кард, ки қори беруназсинфиро дар химия ҷузъи муҳими раванди таълим мешуморанд.

Дар адабиётҳои педагогиро методӣ оид ба истифодаи истилоҳи «корҳои беруназдарсӣ» ба ҷойи «корҳои беруназсинфӣ», ки яқумин бештар мушаххас ва пурратар моҳияти онро тавсиф менамояд, суҳан меравад. Чуноне ки М.С. Пак бо ҳаммуаллифонаш дар дастури таълимию методии худ «Внеурочная работа по химии в современной школе» менависанд: «Моҳият дар он нест, ки қори таълимӣ берун аз синф ва ё мактаб ба амал бароварда мешавад, балки дар он аст, ки қори беруназдарсӣ ин қори таълимиест (таълимӣ, тарбиявӣ, рушдиҳӣ) бо хонандагон, ки аз тарафи омӯзгор бо баҳисоб гирифтани шавқу ҳаваси онҳо берун аз вақти дарсӣ, берун аз нақшаи таълимӣ ва барномаи давлатии ҳатмии меъёрӣ, берун аз дарсҳои муқаррарӣ ва машғулиятҳои факултативӣ, ташкил карда мешавад» [9, с. 6].

Аз ин бар меояд, ки новобаста аз набудани таърифи ягонаи мафҳуми «корҳои беруназсинфӣ аз химия» қариб ҳамаи муаллифон онро ҳамчун қисми ҷудонашавандаи таркибии системаи таҳсилоти химиявие меҳисобанд, ки дар вақти берун аз дарс бо хонандагон аз рӯйи хоҳиши онҳо ба амал бароварда мешавад.

Оид ба аҳаммияти истифодаи корҳои беруназсинфӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ китобу дастурҳои зиёде ба чоп дода шудааст. Қисмати ба назарияи ин масъала вобастаро дар дилхоҳ китоби методикаи таълими химия дарёфтани мумкин аст. Бинобар ин дар таҳқиқоти худ мо китобҳои дарсӣ ва дастурҳои методиро оид ба таълими химия таҳлил намудем ва тамоюлҳои асосии рушди фаъолияти хонандагонро дар вақти ташкили корҳои беруназсинфӣ оид ба химия, бе назардошти манбаъҳои адабиётӣ, ки дар онҳо химия ҳамчун самти фаъолияти беруназсинфӣ баррасӣ карда намешавад, муайян кардем.

Таҳлилҳо нишон доданд, ки ташкил ва гузаронидани корҳои беруназсинфӣ аз химия дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ аз миёнаи асри XX оғоз гардидааст. Аммо, ин намуди фаъолияти мактаббачагон танҳо дар даҳсолаи охири асри гузашта шакли системаи мустақили методиро гирифт, вале аз миёнаҳои солҳои 90-уми асри XX то имрӯз бухронӣ корҳои беруназсинфӣ аз химия ба мушоҳида мерасад, ки он ба баъд гардидани шароити иҷтимоӣ-иқтисодии муассисаҳои таҳсилотӣ ва баъзе пастравиҳои сатҳӣ рушди зеҳнии хонандагон вобастагӣ дорад [4, с. 8].

Дар дастури И.Н. Борисов «Методикаи таълими химия дар мактаби миёна», ки соли 1956 нашр шудааст, бори аввал муносибати системавӣ ба ташкили кори беруназсинфӣ хонандагони мактабҳо оид ба химия дар баҳши мустақили «дарсҳои беруназсинфӣ» тасвир шудааст. Бо таваҷҷуҳ ба асосҳои назариявии ташкили фаъолияти беруназсинфӣ оид ба химия, ки муаллифони китобҳои дарсӣ ва дастурҳои сершумор тавсиф кардаанд, мо зарур мешуморем, ки таҷрибаи омӯзгорони амалкунандаи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ низ баррасӣ карда шавад.

Ба ақидаи Т.Ф. Разина, корҳои беруназсинфӣ хонандагон бояд дар шакли клубии фаъолият асос ёбад. Шакли дигари самараноки корҳои беруназсинфӣ, ки муаллиф пешниҳод кардааст, ба андешаи мо, таҷрибаи истеҳсолӣ мебошад, ки дар он хонандагони синфҳои болоӣ бо мақсади роҳнамоии касбӣ ба истеҳсолоти мушаххаси химиявӣ мераванд.

Бояд қайд кард, ки намудҳои корҳои беруназсинфӣ дар асри гузашта пешниҳодкардаи муҳаққиқон дар соҳаи химия имрӯз аҳаммияти худро гум кардаанд. Аммо, бисёр корҳои ҳастанд, ки дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи муосир истифода бурдан маъно дорад. Мо боварӣ дорем, ки аз онҳо даст кашидан мумкин нест, зеро чунин таҷриба имкон медиҳад, ки системаи ҳамаҷонибаи фаъолияти беруназсинфӣ дар ҳамгирӣ бо пешниҳодҳои инноватсионӣ таъсис дода шавад.

Дар адабиёти илмӣ ва илмӣ-оммавӣ имрӯз шумораи кофӣ таҳқиқотҳо нишон дода мешаванд, ки асосҳои назариявӣ ва методикаи ташкили корҳои беруназсинфӣ оид ба химияро дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ тавсиф мекунанд. Дар баробари ин, мо ягон кори илмӣ наёфтем, ки моҳият ва роҳҳои ташкили фаъолияти беруназсинфӣ хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумиро ошкор кунад, ки ҳадафи он ташаккули таваҷҷуҳи маърифатии хонандагон ба фанни химия бошад. Баъдан, биёед ба пешниҳодҳои олимоне, ки ба мавзӯи таҳқиқотии мо наздиканд, диққат диҳем.

Л.И. Дранишникова системаи методиро таҳия кард, ки ба рушди қобилияти хонандагони болаёқат барои фаъолияти илмӣ-таҳқиқотӣ оид ба химия ҳангоми омодагӣ барои дохил шудан ба донишгоҳҳо мусоидат мекунанд.

Аммо, дар ин кор муаллиф раванди рушди сифатҳои муайяни хонандагони болаёқатро объекти таҳқиқот қарор дод, вале ин равишро на ҳамеша дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ барои рушди оммавии хонандагоне, ки истеъдод ва қобилиятҳои возеҳ надоранд, истифода бурдан мумкин бошад. Дар робита ба таҳқиқоти мо, усули А.Е. Маркачёв [7], ки ба сохтани траекторияи инфиродии таълими химияи мактаббачагон бо таърифи усули лоихаҳо равона шудааст, ҷолиб аст. Муаллиф исбот кардааст, ки усули лоихавӣ ба баланд бардоштани ҳавасмандии хонандаи муассисаи таҳсилоти миёнаи умумӣ барои омӯзиши фанни химия, ташаккул ва рушди таваҷҷуҳи маърифатӣ, салоҳиятҳои коммуникатсионӣ, қобилияти моделсозии фаъолияти худ ва интиқоли донишҳои назариявӣ ба соҳаи амалӣ мусоидат мекунанд.

Г.Л. Маршанова системаи ташаккули шавқи маърифатии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумиро дар раванди азхудкунии химия пешниҳод кард. Аммо, дар ин ҳолат ҳам, фаъолияти беруназсинфӣ қисман ҳамчун ҷузъи системае, ки малакаҳои умумитаълимро инкишоф медиҳад, баррасӣ карда мешавад [8].

В.Н. Давидов моро бо назария, усулҳои истифода дар фаъолияти беруназсинфӣ оид ба химияи муносибати ҳамгирӣ-лоихавӣ шинос мекунанд. Дар рисолаи худ ӯ методикаеро тавсиф мекунанд, ки ба татбиқи ин равиш дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бо

мақсади ба даст овардани таҷрибаи фаъолияти таҳқиқотӣ ва эҷодии хонандагон равона шудааст.

Таҳлили нашрияҳо дар мавзуи «фаъолияти беруназсинфӣ» ва «корҳои беруназсинфӣ» дар маҷаллаи «Химия в школе» динамикаи мусбати афзоиши шумораи мақолаҳоро дар давраи аз соли 2008 то 2024 нишон дод. Дар маҷмӯъ, дар ин нашрияи даврӣ 186 мақола дар мавзуи мавриди назари мо нашр шудааст, яъне ба ҳисоби миёна дар як сол 17 мақола рост меояд.

Аксари мақолаҳои муаллифгон ба таҳияи лоиҳаҳои ҷашнҳои химиявӣ, бозҳои дидактикӣ, тавсифи фаъолияти лоиҳавию таҳқиқотии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, омодаسازیи хонандагон ба олимпиадаи химия баҳшида шудаанд. Танҳо 1,1% ҳамаи нашрияҳо ба барномаҳои фаъолияти беруназсинфӣ оид ба химия дода шудаанд. Дар айни замон, ин мақолаҳо низ хусусияти маҳдуд доштанд. Аз ин рӯ, пешниҳодҳои дар онҳо мавҷудбуда дар таҷрибаи оммавии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ истифода бурда намешаванд. Аз ҷумла, фаъолияти беруназсинфӣ аз ҷониби бисёр муаллифгон муайян карда мешавад, ки чӣ гуна фаъолият, ки тавассути он дар хонандагон таваҷҷуҳи маърифатӣ ба химия ташаккул меёбад, инчунин донишҳои фанӣ, байнисоҳавӣ, малақаҳо, сифатҳои шахсӣ тақмил меёбанд. Ҳамчун ғояи пешбари фаъолияти беруназсинфӣ ғояҳои «аз дониш ба маърифати маърифатӣ» ҷудо карда шуда, ҳадафи асосӣ ҳамчун ташаккули таваҷҷуҳи маърифатии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба фанни химия ҳангоми ноил шудан ба натиҷаҳои таълимии дар стандартҳои таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон зикргардида муайян карда шудааст.

Натиҷаҳои пурсиши дар байни мактаббачагон оид ба фанни химия гузаронидашуда ҷолиб аст. 76% пурсидашудагон, ки бо низоми синфӣ машғуланд, ҳамчун намуди афзалиятноки фаъолият ҳангоми азхудкунии фан дарсро интихоб карданд. Аммо, дар байни онҳое, ки дар курси фаъолияти беруназсинфӣ аз фанни химия тайёрӣ гирифтаанд, 61% ба машғулиятҳои ихтиёрӣ дар раванди кори беруназсинфӣ афзалият доданд. Чорабиниҳои беруназсинфӣ танҳо 25% хонандагонро, ки танҳо дар вақти дарсҳо химияро меомӯзанд, ба худ ҷалб карданд.

Дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бештар шаклҳои мубрами зерини фаъолияти беруназсинфӣ хонандагон, ки фанни химияро меомӯзанд ва ба азхудкунии донишҳои химиявӣ равона шудаанд, истифода мешаванд:

А) Инфироӣ (тайёр намудани баромадҳо ва рефератҳо, тайёр намудани воситаҳои аёӣ, гузаронидани корҳои хурди таҳқиқотӣ, навиштани нақли хаттӣ).

Б) Гурӯҳӣ (маҳфилҳо, кори таҳқиқотии гурӯҳӣ, баровардани газетаи деворӣ, тайёр кардани стендҳо, лоиҳаҳои гурӯҳӣ).

В) Оммавӣ (ҷамъиятҳои хонандагон, шабнишиниҳои фанӣ, конференсияҳо, олимпиадаҳо ва озмунҳо, ҳафтаи фанӣ, даҳҳо, моҳ, экскурсияҳо).

Дар ин ҷо як ҷизро бояд дар хотир дошт, ки корҳои беруназсинфӣ аз химия ин на силсилаи чорабиниҳои якдафъина буда, ин корро лозим аст, ки пешбинуна дар давоми тамоми соли таҳсил ва бештар муфассал дар як чорак ё нимсола ба нақша гирифт. Барои ин омӯзгори химияро зарур аст, ки нақшаи умумии корҳои беруназсинфӣ фанни худро дар як вақт бо нақшаи тақвими солони дар оғози сол пешниҳод созад. Ин кор барои он муҳим аст, ки баҳамалоқамандии машғулиятҳои беруназсинфӣ бо нақшаи таълимӣ аз химия муайян карда шавад ва инчунин аз ҳад зиёд бор кардани хонандагон бо машғулиятҳои беруназсинфӣ аз химия ва дигар фанҳо канорагирӣ карда мешавад.

Ҳангоми интихоби мазмуни кори беруназсинфӣ аз химия омӯзгорро зарур аст, ки нишондиҳандаҳои зеринро ҳатман ба роҳбарӣ гирад:

1. Расидан ба мақсад ва вазифаҳои химиявии таълим.

2. Амалӣ намудани вазифаҳои корҳои беруназсинфӣ.

3. Ба ҳисоб гирифтани хусусиятҳои иҷтимоӣ-иқтисодии маҳал.

4. Ташаккул додани шавқу ҳавас, талабот, мақсад ва ҳиссиёти хонандагон ба таълими химия.

5. Амалигардонии принципҳои муҳими корҳои беруназсинфӣ, аз он ҷумла гуманитарӣ, фардӣ, ҳамгирӣ ва тафриқа [5, с. 134].

Аз сарчашмаҳои илмӣ маълум гардид, ки дар рушди ҷанбаҳои гуногуни шаклҳои беруназсинфӣ таълими хонандагон аз фанни химия, як қатор муҳаққиқони русу ватанӣ, ба мисли Д.М. Кирюшкин, В.П. Гаркунов, Г.М. Чернобелская, В.Н. Давидов, И.Н. Борисов, А.Л.

Зелезинский, С.Г. Шаповаленко, М.С. Пак, У. Зубайдов, С. Холназаров ва дигарон таҳқиқотҳои назаррас анҷом додаанд.

Таҳлили адабиёти махсус нишон дод, ки дар масъалаи мушкилоти ташаккули шавқи маърифатии хонандагон ба химия дар давоми фаъолияти беруназсинфӣ амалан таҳқиқот вучуд надорад. Асосан коркардҳои мавҷуданд, ки методикаи ташкили ин намуди фаъолияти омӯзгори мушаххасро тавсиф мекунанд ё дар муассисаи муайяни таълимӣ истифода мешаванд. Аммо, талаботи муосири таҳсилоти миёнаи стандартӣ хеле васеътар аст. Аз ин рӯ, мо масъалаҳои эҷоди методологияи самарабахшро, ки ба ташаккули тавачҷуҳи маърифатии хонандагон ба химия дар давоми дарсҳои беруназсинфӣ мактабӣ равона шудааст, муҳим мешуморем.

Барои сохтани системае, ки ба иҷрои вазифаи муайянкардаи мо имкон медиҳад, пеш аз ҳама бояд концепсияи фаъолияти беруназсинфӣ таҳия карда шавад, ки дар он мактаббачагон бо мақсади гирифтани дониш оид ба фанни химия ҷалб карда шаванд. Ба концепсияи фаъолияти беруназсинфӣ хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, ки ба омӯзиши химия нигаронида шудааст, мо системаеро мефаҳмем, ки аз маҷмуи ҳадафҳо, ғояҳо, принципҳо ва равишҳои онҳо иборат аст, ки тавассути он тавачҷуҳи устувори хонандагон ба мавзӯ имконпазир мегардад.

Ҳамин тавр, корҳои беруназсинфӣ ҷузъи ҷудонапазири раванди таълим буда, дар ҳамбастагӣ бо дарсҳои назариявӣ барои амиқ гардонидани дониш, рушди маҳоратҳои амалӣ ва ташаккули сифатҳои шахсии хонандагон (мустақилият, масъулиятшиносӣ ва эҷодкорӣ) заминаи мусоид фароҳам меоранд. Ташкили дурусти машғулиятҳои беруназдарсӣ на танҳо шавқи маърифатиро ба химия бедор мекунад, балки дар пешгирии зухуроти номатлуби иҷтимоӣ дар байни наврасон нақши муҳим мебозад. Ҳамчунин таҳияи концепсияи нави фаъолияти беруназсинфӣ, ки ҳадафҳо, принципҳо ва равишҳои муосирро фаро мегирад, яке аз вазифаҳои муҳими методикаи таълими химия дар замони муосир ба шумор меравад.

Адабиёт

1. Гулов, Т. Ё. Роҳҳои рушди салоҳиятҳои омӯхтан ва эҷодкорӣ дар таълими химияи органикӣ / Т. Ё. Гулов, С. Г. Бандаев // *Пайми донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои педагогӣ ва психологӣ*. – 2025. - №2 (24). – С. 84-92.
2. Давыдов В.Н. Теория и методика интегративно-проектного подхода в процессе внеурочной работы по химии: дис. ... докт. пед. наук: 13.00.02 / В.Н. Давыдов. – СПб., 2002. – 318 с.
3. Дранишников Л.И. Формирование методической системы работы по химии с одарёнными школьниками и условия ее функционирования: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Л.И. Дранишников. – М., 2010. – 19 с.
4. Зелезинский А.Л. Методика внеклассной работы по химии в школах с углубленным изучением иностранного языка: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / А.Л. Зелезинский. – С.-Петербург, 2004. – 21 с.
5. Зубайдов У.З., Холназаров С. Методикаи таълими химия / У.З. Зубайдов, С. Холназаров. – Душанбе, 2016. – 383 с.
6. Исаев Д.С. Предпосылки разработки системы внеурочной деятельности школьников по химии / Д.С. Исаев // *Актуальные проблемы химического образования в средней и высшей школе: сб. научн. ст. / Витеб. гос. ун-т; редкол.: И.М. Прищепа (гл. ред.) [и др.]; под ред. проф. Е.Я. Аршанского*. – Витебск: ВГУ им. П.М. Машерова, 2018. – С. 65-67.
7. Маркачев А.Е. Метод проектов как средство индивидуализации при обучении химии: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / А.Е. Маркачев. – М., 2007. – 17 с.
8. Маршанова Г.Л. Методическая система формирования и развития общеучебных умений учащихся при изучении химии в общеобразовательной школе: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.02 / Г.Л. Маршанова. – М., 2009. – 27 с.
9. Пак М.С., Давыдов В.Н., Толетова М.К., Зелезинский А.Л. Внеурочная работа по химии в современной школе: Учебно-методическое пособие / М.С. Пак, В.Н. Давыдов, М.К. Толетова. – СПб.: Изд-во РГПУ им. А.И. Герцена, 2004. – 49 с.
10. Чернобельская Г.М. Методика обучения химии в средней школе: учеб. для студ. высш. учеб. заведений / Г.М. Чернобельская Г.М.. – М.: Владос, 2000. – 336 с.

ФАЪОЛИЯТИ ДАРСӢ ВА БЕРУНАЗСИНФИИ ХОНАНДАГОН АЗ ФАННИ ХИМИЯ ҲАМЧУН ОБЪЕКТИ ТАҲҚИҚОТ

Дар мақола муаллиф натиҷаи фаъолияти дарсӣ ва беруназсинфӣ хонандагон аз фанни химияро ҳамчун объекти таҳқиқот мавриди арзёбӣ қарор додааст. Ин фаъолият ба хонандагон имкон медиҳад, ки қобилияти эҷодии худро инкишоф диҳанд. Ин раванд самаранокӣ азхудкунии донишҳои навро баланд мебардорад ва ба хонандагон имкон медиҳад, ки дар ҳолатҳои гуногун муваффақ шаванд.

Муаллиф тавонистааст, ки бо навиштани мақолаи мазкур тасдиқ кунад, ки намудҳои корҳои беруназсинфӣ дар асри гузашта пешниҳодкардаи муҳаққиқон дар соҳаи химия имрӯз аҳамияти худро гум кардаанд. Аммо бисёр корҳои ҳастанд, ки дар мактаби муосир истифода бурдан маъно дорад. Ва бо боварӣ итминон медиҳад, ки аз онҳо даст кашидан мумкин нест, зеро чунин таҷриба имкон медиҳад, ки системаи ҳамаҷонибаи фаъолияти беруназсинфӣ дар ҳамгирой бо пешниҳодҳои инноватсионӣ таъсис дода шавад.

Калидвожаҳо: машғулиятҳои беруназсинфӣ, консепсияи фаъолияти беруназсинфӣ, сарчашмаҳои илмӣ, ғанни химия, қобилиятҳои таҳқиқотӣ, ташаккули таваҷҷуҳи маърифатӣ, ҳисоботҳо, рефератҳо ва дигар корҳои эҷодӣ.

УЧЕБНАЯ И ВНЕКЛАСНАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ УЧАЩИХСЯ ПО ХИМИИ КАК ОБЪЕКТ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье автор оценивает результаты учебной и внеклассной деятельности учащихся по химии как объект исследования. Эта деятельность позволяет учащимся развивать свои творческие способности. Этот процесс повышает эффективность усвоения новых знаний и позволяет учащимся добиться успеха в различных ситуациях. Автор сумел, написав эту статью, подтвердить, что виды внеклассных занятий, предложенные исследователями в области химии в прошлом веке, сегодня утратили свое значение. Однако есть много изменений, которые имеет смысл использовать в современной школе. И можно с уверенностью сказать, что от них нельзя отказываться, ведь такой опыт позволяет создать комплексную систему внеклассных мероприятий в сочетании с инновационными предложениями.

Ключевые слова: внеклассные занятия, концепция внеклассной деятельности, научные источники, предмет химия, исследовательские способности, формирование познавательного интереса, отчеты, рефераты и другие творческие работы.

EDUCATIONAL AND EXTRACURRICULAR ACTIVITIES OF STUDENTS IN CHEMISTRY AS AN OBJECT OF RESEARCH

In the article, the author evaluates the results of students' academic and extracurricular activities in chemistry as an object of research. This activity allows students to develop their creative abilities. This process increases the efficiency of learning new knowledge and allows students to succeed in various situations. By writing this article, the author was able to confirm that the types of extracurricular activities proposed by researchers in the field of chemistry in the last century have lost their significance today. However, there are many changes that make sense to use in a modern school. And we can say with confidence that they cannot be abandoned, because such experience allows us to create a comprehensive system of extracurricular activities combined with innovative proposals.

Keywords: extracurricular activities, concept of extracurricular activities, scientific sources, subject chemistry, research abilities, formation of cognitive interest, reports, essays and other creative works.

Дар бораи муаллиф

Холмуродзода Азизбек Холмурод
Унвонҷӯи Пажӯҳишгоҳи рушди маориф ба
номи Абдурахмони Ҷомии Академияи
таҳсилоти Тоҷикистон
734024, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
кӯчаи Адҳамов, 11/2
E-mail: aziz-78@list.ru

About the author

Kholmurodzoda Azizbek Kholmurod
Applicant of the Institute for Educational
Development named after Abdurakhman Jami
of Academy of Education of Tajikistan
734024, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
street Adkhamov, 11/2
E-mail: aziz-78@list.ru

Об авторе

Холмуродзода Азизбек Холмурод
Соискатель Института развития
образования имени Абдурахмана Джами
Академии образования Таджикистана
734024, Республика Таджикистан,
г. Душанбе улица Адхамова, 11/2
E-mail: aziz-78@list.ru

ИСТИФОДАИ ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲО ДОИР БА ТАРЗИ ҲАЁТИ СОЛИМ ЗИМНИ ОМУЌИШИ БИОЛОГИЯ

Амонов Б. П., Файратзода М. Х.

*Муассисаи давлатии тиббии шаҳрии №2 ба номи академик К. Ҳоҷиев
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни*

Дар ҷаҳони муосир, ки илми генетика бо суръати кайҳонӣ рушд мекунад, фаҳмиши робитаи байни ирсият ва тарзи ҳаёти солим ба як зарурати ҳаётӣ табдил ёфтааст. Ин мақола кӯшишест барои пайвастанӣ донишҳои назариявии биология бо амалияи рӯзмарра. Мо ба ин масъала аз ду дидгоҳ менигарем: аввал, аз равшанӣ мероси ниёгони хирадмандамон, ки ҳазорсолаҳо пеш аҳамияти тани дурустро васф кардаанд, ва сониян, тавассути ҳалли масъалаҳои генетикӣ, ки хатарҳои бемориҳои ирсиро ба таври математикӣ ва илмӣ исбот менамоянд. Мақсади асосии мо нишон додани он аст, ки ҷӣ тавр як дарси одии биология метавонад заминаи ташаккули насли солим ва оилаи устувор гардад.

Валеология (valeologia - калимаи лотинӣ аст, ба маънои саломат будан) – илм дар бораи саломатӣ мебошад. Ин истилоҳ бори нахуст аз тарафи профессор И. И. Брехман дар соли 1980 истифода шудааст ва ҳамчун масъалаи мубрам фарогир гашта, ҳоло ҳамчун илми фундаменталӣ ва барои шахсоне, ки умри худро сарфи таълиму тарбия, табобату пешгирӣ ва барқарорсозии бахши психофизикии насли наврас мекунад, аҳамияти бештаре касб карда истодааст.

Саломатӣ ҳамчун арзиши олии инсонӣ ва омили калидии татбиқи потенциали биологӣ ва иҷтимоии шахсият баррасӣ мешавад. Тибқи манбаъҳои мавҷуда, ҳолати носолими ҳамчун маҳдудкунандаи озодиҳои фардӣ арзёбӣ мегардад. Раванди ташаккули тарзи ҳаёти солим низоми бисёрҷанбаеро менамояд, ки тамоми соҳаҳои фаъолияти инсонӣ муосирро фаро мегирад.

Тандурустӣ ҳамчун дарки арзиши олии инсон ва қафолати иҷрои вазифаҳои иҷтимоиву биологии ӯ доништа мешавад, зеро ҳар гуна беморӣ маҳдудияти озодии шахсият дар ҳаёт аст. Ташаккули тарзи ҳаёти солим раванди мураккаб ва бонизомест, ки решаҳои таърихӣ он ба асри VI-и то мелод ва қитъаи Осиё бармегарданд. Дар Ҳиндустони қадим тавассути «Ведҳо» қоидаҳои асосии саломатӣ, бахусус мувозинати равонӣ, тарғиб мешуданд. Дар фалсафаи Шарқ, аз ҷумла дар Чин, ягонагии ҷисму руҳ аҳамияти хос дошт ва боварӣ бар он буд, ки носолимии бадан аз ҳалалдор шудани оромии ботинӣ сар мезанад. Эҳсосоти манфӣ ба монанди ғазаб, ғам, маъюсӣ ва тарс қувваи организмро заиф карда, умри одамро кӯтоҳ менамоянд, дар ҳоле ки шодмонӣ баръакс боиси афзоиши неру ва дарозии умр мегардад. Ҳамзамон, файласуфони классик ба мисли Гиппократ ва Демокрит низ нақши муҳити зист ва тарзи ҳаётро дар пешгирии бемориҳо таъкид мекарданд. Гиппократ саломатиро боигарии бебаҳо ва натиҷаи ҷорабиниҳои пешгирикунандаи ҷисмонӣ медонист. Демокрит бошад, бештар ба солимии руҳӣ таъкид карда, онро омили асосии рушди зеҳнии насли наврас арзёбӣ менамуд.

Аз мавқеи муносибати бонизом солимии инсон, дорои нишонаи устуворӣ - ҳамчун қобилияти нигоҳ дошта тавонистани худ дар шароитҳои тағйирёбанда ва муҳит мебошад [6].

Дар таърихи афкори таълиму тарбия маликушшуаро Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ ҳамчун бунёдгузори адабиёти классикии тоҷик ҳануз даҳ аср пеш аз аввалинҳо шуда мулоҳизаҳои арзишманди худро чунин пешкаш намудааст:

*Чаҳор ҷиз мар озода ро зи ғам бихарад:
Тани дурусту ҳӯи неку номи неку хирад.
Ҳар он ки эзидаш ин ҳар чаҳор рӯзӣ кард,
Сазад, ки шод зияд ҷовидону ғам нах(в)арад.*

Дар мероси адабии Рӯдакӣ васфи дониш ва ташвиқи зиндагии солим мавқеи марказӣ дорад. Мутафаккири ҷаҳони гигиенаи ҷисмониву равониро барои ҳифзи организм аз таъсири зараровар муҳим шумурда, саломатиро на танҳо набудани беморӣ, балки ҳолати мувозинати комили руҳиву ҷисмонӣ ва маънавӣ арзёбӣ кардааст.

Албатта, тарғиби анъанаҳои миллии тарзи ҳаёти солимро мо дар рисолаҳои Абуалӣ ибни Сино хело зиёд воমেҳурем. Заҳмати асосии ӯ «Қонуни тиб», ки аз 5 ҷилд иборат аст, мебошад. Ба ғайр аз тавсияҳо оид ба тарбияи маънавӣ, дар ҳамаи китобҳои вай дарки

зарурияти тарзи ҳаёти солими инсон, нигоҳ доштани ҳолати хуби ҷисмонӣ дарҷ гардидаанд. Асарҳои дигари ӯ, ки паҳлуҳои гуногуни илмро дар бар мегиранд, «Канзи шифо», «Китоб дар бораи руҳ», «Китоб дар бораи илм», «Панду ҳикмат» дар тамоми дунё машҳур мебошанд. Дар ташаккули тарзи ҳаёти солим ӯ ба рафтори беҳдошти кӯдакон, ғизогири, бозӣ, речаи хоб, фароғату беҳдошти бадан таваҷҷуҳи хосса дода, ба беҳдошти ковокии даҳон низ аҳаммияти хуб додааст.

Дар эҷодиёти ӯ дар бораи зарурияти алоқаи тарбияи зеҳнӣ ва ҷисмонӣ, нақши меҳнат дар камолоти дурусти кӯдак хеле хубу гуворо гуфта шудааст.

Таҳқиқи амиқи осори мутафаккирони барҷастаи тоҷику форс, аз ҷумла Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавӣ ва Абуалӣ ибни Сино, собит месозад, ки ин бузургон ба масъалаи камолоти инсон назари фарогир доштанд. Онҳо дар канори ташаккули маънавию рӯҳӣ, ба инкишофи ҷисмонӣ ва нерумандии бадани инсон низ таваҷҷуҳи хосса зоҳир намудаанд.

Яке аз ин бемориҳо бемориҳои ирсӣ ба ҳисоб мераванд, ки ба тарзи ҳаёти солим таъсир мерасонанд. Бемориҳои ирсӣ ҳангоми осеб дидани таркиби ген ба вучуд меояд. Хусусан ин бемориҳо дар он вақт хатарноканд, ки ҳуҷайраҳои ҷинсӣ осеб дида бошанд. Дар ин ҳолат гарчанде, ки ҳомиладорӣ муътадил гузарад ҳам ба амалоии бемориҳои вазнинро ба монанди вайроншавии мубодилаи моддаҳо, ноқисақлӣ, нишонаҳои бемории Дауна, лахтанашудани хун (гемофилия) ва ғайраҳо мушоҳида мегарданд. Ба бемориҳои ирсӣ, ки метавонанд аз волидайн ба насл гузаранд бемории Дауна ва гемофилия мисол шуда метавонад [1-4]. Бо нишондоди коршиносони соҳаи тиб эҳтимоли сар задани ҷунин ҳолатҳо дар мавриди никоҳи ҳешовандони наздик меафзояд.

Таҳқиқи бемориҳои ирсӣ “ба туфайли рушди генетика оғоз ёфт. Барои пешгирӣ ва муолиҷаи бемориҳои ирсӣ қонуниятҳои тарқиқи интиқоли аломатҳои ирсиро донишмандон лозим аст. Бемориҳои ирсӣ дар натиҷаи тағйироти устувори рамз (код)-и генетикӣ, ки онро мутатсия меноманд, сар мезананд. Мутатсия метавонад ҳам аз таъсири омилҳои муҳити зист (радиатсия, пайвастиҳои химиявӣ), ҳам ба таври сунъӣ зери таъсири шароити дохилӣ дар ҳуҷайраҳо ва организми тоҷ ба вучуд ояд. Яке аз роҳҳои асосии таҳқиқи бемориҳои ирсӣ усули шаҷаравай (таърихи авлоду аҷдод) мебошад. Он ба тартиб додани насабномаи беморон асос ёфтааст” [8, 11].

Нуксонҳои ирсӣ, ки дар натиҷаи тағйирёбии сохтор ё шумораи хромосомаҳо ва генҳо сар мезананд, бо тарзҳои гуногун дар организми инсон зоҳир мешаванд. Масалан, синдроми Шерешевский-Тернер, ки ба хромосомаҳои ҷинсӣ вобаста аст, ҳанӯз дар давраи навзодӣ бо аломатҳои ҳосе мисли ҷинҳои пӯсти гардан ва ҳамаи оринҷ худро нишон медиҳад. Ҳамзамон, синдроми Даун ҳамчун як намунаи ихтилоли хромосомаҳои ғайриҷинсӣ боиси тағйироти ҷиддии зоҳирӣ, аз ҷумла шакли нодурусти косаҳои сар, қачии ҷашмон ва номутаносибии аъзои бадан мегардад.

Ғайр аз ин, бисёр бемориҳои дигари ирсӣ аз вайроншавии мубодилаи моддаҳо дар ҳуҷайраҳо сарчашма мегиранд. Дар мавриди галактоземия, ба глюкоза табдил наёфтани қанди шир боиси ҷамъшавии моддаҳои зараровар дар ҷигар ва асаб мегардад, ки ин ба саломатии кӯдак осеби ҷиддӣ мерасонад. Инчунин, ихтилоли мубодилаи пигменти билирубин ва аминокислотаҳо метавонад боиси ақибмонии рушди ҷисмониву зеҳнии навзодон шавад, дар ҳоле ки бемории гемофилия мустақиман ба низомии лахташавии хун таъсир мегузорад.

Аз ин лиҳоз зимни омӯзиши биология ба омӯзгор зарур аст, ки дар дарс ба ғайр аз донишҳои назариявӣ бо истифода ҳалли масъалаҳои роҳҳои пайдошавии касалро дар наслҳо ва роҳҳои пешгирии он бемориҳоро ба донишҷӯён шарҳ диҳанд. Дар зер ҳалли баъзе масъалаҳои валеологиро пешкаш менамоем [10-16].

Масъалаи 1. Қобилияти шахс барои эҳсос кардани таъми талҳи фенилтиомочевина (ФТМ) як хислати бартаридошта мебошад, ки аломати доминантӣ буда, гени он (Т) дар хромосомаи аутосомии 17-ум ҷойгир аст. Дар оила модару духтар таъми талҳи фенилтиомочевинаро ҳис мекунанд, вале падар ва писар онро ҳис намекунанд. Генотипҳои ҳамаи аъзоёни оиларо муайян кунед [5].

Ҳалли масъала:

1. Падару писар таъми ФТМ-ро ҳис намекунанд, яъне гени хусусияти ретсессивӣ доранд ва генотипи онҳоро ба tt ишора менамоем.

2. Модар ва духтар таъми ФТМ-ро эҳсос мекунанд, яъне ҳар кадоми онҳо гени бартаридоштаи Т-ро доранд.

3. Кўдак як хромосомаро аз падар, дигареро аз модар мегирад. Аз падар, духтар метавонад гени ретсесивиро (t) қабул кунад. Аз ин лиҳоз генотипи духтар гетерозиготӣ (Tt) мешавад.

4. Дар насли модар фарди дорои генотипи tt мавҷуд аст, аз ин рӯ вай аломати ретсесивӣ, яъне гени t-ро мегузаронад ва генотипи он Tt мешавад.

таъми ФТМ-ро	таъми ФТМ-ро
ҳис мекунад	ҳис намекунад
P ♀ Tt x ♂ tt	
Гамета T t	t t
F ₁ Tt Tt	tt tt
Генотип Tt tt	

Фенотип 50% (духтар ва модар таъми ФТМ-ро ҳис мекунад): 50% (писар ва падар таъми ФТМ-ро ҳис намекунад).

Масъалаи 2. Як шакли шизофрения ҳамчун аломати ретсесивӣ ба мерос мегузарад. Эҳтимолияти таваллуд шудани кўдаки гирифтори шизофрения аз волидайнӣ солим, агар маълум бошад, ки модаркалон аз тарафи падар ва бобо аз тарафи модар ба ин беморӣ гирифтор шуда бошанд, муайян намоед.

Ҳалли масъала:

1. Мард ва зан солим мебошанд, аз ин рӯ онҳо гени доминантии А-ро доранд.

2. Дар ҳар кадоми яке аз он волидайнҳо хусусияти гени ретсесивии шизофрения (aa) мавҷуд аст. Аз ин лиҳоз дар генотипашон гени ретсесивии а вучуд дошта, генотипашон гетерозиготӣ (Aa) мебошад.

Солим	Солим
P ♀ Aa x ♂ Aa	
Гамета A a	A a
F ₁ AA Aa Aa aa	
Генотип AA : Aa : aa	

Фенотип 75% (солим) : 25% (бемор)

$1/4 \times 100 = 0,25 \times 100\% = 25\%$ (бемории шизофрения)

Масъалаи 3. Марди солими албинос ба зани солим, ки падараш гемофилик ва модараш албинос буданд, хонадор шуд. Дар ин оила чӣ гуна фарзандон ва бо кадом аломатҳо таваллуд мешаванд?

Ҳалли масъала:

А-солим
а-гемофилик

В-солим,
в-албинос

P $X^A_B X^a_B$

 $X^A_B Y$

	X^A_B	Y
X^A_B	$X^A_B X^A_B$	$X^A_B Y$
X^a_B	$X^a_B X^A_B$	$X^a_B Y$

F₁

Генотип $1X^A_B X^A_B : 1X^A_B X^a_B : 1X^A_B Y : 1X^a_B Y$

Фенотип 1-солими гемофилик : 1-солими барандаи албинос : 1-солими барандаи гемофилик ва албинос : 1-албинос

Масъалаи 4. Падар ва писар дар оила гемофилик ва чашмсиёҳанд, модар солим ва чашми кабуд дорад. Оё гуфтан мумкин аст, ки писар ин аломатҳо аз падар ба мерос гирифтааст?

Ҳалли масъала:

А- солим
а- гемофилик

в- чашми кабуд
В- чашми сиёҳ

Зимни гомозиготӣ

P $X^A_B X^A_B$

 $X^a_B Y$

	X^a_B	Y
X^A_B	$X^A_B X^a_B$	$X^A_B Y$
X^A_B	$X^A_B X^a_B$	$X^A_B Y$

Генотип $1X^A_B X^a_B : 1X^A_B X^a_B : 2X^A_B Y$

Зимни гетерозиготӣ

P $X^A_B X^a_B$ $X^a_B Y$

 	X^a_B	Y
X^A_B	$X^A_B X^a_B$	$X^A_B Y$
X^a_B	$X^a_B X^a_B$	$X^a_B Y$

Генотип $1X^A_B X^a_B : 1X^a_B X^a_B : X^A_B Y : 1X^a_B Y$

Масъалаи 5. Анофтальмия (бечашмӣ ё кушода набудани пилки чашм). Пайдо шудани ин касалӣ ба гени доминантии нопурра (миёна) вобаста аст ва дар яке аз чуфти хромосомаи аутосомӣ ҷойгир аст. Шахсоне, ки генотипи гомодоминантӣ доранд бо ин касалӣ гирифторанд. Лекин дар ҳолати гоморессивӣ ғўзаи чашми солим доранд, аммо шахсоне, ки генотипи гетерозиготӣ доранд, ғўзаи чашмашон хурд аст. Агар зану мард гетерозиготӣ бошанд, эҳтимолияти аз онҳо таваллуд шудани анофтальмиро муайян кунед [5].

Ҳалли масъала:

АА-касали

Аа-ғўзаи чашм хурд, аммо солим

аа- солим

P Aa   Aa

 	A	a
A	AA	Aa
a	Aa	aa

Генотип $1AA : 2Aa : 1aa$

Фенотип $1\text{-касали} : 3\text{-солим}$

Ҷавоб: дар ин оила анофтальмия таваллуд мешавад.

Масъалаи 6. Набудани ғадудҳои арақчудокунанда дар одамон бо роҳи ретсесивӣ гузашта дар Х-хромосома ҷойгир аст. Ҷавони солим бо духтаре хонадор шуд, ки падари он ғадудҳои арақ чудокунанда надорад, лекин модар ва авлодҳояшон солиманд. Эҳтимолияти таваллуд шудани писарон ва духтарон бо набудани ғадудҳои арақ чудокунандаро муайян намоед. Инчунин эҳтимолияти ин нуқсонро дар набараҳои духтарӣ ва писарӣ муайян кунед, модоме, ки оилаи писарҳо ва шавҳари духтарҳои онҳо солим бошанд.

Ҳалли масъала:

P X_1X   XU

 	X	U
X	XX	XU
X_1	X_1X	X_1U

Генотип $1XX : 1XU : 1X_1X : 1X_1U$

Фенотип $1\text{-духтар ва } 1\text{-писар солиманд} : 1\text{-духтар ва } 1\text{-писар ғадуди арақ чудокунанда надорад.}$

P   XX X_1U

 	X_1	U
X	XX_1	XU
X	XX_1	XU

Генотип $2XX_1 : 2XU$

Фенотип $2 : 2$

Масъалаи 7. Фенилкетонурия (вайроншавии мубодилаи аминокислотаҳо) ҳамчун аломати ретсесивӣ ба насл мегузарад. Зани гетерозиготии дорои гени фенилкетонурия ба марди гомозиготии дорои гени муқаррарӣ хонадор шуд. Оё дар ин оила фарзандон бо бемории фенилкетонурия таваллуд мешаванд?

Ҳалли масъала:

А- солим

а- фенилкетонурия

P Aa   AA
 G A a A A
 F₁ AA AA Aa Aa
 Фенотип солим солим солим солим

Ҷавоб: Дар оила кӯдакон бо касалии фенилкетонурия таваллуд намешавад.

Масъалаи 8. Бемории карӣ ва Вилсон (вайроншавии мубодилаи мис) аломати ретсессивӣ мебошад. Аз хонадоршавии марди кар ва зани Вилсон кӯдак ба бемории кар ва Вилсон таваллуд шуд. Эҳтимолияти таваллуд шудани кӯдаки солимро дар оила муайян намоед [5].

Ҳалли масъала:

А- солим
 а- бемории карӣ
 В-мубодилаи мукуррарӣ
 в-бемории Вилсон

Аавв-гӯши солим, Вилсон

aaBb-кар, мубодилаи муқаррарии моддаҳо

P AaBb   aaBb
 G Ab aB ab aB ab
 F₁ AaBb AaBb aaBb aabb
 Фенотип солим Вилсон кар кару Вилсон

Ҷавоб: Дар оила 25%-и кӯдакон солим таваллуд мешаванд.

Масъалаи 9. Дар инсон гени пайдошавии гемофилия (лахта нашудани хун) дар Х-хромосома ва гени албинизм ретсессивӣ буда, дар хромосомаи аутосомӣ ҷойгир аст. Аз оилаи солим бо ин ду аломат писари албинос ва далтоник таваллуд шуд. Эҳтимолияти ба ин нуқсонҳо гирифтोर шудани писаре, ки дар оянда таваллуд мешавад, чӣ гуна аст? Эҳтимолияти таваллуд шудани духтари солимро ҳам муайян кунед.

Ҳалли масъала:

Н-солим h- далтаник
 Г-солим г- албинос
 P $\frac{H}{h} \frac{G}{g}$ x $\frac{H}{h} \frac{g}{g}$

$\frac{H}{h}$	$\frac{H}{h} \frac{G}{g}$	$\frac{H}{h} \frac{g}{g}$
$\frac{H}{h}$	$\frac{H}{h} \frac{G}{g}$	$\frac{H}{h} \frac{g}{g}$
$\frac{h}{h}$	$\frac{H}{h} \frac{g}{g}$	$\frac{h}{h} \frac{g}{g}$

Генотип $\frac{H}{h} : \frac{H}{h} : \frac{H}{h} : \frac{h}{h}$

Фенотип 3-солим: 1- касал

Ҳамин тавр, ворид намудани масъалаҳои амалӣ оид ба ирсияти бемориҳо дар дарси биология яке аз усулҳои самарабахши ташаккули ҷаҳонбинии валеологии донишҷӯён маҳсуб меёбад. Ҳалли масъалаҳои биологӣ дар бораи бемориҳои ирсӣ на танҳо як машқи зеҳнӣ, балки дарси масъулиятшиносӣ дар назди наслҳои оянда аст. Таҳлили масъалаҳои генетикӣ дар заминаи мероси илмӣ адабии ниёгон ба донишҷӯён кумак мекунад, ки робитаи зичи байни омилҳои биологӣ ва иҷтимоиро дар ташаккули солимии комил дарк намоянд. Дар ҷомеаи муосир, ки хатарҳои генетикӣ ва экологии он афзудааст, донишҷӯён қонуниятҳои ирсият ва пешгирии никоҳҳои хешовандӣ заминаи асосии ташаккули миллати солим мебошад. Пешниҳоди масъалаҳои мушаххас оид ба бемориҳои ирсӣ (гемофилия, албинизм, фенилкетонурия) аҳамияти пешгирии никоҳҳои хешовандӣ ва риояи тарзи ҳаёти солимро ба таври аёнӣ исбот менамояд.

Адабиёт

1. Абрамова Г.С. Равнобарии синусоидӣ: Китоб барои донишҷӯёни муассисаҳои олиӣ таълимӣ.- М.: Лоҳиш академӣ. - 2001. – 704 с.
2. Абуалӣ ибни Сино (Авигенна). Қонуни тибб. – Тошканд: Нашриёти АИ ҶШС Узб., 1956. - 827 с.

3. Амосов Н.М. Солимӣ ва хушбахтии кӯдак. - М., Дониш, 1979. - 96 с.
4. Баранов А.А. Устуворӣ ба асабоният ва маҳорати омӯзгорӣ. - Ижевск: Наирияи Донишгоҳи давлатии Удмуртск, 1997. - 107 с.
5. Баротзода К.А., Ғайратзода М.Х. Ҳалли машқ ва масъалаҳо аз биология. - Душанбе, 2024. - 217 с.
6. Баротзода К.А. Ташаққули тарзи ҳаёти солими донишҷӯён дар ҷараёни таҳсил дар муассисаҳои таҳсилоти олии таълимӣ ҳамчун мушкилоти илми педагогика / К.А. Баротзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. – 2020. – № 6. – С. 255-260.
7. Ғайратзода М., Баротзода К.А. Истифодаи технологияҳои муосир зимни омӯзиши таълими биология // Маводди конференсияи илмӣ-методи ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Рушд, дастовардҳо ва мушкилоти таълими фанҳои табиӣ-математикӣ» бахшида ба «Бистсолаи омӯзиши ва рушди фанҳои табиатиносии, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» (солҳои 2020-2040) ва 50-солагии таъсисёбии кафедраи методикаи таълими физика. – Душанбе, 2024. - 22 ноябр.
8. Зайцев Г.К. Самти талаботӣ-тарғиботии тарбияи ҷисмонии донишҷӯён // Назария ва амалияи тарбияи ҷисмонӣ. - 1993. - № 7. - С. 21-24.
9. Засобина Г.А., Назаров В.И., Куклина Л.В. Тайёрии касбии омӯзгори оянда ба нигоҳдории солимии мактаббачагон. - Иваново: ДДИВ. - 2001. – 215 с.
10. Иванюшкин А. Я. "Солимӣ" ва "беморӣ" дар низомии тамоюлҳои арзишии инсон // Паёми АИТ ИҶШС. - 1982. - Т.45. - №1. - С. 49-58.
11. Климов Е.А. Шаҳси инкишофёбанда дар дунёи касбҳо. - Обнинск, 1993. – 225 с.
12. Науменко Ю.В. Мактаби оммавии таҳсилоти умумӣ дар кӯдакони дорои иллатҳои ҳадди ҳаққали майнаи сар // Инноватсия дар таҳсил. - 2006. - №4. - С. 136-147.
13. Куклина Л.В., Минеева Л.Ю. Стратегияи акмеологияи нигоҳдории солимӣ дар тайёр намудани омӯзгор. - 1993. – 654 с.
14. Мецержаков А.С., Рожнов Р.В., Степочкин А.С. Худшиносии касбии донишҷӯёни донишгоҳи муқаррарӣ ҳамчун нишонаи солимии равонӣ ва иҷтимоӣ // Омӯзгори асри XXI. - 2005. - № 4. - С.55-61.
15. Сиерес Д., Гавидия Д. Оид ба муносибатҳои гуногун ба мафҳуми «солимӣ» // Мактаби солимӣ, 1998. - Т.5. - №1. - С. 7-16.
16. Шадриков В.Д. Фаъолият ва қобилият. - М.: Наириёти «Логос». - 1994. – 320 с.

ИСТИФОДАИ ҲАЛЛИ МАСЪАЛАҲО ДОИР БА ТАРЗИ ҲАЁТИ СОЛИМ ЗИМНИ ОМӢЗИШИ БИОЛОГИЯ

Дар мақола муаллифон оид ба ташаққули тарзи ҳаёти солим ва истифодаи масъалаҳо дар таълими биология маълумот пешниҳод намуданд. Саломатӣ – яке аз асоситарин хушбахтии инсоният, яке аз ҳуқуқҳои дахлнопазири шахсияти инсонҳо, яке аз шартҳои асосии инкишофи иҷтимоӣ ва иқтисодӣ ба шумор меравад. Солимӣ – дарки зарурат ва арзиши бебаҳои инсон мебошад. Солимии хуб – шартӣ асосӣ барои аз ҷониби инсон иҷро намудани вазифаҳои биологӣ ва иҷтимоӣ, заминаи ҳудаамалинамоии шахсият мебошад. Мусаллам аст, ки беморӣ ва носолимӣ – ин маҳдудият дар ҳаёти озодаи худ мебошад. Мафҳуми тарзи ҳаёти солим бисёрпахлу аст. Дар баробари ин дар сатҳи дарки ҳамаҷуза тасаввурот оид ба тарзи ҳаёти солим садсолаҳо боз мавҷуд мебошад. Ташаққули тарзи ҳаёти солим – ҷараёни мушкили бонизом мебошад, ки ҷузъҳои зиёди тарзи ҳаёти ҷамъияти муосир ва соҳаҳои асосӣ ва равандҳои фаъолияти ҳаёти одамонро дар бар мегирад.

Калидвожаҳо: тарзи ҳаёти солим, солимӣ, беморӣ, бемориҳои ирсӣ, генетика, хромосома, генотип, фенотип.

ПРИМЕНЕНИЕ МЕТОДОВ РЕШЕНИЯ ЗАДАЧ, СВЯЗАННЫХ СО ЗДОРОВЫМ ОБРАЗОМ ЖИЗНИ, НА УРОКАХ БИОЛОГИИ

В статье авторы представили информацию о формировании здорового образа жизни и использовании проблем в преподавании биологии. Здоровье — одно из основных человеческих благ, одно из неотъемлемых прав личности и одно из главных условий социально-экономического развития. Здоровье — это осознание необходимости и неопределимой ценности человека. Хорошее здоровье — главное условие для выполнения человеком биологических и социальных функций, основа самореализации личности. Неоспоримо, что болезнь и плохое здоровье ограничивают свободную жизнь человека. Понятие здорового образа жизни многогранно. При этом на уровне повседневного восприятия концепция здорового образа жизни существует уже на протяжении веков. Формирование здорового образа жизни — это сложный системный процесс, включающий множество компонентов образа жизни современного общества, а также основные сферы и процессы человеческой жизнедеятельности.

Ключевые слова: здоровый образ жизни, здоровье, болезнь, наследственные заболевания, генетика, хромосома, генотип, фенотип.

APPLICATION OF HEALTHY LIFESTYLE PROBLEM-SOLVING METHODS IN BIOLOGY LESSONS

In this article, the authors present information on the development of a healthy lifestyle and the use of problem-based learning in biology teaching. Health is one of the fundamental human assets, one of the inalienable rights of the individual, and one of the key conditions for socioeconomic development. Health is the recognition of the necessity and inestimable value of a person. Good health is the primary condition for a person to fulfill biological and social functions, the foundation of personal self-realization. It is undeniable that illness and poor health limit a person's freedom to live. The concept of a healthy lifestyle is multifaceted. At the level of everyday perception, the concept of a healthy lifestyle has existed for centuries. The development of a healthy lifestyle is a complex systemic process that includes many components of the modern lifestyle, as well as the main areas and processes of human activity.

Keywords: healthy lifestyle, health, disease, hereditary diseases, genetics, chromosome, genotype, phenotype.

Дар бораи муаллифон

*Амонов Беғичон Пулодович
Номзади илмҳои биологӣ, мудири озмоишгоҳ
Муассисаи давлатии тиббии шаҳри №2 ба
номи академик К.Ҳоҷиев
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 139
E-mail: amonov67@mail.ru*

Об авторях

*Амонов Беғичон Пулодович
Кандидат биологических наук, заведующий
лабораторией
Государственное городское медицинское
учреждение №2 имени академика
К. Ходжиева
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 139
E-mail: amonov67@mail.ru*

About the authors

*Amonov Begichon Pulodovich
Candidate of Biological Sciences, Head of the
Laboratory
State City Medical Institution No. 2 named after
Academician K. Khojiev
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 139
E-mail: amonov67@mail.ru*

*Ғайратзода Меҳровар Ховар
Номзади илмҳои биологӣ, дотсенти
кафедраи ботаника
Донишгоҳи давлатии омӯзгори Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: gayratzoda1971@mail.ru*

*Гайратзода Меҳровар Ховар
Кандидат биологических наук, доцент
кафедры ботаники
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: gayratzoda1971@mail.ru*

*Gairatzoda Mehrovar Khovar
Candidate of Biological Sciences, Associate
Professor of the Department of Botany
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: gayratzoda1971@mail.ru*

РОҲҶОИ ОМУЗИШ ВА ТАРЗИ ИСТИФОДАБАРИИ РУСТАНИҶОИ ШИФОБАХШ ДАР ДАРСҶОИ БОТАНИКА

Раҳимзода Ш. Ҳ., Шарипов М. М.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар паёмҳои худ ба рушди соҳаи дорусозӣ ва истифодаи гиёҳҳои шифобахш ҳамчун захираҳои дохилӣ, доир ба имкониятҳои дохилӣ ва расидан ба худтаъминкунӣ дар бахши тиб, аз ҷумла бо истифода аз гиёҳҳои табиӣ Тоҷикистон, ишора кардааст. Масалан, дар яке аз матнҳо чунин омадааст: “Захираҳои бузурги ашёи хоми ватанӣ имкон медиҳанд, ки тавассути коркарди пурраи маъдан, коркарди маҳсулоти кишоварзӣ ва рустаниҳои шифобахш соҳаҳои саноатӣ ва дорусозӣ рушд намуда, ҳаҷми маҳсулоти содирот ва ивазкунандаи воридот афзоиш ёбад” [7].

Омӯзиши илмҳои табиатшиносӣ дар МТМУ, ба хусус фанни ботаника, барои ташаккули ҷаҳонбинии табиатдӯстона, рушди тафаккури илмӣ ва тарбияи шахсияти ғаёл нақши муҳим мебозад. Яке аз самтҳои муҳимми таълими ботаника - ин шиносоии хонандагон бо рустаниҳои шифобахш ва роҳҳои дурусти истифодаи онҳо мебошад. Рустаниҳои шифобахш на танҳо қисми муҳимми ғуногунии биологӣ кишвар ба ҳисоб мераванд, балки ҳамчун манбаи дору дар тибби мардумӣ ва муосир васеъ истифода мешаванд [3, с. 85-86].

Дар Тоҷикистон 1500 намуд рустаниҳои шифобахш мавҷуданд ва онҳо аз замонҳои қадим аз тарафи аҳоли истифода мешаванд. Истифодаи бенизом ба он оварда расонидааст, ки миқдор ва захираи баъзе намудҳои рустаниҳои шифобахш дар табиат камшумор гардад.

Аз ин хотир, ҳифз ва истифодаи оқилонаи олами набототи рангин, аз ҷумла, рустаниҳои шифобахш яке аз вазифаҳои муҳимтарин ва мубрамтарин маҳсуб меёбад. Дар Ҷумҳурии Тоҷикистон “Барномаи давлатӣ оид ба парвариш, ҷамъоварӣ, коркарди гиёҳҳои шифобахш ва тайёр намудани доруворӣ” қабул гардида буд.

Мусаллам аст, ки истифодаи рустаниҳои доруворӣ бо мақсади муолиҷа таърихи куҳан дошта, дар қарни асрҳо онҳо ягона манбаи табobati одамон ба ҳисоб мерафтанд ва дар бораи рустаниҳои доруворӣ ва хусусиятҳои табobati онҳо аз руи сарчашмаҳои дастрасшуда маълумоти зиёде мавҷуд мебошад. Мутаассифона, чи тавре омӯзиши биёр адабиётҳо дар ин соҳа дар осори ниёгон ва олимони муосир нишон додаанд, аз калимаҳои мураккаб иборат буда, барои хонандаи имрӯза номгӯи рустаниҳову бемориҳои дар онҳо дарҷгардида, пурра ғаммо нестанд, аз ҷониби дигар дастрас намудани ҳуди он китобҳо низ бо сабаби камчин буданашон мушкилии зиёдро пеш меоварад [6, с. 412].

Аз ин лиҳоз зарур шуморидем, ки як дарси “Роҳҳои омӯзиш ва тарзи истифодабарии рустаниҳои шифобахшро дар дарсҳои ботаника” вобаста ба замони имрӯза пешниҳод намоем.

Салоҳиятҳо:

- аҳамияти рустаниҳои шифобахшро шарҳ диҳанд;
- аҳамияти рустаниҳои шифобахшро дар ҳаёти инсон ғаммонанд;
- роҳҳои муҳофизати рустаниҳоро истифода бурда тавонанд;
- бо рустаниҳо мушоҳида ва таҷриба гузаронида тавонанд.

Мақсадҳо (натиҷаҳои интизоршаванда).

Тибқи омӯзиши мавзӯи хонандагон метавонанд:

- хонандагон доири рустаниҳои шифобахш аҳамияти он маълумот дода тавонанд;
- доири истифода ва аҳамияти рустаниҳои шифобахш дар ҳаёти инсонро шарҳ диҳанд;
- усулҳои ҷамъоварӣ, нигоҳдории ашёи хоми рустаниҳои шифобахш ва роҳҳои муҳофизати онҳоро донанд;
- миқдор ва намудҳои рустаниҳои Тоҷикистон ва маҳали худро донанд;
- зимни баёни фикр аз воситаҳои аёниро истифода баранд.

Вазифаҳо:

1. Шинос шудан ба баъзе навъҳои рустаниҳои шифобахш ва қоидаҳои ҷамъоварии онҳо, тарзи шинохтани рустаниҳои шифобахшро меомӯзонем;

2. Ба инкишофи нутқ, ҷаҳонбинӣ, шавқу рағбат, эҷодиёти хонандагон, мушоҳида, таваҷҷуҳ, хотира мусоидат намудан;

3. Барои ташаккули муносибати ғамхорона ба табиати диёр, қобилияти кори якҷоя, эҳтиром қардани фикри рафиқон шароит фароҳам овардан.

Таҷҳизот: китоби дарсӣ, қоғаз, қалам, ҷадвалҳо, расмҳо бо тасвири рустаниҳои шифобахш, гербарияи рустаниҳои гуногун, варақаҳо барои кор дар ҷуфтҳо, презентатсия, наворҳои видеои доири рустаниҳои шифобахш, гулҳо барои баҳодиҳии худ.

Методҳо: пурсиш-посух, ангежиши зехн, суҳбат, кор бо матн ва воситаҳои навишторӣ, корҳои фардӣ, дунафарӣ, чорнафарӣ ва гурӯҳӣ.

Типи дарс: омехта

Рафти дарс

I. Ҷиҳати ташкилии дарс.

Санҷиши давомоти хонандагон ва омода намудани хонандагон ба дарс.

II. Марҳилаи оморасозии хонандагон ба азҳудкунии бошууронаи ғаёли дониш.

а) Суҳбати муқаддимаӣ.

Омузиши бошуурона ва ҳаматарафаи маводҳои биология бо иштироки хонандагон дар дарс ва ғаёлияти хуби онҳо вобаста аст. Бедор намудани шавқу ҳавас, дарққунӣ ва ташаккул додани ҷаҳонбинии талабагон вазифаи муҳимтарини таълим мебошад. Бинобар ин ҳар як муаллим бояд кӯшиш намояд, ки дарсҳои биология шавқовар, самаранок ва эҷодкорона гузаранд. Дарсҳои биология, аз ҷиҳати мавзӯ ва муҳтаво аз ҳамдигар бо ягон хусусияти хосса фарқ кунанд ва дар талабагон нисбат ба табиати атроф шавқу рағбати зиёде ба вуҷуд оваранд [8, с. 582].

Биёед, ба хотир орем, ки мо дар дарси гузашта дар бораи ҷӣ суҳбат карда будем.

Муамморо тахмин кунед.

Нафас мегирад, калон мешавад, вале роҳ рафта наметавонад.....тобистон сабз, тирамоҳ зард.....баъзан дар зимистон нопадид мешавад..... ва баъзан урӯн меистад.

ИН ЧИСТ?

Дар тахта калимаи: РУСТАНИҲО - Одам бо олами наботот алоқаи зич дорад. Вай баъзе рустаниҳоро ҳудаш мерӯёнад ва ҳаст рустаниҳои дигаре, ки бе иштироки ӯ мерӯянд. Аз ин рӯ, мо гуфта метавонем, ки ҳамаи рустаниҳо ба 2 гурӯҳ тақсим мешаванд. Қадом? (Лутфан ба ман хотиррасон кунед).

Рустаниҳо.

Маданӣ. Худрӯи табиӣ.

Шумо дар ҳона бо қадом гурӯҳи рустаниҳо кор мекардед? (Ёбой)

б) Санҷиши вазифаи ҳонагӣ.

Номи буттаҳои ёбоиро номбар кунед.

1. Бӯи модарон.

Бӯи модарон – *Achillea millefolium*. (Тысячелистник обыкновенный). Рустании бисёрсола буда, баландии пояш аз 15-80 см мешавад. Решааш болои патакреша (ползучий) мебошад. Пояш – одии ростистода буда, дар нӯташ камтар навда мезанад.

Баргҳояш - рангаш нимсабзу – нимкабудча буда, дар поя қариб нишаста мебошанд, ё ки думчаашон кӯтоҳ ҳаст, намудаш - дарози паррашакли паҳанаки барг реза-реза буда, дарозиаш аз 10-то 40 см мебошад. Хӯшагули бӯимодарон сабадча мебошад.

Тухмаш - дарози секунҷашакл буд, ҳаҷмашон 1,5 –2 мм дар дарозӣ ва рангашон хокистаранги пасти чиллдор мебошанд. Вазни 1000-то тухмӣ 0,11-0,15г. мебошад. Моҳҳои май-июн гул қарда, июл-сентябр тухм мекунад. Абуали ибни Сино бӯи модаронро барои бемориҳои дарди сар, касалиҳои

сиёҳлавак, ғавс шудани хун, радикулит ва дарди буғумҳо истифода мебард [1, с. 482].

Дар тиб гулҳои бӯи модаронро истифода мебаранд. Ашӯи чидашударо дар болохонаҳо ё ҳонаҳои шамолгузар хушк мекунанд. Таъми ашӯ талхи бурмамекардагӣ мебошад. Муҳлати нигоҳ доштани ашӯи хушкқарда шуда 5 сол мебошад.

Масалан, дар Руси қадим ширеши нав ҷафидаи бӯи модаронро барои маънкунии хунравӣ истифода мебарданд. Оби ҷӯшонидаи алафи бӯи модаронро барои хунравии дарунӣ, барои касалиҳои меъда, ҷигар астма, нафаскамшавӣ ва ҳоказо истифода мебаранд.

Дар тибби илмӣ бошад, бӯи модаронро дар намуди обӣ (15:200) як қошуқи ошӣ дар як рӯз 3 маротиба ҳамчун хунмаънкунанда дар вақти хунравиҳои геморрой ва бачадонӣ истифода мебаранд.

Дар баргҳои бӯи модарон тақрибан 0,05% моддаҳои алкалоид монанд – бетонитсин (ахилеин) ва дар хӯшагулҳо аз 0,02-0,8% рағанҳои эфирӣ кабудӣ баланд вучуд доранд [8, с. 114].

Қисса. Бӯи модарон

Як зани бадкор нақша дошт, ки духтарандарашро нобуд созад, зеро намехост, ки шавҳараш рафта бо ӯ ва зани собиқаш вохӯрад. Вай ӯро ба сӯи ҷоҳе бурд ва тела дод. Дар ин миён модар гум шудани духтарро фаҳмида, ба ҷустуҷӯи вай шитофт, вале хеле дер шудабуд: духтар дигар нафас намекашид. Модар ба сӯи модари ӯгаӣ шитофт ва ҷанг зада, ҳарду ба қаъри дара афтиданд. Ва рӯзи дигар нишебихоро гиёҳе фаро гирифта буд, ки баргҳояш як тараф нарм ва аз тарафи дигар сахт буда, дар боло гулҳои хурди сафед шукуфта, мӯйҳои сабуки духтаракро ба хотир меоранд.

2. Барги зулф.

Барги зулф - Plantago major (подорожник большой). Барги зулф - рустанӣ дорувории қадима мебошад. Олимони Юнони қадим тухми барги зулфро зидди дарунронӣ истифода мебарданд. Дар тибби форсу тоҷик барги зулф низ аз даври қадим истифода бурда мешуд. Шираи барги зулф барои табobati захми меъда ва талха, дарди гӯш истифода бурда мешавад. Тухми барги зулф зидди хунпартоӣ ёрдами қалон мерасонад [2, с.165].

- Номӣ кадом гиёҳхоро нагузоштаед?

(Испанд, Қоқутӣ)

- Инҳо кадом рустанӣҳоянд?

Шумо дар бораи онҳо ба мо чӣ гуфта метавонед?

(Ба қори худ оид ба гул баҳо диҳед. 1 гулбарги гулро ба ранги дилхоҳ ранг кунед.

Сабз - маводро омӯzed.

Қабуд - душвориҳо буд.

Сурх – барои омӯхтани мавод кумак лозим аст.

- Ба фикри шумо, мавзӯи дарси мо имрӯз чӣ хоҳад буд?

в) Муайян кардани мавзӯ ва мақсадҳои дарс.

- Дар рафти дарс мо дар бораи рустанӣҳои шифобахш суҳбат мекунем.

Дар асоси мавзӯи дарси мо, мо чиро бояд омӯзем:

Доништан...

Омӯzed...

Ба қор баред...

III. Марҳилаи азхудкунии донишҳои нав.

а) Суҳбати омодагӣ.

Дар бораи рустанӣҳои шифобахш навори видеоӣ тамошо мекунем.

Дар ин ҷо, бешазорҳо,

Дар он ҷое, ки ҳар чиз ба дил ширин аст,

Дар он ҷое, ки нафаскашӣ осону ширин аст,

Дар гиёҳ гул аст,

Қувваи шифобахш,

Ба ҳар касе, ки метавонад розашро қушояд.

Рустанӣҳои шифобахш ба инсон аз замонҳои қадим маълуманд. Одамон пай бурданд, ки ҳайвонҳо баъзе гиёҳхоро бештар меҳӯранд. Ва одамон ба ҷамъоварӣ ва хушк кардани ин гиёҳҳо шурӯъ намуданд. Мардум бо ҷамъоварии меваҳо реша ва гиёҳҳо кӯшиш менамуданд, ки аз он азобу уқубате, ки бемориҳои гуногун ба онҳо меоварданд, халос шаванд. Одамон дар бораи ин гуна гиёҳҳо аз насл ба насл маълумот мерасониданд, дар бораи онҳо ривоятҳои афсона эҷод мекарданд [3, с. 85].

Дақиқаи тарбияи ҷисмонӣ.

Мо яқоя аз ҷангал мегузарем. Биёед шитоб накунем. Мо давом дода истодаем.

Ана, ба марғзор мебароем (дар ҷо қадам зада)

Ҳазор гул дар гирду атроф! (дастҳоятонро ба тарафҳо дароз кунед)

Ана, бобуна, қуворимакка, шуш, каду, беда.

Қолин ҳам ба рост ва ҳам ба чап паҳн шудааст (гардиш ба тарафҳо).

б) Кор бо китоби дарсӣ.

Акнун, биёед, ба рустаниҳои шифобахши Тоҷикистон муфассалтар шинос мешавем.

1. Муаммо.

- Пояи борик дар наздикии роҳ, дар охири хӯша.

Дар рӯи замин баргҳо хобидаанд - куракҳои майда.

Вай барои мо чун дӯсти хуб аст, ба бемориҳои гурда, меъда ва дил шифо мебахшад.

Номи буттаҳои ёбро қайд кунед.

3. Чойкаҳак.

Дар китоби дарсӣ дар бораи алафи чойкаҳак чӣ гуфта шудааст?

Чойкаҳак – *Hypericum perforatum* (Зверобой продырявленный). Дар тиб қисми болоии гулкардаи рустаниро истифода мебаранд. Аз давраи қадим чойкаҳако ҳамчун рустании доруворӣ истифода мебаранд. Чойкаҳако дар бисёр бемориҳо ба монанди зидди газаки гурда ва меъда, тухмии чойкаҳак меъдаро мустаҳкам менамояд ва барои бемориҳои дил ва ғайра истифода бурда мешавад.

Чойкаҳак иштиои одамро оварда, кори рӯдахоро нағз мекунад ва пешобро меронад. Доруҳои галенӣ, ки аз рустании чойкаҳак тайёр карда мешаванд ҳамчун хунманҷкунанда ва зидди газзак истифода мебаранд. Бо методҳои фармакологӣ исбот карда шудааст, ки алафи чойкаҳак ба худ хусусиятҳои

рондани пешоб ва нест кардани кирмҳоро дорад [4, с. 132].

4. Қоқу – *Taraxcum officinale* (Одуванчик лекарственный).

Қоқу рустании бисёрсола буда, решаи тирреша дорад (диаметр то 2 см), ки дар таркиби худ ширеши сафеди талх дорад.

Баргҳояш - дар банди гарданаки реша ҷамъ шудаанд, дарози паршакли бурида буда мебошанд, дарозиашон 10-5 см ва пахнашон 1,5-5 см мебошад. Аз байни буғумбаргҳо найчаҳои гул, ки баландиашон 5-20 см ва дарунашон ҳолӣ мебошад мебароянд.

Хӯшагул - сабадчаи зарди ҷилдор, ки диаметраш то 5 см мебошад.

Гулҳояш – забоншакл буда, дучинсаи рангашон зарди ҷилдор мебошанд.

Қоқу ду бор гул мекунад, баҳор ва тирамоҳ. Қоқу ба замбурҳои асал бисёр гарди гул ва шираи барои асал тайёркунӣ медиҳад.

Қоқу яке аз рустаниҳои мебошад, ки ареали паҳншавиаш хело ҳам калон дорад ва вай қариб ки дар ҳамаи ҷойҳо воমেҳурад. Ҳамчун доруворӣ решаҳои қоқуро ҷамъ мекунанд, Барои ин решаҳои гули қоқуро тирамоҳ мечинанд. Ашёи ҷидаи тайёри ин решаҳои хушкшудаи дарозиашон 10-15 см ва 0,3-1,5 см ғавсиашон бо ранги маларанг буда, таъми талху-ширин дорад. Муҳлати нигоҳдории ин ашё 5 сол мебошад [9, с. 108].

Қоқу рустании дорувории қадима мебошад. Олими қадими Юнон Теофраст онро зидди доғҳои дар пӯст пайдошудаи аз ҷигар ва доғи кунҷитак пешниҳод мекард. Дар қадим қоқуро ҳамчун «Ширеши зиндагӣ» меҳисобиданд.

Аз навиштаҷотҳои А.Сино шираи қоқу пардаи ҷашмро (катаракта) мебузорад, шираи нав ҷафидани он ҷойҳои маҳкамшудаи (закупорки) ҷигарро мекушояд. Дар вақти газидани қадум аз қоқу дастбанд тайёр мекунанд.

Хусусиятҳои қоқу бо хусусиятҳои қоснӣ монанд аст, фақат таъсири қоқу зиёдтар мебошад. Инчунин гули қоқу хунпартоиро манъ карда, меъдаро мустаҳкам менамояд. Тоҷикон шираи рустании қоқуро барои нест кардани озаҳ (бародавки) ва ҳамчун моддаи медавондагӣ (слабительное) истифода мебаранд ва инчунин барои камхунӣ, туберкулези шуш, касалии қанд, касалиҳои ҷигар ва талха истифода мебаранд. Дар тибби илмӣ обҷӯшии решаҳои қоқуро ҳамчун барои овардани иштиҳо ва давондани зардии талха истифода бурда мешавад. Моддаи таъсиркунандаи решаҳои қоқу ин гликозиди тараксасин мебошад ва ба ғайра аз он дар решаи қоқу спирти тараксерол, тараксол ва стеринҳо, стигмастерин-ситостерин ва инчунин дар миқдори калон аз 16-53% инулин, каучук 2,3% моддаҳои дубилӣ ва рағанҳо ҷой доранд [1, с. 364].

Ба фикри шумо ҷаро ин рустани чунин ном гирифтааст?

Кӣ гуфта, ки **қоқу** чӣ ғоида меорад?

6. Гули хайрӣ

Дар ҷойҳои сералаф, байни дарахтзорҳо мерӯяд. Дар тибби халқӣ гули хатмӣ ҳамчун гули хайрӣ машҳур мебошад. Баргҳои гули хатмӣ ба варамҳои синаҳои занона ғойдаи калон

доранд ва дар вақти газаки шуш инчунин ғойданок мебошанд. Обҷӯши решаи гули хатмӣ ба сӯзиши пуфаки пешоб ва мушкул шудани баромадани пешоб ва санг пайдо шудан дар пуфаки пешоб ёрдами калон мерасонад [12, с. 110].

Дар таркиби решаи гули хатмӣ дар миқдори калон луоб, шакар ва пектинро ёфтаанд. Дар таркиби баргҳояш бошад алкалоидҳо 100-200 мг% витамини С, дар тухмиаш бошад 10-20% рағанҳо мавҷуд мебошанд [1, с. 64].

Аз намоишнома дар бораи кадом рустании шифобахш маълумот гирифтед?

— Бо кадом рустаниҳои шифобахш шинос шудед?

-Дар бораи онҳо чӣ фаҳмидед?

Машқҳои ҷисмонӣ барои ҷашмҳо.

Мо ҷашмони худро мепошем, ин мӯъҷизаҳост. (Ҳарду ҷашмро пӯшед) Ҷашмони мо истироҳат доранд ва машқ мекунанд. (Онҳо бо ҷашмони пӯшида истода истоданро давом медиҳанд.)

Ва акнун мо онҳоро мекушоем ва дар болои дарё купрук месозем. (Ҷашм мекушоянд ва бо нигоҳи худ купрук мекашанд.)

Биё ҳарфи О мекашем, осон аст (Бо ҷашмон ҳарфи О мекушоем.)

Ба боло нигоҳ кунем, ба поён нигарем,

Ба росту чап гардем, (Ҷашм ба росту чап менигарад.)

Боз ба омузиш шурӯ кунем.

IV. Марҳилаи таҳкими донишҳои нав.

а) Кори мустақилона дар дафтар. Баҳодиҳии ҳамсолон.

б) Қоидаҳои ҷамъоварии рустаниҳои шифобахш.

Мазмуни мухтасари лексияи ҳурд:

Аз давраҳои қадим одамон ҳаракат мекарданд, ки роҳҳои пешгирии бемориҳо ва инчунин дардҳои гуногунро ёбанд. Азбаски таркиби ҳуҷайраҳои одамони қадим асосан аз реша, тухмҳои рустаниҳо, меваҳо иборат буд, одамон оҳиста-оҳиста бо мурури замон аз таҷрибаи амалии худ бо ёрии рустаниҳои гуногун шифо ёфтандро аз бемориҳо омӯхтанд. Баъзе рустаниҳо заҳролуд мебошанд, яъне дар таркибашон моддаҳои токсикологикӣ бисёр аст ва баъди истеъмоли чунин рустаниҳо одамон дар даври пеш ба бемории сахт ва ё ба марг дучор мешуданд ё баръакс баъди истеъмоли дигар рустаниҳо, ки беморро шифо мебахшиданд, одамон ба фарқ намудани рустаниҳои заҳролуд аз шифобахш шурӯ карданд, яъне бо таври дигар гӯем, ба пайдоиши илми тиб замина гузоштанд. Ҳар як қабила ба худ табиб дошт, аз як намуди рустанӣ доруворӣ тайёр намуда, якчанд намуди бемориро табобат мекарданд. Чунин табибҳо аллакай 3-5 ҳазор сол пеш дар қабилаҳои форсу тоҷик, ҳинду юнони қадим амал мекарданд.

Бисёр табибони давраи қадим корҳои тиббии худро ба мисли китобҳо навишта буданд, аммо афсӯс, ки бо мурури замон ва ҷангҳои байни қабилавӣ бисёри онҳо нобуд гардиданд. Аммо аз баъзе ёдгориҳои қадимтарини таърихӣ, ки одамон аз гиёҳҳои шифобахш истифода мебарданд ва то ба замони мо омада расидааст, ёдовар мешавем. Ёфтани гиёҳҳои даркории шифобахш, муайян кардани ҳурданибоб будани онҳо ё ғойданок будани маҳсулоти ғизои табириро ҳоло бармаҳалтар аз донишмандони таркиби химиявиаш ба инсонҳо инстинкти бузурги зиндагӣ омӯхт.

Дар эҷодиёти андешамандону мутафаккирони бузург Абӯабдулло Рӯдакӣ, Абулқосим Фирдавӣ, Абӯали ибни Сино, Носири Хусрав, Шайх Муслиҳиддин Саъдии Шерозӣ, Абдурахмони Ҷомӣ, Аҳмади Дониш масъалаи тарбияи меҳнатии инсон мавқеи хосро ишғол намудааст.

Яке аз мутафаккирони бузурги форсу тоҷик Абуалӣ ибни Сино ҳаким, олим, табиби ҳозиқ ва файласуф дар таърих аст. Абуалӣ ибни Сино соли 980 дар наздикии Бухорои Осӣи Миёна ба дунё омада, соли 1037 дар Ҳамадонии Эрон вафот кардааст. Яке аз асарҳои машҳури ӯ китоби «Ал қонун фиттиб» мебошад, ки дар ҷилди II он зиёда аз 800 маводди доругӣ оварда шудааст. Ба ғайр аз ин дар ин китоб анатомия, физиология, патологияи одам,

аломатҳои таъхиси беморӣ, тавсифи муқоисавии он (дар ҷилди I, III, IV) зикр гардидааст [3, с. 84-86].

Абӯалӣ ибни Сино дар ҷилди панҷуми асараш оиди усули тайёркунӣ ва истифодабарии доруҳои мураккаб маълумот додааст.

Номҳои олимони бузург Абубакр Закариёи Розӣ, Абурайҳони Берунӣ, Абумансур Муваффақ ва дигаронро номбар кардан зарур аст. Табиби Шарқ Абубакр Закариёи Розӣ (865-928) дар соҳаи тиб барои инкишофи дорушиносӣ саҳми арзандае гузоштааст. Ӯ зиёда аз 38 асари худро ба тиб, аз ҷумла фармакология бахшидааст, дар эҷодиёти худ оиди дуруст интихоб намудани доруҳо аҳамияти калон додааст.

Имрӯз қариб 5 ҳазор гиёҳи шифобахш маълум аст. Аммо на ҳар як ниҳол ғоиданок аст. Дар табиат рустаниҳои заҳронок бисёранд. Шумо метавонед танҳо он рустаниҳоеро, ки шумо ҳуб медонед, ҷамъ кунед. Дар ҳолати хато намудан, шумо метавонед ба саломатии худ зарари ҷидди расонед. Акнун, биед, ҷӣ тавр дуруст ҷамъоварӣ намудани рустаниҳоро ғӯш кунем [2, с. 125].

Маслиҳат аз ғирдоварандагонии рустаниҳои шифобахш.

1. Аз гиёҳҳои шифобахш танҳо он гиёҳҳоро ҷамъ кардан мумкин аст, ки дар маҳалли шумо бисёранд. Баъзе рустаниҳо бояд дар табиат боқӣ монанд.

2. Рустаниҳо бояд аз ҷониби шахси донишманд ҷамъоварӣ карда шаванд. Вай бояд рустаниҳои шифобахшро фарқ карда тавонад ва донанд, ки аз рустании додасуда ҷиро ғирифтани лозим аст: барг, реша ё гул.

3. Дар наздикии шохроҳҳо, роҳҳо ва хатсайрҳо рустаниҳои шифобахшро ҷамъ кардан мумкин нест, зеро дар гулу баргҳои рустаниҳо моддаҳои зараровар ҷамъ мешаванд.

4. Рустаниҳои шифобахшро вақте ҷамъоварӣ мекунанд, ки онҳо бештар қувати шифобахшӣ доранд. Масалан, ширинбия - дар моҳҳои сентябр, октябр буӣ - модарон - танҳо дар моҳи июн, барги зуф - дар миёнаи моҳи август.

5. Рустаниҳои ба Китоби Сурх дохилшударо нағиред.

в) Дар ғурӯҳҳо кор кунед.

Ҳонандагон, шумо қоидаҳои ҷамъоварии рустаниҳои шифобахшро ғӯш кардед. Ва акнун, дар ғурӯҳ кор карда, шумо бояд қоидаҳои ҷамъоварии рустаниҳоро худатон созед, қалимаҳоро аз як сугун бо қалимаҳои дигар пайваст кунед.

Ѓузориши савол ва пур кардани қластер – 3 дақиқа.

Савол:

- Оид ба рустаниҳои шифобахши Тоҷикистон ҷӣ медонед?

Намунаи «Ҷарҳи ақидаҳо»

Ҳонандагон дар ғурӯҳҳо муттаҳид карда мешаванд.

Тарзи ғурӯҳбандӣ ба ихтиёри омӯзгор.

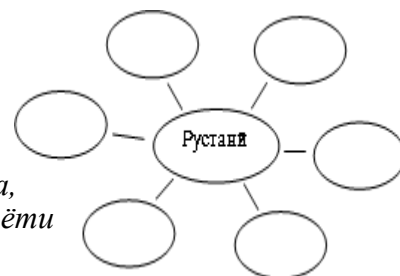
Супориш ба ғурӯҳҳо:

- *Аз матни қитоб ва дигар сарҷаишаҳо истифода бурда, оид ба аҳамияти рустаниҳои шифобахш дар табиат ва ҳаёти одам маълумот омода намоед;*

- *Ғикрҳоятонро дар ҷадвали зер нависед;*

- *Қоратонро ба ҳамсинфон муаррифӣ намоед.*

Намунаи ҷадвал:

Аҳамияти рустаниҳои шифобахш дар табиат	Аҳамияти рустаниҳои шифобахш дар ҳаёти одам

Худбаҳоидиҳӣ.

- Ҳонандагон, оё ин қоидаҳо муҳиманд?

Ҷаро шумо бояд онҳоро бидонед?

Оё шумо дар ин бора ба волидонатон дар ҳона нақл мекунед?

V. Супориши вазиғаи ҳонағӣ.

Оид ба мазмуни мавзӯ, **интихобан** тартиб додани:

– се қистон;

– иншоӣ ҳурд;

– ҳаритаи ҳирад.

Дар бораи рустании шифобахш, ки мо дар бораи он дар дарси худ нағуфтем, ғузориши мухтасар тайёр кунед.

VI. Хулосаи дарс. Мулоҳиза.

Аз ҳама ҷолиб чӣ буд?

Кадам чизҳои муфидро шумо дар дарс омӯхтед?

Оё дониши дар дарс гирифтаатон дар оянда барои шумо ба кор меояд?

Ба ман гулҳои худро нишон диҳед, ман мехоҳам бубинам, ки шумо дар дарс ба кори худ чӣ гуна баҳо додед.

Хулоса, мавзуи истифодаи рустаниҳои шифобахш дар дарсҳои ботаника дар МТМУ як василаи самарабахши баланд бардоштани сифати таълим ва тарбияи экологӣ ба шумор меравад. Дар шароити имрӯза, ки ниғаҳдории муҳити зист ва солимии ҷомеа масъалаи аввалиндарича мебошад, омӯзиши дурусти гиёҳҳои шифобахш на танҳо дониши хонандагонро ғанӣ мегардонад, балки ҳисси масъулиятшиносӣ ва ҳудогоҳии онҳоро низ тақвият медиҳад.

Адабиёт

1. Абӯалӣ ибни Сино. Осори мунтахаб. Ҷ. 2. – Душанбе: Ирфон, 1983. - 560 с.
2. Абӯмансури Муваффақ. Гиёҳнома. - Душанбе: Ирфон, 1989. – 192 с.
3. Абдуллоева Ш. С. Ташаққули шавқу рағбат ба меҳнатдӯстӣ омили баланд бардоштани тарбияи маънавии насли наврас // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои педагогика ва психология, методикаи таълими фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ. - 2022. - № 3 (13). - С. 84-89.
4. Азизов Ҷ., Абдулло С., Ҳоҷа М. Саҳиби гиёҳи шифобахш. – Душанбе: «Ориёно», 1992. - 148 с.
5. Азизов Ҷ. А. Рустаниҳои шифоӣ. Душанбе, - Адиб, 1995.- 300 с.
6. Ишонқулова Б. А., Урунова М.В. Курси лексияҳо аз фармакология, Душанбе, 2007. - 2009 с.
7. Паёми Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ - Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон «Дар бораи самтҳои асосии сиёсати дохилӣ ва хориҷии ҷумҳурӣ» аз 28.12.2024. – Душанбе, 2025.
8. Хайдаров К. Лечебные растения Таджикистана. - Душанбе, Ирфон, 1988. - 123 с.
9. Холматов Х. Х. Основные лекарственные растения Средней Азии. – Ташкент, 1984. - 200 с.
10. Шарипов М., Раҳимзода Ш., Ғайратзода М. Дастури таълимӣ. Методикаи истифодабарии рустаниҳои шифобахши Тоҷикистон дар дарсҳои ботаника барои муассисаҳои таҳсилоти умумӣ. - Душанбе, 2023. - 135 с.

РОҲҲОИ ОМӮЗИШ ВА ТАРЗИ ИСТИФОДАБАРИИ РУСТАНИҲОИ ШИФОБАХШ ДАР ДАРСҲОИ БОТАНИКА

Дар мақола маълумоти мукаммал дар бораи сохти ботаникии рустаниҳои шифобахш ва истифодаи онҳо дар тибби халқӣ, хусусиятҳои шифобахшӣ, тарзи ҷамъоварӣ ва нигоҳдорӣ, усулҳои тайёр намудани доруҳо барои табobati беморон ва тарзи истифодабарии рустаниҳои шифобахш дар рафти дарсҳо бо донишҷӯён ва азхуд намудани донишҳо дар бораи моддаҳои ғайри биологӣ таркиби рустаниҳои шифобахш, истифодаи оқилонаи захираҳои табиӣ пешниҳод шудааст. Зикр карда шудааст, ки мутафаккирони бузурги форсу тоҷик ба монанди Абӯалӣ ибни Сино, Абубакр Закариёи Розӣ, Абурайҳони Берунӣ, Абумансур Муваффақ ва дигарон дар инкишофи дорушиносӣ саҳми арзандае гузоштаанд. Муаллифони аҳамияти таълимии гиёҳҳои шифобахшро дар ташаккули ҷаҳонбинии илмӣ хонандагон ва тарбияи экологӣ мавриди баррасӣ қарор дода, намунаи як дарси мукаммалро бо истифода аз методҳои ғайри таълим (ангезиши зеҳн, кор дар гурӯҳҳо, кластер) пешниҳод менамоянд.

Калидвожаҳо: рустаниҳои шифобахш, гул, барг, поя, хусусиятҳои шифобахшӣ, тиббӣ халқӣ, дарс, дониш.

МЕТОДИКА ПРЕПОДАВАНИЯ И ПРИМЕНЕНИЯ ЛЕКАРСТВЕННЫХ РАСТЕНИЙ НА УРОКАХ БОТАНИКИ

В статье представлена исчерпывающая информация о ботаническом строении лекарственных растений и их применении в народной медицине, лечебных свойствах, способах сбора и хранения, способах приготовления лекарственных препаратов для лечения больных, а также о методах применения лекарственных растений на занятиях со студентами и усвоении знаний о биологически активных веществах в составе лекарственных растений, рациональном использовании природных ресурсов. Отмечается, что великие персидские и таджикские мыслители, такие как Абу Али ибн Сино, Абу Бакр Закарийя Рази, Абу Райхан аль - Беруни, Абу Мансур Муваффақ и других, внесли значительный вклад в развитие фармакологии. Авторы рассматривают образовательное значение лекарственных растений в формировании научного мировоззрения учащихся и экологического воспитания, предлагая образец полноценного урока с использованием активных методов обучения (мозговой штурм, работа в группах, кластер).

Ключевые слова: лекарственное растение, цветок, лист, стебель, лечебные свойства, народная медицина, урок, знания.

TEACHING METHODS AND USING MEDICINAL PLANTS IN BOTANY LESSONS

This article provides comprehensive information on the botanical structure of medicinal plants and their use in folk medicine, their medicinal properties, collection and storage methods, and preparation methods for treating patients. It also discusses methods for using medicinal plants in classes with students, assimilation of knowledge about the biologically active substances in medicinal plants, and the rational use of natural resources. It is noted that great Persian and Tajik thinkers such as Abu Ali ibn Sina, Abu Bakr Zakariya Razi, Abu Rayhan al-Biruni, Abu Mansur Muwaffaq, and others made significant contributions to the development of pharmacology. The authors discuss the educational significance of medicinal plants in shaping students' scientific worldview and environmental education, presenting a model for a comprehensive lesson using active learning methods (brainstorming, group work, clustering).

Keywords: medicinal plant, flower, leaf, stem, medicinal properties, folk medicine, lesson, knowledge.

Дар бораи муаллифон

Раҳимзода Шералӣ Ҳасан

*Дотсенти кафедраи биохимия ва генетика
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни*

*734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121*

E-mail: biokhimik63@mail.ru

Шарипов Мирзобек Мирзоевич

*Номзади илмҳои педагогика, дотсенти
кафедраи биологияи умумӣ ва методикаи
таълими биология*

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни*

*734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121*

Об авторях

Раҳимзода Шерали Ҳасан

*Доцент кафедры биохимии и генетики
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни*

*734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121*

E-mail: biokhimik63@mail.ru

Шарипов Мирзобек Мирзоевич

*Кандидат педагогических наук, доцент
кафедры общей биологии и методики
преподавания биологии*

*Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни*

*734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121*

About the authors

Rahimzoda Sherali Hasan

*Associate Professor of the Department of
Biochemistry and Genetics
Tajik State Pedagogical University named
after S. Aini*

*734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121*

E-mail: biokhimik63@mail.ru

Sharipov Mirzobek Mirzoevich

*Candidate of Pedagogical Sciences, associate
professor of the Department of General Biology
and Methodology Refining the biology
Tajik State Pedagogical University named
after Sadriddin Aini*

*734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121*

МЕТОДИ НАВИ БАРОБАРКУНИИ МАҲКАМ ДАР ҲАЛЛИ СИСТЕМАИ МУОДИЛАҲОИ ИРРАТСИОНАЛИИ ҒАЙРИСТАНДАРТӢ

Маҳкамов М.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Масъалаҳои ғайристандартӣ воситаи хуби инкишофи тафаккури эҷодии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ мебошанд, ки ҳангоми ҳалли онҳо дар хонандагон салоҳиятҳои фикр қардан, мулоҳиза қардан ва интиҳоби тарзҳои гуногуни ҳал ташаккул меёбанд. Ин салоҳиятҳо муҳимтарин ҷанбаи омодазории хонандагон ба фаъолияти минбаъдаи амалӣ ва назариявӣ мебошанд.

Хонандагон бояд ҳалли масъалаҳои ғайристандартиро бархӯдор бошанд, ки барои ташаккули тафаккури эҷодии худ замина гузоранд. Бинобар ҳамин аз таҳлили шартҳои масъала оғоз карда, баъд масъалаҳои навро тартиб диҳанд, ки боиси ба даст овардани натиҷаи ниҳой ҷавобгӯ буда, онҳо аз диди назариявӣ асоснок бошанд.

Масъалаҳои ғайристандартӣ нуфузи эҷодӣ дошта ба ташаккули салоҳиятҳои эҷодии хонандагон равона шудаанд, ки ҳангоми таҳияи матни масъала ва ҳалли минбаъдаи он зоҳир мегарданд.

Чуноне, ки Л.М. Фридман, Е.Н. Турецкий [34] зикр кардаанд, масъалаҳои ғайристандартӣ онҳое ҳастанд, ки дар барномаи мактабӣ қоидаву алгоритми умумие барои ҳалли онҳо мавҷуд нестанд. Ҳамчунин Г. В. Дорофеев, М.К. Потапов, Н. Х. Розов [8] қайд кардаанд, ки якҷанд намуни масъалаҳои ғайристандартӣ вучуд доранд:

Намуни аввал: Масъалаҳое, ки дар ибтидо ғайриодӣ менамоянд ва роҳи ҳалли онҳо номаълум аст;

Намуни дуюм: Масъалаҳои «ниқобпӯш», ки масалан, ба монанди муодилаҳои квадратӣ ба назар мерасанд, аммо бо усулҳои анъанавӣ ҳал намешаванд;

Намуни сеюм: Масъалаҳое, ки барои ҳалли онҳо тафаккури мантиқӣ, дақиқ ва эҷодӣ лозим аст. Чунин масъалаҳо фарҳанги баланди мантиқӣ, зирақӣ, омодагии равонӣ ва ҳамзамон дониши амиқи математикиро тақозо мекунанд. Аммо, онҳо аз доираи барномаи мактабӣ берун нестанд.

Чунон ки Д. Пойа таъкид кардааст: «Масъалаҳои ғайристандартӣ ба инкишофи қобилияти эҷодии хонанда ёрӣ мерасонанд, ки ин хусусиятест, ки дар масъалаҳои одӣ вучуд надорад» [29].

Масъалаҳои ғайристандартӣ на танҳо тарзҳои тайёри ҳалро меомӯзонанд, балки ба хонандагон имконият медиҳанд, ки бо таҳлили эҷодӣ роҳҳои нави ҳалро дарёфт намоянд. Бинобар ин схемаи дар раванди таълими математика ҳал қардани чунин масъалаҳо ҷойгоҳи асосӣ дошта, барои эҷодкоронаю мустақилона ҳал қардани масъала ва инкишофи маҳоратҳои математикӣ таъсир гузоранд.

Дар раванди таълим хонандагон бо тарзҳои гуногуни ҳалли системаҳои муодилаҳои стандартӣ ошно шуда, онҳоро дар амалия истифода мекунанд. Аммо дар озмунҳо ва олимпиадаҳо, онҳо бо системаҳои муодилаҳое рӯ ба рӯ мешаванд, ки роҳҳои ҳалли онҳо ношинос буда, ёфтани алгоритми дақиқи онҳо вақту кӯшиши зиёдро тақозо мекунанд.

Дар омодазории ин мавод, мо дастурҳои хосро барои дохилшавандагони донишгоҳҳо ва коллеҷҳои касбӣ, китобҳои гуногуни дарсӣ, олимпиадаҳои математикӣ ва дигар манбаъҳоро бо таҳқиқоти амиқу таҳлили ҷиддӣ омӯхтаем. Дар ҷараёни таҳқиқот муайян кардем, ки дар манбаъҳои омӯхташуда намунаҳои зиёди ҳалли системаҳои муодилаҳои ғайристандартӣ бо роҳҳои гуногун мавҷуданд, ки баъзе аз онҳо инҳоянд: тарзи арзёбӣ (баҳодихӣ); истифодаи хосиятҳои функсияҳо; таҳлили функсияҳо бо ёрии ҳосила; тарзҳои тригонометрӣ ва графикӣ; истифодаи векторҳо ва амалҳо бо онҳо ва дигар усулҳо.

Воқеан дар осори муаллифони барҷаста чун Дорофеев Г.В. [8], Туманов С.И. [31], Фридман Л.М., Турецкий Е.Н. [34], Василевский А.Б. [5], Левитас Г.Л. [11], Литвиненко В.Н., Мордкович А.Г. [13], Азаров А.И. [1], Шарыгин И.Ф. [35], Смышляев В.К. [27] ва ғ. ба намунаи баъзе ҳалли масъалаҳои ғайристандартӣ вохӯрдан мумкин аст.

Ҳамчунин, дар таҳлили асарҳои дигар муаллифони маъруф Басова Л.А. [3], Бартенев Ф. А. [2], Березин В. Н. [4], Василевский А. Б. [5], Галицкий М. Л. [6], Галкин Е.В. [7], Дорофеев Г.В. [8], Иванов О.А. [10], Левитас Г.Л. [11]; Литвиненко В.Н., Мордкович А.Г. [13], Лукьянова Г.С., Новиков А.И. [14], Маҳкамов М. [16, 17, 18], Михайловский В.И. [19], Петраков И. С. [20], Петров К. [21], Пржевальский Е.М. [22], Райхмист Р.Б. [23], Садовничий Ю.В. [24], Сагитов Р.В.,

Шершнева В.Г. [25], Сивашинский И. Х. [26], Смышляев В. К. [27], Супрун В.И. [28], Титаренко О.М. [30], Туманов С. И. [31], Фалин Г.И. [32], Финкельштейн, В.М. [33], Фридман Л.М., Турецкий Е.Н. [34], Шарыгин И. Ф. [35], Шахмейстер А.Х. [36] ва ғ. муайян кардем, ки дар корҳои онҳо тарзи ҳалли системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якчандтағйирёбандадори ғайристандартӣ вонамеҳуранд.

Ин тадқиқот нишон медиҳад, ки ҳалли масъалаҳои ғайристандартӣ бояд дар самтҳои гуногун баррасӣ шаванд, зеро барои ҳалли онҳо на танҳо дониши асосии математикӣ, балки малакаҳои эҷодӣ ва тафаккури алгоритмии муосир зарур аст.

Дар натиҷаи тадқиқот, бори аввал методи ҳалли системаи муодилаҳои ирратсионалии якчандтағйирёбандадори мураккаби ғайристандартиро дар маҷмуи ададҳои бутун кашф кардем, ки ин иқдоми назаррасе дар илми методикаи таълими математика ба шумор меравад. Ин методи навро, ки алгоритми ҳалли системаҳои мазкурро фароҳам меорад, методи баробаркунии Маҳкам номгузорӣ карданро муносиб донистем.

Бинобар ин дар мақола истифодаи методи баробаркунии Маҳкамро дар ҳалли системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якчандтағйирёбандадори ғайристандартӣ муойна мекунем.

Дар амалияи таълим, методи баробаркуниро дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ барои ҳалли муодилаҳои нишондиҳандагӣ ва ҳангоми ҳалли муодилаҳои квадратӣ ва дараҷаҳои олӣ бо тарзи коэффитсиентҳои номуайян истифода мебаранд. Дар китобҳои алгебраи синфи 11, методи баробаркуниро барои ҳалли муодилаҳои нишондиҳандагӣ татбиқ мекунанд. Масалан, ҳангоми ҳал кардани муодилаҳои нишондиҳандагии намуди $a^{f(x)} = a^{g(x)}$ (дар ин ҷо $a > 0$ ва $a \neq 1$) методи баробаркунии нишондиҳандаҳо васеъ истифода мешавад.

Аммо, мо дар тадқиқоти мазкур методи баробаркунии Маҳкамро, ҳангоми ҳал кардани системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якчандтағйирёбандадори ғайристандартӣ татбиқ мекунем.

Барои дар системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якчандтағйирёбандадори ғайристандартӣ амалисозии методи баробаркунии Маҳкам, аз ду муодилаҳои система яктои ифодаҳои доройи ҳалҳои дараҷаҳои баробар ва номаълумҳои якхелдоштаро интихоб кардан зарур аст.

Масалан, аз системаи муодилаҳои

$$\begin{cases} (2x^3 + 3) \cdot \sqrt{y-2} + (3x^2 + 8) \cdot \sqrt[3]{y+16} + (y-7) \cdot \sqrt[3]{y+53} = 88, \\ (3x^3 + 7) \cdot \sqrt{y+5} + (x^3 + 7) \cdot \sqrt[5]{y+21} + (x+8) \cdot \sqrt[6]{75-y} = 74 \end{cases}$$

ифодаҳои $\sqrt{y-2}$ ва $\sqrt{y+5}$ -ро интихоб кардан мумкин аст.

Баъд аз интихоб кардани ифодаҳои мувофиқ, онҳоро бо тағйирёбандаҳои нав ишора карда, аз онҳо системаи муодилаҳо тартиб дода, системаи муодилаҳои ҳосилшударо ҳал карда, қиматҳои номаълумҳои навро меёбем. Сипас, қиматҳои пайдошударо ба системаи муодилаҳои матлуб гузошта, дар он методҳои стандартӣ ҳалли системаи муодилаҳоро истифода бурда, қиматҳои дигари системаи муодилаҳоро меёбем.

Методи баробаркунии Маҳкам имкон медиҳад, ки бо истифодабарии дохилкунии тағйирёбандаҳои нав зина ба зина қиматҳои номаълумҳои системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якчандтағйирёбандадори ғайристандартӣ муайян карда шаванд.

Афзалиятҳои методи баробаркунии Маҳкам дар он аст, ки системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби ғайристандартиро ба системаи муодилаҳои содаи стандартӣ табдил дода, миқдори номаълумҳои система пай дар пай кам карда мешавад.

Методи баробаркунии Маҳкамро ҳамчун методи умумишуда (ё универсалий) дар ҳалли системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якчандтағйирёбандадори ғайристандартӣ истифода бурдан имконпазир аст. Масъалаи асосии амалисозии методи баробаркуни дар интихоби дурусти ифодаҳои ирратсионалии якхел номаълумдошта, аз ду муодилаҳои система мебошад.

Маълум аст, ки истифода бурдани методҳои стандартӣ дар системаи муодилаҳои ирратсионалии якчандтағйирёбандадори ғайристандартӣ на ҳамеша имкон медиҳад, ки алгоритми ҳалли он муайян карда шаванд. Бояд қайд кард, ки дар адабиёти илмӣ-методӣ ва таълимӣ омӯзиши ҳалли системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якчандтағйирёбандадори ғайристандартӣ ба таври кофӣ омӯхта нашудааст.

Намунаҳои гуногуни ҳалли системаи муодилаҳои ғайристандартӣ дар китобҳои [1; 12; 13; 28; 30; 32; 36] бе таҳлили муфассал ва тавсияҳои методӣ оварда шудаанд.

Барои амалан татбиқкунии методи баробаркунии Маҳкам дар ҳалли системаи муодилаҳои ғайристандартӣ, 141-то системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якчандтағйирёбандадори ғайристандартиро таҳия намудем. Ҳангоми таҳия кардани системаи

муодилаҳои ғайристандартӣ, ҳар яке аз онҳоро бо методи баробаркунии Маҳкам ҳал намуда, дурусти онҳоро санҷидем.

Системаи муодилаҳое, ки таҳия намудем, ҳалли онҳоро бо дигар тарзу методҳои мавҷуда ёфтан хеле мушкул буда, дар бисёр мавридҳо ёфтани алгоритми раванди ҳалли системаи муодилаҳои ирратсионалии ғайристандартӣ таҳия кардашуда, бо дигар тарзҳо ғайриимкон аст.

Ҳар як системаи муодилаҳои ирратсионалии ғайристандартӣ, ки муаллиф таҳия кардааст, вобаста аз намуд ва ҳалли худ асли (оригиналӣ) ва беназир аст.

Аз ин рӯ, дар мақолаи мазкур тарзи нави баробаркунии Маҳкамро дар ҳалли системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якчандтағйирёбандадори ғайристандартӣ дар маҷмуи ададҳои бутун бори аввал татбиқи менамоем.

Дар раванди ҳал кардани системаи муодилаҳои ирратсионалии ғайристандартӣ бо методи баробаркунии Маҳкам ба хонандагон тавсия дода мешавад, ки қадамҳои зеринро ба таври возеҳ ҷудо карда, онҳоро амалӣ созанд:

Қадами якум: Шиносой ба шартӣ масъала;

Қадами дуюм: Ёфтани маҷмуи қиматҳои раво (СҚР);

Қадами сеюм: Тартиб додани нақшаи ҳал;

Қадами чорум: Табдили масъала (иваз намудани ҷойи ҷамъшавандаҳо);

Қадами панҷум: Аз ду муодилаҳои система яктогӣ интихоб кардани решҳои тағйирёбандаҳои намуди якхела дошта;

Қадами шашум: Ба қисмҳо ҷудокунии шартӣ масъала;

Қадами ҳафтум: Дохил намудани тағйирёбандаи нав (ду, чор, шаш, ...);

Қадами ҳаштум: Ба зерӣ реша дохил намудан ва аз реша баровардани баъзе ададҳо;

Қадами нуҳум: Тартиб додани системаи муодилаҳо бо тағйирёбандаҳои нав;

Қадами даҳум: Ҳал кардани системаи муодилаҳои нав;

Қадами ёздаҳум: Муайян кардани решҳои баробар дар системаи муодилаҳо;

Қадами дувоздаҳум: Гузоштани қиматҳои ёфтшуда ба системаи муодилаҳои додашуда;

Қадами сенздаҳум: Ҳал намудани системаи муодилаҳои тартибдодашуда (агар системаи муодилаҳои додашуда ду тағйирёбанда дошта бошад);

Қадами чордаҳум: Ҳал намудани системаи муодилаҳои ҳосилшуда;

Қадами понздаҳум: Гузариш ба тағйирёбандаи ибтидоӣ (баръакс);

Қадами шонздаҳум: Агар системаи муодилаҳои ирратсионалӣ тағйирёбандаҳои бисёр дошта бошад, қадамҳои 4-15 такрор мешаванд;

Қадами ҳабдаҳум: Иҷро кардани гузориши баръакс ва ёфтани қиматҳои тағйирёбанда аз шартӣ масъала;

Қадами ҳаждаҳум: Гузаронидани санҷиш;

Қадами нуздаҳум: Навиштани ҷавоб.

В.М.Финкельштейн дар китоби “Чӣ бояд кард, вақте ки шумо масъаларо ҳал карда наметавонед” [33, с. 23] барои ҳал кардани масъалаҳои душвор 21 қадам тавсия пешниҳод кардааст, ки шаштои онро ҳангоми татбиқи кардани методи баробаркунии истифода бурдан мумкин аст. Ба мисли «Дар аввал танҳо як қисми шартро истифода баред ва боқимондари муваққатан сарфи назар кунед», «Дохил кардани тағйирёбандаҳои нав», «Масъаларо ба қисмҳо тақсим карда, онҳоро алоҳида ҳал кунед», «Методи интихоби мукамалро истифода бурда, ҳамаи ҳолатҳои имконпазирро санҷед», «Тағйир додани масъала» ва «Нақшаи ҳал ва рӯйхати муҳтасари амалҳо, ки бо иҷрои онҳо як ба як натиҷаи ниҳоӣ ба даст овардан мумкин аст тартиб диҳед».

Бинобар ин ҳангоми ҳал кардани системаи муодилаҳои ирратсионалии ғайристандартӣ мо низ як қисми шартӣ системаи муодилаҳоро истифода бурда, қисмҳои боқимондаи онро сарфи назар кардем.

Мақсади асосии ҳал кардани системаи муодилаҳои ғайристандартӣ бо методи баробаркунии Маҳкам аз он иборат аст, ки зина ба зина тағйирёбандаҳои системаро кам карда, ба системаи муодилаҳои стандартӣ табдил дода мешавад. Масалан, агар системаи муодилаҳои ирратсионалӣ иборат аз суммаи 5-то ифодаи решаи тағйирёбандадошта бошад, дар он 4 бор методи баробаркунии Маҳкам татбиқи карда мешавад. Ҳангоми ҳар як бор истифода намудани методи баробаркунии Маҳкам дар ҳалли системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якчандтағйирёбандадори ғайристандартӣ узвҳои системаи муодилаҳо яктогӣ кам шудан мегиранд.

Азбаски ҳар як системаи муодилаҳои ирратсионалии ғайристандартӣ намуди махсуси худро дорад, бинобар ин барои ҳал кардани онҳо формула ва қоидаҳои умумӣ вучуд надоранд. Аз ин рӯ, ҳангоми ҳал кардани системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби ғайристандартӣ бояд барои ҳар як намуди онҳо тарзи ҳал ва алгоритми ҳалли онро интихоб намудан зарур аст. Аввал хонанда ҳал кардани системаи муодилаҳои ғайристандартӣ одиро ёд гирифта, баъд ба ҷустуҷӯи ҳалли системаи муодилаҳои ирратсионалии ғайристандартӣ

мураккабтар кӯшиш менамояд. Бинобар ин барои ҳал кардани системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якчандтағйирёбандадори ғайристандартӣ интихоби алгоритми ҳал ҳатмӣ мебошад.

Ҳангоми таҳияи мақолаи мазкур барои муқоиса ва асосноккунии методи пешниҳодшуда, зиёда 200 китобу дастурҳоро таҳлил кардем, вале фақат баъзе номгӯи онҳоро пешниҳод мекунем: Азаров А.И. ва диг., Басова Л.А. ва диг., Бартенев Ф. А.; Березин В. Н. ва диг., Василевский А. Б., Галицкий М. Л. ва диг., Галкин Е.В., Гальперин Г. А., Толпыго А.К.; Горбачев Н.В., Дорофеев Г.В. ва диг., Иванов О.А., Левитас Г.Л.; Литвиненко В.Н., Мордкович А.Г., Маҳкам М., Лукьянова Г.С., Новиков А.И., Михайловский В.И. ва диг., Петраков И. С., Петров К., Пржевальский Е.М., Райхмист Р.Б., Садовничий Ю.В., Сагитов Р.В., Шершнев В.Г., Сканава М.И., Сивашинский И. Х., Смышляев В. К., Супрун В.И., Пойа Д., Титаренко О.М., Туманов С. И., Фалин Г.И., Фалин А.И., Финкельштейн, В.М.; Фридман Л.М., Турецкий Е.Н., Шарыгин И. Ф.; Шахмейстер А.Х. ва ғайра [1-36].

Таҳлили китобҳои зикршуда нишон доданд, ки методи дар ин мақола пешниҳод шуда, дар ягон адабиёти овардашуда ва дар дигар китобу дастурҳо дучор наомаданд.

Ҳал кардани системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якчандтағйирёбандадори ғайристандартӣ кори хеле заҳматталаб буда, намуди махсуси тафаккур, матонат, ирода, пурсабру таҳмулро талаб мекунанд, ки аз ғоя ва маънои дарки чизе илҳом гирифта шудааст. Барои ҳал кардани системаи муодилаҳои ғайристандартӣ, мантиқ, заковат ва зехн зарур аст, чунки онҳо тафаккури ғайристандартиро инкишоф медиҳанд.

Аксар вақт системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якчандтағйирёбандадори ғайристандартӣ, ки дар озмунҳо ва олимпиадаҳо воমেҳуранд, имконият медиҳанд, ки натиҷаҳо ва қобилиятҳои ҳар як иштирокчи объективона арзёбӣ карда шаванд. Ин масъалаҳо бояд ҳамчун супоришҳои инфиродӣ барои он хонандагон, ки қисми зиёди кори мустақилонаро дар дарсҳои математика фаъолона ва ба осонӣ иҷро мекунанд, ё онҳое, ки меҳонад қувваи худро мустақилона арзёбӣ кунанд, самаранок истифода баранд. Зимни ҳал кардани чунин системаи муодилаҳои ғайристандартӣ, хонандагон рушди зехнӣ ва омодагиро ба фаъолияти ҷустуҷӯӣ ва эҷодию амалӣ қадам мегузоранд.

Дар натиҷаи омӯхтан ва таҳлил намудани китобҳои дарсӣ, методӣ ва маҷмуи масъалаҳо фақат 7-то системаи муодилаҳои ғайристандартиро аз китобҳои Азаров А.И. ва диг. “Системы алгебраических уравнений. Текстовые задачи.” (1-то бо ҳал) [1], Литвиненко В.Н. ва Мордкович А.Г. “Практикум по элементарной математике: Алгебра, тригонометрия.” (1-то, бе ҳал) [13], Супрун В.П. “Математика для старшеклассников. Нестандартные методы решения задач.” (3-то, бо ҳал) [28], Титаренко О.М. “5770 задач з математики відповідями.” (1-то, бе ҳал) [30], Лейбсон К.Л. «Сборник практических заданий по математике» (1-то, бе ҳал) [12], Фалин Г.И., Фалин А.И. “Алгебра на вступительных экзаменах по математике в МГУ.” (1-то, бе ҳал) [32], Шахмейстер А.Х. “Системы уравнений.” (1-то) [36] пайдо намуда, муайян намудем ки ҳамаи онҳо фақат бо тарзи баҳодиҳӣ ҳал карда шудаанд.

Акнун ҳар як системаи муодилаҳои ошкоршударо бо ду-се тарзӣ ҳал карда, раванди алгоритми ҳалли онро тавассути методи нави баробаркунии Маҳкам муқоиса мекунем.

Масъалаи 1. Системаи муодилаҳоро ҳал мекунем [1; 12; 28]:
$$\begin{cases} \sqrt{x} + \sqrt{y+1} = 1, \\ \sqrt{x+1} + \sqrt{y} = 1. \end{cases} \quad (1)$$

Ҳал. Системаи муодилаҳои овардашуда дар китобҳои [1, №34, с.103], [28, №168, с.106] (бо ҳал) ва [13, №715, с.114] (бе ҳал) оварда шудааст, ки онро бо тарзҳои гуногун ҳал мекунем.

Тарзи якум. Методи баробаркунии Маҳкам. СҚР:
$$\begin{cases} x \geq 0, \\ x+1 \geq 0, \\ y \geq 0, \\ y+1 \geq 0; \end{cases} \quad \begin{cases} x \geq 0, \\ x \geq -1, \\ y \geq 0, \\ y \geq -1; \end{cases} \quad \begin{cases} x \geq 0, \\ y \geq 0. \end{cases}$$

Пас, СҚР-и системаи муодилаҳо $x \geq 0$ ва $y \geq 0$ мешавад. Дар муодилаҳои система тағйирёбандаҳои нав дохил намуда, онро ҳал мекунем:

$$\begin{cases} \sqrt{x} = a, \\ \sqrt{x+1} = b; \end{cases} \quad \begin{cases} x = a^2, \\ x+1 = b^2. \end{cases}$$

Аз муодилаи якум муодилаи дуюмро тарҳ мекунем: $a^2 - b^2 = -1. (2)$

Муодилаи ҳосилшударо бо тарзи “интиҳоб” (подбор) ҳал мекунем. Тарафи чап ва рост муодилаи (2)-ро ба ҳамзарбҳо ҷудо мекунем:

$$(a-b)(a+b) = -1 \cdot 1 = 1 \cdot (-1). (3)$$

Азбаски $a-b < a+b$ аст, бинобар ин аз муодилаи (3) фақат, якто системаи муодилаҳоро тартиб дода, онро ҳал мекунем:

$$\begin{cases} a-b = -1, \\ a+b = 1; \end{cases} \begin{cases} 2a = 0, \\ 2b = 2; \end{cases} \begin{cases} a = 0, \\ b = 1. \end{cases}$$

Акнун ба тағйирёбандаи ибтидоӣ бармегардем: $\begin{cases} \sqrt{x} = 0, \\ \sqrt{x+1} = 1; \end{cases} \begin{cases} x = 0, \\ x+1 = 1; \end{cases} \begin{cases} x = 0, \\ x = 0. \end{cases} \Rightarrow x = 0.$

Пас, системаи муодилаҳои додашуда фақат қимати $x = 0$ -ро қаноат менамояд. Акнун қимати $x = 0$ -ро ба системаи муодилаҳои матлуб гузошта, қимати y -ро муайян мекунем:

$$\begin{cases} \sqrt{0} + \sqrt{y+1} = 1, \\ \sqrt{0+1} + \sqrt{y} = 1; \end{cases} \begin{cases} \sqrt{y+1} = 1, \\ 1 + \sqrt{y} = 1; \end{cases} \begin{cases} \sqrt{y+1} = 1, \\ \sqrt{y} = 0; \end{cases} \begin{cases} y+1 = 1, \\ y = 0; \end{cases} \begin{cases} y = 0, \\ y = 0. \end{cases} \Rightarrow y = 0.$$

Пас, қимати $y = 0$ ҳалли системаи муодилаҳои матлуб мешавад. Ҳамин тариқ, системаи муодилаҳои додашуда, дорои ҳалли $x = 0$ ва $y = 0$ гардид. **Ҷавоб:** $(0; 0)$.

Тарзи дуюм. Системаи муодилаҳои (1)-ро ба намуди зерин менависем:

$$\begin{cases} \sqrt{y+1} = 1 - \sqrt{x}, \\ \sqrt{x+1} = 1 - \sqrt{y}. \end{cases}$$

Ҳар ду тарафи муодилаҳои системаро ба квадрат мебардорем:

$$\begin{cases} y+1 = 1 - 2\sqrt{x} + x, \\ x+1 = 1 - 2\sqrt{y} + y; \end{cases} \begin{cases} y-x = -2\sqrt{x}, \\ x-y = -2\sqrt{y}. \end{cases}$$

Муодилаҳои якум ва дуҷуми системаро ҷамъ мекунем:

$$y-x+x-y = -2\sqrt{x} - 2\sqrt{y} \text{ ё } -2\sqrt{x} - 2\sqrt{y} = 0 \text{ ё ки } \sqrt{x} + \sqrt{y} = 0.$$

Азбаски тарафи чапи муодилаи ҳосилшуда, ҳама вақт мусбат аст, ҳамон вақт он ба нол баробар мегардад, ки агар ҳар як ҷамъшаванда ба нол баробар шавад. Яъне, $\sqrt{x} = 0$ ё ки $\sqrt{y} = 0$. Аз муодилаҳои ҳосилшуда, $x = 0$ ва $y = 0$ -ро пайдо мекунем. **Ҷавоб:** $(0; 0)$.

Система муодилаҳои муоина карда шуда, дар китобҳои Супрун В.И. [28, №168, с.106] ва Азаров А.И. ва диг. [1, №34, с.103] бо методи баҳодиҳӣ оварда шудааст, ки ҳалли онро бетағйир пешниҳод мекунем:

Тарзи сеюм [1, №34, с.103; 28, №168, с.106] СҚР-и тағйирёбандаҳои x ва y дар системаи муодилаҳо $x \geq 0$ ва $y \geq 0$ аст.

Азбаски $y \geq 0$ аст, он гоҳ $y+1 \geq 1$ ва $\sqrt{y+1} \geq 1$ мешавад. Бо назардошти он ки $\sqrt{x} \geq 0$ аст, пас нобаробарии $\sqrt{x} + \sqrt{y+1} \geq 1$ -ро пайдо мекунем. Агар нобаробарии ҳосилшударо бо муодилаи якуми система муқоиса кунем, он гоҳ $\sqrt{x} = 0$ ва $\sqrt{y+1} = 0$ мешавад. Аз ин ҷо бармеояд, ки $x_1 = 0$ ва $y_1 = 0$ аст. Қиматҳои $x_1 = 0$ ва $y_1 = 0$ -ро бевосита ба муодилаи дуҷуми система гузошта, боварӣ ҳосил мекунем, ки онҳо решаҳои системаи муодилаҳои матлуб мебошанд. **Ҷавоб:** $(0; 0)$.

Ду системаи муодилаҳои зерин, ки дар китоби Супрун В.И. [28, №№161-162, с.102-103] бо ҳалаш оварда шудааст, онро низ бо ду тарз ҳал менамоем:

Масъалаи 2. Системаи муодилаҳои зеринро ҳал мекунем: $\begin{cases} 3 - (y+1)^2 = \sqrt{x-y}, \\ x+8y = \sqrt{x-y-9}. \end{cases}$

Ҳал. Тарзи якум [28, №162, с.103]. Аз муодилаи якуми система бармеояд, ки $\sqrt{x-y} = 3 - (y+1)^2 \leq 3$ ё ки $x-y \leq 9$ мешавад. Дар баробари ин аз муодилаи дуҷум $x-y-9 \geq 0$ ё $x-y \geq 9$ -ро пайдо мекунем. Аз ин рӯ, баробарии зерин ҷой дорад: $x-y = 9$.

Дар ин маврид системаи муодилаҳои матлуб ба намуди зерин доро шуда, решаҳои он

$$x_1 = 8 \text{ ва } y_1 = -1 \text{ мешавад: } \begin{cases} 3 - (y+1)^2 = 3, \\ x + 8y = 0, \\ x - y = 9. \end{cases}$$

Тарзи дуюм. Системаи муодилаҳои матлубро бо методи баробаркунии Маҳкам ҳал мекунем:

$$\begin{cases} \sqrt{x-y} = a, \\ \sqrt{x-y-9} = b; \end{cases} \text{ ё ки } \begin{cases} x-y = a^2, \\ x-y-9 = b^2. \end{cases}$$

Аз муодилаи (2) муодилаи (1)-ро кам мекунем: $b^2 - a^2 = -9$ (3)

Муодилаи ҳосилшударо бо тарзи “интиҳоб” (подбор) ҳал карда метавонем. Тарафи ростии муодилаи (3)-ро ба намуди зерин ба ҳамзарбҳо ҷудо мекунем:

$$(b-a)(b+a) = -1 \cdot 9 = 1 \cdot (-9) = -3 \cdot 3 = 3 \cdot (-3).$$

Шарти $b-a < b+a$ буданро ба инобат гирифта, аз муодилаи охири ду системаи муодилаҳо тартиб дода, онҳоро ҳал мекунем:

$$\text{а) } \begin{cases} b-a = -1, \\ b+a = 9; \end{cases} \begin{cases} 2b = 8 \\ 2a = 10; \end{cases} \begin{cases} b = 4, \\ a = 5. \end{cases} \quad \text{б) } \begin{cases} b-a = -3, \\ b+a = 3; \end{cases} \begin{cases} 2b = 0 \\ 2a = 6; \end{cases} \begin{cases} b = 0, \\ a = 3. \end{cases}$$

Акнун ба тағйирёбандаи ибтидоӣ баргашта, системаи муодилаҳоро ҳал мекунем:

$$\text{а) } \begin{cases} \sqrt{x-y} = 5, \\ \sqrt{x-y-9} = 4; \end{cases} \begin{cases} x-y = 25, \\ x-y-9 = 16; \end{cases} \begin{cases} x-y = 25, \\ x-y = 25. \end{cases} \Rightarrow x-y = 25.$$

Қимати ҳосилшударо ба системаи матлуб гузошта, онро ҳал мекунем:

$$\begin{cases} 3 - (y+1)^2 = \sqrt{25}, \\ x + 8y = \sqrt{25-9}; \end{cases} \begin{cases} 3 - (y+1)^2 = 5, \\ x + 8y = 4; \end{cases} \begin{cases} (y+1)^2 = -2 < 0, \\ x + 8y = 4. \end{cases}$$

Пас, системаи муодилаҳои а) дар маҷмуи ададҳои ҳақиқӣ ҳал нашоштааст.

$$\text{б) } \begin{cases} \sqrt{x-y} = 3, \\ \sqrt{x-y-9} = 0; \end{cases} \begin{cases} x-y = 9, \\ x-y-9 = 0; \end{cases} \begin{cases} x-y = 9, \\ x-y = 9. \end{cases} \Rightarrow x-y = 9.$$

Қимати ҳосилшударо ба системаи матлуб гузошта, онро ҳал мекунем:

$$\begin{cases} 3 - (y+1)^2 = \sqrt{9}, \\ x + 8y = \sqrt{9-9}; \end{cases} \begin{cases} 3 - (y+1)^2 = 3, \\ x + 8y = 0; \end{cases} \begin{cases} (y+1)^2 = 0, \\ x + 8y = 0; \end{cases} \begin{cases} y = -1, \\ x = 8. \end{cases} \quad \text{Ҷавоб: } (8; -1).$$

Ҳамин тарик, методи баробаркунии, дар системаи муодилаҳое, ки дар китоби Супрун В.И. оварда шудааст, татбиқшаванда аст.

Масъалаи 3. Системаи муодилаҳои зеринро низ аз китоби Супрун В.И. муоина мекунем:

$$\begin{cases} x^2 + 1 = 2\sqrt{yz}, \\ y^2 - 1 = 2xz\sqrt{1-4yz}. \end{cases}$$

Ҳал. Тарзи якум [28, №161, с.102]. Аз муодилаи якуми система нобаробарии зеринро ҳосил мекунем: $2\sqrt{yz} = x^2 + 1 \geq 1$ ё ки $4yz \geq 1$. Аз муодилаи дуюми система бармеояд, ки $1-4yz \geq 0$ ё ки $4yz \leq 1$ мешавад. Бо назардошти он, ки ҳар ду нобаробарӣ нисбат ба тағйирёбандаи yz мебошанд, пас ба ҳулосае меоем, ки $4yz = 1$ мешаванд.

Агар қимати пайдошудаи $yz = \frac{1}{4}$ -ро ба системаи муодилаҳо гузорем, он гоҳ $x = 0$ ва $y = \pm 1$ ҳосил мешавад. Азбаски $z = \frac{1}{4y}$ аст, он гоҳ се ҷуфт ададҳои $x_1 = 0$, $y_1 = 1$, $z_1 = \frac{1}{4}$ ва $x_2 = 0$, $y_2 = -1$, $z_2 = -\frac{1}{4}$ решаҳои системаи муодилаҳои матлуб шуда метавонанд.

Қиматҳои ёфташудаи тағйирёбандаҳои x , y ва z -ро ба муодилаҳои система гузошта, боварӣ ҳосил мекунем, ки онҳо воқеан решаҳои он мебошанд.

Тарзи дуюм. Методи баробаркунии Маҳкам. Аввал системаи муодилаҳоро табдил медиҳем:

$$\begin{cases} x^2 + 1 = \sqrt{4yz}, \\ y^2 - 1 = 2xz\sqrt{1-4yz}. \end{cases} (*)$$

Ифодаҳои решадоштаро, бо тағйирёбандаҳои нав ишора мекунем:

$$\begin{cases} \sqrt{4yz} = a > 0, \\ \sqrt{1-4yz} = b > 0 \end{cases} \text{ ё ки } \begin{cases} 4yz = a^2, \\ 1-4yz = b^2 \end{cases}$$

Муодилаҳои системаи ҳосилшударо ҷамъ мекунем: $a^2 + b^2 = 1$.

Муодилаи ҳосилгардида, ҳамон вақт ба нол баробар мешавад, ки агар шартҳои зерин иҷро шаванд:

$$\text{а) } \begin{cases} a^2 = 0, \\ b^2 = 1 \end{cases} \text{ ё ки } \begin{cases} a = 0, \\ b = 1, b > 0; \end{cases} \begin{cases} 4yz = 0, \\ 1-4yz = 1; \end{cases} \begin{cases} 4yz = 0, \\ 4yz = 0; \end{cases} \Rightarrow yz = 0.$$

Ҳангоми $yz = 0$ будан, муодилаи якуми система (*) ба $x^2 + 1 = 0$ шуда, он дар маҷмуи ададҳои ҳақиқӣ ҳал надорад.

$$\text{б) } \begin{cases} a^2 = 1, \\ b^2 = 0 \end{cases} \text{ ё ки } \begin{cases} a = 1, a > 0; \\ b = 0; \end{cases} \begin{cases} 4yz = 1, \\ 1-4yz = 0; \end{cases} \begin{cases} 4yz = 1, \\ 4yz = 1; \end{cases} \Rightarrow yz = \frac{1}{4}.$$

Ҳангоми $yz = \frac{1}{4}$ будан, системаи муодилаҳои (*) ба намуди зерин доро мешавад:

$$\begin{cases} x^2 + 1 = 1, \\ y^2 - 1 = 2xz \cdot 0; \end{cases} \begin{cases} x^2 = 0, \\ y^2 = 1; \end{cases} \begin{cases} x = 0, \\ y_{1,2} = \pm 1. \end{cases}$$

Пас, $z_{1,2} = \frac{1}{4y} = \pm \frac{1}{4}$ мешавад. **Ҷавоб:** $(0; 1; 0,25)$, $(0; -1; -0,25)$.

Акнун системаи муодилаҳоро аз китоби Шахмейстер А.Х. [36, с.139] бо ҳалаш муоина мекунем.

Масъалаи 4. Системаи муодилаҳои зеринро ҳал мекунем:
$$\begin{cases} \sqrt[3]{x} + \sqrt[3]{y} = 1, \\ \sqrt[3]{x-1} + \sqrt[3]{y+1} = 1. \end{cases} (1)$$

Ҳал. Тарзи якум. Ҳалли системаи муодилаҳои матлуб дар с.171-уми китоби Шахмейстер А.Х. [36, с.171] оварда шудааст: Аён аст, ки аз як тараф ҳалли он $(1; 0)$ аст ва аз тарафи дигар, исбот кардани ягона будани он хеле душвор аст. Муодилаҳои якум ва дуҷуми системаро ба намуди зерин табдил медиҳем:

$$\begin{cases} y = (1 - \sqrt[3]{x})^3, \\ y = (1 - \sqrt[3]{x-1})^3 - 1. \end{cases}$$

Азбаски тарафҳои чапи системаи муодилаҳо бо ҳам баробаранд, бинобар ин тарафҳои ростии онҳоро низ бо ҳам баробар намуда, муодилаи ҳосилшударо ҳал мекунем:

$$\begin{aligned} (1 - \sqrt[3]{x})^3 &= (1 - \sqrt[3]{x-1})^3 - 1 \Rightarrow 1 - 3\sqrt[3]{x} + 3\sqrt[3]{x^2} - x = 1 - 3\sqrt[3]{x-1} + 3\sqrt[3]{(x-1)^2} - x + 1 - 1; \\ -3\sqrt[3]{x} + 3\sqrt[3]{x^2} &= -3\sqrt[3]{x-1} + 3\sqrt[3]{(x-1)^2}; \sqrt[3]{(x-1)^2} - \sqrt[3]{x^2} - (\sqrt[3]{x-1} - \sqrt[3]{x}) = 0; \\ (\sqrt[3]{x-1} - \sqrt[3]{x})(\sqrt[3]{x-1} + \sqrt[3]{x}) &- (\sqrt[3]{x-1} - \sqrt[3]{x}) = 0; (\sqrt[3]{x-1} - \sqrt[3]{x})(\sqrt[3]{x-1} + \sqrt[3]{x} - 1) = 0. \end{aligned}$$

$$\begin{cases} \sqrt[3]{x-1} = \sqrt[3]{x}, \\ \sqrt[3]{x-1} + \sqrt[3]{x} - 1 = 0; \end{cases} \begin{cases} x-1 = x, \\ \sqrt[3]{x-1} = 1 - \sqrt[3]{x}; \end{cases} \begin{cases} -1 = 0, \emptyset, \\ (\sqrt[3]{x-1})^3 = (1 - \sqrt[3]{x})^3. \end{cases}$$

Аз ин ҷо: $x-1 = 1 - 3\sqrt[3]{x} + 3\sqrt[3]{x^2} - x$; $2(x-1) = 3\sqrt[3]{x}(\sqrt[3]{x}-1)$;

$$2((\sqrt[3]{x})^3 - 1) = 3\sqrt[3]{x}(\sqrt[3]{x}-1); 2(\sqrt[3]{x}-1)(\sqrt[3]{x^2} + \sqrt[3]{x} + 1) - 3\sqrt[3]{x}(\sqrt[3]{x}-1) = 0;$$

$$(\sqrt[3]{x}-1)(2\sqrt[3]{x^2}-\sqrt[3]{x}+2)=0; \begin{cases} \sqrt[3]{x}-1=0 \Rightarrow x=1, \\ 2\sqrt[3]{x^2}-\sqrt[3]{x}+2=0; D<0. \end{cases}$$

Қимати $x=1$ -ро ба системаи (1) гузошта, $y=0$ -ро пайдо мекунем. **Ҷавоб:** (1; 0).

Тарзи дуюм. Системаи муодилаи додашударо бо методи баробаркунии Маҳкам ҳал

мекунем:
$$\begin{cases} \sqrt[3]{x}=a, & \begin{cases} x=a^3, \\ \sqrt[3]{x}-1=b; \end{cases} \\ \sqrt[3]{x}-1=b; & \begin{cases} x-1=b^3. \end{cases} \end{cases}$$

Аз муодилаи дуюм муодилаи якумро тарҳ мекунем:

$$b^3 - a^3 = -1. (2)$$

Тарафҳои чап ва рости муодилаи (2)-ро ба намуди зерин ба ҳамзарбҳо ҷудо мекунем:

$$(b-a)(b^2+ab+a^2) = -1 \cdot 1. (3)$$

Азбаски $b-a < b^2+ab+a^2$ аст, бинобар ин аз муодилаи (3) фақат якто системаи муодилаҳо тартиб дода, онро ҳал мекунем:

$$\begin{cases} b-a=-1, & \begin{cases} b=a-1, \\ b^2+ab+a^2=1; \end{cases} & \begin{cases} b=a-1, \\ (a-1)^2+a(a-1)+a^2=1; \end{cases} & \begin{cases} b=a-1, \\ 3a^2-3a=0; \end{cases} & \begin{cases} b=a-1, \\ a(a-1)=0; \end{cases} \\ \begin{cases} b=a-1, \\ a=0, \\ a-1=0; \end{cases} & \begin{cases} a_1=0, \\ a_2=1; \end{cases} & \text{ё ки} & \begin{cases} b_1=-1, \\ b_2=0. \end{cases} \end{cases}$$

Акнун ба тағйирёбандаи ибтидоӣ бармегардем:

$$1) \begin{cases} x=a^3, \\ x-1=b^3; \end{cases} \begin{cases} x=0^3, \\ x-1=(-1)^3; \end{cases} \begin{cases} x=0, \\ x=0. \end{cases} \Rightarrow x_1=0; 2) \begin{cases} x=1^3, \\ x-1=0; \end{cases} \begin{cases} x=1, \\ x=1. \end{cases} \Rightarrow x_2=1.$$

Пас, $x_1=0$ ва $x_2=1$ гардид.

Акнун қиматҳои x -ро ба системаи муодилаҳои (1) гузошта, қиматҳои y -ро меёбем:

$$1) \text{ Ҳангоми } x_1=0 \text{ будан: } \begin{cases} \sqrt[3]{0}+\sqrt[3]{y}=1, \\ \sqrt[3]{0-1}+\sqrt[3]{y+1}=1; \end{cases} \begin{cases} \sqrt[3]{y}=1, \\ -1+\sqrt[3]{y+1}=1; \end{cases} \begin{cases} y=1, \\ \sqrt[3]{y+1}=2; \end{cases} \begin{cases} y=1, \\ y=7. \end{cases}$$

Пас, $1 \neq 7$ гардид. Бинобар ин $x_1=0$ ҳалли бегона мебошад.

$$2) \text{ Ҳангоми } x_2=1 \text{ будан: } \begin{cases} \sqrt[3]{1}+\sqrt[3]{y}=1, \\ \sqrt[3]{1-1}+\sqrt[3]{y+1}=1; \end{cases} \begin{cases} 1+\sqrt[3]{y}=1, \\ \sqrt[3]{y+1}=1; \end{cases} \begin{cases} \sqrt[3]{y}=0, \\ y+1=1; \end{cases} \begin{cases} y=0, \\ y=0 \end{cases} \Rightarrow y=0.$$

Ҳамин тавр, ҳангоми $x_2=1$ будан, $y=0$ гардид. **Ҷавоб:** (1; 0).

Масъалаи 5. Системаи муодилаҳои зеринро ҳал мекунем:
$$\begin{cases} \sqrt{x+7}-\sqrt{y-9}=2, \\ \sqrt{y+7}-\sqrt{x-9}=2. \end{cases}$$

Ҳал. Методи баробаркунии Маҳкам [30, №2425, с.95, бе ҳал]. Барои ҳал намудани системаи муодилаҳои додашуда онро ба намуди зерин менависем:

$$\begin{cases} \sqrt{x+7}-\sqrt{y-9}=2, \\ \sqrt{x-9}-\sqrt{y+7}=-2. \end{cases}$$

Дар системаи муодилаҳои ҳосилшуда, тағйирёбандаҳои нав дохил намуда, онро ҳал мекунем:

$$\begin{cases} \sqrt{x+7}=a, \\ \sqrt{x-9}=b; \end{cases} \text{ ё ки } \begin{cases} x+7=a^2, \\ x-9=b^2. \end{cases} (*)$$

Аз муодилаи дуюм, муодилаи якумро тарҳ мекунем: $b^2 - a^2 = -16 (1)$

Барои ҳал кардани муодилаи ҳосилшуда бо тарзи “интиҳоб” (подбор), тарафҳои чап ва рости муодилаи (1)-ро ба намуди зерин ба ҳамзарбҳо ҷудо мекунем:

$$(b-a)(b+a) = -1 \cdot 16 = 1 \cdot (-16) = -2 \cdot 8 = 2 \cdot (-8) = -4 \cdot 4 = 4 \cdot (-4).$$

Шарти $b - a < b + a$ буданро ба инобат гирифта, аз муодилаи охири фақат се системаи муодилаҳо тартиб дода, онҳоро ҳал мекунем:

$$\begin{aligned} \text{а) } & \begin{cases} b - a = -1, \\ b + a = 16; \end{cases} \begin{cases} 2b = 15 \\ 2a = 17; \end{cases} \begin{cases} b = 7,5 \notin \mathbb{Z}, \\ a = 8,5 \notin \mathbb{Z}. \end{cases} \quad \text{б) } \begin{cases} b - a = -2, \\ b + a = 8; \end{cases} \begin{cases} 2b = 6 \\ 2a = 10; \end{cases} \begin{cases} b_1 = 3, \\ a_1 = 5. \end{cases} \\ \text{в) } & \begin{cases} b - a = -4, \\ b + a = 4; \end{cases} \begin{cases} 2b = 0 \\ 2a = 8; \end{cases} \begin{cases} b_2 = 0, \\ a_2 = 4. \end{cases} \end{aligned}$$

Акнун қиматҳои a ва b -ро аз системаи муодилаҳои б) ва в) истифода бурда, қиматҳои x ва y -ро аз системаи муодилаҳои (*) меёбем.

$$1) \text{ Ҳангоми } a_1 = 5 \text{ ва } b_1 = 3 \text{ будан: } \begin{cases} x + 7 = 5^2, \\ x - 9 = 3^2; \end{cases} \begin{cases} x + 7 = 25, \\ x - 9 = 9; \end{cases} \begin{cases} x = 18, \\ x = 18. \end{cases} \Rightarrow x = 18.$$

Қимати ҳосилшударо ба системаи матлуб гузошта, онро ҳал мекунем:

$$\begin{cases} \sqrt{18+7} - \sqrt{y-9} = 2, \\ \sqrt{y+7} - \sqrt{18-9} = 2; \end{cases} \begin{cases} 5 - \sqrt{y-9} = 2, \\ \sqrt{y+7} - 3 = 2; \end{cases} \begin{cases} \sqrt{y-9} = 3, \\ \sqrt{y+7} = 5; \end{cases} \begin{cases} y - 9 = 9, \\ y + 7 = 25; \end{cases} \begin{cases} y = 18, \\ y = 18. \end{cases} \Rightarrow y = 18.$$

$$2) \text{ Ҳангоми } a_2 = 4 \text{ ва } b_2 = 0 \text{ будан: } \begin{cases} \sqrt{x+7} = 4, \\ \sqrt{x-9} = 0; \end{cases} \begin{cases} x + 7 = 16, \\ x - 9 = 0; \end{cases} \begin{cases} x = 9, \\ x = 9. \end{cases} \Rightarrow x = 9.$$

Акнун қимати $x = 9$ -ро ба системаи муодилаҳои матлуб мегузорем:

$$\begin{cases} \sqrt{9+7} - \sqrt{y-9} = 2, \\ \sqrt{y+7} - \sqrt{9-9} = 2; \end{cases} \begin{cases} 4 - \sqrt{y-9} = 2, \\ \sqrt{y+7} - 0 = 2; \end{cases} \begin{cases} \sqrt{y-9} = 2, \\ \sqrt{y+7} = 2; \end{cases} \begin{cases} y - 9 = 4, \\ y + 7 = 4; \end{cases} \begin{cases} y = 13, \\ y = -3 \end{cases} \Rightarrow 13 \neq -3.$$

Пас, $x = 9$ ҳалли системаи муодилаҳои матлуб шуда наметавонад. **Ҷавоб:** (18; 18).

Ҳамин тариқ, методи баробаркунии Маҳкам, дар системаи муодилаҳое, ки дар китоби Супрун В.И. оварда шудааст, татбиқшавандаанд.

Бо методи баробаркунии ҳалҳои бутуни системаи муодилаҳои иррационалии ғайристандартро муайян кардан имконпазир аст. Аммо, на ҳамеша, решаҳои ратсионалии касриро ёфта метавонем. Барои мисол аз китобҳои “Фалин Г.И., Фалин А.И. [32, №767, с.110] ва Лейбсон К.Л. [12, №610, с.44] системаи муодилаҳои зеринро муоина мекунем, ки ҳалли он дар китобҳо оварда нашудааст:

$$\text{Масъалаи 6. Системаи муодилаҳои зеринро ҳал мекунем: } \begin{cases} \sqrt{x} + \sqrt{y} = 3, \\ \sqrt{x+5} + \sqrt{y+3} = 5. \end{cases} \quad (1)$$

Ҳал. Тарзи якум. Методи баробаркунии Маҳкам. Аз ҳар як муодилаи система, яктогӣ ифодаҳои бо номаълумҳои якхелаи $\sqrt{x}$ ва $\sqrt{x+5}$ ё ки $\sqrt{y}$ ва $\sqrt{y+3}$ -ро ихтиёрӣ интихоб мекунем. Акнун ифодаҳои $\sqrt{y}$ ва $\sqrt{y+3}$ -ро бо тағйирёбандаи ёрирасон ишора мекунем:

$$\begin{cases} \sqrt{y} = a > 0, \\ \sqrt{y+3} = b > 0; \end{cases} \begin{cases} y = a^2, \\ y + 3 = b^2. \end{cases}$$

Аз муодилаи якум муодилаи дуюмро тарҳ карда, муодилаи ҳосилшударо дар маҷмуи ададҳои бутун ҳал мекунем:

$$a^2 - b^2 = -3; (a-b)(a+b) = -1 \cdot 3. (2)$$

Аз муодилаи (2) системаи муодилаҳо тартиб дода, онро ҳал мекунем:

$$\begin{cases} a - b = -1, \\ a + b = 3; \end{cases} \begin{cases} 2a = 2, \\ 2b = 4; \end{cases} \begin{cases} a = 1, \\ b = 2. \end{cases}$$

$$\text{Ба тағйирёбандаи ибтидоӣ бармегардем: } \begin{cases} y = a^2, \\ y + 3 = b^2; \end{cases} \begin{cases} y = 1^2, \\ y + 3 = 2^2; \end{cases} \begin{cases} y = 1, \\ y = 1 \end{cases} \Rightarrow y = 1.$$

Пас, қимати $y = 1$ гардид. Акнун қимати x -ро меёбем:

$$\begin{cases} \sqrt{x} + \sqrt{y} = 3, \\ \sqrt{x+5} + \sqrt{y+3} = 5; \end{cases} \begin{cases} \sqrt{x} + \sqrt{1} = 3, \\ \sqrt{x+5} + \sqrt{1+3} = 5; \end{cases} \begin{cases} \sqrt{x} = 2, \\ \sqrt{x+5} = 3; \end{cases} \begin{cases} x = 4, \\ x+5 = 9; \end{cases} \begin{cases} x = 4, \\ x = 4 \end{cases} \Rightarrow x = 4.$$

Ҳамин тавр, системаи муодилаҳои муоинашуда, дар маҷмуи ададҳои бутун ба ҳалҳои зерин соҳибгардид: $x = 4$ ва $y = 1$.

Тарзи дуюм. Методи ба квадратбардорӣ. Системаи муодилаҳои (1)-ро ба намуди зерин табдил дода, онро бо тарзи квадратбардорӣ ҳал мекунем:

$$\begin{cases} \sqrt{x} = 3 - \sqrt{y}, \\ \sqrt{x+5} = 5 - \sqrt{y+3}; \end{cases} \begin{cases} (\sqrt{x})^2 = (3 - \sqrt{y})^2, \\ (\sqrt{x+5})^2 = (5 - \sqrt{y+3})^2; \end{cases} \begin{cases} x = 9 - 6\sqrt{y} + y, \\ x+5 = 25 - 10\sqrt{y+3} + y+3. \end{cases}$$

Аз муодилаи дуюм, муодилаи якуми системаро тарҳ мекунем:

$$\begin{aligned} x+5-x &= 28-10\sqrt{y+3}+y-9+6\sqrt{y}-y; & 5\sqrt{y+3} &= 3\sqrt{y}+7; & (5\sqrt{y+3})^2 &= (3\sqrt{y}+7)^2; \\ 25(y+3) &= 9y+42\sqrt{y}+49; & 25y+75 &= 9y+42\sqrt{y}+49; & 8y-21\sqrt{y}+13 &= 0; \\ 8(\sqrt{y})^2 - 21\sqrt{y} + 13 &= 0. & (\sqrt{y})_{1,2} &= \frac{21 \pm 5}{16}. \end{aligned}$$

Аз ин ҷо $\sqrt{y} = 1$ ва $\sqrt{y} = \frac{13}{8}$ шуда, $y_1 = 1$ ва $y_2 = \frac{169}{64}$ мешавад.

Акнун қиматҳои x -ро муайян мекунем.

Ҳангоми $y_1 = 1$ будан, $(\sqrt{x})_1 = 3 - \sqrt{1} = 2$ ё ки $x_1 = 4$ шуда, ҳангоми $y_2 = \frac{169}{64}$ будан,

$$(\sqrt{x})_2 = 3 - \sqrt{\frac{169}{64}} = 3 - \frac{13}{8} = \frac{11}{8} \text{ ё ки } x_2 = \frac{121}{64} \text{ мешавад. Ҷавоб: } (4; 1), \left(\frac{121}{64}; \frac{169}{64}\right).$$

Аз ҷараёни ҳалли масъалаи 6 бармеояд, ки бо методи Маҳкам муайян намудани решаҳои касрии системаи муодилаҳои муоинашуда хело мушқил аст.

Акнун системаи муодилаҳои иррационалии якчандтағйирёбандадори ғайристандартиро муоина мекунем, ки онҳо ҳангоми омода кардани мақола таҳия карда шудаанд:

Масъалаи 7. Системаи муодилаҳои иррационалиро ҳал мекунем:

$$\begin{cases} x^2 + 7z = 79, \\ x + y + z + \sqrt{x^2 + z + 6} = 26, \\ 2x + 3y + 4z + \sqrt{x^2 + z + 17} = 76. \end{cases}$$

Ҳал. Системаи муодилаҳоро бо методи баробаркунии Маҳкам ҳал мекунем:

$$\begin{cases} \sqrt{x^2 + z + 6} = a, \\ \sqrt{x^2 + z + 17} = b. \end{cases}$$

Ҳар ду тарафи системаи ҳосилшударо ба квадрат мебардорем:

$$\begin{cases} x^2 + z + 6 = a^2, \\ x^2 + z + 17 = b^2. \end{cases} \quad (1)$$

Аз муодилаи дуюм, муодилаи якуми системаро тарҳ мекунем: $b^2 - a^2 = 11$.

Тарафҳои чап ва рости муодилаи ҳосилшударо ба ҳамзарбҳо ҷудо мекунем:

$$(b-a)(b+a) = 1 \cdot 11 = 11 \cdot 1$$

Шарти $b-a < b+a$ -ро ба инобат гирифта, аз муодилаи охири фақат якто системаи муодилаҳо зеринро тартиб дода, онро ҳал мекунем:

$$\begin{cases} b-a=1, \\ b+a=11; \end{cases} \begin{cases} 2b=12 \\ 2a=10; \end{cases} \begin{cases} b_1=6, \\ a_1=5. \end{cases} \quad (2)$$

Акнун ба тағйирёбандаи ибтидоӣ баргашта, системаи муодилаҳои (1)-ро ҳангоми $a = 5$ ва $b = 6$ будан ҳал мекунем.

Барои ёфтани қиматҳои x , y ва z системаи муодилаҳои матлубро чуноин табдил медиҳем:

Пас, $x=3$, $y=8$ ва $z=10$ мешавад.

Санчиш: Хангоми $x=3$, $y=8$ ва $z=10$ будан:

Пас, ҳалли системаи муодилаҳои матлуб $x=3$, $y=8$, $z=10$ мешаванд. **Ҷавоб:**

 $(3; 8; 10).$

Ҳамин тариқ, методи баробаркунии Маҳкам барои дилхоҳ системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якчандтағйирёбандадори ғайристандартӣ намудҳои зерин татбиқ мешаванд:

Азбаски ҳар як системаи муодилаҳои иррационалиҳои мураккаби бисёртағйирёбандан истандартӣ хусусиятҳои худро дорад, барои ҳал кардани онҳо формулаҳои умумӣ, ҳамаи стандартӣ ё қоидаҳои муқаррарӣ мавҷуд нестанд. Ҳамин тавр, аввал бояд ндагон системаҳои одии ғайристандартиро омӯхта, баъд ба ҳалли системаҳои мураккаби

ирратсионалии бисёртағйирёбандаи ғайристандартӣ оғоз кунанд. Аз ин рӯ, дар ҳалли чунин системаҳо интихоби алгоритми мувофиқи ҳал як зарурати ҳатмӣ ба шумор меравад.

Барои ҷамъбасти ин тадқиқот ҳулосаҳои зеринро баровардан мумкин аст:

1. Ҳал кардани системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якҷандтағйирёбандадори ғайристандартӣ барои хонандагон ҷолибанд. Ҳангоми ҳалли системаи муодилаҳои ирратсионалии ғайристандартӣ малакаҳои системаи муодилаҳо тартибдихӣ, тафаккури мантиқӣ, интихоби тарзи дурусти ҳалли онҳо инкишоф ёфта, қобилияти эҷодӣ ва ақлиро баланд мебардоранд.

2. Дар мақола барои ҳар як намуди системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якҷандтағйирёбандадори ғайристандартӣ роҳи мувофиқтарини ҳалли он пешниҳод карда шудааст.

Мақсади проблемаи пешбинишуда иҷро шуд. Маводди барраси шуда метавонад ҳамчун нишондоди методӣ барои омӯзгор мавриди кор бо хонандагон дар машғулиятҳои берун аз дарсӣ ва факултативӣ хизмат кунад.

Тадқиқот ба мо имкон дод, ки байни ҷузъҳои баррасишаванда чунон робитаҳои амиқ вучуд доранд, ки барои истифодаи методи баробаркунии Маҳкам мавриди ҳалли системаи муодилаҳои ирратсионалии ғайристандартӣ якҷандтағйирёбандадор дар маҷмуи тамоми самтҳои гуногуни баланд бардоштани фаъолияти маърифатӣ, ки ҳар як ҷузъи дониши мантиқии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ инъикос ёфтаанд, тавсия дода мешавад.

Натиҷаҳои муҳимтарин:

1. Методи баробаркунии Маҳкам имконияти ёфтани решҳои бутунро дар системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якҷандтағйирёбандадори ғайристандартӣ фароҳам меорад.

2. Бо истифодаи методи баробаркунии Маҳкам алгоритми ҳал кардани системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якҷандтағйирёбандадори ғайристандартӣ дар маҷмуи ададҳои бутун ошкор гардид, ки ин тасдиқоти назаррас дар илм методикаи таълими математика ба шумор меравад.

3. Системаи муодилаҳои муойна карда шуда, бори дигар тасдиқ намуд, ки методи баробаркунии Маҳкам, барои ёфтани решҳои бутуни системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якҷандтағйирёбандадори ғайристандартӣ татбиқшавандаанд.

4. Методи баробаркунии Маҳкамро хонандагон ва донишҷӯён дар курси математикаи мактабӣ, таҳсилоти миёнаи касбӣ ва олии касбӣ ва дар олимпиадаҳо истифода бурда метавонанд. Барои ҳал кардани ҳар як намуди системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якҷандтағйирёбандадори ғайристандартӣ, тарзҳои ҳал ва алгоритми ҳалли онҳоро ба воситаи системаи муодилаҳои таҳия карда шуда, баррасӣ намудем.

5. Аҳамияти ин метод барои тақмили ихтироҷкорӣ дар раванди таҳсилоти математика замина мегузорад.

Адабиёт

1. Азаров А.И., Барвенов С.А., Федосенко В.С., Шибит А.С. Системы алгебраических уравнений. Текстовые задачи. – Мн.: «ТетраСистемс», 1998. – 288 с.
2. Бартенев Ф. А. Нестандартные задачи по алгебре. – М.: Просвещение, 1976. – 95 с.
3. Басова Л. А., Шубин М. А., Эпштейн Л. А. Лекции и задачи по математике: Пособие для учителей. – М.: Просвещение, 1981. – 96 с.
4. Березин В. Н., Березина Л. Ю., Никольская И. Л. Сборник задач для факультативных и внеклассных занятий по математике: Книга для учителя. – М.: Просвещение, 1985. – 175 с.
5. Василевский А.Б. Обучение решению задач по математике: учебное пособие для пед. ин-тов по физ.-мат. спец. Минск: Вышэйшая школа, 1988. – 254 с.
6. Галицкий М. Л., Гольдман А. М Звавич Л. И. Сборник задач по алгебре для 8-9 классов: Учебное пособие для учащихся школ и классов с углубленным изучением математики. 2-е изд. М.: Просвещение, 1994. – 272 с.
7. Галкин Е.В. Нестандартные задачи по математике. Алгебра: Учеб. пособие для учащихся 7-11 кл. – Челябинск: «Взгляд», 2004. – 448 с.
8. Дорофеев Г.В. и др. Пособие по математике для поступающих в вузы. –М.: «Наука», 528 с.
9. Егоров В.К., Зайцев В.В., Кордемский Б.А. и др. Сборник конкурсных задач по математике для поступающих во втузы /Под ред. М. И. Сканави. 6-е изд. –М.: ООО «Издательский дом «ОНИКС» 21 век»: ООО «Издательство «Мир и Образование», 2004. – 608 с.
- 10.Иванов О.А. Практикум по элементарной математике: алгебро-аналитические методы: учеб. пособие. –М.: МЦНМО, 2001. 319 с.
- 11.Левитас Г.Л. Нестандартные задачи по математике в 7-11 классах. –М.: ИЛЕКСА, 2009. – 64 с.
- 12.Лейбсон К.Л. Сборник практических заданий по математике. Часть 2. 9 класс. –М.: МЦНМО, 2009. -184 с.

13. Литвиненко В.Н., Мордкович А.Г. Практикум по элементарной математике: Алгебра, тригонометрия. М.: «АВФ», 1995. -352 с.
14. Лукьянова Г.С., Новиков А.И. Рациональные и иррациональные уравнения и неравенства: Учебное пособие. /Под ред. А.И.Новикова. Рязань, 2004. –202 с.
15. Маҳкамов М. Об обучении решению уравнений высшей степенью методом дополнения. //Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ (Серияи 2. Педагогика ва психология, назария ва методикаи таълими фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ). №3 (3). Наирияи Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни. -Д.: 2020. С. 40-44.
16. Маҳкамов М., Раҷабов Т.Б., Каримзода Т. Мақоми олимпиадаҳои математикӣ дар ташаккули фаъолияти математикии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ. Паёми Донишгоҳи Миллии Тоҷикистон. 2025, № 5. С. 284-291.
17. Маҳкамов М. Методҳои ҳалли системаи муодилаҳо. Дастури методӣ барои хонандагон, донишҷӯён, омӯзгорон ва толибилмон. – Душанбе: Маориф, 2020. – 232 с.
18. Маҳкамов М., Аминов Н., Авезов Р. Масъалаҳои ғайристандартӣ. – Душанбе: Маориф, 2017. – 152 с.
19. Михайловский В.И., Тарасюк В.Е., Ченкал Е.А., Шунда Н.Н., Савич Е.Ф. Практикум по решению задач. Киев, “Вища школа”, 1978, -478 с. (На украинском языке).
20. Петраков И. С. Математические кружки в 8-10 классах. - М.: Просвещение, 1987. -223 с.
21. Петров К. Сборник задач по алгебре: Кн. для учителя. Пер. с болг. –М.: Просвещение, 1984. -208 с.
22. Пржевальский Е.М. Сборник алгебраических задач. Пособие для учителей. Часть 1. Задачи на преобразования выражений и уравнений. Издание второе. – М.: Учпедгиз, 1941. -332 с.
23. Райхмист Р.Б. Задачник по математике для учащихся средней школы и поступающих в вузы. –М.: Московский Лицей, 2007. -304 с.
24. Садовничий Ю.В. Алгебра. Конкурсные задачи с решениями: учебное пособие. – М.: Издательство “Экзамен”, 2007. - 445 с.
25. Сагитов Р.В., Шеринев В.Г. Сборник задач по математике. Для подготовительных курсов. Издание восьмое, исправленное и дополненное. – М.: Издательство «Менеджер», 2007. – 160 с.
26. Сивагинский И. Х. Теоремы и задачи по алгебре и элементарным функциям. - М.: Наука, 1971. 368 с.
27. Смышляев В. К. Практикум по решению задач школьной математики: Учебное пособие для студентов-заочников пятого курса физико-математических факультетов педагогических институтов. -М.: Просвещение, 1978. 96 с.
28. Супрун В.И. Математика для старшеклассников: нестандартные методы решения задач. Мн.: Аверсэв, 2009. 196 с.
29. Пойа Д. Как решать задачу. – М.: Либроком, 2010. – 208 с.
30. Титаренко О.М. 5770 задач з математики відповідями.-Харків: ТОРСІНГ ПЛЮС, 2007. - 336 с.
31. Туманов С. И. Поиски решения задачи. -М.: Просвещение, 1969. 280 с.
32. Фалин Г.И., Фалин А.И. Алгебра на вступительных экзаменах по математике в МГУ. –М.: БИНОМ. Лаборатория знаний, 2006. -367 с.
33. Финкельштейн В.М. Что делать, когда решить задачу не удастся. – М.: ИЛЕКСА, 2008. – 74 с.
34. Фридман Л.М., Турецкий Е.Н. Как научиться решать задачи: Кн. для учащихся старших классов средних школ. – М.: Просвещение, 1989. - 192 с.
35. Шарыгин И. Ф. Факультативный курс по математике. Решение задач: Учебное пособие для 10 класса средней школы. М.: Просвещение, 1989. 252 с.
36. Шахмистер А.Х. Системы уравнений. 3-е изд., исправленное и дополненное. –М.: Издательство МЦНМО: СПб.: «Петроглиф»: «Виктория плюс», 2008. - 184 с.

МЕТОДИ НАВИ БАРОБАРКУНИИ МАҲКАМ ДАР ҲАЛЛИ СИСТЕМАИ МУОДИЛАҲОИ ИРРАТСИОНАЛИИ ҒАЙРИСТАНДАРТӢ

Дар ин мақола таҳлили адабиёти илмию методӣ оид ба ҳалли системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якчандтағйирёбандадори ғайристандартӣ гузаронида шудааст. Бори аввал методи баробаркуни Маҳкам таҳия ва пешниҳод гардидааст, ки ба воситаи он ҳалли системаи муодилаҳои ирратсионалии якчандтағйирёбандадори ғайристандартӣ имконпазир мегардад. Дар ин тадқиқот роҳҳои истифода бурдани методи баробаркунии Маҳкам дар ҳалли системаи муодилаҳои ирратсионалии якчандтағйирёбандадори мураккаби ғайристандартӣ оварда шудааст. Татбиқи методи баробаркунии Маҳкам дар раванди ҳустуҷӯи алгоритми ҳалли масъалаҳои математикӣ ҳамчун рушди такмил додани таффақури эҷодии хонандагон хизмат карда метавонанд. Дар қараёни татбиқи методи баробаркунии Маҳкам дар ҳалли системаи муодилаҳои ирратсионалии мураккаби якчандтағйирёбандадори ғайристандартӣ як қатор натиҷаҳо ба даст оварда шуданд, ки ҳам барои рушди илми методикаи таълими математика ва ҳам барои такмили таҷрибаи омӯзгорони математика дар ташаккули донишҳои мантиқии хонандагон аҳамияти муайян доранд. Татбиқи методи

баробаркунии Маҳкам дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ, миёнаи касбӣ ва таҳсилоти олӣ, инчунин дар озмунҳо ва олимпиадаҳо барои рушди тафаккури эҷодии хонандагон истифода мешаванд.

Калидвожаҳо: баробаркунӣ, ғайристандартӣ, системаи муодилаҳои иррационалӣ, методи баробаркунии Маҳкам, алгоритм, қадамҳои ҳал, бисёртағйирёбанда, решаҳои бутун, хонандагон.

НОВЫЙ МЕТОД УРАВНИВАНИЯ МАХКАМА ДЛЯ РЕШЕНИЯ НЕСТАНДАРТНЫХ СИСТЕМ ИРРАЦИОНАЛЬНЫХ УРАВНЕНИЙ

В статье представлен анализ научной и методической литературы по методам решения сложных нестандартных многопеременных систем иррациональных уравнений. Впервые предложен метод уравнивания Махкама, позволяющий эффективно решать такие задачи. Описаны подходы к применению этого метода при работе с трудными нестандартными системами иррациональных уравнений. Использование метода уравнивания Махкама в разработке алгоритмов для математических задач способствует развитию творческого мышления у учащихся. В результате применения метода получены выводы, значимые для совершенствования методик преподавания математики и для повышения квалификации учителей в формировании логического мышления учеников. Метод уравнивания Махкама может применяться в общеобразовательных школах, средних профессиональных и высших учебных заведениях, а также на конкурсах и олимпиадах для стимулирования креативности обучающихся.

Ключевые слова: уравнивание, нестандартные системы, иррациональные уравнения, метод Махкама, алгоритм решения, этапы, многопеременные уравнения, целые корни, ученики.

A NEW MAHKAM EQUALIZATION METHOD FOR SOLVING NON-STANDARD SYSTEMS OF IRRATIONAL EQUATIONS

This article presents an analysis of scientific and methodological literature on methods for solving complex non-standard multivariable systems of irrational equations. The Mahkam equalization method is proposed for the first time, enabling effective resolution of such problems. Approaches to applying this method in handling challenging non-standard systems of irrational equations are described. Employing the Mahkam equalization method in developing algorithms for mathematical tasks fosters the development of creative thinking among students. The application of the method yields conclusions significant for advancing mathematics teaching methodologies and for enhancing teachers' expertise in cultivating logical thinking in pupils. The Mahkam equalization method can be implemented in general secondary schools, secondary vocational institutions, and higher education establishments, as well as in competitions and olympiads, to stimulate learners' creativity.

Keywords: equalization, non-standard systems, irrational equations, Mahkam method, solution algorithm, stages, multivariable equations, integer roots, students.

Дар бораи муаллиф

Маҳкамов Мамадҷон

Номзади илмҳои педагогӣ, профессори

кафедраи методикаи таълими математика

Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон

ба номи С. Айни

734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,

х. Рӯдакӣ, 121

E-mail: mahkamov_m51@mail.ru

About the author

Mahkamov Mamadjon

Candidate of Pedagogical Sciences, Professor

of the Department of Methods of Teaching

Mathematics

Tajik State Pedagogical University named

after S. Ayni

734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,

Rudaki Ave., 121

E-mail: mahkamov_m51@mail.ru

Об авторе

Маҳкамов Мамадҷон

Кандидат педагогических наук, профессор

кафедры методики преподавания

математики

Таджикский государственный

педагогический университет имени С. Айни

734003, Республика Таджикистан,

г. Душанбе, пр. Рудаки, 121

E-mail: mahkamov_m51@mail.ru

ОМЎЗИШИ МАФҲУМИ БУРРИШИ ТИЛЛОЙ ДАР ФАННИ НАЗАРИЯИ АДАДҲО

Қамариддинзода З. Н.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Сарсухан. Дар ин мақола мафҳуми бурриши тиллоӣ ва истифодабари ин мафҳум дар фанни алгебра ва назарияи ададҳо баён карда шудааст. Аксар вақт мегӯянд, ки математика зебоии худро дорад, аммо дар миёнаҳои асри V пеш аз мелод ӯ ҳатто хеле пештар маълум шуд, ки дар дохили ҳуди зебогӣ, математика бештар ба чашм мерасад. Яке аз ин хел зебоиҳои математикӣ ин мафҳуми бурриши тиллоӣ мебошад. Бурриши тиллоӣ дар зебоиҳои санъат, зебоиҳои иншиотҳои маъмурии таърихӣ ва дар дигар ҷабҳаҳои ҳаёт намоён мешавад.

Акнун бо мафҳуми бурриши тиллоӣ шинос мешавем. Бурриши тиллоӣ – ин ададест, ки дар математика номҳои гуногун дорад. Онро бурриши тиллоӣ, муносибати заррин, таносуби илоҳӣ, тақсими гармоникӣ, тақсим бо нисбати канорӣ ва миёна номида, баъзан сода карда – бо ҳарфи юнонӣ “фи”(φ) ҳам ишорат мекунанд [1; 2]. Ин рақам таносуберо ифода мекунад, ки ҳангоми тақсим кардани чизе ба ду қисми нобаробар ба вучуд меояд. Аксар вақт муносибати тиллоиро ҳангоми π овардан ба санъат ӯ ба меъморихои таърихӣ дидан мумкин аст [9, с. 174-215].

Расми 1. Бинои Парфенон бо сутунҳои калон, ки бо тарҳи бениҳоят симметрӣ аз ҷониби ҳайкалтароши юнонӣ Фидия дар асри V п.а.м. сохта шудааст

Адади “фи” (φ) ба шарофати меъмор ва ҳайкалтароши юнонӣ Фидия номи худро гирифтааст, ки ба гуфтаи баъзе муҳаққиқон, ин муносибати тиллоиро, ки барои ороиши машхуртарин офаридаи худ (Рас. 1) — Parfenon, ки соли 440 пеш аз мелод сохта шудааст ва то ҳозир вучуд дорад, ифода менамояд [8, с. 467].

Қадимтарин тавсифи муносибати тиллоӣ, ки то имрӯз боқӣ мондааст, ин аз ҷониби Евклид тақрибан дар соли 300 пеш аз мелод баён карда шудааст. Евклид ин мафҳумро дар асари машҳури худ «Ибтидо» оварда буд.

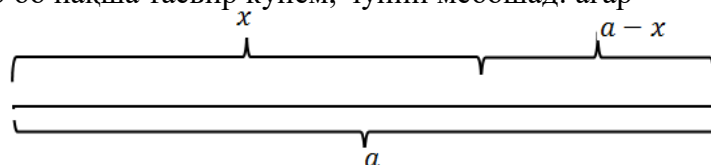
Акнун таърифи бурриши тиллоиро меорем.

Бурриши тиллоӣ – ин бурришест, ки порчаро ба ду қисм ҷунон тақсим мекунад, ки нисбати дарозии порча ба қисми калонаш ба нисбати қисми калонаш ба хурдаш мутаносиби миёна мебошад.

Бо ибораи дигар гуфтан ҷоиз аст, ки бурриши тиллоӣ — ин буррише мебошад, ки порчаро ба ду қисм тақсим мекунад, ба гунае, ки нисбати дарозии умумии порча (ки ба қисмҳои калон ва хурд тақсим мешавад) ба қисми калони порча, ба нисбати қисми калони порча ба қисми хурдаш, мутаносиби миёна мебошад.

Яъне, нисбати порчаи пурра ба қисми калон, ҳамон гуна баробар аст, ки нисбати қисми калон ба қисми хурд.

Агар ин гуфтаҳо ро бо нақша тасвир кунем, чунин мебошад: агар

бошад, он гоҳ мутаносиби

$$\frac{a}{x} = \frac{x}{a-x} \quad (1)$$

ҷой дорад.

Акнун савол ба миён меояд, ки агар порча бо дарозии a додашуда бошад, порчаи x —ро чӣ хел ёфтан мумкин аст?

Дар адабиёти [8, с.467] ва дар дигар адабиётҳо [3; 4; 5; 6; 7] исбот карда шудааст, ки порчаи x —ро аз муодилаи квадратии

$$x^2 + ax - a^2 = 0$$

ёфтан мумкин аст. Ин муодилаи квадратиро ҳал намуда меёбем:

$$x_{1,2} = \frac{-a \pm \sqrt{a^2 + 4a^2}}{2} = \frac{-a \pm a\sqrt{5}}{2} = \frac{a}{2} \cdot (-1 \pm \sqrt{5}).$$

Азбаски x адади мусбат аст, пас

$$x = \frac{a}{2} \cdot (-1 + \sqrt{5}) \approx 0,618a.$$

Он гоҳ, маълум мешавад, ки агар порчаи a —ро бо $x \approx 0,618a$ ба ду қисм тақсим кунем, бурриши тиллоӣ ҳосил мешавад.

Масалан, $a = 10$ бошад, он гоҳ $x \approx 0,618 \cdot 10 = 6,18$.

Дар ҳақиқат, ҳангоми $a = 10$ ва $x \approx 0,618 \cdot 10 = 6,18$ будан, мутаносиби (1) иҷро мешавад:

$$\frac{10}{6,18} = \frac{6,18}{10-6,18} \rightarrow \frac{10}{6,18} = \frac{6,18}{3,82} \rightarrow 1,618 \approx 1,617.$$

Роҳҳои зиёде барои ба таври математикӣ ифода кардани муносибати тиллоӣ вучуд доранд ва ҳамаи ин усулҳо сода, дақиқ ва хусусияти ҷалбкунандаи ҳосил худро доранд. Евклид онро ҳамчун «бурриш дар нисбати канорӣ ва миёна» тавсиф кардааст. Ба забони математикӣ бурриши тиллоиро боз бо чунин шакл ифода кардан мумкин аст: агар бурриши тиллоӣ ба x баробар бошад, он гоҳ муодилаи квадратии зерин ҷой дорад: $x^2 - x - 1 = 0$. Ё ин ки, барои x мутаносиби зерин

$$\frac{x}{1} = \frac{1}{x-1}$$

ҷой дорад.

Акнун, вобастагии мутаносиби (1) — ро бо касрҳои занҷирӣ (касрҳои бефосила) ва бо ададҳои Фибоначчи дида мебароем [8; 9; 10]. Барои ин (1) — ро чунин табдил медиҳем:

$$\frac{a}{x} = \frac{x}{a-x}; a(a-x) = x^2; a^2 - ax = x^2; x^2 + ax = a^2; \left(\frac{x}{a}\right)^2 + \frac{x}{a} = 1;$$

$$\frac{x}{a} \left(1 + \frac{x}{a}\right) = 1; \frac{x}{a} = \left(\frac{1}{1 + \frac{x}{a}}\right). \quad (2)$$

Аз ин ҷо

$$x = \frac{a}{1 + \frac{x}{a}} = a \cdot \frac{1}{1 + \frac{x}{a}}.$$

Дар ифодаи охири, пайдарпаии (2) — ро истифода бурда, касрҳои занҷирии зеринро ҳосил мекунем:

$$x = a \cdot \frac{1}{1 + \frac{x}{a}} = a \cdot \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{x}{a}}} = a \cdot \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{x}{a}}}} =$$

$$= a \cdot \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{x}{1 + \frac{a}{1 + \dots}}}}} = a \cdot \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \dots}}}}.$$

Аз ин чо маълум мегардад, ки x – бурриши тиллоӣ дар намуди касрҳои занҷирӣ бо баробарии

$$x = a \cdot \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \dots}}}}$$

муайян карда мешудааст [8, с. 51].

Акнун касрҳои муносиби касри занҷирии

$$\frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \dots}}}}$$

–ро ҳисоб мекунем.

$$\frac{1}{1} = 1; \frac{1}{1 + \frac{1}{1}} = \frac{1}{2}; \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1}}} = \frac{1}{1 + \frac{1}{2}} = \frac{2}{3};$$

$$\frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1}}}} = \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{2}}} = \frac{1}{1 + \frac{2}{3}} = \frac{3}{5};$$

$$\begin{aligned} \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1}}}}} &= \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{1}{2}}}} = \\ &= \frac{1}{1 + \frac{1}{1 + \frac{2}{3}}} = \frac{1}{1 + \frac{3}{5}} = \frac{5}{8}; \dots \dots \dots \end{aligned}$$

Ҳамин тавр касрҳои муносиби зеринро ҳосил мекунем:

$$\frac{1}{1}; \frac{1}{2}; \frac{2}{3}; \frac{3}{5}; \frac{5}{8}; \frac{8}{13}; \frac{13}{21}; \dots \text{ ва ҳоказо.}$$

Дар ин чо ададҳои $1; 2; 3; 5; 8; 13; 21; \dots$ – ададҳои Фибоначчи ро ташкил медиҳанд [11, с.225-228].

Акнун як мисолеро дида мебароем, ки ҳалли он ба бурриши тиллоӣ, яъне ба адади

$$\frac{1 + \sqrt{5}}{2}$$

баробар мебошад.

Мисол. Барои $\forall n \in N$ муодилаи $[x[nx]] = [nx] + (n - 1)$ –ро ҳал кунед, яъне x –ро ёбед, ки дар ин чо $[x]$ – қисми бутуни адади ҳақиқии x буда, ба калонтарин адади бутуни аз x калон набуда баробар аст.

Ҳал. 1) Агар дар муодилаи додашуда $x = 0$ бошад, он гоҳ аз муодилаи додашуда баробарии $0 = n - 1$ –ро пайдо мекунем ва аз ин чо $n = 1$ аст. Акнун ҳолати $n = 1$ –ро дида мебароем. Ҳангоми $n = 1$ будан, аз муодилаи додашуда пайдо мекунем: $[x[x]] = [x]$. Агар дар ин муодила $x < 0$ бошад, он гоҳ аз рӯи таърифи қисми бутуни адад $[x] \leq -1$ мешавад. Аз $x < 0$ ва $[x] \leq -1$ нобаробарии $x[x] > 0$ –ро пайдо мекунем. Он гоҳ, қисми бутуни адади

$x[x]$ ҳам мусбат мебошад, яъне $[x[x]] \geq 0$. Пас, дар муодилаи пайдо шуда $x < 0$ фарз карда ба зиддият дучор шудем, яъне дар муодилаи $[x[x]] = [x]$, тарафи чапаш ≥ 0 ва тарафи росташ $[x] \leq -1$. Аз ин мулоҳизаҳо бармеояд, ки дар муодилаи додашуда ки $x \neq 0$ ва $x > 0$ мебошад.

2) Бигузор x – ҳалли муодилаи додашуда бошад. Аз хосияти қисми бутуни адад, нобаробарии $x - 1 < [x] \leq x$ чой дорад. Аз ин хосият истифода бурда меёбем:

$$nx - 1 < [nx] \leq nx. \quad (3)$$

Он гоҳ, барои тарафи рости муодилаи додашуда нобаробарии

$$nx - 1 + (n - 1) < [nx] + (n - 1) \leq nx + (n - 1) \quad (4)$$

дуруст мебошад. Тарафи чапи муодилаи додашуда $[x[nx]]$ – ро аз (3) истифода бурда, чунин навиштан мумкин аст:

$$[x[nx]] \leq x[nx] \leq x \cdot (nx) = nx^2. \quad (5)$$

Боз аз (3) истифода бурда, барои ифодаи $[x[nx]]$ нобаробариҳои зеринро пайдо мекунем:

$$[x(nx - 1)] < [x[nx]]$$

ва

$$x(nx - 1) - 1 < [x(nx - 1)].$$

Аз ин ду нобаробариҳои охири ҳосил мекунем:

$$nx^2 - x - 1 < [x[nx]]. \quad (6)$$

Аз (5) ва (6) нобаробарии зеринро ҳосил мекунем:

$$nx^2 - x - 1 < [x[nx]] \leq nx^2. \quad (7)$$

Ҳамин тавр аз (7), муодилаи додашуда ва (4) нобаробарии зеринро ҳосил мекунем:

$$nx^2 - x - 1 < [x[nx]] = [nx] + (n - 1) \leq nx + (n - 1).$$

Аз ин ҷо нобаробарии

$$nx^2 - x - 1 < nx + n - 1 \quad (8)$$

ва аз (4) нобаробарии

$$nx - 1 + (n - 1) < [nx] + (n - 1) = [x[nx]] < nx^2$$

ё ки нобаробарии

$$nx + n - 2 < nx^2 \quad (9)$$

– ро пайдо мекунем. Аз нобаробариҳои (8) ва (9) системаи зеринро тартиб медиҳем:

$$\begin{cases} nx^2 - x - 1 < nx + n - 1, \\ nx + n - 2 < nx^2 \end{cases}$$

ё ки

$$\begin{cases} nx^2 - nx - n - x < 0, \\ nx^2 - nx - n + 2 > 0. \end{cases}$$

Ҳар ду нобаробарии системаи охириро ба n тақсим намуда, ҳосил мекунем:

$$\begin{cases} x^2 - x - 1 < \frac{x}{n}, \\ x^2 - x - 1 > -\frac{2}{n}. \end{cases}$$

Азбаски $n \in N$ ва $x \neq 0$, $x > 0$ аст, нобаробариҳои системаи охириро дар намуди зерин навиштан мумкин аст:

$$\begin{cases} x^2 - x - 1 \leq 0 < \frac{x}{n}, \\ x^2 - x - 1 \geq 0 > -\frac{2}{n}. \end{cases}$$

Он гоҳ, аз нобаробариҳои

$$x^2 - x - 1 \leq 0$$

ва

$$x^2 - x - 1 \geq 0$$

бармеояд, ки $x^2 - x - 1 = 0$ мебошад. Ҳалли ин муодила бошад, бурриши тиллоии $x = \frac{1+\sqrt{5}}{2}$ – ро медиҳад.

Хулоса. Мақолаи мазкур ба таҳлили мафҳуми бурриши тиллоӣ ва аҳамияти он дар фанни назарияи ададҳо ва алгебра бахшида шудааст. Бурриши тиллоӣ, ки бо номҳои гуногун

аз қабилӣ “муносибати заррин”, “таносуби илоҳӣ”, “таксимои гармоникӣ” ва “таксим бо нисбати канорӣ ва миёна” маъруф аст, як муносибатест, ки порчаро ба ду қисм таксим мекунад ва дар он нисбати дарозии порча ба қисми калонаш, нисбати қисми калонаш ба хурдаш мутаносиби миёна мебошад. Ба ин бурриш дар математика одатан рамзан бо ҳарфе аз алифбои ҷунонӣ “фи” (ϕ) ишорат мешавад, ки ба як таносуби махсуси ададӣ дахл дорад.

Мақолаи мазкур ба таври амиқ истифодаи бурриши тиллоӣ дар соҳаҳои гуногуни математика, аз он ҷумла алгебра ва назарияи ададҳо муҳокима мекунад. Ғайр аз ин, бурриши тиллоӣ на танҳо як маҳсули математикӣ, балки як шохиси зебоии табиӣ мебошад, ки дар санъат, меъморӣ ва дигар ҷабҳаҳои ҳаёт низ мушоҳида мешавад. Ба хусус, бурриши тиллоӣ дар тарҳи меъморӣ таърихӣ ва шеваи сохти ҷабҳаҳои эстетикӣ ҷои ҳосе дорад, зеро он як намунаи нақшаи табиӣ ва ҳамоҳангии байни қисмҳои калон ва хурдро дар бар мегирад.

Таҳқиқоти муҳаққиқон нишон медиҳанд, ки бурриши тиллоӣ дар сохтани эҷодкорӣ санъат ва меъморӣ як унсурӣ маъруфи визуалӣ аст, ки таҷриба ва воситаи ба вучуд овардани мувозинати зебоии эстетикӣ мебошад.

Дар маҷмӯъ, мақола нишон медиҳад, ки бурриши тиллоӣ як нуктаи муҳими пайванди байни математикӣ ва табиат, илм ва санъат ба шумор меравад, ки ба таври васеъ ба гуногун дар соҳаҳои муҳталифи зиндагӣ, аз он ҷумла дар таҳқиқоти алгебра ва назарияи ададҳо, пайдо мешавад.

Адабиёт

1. Абрамов А. М. Задачи повышенной трудности по алгебре и началам анализа / А. Абрамов, Б. М. Ивлеев. – Москва: «Просвещение», 1990 г. – 498 с.
2. Березин В. Н., Сборник задач для факультативных и внеклассных занятий по математике / В. Н. Березин, И. Л. Никольская, Л. Ю. Березина. – Москва: М.: «Наука», 1985 г. – 632 с.
3. Бухитаб А. А. Теория чисел. / А. А. Бухитаб. – Москва: «Просвещение», 1966 г. – 508 с.
4. Виноградов И. М. Основы теории чисел. / И. М. Виноградов. Москва: «Просвещение», 1976 г. – 207 с.
5. Вороной А. Н. Уравнение с переменной под знаком целой или дробной части. / А. Н. Вороной. Журнал «Математика в школе» №10, 2002 г., с. 56-59.
6. Воробьев Н. Н. Числа Фибоначчи / Н. Н. Воробьев. // Наука, Москва, 1984. – С. 140.
7. Грибанов В. У., Титов П. И. Сборник упражнений по теории чисел. / В. У. Грибанов, И. П. Титов. – Москва: «Просвещение», 1964. – 142 с.
8. Евсюк С. Л. Математика. Решение задач повышенной сложности. / С. Л. Евсюк. Минск: «Мисанта» 2003. – 44 с.
9. Математическая энциклопедия // т. 2, Изд. «Советская энциклопедия», Москва, 1979. – 467 с.
10. Стахов А. П. Золотое сечение, священная геометрия и математика гармонии. / А. П. Стахов. Сборник «Метафизика. Век XXI». Москва: «БИНОМ», 2006, с. 174-215.
11. Чориев У., Қамариддинзода З. Н. Мафҳуми бурриши тиллоӣ дар назарияи ададҳо // Маводҳои конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-методӣ дар мавзӯи «Муаммоҳои муосири математика ва таълими он» бахшида ба «Бистсолаи омӯзиши ва рушди фанҳои табиатиносии, дақиқ ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф» (Солҳои 2020-2040) ва бахшида ба 34-солагии истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. Душанбе, 2025. – С. 225-228.

ОМУЗИШИ МАФҲУМИ БУРРИШИ ТИЛЛОӢ ДАР ФАНИ НАЗАРИЯИ АДАДӢ

Бурриши тиллоӣ – ин як бурришест, ки порчаро ба ду қисм ҷунон таксим мекунад, ки дар он нисбат ба дарозии порча, қисми калонтар ба қисми хурдтар бо таносуби миёна мутаносиб аст. Ба таърифи амиқтар, бурриши тиллоӣ дорои хусусиятҳои математикӣ мебошад, ки назар ба муносибатҳои геометрӣ ва арифметикӣ, дар санъат ва таҳқиқоти илмӣ аҳамияти фарқкунанда пайдо мекунад. Ин мафҳум дар математика бо номҳои гуногун ифода карда мешавад: бурриши тиллоӣ, муносибати заррин, таносуби илоҳӣ, таксими гармоникӣ, таксим бо нисбати канорӣ ва миёна ва ғайра. Баъзан, барои сода карда кардани ин мафҳум, бо ҳарфи ҷунонӣ “фи” (ϕ) ишорат карда мешавад, ки яке аз рамзҳои маъруфи математикӣ ба ҳисоб меравад. Мақсади ин мақола таҳлил ва омӯхтани мафҳуми бурриши тиллоӣ ва мақоми он дар фанҳои алгебра ва назарияи ададҳо мебошад. Дар ин ҷо, бурриши тиллоӣ на танҳо як зевари математикӣ, балки як шохиси муфиди илмӣ аст, ки дар таҳқиқоти геометрӣ, механика, санъат ва дигар ҷабҳаҳои ҳаёт низ мавриди истифода қарор мегирад.

Калидвожаҳо: бурриши тиллоӣ, алгебра ва назарияи ададҳо, математика, зебоии санъат, порча, мутаносиб, муодилаи квадратӣ, қисми бутуни адад, касрҳои занҷирӣ, ададҳои Фибоначчи.

ОБУЧЕНИЯ ПОНЯТИЕ ЗОЛОТОЕ СЕЧЕНИЕ В ПРЕДМЕТЕ ТЕОРИИ ЧИСЕЛ

Золотое сечение — это такое деление отрезка на две части, при котором длины всего отрезка и его большей части, а также большей и меньшей частей находятся в среднем пропорциональном

отношении. В более глубоком определении золотое сечение обладает математическими свойствами, которые, помимо геометрических и арифметических взаимосвязей, имеют особое значение в искусстве и научных исследованиях. Это понятие в математике выражается различными терминами: золотое сечение, золотая пропорция, божественная пропорция, гармоническое деление, деление в крайнем и среднем отношении и др. Иногда для его обозначения используют греческую букву «фи» (ϕ), которая является одним из известных математических символов. Цель данной статьи — анализ и изучение понятия золотого сечения и его роли в алгебре и теории чисел. Здесь золотое сечение рассматривается не только как эстетическая математическая конструкция, но и как полезный научный показатель, применяемый в геометрических исследованиях, механике, искусстве и различных сферах жизни.

Ключевые слова: золотое сечение, алгебра и теория чисел, математика, эстетика искусства, отрезок, пропорция, квадратное уравнение, целая часть числа, цепные дроби, числа Фибоначчи.

STUDY OF THE CONCEPT OF THE GOLDEN RATIO IN NUMBER THEORY

The golden ratio is a division of a segment into two parts such that the ratio of the whole segment to its larger part, as well as the ratio of the larger part to the smaller one, are in a mean proportional relationship. In a deeper sense, the golden ratio possesses mathematical properties that, beyond geometric and arithmetic relations, acquire distinctive significance in art and scientific research. In mathematics, this concept is expressed by various terms: the golden ratio, the golden proportion, the divine proportion, harmonic division, division in extreme and mean ratio, and others. For simplification, it is sometimes denoted by the Greek letter “phi” (ϕ), which is considered one of the well-known mathematical symbols. The purpose of this article is to analyze and explore the concept of the golden ratio and its role in algebra and number theory. Here, the golden ratio is viewed not only as an aesthetic mathematical construct but also as a valuable scientific indicator applied in geometric research, mechanics, art, and other fields of life.

Keywords: golden ratio, algebra and number theory, mathematics, artistic aesthetics, segment, proportion, quadratic equation, integer part of a number, continued fractions, Fibonacci numbers.

Дар бораи муаллиф

*Қамариддинзода Заррина Нусратулло
Номзади илмҳои физика-математика,
дотсент, мудири кафедраи алгебра ва
назарияи ададҳо
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: zarrina.qamariddinova@gmail.ru*

About the author

*Qamariddinzoda Zarrina Nusratullo
Candidate of Physical and Mathematical
Sciences, Associate Professor, Head of the
Department of Algebra and Number Theory
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: zarrina.qamariddinova@gmail.ru*

Об авторе

*Қамариддинзода Заррина Нусратулло
Кандидат физико-математических наук,
доцент, заведующий кафедрой алгебры и
теории чисел
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: zarrina.qamariddinova@gmail.ru*

УСУЛҲОИ ТАШАККУЛ ДОДАНИ ФАЪОЛИЯТИ ЭҶОДИИ ХОНАНДАГОН ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ МАТЕМАТИКА

Раззоқов А. А., Худоярзода Ҳ. Х.
*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Асосгузори сулҳу ваҳдати миллӣ – Пешвои миллат, Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон дар суҳанронҳои худ таъкид кардаанд, ки “Муаллим, пеш аз ҳама, афрӯзандаи ҷароғи илму дониш аст ва хушбахтона, қисми асосии зиёиёни кишварро муаллимон ташкил мекунанд. Роҳи ояндаи ҳамаи соҳаҳои ҳаёти ҷомеа ва давлат аз кадрҳои соҳибмаърифату донишманд вобаста мебошад ва дар амалӣ намудани ин ҳадафоти нек, пеш аз ҳама, омӯзгорон ва кормандони соҳаи маориф нақши муассир дошта бошанд”.

Дар ҳақиқат, омӯзгор ақлу заковат, дониш, малакаю маҳорат ва муҳаббати хешро бо тамоми ҳастияш ба шогирдон, яъне ояндаи миллат мебахшад ва аз он худро хушбахттарин инсонӣ дунё меҳисобад. Он дар ҳуҷҷатҳои меъёрию ҳуқуқии Ҷумҳурии Тоҷикистон “Дар бораи маориф” ва “Стратегияи миллии рушди маориф дар Ҷумҳурии Тоҷикистон барои давраи то соли 2030” дар шароити кунунӣ возеҳ шарҳ ёфтааст ва мувофиқи санадҳои мазкур сиёсати давлат дар соҳаи маориф ва илм яке аз самтҳои асосиву афзалиятноки сиёсати иҷтимоии Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон гардидааст.

Ба хотири боз ҳам бештар ба роҳ мондани омӯзиши фанҳои табиатшиносӣ, дақиқ ва риёзӣ солҳои 2020-2040 “Бистсолаи омӯзиш ва рушди фанҳои табиатшиносӣ, диққат ва риёзӣ дар соҳаи илму маориф” эълон карда шуд. Ин ҳақиқат зимни амалисозии раванди таҳсилот дар муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олии касбӣ сурат мегирад, ки тавассути таълими фанни математика бо истифодаи усулҳои ташаккул додани фаъолияти эҷодии хонандагон дар раванди таълим роҳандозӣ карда шуда, ифодагари ҷузъиёти умумии фарҳангию маърифатии хонандагонро нишон медиҳад. Аз ин рӯ, ташаккул додани тафаккури эҷодии хонандагон яке аз вазифаҳои муҳими муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, дар ҷараёни таълим усулҳои зиёди инкишофи эҷодӣ дошта, тавсия карда мешаванд, ки онҳо ба характери фанҳои таълимӣ вобастаанд. Масалан, тартиб додани нақшаҳо, схемаҳо, ҷадвалҳо, масъалаҳо ва ҳалҳои он, ба саволҳо ҷавоб пайдо намудан, бозӣ ва машғулиятҳои шавқовар, ташкил ва гузаронидани корҳои мустақилонаи синфӣ ва ғайра.

Донишҳои математики, ки хонандагон дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ мегиранд, барои омӯзиши минбаъдаи математика ва инчунин фанҳои дигари таълимӣ асос мешаванд.

Агар хонандагон фанни математикаро дуруст аз худ карда натавонанд, он гоҳ чи тавр фанни алгебра ва геометрияро аз бар менамоянд. Ҳангоми дар таҷрибаи ба амал баровардани асоси воситаҳои дидактикӣ ба вайрон шудани системаи донишҳо роҳ додан мумкин нест. Фаъолият - ин сифати мураккаби ақлоқӣ-иродавии шахс ҳисоб меёбад. Аз рӯи таҳқиқотҳои махсуси психологӣ-педагогӣ компонентҳои фаъоли ҷамъиятии хонандагон муайян карда мешаванд. Сафарбарии идеявии фаъолият бо он ифода меёбад, ки ҳамаи корҳои хонандагон аз рӯи характери худ, корҳои ғоиданоки ҷамъиятӣ мебошанд ва онҳо барои дар хонандагон ҳосил намудани таҷрибаҳои ахлоқӣ-сиёсӣ имконият медиҳанд. Ба ин корҳо иштирок карда равшан мефаҳмонанд, ки ин фаъолиятҳо ғоиданок буда, на фақат барои коллектив, инчунин барои ҷамъият қимат доштааст.

Мавқеи фаъолияти ҷамъиятии хонандагон дар он ифода меёбад, ки вай ҳамчун субъект бо ҳамаи онҳое, ки ин корҳоро фикр кардаанд, ба нақша даровардаанд, ба амал мебароранд, назорат мекунанд ва воситаҳои бештар ғоиданоки ташкилӣ дарёфт менамоянд.

Дар таҷрибаи педагогӣ муайян шудааст: барои хонандагони синфҳои роҳҳои гуногуни корҳои ҷамъиятиро дарёфт кардан мумкин аст, ки дар он хонандагон ҳаррӯз фаъолона иштирок карда менамоянд. Ин масъала бештар ба ташкилии худидоракунии вобастагӣ дорад. Равоншиносон меғӯянд, ки барои хонандагон ду фаъолият ҳос аст: *таълимӣ ва меҳнатӣ*.

Ин фаъолиятҳо аз ҳамдигар ба куллӣ фарқдоранд. Натиҷаҳои фаъолияти меҳнатӣ истеҳсол кардани маҳсулот мебошад, натиҷаи фаъолияти таълимӣ бошад, омӯختан ва аз худ намудани донишҳои илмӣ аст. Дар шароити ҷумҳурии мо махсусан дар деҳот хонандагон маҷбуранд, ки аз синни хурдсолӣ ба фаъолияти меҳнатӣ одат намоянд. Ба андешаи мо ин бад

нест, вале вазифаи чомеа аз он иборат аст, ки насли наврасро аз синни хурдсолӣ ба муассисаҳои таҳсилоти томактабӣ ҷалб карда, дар онҳо фаъолияти таълимиро низ бедор созанд. Ҳол он ки ин гуна фаъолият баробари ба муассисаҳои таълимӣ омадан фаро гирифта мешавад, дар раванди таҳсил ба муассиса фаъолияти асосӣ ва муҳим оғоз меёбад. Фаъолияти таълимӣ ҳамсафари доимии хонандагон дар тамоми таҳсил ба муассиса ҳисоб меёбад. Дар ҷараёни фаъолияти таълимӣ раванди психикӣ ва шахсии хонандагон ташаккул меёбад. Равоншиносон тасдиқ мекунанд, ки таҳсил ба фаъолияти таълимӣ вобаста буда, тамоми вақти таҳсил дар муассиса идома меёбад. Вале давраи синну соли хурди муассисаи таҳсилоти томактабӣ давраи аз ҳама рушдкунанда ва ташаккулдиҳандаи фаъолияти таълимӣ ба шумор меравад. Бозӣ ва машғулиятҳои шавқовар ягона воситаест, ки хонандагонро ба донишомӯзӣ ҷалб ва ҳавасманд мегардонад. Бо ёрии бозӣ мо метавонем ҳам ба хонандагон дониш диҳем ва ҳам онҳоро аз мондашавӣ барорем.

Кӯдак аз хурдсолӣ ба бозӣ шавқу ҳавас дорад ва инкишоф меёбад. Вақте ки ӯ ба муассисаи таълимӣ меояд, мо наметавонем ӯро якбора ба донишомӯзӣ маҷбур созем. Мо бояд кӯдакро тавассути бозӣ бо истифода намудани бозиҳо дониш диҳем, то ки кӯдак шавқманд гардад. Мо чунин роҳро ғоидабахш меҳисобем, ки агар бозӣ ҳангоми лаҳзаи дамгирӣ гузаронида шавад, чунки мо дар ин лаҳза хонандагонро аз мондагӣ ва ҳастагӣ озод менамоем ва ҳам дар баробари ин ба онҳо дониши нав медиҳем. Ин кор ҳамон вақт амалӣ мегардад, ки агар мо бозиро мувофиқи мавзӯи ҳаминарӯза тайёр намоем. Азбаски вақт кӯтоҳ аст, мо ин воситаро дар муддати панҷ-шаш дақиқа гузаронем, натиҷабахш мешавад. Ин бозиро берун аз дарс дар вақтҳои холигӣ ҳам гузаронидан мумкин аст. Дар ин ҳолат мо метавонем ба қадри имкон бисёртар бозиҳо гузаронем. Мушоҳидаи аниқ дахлдор мавҷуд набошад, ҳеч гуна тасаввурот доир ба мулоҳизаи мафҳуми бозӣ пайдо шуда наметавонад, бинобар ин таълими дурусти математика бояд аз ҳулосаи аниқ оғоз шуда, охишта-охишта ба мулоҳизаи мафҳуми “бозӣ” гузарад.

Бояд қайд кард, ки барои баланд бардоштани дониш, шавқу ҳаваси хонандагон ба математика ба омӯзгорон лозим аст, ки аз бозиҳои шавқовари математикӣ истифода баранд. Азбаски бозӣ ба хонандагон кайфияти хуб мебахшад ва онҳоро аз ҳастагӣ дилгиршавӣ боз медорад, лозим аст, ки дар раванди дарсҳо аз бозиҳои гуногун истифода бояд кард. Ба ин усулҳо машғулиятҳои шавқовару фаҳмотар мегузарад ва ҳам аз тарафи хонандагон маводҳои таълимӣ хуб дарк карда мешаванд.

Гуфтан ба маврид аст, ки бозӣ дар ҳаёти хурдсолони синни таҳсилоти томактабӣ ва хонандагони хурдсол нақши муҳимро мебозад. С.А. Шатский ба аҳамияти зарурӣ доштани мафҳуми “бозӣ” баҳои баланд дода, чунин қайд намудааст: “Бозӣ - ин лабораторияи ҳаётии кӯдак аст, ки тамоми нозукиҳои муҳити ҳаёти ҷавониро дар бар мегирад ва ҳаёти кӯдакнаро бе чунин бозиҳо тасаввур кардан номумкин аст” [12, с. 120].

Файласуфҳо доир ба мафҳуми “бозӣ” чунин баҳогузорӣ кардаанд: “Бозӣ - ин машғулияти махсуси ҳаёти кӯдак аст, ки ҷамъият барои инкишофи кӯдакон барпо намудааст”.

Г.П. Шедровитский чунин қайд кардааст:

- муносибати махсуси кӯдак бо шароити атроф;
- фаъолияти махсуси кӯдак, ки дар вақти фаъолияти субъективӣ дигаргун мешавад;
- аз худ кардани намудҳои гуногуни фаъолияти кӯдак;
- фаъолияти, ки дар рафти он мазмун ва инкишофёбии асаби кӯдак аз худ карда мешавад;
- ташкил намудани шароити педагогии тамоми ҳаёти кӯдак [13, с. 234].

Д.Б. Элкониин ба мафҳуми “бозӣ” чунин баҳо додааст: “Бозии инсонӣ - чунин навъи фаъолиятест, ки дар рафти он муносибатҳои иҷтимоии байни одамон барқарор карда мешавад”. Ин намуди бозӣ яке аз воситаҳои асосии тарбияи фикрӣ ва ахлоқии кӯдакон ба ҳисоб меравад, ки ҳавотиршавии фикрҳои ногувори кӯдакро бартараф менамояд [14, с. 110].

Бозиҳо дар навбати худ ба бозиҳои эҷодӣ бо қоидаҳои тақсими мешавад. Бозиҳои эҷодӣ дар навбати худ: театрӣ, мазмунӣ ва сохтмонӣ. Бозиҳои қоидавӣ - ин бозиҳои дидактикӣ, мусикавӣ, серҳаракатӣ ва ғайраро дар бар мегирад.

Бозиҳо чӣ гуна аҳамият доранд?

Дар рафти бозӣ ба кӯдакон мустиқилона фикр кардан, бодикқат будан пайдо мешавад. Ба бозӣ машғул шуда кӯдакон нафаҳмида менамояд, ки ҳонда истодаанд, мавзӯҳои навро аз худ намуда истодаанд, шуурноқӣ ва тасаввуроти худро зиёд менамоянд ва таҳияи худро бой мегардонанд. Ҳатто хонандагони нисбатан сустхон ҳаракат менамоянд, ки бо тамоми

хошиш ба бозӣ машғул бошанд ва тамоми қувваи худро ба он сафарбар намојанд, ки ҳарифонашонро мағлуб гардонанд.

Бозӣ - ин намуи фаъолиятест, ки хонандагон дар натиҷаи машғул будан бо он ҳама чизро аз худ менамојанд [9, с. 134].

Ҳар як бозӣ намуи фаъолияти мустиқил дорад: бозӣ метавонад дар алоҳидагӣ ва якҷоявӣ бошад. Дар ин бозӣҳо хонандагон метавонанд ба осонӣ душворихоро паси сар гардонанд, қувваҳои худро месанҷанд, дониш, малака ва маҳорати худро сайқал медиҳанд.

Бозӣҳо метавонанд тамоми маводҳои дарсиро шавқовар ва ҷараёни аз худ кардани дарсҳоро осонтар мегардонад. Инчунин, дар вақти бозӣ хонандагон назорат мебаранд, муқоиса мекунанд ва муқобилият нишон медиҳанд. Дар китоби В.А. Сухомлинский “Дар тарбияи хонандагон” дар бораи тарбияи кӯдакон дар оила ва мактаб, инчунин дар бораи истифодаи бозӣҳо суҳан меравад.

Бозӣ - ин як тирезаи калони кушоду барҳаво мебошад, ки бо ёрии он дар дунёи маънавии кӯдак таассуроти зиёд мушоҳида карда метавонад [10, с. 80].

Кори В.А. Сухомлинскийро давом дода, Д.Б. Элконин дар китоби худ “Психологияи бозӣ”-ро чунин менависад: “Бозӣ ба инкишоф додани ҷараёнҳои психологӣ таъсири мусбат мерасонад. Дар бозӣ шаклҳои нави усулҳои психологӣ ба вуҷуд меояд. Ҳангоми истифодаи маводди дидактикӣ дар синну соли хурди хонандагони муассисаҳои таълимӣ донишҳои нав пайдо мешавад. Асоси намудҳои бозӣ - ин бозӣҳое мебошад, ки дар марҳилаи мувофиқкунонӣ кӯдак ба омодагии муассисаҳои таълимӣ пайдо мешавад. Ҳаминро бояд донист, ки ҳар як бозӣ гурӯҳи худро дорад. Бозӣ тарзе интиҳоб карда мешавад, ки дар байни онҳо пешоҳанг интиҳоб карда шавад [10, с. 120].

Дар ҷараёни бозӣ омӯзгор оҳиста-оҳиста аз ҳисоби пешоҳанг- барандаҳоро тайёр менамојад. Кӯдаконро ба он тарбия кардан лозим нест, ки ҳар дарс онҳо ташкил намудани бозӣҳои навро интизор ё ин ки қаҳрамонҳои афсонавиро мунтазир бошанд. Бояд дар таҷриба бисёртар намудҳои бозӣҳои таълимиро истифода кардан лозим аст, ки шавқу ҳаваси хонандагонро зиёд менамојад.

Масалан: Бозӣ дар мағоза - ба омӯзиши математика, бозӣ бо лӯхтакҳо ва тубҳо доир ба инкишоф додани нутқи хонандагон ва ғайра нақши муҳим мебозад.

Асосан дар вақти ташкил кардани бозӣҳо аз воситаҳои аёнӣ хуб истифода бурдан лозим аст. Ҳар як иштирокчи бозӣ дар пеши худ масъулиятро ҳис менамојад. Дар вақти гузаронидани машғулиятҳо аз бозӣҳои математикӣ истифода бурда, шавқу рағбати хонандагонро нисбат ба ин фан зиёд гардонидан мумкин аст. Аз ин лиҳоз, роҳи усулҳои гузаронидани ҷанде аз бозӣҳои математикиро пешкаш намудан мумкин аст. Ин бозӣҳоро омӯзгорон метавонанд дар раванди дарс вобаста ба мазмун мавзӯҳо истифода баранд.

Масъалаи 1: Таҳаллуси аввалин қаҳрамони Тоҷикистонро ёбед. Ў нахустин Президенти Академияи илмҳои Тоҷикистон, асосгузори адабиёти навини тоҷик буда, асарҳояш бо 29 забони дунё тарҷума ва нашр шудаанд. Таҳаллуси ӯ аз чор ҳарф иборат буда, тарзи ҷойгиршавии онҳо дар алифбои тоҷикӣ чунин аст: Ҳосили ҷамъи ҳарфҳои якум ва сеюм ба 19 баробар буда, агар аз ҳарфи чорум тарҳ кунем ба 7 баробар мешавад. Суммаи ҳарфҳои якум, дуюм ва сеюм ба 32 баробар аст. Фарқи ҳарфҳои сеюм ва чорум бошад ба 6 баробар мешавад. ин қаҳрамон кист?

Ҳал: Ҳарфи якумро бо - X, дуюмро бо - Y, сеюмро бо - Z ва чорумро бо U ишорат карда, аз рӯи шартҳои масъала чунин системаи муодилаҳоро тартиб медиҳем.

$$\begin{cases} X + Z = 19 \\ 19 - U = 7 \\ X + Y + Z = 32 \\ Z - 4 = 6 \end{cases}$$

Ин системаи муодилаҳоро ҳал намуда меёбем, ки $X=1$, $Y=13$, $Z=18$, $U=12$ аст. Аз ҷадвали алифбо бо истифодаи рақамҳои номи ин қаҳрамонро меёбем. $1=a$, $13=й$, $18=н$, $12=й$.

Ҷавоб: Айнӣ.

Масъалаи 2: Синну сол ва санаи таваллудро ёбед?

Ҳал: Ба рафқони худ ваъда диҳед, ки шумо синну сол ва санаи таваллуди ҳар яки онҳоро аз ёд гуфта метавонед. Барои ин аз онҳо хошиш кунед, ки чунин амали ҳисобро иҷро намојанд. Рақами тартибии моҳе, ки дар ҳама моҳ таваллуд шудаанд, ба 100 зарб зада ва ба адади ҳосилшуда ҳамаи санаи моҳе, ки таваллуд шудаанд, ҷамъ намојанд. Сипас, суммаи ҳосилшударо ба 2 зарб карда ва ба ҳосили зарби ҳосилшуда 8-ро ҷамъ намојанд. Натиҷаро ба 5 зарб зада, ба ҳосили зарби ҳосилшуда 4-ро илова намојанд. Суммаи ҳосилшударо ба 10 зарб

зананд. Баъд, ба натиҷаи ҳосилшуда миқдори солҳои пурраи умри худро, ки адади 4 илова мешавад, ҷамъ намоянд. Бигзор ҳар касе, ки чунин тарзи ҳисобро иҷро кардааст, ба як варақ коғаз ном ва ҳамин адади ҳосилшударо навишта ба шумо диҳад. Ҳар яки ин варақхоро гирифта, шумо метавонед, синну сол ва санаи таваллуди ҳар яки онҳоро гуфта диҳед. Барои ин чунин амал намоед. Аз адади ҳосилшуда ҳар дафъа 444-ро тарҳ карда, фарқхоро аз рост ба чап ба қисмҳои ҳар яке дорои ду рақам ҷудо кунед. Он вақт қисми якуми тарафи рост синну солро медиҳад. Қисми дуум рӯзи таваллуд ва қисми сеюм миқдори тартиби моҳи он шахси таваллудшударо нишон медиҳад. Яъне, бигзор m -миқдори тартиби моҳ, t -таърихи рӯзи ҳамин моҳ ва n -адади солҳо бошад. Дар он маврид $\{[(100m+t)2+8]5+4\}10+n+4=10000m+100t+n+444$ мешавад.

Хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба таври аниқ фикр менамоянд, ки танҳо он чиро ки аз паси онҳо бо шакли объектҳои ҳалшаванда мегузаранд, ба осонӣ ҳис менамоянд ва онҳо ин объектхоро бо ин ё он воситаи аёнӣ таҳлил карда метавонанд.

Ба кор истифода бурдани воситаҳои аёнӣ ба хонандагон имкон медиҳад, ки ҳангоми таълим фаъолияти худро нишон диҳанд. Хонандагон ин ё он воситаҳои аёниро дида, дар назди худ ҳулосаҳои мустақилона мебароранд. Онҳо бо ёрии расмҳо ғояи ин ё он иродаи матинро аз худ менамоянд. Мисол, хонандагон доир ба расми ду гурбачаи назди табақи шир буда ва гурбачаи сеюм ба назди онҳо давида омодаистодаро дида, ба чунин фикр меоянд, ки барои ҷавоб додан ба саволи он ки ҳамагӣ чанд гурбача аст, бояд бо ду якро ҷамъ карда, нишондоди онро шарҳу эзоҳ дода тавонанд, ки дар ин ҷо чизҳои адади муайян дошта ҳосил карда мешавад. Ҳатто дар вақти мавҷуд будани ҳуди чизи омӯхташаванда ҳам аз расм ва ҳам аз ҷадвал ҳангоми кор истифода бурдан мумкин аст.

Барои иҷрои санҷиши вазифаҳои ҳонагии хонандагон диққати ҳуди хонандагонро ҷалб кардан зарур аст. Ба ин мақсад синф ба гурӯҳҳо тақсим карда мешавад. Дар ҳар як гурӯҳ – ҳисобчӣ ҷудо карда мешавад. Ҳисобчӣ – бояд пешакӣ санҷида барояд, ки ҳар як аъзои гурӯҳи вай пеш аз тарафи хонандагони ҷудогона иҷро карда тавонистани вазифаро донад, фаҳмонида диҳад. Бо ин метод синфхоро хело боинтизом намуда, ҳисси маҳсулиятро барои иҷро кардани фаъолият инкишоф медиҳад. Вазифаи ҳонагии онҳоро санҷида, ба дафтарҳои онҳо баҳо гузоштан шарт аст. Барои санҷидани вазифаи ҳонагии онҳо якҷанд дақиқа вақт ҷудо карда мешавад. Омӯзгор дафтарҳои давириро ҷафтае як маротиба санҷида, ҳатоҳои содиркардаи онҳоро ислоҳ намояд ва дар болои он ҷавоби дурусти онро нишон диҳад ва баҳогузори карда шавад. Агар ҳатогиҳо дар бисёр хонандагон дида шавад, он гоҳ аз сари нав иҷро кардани амалиёт лозим аст. Супориши вазифаи ҳонагиро бояд аз мисолу масъалаҳои сода оғоз карда, баъдан оғиста-оғиста мураккаб мешавад. Корҳои санҷишӣ пас аз омӯختани ягон боби начандон муҳим ва дар охири чоряк низ бо мақсади ҷамъбаст кардани маводе мебошад, ки дар ҳамон вақт омӯхта шудааст, гузаронида мешавад. Мақсади асосии ин корҳо натиҷаҳои пурраи онро ҷамъбаст карда, сифати азбаркунии маводхоро муайян намудан, ҷойҳои сусти дониши хонандагонро маълум кардан мумкин аст. Дар баробари ин ташкилу гузаронидани корҳои санҷишӣ ва мустақилона то чи андоза дониш, малакаю маҳорат пайдо кардани хонандагонро нишон медиҳад.

Дар хонандагон ташаккул додани дониш, малакаю маҳоратҳои ташкил ва гузаронидани корҳои мустақилона яке аз масъалаҳои муҳимми таълими математика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба ҳисоб меравад. Ташаккул додани малакаҳои кори мустақилонаи хонандагон бе ҳал намудани мисолу масъалаҳои гуногун имконпазир мебошад. Барои кушода додани роҳу усулҳои ин масъала таҳқиқотчиёну олимони соҳаи педагогикаю психология ва методикаи таълими фанҳои таҳассусӣ, ба монанди Б.П. Есипов, М.А. Данилов, И.Т. Огородников, Л.В. Занков, П.И. Пидкасистий, Ю.М. Колягин, И.А. Менчинская, Н.Л. Рубинштейн, П.Я. Галперин, Л.М. Фридман, Г.Б. Поляк, М.И. Моро, Н. Ф. Вапняр, Л.Н. Скаткин, В.А. Крутетский, С.Т. Шатский, В. П. Стрезикозин, Қ. Осимов, Ҷ. Шарифов, М. Нуъмонов, А. Пирназаров, К. Иззатулов, Т. Раҷабов, М. Маҳкамов, Қ. Бурҳонов, Ҳ. Худоярзода ва дигарон корҳои зиёдеро ба анҷом расонидаанд.

Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки ҳангоми системанок иҷро кардани корҳои мустақилона сифату самаранокии таълим афзуда, сатҳи дониши хонандагон баланд гардида, малакаю маҳорати онҳо ташаккул меёбанд. Бо вучуди он як қатор мисолу масъалаҳо, ба монанди методикаи ташкил ва гузаронидани корҳои мустақилонаи хонандагон дар раванди таълим, мазмун ва мундариҷаи корҳои мустақилона дар вақти ҳалли масъалаҳои амалӣ аз фанни математика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ то ҳол ҳалли пурраи худро наёфтааст. Инчунин, намудҳои ба мақсад мувофиқи корҳои мустақилонаи хонандагон

вабаста ба талаботи дидактикии дарс ва мазмуни маводҳои таълимӣ муайян карда шудааст. Бе донишҳои мушаххаси математикӣ ташкил ва гузаронидани корҳои мустақилона имконпазир аст. Худи математика дар байни фанҳои дақиқ фанни мавҳумӣ мебошад. Аз ин рӯ, моҳияти амалии математика дар он аст, ки омӯзиши сохтори асосии мавзӯҳои он ҳастӣ буда, шаклҳои фазой ва муносибатҳои миқдориро таҳлилу таҳқиқ менамояд.

Бо мақсади он ки корҳои санҷишӣ ин ҳадафҳоро ба амал меорад, барои онҳо хеле мулоҳизакорона супоришҳоро иҷро кардан зарур аст. Дар ин корҳо ҳамаи маводҳои асосие, ки ҳатман омӯхта шудаанд, бояд ба қадре қифоя карда шавад. Ҳамчун қоидаҳои умумӣ чунин маводҳоеро қабул кардан лозим аст, ки корҳои санҷишӣ ҷамъбасти бисёр вазнин набошад ва мисолҳое, ки аз мисолҳои ҳалкардаи ҳонандагон мушқилтар набошад. Вақте ки корҳои санҷишӣ дар синфҳо гузаронида мешавад, муҳлати он аз 45 дақиқа кам набошад. Дар вақти иҷро кардани корҳои санҷишӣ аз рафиқи ҳампахлуи худ имконияти навиштагирии ҳонандагонро бартараф кардан лозим аст. Яке аз ин воситаҳои бартараф кардан – ин ба ҳонандагон тақсими кардани ҳагуна супоришҳои ҷудогонаро талаб менамояд. Дар вақти тақсими карда додани корҳои санҷишӣ лозим аст, ки вазнинтарин ҳадафҳоро таҳлил намуда, роҳҳои барҳам додани ин ҳадафҳоро ба ҳонандагон нишон додан лозим аст. Дар раванди кори ҷорӣ ба ҳонандагон ҳангоми ислоҳкунии дафтарҳо, дар мавриди санҷиши корҳои ҳаттӣ омӯзгор бояд танҳо бо муқаррар кардани ҳадафҳо қаноатманд нашавад, балки роҳҳои барҳам додани ислоҳи ҳадафҳоро муайян карда, ба ҳонандагон шарҳу эзоҳ диҳад.

Хулоса, ҷӣ тавре ки мебинем дидактика истифодаи усулҳои бисёр гуногунро дар раванди таълим пешниҳод менамояд. Дидактика (аз “*didaktus*” омӯзандагӣ ва “*didasko*”- омӯзанда) - қисми мустақили илми педагогика буда, коркарди масъалаҳои таълим ва маълумотро баррасӣ менамояд. Ҷӣ тавре ки маълум аст, ин калима бори аввал аз тарафи педагоги немис Волфганг Радке (1571-1635) баҳри нишон додани санъати таълим пайдо шудааст. Категорияи асосии дидактика аз инҳо иборат аст: маълумотдиҳӣ, таълим, омӯзонидан натиҷаҳои таълимро дар бар мегирад. Маълумот - маҷмуи системаи донишҳои ҳосилкарда дар раванди омӯзиш, дониш, малака, маҳорат ба тарзи тафаккур мебошад. Дониш - маҷмуи ғояҳои одамхое, ки назарияи фанро аз худ кардааст, ифода менамояд. Малака - сатҳи маҳорати баланди автоматигашта, андӯхташудаи шахсе, ки кори муайянро тез ва беҳато иҷро менамояд. Маҳорат - амалиёти бошуурона истифодабарии донишҳои андӯхташуда мебошад. Мақсад - ин натиҷаи дилхоҳ ё самти фаъолиятест, ки шахс ё созмон барои расидан ба он кӯшиш мекунад. Он ҳамчун як ҳадафи оянда муайян карда мешавад, ки барои ба даст овардани он захираҳо, вақт ва саъю кӯшиши зарурӣ равона карда мешаванд [3, с. 100-101].

Дидактика, пеш аз ҳама барои кашф кардани қонунҳои воқеӣ кӯшиш менамояд, ки алоқаи асосӣ ва зарурии байни ҳодиса ва омилҳои омӯзиш инъикос ёфта бошад. Ин қонунҳо ба омӯзгорон фаҳмиши умумии ҳодисаҳои воқеии инкишофи раванди дидактикӣ медиҳанд. Вале онҳо бевосита барои фаъолият амалӣ нестанд, фақат асоси назариявии коркард ва ташкилоти технологияи он мебошад. Нишондоди амалӣ нисбати иҷрои омӯзиш бештар ба мустаҳкамкунии амалигардонии усулҳо ва қоидаҳо вобастаанд, ки номи усул ва қоидаҳои дидактикиро гирифтаанд.

Дар байни ин усулҳо алоқамандии мантикӣ вучуд дорад. Ин аст, ки баъзан омӯзгорон дар ҷараёни як дарс аз якҷанд намуди ин усулҳо истифода мебаранд ва ин қимати дарсро рушд медиҳад. Ҷӣ хеле ки маълум гардид, барои ташаккул додани фаъолияти эҷодии ҳонандагон, пеш аз ҳама мафҳуми “бозӣ” ва унсурҳои дигари шавқовар гузаронидан дарси математика нақши муҳиммеро мебозад. Ҳонандагон аз синни хурдсолӣ дар руҳияи мафҳуми “бозӣ” ба камолот мерасанд, бинобар он, омӯзиши фанни математика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ аҳамиятнок мебошад, ки вай дар ҳуди ҳамин сатҳи омӯзиш ва тарбия кардани малакаю маҳоратҳои тафаккури мавҳумии мулоҳизаҳои мантикӣ ёрӣ мерасонад. Ҳонандагон далелҳои ҷудогонаро мушоҳида мекунанд ва дар охир хулосаҳои умумӣ мебароранд. Омӯзиши математика дар ҳонандагон дониш, малакаю маҳоратҳои фикрию зеҳнии мантикӣ ва ҳалли мисолу масъалаҳои амалиро инкишоф медиҳад, ки он ба нутқи васеъ ва мазмуннок алоқаманд аст. Инчунин, омӯзиши математика дониши ҳонандагон ва ба ташаккули малакаю маҳоратҳои ташкили гузаронидани корҳои мустақилонаи ҳонандагон, ки дар ҳаёт, таълим меҳнат бомуваффақият татбиқ намудани донишҳои математикӣ заруранд ва дар ҳонандагон фикрронӣ, мақсаднокӣ, устуворӣ, эҷодкорӣ, меҳнатдӯстӣ, ватандӯстӣ ва тафаккурро ташаккул медиҳад.

Адабиёт

1. Бабанский Ю.К. Избрание педагогические труды / Ю.К. Бабанский. – М.: Педагогика, 1989. – 558 с.
2. Бантова М.А. и др. Методика преподавания математики в началь- ных классах. – М., 1989. – 450 с.
3. Бегимов Ҳ.Ҳ., Рабиев С.М., Раҷабов Т.Б. ва диг. Методикаи таълими математикаи синфҳои ибтидоӣ. – Душанбе, 2023. – 375 с.
4. Бегимов Ҳ.Ҳ., Чураев М.М., Шукӯрзода Х.А. ва диг. Назария ва практикуми ҳалли масъалаҳои матнӣ математикӣ. – Душанбе, 2023. – 311 с.
5. Крутецкий В.А. Психология математических способностей школьников. – М.: Просвещение, 1968. – 431 с.
6. Маҳмамов М., Бойматов К., Нуралиев Ё. ва диг. Методҳои ҳалли масъалаҳои матнӣ. Дастури методӣ барои донишҷӯён ва омӯзгорон. – Душанбе, 2016. – 128 с.
7. Маҳмудов Т., Давлатов Т. Методҳои ҳалли машқ ва масъалаҳои математикаи синфҳои ибтидоӣ. – Душанбе, 2013. – 176 с.
8. Моро Т.И., Пышкало А.М. Методика обучения математики в 1-3 классах. – М., 1975. – 336 с.
9. Рубинштейн Н.Л. Проблемы общей психологии [Текст] / Н.Л. Рубинштейн. – М., 1973. – 220 с.
10. Сухомлинский В.А. О воспитании [Текст] / В.А. Сухомлинский. – М.: Политиздат, 1973. – 272 с.
11. Худоярзода Ҳ. Ҳ. Ташаккули қобилияти эҷодии хонандагонӣ хурдсол зимни ҳалли масъалаҳои математикии матнӣ // Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои педагогӣ ва психологӣ. – 2025. – №1 (23). – С. 134-141.
12. Шатский С.Т. Педагогика. Избранные сочинения в 2 т. Том 2 / С.Т. Шацкий. – М., 2018. – 360 с.
13. Шедровитский Г.П. Философия. Наука. Методология / Г.П. Шедровитский. – М., 1997. – 642 с.
14. Элкони Д.Б. Психология игры. – М.: Гум. изд. центр ВЛАДОС, 1999. – 360 с.

УСУЛҲОИ ТАШАККУЛ ДОДАНИ ҶАЪОЛИЯТИ ЭҶОДИИ ХОНАНДАГОН ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ МАТЕМАТИКА

Дар мақолаи мазкур истифодаи усулҳои ташаккул додани ҷаъолияти эҷодии хонандагон дар раванди таълими математика мавриди таҳлилу баррасӣ қарор гирифтааст. Дар таълими математика роҳи усулҳои истифодаи қорҳои мустиқилона ҳангоми ҳалли масъалаҳои математикии матнӣ бояд мақсаднок бошад. Ба андешаи мо, яке аз роҳҳои ташаккул додани эҷодии хонандагон яке аз вазиғаҳои муҳими муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ба ҳисоб меравад. Бинобар ин, дар ҷараёни таълим усулҳои зиёди инкишофи эҷодидошта тавсия қарда мешаванд, ки онҳо ба хусусияти ғанҳои таълимӣ вобаста мебошад. Бояд қайд қард, ки барои баланд бардоштани дониш, шавқу ҳаваси хонандагон дар омӯзиши математика ба омӯзгорон лозим аст, ки аз бозиҳои шавқовари математикӣ истифода баранд. Азбаски бозӣ ба хонандагон қайфияти хуб мебахшад ва онҳоро аз ҳастагӣ дилғиршавӣ боз медорад, лозим аст, ки дар раванди дарсҳо аз бозиҳои гуногун истифода барем. Ба ин усулҳо, машғулиятҳои шавқовару ғаммотар меғузарад ва ҳам аз тарафи хонандагон маводҳои таълимӣ хуб дарк қарда мешаванд.

Қалидвожаҳо: таълим, ғаъолият, эҷодиёт, бозӣ, қорҳои мустиқилона, математика, мисол, масъала, хонандагон, омӯзгорон.

МЕТОДЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ УЧАЩИХСЯ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ МАТЕМАТИКЕ

В данной статье анализируется использование методов развития творческой активности учащихся в процессе обучения математике. В обучении математике методы и приемы использования самостоятельной работы при решении текстовых математических задач должны быть целенаправленными. На наш взгляд, одним из важнейших направлений развития творческого потенциала учащихся является одна из задач средних учебных заведений. Поэтому в процессе обучения рекомендуется множество методов развития творчества, зависящих от особенностей изучаемых предметов. Следует отметить, что для повышения знаний, интереса и энтузиазма учащихся к изучению математики учителям необходимо использовать интересные математические игры. Поскольку игры создают у учащихся хорошее настроение и предотвращают утомление и скуку, необходимо использовать разнообразные игры в процессе уроков. Благодаря этим методам занятия становятся более интересными и понятными, а учащиеся хорошо усваивают учебный материал.

Ключевые слова: преподавание, деятельность, творчество, игра, самостоятельная работа, математика, пример, проблема, учащихся, учителя.

METHODS OF DEVELOPING STUDENTS' CREATIVE ACTIVITIES IN THE PROCESS OF TEACHING MATHEMATICS

This article analyzes the use of methods for developing students' creative activity in mathematics education. In mathematics education, methods and techniques for using independent work in solving mathematical word problems should be targeted. In our opinion, developing students' creative potential is one of the most important tasks for secondary schools. Therefore, a variety of methods for fostering creativity are recommended during the teaching process, depending on the specifics of the subjects being studied. It should be noted that to enhance students' knowledge, interest, and enthusiasm for learning mathematics, teachers should use engaging mathematical games. Since games create a positive mood in students and prevent fatigue and boredom, it is essential to incorporate a variety of games into lessons. These methods make lessons more engaging and understandable, and students learn the material well.

Keywords: teaching, activity, creativity, game, independent work, mathematics, example, problem, students, teachers.

Дар бораи муаллифон

Раззоков Абдураззоқ Ашурович
Номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти
кафедраи методикаи таълими математика
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: arazzok@gmail.com

Худоярзода Хусен Худояр
Номзоди илмҳои педагогӣ, и.в. профессори
кафедраи методикаи таҳсилоти ибтидоӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: begimovhusen@gmail.com

Об авторов

Раззоков Абдураззоқ Ашурович
Кандидат педагогических наук, доцент
кафедры методики обучения математики
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: arazzok@gmail.com

Худоярзода Хусен Худоярович
Кандидат педагогических наук, и.в.
профессор кафедры методики начального
образования
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: begimovhusen@gmail.com

Author the authors

Razzokov Abdurazzok Ashurovich
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate
Professor, Department of Mathematics
Teaching Methods
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: arazzok@gmail.com

Khudoyrzoda Husen Khudoyr
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate
Professor of the Department of Methods of
Primary Education
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: begimovhusen@gmail.com

ТЕХНОЛОГИЯИ СОХТАНИ БАРНОМАИ КОМПЮТЕРӢ ОИД БА ГУЗАРОНИДАНИ КОРИ ХАТӢ ДОИР БА АЛГОРИТМСОЗИИ ШОХАНОК БО ТАТБИҚИ МЕТОДИ ПУЛОТ

Назаров А. П., Нейматов Ғ. Н., Одинаев Ҳ. М.

Академияи идоракунии давлатии назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон

Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон ба номи Садриддин Айни

Амалияи педагогӣ ба омӯзгорон методҳои гуногуни санҷиши донишҳои ташаккулдодашуда ва баҳодихӣ ба он донишҳо, маҳорат ва малакаҳои талабагону донишҷӯёнро пешниҳод намудааст. Санҷиши донишҳои талабагону донишҷӯён дар ҳар як дарс гузаронида мешавад. Дар раванди корҳо оид ба санҷиши дониш омӯзгоронро зарур аст, ки пайдарҳамӣ ва системанокиро риоя намоянд. Чун қоида дар навбати аввал якчанд дарсҳо гузаронида мешаванд ва баъдан санҷиши донишҳои ташаккулдодашуда гузаронида мешавад. Ин пайдарҳамии гузаронидани корҳо оид ба санҷиши дониш аст. Бо мақсади санҷиши дониш аз методҳои пурсиш дар оғози дарси навбатӣ, назорат аз болои корҳои хонандагон, тафтиши корҳои хонагӣ, гузаронидани корҳои мустақилонаи ҷорӣ истифода карда шуда, дар охир барои ҷамъбасти мавзӯ ё боби муайян кори хатӣ (кори контролӣ, кори санҷишӣ) гузаронида мешавад [6]. Санҷиши объективона ва баҳодихии ҳолисона ба дониш, маҳорат ва малакаҳои хонандагону донишҷӯён ҷиҳати басо муҳимми раванди таълим ба шумор рафта, сифати таълимиро баланд мебардоранд. Риояи чунин талабот ба омӯзгорон ва донишҷӯён – омӯзгори оянда хеле зарур аст [12].

Айни замон дар амалияи педагогӣ бештар аз ду шакли ташкил ва гузаронидани корҳои хатӣ истифода мебаранд – навиштани ҳади ақал ду варианти кори хатӣ дар тахтаи синфӣ ва методи санҷиши тести дониш. Дар баробари ин ду шакл аз шакли тайёркунии мадракҳои дидактикӣ низ истифода мебаранд. Тавре дар монографияи илмӣ [6] ва кори [3] нишон дода шудааст, ин шаклу методҳои ташкил ва гузаронидани корҳои хатӣ ба талаботи замони технологияи информатсионӣ ва рақамикунонии раванди таҳсилот ҷавобгӯй нестанд. Рақамикунонии раванди таҳсилот талаботи замони муосир аст [13], [5]. Бинобар ин зарурат ба коркард, эҷод ва ҷори намудани методҳои нави ташкил ва гузаронидани корҳои хатӣ ба миён омадааст. Бо мақсади татбиқи технологияи рақамӣ ва воситаҳои электронии таълим, зарурат ба сохтани барномаҳои нави компютерӣ ба миён омадааст ва омӯзгори муассисаҳои таълимӣ ба он ниёз доранд.

Истифодабарии методи Пулот барои санҷиши дониш хонандагону донишҷӯён ва арзёбии салоҳиятҳо оид ба сохтани алгоритмҳои шоханок ба мақсад мувофиқ аст [6], [3]. Ин метод мутобиқ ба принципҳои пайдарҳамӣ, системаноки ва баландбардории сифати таълим дар тамоми раванди кори хатӣ истифода бурда мешавад. Методи Пулот имкон медиҳад, ки кори хатӣ ба таври сода ва озод гузаронида шуда, ба дониш хонандагону донишҷӯён ба таври объективона баҳогузорӣ карда мешавад. Меҳнати омӯзгор сабук ва содатар мегардад [6], [8]. Пас методи мазкурро барои санҷиши дониш хонандагону донишҷӯён ва арзёбии салоҳиятҳо оид ба сохтани алгоритмҳои шоханок татбиқ менамоем.

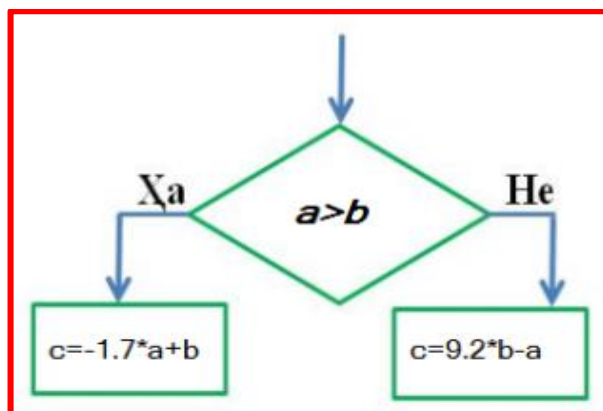
То ташкил ва гузаронидани кори хатӣ оид ба сохтани алгоритмҳои шоханок омӯзгор тибқи барномаи кории таълимӣ ва нақшаи тақвими мавзӯҳоро гузашта, мафҳумҳо ва маводҳои заруриро ба донишомӯзон меомӯзонад. Ба назар мегирем, ки сохтани алгоритмҳо бо ёрии блок-схемаҳо таълим дода мешаванд [1]. Пас дар донишомӯзон бояд донишҳои зерин ташаккул дода шуда бошанд, ки салоҳиятҳои мавзӯӣ ва фанӣ дар ин самт ҳисобида мешаванд:

- Дониш ва фаҳмидани тарзи кори блок-схемаи шартӣ;
- Сохта тавонишани алгоритмҳои шоханок бо истифода аз блок-схемаи шартӣ ва амалҳои мантиқӣ;
- Дар амал татбиқ намудани донишҳо ва принципҳои сохтани алгоритми шоханок.
- Аз рӯи алгоритми тайёри пешниҳодшуда ва қиматҳои додашудаи аргументҳои воридшаванда маълум карда тавонишани натиҷаи алгоритми шоханок;
- Доштани қобилияти таҳлили алгоритм ва маълум намудани вазифаҳои ҳар як блок-схемаи дар алгоритм истифодашуда;

- Доништан ва фаҳмидани амалҳои шартӣ;
- Муайян карда тавонистани қимати амали шартӣ;
- Ва ғайраҳо.

Бо мақсади муайян намудани сатҳи донишҳои ташаккулдодашудаи донишомӯзон оид ба алгоритмҳои шоханок, ки бо ёрии блок-схемаҳо тартиб дода мешавад, чунин масъаларо пешниҳод намудан мумкин аст:

Аз як қисми алгоритми овардашуда истифода бурда, барои додаҳои $a=157.53$ ва $b=-32.18$ қимати c –ро маълум кунед:

Расми 1. Намунаи қисми алгоритм дар шартӣ масъала

Супориши мазкур баръакси супориш оид ба алгоритмсозӣ аст. Яъне алгоритм ё қисми он пешниҳод карда мешавад, донишомӯз вобаста аз қимати параметрҳои воридшаванда натиҷаи алгоритмро маълум мекунад. Донишомӯзе, ки кори хаттӣ месупорад, ин шартӣ масъаларо дар дафтари корияш навишта, онро ҳал мекунад. Ҷавобашро маълум мекунад. Аммо ин танҳо як вариант аст. Бо мақсади таъмини объективияти санҷиши дониш ва арзёбии салоҳиятҳо, пешгири намудани роҳҳои аз ҳамдигар рӯйбардоркунии роҳи ҳал ва ҷавоб ва инчунин пешгирии дигар омилҳои инсонӣ дар баҳогузорӣ, омӯзгорро зарур аст, ки ба ҳар як донишомӯз ба таври фардӣ варианти масъаларо пешниҳод намояд [1], [5]. Дар ин маврид қимати параметрҳои воридшавандаи масъала a ва b –ро ба ҳар як донишомӯз гуногун пешниҳод намудан зарур аст [5], [8]. Инчунин дар блок-схемаи шартӣ амали мантиқӣ бояд тағйир ёбад ва дигар шавад. Параметрҳои воридшавандае, ки дар блок-схемаҳои бахшиш барои ёфтани қимати c гузошта мешаванд, бояд ба ҳар як донишомӯз гуногун пешниҳод карда шаванд. Маҳз барои иҷрои ин амалҳо ба мо барномасозии компютерӣ [9] ва методи Пулот ёрӣ мерасонад.

Барномасозии тавлид намудани қимати ададии параметрҳои воридшавандаи масъаларо дар забони барномасозии муосири PascalABC.Net дида мебароем [9]. Матни ин қисми барнома чунин аст:

```

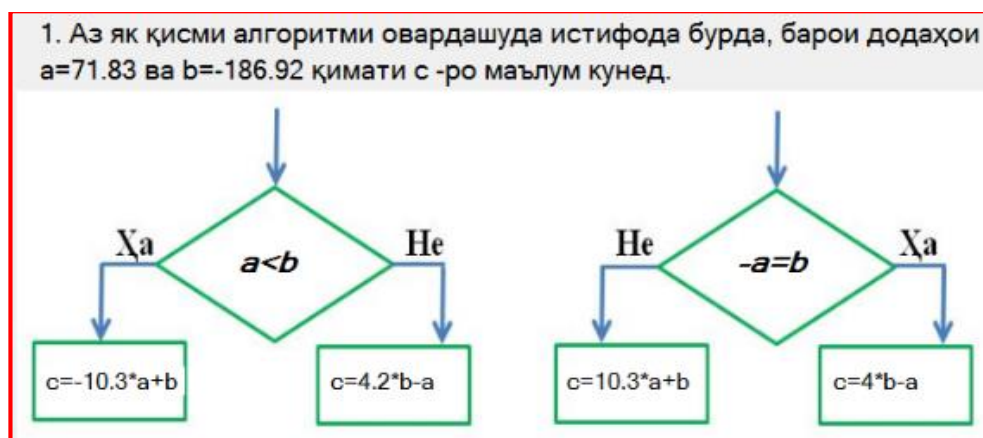
Var vs := DateTime.Now;
var a:=(sin(vs.Hour -vs.Second)-sin(vs.Ticks + vs.Millisecond)+ cos(sin(vs.Month)-
Milliseconds))*Random(471.09);
While Abs(a)>207.19 Do a/=2.03; a:=Int(a*100)/100;
Label23.Text := a.ToString;
var b:=(cos(vs.Minute -vs.Day)-cos(vs.Ticks - vs.Second)-
cos(sin(vs.Millisecond)+Milliseconds))*Random(478.92);
While Abs(b)>217.39 Do b/=2.11; b:=Int(b*100)/100;
Label24.Text := b.ToString;
  
```

Тағйирёбандаи vs тағйирёбандаи типаш сана ва вақт мебошад, ки бузургии вақти дар системаи компютер бударо қабул мекунад. Дар он ҳама бузургҳои сана ва вақт, аз ҷумла сония ва миллисония нигоҳ дошта мешавад. Ҳар боре ки барномаи компютерӣ ба кор омода мегардад, қимати ин тағйирёбанда хатман дигар мешавад. Ин боиси он мегардад, ки қимати параметрҳои воридшавандаи масъала a ва b дигар шудан мегиранд. Ба ҳар як донишомӯз қимати ин параметрҳо гуногун пешниҳод карда мешавад, ки яке аз хусусиятҳои методи Пулот аст. Раванди кори хаттӣ шакли фардикунониро бо роҳи вариантнокӣ мегирад.

Амали мантиқие, ки дар дохили блок-схемаи шартӣ инъикос мегардад, кушиш намудан зарур аст, ки ба ҳар як донишомӯз тариқи фардӣ пешниҳод карда шавад. Бо ин мақсад ба матни барнома сатрҳои зеринро ворид мекунем:

```
Case vs.Second mod 3 of
0 : Label21.Text := '>';
1 : Label21.Text := '<';
2 : Label21.Text := '=';
end;
```

Ба ҳамин супориш монанд, ба кори ҳаттӣ боз як масъаларо илова мекунем ва супориши якум аз ду масъала иборат мегардад. Тавре мебинем, бо истифода аз ин метод омӯзгори фаннӣ ба омӯзиш чӣ муносибат доштани донишомӯзонро ба таври фардӣ ва объективона муайян менамояд. Сатҳи мустақилона фаъолияткунӣ дар ҳалли супоришҳо, майлу хоҳиш ва қобилияту хотираи онҳоро ба таври объективӣ месанҷад ва арзёбӣ мекунад. Намунаи як варианти супориши якум барои ҳар ду масъала, ки бо истифода аз барномаи компютерӣ тавлид шуда, дар экрани компютер инъикос мегарданд, дар Расми 2 оварда шудааст.

Расми 2. Намунаи масъалаҳои супориши якум

Супориши дигари кори ҳаттӣ масъала оид ба амали шартӣ шуда метавонад, масалан:

Қимати ададии амали шартӣ ёфта шавад, агар $g=16$ бошад.

$q = 8=0 ? (g+2)^2 : (g-8)^3$.

Донишомӯзон бояд бо сохтори чунин амали шартӣ шинос бошанд, онро иҷро намуда, қиматашро маълум кунанд. Дар ин сохтор “ $8=0$ ” шарт (амали мантиқӣ) аст, ки дар ин маврид қиматаш *false* мегардад, чунки $8=0$ нест. Пас аз аломати савол “?” ду ифода меистад, хоҳ ададӣ, хоҳ сатрӣ, ё дигар. Ҳар ду ифода аз ҳамдигар бо аломати баён “:” ҷудо карда мешаванд, тавре ки дар ифода дида мешавад. Ифодаи пеш аз аломати баён “:” буда ҳангоми қимати амали мантиқӣ *true* будан иҷро мегардад ва қимати амали шартӣ (дар ин мисол q) мегардад. Агар қимати амали мантиқӣ *false* гардад, пас қимати ифодаи дуюм ҳисоб карда шуда, ёфта шуда, қимати амали шартӣ (дар ин мисол q) ҳисоб карда мешавад. Аз баски дар мисоли додашуда қимати амали мантиқии $8=0$ ба *false* баробар аст, пас қимати амали шартӣ $q=(g-8)^3$ мегардад. Пас ҳангоми $g=16$ будан, $q=(g-8)^3=(16-8)^3=8^3=512$ мегардад ва ҷавоби масъала мебошад.

Акнун мегузарем ба методикаи фардигардони пешниҳоди супориш оид ба амали шартӣ барои ҳар як донишомӯз, то ба ҳар як донишомӯз баҳои объективона гузорем. Дар ин маврид бояд амали мантиқӣ гуногун пешниҳод карда шавад. Қимати параметрҳои воридшавандаи ифодаҳои пас аз аломати савол “?” буда ба ҳар як донишомӯз гуногун пешниҳод карда шавад. Пас ба матни барномаи компютерӣ сатрҳои зеринро илова мекунем:

```

a:=(sin(cos(vs.Millisecond)-vs.Second)-sin(vs.Ticks - cos(vs.Millisecond)))+
cos(sin(vs.Second)-cos(Milliseconds))*Random(402.323);
While Abs(a)>30 Do a/=2.2; a:=Int(a);
Label16.Text := a.ToString; a:=Int(Abs(Label12.Text.ToReal)/2+2.3); Label19.Text :=
a.ToString;
Label26.Text :=Random(2,7).ToString; Label27.Text :=Random(4,11).ToString;
Label18.Text := 'q= '+Label19.Text+Label22.Text+'0 ? (g+'+Label26.Text+')^2 : (g-
'+Label27.Text+')^3';
```

Баъди иҷрои ин қисми матни барномаи компютерӣ, супориши дуюм тариқи худкор тавлид гардида, дар экран инъикос мегардад. Намунаи як вариантш дар Расми 3 оварда шудааст.

2. Қимати ададии амали шартӣ ёфта шавад, агар $g = -11$ бошад.
 $q = 6 > 0 ? (g+6)^2 : (g-7)^3$

Расми 3. Намунаи варианти супориши дуюм оид ба амали шартӣ

Масъалаи фардигардонии раванди ташкил ва гузаронидани корҳои хаттӣ аз фанни информатика айнаи замон масъалаи мубрами илмӣ ба ҳисоб меравад. Тавассути барномаи компютерӣ, ки қисми аввали лоиҳаи таъминоти барномавиаш сохта шуд, фардигардонии ин равандро дар шакли вариантӣ ташкил менамояд. Ба ҳар як донишомӯз варианти кори хаттӣ ба таври фардӣ пешниҳод карда мешавад, ки дар он қимати параметрҳои воридшавандаи супоришҳо гуногун мебошанд. Микдори вариантҳои тавлидшаванда беохир аст ва дар ягон пойгоҳи додаҳо ё дигар манбаи додаҳо нигоҳ дошта намешаванд [3], [8]. Агар омӯзгор хоҳад, ки санчиш ва баҳогузори объективонаи ҷориҳо дар шакли кори мустақилона гузаронад, пас метавонад қисми аввали ин барномаро пешниҳод кунад. Аз рӯи натиҷаи ҳамин қисм баҳогузорӣ мекунад ва ҳулоса мебарорад. Дар вақти санчиш ва баҳогузорӣ сифати азхудкунии дониш, маҳорат ва малақаҳо, инчунин ҷаҳонбинии илмӣ, ғояҳои маънавию эстетикӣ, қобилияти эҷодии хонандагон муайян карда мешавад. Дар ҳамин радиф ба омӯзиш чӣ гуна муносибат доштани онҳоро ошкор кардан мумкин аст, ки ҳамаи ин тибқи методҳои гуногуни марбут анҷом дода мешавад. Омӯзгор бо истифода аз ин барномаи компютерӣ имкон пайдо менамояд, ки ҳаллу ҷисли ин масъалаҳоро ба осонӣ ва ба таври сода таҳти назорати худ гирифта, ба санчишу баҳогузори дониш, маҳорат ва малақаҳои донишомӯзон объективона рафтор намояд.

Санчиши объективии дониши донишомӯзон ва арзёбии салоҳиятҳо оид ба алгоритмсозии шоханок метавонад боз ҳам объективонатар ва самаранок гардад, агар барномаи компютерӣ санчиши ҷавобҳои ҳосилкардаи донишомӯзонро ба худ гирад. Бинобар ин лоиҳаи барномаи компютериҳо пурра намудан зарур аст, то донишомӯз имкони дохил намудани ҷавоби ҳосилкардаашро дошта бошад. Инчунин имкони санчиши дурустии ҷавоби дохилкардаашро дошта бошад. Ин ҳама барои баҳодихии дақиқи донишҳои ташаккулдошудаи донишомӯзон имкон медиҳанд. Пас мегузарем ба қисми дуюми сохтани лоиҳаи таъминоти барномавӣ, ки ба санчиши дурустии ҷавобҳои дохилкардашуда равона мегардад.

Забони барномасозии муосири PascalABC.Net дорои ҷузъи идоракунии майдони матнии *TextBox* мебошад [7, с. 546]. Ин ҷузъро барои дохил намудани ҷавоби ҳосилкардаи супоришҳо, ки аз тарафи донишомӯзон сурат мегирад, истифода мебарем. Дар поёни ҳар як супориш матни “*Ҷавоб:*” –ро бо истифода аз ҷузъи идоракунии қайдҳои (нишонаҳои) *Label* мегузорем [7, с. 538]. Аз тарафи рӯсташ ҷузъи идоракунии майдони матнии *TextBox* -ро мегузорем. Аз баски ҷавоби супоришҳои пешниҳодшаванда типии ададии ҳақиқӣ мебошанд, пас дар протокураи ҳар як ин ҷузъҳои *TextBox* матни барномаи зеринро дохил мекунем:

```
begin
  textBox1.KeyPress += (o,ramz)->
  begin
    ramz.Handled := not (ramz.KeyChar.IsDigit or ((ramz.KeyChar = '.') and
    not textBox1.Text.Contains('.')) or (ramz.KeyChar=#8) or ((ramz.KeyChar= '-') and not
    textBox1.Text.Contains('-')));
  end;
```

Ин имкон медиҳад, ки донишомӯз ҳангоми дохил намудани ҷавоби ҳосилкардааш ба ягон мушкилӣ дучор нагардад ва танҳо рақам, аломати “-” ва аломати нуқта “.” дохил карда тавонад.

Бо мақсади он ки ҷавоби дохилкардаи донишомӯз санчида шавад, зарур аст, ки онро барномасозӣ намоем. Масалан, барои супориши дуюм матни барномааш ин аст:

```
If Textbox3.Text.Trim.Length>0 Then Begin jo+=1;
Case Trim(Label22.Text) of
  '<': mnt := Label19.Text.ToReal < 0;
  '>': mnt := Label19.Text.ToReal > 0;
```

```
'=' : mnt := Label19.Text.ToReal = 0;
end;
If mnt Then qim := (Label16.Text.ToInteger+Label26.Text.ToInteger)**2
Else qim := (Label16.Text.ToInteger-Label27.Text.ToInteger)**3;
If qim=TextBox3.Text.ToReal Then Begin TextBox3.BackColor := Color.Green; hol+=5 end
Else TextBox3.BackColor := Color.Red;
end;
```

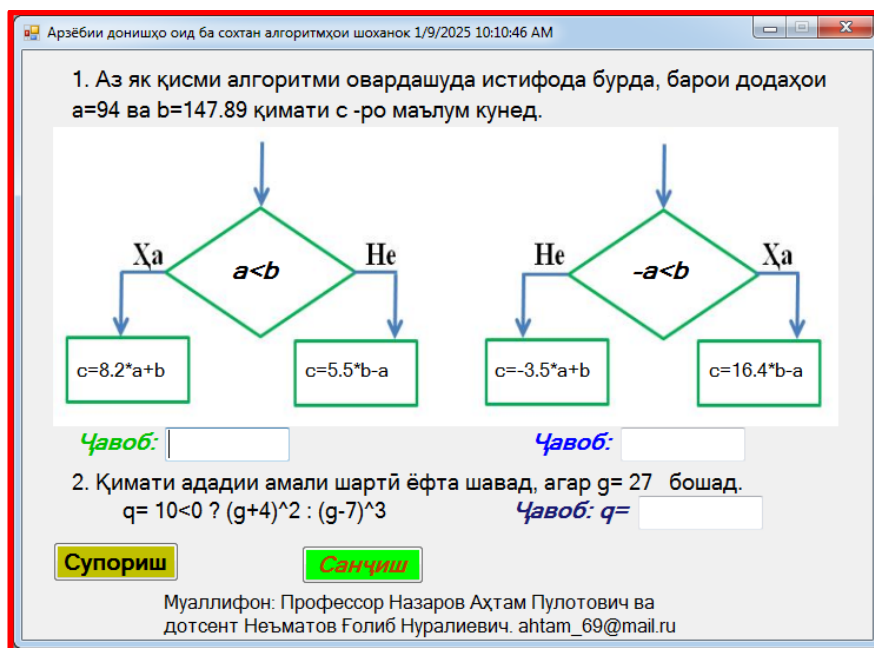
Тавре аз матни барнома бармеоҷд, ҷавоби супориши дуҷум санчида мешавад, агар он дохил карда шуда бошад. Дар давомаш аломати амали мантиқӣ, ки дар супориш барои донишомӯз пешниҳод карда шудааст, маълум карда мешавад. Бо истифода аз он қимати амали шартӣ, ки дар супориш ба донишомӯз пешниҳод гардидааст, маълум карда мешавад (дар матн барнома тағйирёбандаи *qim*). Ин қимати маълумгардида бо қимате, ки аз тарафи донишомӯз дохил карда шуда буд, санчида шуда, муқоиса карда мешавад. Агар ҷавоби аз тарафи донишомӯз дохил карда шуда дуруст бошад, пас ба *ū* боз 5 ҳол ба ҳолҳояш илова карда мешавад (*hol*+=5). Ранги рангрезии дохили ҷузъи идоракунии матн сабз мегардад. Дар ҳолати ҷавоби донишомӯз нодуруст будан, ба донишомӯз ба ҳолҳояш ягон ҳол илова карда намешавад. Ранги рангрезии дохили ҷузъи идоракунии матн сурх мегардад. Агар донишомӯз ҷавобро нодуруст ҳосил карда бошад, нодуруст дохил карда бошад, пас *ū* набояд руҳафтода гардад. Зеро барномаи компютерӣ ба *ū* имкон медиҳад, ки ҳамон варианти супориши ҷориро аз нав ҳал намуда, дохил намояд ва санҷад. Ин амалро дар методикаи таълими информатика (ё умуман ҳама фанҳо) ислоҳи донишҳои ташаккулдошуда ва дастовардҳои таълимӣ меҳисобанд [9].

Дар охир ҷавобҳои донишомӯз, агар дохил карда шуда бошанд, санчида шуда, вобаста ба ҳолҳои гирифтааш ба *ū* баҳо бо низоми анъанавии 5 ҳола гузошта мешавад. Ин қисми матн барномаро меорем:

```
If jo>0 Then Begin
Case hol of
15: Label25.Text := 'Баҳоятон: 5 (АЪЛО)';
10: Label25.Text := 'Баҳоятон: 4 (Хуб)';
5: Label25.Text := 'Баҳоятон: 3 (қаноатбахш)';
Else
Label25.Text := 'Баҳоятон: 2 (ғайриқаноатбахш)';
end;
```

Ҳамин тариқ, лоиҳаи таъминоти барномавӣ пурра сохта ҳисобида шуда, пас аз компилятсия намудани он як файли барномавӣ (замима) сохта мешавад, масалан бо номи *AlgShoha.exe*. Ин барномаи компютери сохташударо барои истифодабарӣ паҳн ва ҷорӣ менамоем. Ин барномаи компютериро дар гирдаи саҳти компютерҳои тариқи анъанавӣ ё бо истифода аз шабака сабт менамоем. Ҳар як донишомӯзе, ки кори хаттиро месупорад, ҳудаш мустақилона ин барномаи компютериро ба кор омода менамояд. Дар натиҷа супоришҳои тариқи худкор тавлид гардида, дар шакли муколамагии лоиҳаи таъминоти барномавӣ гузошта шуда, барои иҷро дар экран компютер пешниҳод карда мешавад. Намунаи як варианти пуррааш дар Расми 4 оварда шудааст. Оид ба дигар имконоти барномаи компютерӣ ва тарзи истифодабарии он мавод дар қорҳои [2], [11] оварда шудааст.

Методи ки дар қори мазкур татбиқ карда шуд ва бо истифода аз он барномаи компютерӣ сохта шуд, хеле маъмул гашта истодааст. Айни замон аз тарафи аксар омӯзгорони фанҳои математика ва информатика ва аз тарафи баъзе аз омӯзгорони фанҳои физика дар ташкил ва гузаронидани қорҳои хаттӣ бо мақсади муайян кардани сатҳи донишҳои донишомӯзон васеъ истифода бурда мешавад. Моҳияти гузаронидани қори хаттӣ бо татбиқи ин метод дар он аст, ки на муаллим ба донишомӯзон оид ба маводди омӯхташуда супоришҳои меғузорад, балки барномаи компютерӣ супоришҳоро пешниҳод менамояд. Донишомӯзон супоришҳоро иҷро намуда, диққати худро ба дуруст дохил намудани ҷавобҳо ва санҷиши онҳо равона менамоянд. Бо татбиқи ин метод ва истифода аз барномаи компютерӣ омӯзгори фанӣ дараҷаи азхудкунии ҳар якеро муайян карда метавонад. Зеро раванди қори хаттӣ шакли фардиро мегирад ва ба дониши ҳар як донишомӯзон ба таври объективона баҳогузорӣ карда мешавад. Бо татбиқи дигар методҳои санҷиши дониш, масалан пурсиши шифоҳӣ, методи саволномаҳои тестӣ, омӯзгори фанӣ ба чунин натиҷаҳо ноил шуда наметавонад [3, с. 107], [4, с. 48].

Расми 4. Як варианти пурраи кори хаттӣ оид ба алгоритмҳои шоханок

Хулоса. Технологияи дар кори мазкур коркардшуда имкон медиҳад, ки лоиҳаи таъминоти барномавино барои санҷиши ҳамаҷонибаи донишҳои ташаккулдошудаи донишомӯзонро оид ба сохтани алгоритмҳои шоханок барномарезӣ кунем. Чунин рафтори педагогӣ ва методӣ имкон медиҳад, ки донишҳои ташаккулдошудаи ҳар як донишомӯзон ва малакаю маҳорати бадастовардашонро доир ба сохтани алгоритмҳои шоханок ба таври объективона маълум намоем. Барои арзёбии объективона ҳама меъёрҳои муҳим зимни коркарди технология ва сохтани барномаи компютерӣ ба инобат гирифта шудаанд, аз ҷумла: фаҳмо будани алгоритм ва барномаи компютерӣ; ба таври осон ва сода истифода бурдани барномаи компютерӣ дар раванди ташкил ва гузаронидани кори хаттӣ; дуруст кор кардани барномаи компютерӣ; мантиқан дуруст тавлид намудани супоришҳо оид ба сохтани алгоритмҳои шоханок; ба донишомӯзон фаҳмо будани шартҳои супоришҳо дар доираи салоҳиятҳои мавзую фанӣ. Дар кори мазкур самаранокии кори барномаи компютерӣ баръало дида мешавад, зеро барнома ҳангоми ба кор омода шуданаш зуд ба хотираи компютер бор гардида, дар давоми миллисония вақт супоришҳо тавлид ва дар шакли муколамагӣ барои инъикос дар экрани компютер ҷой дода мешаванд.

Адабиёт

1. Абдукаримов, М. Ф. Сборник задач для компьютерного программирования / А.П. Назаров, С.Х. Мирзоев, М.Ф. Абдукаримов // Типография филиала МГУ имени М.В. Ломоносова в г. Душанбе, - 2017. - 241 с.
2. Абдукаримов, М. Ф. Арзёбии воқеъбинонаи дониши донишҷӯён бо методи Пулот зимни гузаронидани корҳои санҷишӣ дар мисоли мавзӯи ҷойивазкуниҳо / А.П. Назаров, М.Ф. Абдукаримов, К.Б. Юсуфзода // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (маҷаллаи илмӣ). - 2024. - №7. С. 327 – 333.
3. Назаров, А.П. Арзёбии объективонаи донишҳои геометрии хонандагонӣ синфҳои 3 ва 4 бо татбиқи методи Пулот // А.П. Назаров., Ҳ.Х. Раҷабзода / Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Серияи 2. Педагогика ва психология, назария ва методикаи таълим. 2023. № 4-2 (18). С. 102 - 109.
4. Назаров А.П. Санҷиши дониши хонандагон ва донишҷӯён оид ба сохтани алгоритмҳои хаттӣ бо татбиқи методи Пулот // А.П. Назаров, Ғ.Н. Неъматов, Умедҷони Хайруллои Ғафурӣ / Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Серияи 2. Педагогика ва психология, назария ва методикаи таълим. 2024. №2(20). С. 47-54.
5. Назаров, А.П. Компьютерная поддержка проведения проверочных работ по теме «Простые числа» / А.П. Назаров // Научно-практический журнал «Информатика в школе». - 2020. №9 (162) ноябрь. С. 59 – 62.
6. Назаров, А.П. Асосҳои методи барномасозӣ ва арзёбии салоҳияти хонандагон аз математика ва информатика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (Монография) // А.П. Назаров. – Душанбе: Баҳманруд, 2020. - 226 с.

7. Назаров, А.П. Барномасозӣ ва дизайни барномавӣ дар забони PascalAbc.Net (Китоби дарсӣ барои МТО ва МК) / А.П. Назаров. – Душанбе: Меҳроҷ - Граф, 2021. – 756 с.
8. Назаров, А.П. Санҷиши объективонаи донишҳои таълиқдоданда оид ба ибтидои алгоритмҳои ба татбиқи методи Пулот / А.П. Назаров, Ғ.Н. Неъматов, Умедҷони Хайруллои Ғафурӣ // Паёми Донишгоҳи давлатии Қўлоб ба номи А. Рӯдакӣ (маҷаллаи илмӣ). Бахши педагогӣ. 2024. №4-1 (37), С. 44 – 53
9. Скафа, Е.И. Инновации в подготовке будущих учителей к организации коррекции учебных достижений обучающихся / Е.И. Скафа // Человеческий капитал. – 2024. – № 4 (184). – С. 97 – 103.
10. Скафа, Е.И. Методическая деятельность преподавателя вуза по разработке инновационных форм обучения студентов / Е.И. Скафа, И.А. Кудрейко // Человеческий капитал. – 2022. – Том 2, №12 (168). – С. 48-55.
11. Скафа, Е.И. Методическая деятельность преподавателя: цифровизация учебного процесса / Е.И. Скафа, А.А. Борисова, Ю.В. Абраменкова; под ред. проф. С.В. Беспаловой. – Донецк: ДонГУ, 2023. – 120 с.
12. Скафа, Е.И. Теоретико-методические основы формирования готовности будущего учителя математики к проектно-эвристической деятельности: монография // Е.И. Скафа. – Донецк: ДонГУ, 2020. – 280 с.
13. Скафа, Е.И. Технология формирования математической цифровой компетентности будущих магистров математического образования / Е.И. Скафа, Е.Г. Евсеева // Педагогическая информатика. – 2023. – № 3. – С. 132 - 141.
14. Юсуфзода, К.Б. Методикаи таълиқи дарсҳои амалӣ ва қорҳои санҷишӣ аз назарияи эҳтимолият дар мисоли мавзӯи таърифи классикии эҳтимолият / А.П. Назаров, М.Ф. Абдукаримов, К.Б. Юсуфзода // Паёми Академияи Таҳсилоти Тоҷикистон. - 2024, - №3 (52), С. 194 – 204.

ТЕХНОЛОГИЯИ СОХТАНИ БАРНОМАИ КОМПЮТЕРӢ ОИД БА ГУЗАРОНИДАНИ КОРИ ХАТӢ ДОИР БА АЛГОРИТМСОЗИИ ШОХАНОК БО ТАТБИҚИ МЕТОДИ ПУЛОТ

Ташкил ва гузаронидани қорҳои хатӣ аз фанни информатика ва баҳодиҳии маҳорату малақое, ки донишмӯзон дар дарсҳои информатика ба даст меоранд, бешубҳа масъалаи муҳим аст. Вақте ки донишмӯзон дарк мекунанд, ки омӯзгори фаннӣ дониши азхудкардаи онҳоро месанҷад, онҳо ба омодагии худ бо камоли масъулият муносибат мекунанд. Қўшиш мекунанд, ки супоришҳои қори хатиро дуруст иҷро кунанд ва донишҳои дар дарсҳои пештара гирифташударо боз ҳам беҳтар дар хотир нигоҳ доранд. Вале ба масъалаи санҷиши объективонаи дониши хонандагон ба таври фардӣ ва сабукгардонии меҳнати муаллимон кам диққат дода мешавад. Барои ҳалли ин мушкилӣ аз барномасозии компютерӣ ва татбиқи методи Пулот барои сохтани барномаи компютерӣ истифода бурдан мувофиқи мақсад аст. Инро ба асос гирифта, дар қори мазкур технологияи сохтани барномаи компютерӣ барои ташкил ва гузаронидани қори хатӣ оид ба сохтани алгоритмҳои шоханок қоркард қарда мешавад. Лоихаи таъминоти барномавӣ дар забони PascalAbc.Net сохта мешавад.

Калидвожаҳо: алгоритм, алгоритми шоханок, блок-схема, барномасозӣ, барномаи компютерӣ, методи Пулот, қори хатӣ, санҷиши дониш, объективияти санҷиш, фардигардонӣ.

ТЕХНОЛОГИЯ СОЗДАНИЯ КОМПЬЮТЕРНОЙ ПРОГРАММЫ ДЛЯ ПРОВЕДЕНИЯ ПИСЬМЕННЫХ РАБОТ ПО РАЗВЕТВЛЯЮЩИМСЯ АЛГОРИТМАМ С ПРИМЕНЕНИЕМ МЕТОДА ПУЛАТА

Организация и проведение письменных работ по информатике, а также оценка навыков и умений, которые приобретают обучающиеся (учащиеся и студенты) на занятиях по информатике, несомненно, являются важным вопросом. Когда обучающиеся понимают, что преподаватель-предметник проверяет их полученные знания, они берут на себя полную ответственность за свою подготовку. Они стремятся правильно выполнять письменные задания и лучше усваивать знания, полученные на предыдущих уроках. Однако мало внимания уделяется вопросу объективной индивидуальной проверки знаний обучающихся и разгрузки преподавателей. Для решения этой проблемы целесообразно использовать компьютерное программирование и применить метод Пулат для создания компьютерной программы. Учитывая всё это, в данной работе разрабатывается технология создания компьютерной программы для организации и проведения письменной работы по созданию разветвляющихся алгоритмов. Программный проект разрабатывается на языке PascalAbc.Net.

Ключевые слова: алгоритм, разветвляющийся алгоритм, блок-схема, программирование, компьютерная программа, метод Пулат, письменная работа, проверка знаний, объективность проверки, индивидуализация.

TECHNOLOGY OF CREATING A COMPUTER PROGRAM FOR CONDUCTING WRITTEN WORK ON BRANCHING ALGORITHMS USING THE PULAT METHOD

The organization and implementation of written work on computer science, as well as the assessment of skills and abilities that learners (pupils and students) acquire in computer science classes, are undoubtedly an important issue. When learners understand that the subject teacher checks their acquired knowledge, they take full responsibility for their preparation. They strive to correctly complete written assignments and better assimilate the knowledge obtained in previous lessons. However, little attention is paid to the issue of objective individual testing of students' knowledge and unloading teachers. To solve this problem, it is advisable to use computer programming and apply the Pulat method to create a computer program. Taking all this into account, this paper develops a technology for creating a computer program for organizing and conducting written work on creating branching algorithms. The software project is developed in the PascalAbc.Net language.

Keywords: algorithm, branching algorithm, flow chart, programming, computer program, Pulat method, written work, knowledge testing, objectivity of testing, individualization.

Дар бораи муаллифони

Назаров Аҳтам Пулоатович
Доктори илмҳои педагогӣ, профессор
Академияи идоракунии давлатии назди
Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон
734009, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
кӯчаи Саид Носир, 33
E-mail: aham_69@mail.ru

Неъматов Голиб Нуралиевич
Номзоди илмҳои техники, дотсенти
кафедраи технологияи информатсионӣ ва
коммуникатсионӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: n.golib@mail.ru

Одинаев Ҳамза Мираҳмадович
Муаллими калони кафедраи технологияҳои
информатсионӣ ва коммуникатсионӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: hamzaodinaev0@gmail.com

Об авторях

Назаров Ахтам Пулоатович
Доктор педагогических наук, профессор
Академия государственного управления при
Президенте Республики Таджикистан
734009, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, улица Саида Носира, 33
E-mail: aham_69@mail.ru

Неъматов Голиб Нуралиевич
Кандидат технических наук, доцент
кафедры информационных и
коммуникационных технологий
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: n.golib@mail.ru

Одинаев Ҳамза Мираҳмадович
Старший преподаватель кафедры
информационных и коммуникационных
технологий
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: hamzaodinaev0@gmail.com

About the authors

Nazarov Ahtam Pulotovich
Doctor of Pedagogical Sciences, Professor
Academy of Public Administration under the
President of the Republic of Tajikistan
734009, Republic of Tajikistan, Dushanbe, Said
Nosir Street, 33
E-mail: aham_69@mail.ru

Nematov Golib Nuralievich
Candidate of Technical Sciences, Associate
Professor of the Department of information and
communication technologies
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: n.golib@mail.ru

Odinaev Khamza Mirakhmadovich
Senior teacher of the Department of
information and communication technologies
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: hamzaodinaev0@gmail.com

АСОСҲОИ МЕТОДИИ БАРНОМАСОЗИИ КОМПЮТЕРИИ КОРИ САНЧИШӢ АЗ МАТЕМАТИКАИ СИНФИ 6 ОИД БА МАВЗУИ “ТАҚСИМКУНАНДАҶО ВА КАРАТИҶО” БО ИСТИФОДА АЗ МЕТОДИ ПУЛОТ

Абидов Р. Т.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Муқаддима ва мубрамият. Кори мазкур бештар ба коркарди методии барномасозии компютерии корҳои санчишӣ бо татбиқи методи Пулот равона гардидааст. Он ба рақамикунонии раванди таҳсилот мусоидат мекунад. Рақамӣ кардани таҳсилоти муосир боиси ҳамгироии фаъоли воситаҳои таълим ва арзёбии компютерии донишҳо дар амалии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ мегардад. Таҳияи нармафзор барои гузаронидани арзёбиҳои донишҳои ташаккулдошуда махсусан муҳим аст. Барномаҳои компютерии бо методи Пулот сохташуда арзёбии объективии донишҳо, сарфаи вақти дарсӣ, фардӣ кардани супоришҳо ва раванди кори санчиширо таъмин менамояд. Дар курси математикаи синфи 6 мавзуи “Тақсимкунандаҳо ва каратиҳо” нақши муҳим мебозад, зеро он фаҳмиши асосии тақсимшавандагии ададҳои натуралро инкишоф медиҳад. Дар ин маврид диққати хонандагонро барои омӯзиши тақсимкунандаҳо ва каратиҳо равона кардан зарур мегардад. Барномасоз бошад, зимни таҳияи барномаи компютерии санчиши дониш, бояд бо донишҳо оид ба мавзуи мазкур мусаллаҳ бошад. Бе доштани донишҳо оид ба мафҳуми тақсимкунандаҳо ва каратиҳо, барномасоз дар сохтани чунин барномаҳои компютерӣ мушкилӣ мекашад.

Мақсади кор - Таҳияи методикаи барномасозии кори санчишӣ оид ба мавзуи “Тақсимкунандаҳо ва каратиҳо” ва дар заминаи он сохтани барномаи компютерӣ.

Қисми асосӣ. Мафҳумҳо оид ба каратӣ ва тақсимкунанда будани ададҳо дар курси математикаи синфи 6-ум таълим дода мешаванд [1, с. 4; 2, с. 6; 15, с. 8; 4, с. 49]. Марҳилаҳои минбаъдаи таълими мавзуи мазкур ба шиносӣ бо мафҳуми ададҳои сода, тақсимкунандаи умумии калонтарин ва каратии умумии хурдтарин равона мегардад [7]. Хонандагон бо методҳо ва роҳҳои ёфтани тақсимкунандаи умумии калонтарин ва каратии умумии хурдтарин шинос мешаванд. Дар хонандагон донишҳои муайяне ташаккул дода мешаванд. Донишҳои ташаккулдошуда замина ба таълими мавзӯҳо оид ба ихтисоркунии касрҳои одӣ мегарданд. Вобаста ба мавзуи мазкур муҳаққиқон қайд мекунанд, ки маҳз дар марҳилаи омӯзиши тақсимкунандаҳо ва каратиҳо хонандагон аксар вақт хатоҳои такроршавандаро содир мекунанд. Ин боиси дар сатҳи паст азхудкунии мавод ва бе фаҳмиши амиқ мегардад, [1, с. 146]. Ин ҷо зарур аст, ки донишҳои ташаккулдошудаи хонандагон мунтазам объективона арзёбӣ карда шаванд. Дар оғози ҳар як дарс бо пешниҳоди кори мустакилонаи ҷорӣ, ки як намуни санчиши дониш аст, донишҳои ташаккулдошудаи хонандагонро арзёбӣ намудан мумкин аст. Аммо ин ба фаъолияти омӯзгори фаннӣ мушкилиҳо пеш оварда, меҳнати омӯзгорро вазнин мегардонад. Барои ҳалли ин мушкилӣ ва сабуки овардан ба омӯзгор, зарурат ба сохтани барномаҳои компютерӣ ба миён меояд.

Яке аз методҳои муосири технологияи рақамӣ дар таҳсилот, барои худкоркунонии арзёбии донишҳои ташаккулдошудаи хонандагон методи Пулот аст. Он аз ҷониби олими тоҷик, математик ва информатик, доктори илмҳои педагогӣ Назаров А.П. эҷод ва таҳия шудааст [9]. Ин метод имкон медиҳад, ки барномаҳои компютерӣ барои ташкил ва гузаронидани корҳои санчишӣ аз математика сохта шаванд. Барномаҳои компютерии бо методи Пулот сохта шуда ба арзёбии объективии донишҳо дар асоси тавлиди худкори супоришҳои кори санчишӣ ва санчиши худкори дурустии ҷавобҳо бидуни истифодаи маҷмуи масъалаҳои супоришҳои пешакӣ омодашуда равона гардидаанд [6; 8].

Бо мақсади муайян намудани сатҳи донишҳои ташаккулдошудаи хонандагон оид ба тақсимкунандаҳо, ба ҳар як хонанда ба таври фардӣ як адади натуралӣ пешниҳод карда мешавад. Бо ин мақсад барномаи компютерӣ, ки бо методи Пулот сохта мешавад, ба хонанда адади натуралӣ пешниҳод менамояд. Адади пешниҳодшаванда чунин тавлид карда мешавад:

а) бо забони барномасозии **C++ Builder** (аз бастаи барномаҳои RAD Studio):
`long int vmsb=GetTickCount();`

```

Word prz, pmh, psol, pst, pdaq, pson, pmls, rdan; double N;
DecodeDate(Date(), psol, pmh, prz);
DecodeTime(Time(), pst, pdaq, pson, pmls);
rdan = rand()%277+23;
N=int(rdan*abs(cos(float(vmsb-psol-pmls-prz)) + cos(float(psol+pson-prz-pmls)) -
sin(float(vmsb+pst)) - sin(float(pdaq-pmh)))) + rdan;

```

Шояд адади тавлидгардида адади сода барояд. Бо мақсади он ки адади тавлидшуда хатман адади ғайрисода барояд, масалан онро ба қимати параметри соат зарб мезанем:

$$N^*=pst+1$$

б) бо забони баромасозии **PascalABC.Net**:

```

Var prvk:=DateTime.Now;
Var N := Int(Abs(sin(prvk.Day - prvk.Millisecond + prvk.Minute) + cos(prvk.Second -
Milliseconds) - sin(prvk.Hour + cos(prvk.Ticks)))) * Random(150, 300) + Random(120, 210);
N *= prvk.Second;

```

Адади тавлидшударо бо истифода аз ягон ҷузъи идоракунии, масалан қайд, ба хонанда дар шакли муколамагии барномаи компютерӣ пешниҳод менамоем. Бояд қайд кард, ки ин адади тавлидшуда ба ҳар як хонанда ҳархела мебошад. Ин шакли фардигардонии раванди кори арзёбии сатҳи донишро таъмин менамояд. Меҳнати омӯзгор сабуктар мегардад [9; 12].

1. Асосҳои дидактикии арзёбиҳои компютерӣ бо татбиқи методи Пулот дар математика:

Арзёбиҳо дар барномаи таълимии математикаи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ вазифаҳои таҳқиқӣ, назоратӣ ва таълимиро иҷро мекунанд. Самаранокии онҳо аз рӯйи риояи принципҳои дидактикии таълим муайян карда мешаванд: равиши илмӣ, системанокӣ, дастрасӣ, равшанӣ ва қувваи азхудкунии дониш.

Арзёбиҳои компютерӣ бо татбиқи методи Пулот нисбат ба арзёбиҳои анъанавии ҳаттӣ ё санҷиши тестӣ якҷанд бартариҳо ва афзалиятҳоро пешниҳод мекунанд [6; 7; 8]:

- имкони фардӣ кардани супоришҳо;
- кам кардани таъсири омилҳои субъективӣ дар арзёбӣ;
- гирифтани фаврии натиҷаҳо ё фаҳмидани баҳо;
- афзоиши анғезаи хонандагон.

Аммо, истифодаи воситаҳои арзёбии компютерӣ асоснокии қатъии методологиро талаб мекунад, хусусан ҳангоми санҷиши супоришҳои марбут ба амалиётҳои ҳисоббарорӣ ва мантиқӣ, ба монанди “Тақсимкунондаҳо ва қаратҳо” [9]. Тавре ҳангоми тавлидкунии адад дар сархатҳои боло қайд кардем, он адад бояд ғайрисода гардад ва ин принциби дидактикӣ ва талаботи методӣ риоя карда шуд.

2. Методи Пулот ҳамчун асос барои арзёбии дониши объективӣ.

2.1. Моҳияти методи Пулот - як усули арзёбии худкоркардашудаи дониш тавассути барномаи компютерӣ аст, ки дар он супоришҳо барои арзёбии сатҳи дониш аз ҷониби барномаи компютерӣ дар давоми кор тавлид мешаванд ва дурустии ҷавобҳо дар асоси алгоритмҳои математикӣ муайян карда мешаванд, на бо муқоиса бо ҷавобҳои пешакӣ омодашуда [9, с. 284; 8; 12].

Хусусияти асосии методи Пулот рад кардани пойгоҳҳо ё бонкҳои анъанавии супоришҳо мебошад. Ҳар як супориш барои хонанда алоҳида бо роҳи интихоби тасодуфӣ маълумоти ибтидоӣ дар ҳудуди қобили қабул тавлид карда мешавад.

2.2. Бартариҳои дидактикии методи Пулот - истифодаи методи Пулот дар баҳодихии объективона имкон медиҳад, ки:

- таъмини супоришҳои фардӣ барои ҳар як хонанда;
- аз нусхабардорӣ, рӯйбардокунии, дастрасии калиди ҷавобҳои супоришҳо ва аз ёд кардани ҷавобҳои омодашуда халос шудан;
- баҳодихии объективӣ ба сатҳи дониши ташаккулдошуда ва малақаҳо;
- ҳавасмандгардонии иҷрои мустақилонаи супоришҳо аз ҷониби ҳар як хонанда.

Қайд кардан муҳим аст, ки татбиқи классикии методи Пулот барои омӯзгори фанӣ барномасозӣ ва таъсиси муҳити нармафзор ё омӯзиши махсуси технологияи информатсионӣ коммуникатсионӣ ё технологияи рақамиро талаб намекунад. Омӯзгори фанӣ танҳо барномаи компютерӣ сохташударо дар раванди ташкилу гузаронидани корҳои санҷишӣ истифода мебарад. Барномаи компютерӣ, ки бо методи Пулот сохта мешавад, ҳамчун замимаи Windows танҳо аз як файли иҷрошавандаи мустақил (.exe) иборат аст. Танҳо

хамин замимаи Windows паҳн карда мешавад, ки онро бе ягон мушкилоти техникӣ барои корбар оғоз кардан мумкин аст [9; 6; 7; 8]. Бояд қайд кард, ки барномаҳои компютери бо методи Пулот таҳияшуда (замимаи Windows) роӣгон паҳн карда мешаванд, масалан аз сомонаи donishju.net дастрас кардан мумкин аст.

3. Ҷойгоҳи мавзуи “Тақсимкунандаҳо ва каратиҳо” дар курси математикаи синфи 6.

Мувофиқи Барномаи корӣ аз математика [5, с. 11, 46] ва стандарти давлатии таҳсилот [14, бандҳои 21 ва 42], мавзуи “Тақсимкунандаҳо ва каратиҳо” дар синфи 6 омӯхта мешавад ва барои рушди малакаҳои зерин нигаронида шудааст:

- пайдо кардани тақсимкунандаҳо ва каратиҳои ададҳои натуралӣ;
- татбиқ кардани қоидаҳои тақсимкунӣ;
- истифода аз мафҳумҳои GCD ва LCM ҳангоми ҳалли масъалаҳо.

Ин мавзӯ дорои потенциали баланд барои арзёбии компютерӣ мебошад, зеро аксари супоришхоро метавон ба таври алгоритмӣ тавлид гардида, ҳал карда шаванд.

4. Принсипҳои методологӣ барои таҳияи барномаи компютерӣ

4.1. Талабот барои сохтори барнома - барномаи компютерӣ барои арзёбии сатҳи донишҳои ташаккулдодашуда оид ба мавзуи “Тақсимкунандаҳо ва каратиҳо” бояд имкони функционалии зеринро дар бар гирад:

- ✓ Функцияи тавлиди вазифаҳо;
- ✓ Функцияи вуруди ҷавобҳо;
- ✓ Функцияи тафтиши худкори ҷавобҳо;
- ✓ Функцияи баромади натиҷаҳо ва эълони худкори баҳо.

Сохтори барнома бояд ба мантиқи мавзӯ мувофиқат кунад ва хусусиятҳои синну соли хонандагони синфи 6-ро ба назар гирад. Яке аз ин хусусиятҳо дар ин марҳилаи таълими математика, адади тавлидшуда бояд адади натуралӣ бошад [10]. Ин хусусият ҳангоми барномасозии тавлиди адад дар сархатҳои пештара ба назар гирифта шудааст. Дар сомонаи интернетии <https://infourok.ru/> номгӯйи баъзе аз барномаҳои компютерӣ оварда шудаанд. Аммо онҳо асосан ба методи санҷиши тестӣ равона карда шудаанд.

4.2. Тавлиди супоришҳо дар асоси методи Пулот - бо методи Пулот, қимати параметрҳои воридшавандаи супоришҳо бо интиҳоби параметрҳои сана ва вақти дар системаи компютер буда ҳамчун аргументи функцияҳои тригонометрии синус ва косинус тавлид карда мешаванд. Ин аз сатрҳои матни барномаҳои сархатҳои пештара ҳангоми тавлидкунии адад дида мешавад. Масалан, ҳангоми пешниҳоди супориш оиди ёфтани тақсимкунандаҳо, барномаи компютерӣ адади натуралиро тавлид мекунад ва пешниҳод менамояд. Барномаи компютерӣ миқдори тақсимкунандаҳои адади тавлидшударо маълум менамояд ва ба ҳамин миқдор майдонҳои дохилкунии ҷавобҳоро мекушояд. Сипас хонанда тақсимкунандаҳои он ададро ёфта, бо навбат ба ин майдонҳо ворид мекунад. Барномаи компютерӣ тариқи худкор дурустии ин тақсимкунандаҳоро месанҷад. Ин ҷо омӯзгор аз як мушкилӣ – тафтиши дурустии ҷавобҳо озод гардид ва меҳнаташ боз сабуктар шуд. Ин равиш имкон медиҳад, ки шумораи номаҳдуди супоришҳои беназир эҷод карда шавад ва ҳамзамон сатҳи ягонаи душворӣ нигоҳ дошта шавад [6; 7; 8; 9].

Супоришҳо оид ба каратиҳои адад нисбат ба тақсимкунандаҳои адад каме фарқ мекунад. Зеро дилхоҳ адади натуралӣ миқдори беохирӣ каратиҳоро дорост [1, с. 5; 2, с. 5; 15, с. 8]. Миқдори тақсимкунандаҳои адади натуралӣ охирик аст. Бинобар ин пешниҳод карда мешавад, ки танҳо чор каратии дилхоҳи адад пурсида шавад. Ин имконотро дар барномаи компютерӣ ворид кардан мумкин аст [7]. Ҳангоми пешниҳоди супориш оид ба ёфтани тақсимкунандаҳои адад, агар миқдори тақсимкунандаҳо, масалан, аз 4-то зиёд бошад, пас бо дохил намудани дилхоҳ 4 тақсимкунандаи адад маҳдуд шудан мумкин аст. Аммо ин шартӣ нест.

5. Намудҳои супоришҳо барои корҳои санҷишӣ дар арзёбии компютерӣ:

Намудҳои зерини супоришҳо барои корҳои санҷишии арзёбӣ дар мавзуи “Тақсимкунандаҳо ва каратиҳо” мувофиқанд:

- ✓ Супоришҳои репродуктивӣ - ёфтани тақсимкунандаҳо, муайян кардани каратиҳо.
- ✓ Супоришҳои алгоритмӣ - ёфтани тақсимкунандаи умумии калонтарин ва тақсимкундаи умумии хурдтарин аз ду ё зиёда адади натуралӣ [7].
- ✓ Супоришҳои мантиқӣ - муқаррар кардани ҳақиқати изҳорот дар бораи тақсимшавӣ.
- ✓ Супоришҳо оид ба татбиқи қоидаҳои тақсимшавӣ.

Истифодаи намудҳои гуногуни супоришҳо арзёбии ҳамаҷонибаи дониш ва малакаҳои хонандагонро таъмин мекунад [1, с. 152].

6. Ташкили арзёбии донишҳо бо методи Пулот ва фикру мулоҳизаҳо.

Арзёбии худкор бо барномаи компютерие, ки бо истифода аз методи Пулот амалӣ карда мешавад, ба муқоисаи ҷавоби воридшуда бо натиҷаи ҳисобкунии ҳуди барнома асос ёфтааст. Ҷавоб пешакӣ маълум нест, ки ягон нафар рӯйбардор карда тавонад. Ин дақиқӣ ва объективии сатҳан баланди арзёбиро таъмин мекунад. Ҳамчунин таъсири дигар омилҳои инсониро пешгирӣ мекунад. Имкони дигари метод, гузоштани аломатҳои нобаробарӣ ($<$, $>$, $=$) ё гузоштани аломати амалҳои арифметикӣ ($+$, $-$, $*$, $/$), ки дар натиҷа барнома дурустии амали ҳосилшударо санҷида, маълум менамояд.

Натиҷаҳои арзёбиро метавон дар шаклҳои зерин пешниҳод кард:

- Ҳамчун баҳо бо низоми анъанавии 5 ҳола, ё низоми нави 10 ҳола;
- ҳамчун ҳолҳои ниҳой;
- ҳамчун фоизи вазифаҳои иҷрошуда;
- дар шакли гузориши ташҳисӣ барои муаллим.

7. Тавсияҳои методологӣ барои истифодаи барнома - барномаи компютерӣ метавонад барои корҳои зерин истифода шавад:

- барои мониторинги доимии сифати дониш;
- барои арзёбиҳои мавзӯӣ;
- барои худбаҳодиҳии хонандагон;
- барои мустақилона истифода бурдани хонандагон;
- такрор ва мустаҳкамкунии дониши хонандагон.

Ба муаллимон тавсия дода мешавад, ки барномаро ба ҳар як компютери синфхонаи муассисаи таълимӣ сабт намояд (бо технологияи анъанавии Copy – Paste, ё дигар технология [6]). Боре бо шаклҳои анъанавии арзёбӣ, масалан навиштани ду вариант дар тахтаи синфӣ, кори санҷиширо гузаронад. Баъд аз барномаи компютерӣ истифода барад ва кори санҷиширо гузаронад. Натиҷаи ҳар ду арзёбии пурраи дастовардҳои таълимиро муқоиса намояд. Натиҷаҳоро бо баҳоҳои журнали синфӣ муқоиса намуда, ҳулосабарорӣ намояд [9].

8. Самаранокии педагогии истифодаи методи Пулот.

Таҳлили амалияи таълим ва арзёбии донишҳо тавассути корҳои санҷишӣ нишон медиҳанд, ки истифодаи арзёбиҳои компютерӣ, ки ба методи Пулот асос ёфтаанд, самаранокиҳо ва афзалиятҳои зеринро доранд [6; 8; 9]:

- ангезаи таълимиро зиёд мекунад;
- рушди мустақилиятро таъмин мекунад;
- ба мустақиломӯзии хонандагон мусоидат мекунад;
- бори кори муаллимо кам мекунад;
- объективии арзёбии донишро беҳтар мекунад.

Таҳлили адабиётҳо ва корҳо оид ба сохтани барномаҳои компютерии арзёбии донишҳо нишон доданд, ки онҳо асосан аз пойгоҳи додаҳо вобаста буда, супоришҳо ва ҷавобҳо ба онҳо пешакӣ дар ин пойгоҳ нигоҳ дошта мешаванд, масалан [13]. Дар адабиёти [13, с. 11] коркарди методи чунин барномаҳои компютерӣ дида мешаванд. Мавод оид ба технологияҳои анъанавии санҷиши дониш ва баҳогузорӣ ба донишҳои ташаккулдошуда дар адабиёти [3, с. 13] оварда шудааст.

Ҳулоса. Сохтани барномаи компютерӣ барои арзёбии объективонаи донишҳо аз математикаи синфи 6 дар мавзӯи “Тақсимкунандаҳо ва қаратҳо” бо истифода аз методи Пулот самти умедбахш дар барномасозӣ ва дар усулҳои таълими математика мебошад. Методи Пулот объективӣ, тағйирпазирӣ ва содагии технологияи назорати донишро таъмин мекунад ва онро дар муҳити мактаби муосир ба як воситаи муассир табдил медиҳад. Раванди ташкил ва гузаронидани корҳои санҷиширо хеле осон ва меҳнати омӯзгори фанниро сабуктар мегардонад. Ҳамзамон арзёбии объективӣ ва мақсадноки донишҳо аз математика бо истифода аз методи Пулот ва барномаи компютерӣ эътимодро дар хонандагон бедор мекунад, онҳоро аз ҳаф ва шубҳа бинобар сабаби ноқомӣҳо ва ҳатогиҳо раҳо мекунад ва ба онҳо дар танзими ҷараёни фаъолияти таълимӣ ва маърифатӣ кумак мекунад. Дар ин зинаи таҳсилот ва мавзӯи баррасишуда типии адади пешниҳодшаванда адади натуралӣ аст [10; 11]. Аммо методи Пулот бо дилхоҳ типии додаҳо кор карда метавонад.

Адабиёт

1. Виленкин, Н.Я. и другие. Математика. 6 класс, учебник. [Текст] // Н.Я. Виленкин, В.И. Жохов, А.С. Чесноков, С.И. Шварцбурд / — М.: Издательство: Мнемозина, 2013. — 288 с.
2. Виленкин, Н.Я. и другие. Математика. 6 класс, учебник, часть 1. [Текст] // Н.Я. Виленкин, В.И. Жохов, А.С. Чесноков, Л.А. Александрова, С.И. Шварцбурд / — 4-е изд., стер. — Москва : Просвещение, - 2024. — 161 с.
3. Воробьева, С. В. Оценивание результатов обучения в школе : учебник и практикум для вузов [Текст : электронный] // С.В. Воробьева / — 2-е изд. — Москва : Издательство Юрайт, 2025. — 577 с. — (Высшее образование). — ISBN 978-5-534-16124-3. // Образовательная платформа Юрайт [сайт]. — URL: <https://urait.ru/bcode/568487>.
4. Математика: 5-6-е классы: базовый уровень [Текст] // Методическое пособие к предметной линии М34 учебников по математике Н. Я. Виленкина, В. И. Жохова, А. С. Чеснокова и др / - 2-е изд., стер. — Москва : Просвещение, 2023. - 64 с.
5. Нугмонов, М., Қурбонов, С.Р., Туронов, С. Стандарт ва барномаи фанни «Математика» барои синфҳои 5-11. - Душанбе: Маориф, 2018. - 87 с.
6. Назаров, А. П. Компьютерная программа для проверки письменных контрольных работ по математике [Текст] / А.П. Назаров // Научно-практический журнал «Школьные технологии». — 2020. — №1. — С. 92-97.
7. Назаров, А. П. Компьютерная поддержка проведения проверочных работ по теме «Простые числа» [Текст] / А.П. Назаров // Научно-практический журнал «Информатика в школе». — 2020. — №9(162) — С. 59-62.
8. Назаров А. П. Нақши методи Пулот дар арзёбии объективонаи дониши хонандагон оид ба татбиқи ҳосила [Матн] // Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон — 2023. — № 6 (қисми 2). — С. 166–175.
9. Назаров, А.П. Асосҳои методи барномасозӣ ва арзёбии салоҳияти хонандагон аз математика ва информатика дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ (Монография) [Матн] // А.П. Назаров / — Душанбе: Матбааи ҶДММ «Баҳманруд». - 2020. - 226 с.
10. Назаров, А. П. Ибтидои таълими типӣ додаҳо дар забони барномасозии Python [Матн] // А.П. Назаров, Г.С. Наботзода / Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои педагогӣ ва психологӣ. — 2025. - №1 (23). - С. 81-88.
11. Назаров, А. П. Таълими ибтидоии технологияи дохилкунӣ хориҷкунӣ дар забони барномасозии Python [Матн] // А.П. Назаров, Г.С. Наботзода / Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои педагогӣ ва психологӣ. — 2025. - №3 (25). - С. 96-104.
12. Назаров, А. П., Абдулахад, М. Облегчение труда учителя при объективной проверке знаний учащихся по физике 7 класса [Текст] // А.П. Назаров, М. Абдулахад / Информатизация образования и методика электронного обучения: цифровые технологии в образовании : материалы VI Международной науч. конф., г. Красноярск, 20–23 сентября 2022 г. : в 3 ч. Ч. 13. с. 238-242.
13. Рожина, И.В. Разработка приложения для автоматизации проверки знаний учащихся [Текст] // И.В. Рожина, О.А. Гришина. — Екатеринбург, 2022. — 79 с.
14. Стандарти давлатии таҳсилоти умумӣ дар Ҷумҳурии Тоҷикистон [Матн] // Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 1-уми августи соли 2015, № 494 тасдиқ шудааст. Тағйиротҳо: Қарори Ҳукумати ҚТ аз 25.09.2018 № 483, аз 27.07.2024 № 430.
15. Шарифзода, А., Қодиров, Н. Математика. Китоби дарсӣ, синфи 6. [Матн] // А. Шарифзода, Н. Қодиров. — Душанбе: Маориф, 2023. — 228 с.

АСОСҲОИ МЕТОДИИ БАРНОМАСОЗИИ КОМПЮТЕРИИ КОРИ САНЧИШӢ АЗ МАТЕМАТИКАИ СИНФИ 6 ОИД БА МАВЗУИ “ТАКСИМКУНАНДАҲО ВА КАРАТИҲО” БО ИСТИФОДА АЗ МЕТОДИ ПУЛОТ

Дар ин мақола асосҳои методӣ ва дидактикии сохтани барномаи компютерии санчиши дониши хонандагон барои математикаи синфи 6 дар мавзӯи “Таксимкунандаҳо ва каратиҳо” бо истифода аз методи Пулот баррасӣ мешаванд. Дар он моҳияти методи Пулот ҳамчун метод барои арзёбии объективӣ ва ҳудқори дониш бидуни истифодаи пойгоҳ ё бонкҳои супоришу масъалаҳои пешақӣ омодашуда омӯхта мешавад. Мушаххасоти мавзӯи “Таксимкунандаҳо ва каратиҳо” дар барномаи таълимии математикаи мактабӣ таҳлил карда мешаванд, сохтори санчиши компютерӣ асоснок карда мешавад. Таъсиҳои методӣ барои истифодаи барномаи компютерӣ бо методи Пулот сохтани барнома дар равиши ташкил ва гузаронидани корҳои санчишӣ пешниҳод карда мешаванд. Нишон дода шудааст, ки истифодаи методи Пулот ба баланд шудани сатҳи объективии арзёбӣ, фардикунонии кори санчишӣ ва кам кардани бори кори муаллим мусоидат мекунад.

Калидвожаҳо: методи Пулот, арзёбӣ, арзёбии объективона, корҳои санчишӣ, барномаи компютерӣ, санчишҳои компютерӣ, таксимкунандаҳо, каратиҳо, арзёбии ҳудқори дониш, математика.

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ КОМПЬЮТЕРНОГО ПРОГРАММИРОВАНИЯ КОНТРОЛЬНОЙ РАБОТЫ ПО МАТЕМАТИКЕ ДЛЯ 6-ГО КЛАССА ПО ТЕМЕ «ДЕЛИТЕЛИ И КРАТНЫЕ» С ИСПОЛЬЗОВАНИЕМ МЕТОДА ПУЛАТ

В данной статье рассматриваются методические и дидактические основы создания компьютерной программы для проверки знаний учащихся 6-го класса по математике по теме «Делители и кратные» с использованием метода Пулат. Исследуется сущность метода Пулат как метода объективной и автоматической оценки знаний без использования баз данных или банков заранее подготовленных заданий и задач. Анализируется специфика темы «Делители и кратные» в школьной программе по математике, обосновывается структура компьютерной проверки и оценивания знаний. Представлены методические рекомендации по использованию компьютерной программы, созданной с помощью метода Пулат, в процессе организации и проведения проверочной или контрольной работы. Показано, что использование метода Пулат способствует повышению объективности оценки, индивидуализации проверочной работы и снижению рабочей нагрузки учителя.

Ключевые слова: метод Пулат, оценка, объективная оценка, контрольная работа, компьютерная программа, компьютерные проверки, делители, кратные, автоматическая оценка знаний, математика.

METHODOLOGICAL BASIS OF COMPUTER PROGRAMMING OF A TEST IN MATHEMATICS FOR THE 6TH GRADE ON THE TOPIC "DIVISORS AND MULTIPLES" USING THE PULOT METHOD

This article examines the methodological and didactic foundations of creating a computer program for assessing sixth-grade students' knowledge of mathematics on the topic of "Divisors and Multiples" using the Pulat method. It explores the essence of the Pulat method as a method for objective and automated knowledge assessment without the use of databases or banks of pre-prepared tasks and problems. The specifics of the topic of "Divisors and Multiples" in the school mathematics curriculum are analyzed, and the structure of computerized knowledge assessment and evaluation is substantiated. Methodological recommendations for using a computer program created using the Pulat method in organizing and conducting assessments are presented. It is shown that the Pulat method contributes to increased assessment objectivity, individualization of assessments, and a reduction in teacher workload.

Keywords: Pulot method, assessment, objective assessment, test, computer program, computer checks, divisors, multiples, automatic knowledge assessment, mathematics.

Дар бораи муаллиф

Абидов Раҳимҷон Тоҳирович
Ассистенти кафедраи технологияҳои
информатсионӣ ва коммуникатсионӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣ Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: abidovrahimjon@gmail.com

About the author

Abidov Rakhimjon Tokhirovich
Assistant of the Department of information and
communication technologies
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: abidovrahimjon@gmail.com

Об авторе

Абидов Раҳимджон Тоҳирович
Ассистент кафедры информационных и
коммуникационных технологий
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: abidovrahimjon@gmail.com

МЕТОДҲОИ ИСТИФОДАБАРИИ БАРНОМАИ SCRATCH ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ТЕХНОЛОГИЯИ ИТТИЛООТӢ ДАР СИНФҲОИ 5-6

Неъматов Ғ. Н., Умарзода Ш. У.
*Донишгоҳи давлатии омӯзгорӣи Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Барномасозӣ дар самти таълим дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олии касбӣ тавассути якҷанд забонҳое, ки ҳар яке фарогири самтҳои асосии худ ҳастанд ва хусусиятҳои хоси худро доранд, барои иҷрои вазифаҳои гуногун нигаронида шудааст. Яке аз забонҳои барномасозии осон ва дастрас барои хонандагони синфҳои поёни имрӯз забони Scratch мебошад [12, с. 46]. Барномасозӣ дар муҳити Scratch визуалӣ ва зуд мебошад. Ҳангоми кор дар муҳити ин барнома хонанда қариб ки чизе наменависад. Барои омӯзонидани барномасозӣ бо истифода аз забони барномасозии Scratch ба кӯдакон ва хонандагон, омӯзгор бояд маводҳои методӣ бештар омода кунад, ки дар онҳо маводди назариявӣ ва машқҳои амалӣ ҳамтавҷам карда шаванд. Дар робита бо ин, масъалаҳои муҳимми самти пажӯҳиш чунин мебошанд:

- Чӣ гуна бояд муҳити забони барномасозии Scratchро дар дарсҳои информатика дар синфҳои поёнии муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ барои рушди қобилияти алгоритмӣ ва мантиқии алгоритмӣ истифода бурд?

- Мо оё объекти таҳқиқотро — раванди рушди қобилияти фикрронӣ ва таҳияномаии алгоритмӣ мушаххасан таъриф дода метавонем.

- Мавзуи таҳқиқот — хосиятҳои ташаккули фикр кардани алгоритмии хонандагони синфҳои поёнӣ бо воситаи забони барномасозии Scratch.

Бар асоси масъалаи муайяншуда, мақсади таҳқиқоти дар самти таҳлилу баррасии омӯзиши забони барномасозии Scratch баён карда шудааст — ҳамзамон омӯхтани назариявии хосиятҳои ташаккули фикронии мантиқӣ ҳангоми кордарди алгоритмӣ ва таҳия кардани як силсилаи корҳои амалӣ бо истифода аз забони барномасозии Scratch барои хонандагони синфҳои поёнӣ ба инобат гирифта мешавад [6, с. 46]. Дар натиҷа ин мақсад метавонад бо ҳалли фасли вазифаҳои зерин дар самти омӯзиши забони барномасозӣ мукамал гардонида шуда, ба самтҳои зерин нигаронида шавад:

- Таҳлили адабиётҳои психологӣ-педагогӣ, методӣ ва манбаъҳои интернетӣ дар мавзуи таҳқиқот.

- Шиносоии моҳият ва мафҳумҳои асосӣ ҳангоми «фикр кардани алгоритмӣ».

- Омӯхтани муҳити забони барномасозии Scratch ҳамчун воситае, ки барои ташаккули фикрронии алгоритмӣ дар низоми хонанда бедор карда мешавад.

- Таҳия кардани силсилаи зумраи корҳои амалӣ (лабораторӣ) ҳангоми истифодабарии забони барномасозии Scratch барои хонандагон [13, с. 125].

- Таҳия намудан ва мукамал гардонидани манбаи тавсияҳои методӣ ҳангоми истифодаи муҳити барномасозии Scratch барои хонандагони синфҳои поёнӣ дар ташаккули фикрронии мантиқии алгоритмӣ дар самти истифодабарии забони барномасозии Scratch [2, с. 26].

Барномаи Scratch як муҳити барномасозӣ аст, ки барои кӯдакон ва наврасон сохта шудааст. Он барои омӯзиш ва рушди малакаҳои барномасозии хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ мебошад. Баҳри баланд бардоштани савияи дониши информатикӣ хонандагони синфҳои 5-6 забонҳои барномасозии мукамал аз қабилӣ забони барномасозии Scratch хело бомаврид ва қулай мебошад. Истифодаи технологияи иттилоотӣ дар раванди таълими босалоҳият яке аз равандҳои татбиқшавандаи соҳаи маориф ба шумор меравад [11, с. 95].

Аз ин лиҳоз, яке аз барномаҳои асосии соҳаи таълими барномаи Scratch ба шумор меравад. Баҳри баланд бардоштани савияи дониши хонандагон оиди яке аз шохаҳои фанни информатика, яъне забони барномасозӣ ва ҳамзамон баландбардории савияи дониш оиди барномасозӣ барои хонандагони синфҳои 5-6 мебошад.

Барнома - ин маҷмуи дастурҳо ва маълумотҳои компютерӣ мебошад, ки ба сахтафзори системаи ҳисоббарор имкон медиҳад, то ҳисоббарориҳо ё вазифаҳои идоракуниро иҷро намояд.

Барномаи Scratch аз дигар барномаҳо бо хусусиятҳои худ бо тарзи иҷроиш, раванди барномаҳо фарқияти кулӣ дорад. Ин барнома барномаи блокӣ мебошад.

Барномасозии блокӣ - ин усули сохтани барнома барои компютер бо роҳи коркарди объектҳои графикӣ ба ҷои навиштани матн он мебошад.

Scratch-як муҳити барномасозии визуалии ба рӯйдодҳо нигаронидашуда мебошад, ки барои кӯдакон ва наврасон пешбинӣ шудааст [7, с. 25, 36].

Scratch ба рушди тафаккури мантиқӣ, эҷодкорӣ кумак мекунад, ба шумо тарзи қабули қарорҳо, гузоштани ҳадафҳо ва ноил шудан ба онҳоро таълим медиҳад. Он барои азхуд кардани малакаҳои барномасозӣ ва омода кардани касби ояндаи барномасоз кумак мекунад. Эҷоди бозиҳо ва мултифилмҳо (филмҳои тасвириро) омӯзонида, онҳоро бо дӯстон ва дигарон тақсим кардан мумкин аст.

Барномаи мазкур барои шахсоне мувофиқ аст, ки ба компютер ва бозиҳо шавқ доранд, аз гачетҳо даст намекашанд ва барои бо ғоида гузаронидан ва инкишоф додани вақт мусоидат мекунанд [12, с. 12].

Ин барнома ба шумо кумак мекунад, ки илмҳои компютери азхуд кунед. Асосҳои барномасозиро омӯzed. Омӯзгороне, ки мехоҳанд забони Scratch-ро таълим диҳанд, бо ин барнома худашон принципҳои барномасозиро беҳтар мефаҳманд. Онҳо малакаҳоеро ба даст меоранд, ки барои дуруст шарҳ додани фалсафаи Scratch ба донишҷӯён, дар асоси ниёзҳои онҳо кумак мекунанд.

Блок - як порчаи муаммоест, ки барои сохтани код дар Scratch истифода мешавад. Блокҳо бо ёрии нишонаҳои махсус ба ҳамдигар пайваست карда мешаванд. Блокҳои рӯйдодҳо, блокҳои фармонӣ, хабарнигорони мантиқӣ ё блокҳои охири скрипт мавҷуданд. Онҳо сохторҳои дохилии худро доранд ва агар шумо кӯшиш кунед, ки дар он ҷо ягон чизи номуносиб ворид кунед, хатои синтаксисӣ ба миён хоҳад омад. Бисёр блокҳо скрипто ташкил медиҳанд.

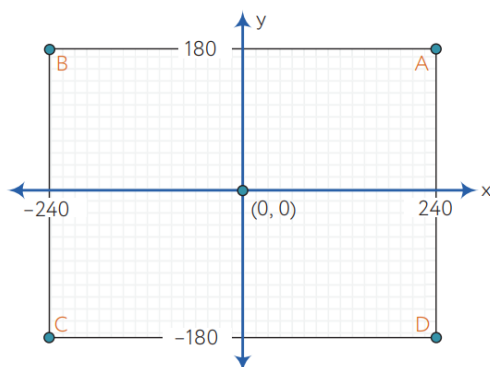
Гурӯҳ	Ном ба забони англисӣ	Ранг	Ёддошт
Движение	Motion	синий	ҳаракати спрайтро идора мекунад (дар фон татбиқ намешавад)
Внешний вид	Looks	фиолотовый	намуди зоҳирии спрайтро идора мекунад
Звук	Sounds	розовый	овози спрайтро идора мекунад
События	Events	жёлтый	тафтиши рӯйдодҳо, фиристодани сигналҳо ба ҳама спрайтҳо
Управление	Control	оранжевый	сохторҳои идоракунии, сарлавҳаҳои коркардкунандаи рӯйдодҳо
Сенсоры	Sensing	голубой	овоздиҳии дастгоҳи вуруд, таймер ва номи иштирокчӣ
Операторы	Operators	зелёный	амалҳои арифметикӣ-мантиқӣ
Переменные	Variabilities	красный	бахш барои коркарди тағирёбандаҳо ва рӯйхатҳо
Другие блоки	My blocks	светло-розовый	мачмуи блокҳо ба як блок табдил медиҳад, ки кодро сода мекунад ё сохтани блоки шахсии худро осон мекунад
Добавить Расширения	Extensions	темно-зелёный	имкониятҳои Scratch-ро васеъ мекунад. Намудҳои гуногуни васеъшавӣ мавҷуданд, аз қабилҳои мусиқӣ, қалам, шинохти видео, матн ба сухан, тарҷумон, Makey Makey, micro: bit, LEGO MINDSTORMS EV3 ва LEGO Education WeDo 2.0

Муайян карданд, ки кадом блокҳо ба ҳаракатҳои мутлақ ва ё нисбӣ тааллуқ доранд. Фаҳмондан лозим аст, ки самти либосро чӣ муайян мекунад ва чӣ гуна спрайтро ба самти лозима дуруст монда шудааст [11, с. 127].

Scratch дорои чаҳор фармони мутлақӣ ҳаракат (**гузашта ба**, **шино кардан ба**, **таъин кардани х ба таъин кардани у ба**) мебошад, ки ба шумо имкон медиҳанд, то ба спрайт ба кучо ҳаракат карданро расонед.

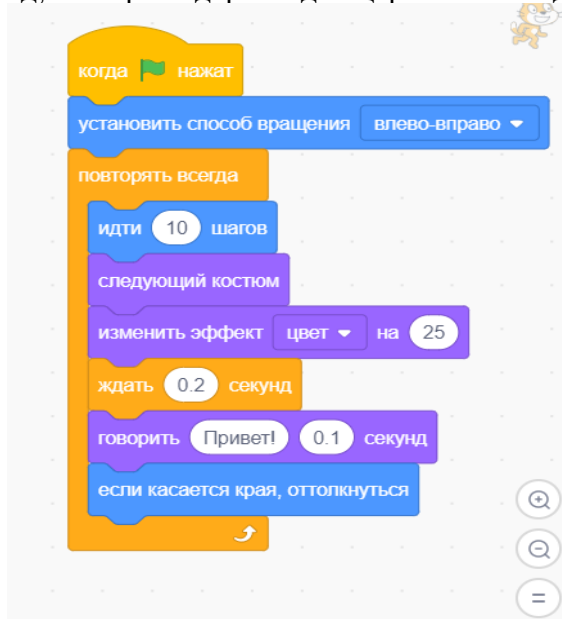
Рафтан ва **гаштан (гардиш)** фармонҳои нисбии ҳаракат мебошанд. Масалан, фармони якуми «Рафтан» аз боло боиси ба боло ҳаракат кунонидани ракета мегардад, дуҷум бошад, онро ба тарафи рост мефиристад. Ҳаракат аз самти кунунии спрайт вобаста аст [12, с. 46].

Фармони **гардиш ба самти** аз либоси спрайт комилан беҳабар аст. Агар шумо хоҳед, ки спрайт ба фармон ҷавоб диҳад, шумо бояд дар муҳаррири графикӣ либоси спрайтро ба тарафи рост нигаронида кашед.

Расми 1. Муайянкунии самтҳои спрайт дар майдон

Мисоли 1. Барномае созед, ки спрайт дар майдон ҳаракат намояд.

Расми 2. Коди спрайт

Расми 3. Ҳаракати барнома спрайт дар майдон

Маълум гашт, ки барномаи Scratch яке аз барномаҳои мебошад, ки барои рушд додани тафаккури техникӣ ва барномасозии хонандагон дар муҳитҳои гуногун мебошад. Барномаи Scratch қадами аввал барои раванг додани донишҳои барномасозӣ дар сатҳи баланд мебошад. Гуфтан ба маврид аст, ки барномаи Scratch дар сатҳҳои муайяни касбии барномасозӣ иҷро карда мешавад ва дар тамоми ҷабҳаҳои асосии фаъолияти техникӣ омӯзгорон ба роҳ монда мешавад [2, с. 36]. Дар ин самт дастурҳо ва барномаҳои сатҳи касбӣ дар муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ ва олии касбӣ ба роҳ монда шудааст. Дар ин барнома кор кардани хонандагони муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ дар синфи 5-6 як қадаме ба ин барномасозӣ мебошад.

Истифодаи барномаи Scratch дар раванди таълим ба он оварда мерасонад, ки коркарди он дар шаклҳои визуалӣ инкос карда мешавад.

Дар маҷмӯъ, Scratch як платформаи муассир барои таълим аст, ки кӯдаконро ба дуруст ва муассир истифода бурдани технологияи муосир ва андешидани қарорҳои маърифатӣ тарбия мекунад.

Адабиёт

- 1.Альфред, В. Ахо Компиляторы. Принципы, технологии и инструментарий / Альфред В. Ахо и др. - Москва: Высшая школа, 2015. - 882 с.
- 2.Бьярне Страуструп. Язык программирования C++: Ч2. Пер.с англ.-Киев, ДияСофт, 1993. - 296 с.
- 3.Бочарова Т.А. Основы алгоритмизации: учеб.пособие / Т.А. Бочарова, Н.О. Бегункова. - Хабаровск: Изд-во Тихоокеан. Ун-та, 2011. - 64 с.
- 4.Голиков Д.В. Программирование на Scratch 2[Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://window.edu.ru/resource/423/28423/files/ustu030.pdf>, свободный. - Загл. с экрана. - Яз.рус.
- 5.Дженджер В.О. Проектная деятельность школьника в среде программирования Scratch: методическое пособие / В.О. Дженджер, В.Г. Рындак. - Оренбург: Оренб. гос. ин-т. Менеджмента, 2019. - 117 с.
- 6.Денисова Л. Д. Проектная деятельность школьника в среде программирования Scratch / Л.В. Денисова, В.А. Дженджер, В. Рындак. - Оренбург, 2009.
- 7.Керниган Б., Ритчи Д. Язык программирования Си. - Санк-Петербург: Невский диалект, 2001. - 352 с.
- 8.Лапчик М. П. Вычисления. Алгоритмизация. Программирование: Пособие для учителя / М. П. Лапчик. - М. : Просвещение, 2002. - 207 с.
- 9.Пейтер С. Перворот в сознании: дети, компьютеры и плодотворные идеи /Семур Пейперт.- Педагогика, 1989. - 224 с.
- 10.Campbell Parallel Programming with Microsoft® Visual C++® / Campbell. - Москва: Гостехиздат, 2011. - 784 с.
- 11.Умарзода Ш.У., Собиров М. Дастури таълимӣ-методӣ оид ба омӯзиши забони барномасозии Scratch. - Душанбе, 2024. - 142 с.
- 12.Ҷонмаҳмадов И.Т., Ятимов Ҳ.Т., Пиров М.Н., Суфиев Х.Л., Барномасозӣ дар Scratch ва барномаронии роботҳо дар платформаи Scratchduino. - Бохтар 2022. - 221 с.

МЕТОДҲОИ ИСТИФОДАБАРИИ БАРНОМАИ SCRATCH ДАР РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ТЕХНОЛОГИЯИ ИТТИЛООТӢ ДАР СИНФҲОИ 5-6

Дар мақола муаллифон кӯшиш ба харҷ додаанд, то самтҳои асосии истифодабарии забони барномасозии Scratch-ро дар шакли сода пешниҳод намоянд. Ҳамзамон самтҳои асосии корбарии муҳити ин забони барномасозӣ аз ҷониби муаллифон бо шарҳу тавзеҳоти содаю фаҳмо пешкаш гардонида шудааст. Барномаи Scratch яке аз воситаҳои муосири таълимии асоси дар соҳаи технологияи иттилоотӣ мебошад. Мақсади асосии омӯзиши Scratch ин аст, ки шогирдонро бо асосҳои барномасозӣ ва таълимоти интерактивӣ ошно созад. Таҳқиқоти мазкур ба омӯзиши усулҳо ва методҳо барои истифодаи барномаи Scratch дар синфҳои 5-6 бахшида шудааст. Ҳадафи он баланд бардоштани малакаи шогирдон ва рушди фикрии шогирдони навоар ва мустақил мебошад. Методи интиҳоби Scratch дар таълим дар шакли зарурии омӯзишҳои интерактивӣ ва муколамаҳои мусоиди омӯзгор ва шогирдон таҳия шудааст, ки метавонад ба беҳтар шудани раванди таълим ва рушди малакаҳои техникӣ муърифатӣ кумак кунад.

Калидвожаҳо: техника, технология, компьютер, барнома, платформа, блок, информатика, забонҳои барномасозӣ, спрайт, шакл, муколама, мусоид, иттилоот.

МЕТОДИКА ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ПРОГРАММЫ SCRATCH В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННЫМ ТЕХНОЛОГИЯМ В 5-6 КЛАССАХ

В статье авторы постарались представить основные направления использования языка программирования Scratch в упрощенной форме. Одновременно основные аспекты работы с этой средой программирования были представлены авторами с простыми и понятными объяснениями. Программа Scratch является современным образовательным инструментом, ориентированным на обучение основам программирования и использованию технологий. Главной целью использования Scratch в обучении является ознакомление учеников с основами программирования и интерактивным обучением. Настоящее исследование направлено на изучение методов и подходов использования программы Scratch в образовательном процессе в 5-6 классах. Целью является развитие навыков учеников в области ИТ и повышение их способности к самостоятельному и инновационному мышлению. Метод использования Scratch в образовательном процессе основывается на интерактивных занятиях и активном взаимодействии учителя с учениками, что способствует улучшению учебного процесса и развитию технических и когнитивных навыков.

Ключевые слова: техника, технология, компьютер, программа, платформа, блок, информатика, языки программирования, спрайт, форма, диалог, способствование, информация.

METHODS OF USING SCRATCH SOFTWARE IN THE PROCESS OF TEACHING INFORMATION TECHNOLOGY IN GRADES 5-6

In the article, the authors have made an effort to present the main aspects of using the Scratch programming language in a simplified form. At the same time, the key elements of working with this programming environment are provided by the authors with simple and understandable explanations. Scratch is one of the modern educational tools that focuses on teaching the basics of programming and the use of technology in education. The main goal of Scratch in teaching is to familiarize students with the fundamentals of programming and interactive learning. This research focuses on the methods and approaches of using Scratch in the educational process for grades 5-6. The aim is to develop students' skills in IT and enhance their capacity for independent and innovative thinking. The method of using Scratch in education is based on interactive lessons and active teacher-student communication, which contributes to improving the learning process and developing both technical and cognitive skills.

Keywords: technology, computer, program, platform, block, computer science, programming languages, sprite, form, dialogue, facilitation, information.

Дар бораи муаллифон

Неъматов Голиб Нуралиевич
Номзади илмҳои техники, дотсенти
кафедраи технологияи информатсионӣ ва
коммуникатсионӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: n.golib@gmail.com

Об авторях

Неъматов Голиб Нуралиевич
Кандидат технических наук, доцент
кафедры информационных и
коммуникационных технологий
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: n.golib@gmail.com

About the authors

Negmatov Golib Nuralievich
Candidate of Technical Sciences, Head of the
Department of Information and Communication
Technologies
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: n.golib@gmail.com

Умарзода Шарифмуроди Умар
Муаллими калони кафедраи технологияи
информатсионӣ ва коммуникатсионӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: sharifmurod_6161@mail.ru

Умарзода Шарифмуроди Умар
Старший преподаватель кафедры
информационных и коммуникационных
технологий
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: sharifmurod_6161@mail.ru

Umarzoda Sharifmurodi Umar
Senior Lecturer, Department of Information
and Communication Technology
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: sharifmurod_6161@mail.ru

БАРТАРИЯТ ВА КАМБУДИҲОИ АСОСИИ РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ТЕХНОЛОГИЯ ВА КАСБУ ҲУНАРҲОИ МАРДУМӢ ДАР НИЗОМИ БОСАЛОҲИЯТ

Мирзоева Б. И.

Донишгоҳи давлатии Қўлоб ба номи Абуабдуллоҳи Рӯдакӣ

Агар каме ба гузашта назар андозем, равшан эҳсос мешавад, ки ҳунар барои тоҷикон танҳо як шугъл набуд, бакли он як қисми тарзи зиндагӣ ва ҳатто ҷаҳонбинӣ буд. Аз кулолгарӣ то заргарӣ, аз гулдӯзӣ то ҳаттотӣ ва ин ҳама на танҳо касб, балки таҷассумгари фарҳанг ва зеҳнияти миллии буданд. Шояд аз ҳамин ҷиҳат аст, ки имрӯз ҳам, бо вучуди рушди босуръати техника ва технология, ин ҳунарҳо аз байн нарафтаанд, балки бо шаклу мазмуни нав эҳё шуда истодаанд.

Яке аз чунин намунаҳо ҷитгарӣ мебошад. Тавре ки Р. М. Муродов менависад: «Дар баробари дигар намудҳои санъат ва ҳунарҳои мардумӣ санъати ҷитгарӣ ҷойи махсусро дорост. Дар замонҳои пеш мактабҳои сершумори ҷитгарӣ арзи ҳастӣ доштанд ва ҳар як маркази ҷитгарӣ намудҳои гуногуни матоъҳои ҷитӣ истеҳсол мекарданд. Аз ҷумла сӯзаниҳо, дастархонҳо, рӯйҷойҳо тайёр карда мешуданд» [6, с. 1]. Ин гуфтаҳо нишон медиҳанд, ки ҳатто дар гузашта низ сатҳи ихтисос ва гуногунрангии истеҳсолот хеле баланд будааст.

Имрӯз бошад, масъалаи дигар ба миён меояд: ҷӣ гуна метавонем ин мероси ғаниро бо талаботи замони муосир пайваست намоем? Дар яке аз Паёмҳои худ ба Маҷлиси Олӣ Пешвои миллат муҳтарам Эмомалӣ Раҳмон таъкид намудаанд: «Бо мақсади таъмин намудани эҳтиёҷоти воқеии соҳаҳои гуногуни иқтисоди миллии ба мутахассисони дорои донишу малакаи муосири сатҳи байналмилалӣ тадбирҳои иловагӣ андешанд» [11, с. 1]. Ин таъкид моро водор месозад, ки ба низоми таълим аз нав назар кунем.

Маҳз дар ҳамин замина низоми босалоҳият ба миён меояд. Дар назария он хеле ҷолиб менамояд: хонанда на танҳо дониш мегирад, балки меомӯзад, ки онро дар амал татбиқ кунад. Аммо, чунон ки Қ. Оқилова қайд мекунад, «аслан хонанда ҳудаш мақсади муайян надорад ва танҳо омӯзгор тавассути проблемагузорӣ метавонад хонандагонро ба гузоштани мақсад ҷалб намояд» [9, с. 1]. Нақши омӯзгор дигаргун мешавад, яъне ӯ дигар вазифаи танҳо “додани дониш” намекунад, балки равандро роҳнамоӣ мекунад.

Агар аз як тараф назар кунем, ин низом бартариҳои зиёд дорад. Масалан, он хонандагонро ба фикрронии мустақил, эҷодкорӣ ва ҳатто ба таваккал кардан дар ҷараёни омӯзиш водор месозад. Дарсҳои технология метавонанд ба як муҳити амалӣ табдил ёбанд, ки дар он хонандагон на танҳо мешунаванд, балки месозанд, месанҷанд ва таҷриба мекунанд. Ба назари ман, ин як қадами муҳим ба сӯи таълими воқеан муосир аст.

Аммо аз ҷониби дигар, наметавон камбудӣҳоро нодида гирифт. На ҳамаи омӯзгорон ба чунин тағйирот омодаанд, баъзан волидон низ ба усулҳои нав бо шубҳа менигаранд. Илова бар ин, ворид намудани технологияҳои нав, аз ҷумла зеҳни сунъӣ, метавонад мушкилоти нав ба вучуд орад, яъне аз масъалаи истифодаи дуруст то масъалаи аз даст нарафтани арзишҳои анъанавӣ.

Дар ҳамин ҷо як нуктаи муҳим ба миён меояд: агар мо танҳо ба технология такя кунем ва аз касбу ҳунарҳои мардумӣ дур шавем, эҳтимол як пояи муҳими фарҳангии худро аз даст медиҳем. Зеро маҳз ҳамин ҳунарҳо буданд, ки заминаи рушди минбаъдаи ҷомеаро фароҳам оварданд. Онҳо на танҳо малака, балки арзишҳоро низ ташаккул медоданд.

Тавре ки А. Азизов ва М. М. Сайфудинов қайд мекунанд: «Таълими замони муосир дар низоми босалоҳият мутахассиси ояндаро бояд босавод, худомӯз ва дарккунандаи муаммоҳои ҷаҳони имрӯза... дида тавонад» [1, с. 2]. Аммо, чунон ки М. Набиева менависад, «маҷмӯи донишҳо ва малакаҳо худ аз худ шахсро салоҳиятдор намекунанд» [10, с.2]. Яъне, масъала танҳо дар дониш нест, бакли масъала дар тарзи истифодаи он аст.

Ба андешаи мо низоми босалоҳият имконияти хуб барои рушди таълим аст, аммо он танҳо дар ҳолате самара медиҳад, ки мо онро бо анъанаҳои миллии ва ҳунарҳои мардумӣ пайваст намоем. Шояд роҳи дуруст ҳамин бошад: на рад кардани гузашта ва на нодида гирифтани нав, балки пайдо кардани тавозуни дуруст миёни онҳо.

Аз маълумоти чадвали зерин бармеояд, ки дар таълими анъанавӣ, гарчанде тартиби мантиқӣ ва пайдарҳамии мавзӯҳо риоя мешавад, аммо ҳуди раванд ва натиҷаҳо бештар ба қисмҳои хурд чудо гардида, дар доираи вақти маҳдуд баррасӣ мешаванд. Ба таври дигар ғӯем, хонанда бештар “дониш мегирад”, на ҳамеша “таҷриба мекунад”. Дар низоми босалоҳият бошад, вазъ каме дигар аст: хонанда мустақиман дар раванди кор иштирок мекунад. Масалан, агар суҳан дар бораи қоғаз равад, ӯ на танҳо мешунавад, ки он аз чӣ сохта мешавад, балки кӯшиш мекунад онро худ омода намояд.

№	Низоми таълими анъанавӣ	Низоми таълими босалоҳият
1	Хонанда технологияи коркарди қоғазро медонад.	Аз орди қоғаз қоғазро омода карда метавонад
2	Хонанда оид ба намудҳои қоғаз ва асбобҳои корӣ маълумот медиҳад.	Аз намудҳои қоғаз асбоби аёни сохта метавонад.
3	Асбобҳои кориро истифода бурда метавонад.	Бо асбобҳои корӣ қоғазро бурида метавонад.
4	Ҷиҳатҳои кимиёвӣ ва физикии қоғазро медонад.	Ба воситаи кори амалӣ ҷиҳатҳои кимиёвӣ ва физикии қоғазро фаҳмида метавонад.
5	Аз қоғаз кадом маводҳо омода мешавад медонад.	Аз қоғаз ихтироот карда метавонад.

Б. И. Мирзоева низ ба ҳамин нукта таваҷҷуҳ карда менависад: «Дар оморасозии омӯзгорони ояндаи технологияи махсус фанҳои тайёрии касбӣ аҳамияти калон дорад. Ҳангоми омӯзиши ин фан омӯзгорони оянда дониш ва малакаҳои касбӣ ба даст меоранд, инчунин фикри худро озодона баён карда метавонанд» [5, с. 2]. Ба назари ман, ин ҷо як фикри муҳим пинҳон аст: омӯзгор бояд аввал худаш амалро эҳсос кунад, то битавонад онро ба хонанда дуруст расонад.

Агар каме амиқтар назар кунем, мебинем, ки пояи аслии низоми босалоҳият дар ҳуди ҳунари мардумӣ ҷой дорад. Ин чиз нав нест, танҳо мо имрӯз онро бо истилоҳоти дигар баён мекунем. Ҳунар, ҳунаремандӣ ва ҳунаромӯзӣ аз замонҳои хеле қадим диққати донишмандон ва мутафаккиронро ҷалб карда буданд. Онҳо на танҳо дар бораи арзиши меҳнат суҳан мегуфтанд, балки онро ҳамчун роҳи тарбияи инсон мешинохтанд.

Дар ҳақиқат, касбу ҳунар ҳамеша ду паҳлӯ дошт: аз як тараф, воситаи зиндагӣ, аз тарафи дигар, омили рушди ҷомеа. Ҳар як маҳсулоти дастӣ, хоҳ он як зарф бошад ё як порча матоъ, на танҳо ниёзи рӯзгорро қоне мекард, балки ба пешрафти умумии ҷомеа низ таъсир мерасонд. Шояд ҳамин аст, ки ҷомеаро бе ҳунареманд тасаввур кардан душвор аст.

Ин андеша дар осори мутафаккирони гузашта низ хеле равшан ба назар мерасад. Масалан, Унсуролмаоли Қайковус, ки яке аз мутафаккирони барҷастаи асри ғозаҳум мебошад, ба масъалаи меҳнат ва ҳунар аҳамияти махсус додааст [14, с. 3]. Ӯ таъкид мекунад, ки ҳунар на танҳо зиндагиро беҳтар мекунад, балки инсонро соҳибэҳтиром месозад. Ба гуфтаи ӯ, касе ки ҳунар дорад, ҳеҷ гоҳ беҳуда заҳмат намекашад. Ин фикр, ростӣ, имрӯз ҳам аҳамияти худро гум накардааст.

Аз тарафи дигар, имрӯз мо дар бораи зеҳни сунӣ ва технологияҳои муосир зиёд суҳан меғӯем. Аммо ҷолиб он аст, ки ҳатто ин пешрафтҳо низ бе пояи ҳунари тасаввуршаванда нестанд. Яъне, метавон гуфт, ки технологияи идомаи мантиқии ҳунар аст, на ивазкунандаи он. Аз ин рӯ, пайваст кардани ҳунари анъанавӣ бо технологияҳои нав як зарурати воқеӣ ба назар мерасад.

Дар амал низ инро дидан мумкин аст. Масалан, дар фанни технология ва методикаи таълими он, хонандагон на танҳо бо донишҳои техникӣ шинос мешаванд, балки ҳисси зебопарастӣ ва фарҳанги меҳнатӣ низ дар онҳо ташаккул меёбад. Ҳатто як машқи одии расмкашӣ дар синфҳои ибтидоӣ метавонад ба рушди заҳки эстетикӣ таъсири ҷиддӣ расонад.

М. Лутфулов дар ин бора хеле дақиқ менависад: «Методҳои таълим ҳамчун ҷароғи фаъолияти муаллим ва хонандагон илмест дар хусуси роҳ, тарз ва воситаҳои инкишофи қобилияти фардии хонандагон, доираи назар, андуштани дониш ва ҳосил намудани маҳорату малакаҳо» [4, с. 4]. Яъне, суҳан танҳо дар бораи “чӣ омӯختан” нест, балки “чӣ гуна омӯختан” аст.

Ин фикр дар таҷрибаи амалӣ боз ҳам равшантар мешавад. Масалан, тавре ки Б. И. Мирзоева менависад, агар дар синф мавзӯи кор бо матоъ бошад, омӯзгор метавонад онро ҳам

назариявӣ ва ҳам амалӣ гузаронад. Хонандагон метавонанд бо роҳи сӯзонидани намудҳои гуногуни нах таркиби матоъро муайян кунанд. Онҳо мушоҳида мекунанд, ки матоъ чӣ гуна месӯзад, ранги оташ ва дуд чӣ гуна аст, дар охир чӣ боқӣ мемонад. Ин гуна таҷрибаҳо, ба назари ман, нисбат ба ҳар гуна шарҳи назариявӣ таъсири бештар доранд.

Ҳатто як чузбӣи хурд, мисли фарқияти байни нахи табиӣ ва кимиёвӣ, метавонад барои хонанда аҳамияти амалӣ дошта бошад. Масалан, ӯ мефаҳмад, ки кадом матоъ барои саломатӣ беҳтар аст ё дар кадом ҳолат чӣ гуна либос пӯшидан лозим аст. Ин аллакай дониш нест, балки малакаи зиндагӣ мебошад [5, с. 3].

Дар маҷмӯъ, метавон гуфт, ки низоми босалоҳият имконияти хуб фароҳам меорад, то таълим аз доираи назария берун баромада, ба ҳаёти воқеӣ наздик шавад. Аммо, ба назари ман, муҳим он аст, ки мо дар ин раванд хунаҳои мардумиро фаромӯш накунем. Зеро маҳз онҳо ҳастанд, ки ба ин низом маъно ва реша медиҳанд.

Барои мисол, сӯзиши матоъ аз нахи пахта як мисоли одӣ, вале хеле омӯзанда аст. Аз чунин кори лабораторӣ хонандагон ба осонӣ дарк мекунанд, ки нахи пахта ҳангоми сӯختан дуди сиёҳ намедиҳад, ранги оташ зарди равшан аст ва ҳуди раванди сӯختан зуд анҷом меёбад. Дар охир қариб чизе боқӣ намемонад. Аз ҳамин таҷрибаи одӣ онҳо мефаҳманд, ки матоъҳои пахтагин ба мисли сон, чит ва сатин барои инсон зарар надоранд ва дар зиндагии рӯзмарра беҳатар истифода мешаванд.

Дар асл, мақсади чунин дарсҳо танҳо нишон додани як таҷриба нест. Муҳимтар аз он аст, ки хонанда худаш фикр кунад, мушоҳида намояд ва хулоса барорад. Вақте ӯ фикри худро рӯи қоғаз меорад, дар асл на танҳо менависад, балки меомӯзад, ки чӣ гуна таҳлил кунад ва фарқ гузорад. Ин аллакай як қадами ҷиддӣ ба сӯи тафаккури мустақил аст.

Омӯзгор дар чунин ҳолат бештар ҳамчун роҳнамо баромад мекунад. Масалан, ӯ метавонад ба хонандагон тавсия диҳад, ки дар ҳаёти рӯзмарра аз кадом навъи матоъ истифода бурдан беҳтар аст. Як маслиҳати одӣ, мисли пӯшидани либоси пахтагин ҳангоми кор дар ошхона, метавонад барои саломатӣ аҳамияти воқеӣ дошта бошад.

Дар ин замина фикри Н. К. Крупская хеле ҷолиб аст. Ӯ менависад: «Муносибати бошууруна ба меҳнат муҳим аст. Зарур аст, ки кӯдакон дар назди худ мақсад гузоранд, нақшаи кории худро муҳокима намоянд ва вазифаҳои худро бо ҷидду ҷаҳд иҷро кунанд» [3, с. 6]. Агар каме андеша кунем, мебинем, ки ин суҳанон танҳо ба гузашта тааллуқ надоранд, балки имрӯз ҳам пурра мувофиқанд.

Дар амал чӣ мешавад? Пеш аз оғози кори амалӣ омӯзгор метавонад ба хонандагон пешниҳод кунад, ки аввал фикр кунанд, баъд хулоса бароранд ва танҳо пас аз он ба иҷрои кор оғоз намоянд. Ин тартиб, гарчанде сода менамояд, дар асл қобилияти банақшагирӣ ва худидоракунии онҳоро инкишоф медиҳад.

Ҷ. М. Ниёзов низ ба масъалаи фарқияти қобилиятҳои хонандагон ишора мекунад: «Таълими тафриқа бо назардошти қобилият ва истеъдоди хонандагон сурат гирифта, шароити мусоид фароҳам меорад, ки онҳо аз имкониятҳои табиӣ худ истифода баранд» [8, с. 5]. Ба назари ман, ин яке аз паҳлӯҳои муҳими низоми босалоҳият аст, зеро ҳар як хонанда роҳи худро дорад.

Албатта, бояд иқрор шуд, ки чунин низоми таълим осон нест. Он вақт, сабр ва неруи бештар талаб мекунад. Аммо агар онро бо таълими касбӣ муқоиса кунем, монандӣ равшан мешавад. Масалан, дӯзандагӣ, рассомӣ, кулолгарӣ ё ошпазӣ низ танҳо бо хондани китоб омӯхта намешаванд. Дар ҳамаи ин ҳолатҳо амал нақши асосиро мебозад.

Аз ҳамин ҷо бармеояд, ки омӯзгор бояд на танҳо назарияро донанд, балки тавонад онро дар амал татбиқ кунад. Барои ин донишони принсипҳои дидактикӣ ва методҳои гуногуни таълим зарур аст. Масалан, нақл, суҳбат, намоиш, саволдиҳӣ, муқоиса ва ҳатто масъалагузорӣ. Ҳамаи ин усулҳо, агар дуруст истифода шаванд, метавонанд дарсро зинда ва ҷолиб гардонанд.

Дар баробари ин, фаъолияти хонанда низ муҳим аст. Ӯ бояд шунавад, бинад, фикр кунад, ҷавоб диҳад ва муқоиса намояд. Танҳо дар ҳамин ҳолат раванди таълим пурра мешавад. Ба ибораи дигар, таълим як равандест, ки ҳам омӯзгор ва ҳам хонанда дар он фаъолона иштирок мекунанд. Инчунин, методҳои таълимро одатан ба ду гурӯҳ ҷудо мекунанд: маълумотдиҳӣ ва масъалагузорӣ. Агар омӯзгор ҳар дуи онҳоро дуруст истифода барад, натиҷа беҳтар мешавад. Хонанда на танҳо азёд мекунад, балки меомӯзад, ки чӣ гуна донишро мустақилона пайдо кунад.

Метавон гуфт, ки касбу ҳунарҳои мардумӣ танҳо як баҳши фарҳанг нестанд. Онҳо метавонанд ҳамчун заминаи воқеии рушди низоми босалоҳият ва ҳатто зехни сунӣ хизмат кунанд. Зеро ҳар ду ба як чиз така мекунад: амал, таҷриба ва тафаккур. Имрӯз ҷаҳони муосир бо суръати баланд тағйир меёбад. Давлатҳои пешрафта, аз ҷумла ИМА, Чопон, Сингапур ва Чин, аллакай дар раванди таълим аз технологияҳои нав истифода мебаранд. Аммо ҷолиб он аст, ки ҳатто дар ин кишварҳо низ асоси таълим маҳз рушди қобилияти амалии хонанда мебошад. Масалан, дар баъзе низомҳо аллакай аз синфҳои ибтидоӣ кӯшиш мекунад, ки самти минбаъдаи хонандаро муайян намоянд. Ин равиш, гарчанде баҳсбарангез бошад ҳам, нишон медиҳад, ки таълим ҳарчи бештар ба ҳаёти воқеӣ наздик мешавад.

Дар шароити мо низ метавон чунин таҷрибаҳоро татбиқ кард. Масалан, дар синфи панҷум ҳангоми омӯзиши дӯхтани кӯки зарбӣ, хонандагон метавонанд на танҳо дӯзанд, балки онро таҳлил намоянд. Онҳо матоъ интиҳоб мекунад, нақша мекашанд, рангро муайян мекунад ва ҳатто метавонанд кори худро ба воситаи технологияҳои рақамӣ сабт намоянд. Ин ҷо алоқа бо дигар фанҳо низ равшан аст. Масалан, ҳисоб кардани кӯкҳо ба математика рабт дорад. Ё истифодаи технологияҳои рақамӣ ба фанҳои информатсионӣ. Яъне, як дарси одӣ метавонад ба як раванди мураккаб ва бисёрҷанба табдил ёбад. Ҳамин гуна равиш ба хонанда имкон медиҳад, ки на танҳо як амалро иҷро кунад, балки онро дарк намояд, таҳлил кунад ва ҳатто такмил диҳад. Ва шояд ҳамин аст ҳадафи аслии низоми босалоҳият.

Ба таври назариявӣ ва амалӣ тасдиқ намудани воситаҳои самараноки педагогии омӯзиши касбу ҳунарҳои мардумӣ яке аз масъалаҳои муҳими таҳқиқоти муосир ба ҳисоб меравад. Зеро сухан танҳо дар бораи омӯзиши ҳунар намеравад, балки дар бораи омода намудани муаллимони ояндаи технология аст, ки бояд тавонанд анъана ва навоҷариро ба ҳам пайваст намоянд. Хусусан, вақте ки ин раванд бо зехни сунӣ алоқаманд мегардад, масъала боз ҳам мураккаб ва ҳамзамон ҷолиб мешавад. Дар чунин ҳолат, ба назар гирифтани ҷанбаҳои таърихӣ ва педагогӣ аҳамияти махсус пайдо мекунад, зеро онҳо ҳамчун пояи устувори тамоми низом хизмат мекунад.

Омодасозии муаллимони ояндаи технология дар шароити муосир метавонад самараноктар ҷараён гирад, агар якҷанд шартҳои муҳим риоя карда шаванд. Пеш аз ҳама, зарур аст, ки таъсири зехнӣ ва ҳиссиётӣ дар раванди омӯзиш пайваста ва муназзам таъмин карда шавад. Яъне, донишҷӯ на танҳо дониш гирад, балки онро эҳсос кунад ва дар амал истифода барад. Маҳз чунин таҷриба метавонад ба ташаккули шахсияти касбӣ мусоидат намояд.

Илова бар ин, ба мундариҷаи таълим ворид намудани маводи назариявӣ, ки ба омодасозии омӯзгорони технология ва алоқамандии он бо зехни сунӣ дахл дорад, аҳамияти калон дорад. Агар рост бигӯем, бе ин гуна донишҳо муаллим наметавонад ба талаботи замони муосир ҷавобгӯ бошад. Имрӯз хонандагон низ дигар шудаанд ва онҳо аз омӯзгор на танҳо маълумоти одӣ, балки фаҳмиши амиқ ва малақаҳои амалӣ интизоранд.

Ҳамзамон, истифодаи технологияҳои иттилоотии муосир дар раванди таълим ва тарбия бояд ба як унсури ҷудонашаванда табдил ёбад. Вале дар ин ҷо як нуктаи муҳим вучуд дорад: ин технологияҳо бояд бо анъанаҳои миллӣ, аз ҷумла амсилаҳои халқӣ, ҳамоҳанг карда шаванд. Ба ибораи дигар, сухан дар бораи иваз кардани ҳунарҳои мардумӣ нест, балки дар бораи такмил додани онҳо бо воситаҳои нав меравад.

Дар маҷмӯъ, метавон гуфт, ки баррасии бартарият ва камбудии раванди таълими технология ва касбу ҳунарҳои мардумӣ дар низоми босалоҳият яке аз масъалаҳои калидии соҳаи маориф мебошад. Ин масъала аз омӯзгорони фанни технология талаб мекунад, ки на танҳо низоми қабулшудаи таълимиро донанд, балки онро дар фаъолияти ҳаррӯзаи худ оқилона ва эҷодкорона истифода баранд. Шояд маҳз дар ҳамин ҷо натиҷаи асосӣ пинҳон аст: омӯзгоре, ки метавонад байни анъана ва технология тавозун пайдо кунад, метавонад на танҳо дарс диҳад, балки насли навро барои зиндагии воқеӣ омода созад.

Адабиёт

1. Азизов А., Сайфудинов М. М. *Дастури методӣ*. - Душанбе, Маориф. 2017. - 159 с.
2. Климов Е. А. *Как выбрать профессию*. - М.: Просвещение, 1990. - 159 с.
3. Крупская Н. К. *Об учителе: избранные статьи, речи и письма*. 2-е изд. М.: Изд-во АПН РСФСР, 1960. - 256 с.
4. Лутфуллоев М. *Дарс*. - Душанбе, 1995. - 87 с.

5. Мирзоева Б. И. Омода намудани омӯзгорони технология ва соҳибкорӣ зимни ҳунарҳои анъанавии занонаи тоҷикӣ дар замони муосир. - Кӯлоб, 2023. - 159 с.
6. Муродов Р. М. Намоиши ҳунарҳо. - Душанбе, 2005. - 34 с.
7. Набиева М. Муносибати салоҳиятнок ба баҳодиҳии дастовардҳои таълими хонандагон // Конференсияи ҷумҳуриявӣ. - Кӯлоб, 2024. - С. 110–111.
8. Ниёзов Ҷ. М. Усулҳо ва роҳҳои таълими тафриқавӣ дар таҳқиқотҳои психологӣ педагогӣ ва методӣ // Конференсияи ҷумҳуриявӣ. - Кӯлоб, 2024. - С. 94–95.
9. Оқилова Қ. Мақсадгузорӣ дар таълими салоҳиятнокӣ // Конференсияи ҷумҳуриявӣ. Кӯлоб, 2024. - С. 119–120.
10. Раҳимов С., Азизов А., Исломов С., Азизов Ш. Технология (таълими меҳнат барои писарон) [Матн]: китоби дарсӣ барои синфи 8-уми МТМУ / муҳ. М. Сафаралиева. – Нашири 3-юм. – Душанбе: Маориф, 2023. – 192 с.
11. Раҳмон Эмомалӣ. Паёми Пешвои миллат // Омӯзгор. - 2016. - № 4 (12020).
12. Рӯзиева М., Исломов С., Обидова К., Алиева М., Рустамова Р. Технология (Таълими меҳнат барои духтарон). Китоби дарсӣ барои синфи 8-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ. – Душанбе: «Маориф», 2023. – 192 с.
13. Рӯзиева М., Обидова К., Исломов С. Технология (таълими меҳнат барои духтарон). - Душанбе: Маориф, 2016. - 93 с.
14. Унсурмаолӣ Кайковус. Қобуснома. - Душанбе: Адиб, 1990. – 151 с.

БАРТАРИЯТ ВА КАМБУДИҲОИ АСОСИИ РАВАНДИ ТАЪЛИМИ ТЕХНОЛОГИЯ ВА КАСБУ ҲУНАРҲОИ МАРДУМӢ ДАР НИЗОМИ БОСАЛОҲИЯТ

Мақолаи мазкур ба таҳлили бартариятҳо ва камбудии асосии раванди таълими фанни технология ва касбу ҳунарҳои мардумӣ дар шароити татбиқи низоми босалоҳият бахшида шудааст. Муаллиф масъалаи робитаи таълими технологияи амалӣ ва методикаи таълими онро бо мероси ғании ҳунарҳои мардумӣ мавриди баррасӣ қарор дода, нишон медиҳад, ки ин раванд дорои аҳамияти муҳими иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва педагогӣ мебошад. Дар мақола таъкид мегардад, ки касбу ҳунарҳои мардумӣ ҳамчун заминаи асосии ташаккули салоҳиятҳои касбӣ ва эҷодии хонандагон хизмат намуда, имконияти пайвастанӣ донишҳои анъанавиро бо технологияҳои муосир фароҳам меоранд. Ҳамзамон, баъзе мушкилот, аз ҷумла норасоии базаи моддӣ-техникӣ, камбудии мутахассисони соҳибхисос ва номукамалии барномаҳои таълимӣ мавриди таҳлил қарор мегиранд. Дар асоси таҳлил муаллиф ба ҳулоса меояд, ки рушди самараноки низоми босалоҳият танҳо дар сурате имконпазир аст, ки таълим ба ташаккули шахсияти босавод, худомӯз, дорои тафаккури интиқодӣ ва қобилияти ҳалли масъалаҳои мураббаи ҳаёт равона карда шавад. Ин раванд муттаҳидсозии арзишҳои анъанавӣ ва дастовардҳои илму техникаи муосирро тақозо менамояд.

Калидвожа: касбу ҳунар, таълим, салоҳият, замони муосир, замина, дониш, фан, тоҷикон, ҳунарҳои мардумӣ, муҳаққиқон, шоирон, адибон, таърих.

ПРЕИМУЩЕСТВА И ОСНОВНЫЕ НЕДОСТАТКИ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ ТЕХНОЛОГИИ И НАРОДНЫМ РЕМЕСЛАМ В СИСТЕМЕ КОМПЕТЕНТНОСТНОГО ПОДХОДА

Данная статья посвящена анализу основных преимуществ и недостатков процесса обучения технологии и народным ремеслам в условиях реализации компетентностного подхода. Автор рассматривает взаимосвязь преподавания прикладной технологии и методики её обучения с богатым наследием народных ремесел, подчеркивая их значимость в современном образовательном процессе. В работе обосновывается, что народные ремесла выступают фундаментальной основой формирования профессиональных и творческих компетенций обучающихся, способствуя интеграции традиционных знаний с современными технологическими достижениями. Вместе с тем в статье выявляются и анализируются существующие проблемы, такие как недостаточная материально-техническая база, дефицит квалифицированных кадров и несовершенство образовательных программ. На основе проведенного анализа делается вывод о том, что эффективное функционирование компетентностной модели образования возможно лишь при условии формирования личности, обладающей высоким уровнем грамотности, способностью к самообразованию, критическому мышлению и готовностью к решению актуальных жизненных задач. Особое внимание уделяется необходимости синтеза традиционных культурных ценностей и современных научно-технических достижений.

Ключевые слова: ремесло и профессия, образование, компетенция, современность, основа, знание, наука, таджики, народные ремесла, исследователи, поэты, писатели, история.

ADVANTAGES AND MAIN DISADVANTAGES OF THE PROCESS OF TEACHING TECHNOLOGY AND TRADITIONAL CRAFTS WITHIN A COMPETENCY-BASED SYSTEM

This article examines the key advantages and limitations of teaching technology and traditional crafts within the framework of a competency-based education system. The study explores the interconnection between applied technology education and its teaching methodology with the rich heritage of traditional crafts, emphasizing their pedagogical and socio-cultural significance in contemporary education. It is argued that traditional crafts serve as a foundational basis for the development of students' professional, creative, and practical competencies, enabling the integration of traditional knowledge with modern technological advancements. At the same time, the article identifies several challenges, including insufficient material and technical resources, a lack of qualified specialists, and the inadequacy of current educational programs. Based on the analysis, the author concludes that the effective implementation of a competency-based system requires the formation of a well-educated, self-directed, and critically thinking individual capable of understanding and addressing the complex problems of the modern world. The study highlights the importance of combining traditional cultural values with contemporary scientific and technological progress to ensure sustainable educational development.

Keywords: craft and profession, education, competence, modern era, foundation, knowledge, science, Tajiks, traditional crafts, researchers, poets, writers, history.

Дар бораи муаллиф

*Мирзоева Бунафша Исмоиловна
Номзоди илмҳои педагогӣ, дотсенти
кафедраи ҷанҳои гуманитарӣ ва методикаи
таълим
Донишгоҳи давлатии Қўлоб ба номи
Абӯабдуллоҳи Рӯдакӣ
735360, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Қўлоб,
кӯчаи С. Сафаров, 16
E-mail: mirzoeva-buhafsa@mail.ru*

About the author

*Mirzoeva Bunafsha Ismoilovna
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate
Professor of the Department of Humanities and
Teaching Methodology
Kulob State University named after
Abuabdulloh Rudaki
735360, Republic of Tajikistan, Kulob,
S. Safarov Street, 16
E-mail: mirzoeva-buhafsa@mail.ru*

Об авторе

*Мирзоева Бунафша Исмоиловна
Кандидат педагогических наук, доцент
кафедры гуманитарных дисциплин и
методики преподавания
Кулябский государственный университет
имени Абуабдуллоха Рудаки
735360, Республика Таджикистан, г. Куляб,
улица С. Сафарова, 16
E-mail: mirzoeva-buhafsa@mail.ru*

ТДУ 159.923.2

**НАҚШИ МУҲИТИ ИҶТИМОӢ ВА ЭТНОФАРҲАНГӢ ДАР ТАШАККУЛИ
ШАХСИЯТИ ДОНИШЧУЁН****Бобоёров З. Ҳ.***Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Истилоҳи «муҳит» амалинамоии системаи объектҳои моддиро тавассути фаъолияти як шахс ё гурӯҳи одамон дар назар дорад. Муҳити атрофро одамон дар раванди такрористеҳсолкунии шароити моддии ҳаёт ташаккул медиҳанд ва асоси онро таъсири мутақобилаи инсон, ҷомеа ва табиат ташкил медиҳад. Дар тафовут аз дигар шаклҳои ҳаёти вучуддошта инсон на танҳо ба муҳити зист мутабиқ мешавад, балки онро тағйир медиҳад ва ба ҳадафҳои худ тобеъ мекунад. Одам барои ҳаёт ва фаъолияти худ шароити дастрасу мувофиқ муҳайё намуда, дар атрофаш ҳамчун «табиати дуҷум»-и сунъӣ муҳит ба вучуд меоварад. Асоси ташаккули онро муҳити объективӣ-фазоӣ ташкил медиҳад ва дар он одам шароити махсусро ба вучуд меорад, ки дар табиат вучуд надорад. Дар муҳити сунъӣ қувваҳо ва қобилиятҳои одам амалӣ гардонида мешаванд, ки инкишофи онҳо маъноӣ рушди худро дорад. Одам бо баробари вучуд овардан ва ба тартиб андохтани муҳити ашғолӣ-фазоӣ табиати худро такмил медиҳад, ки ин тағйироти дигар на бо қонунҳои биологӣ, балки бо қонунҳои ҳоси фаъолияти иҷтимоӣ муайян карда мешаванд.

Аз омӯхтан ва таҳлил намудани адабиётҳои илмӣ ва соҳавӣ чунин бармеояд, ки муҳит ба рушди шахс ва хусусиятҳои психологӣ ӯ мусоидат карда, метавонад шахсро ё ба маҷрои рост ва ё баръакс, ба маҷрои манфӣ бурда расонад. Масалан, дар масъалаи омӯзиши шахсияти ҷинояткорон аз ҷониби муҳаққиқони тоҷик ишораҳои зарурӣ оварда шудаанд, ки тасдиқи гуфтаҳои болоро мекунад. «Кӯшишҳои дарк ва омӯзиши майлҳои ҷинояткории инсон аз умқи таърих сарчашма гирифта, ба ду асос бештар тақия мекунад. Яке амалу рафтори инсониро соҳибхитӣ медонисту дигарӣ барномаи амалу рафтори инсонро ҳамчун ҳолати пешакӣ сабтшуда мешуморид» [6, с. 40].

Агар ба адабиёти фалсафӣ-динӣ назар афканем, пас дар масъалаи мазкур метавон чунин назарияҳои равиҳои дини Ислом қайд намуд, ки онҳоро: ҷабария ва қадария номидан мумкин аст. Назарияҳои мазкур масъалаҳои мазкурро чунин таъриф медиҳанд. «Ҷабария ба ҷабарияи андеша буданд, ки ғоили мутлақ Худо буда, рафтору кирдори инсон аз азал дар сарнавишти ӯ сабт шуда, аз ҷониби Худо офарида мешаванд. Инсон ҳамчун олат василаи зоҳир шудани амал аст. Қадария ба баръакс, инсонро дар рафтору кирдораш соҳибхитӣ медонистанд» [5, с. 218].

Ҳамин тариқ, дар адабиёти илмӣ психологӣ ду назарияҳои асосӣ пайдо гардидаанд, ки яке тарафдори назарияи ҷабария ва дигарӣ пайгири назарияи қадария гардиданд ва бо номҳои биогенетикию сотсиогенетикӣ дар замони муосир машҳур мебошанд. «Мувофиқи андешаҳои намоёндоғони равиҳои биогенетикӣ, тамоми амалу рафтори инсонӣ пеш аз тавлидаш дар генҳояш сабт гаштаанд ва мувофиқи он, ӯ (инсон) рафторҳояшро роҳандозӣ мекунад. Намоёндоғони равиҳои сотсиогенетикӣ ба зидди онҳо (биогенетикҳо) барои маҷра, андешаи онро, ки инсоният дорои қобилиятҳои биологӣ яхела аст ва ин қобилиятҳо вобаста аз шароити иҷтимоӣ ё ба маҷрои дуруст равона мешавад ва ё баръакс (ру овардан ба амалҳои ҷинояткорӣ) пайгирӣ намуданд» [6, с. 16].

Яке аз намоёндоғони равиҳои сотсиогенетикӣ Чон Локк буд, ки дар ин маврид чунин андеша дошт: шуури тифли навзод ба «тахтаи сафед» [14, с. 162] монандӣ дошта, ояндаи ин навзод аз тарбия, аниқтараш аз шароити иҷтимоӣ вобастагӣ дорад, яъне ҷомеа ӯро ё ҳамчун ҷинояткор ва ё мутафаккир тарбия мекунад.

Мутафаккири шинохтаи Шарқ Мир Сайид Али Ҳамадонӣ низ равиҳои сотсиогенетикиро пайгирӣ мекунад, яъне ба андешаи ӯ ояндаи ҳар як тифл аз таълиму тарбияи волидайн вобаста аст. Тифлро дар дасти волидайн чун китоби саҳифаҳояш ҳолӣ мегуфт: тифл ба мисли китобест - падару модар ояндаи фарзанди худро чӣ тавр

дидан меҳоханд, китоби дасташонро бояд ҳамон гуна пур кунанд, яъне таълиму тарбия диҳанд.

Сабаб аз овардани ишораҳо ва андешаҳои мутафиккири форсу тоҷик ва муҳаққиқони замони муосир дар он аст, ки муҳит вобаста ба арзияти хеш ба инсон дар маҷмуъ таъсир мерасонад ва шахс бошад, вобаста ба худмуайянкунии хеш мавқеи хешро дар ҷомеа дарёфт ва ишғол мекунад. Гарчанде мафҳуми муҳит на танҳо унсурҳои моддӣ ва робитаҳои фазоии онҳоро дар бар мегирад, инчунин амалҳои рафтор ва тарзи ҳаёти бо ёрии онҳо амалӣшавандаро низ дар худ фаро гирифта, мазмуни ин мафҳум ҳуди инсонро низ ифода мекунад. Дар ҳолатҳои муайян, муҳити зист метавонад аз рӯи фаъолият пурра муайян карда шавад.

Проблемаҳои марказии муносибат ба муҳит ин инкишофи фаъолони ҳолатҳои гуногуни фазой аз ҷониби шахс ва таъсири ин ҳолатҳо ба рафтор ва фаъолияти вай мебошанд. Одам на танҳо дар муҳити мувофиқ ба таври муайян рафтор мекунад, балки ба ин муҳит мутобиқ мегардад ва нисбат ба он муносибати эмотсионалии рангинро рушд дода, тарзи зиндагии худро ташкил менамояд, барои мустаҳкам намудани шаклҳои рафтори аз рафи ҷамъият қабулшуда ва дар айнаи замон ҳамчун воситаи мусоидат ба инкишофи ин шаклҳо хизмат мекунад.

Барои одами муосир муҳит бо тамоми мураккабии худ, ки сохторҳои нисбатан устувори моддӣ ва тағйирёбандаи рафтор ва фаъолиятро муттаҳид мекунад, объекти идрок гардидааст. Муҳаққиқон иқтидори муҳитро гуногун муайян кардаанд: муҳити пур аз арзишҳои ахлоқӣ ва эстетикӣ, ки имконияти зиндагӣ ва рушдро фароҳам меорад, ҷаҳонро гӯё нав месозад, дар он қудрат ва амал дида мешавад (В.С. Библер); муносибатро нисбат ба арзишҳои асосӣ ташаккул медиҳад, ба азхудкунии таҷрибаи иҷтимоӣ ва ба даст овардани сифатҳои барои ҳаёт зарур мусоидат мекунад (Л.П. Буюева, Н.В. Гусева); ифодакунандаи системаи таркибии иҷтимоӣ фарҳангӣ буда, ба пахншавии арзишҳои нави фарҳанги мусоидат мекунад, манфиатҳои гуруҳиро ангезиш медиҳад, муносибатҳоро мустаҳкам менамояд (Ю.Г. Волков, В.С. Поликарпов); ҳамчун воситаи муҳим ба сохти ботинии шахс барои табдил додани муносибатҳои беруна мусоидат мекунад (А.В. Мудрик); талаботҳоро қонеъ месозад (В. Я. Нечаев) ва ғайраҳо тавсиф додаанд.

Психологон ҳангоми омӯзиши механизмҳои таъсири муҳит ба рушди шахс ба «вазъияти иҷтимоӣ тараққиёт» диққати ҷиддӣ медиҳанд. Л.С. Виготский онро ҳамчун муносибати ба худ хос, мувофиқ ба синну сол ва ягонаи байни ҷудак ва олами атрофаш мефаҳмад. Нақши муҳит аз он иборат аст, ки он «...ба таври худ ҳама гуна ғазабҳоеро, ки аз берун ба инсон таъсир мекунад ва ҳам ҳар гуна аксуламале, ки аз олами берунӣ бармеояд, реаксия ва роҳнамоӣ менамояд».

Ба ақидаи А.Н.Леонтев муҳити атроф пеш аз ҳама он чизест, ки аз тарафи инсон офарида шудааст. «Ин эҷодиёти инсон ва фарҳанг аст». Илми раваншиносӣ мавқеи дарки муҳитро ҳамчун натиҷа ва раванди рушди худшиносии эҷодии ҳуди шахс қарор медиҳад. Ба фаҳмиши мо, муҳити зист на танҳо шартӣ рушди худшиносии эҷодии шахсият, балки нишондиҳандаи эҷодиёти касбии мутахассис низ мебошад, зеро тарҳрезии он аз омӯзгор тахайюлот ва роҳҳои гуногуни эҷоди онро тақозо мекунад.

Андешаи Леонтев А.Н.-ро пайгирӣ намуда, онро мебошад ишора намуд, ки агар сифати яке аз унсурҳои муҳит ҳамчун омили фаъолият дида баромада шавад, пас дар раванди фаъолият шахс ба рушди касбӣ ва сифатҳои муҳимми касбӣ соҳиб мегардад. Масалан, дар раванди коршомии касбӣ-психологӣ, ки як унсурҳои худмуайянкунии шахсро ташкил медиҳад, фаъолият набояд ба рушди психикии шахс таъсири манфӣ расонад, яъне:

- қор ва ё муассиса набояд боиси вайроншавии саломатии ҷисмӣ психикии корманд гардад;

- ба мавқеи иҷтимоии корманд зарар нарасонад;

- бо талабот ва тахассуси корманд мувофиқат кунад [7, с. 55].

Масъалаи омӯзиши фаъолият дар психологияи имрӯза яке аз масъалаи рӯзмарра шуморида мешавад. Аслан оид ба ин мафҳум психологҳои шуравӣ қорҳои пураарзишро ба сомон расонидаанд. «Хусусиятҳои психологии шахс аз ибтидо дода нашудаанд, балки дар раванди фаъолият шакл мегиранд ва инкишоф меёбанд», қайд намуда буд С. Л. Рубинштейн [12, с. 481].

Дар психологияи муосир фаъолият чунин таъриф дода мешавад: «шакли муносибати фаъолони одам бо муҳити ихотакарда, ки он бошуурона дар асоси мақсади фаҳмидашуда муайян карда мешавад» [10, с. 164].

Дар раванди иҷрои фаъолияти касбии таълимӣ сохти психологӣ шахсияти донишҷӯёни муҳити этнофарҳангӣ, хусусан, худмуайянкунии шахсӣ дар онҳо метавонад барвақттар оғоз гардад, зеро худмуайянкунии шахсӣ бояд дар аввал чунин унсурҳо ва ё бо ибораи дигар хусусиятҳо рушд ёбанд, ки дар фаъолияти таълимӣ метавон рушди онҳоро бевосита мушоҳида намуд. Аз қабилӣ: равия, шавқу ҳавас, фикру ақидаронӣ, баҳогузорӣ ба худ ва ғайраҳо.

Нуктаи асосии ибтидоии муқаррар намудани намудҳои таъсири мутақобилаи муҳити зист ва шахс, ба ақидаи Я.А.Лазар, дараҷаи мутобикати шахс ба муҳити он мебошад. Ӯ робитаҳои мувофиқ ва номувофиқро байни муҳит ва шахс ҷудо мекунад. Хар як намуди муносибат ба табиати худмуайянкунии шахс таъсири гуногун дорад. Муносибати номувофиқ (ғайриадекватӣ) бо номутобиқати байни талаботи муҳити зист ва дараҷаи инкишофи шахс тавсиф дода мешавад. Он боиси намудҳои мутақобилаи зерин мегардад:

- фаъолӣ-шахсӣ, вақте ки шахс ҳангоми мутобикшавӣ ба муҳит муқобилиятро нишон медиҳад. Муҳит боиси дилтангӣ, бепарвояӣ, ҳастагӣ мегардад. Шахс кушиш мекунад, ки муҳити атрофро тағйир диҳад: онро вайрон мекунад ё барои навсозӣ мубориза мегардад;

- субъективӣ фаъолӣ-шахсӣ - ин худмуайянкунии ғайривокееи ҳаёлист. Масалан муҳити бадеӣ ба тасаввуроти аз ҳад зиёд дар бораи шахс муосидат мекунад. Дар натиҷа ӯ шахси "демонстративӣ" "худнамоишдиҳанда" мубаддал мегардад;

- объекти ғайрифаволӣ-шахсӣ – миқёс таъсири муҳити зист аз сатҳи ҳуди шахс зиёдтарро ифода мекунад. Шахс ба муҳит ғайрифаволӣ итоат карда, худро дар он дар қанор мегардад.

- субъективӣ пасивӣ-шахсӣ, вақте ки муҳити зист ҳамчун ҷуброни ҳаёт амал мекунад. Шахс ба ҷаҳон барои ноқомил будани беэътиной зоҳир мекунад ва ин гуна шахсонро типӣ интровертҳо меноманд.

Навбӣ конгруентии таъсири мутақобилаи муҳит ва шахс муносибати солиро инъикос мекунад. Он бо таъсири мутақобила, мувофиқ будани симои ҷаҳон ва муҳити зист, қаноатмандии шахс дар муҳити худ тавсиф дода мешавад. Е.А.Лазар шартан ду намуди муносибати шахсро бо муҳити зист ҷудо кардааст: «Муҳити зист барои шахс» ва «шахс барои муҳити зист». Вобаста аз намудҳои мазкур ду типӣ шахсро метавон ҷудо намуд: типӣ антропометрии шахс, ки типӣ «гедонистии шахс»-ро тавсиф медиҳад. Барои онҳо зиндагӣ ҳаловатбахш буда, оптимист, ҳассос ва эмотсионалӣ ҳастанд. Типӣ дуум, топонентрикӣ, яъне типӣ «алтруистӣ»-и шахс. Ба ин типӣ шахсон «мутобик будан бо ҷаҳон», фаволнокӣ, эҷодкорӣ ва масъулиятшиносӣ ҳос аст.

Маркович Д. муҳитро маҷмӯи шароитҳои табиӣ ва сунӣ муайян мекунад, ки дар онҳо ҳаёти инсон ба амал меояд. Вай ин сохторро тавассути ҷадвал тасвир намудааст. Олим ду қисми асосии муҳит — табиӣ ва иҷтимоиро қайд намуда, мазмунӣ ҳар яки онро муайян кардааст. Муҳит ҳамчун воситаи шартӣ муҳимми инкишофи раванди психологӣ - педагогӣ мебошад. Муҳит, ин маҷмӯи ашёҳо, одамон, ҳодисаҳо вақеаҳо ҳаст, ки инсонӣ муосир дар он зиндагӣ мекунад, решаҳои таърихӣ дорад ва ба ин маъно, як ҷузӣ фарҳанг, ҷомеаест, ки дар он анъанаҳои миллий, минтақавӣ устуворанд. Дар «Луғати тафсирии забони зиндаи бузурги русӣ» В.И. Дал, онро падидаи маданияти моддӣ маънавии ватанӣ мешуморанд.

Дар Ҷумҳурии Тоҷикистони соҳибистиклоли мо намоёндагонӣ гурӯҳҳои этникии гуногун урфу одат ва хусусиятҳои фарҳангии худро ҳифз ва инкишоф дода, дар ҳамкорӣ бо ҳам дар таҳкими ваҳдати иҷтимоӣ фаъолият мекунад.

Волова Л.А. [3] дар бораи зарурати ташаккули шахси бисёрфарҳангӣ дар фазои таълимии гуногунфарҳангӣ чунин ишора мекунад, ки масъалаи ташаккули шахси бисёрфарҳангӣ таълим, тарбия ташаккулёбии – фардест, ки тавассути фарҳанги худ ба дигарон муоширату муносибат ва ҳамкорӣ барқарор намуда, дорои ҷаҳонбинии муқаммал, шуури забонӣ, таърихӣ, ҷуғрофӣ, ҳуқуқӣ, бадеӣ ва эстетикӣ рушдёфта мебошад. Он ҷанбаҳои зеринро фаро мегардад.

- донишҷӯёно ба дониши амиқ оид ба забони модарӣ, таърих, адабиёт, ки ба тезондани тараққиёти халқ, эҳёи худшиносӣ ва шаъну шарафи миллии онҳо муосид менамояд, тавачҷуҳашонро ҷалб менамояд ва муҳаббат, эҳтиромо нисбат ба якдигар бедор мекунад;

- пайваста ба меёрҳо ва нақшҳои этноиҷтимоӣ амалӣ мегарданд;

- тарбияи ҳисси ватандӯстӣ, садоқати самимӣ ва муҳаббат ба халқу миллатҳои соқини Ватани худ пайгирӣ карда мешавад;

■ ташаккул додани фарҳанги ахлоқӣ ва арзишҳое, ки барои таҷдиди унсурҳои гуногуни фарҳанги ҷаҳонӣ дар ҳаёти донишомӯзон муҳити таҳсилоти, оила ҷомеа шароитҳо таъмин мегарданд.

Азбаски давлати Тоҷикистон сермиллат аст, яъне мавҷудияти ҷамъиятҳои зиёди этникӣ имконпазир аст, яке аз вазифаҳои аввалиндараҷаи ҳам давлат ва ҳам соҳаи маориф фароҳам овардани шароит барои омӯхтан ва дарки фарҳанги халқҳои дигар, ташаккули муносибатҳои таҳаммулпазирӣ байни одамон мебошад, ки ин масъала то андозаи дар таҳқиқоти Ф. Арбобова пайгирӣ карда шудааст.

Слободчиков В.И. таълимо ҳамаҷун «роҳи универсалии интиқоли таҷрибаи фарҳангӣ ва таърихӣ, тӯҳфа аз насл ба насл; механизми умумии мероси иҷтимоӣ, механизми комилан ба ҳам пайвастанӣ як ҷомеаи муайяни одамон ва тарзи зиндагонии онҳо, барои интиқол ва нигоҳ доштани меъёру арзишҳои зиндагии умум дар замон» медид ва баҳогузори мекард [13, с. 28].

Дар баробари ин, маориф бо равандро ва дигаргунсозии ҷамъиятӣ алоқаи зич дорад. Маҳз дигаргунии иҷтимоӣ-фарҳангӣ маорифро ба талаботи муайяни иҷтимоӣ мерасонад. Масъалаи ташаккули хусусияти муҳити таълим дар ҷумҳуриё, ки дар он миллатҳои гуногун зиндагӣ мекунанд, муҳим арзёбӣ мегардад. Масъалаи дигар, таъсири муҳити таълимӣ ба шаҳрвандони ҷумҳурӣ, ки дар он миллатҳои гуногун этникӣ умр ба сар мебаранд ва онҳоро ба иновати ҷиддӣ гирифта зарур аст.

Солҳои охир дар майдони илми соҳаҳои психология ва педагогика мафҳуми муҳити таълимӣ ба вуҷуд омада, бо кӯшиши олимони (Ю.С.Мануйлов, В.А. Ясвин ва дигарон) нуқтаҳои муҳими таъсири муҳит дар тарбия ва таълим таҳия карда шуданд. Муҳити иҷтимоӣ аксаран ҳамаҷун шартҳои рушди инсон, ки аз берун дода мешавад, ба ҳисоб меравад.

Таърифи муҳити таълимӣ нишондодҳои асоси иҷтимоӣ ва меъёри ташкили онро дар бар мегирад. Муҳити таълимӣ ҳамаҷун системаи таъсирот ва шароитҳои ташаккули шахс аз рӯи намунаи додашуда, инчунин имкониятҳои инкишофи он дар муҳити иҷтимоӣ ва фазой-предмети фаҳмида мешавад (В.А. Ясвин).

Тавсифи хусусиятҳое, ки В.А.Левин пешниҳод кардааст, имкони тасаввур намудани сифати муҳити таълимӣ ва қувваи таъсири он ба инкишофи инсонро медиҳад, ки онро чунин арзёбӣ намудан мумкин аст:

■ Тавсифи муҳити таълимӣ ҳамаҷун хусусияти сохторӣ-маъноӣ хизмат мекунад. Ин хусусият нишон медиҳад, ки кадом субъектҳо, предметҳо, равандро ва падидаҳо ба муҳити таълим дохил мешаванд.

■ Самаранокӣ ва давомнокии муҳити таълимӣ хусусияти сохторӣ ва тағирёбандаи дошта, дараҷаи муҳити таълимиро бо шароит, имконият ва таъсирот муайн мекунад.

■ Фаҳмидашаванда будани муҳити таълимӣ аз ҷониби шахс нишондиҳандаи ҷалби бошууро ба тамоми субъектҳои раванди таълим мебошад.

■ Умумигардонии муҳити таълимӣ хусусиятест, ки дараҷаи ҳамоҳангии субъектҳои онро нишон медиҳад. Таҳқиқотчиён ба он ақидаанд, ки дараҷаи баланди умумигардонии муҳити таълими муассисаи таълимӣ бо мавҷудияти консепсияи фаъолияти муассиса, ки ба ҳамаи субъектҳо маълум ва аз ҷониби онҳо қабул шудааст, ба даст оварда мешавад.

■ Таносуби ҷанбаҳои ратсионалии эмотсионалии муҳит арзишмандии онро тавсиф медиҳанд. Муҳити таълим метавонад равшан, аз ҷиҳати эмотсионалӣ бой ё "хушк" бошад. Ҷолиб он аст, ки муҳити аз ҷиҳати эмотсионалӣ мукамал шахсони ғайриодӣ, ки дар муассиса кор мекунанд, инчунин донишҷӯёни боистеъдод, фаъол ва ғайриодиро тарбия мекунад.

■ Бартари муҳити таълимӣ аҳамияти онро дар системаи арзишҳои субъектҳои раванди таълим тавсиф мекунад. Бартарият муҳити таълимо мувофиқи меъёри «аҳамиятнок-беаҳамият» тавсиф медиҳад.

■ Мутобиқати муҳити таълимӣ мувофиқати дараҷаи дигар омилҳое, ки ба шахс таъсиррасон мебошанд, нишон медиҳад.

■ Фаъолии иҷтимоии муҳити таълимӣ неруи эҷодии ба иҷтимоӣ нигаронидашударо зохир намуда, дар робита ба фаъолии иҷтимоӣ, муҳит метавонад ҳамаҷун истеъмолкунанда ё истеҳсолкунандаи арзишҳо баромад кунад. Гузашта аз ин, муҳити иҷтимоиро метавон аз рӯи сифати маҳсулоташ арзёбӣ кард (масалан, хатмкардаи донишгоҳ, ки ба кори педагог - иҷтимоӣ мутобиқ шудааст ё не).

■ Муттаҳидии муҳити таълимӣ қобилияти онро ба тағйироти органикии эволюсионӣ дар «зерманзараи муносибат бо муҳити зист» нишон медиҳад. Муҳити таълими дорои

хусусияти инноватсионӣ дорои муттаҳидии дараҷаи баланд буда, хусусияти тағйирёбанди методҳо, мазмун ва шаклҳои таълимиро дорад.

■ Устувории муҳити таълимӣ устувории натиҷаи онро бо мурури замон нишон дода, имкон медиҳад, ки ҳолати диахронии он тавсиф дода шавад. Сифати муҳити таълимӣ аз рӯи маҷмуи ҳамаи нишондиҳандаҳо муайян карда мешавад.

Муҳити таълимии полиэтникӣ (бисёрфарҳангӣ) дар маҷмуъ ҷузъи муҳити таълимӣ буда, ҳамчун шартӣ татбиқи таҳсилоти сермиллат амал мекунад, ки мақсади он ташаккули салоҳиятҳои этнофарҳангии донишҷӯён мебошад. Ҳамин тариқ, «муҳити таълимии бисёрфарҳангии донишгоҳ» фазои аз ҷиҳати маънавӣ ғании муносибатҳои корӣ ва байнишахсӣ мебошад, ки тарзи фикрронӣ ва рафтори субъектҳои ба он дохилшударо муайян намуда, зарурати шиносӣ бо донишҳои миллий ва умумибашариро таҳрик медиҳад» [11, с. 4].

Муҳити маърифатии этнофарҳангӣ, ба андешаи Л. Лури, «бояд дар худ ду равияро, ки барои инкишофи ҳамачонибаи шахс муҳиманд, нигоҳ дорад: шинохти фарҳанги миллии халқи худ ва хоҳиши ворид шудан бо ин фарҳанг ба раванди тамаддуни ҷаҳонӣ» [8, с. 173].

Ба сифати объекти омӯзиши таълими бисёрфарҳангӣ як қатор гурӯҳҳо баромад мекунад, аз қабилӣ: синф, гендер, дин, сиёсат, синну сол ва ғайра. Таваҷҷуҳи амиқ ба таълими бисёрфарҳангӣ дар асарҳои олимони мазкур Е.П. Белинская, Л.Н. Бережнова, А.Н. Цуринский, Г.У. Солдатова, Т. Стефаненко ва дигарон инъикоси худро ёфтаанд. Мафҳуми «таълими бисёрфарҳангӣ»-ро олимони муосир чунин тавзеҳ дода шудаанд: «...таълиме мебошад, ки на танҳо ба манфиатҳои як гурӯҳи этникӣ, балки ба манфиати давлат ва манфиати тамоми ҷомеаи ҷаҳонӣ ҷавоб медиҳад...» [9, с.59]. Мафҳуми «маълумоти гуногунфарҳангӣ» - ро Л.Гай чунин шарҳ додааст: он инъикоскунандаи «фаҳмиш ва баҳои шоидаи фарҳангҳои гуногун ва ба талаботи кӯдакони табақаҳои гуногуни аҳолии мутобиқ карда шудааст» [4, с. 278].

Муҳити таълимии бисёрэтникии донишгоҳ ҷузъи муҳити таълимӣ буда, маҷмуи шароитҳоро дар бар мегирад, ки он ба ташаккули шахсе, ки ба ҳамкории самарабахши байни миллатҳо омода аст, ҳифзи шахсияти этникии худ ва саъю кӯшиши дарк намудани фарҳангҳои дигари этникӣ дорад, таъсир мерасонад. Аслан, ин фазо барои ҳамкории мусбати таълимӣ мусоидат менамояд.

Ба омӯзиши ҷанбаҳои алоҳидаи масъалаҳои муҳит пеш аз ҳама педагогон М.Н. Скаткин, Т.Н. Малкова, В.Г. Бочарова ва дигарон оғоз карданд. Мувофиқи нуқтаи назари тадқиқоти психологӣ – педагогӣ дар муҳити таълимии бисёрэтникӣ чунин масъалаҳо ба монандӣ: ташкили ҳамкории самарабахш дар коллективҳои таълимӣ-тарбиявии бисёрэтникӣ, ҳалли конструктивии низоъҳои бисёрэтникӣ, инчунин пешгирии онҳо, ба иноватсионии хусусиятҳои этнопсихологӣ ва этнофарҳангии донишҷӯён дар раванди таълиму тарбия мушоҳида мешаванд.

Таҳлили натиҷаҳои таҳқиқот оид ба проблемаҳои дарк ва тавсифи муҳити таълим ба мо имкон медиҳад, ки чунин ҷузъҳои сохтори муҳити таълимии бисёрэтникӣ дар донишгоҳ ҷудо карда шавад:

■ ҷанбаи фазой-маъноӣ, ки ба қонеъ гардонидан ва инкишоф додани талаботи маърифатӣ, фарҳангӣ ва тарбиявии субъектҳои ҷараёни таълим, рушди нури эҷодии онҳо дар соҳаи манфиатҳои марбут ба фарҳангҳои этникӣ нигаронида шудааст;

■ ҷанбаи коммуникативӣ ва ташкилӣ, ки ташаккули фазои мусбати иҷтимоӣ-психологӣ, фазои хайрхоҳона ва масъулияти тарафайнро таъмин менамояд, ки ба рушди худташаккулдиҳии шахс ва густариши таҷрибаи ҳамкории байни миллатҳо мусоидат мекунад;

■ ҷанбаи мазмунии методӣ, ки хусусиятҳои таълимии бисёрэтникӣ, ақида ва самтҳои асосии онро ба назар мегирад [4].

Вазифаҳои асосии муҳити таълимии бисёрэтникӣ аз инҳо иборатанд:

■ тарбияи этнофарҳангӣ (шиносӣ на танҳо бо фарҳанги миллии худ, балки бо фарҳангҳои дигар халқҳои ҷаҳон);

■ вазифаи арзишӣ-самтнигаронишӣ (ташаккули системаи тамоюлҳои арзишӣ ва муносибатҳо дар раванди ҳамкории байни миллатҳо);

■ вазифаи худнигоҳдорӣ этнофарҳангӣ (имконияти ҳифз ва нигоҳдошти фардияти худ, дарки хусусиятҳои этнопсихологӣ ва этнофарҳангии шахсро медиҳад);

■ вазифаи мутобиқшавии иҷтимоӣ (тарбияи шахрвандеро, ки дар бораи нигоҳдории тамомияти Тоҷикистонро ғамхорӣ мекунад, инчунин мутобиқшавии самараноки донишҷӯён ба шароити зиндагӣ дар ҷомеаи бисёрэтникии муосир таъмин менамояд);

■ вазифаи ташаккулдиҳии маҳорату қобилияте, ки он ба неруи эҷодӣ (ба татбиқи неруи эҷодии шахс тавассути рушди ҳам фаъолияти маърифатӣ ва ҳам иҷтимоӣ) мусоидат мекунад.

Ба андешаи муҳаққиқон Л.Н. Бережнова, Н. Боритко ва Г.Н. Волков хусусиятҳои асосии муҳити таълимии бисёрфарҳангӣ инҳо мебошанд:

➤ самтнигаронишӣ ба арзишҳои инсондӯстонаи барои рушди шахсияти ҳар як донишҷӯ равона гардида;

➤ ҳимояи ҳуқуқҳои шахс ба таҳсилот;

➤ таъмини озодии интихоби шаклҳои таҳсил барои ҳамаи донишҷӯён;

➤ ташаккули омодагии донишҷӯ ба ҳифзи фарҳанг;

➤ ифшои неруи эҷодии субъектҳои чараёни таълим [2, с. 27].

Ба ғайр аз хусусиятҳо, ҷанбаҳо ва вазифаҳои дар боло зикршуда, ки дар муҳити таҳсилоти бисёрфарҳангӣ амалӣ карда мешаванд, як қатор хусусиятҳои мушаххаси зеринро низ ҷудо кардан лозим аст:

- инъикоси идеяҳои инсондӯстона дар маводди таълимӣ;

- истифодаи забонҳои илм, фарҳанг ва санъат ҳамчун воситаи ташаккули салоҳияти этнофарҳангӣ;

- тарбияи шахсияти таҳаммулпазир, яъне шахси таҳаммулпазир ба этнофарҳангҳои гуногун, бо дараҷаи рушди талаботи иҷтимоӣ ва арзишӣ барои сулҳпарварӣ, фаъолияти созанда, шахси дорои рафтори мусбат;

- таъдил додани муассисаи таълимӣ ба низоми кушоди муносибатҳои иҷтимоӣ педагогӣ, ки ба ҳамгироии насли наврас ба муҳити бисёрфарҳангӣ мусоидат мекунад ва ғайра [9].

Таҳлили нуктаи назари илмӣ оид ба мафҳуми «муҳити таълимии бисёрфарҳангӣ» ва мафҳумҳои марбут ба он «муҳити таълимии бисёрфарҳангии донишгоҳ», «муҳити маорифи этнофарҳангӣ», «таълими бисёрфарҳангӣ» имкон медиҳад ба ҳулосае биёем, ки муҳити таълимии бисёрфарҳангӣ шахсро бо дониш, малака ва маҳоратҳои зарурӣ муҷахҳаз месозад, ки ба мутобиқшавии минбаъдаи самарабахши шахс ба муҳити бисёрфарҳангӣ ва ҳамоянгии ҷаҳони муосир мусоидат мекунад.

Мувофиқи андешаи Т.В. Поштарева, дар шароити муҳталифи этникӣ, таҳсилоти бисёрфарҳангӣ ояндадортарин стратегияи таълимӣ махсус меравад. Муаллиф таълими бисёрфарҳангиро як ҷузъи муҳими системаи маорифи замони муосир мешуморад, ки ба азхудкунии донишҳо дар бораи фарҳангҳои дигар ҷомеаҳои этникӣ ва намояндагони онҳо, дарки умумӣ, махсус ва ягона дар анъанаҳо, тарзи зиндагӣ, арзишҳои фарҳангӣ, ҳалқиятҳо, ташаккули таҳаммулпазирии мутақобилаи этникӣ ва эҳтиром ба плюрализми этнофарҳангӣ, ташаккули омодагӣ ва қобилияти зиндагӣ дар муҳити бисёрфарҳангӣ мусоидат мекунад [9].

Муҳимтарин шартҳои татбиқи таълими бисёрфарҳангӣ истифодаи иқтисодии муҳити таълимӣ ва иҷтимоӣ фарҳангӣ бо мақсади ғанӣ гардонидани ҳамдигар, ҳамдигарфаҳмии субъектҳои раванди таълим, қаноатмандии шавқу ҳавас ва талаботи маърифатӣ, маданӣ, фарҳангӣ, таълиму тарбиявии донишҷӯён, дар руҳияи сулҳдустӣ, ватандустӣ ва инсонгароӣ тарбия намудани онҳо мебошад.

Системаи таълими бисёрфарҳангӣ як падидаи бисёрҷанбаи иҷтимоӣ-фарҳангӣ ва психологӣ - педагогӣ буда, дар шароити он донишҷӯ ҳамчун шахсияти озоди худташаккулкунандаи фарҳангсоз ташаккул меёбад. Дар баробари ин, унсuri асосии ин низом принсипи самти этнофарҳангии таълим мебошад. Тамоюли этнофарҳангӣ чунин хусусияти таълимист, ки то чӣ андоза ҳадафҳо, вазифаҳо, мундариҷа, технологияҳои таълиму тарбия ба рушд ва иҷтимоишавии шахсият ҳамчун субъекти этнос ва шахрванди миллати бисёрфарҳангии давлате, ки дар шароити тамаддуни ҳозираи ҷаҳонӣ ба худмуайянкунӣ қодир аст, нигаронида шудааст. Маҳз дар системаи маорифи этнофарҳангӣ, ки мактаби миллии муҳимтарин унсuri онро ташкил медиҳад, принсипи тамоюли этнофарҳангӣ метавонад ба таври мукамал амалӣ гардад.

Ҳадафи мақсадгузориҳои таълими бисёрфарҳангӣ ҷалби шахс ба равандҳои мутамаддин дар асоси арзишҳои миллию умумибашарӣ мебошад. Дар сохтори системаи таълими бисёрфарҳангӣ ҷузъи миллии-минтақавӣ барои татбиқи як қатор вазифаҳо пешбинӣ шудааст, ки ба ташаккули тамоюли идеологӣ дар байни ҷавонон барои ҳамкорӣ созанда

барои барандагони арзишҳои гуногуни этнофарҳангӣ мусоидат мекунанд. Дар байни ин гуна вазифаҳо А.Ю. Белогуров [1] чунин хосиятҳоро ишора мекунад:

1. Фалсафии фарҳангӣ, ки ба ташаккули худшиносии этникӣ ҳамчун қисми таркибии шуури ягонаи халқҳои дунё, рафъи тафаккури маҳдуди ратсионалистӣ, таассуб ва қолабҳои манфӣ нисбат ба дигар халқҳо ва фарҳангҳои онҳо нигаронида шудааст. Дониши фарҳангӣ дар ҷаҳони муосир заминаи ташаккули тафаккури бисёрфарҳангӣ ва саводнокии башардӯстона мебошад. Ин функсия барои ташаккули "тамоюлҳои арзишӣ" - нисбат ба он унсурҳои воқеият, ки барои шахсан муҳиманд, масъул маҳсуб меравад.

2. Этникию гуманистӣ, ахлокию инсонгарой бо дарназардошти ғояҳои ҷомеаи гуногунфарҳангӣ ва одоби муоширати байни миллатҳо, инъикоси таҷрибаи фарҳангии инсоният дар шаклҳои хоси этномиллии он.

3. Тарбиявӣ-рефлексивӣ, ки ба дарк ва оғаҳии аҳамияти гуногунии фарҳангӣ барои рушди шахсият ва пешрафти тамаддун, ташаккули афкор ва арзёбии ахлоқии вобаста ба гуногунандешии фарҳангӣ, фароҳам овардани шароит барои табилии онҳо барои устувор гардидани эътиқод ва малакаҳои рафтори инсондӯстонаи созанда равона гардидааст.

4. Рушди шахсӣ, ки дар рафти он шавқу рағбати шахсро ба худ, системаи талаботҳо, манфиатҳо, муносибатҳое, ки барои дарки худ ҳамчун шахс, субъекти гурӯҳи этникӣ нигаронидашуда инкишоф меёбанд, бедор месозад. Раванди таълим дар асоси консепсияҳо ва усулҳои муосири таълиму тарбияи шахс равона карда шудааст. Танҳо муносибати амиқи фардӣ, муҳайё намудани шароити воқеии мушаххаси инкишофи қобилиятҳои табиӣ ва аломату нишонаҳои онҳо дар ҳар донишомӯз имкон медиҳад, ки масъалаи ташаккули шахсро дар шароити мураккаби замони муосир ҳал мекунанд.

Муҳити бисёрфарҳангӣ дар маҷмӯъ ба системаи маориф чунин талаботҳои назариявӣю амалиро пешниҳод менамоянд:

- дониши этнографӣ, этнологӣ, этнофарҳангӣ дар бораи пайдоиш, таърих, фарҳанг, дин, асолати расму оинҳои миллии халқҳое, ки ба намоёндагони дар муассисаҳои таҳсилоти бо онҳо таълиму тарбия медиҳад;

- донишҳои хусусиятҳои фардӣ-шахсӣ ва этникии субъектҳои таҳсилот;

- қобилияти муошират дар оилаҳо;

- маҳорати истифода бурдани неруи аксиологии педагогикаи мардумӣ;

- донишҳои назариявӣ ва малакаҳои амалӣ дар соҳаи этнопедагогика;

- қобилияти таҳсил ва кор кардан дар коллективҳои этнопсихологияи бисёрфарҳангӣ;

- ба иноватгирӣ таъсири муҳити ҳамсолон ва таъсири воситаҳои ахбори омма.

Системаи маориф бояд низоми ҳамгироии маънавӣ, муколамаи арзишҳои маънавӣ ва таҳаммулпазирӣ байни миллатҳоро ташаккул диҳад. Аз ин рӯ, дар системаи маориф ташаккули ҷаҳонбинӣ ба вазифаи асосӣ маҳсуб меравад, ки таҳаммулнопазирӣ нисбат ба тафаккур ва тарзи ҳаёти дигар, арзишҳо ва афзалиятҳои гуногуни зиндагиро талаб мекунанд.

Метавон қайд намуд, ки таълими бисёрфарҳангӣ дар худ бисёр ҷанбаҳои мусбатро дорад: вай доираи фаъолияти таълимиро васеъ мекунанд; ба ташаккули ҷаҳонбинӣ мусоидат менамояд; тарбияи одами «бисёрҷанба»-ро мақсади худ медонад; таҳаммулпазирӣ ҳамчун идеали ахлоқӣ ва меъёри рафтор ташаккул медиҳад. Таълими бисёрфарҳангӣ ба принципҳои гуногунандешӣ таъя намуда, ба роҳ надодан ба авторитаризм дар муқовиматҳои илмӣ асос он ёфта, дар доираи демократикунӣ раванди таълим амалӣ карда мешавад.

Давраи таҳсил дар донишгоҳ барои донишҷӯ бо ташаккул ва азхудкунии системаи ғояҳои арзишмандӣ асосӣ, ки ҷомеаи муайяни касбиро тавсиф мекунанд, азхуд кардани дониш, маҳорат ва малакаҳое мусоидат мекунанд, ки барои фаъолияти ояндаи касбӣ, барои ҳаёт, оғози бомуваффақияти касбӣ мубрам тавсиф дода мешавад. Дар ин раванд сифатҳои муҳими касбӣ рушд меёбанд. Дар раванди таҳсилоти бисёр фарҳангӣ худшиносии касбӣ, мувофиқати касбӣ, аз худ кардан ва қабул намудани меъёрҳои фаъолияти касбӣ ва муоширати касбӣ дарки маънои касб иҷрои вазифаҳои касбӣ ташаккул дода мешаванд. Дар ин раванд вазъияти интиҳоби касб ҳамаҷониба дарк карда шуда, омодагии касбӣ мувофиқи ҳадафҳои зиндагӣ ва ҷаҳонбинии шахс сурат мегирад. Маҳз ҳамин марҳилаи зиндагӣ ҷавонро водор месозад, ки фаъолияти касбии интиҳобкардаи худро афзал донанд ва ин давра бо интиҳоби ҷойи муайяни кор ба охир мерасад.

Қисмати муайяни номукаммалии рафтори касбии ҷавонон, махсусан то замони гузаштан аз таҳсил ба фаъолияти касбӣ, комилан табиӣ буда, он ба омодагии равонҳо низ вобаста аст. Аммо дар марҳилаҳои бӯҳронӣ шароите ба миён меояд, ки боиси паҳншавии инфантилизми иҷтимоӣ ва касбӣ байни ҷавонон мегардад.

Адабиёт

1. Белогуров, А. Ю. Многокультурное образование в контексте глобализационных процессов / А. Ю. Белогуров // *Образование и межнациональные отношения: теория и практика многокультурного образования*. — Ижевск: ГОУ ВПО «УдГУ», 2009. — С.16–22.
2. Бережнова, Л.Н. *Этнопедагогика: Учеб. пособие* / Л.Н. Бережнова, И.Л. Набок, В.И. Щеглов. М.: Академия, 2007. — 240 с.
3. Волков, Г.Н. *Этнопедагогика: Учеб. для студ. сред. и высш. пед. учеб. заведений*, — М.: Издательский центр «Академия», 1999. — 168 с.
4. Гай Л. *Прикладная педагогическая психология*. СПб.: Прайм-ЕВРОЗНАК, 2005. — 416 с.
5. Диловар, З. *Динииносӣ* / З. Диловар. — Душанбе, 2014. — 281 с.
6. Латифзода, С.З. *Меъёрҳои касбӣ-психологии қабули докталабҳо ба мақомоти корҳои дохилӣ ва роҳнамоии психологии онҳо. Воситаи таълимӣ-методӣ* / С.З. С. Латифзода. — Душанбе, 2015. — 187 с.
7. Латифзода, С.З. *Таҳхиси коршоямии касбӣ-психологии шахс дар мақомоти корҳои дохилии Ҷумҳурии Тоҷикистон (дар мисоли докталабони самти оперативӣ-ҷустуҷӯӣ). Диссертатсия барои дарёфти дараҷаи илми доктори фалсафа PhD, доктор аз рӯи ихтисоси 6d050300 – Психология*. — Душанбе, 2022.
8. Лурье, Л.И. *Моделирование региональных образовательных систем: Учеб.* М.: Гардарики, 2006. — 287 с.
9. Поштарева Т.В. *Особенности образования в этнически разнообразной среде // Среднее профессиональное образование*. — 2008. — № 6. — С. 59.
10. *Психология / Зери таҳрири М.Давлатов*. — Душанбе: «Собириён», 2010. — 311 с.
11. Пугачева, Е.А. *Формирование толерантности студентов в поликультурной среде вуза: Автореф. дис. ... канд. пед. наук*. — Нижний Новгород, 2008. — 27 с.
12. Рубинштейн, С. Л. *Бытие и сознание*. — М., 1957. — 328 с.
13. Слободчиков, И. М. *Переживание одиночества в рамках формирования "Я-концепции" подросткового возраста / И. М. Слободчиков // Психологическая наука и образование*. — 2005. — № 1. — С. 28-32.
14. Струнино-Тихорецк / *Большая Советская Энциклопедия (в 30 томах)* — М.: Советская энциклопедия, 1976. — 600 с.

НАҚШИ МУҲИТИ ИҶТИМОӢ ВА ЭТНОФАРҲАНГӢ ДАР ТАШАККУЛИ ШАХСИЯТИ ДОНИШЧӢЁН

Мақола ба таҳлили нақши муҳити иҷтимоӣ ва этнофарҳангӣ ҳамчун омилҳои калидӣ дар раванди ташаққули шахсият ва худмуайянкунии касбии донишчӯён бахшида шудааст. Муаллиф консепсияҳои илмӣ муҳитро аз дидгоҳи фалсафӣ, психологӣ ва педагогикаи муосир баррасӣ намуда, таносуби назарияҳои биогенетикӣ ва сотсиогенетикиро дар инкишофи инсон муқоиса мекунад. Дар мақола таваҷҷуҳи махсус ба муҳити таълимии бисёрфарҳангӣ (полиэтникӣ) дар шароити Тоҷикистон зоҳир шудааст. Муаллиф ҷанбаҳои сохтории муҳити таълимӣ, аз ҷумла ҷузъҳои фазоӣ-маънӣ, коммуникативӣ ва мазмунӣ методиро ҷудо карда, вазифаҳои асосии онро дар тарбияи этнофарҳангӣ, ташаққули таҳаммулпазирӣ ва худшиносии миллии ҷавонон муайян менамояд. Натиҷагирӣ карда шудааст, ки муҳити таълимии бисёрфарҳангӣ на танҳо шартӣ рушди эҷодии шахсият, балки воситаи муҳими ҳамгироии ҷавонон ба тамаддуни ҷаҳонӣ дар асоси арзишҳои миллии мебошад.

Калидвожаҳо: муҳити иҷтимоӣ, этнофарҳанг, шахсият, донишчӯ, таълими бисёрфарҳангӣ, худмуайянкунӣ, таҳаммулпазирӣ, иҷтимоишавӣ.

РОЛЬ СОЦИАЛЬНОЙ И ЭТНОКУЛЬТУРНОЙ СРЕДЫ В ФОРМИРОВАНИИ ЛИЧНОСТИ СТУДЕНТОВ

Статья посвящена анализу роли социальной и этнокультурной среды как ключевого фактора в процессе формирования личности и профессионального самоопределения студентов. Автор рассматривает научные концепции среды с философской, психологической и современной педагогической точек зрения, сопоставляя соотношение биогенетических и социогенетических теорий в развитии человека. Особое внимание в работе уделено поликультурной (полиэтнической) образовательной среде в условиях Таджикистана. Автор выделяет структурные аспекты образовательной среды, включая пространственно-смысловые, коммуникативные и содержательно-методические компоненты, и определяет её основные задачи в этнокультурном воспитании, формировании толерантности и национального самосознания молодежи. Сделан вывод о том, что поликультурная образовательная среда является не только условием творческого развития личности, но и важным средством интеграции молодежи в мировую цивилизацию на основе национальных ценностей.

Ключевые слова: социальная среда, этнокультура, личность, студент, поликультурное образование, самоопределение, толерантность, социализация.

THE ROLE OF SOCIAL AND ETHNOCULTURAL ENVIRONMENT IN THE FORMATION OF STUDENTS' PERSONALITY

The article is devoted to the analysis of the role of the social and ethnocultural environment as a key factor in the process of personality formation and professional self-determination of students. The author examines scientific concepts of the environment from philosophical, psychological, and modern pedagogical perspectives, comparing the correlation between biogenetic and sociogenetic theories in human development. Particular attention is paid to the multicultural (multiethnic) educational environment within the context of Tajikistan. The author identifies the structural aspects of the educational environment, including spatial-semantic, communicative, and content-methodological components, and defines its primary tasks in ethnocultural upbringing, the development of tolerance, and the national self-consciousness of youth. It is concluded that a multicultural educational environment is not only a condition for the creative development of the individual but also an essential means of integrating young people into world civilization based on national values.

Keywords: social environment, ethnoculture, personality, student, multicultural education, self-determination, tolerance, socialization.

Дар бораи муаллиф

Бобоёров Зокирҷон Ҳабибуллоевич
Унвонҷӯи кафедраи кафедраи педагогика ва
психологияи синфҳои ибтидоӣ
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: boboyorovzokir0@gmail.com

About the author

Boboyorov Zokirjon Habibullovich
Applicant at the Department of Primary School
Pedagogy and Psychology
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: boboyorovzokir0@gmail.com

Об авторе

Бобоёров Зокирджон Хабибуллоевич
Соискатель кафедры педагогики и
психологии начальной школы
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
E-mail: boboyorovzokir0@gmail.com

ТАЪСИРИ МУНОСИБАТҲОИ ОИЛАВӢ БА РУШДИ ХУДБАҲОДИҲИИ ФАРЗАНДОН

Саидзода Б. Х.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Оила на танҳо иттиҳоди одии фардиатҳои бо муносибати ҳешутаборӣ алоқаманд аст, балки низоми таърихию фарҳангие мебошад, ки ассоси ҷомеаро ташкил медиҳад. Оила ҳамчун рукни ибтидоии ҷамъият, ба сифати танзимгари муносибатҳои байни одамон баромад намуда, нахустин пойдевори рушди ҳамаҷонибаи инсон, аз қабилӣ сифатҳои шахсии ӯ мебошад. Зиндагии яққоя дар оила, ки бо ҳаёти умумӣ алоқаманд аст, уҳдадорӣ ё вазифаҳои ба худ хосро ба миён меоварад. Масалан, волидон вазифадоранд, ки фарзандони худро бо рушди маънавӣ ва иҷтимоикунӣ ба камол расонанд. Масъалаи мазкур дар психологияи иҷтимоии халқи тоҷик бо чунин шева матраҳ мешавад: «Муносибатҳои оилавию ҷамъиятӣ зухуроти фарҳангие мебошад, ки идеалҳо, тасаввурот ва назарияҳоро доир ба шахс, оила ва муносибати байни онҳоро таҷассум мекунад» [2, с. 545]. Инчӯ сухан дар бораи муносибатҳои оилавӣ, ҷамъиятӣ ва арзишҳои ахлоқию маънавии мардумӣ меравад, зеро муҳити оила дар ҳаёти инсон хусусияти ташаккулдиҳандаро доро буда, ниҳоди аввалини иҷтимоишавӣ ва ошкор кардану бедор намудани қобилияту истеъдод ва дигар сифатҳои фардии шахс ба шумор меравад, ки рушди худбаҳодихӣ аз ҷумлаи онҳо мебошад. Дар муносибатҳои оилавӣ рафтору гуфтор, ба роҳ мондани муносибатҳои шахсӣ бо байнишахсӣ ва зоҳир шудани эмотсияҳои волидон-калонсолон ҳамчун намуна барои фарзандон баромад мекунад. Масалан, фарзандон рафтори эмотсионалии волидонро мушоҳида карда, ба онҳо тақлид мекунад. Агар волидон эмотсияҳои худро ба таври солим зоҳир ва танзим кунанд, фарзандон низ ин усулҳоро дар муносибатҳои худ истифода мебаранд. Агар волидон ҳолатҳои эмотсионалии худро сарқуб кунанд ё ба таври агрессивӣ воқуниш нишон диҳанд, фарзандон низ ин моделҳоро дар муносибатҳои шахсии худ ҳамин тавр истифода мебаранд. Аз ин лиҳоз, муҳаққиқону тадқиқотчиён тарзу услуби муносибатҳои оилавию ба таври гуногун шарҳу эзоҳ дода, таъсири онҳоро ба унсур ва сифатҳои шахсии ҳар як аъзои оила беназир донистаанд. Аз ин рӯ, муҳаққиқи барҷастаи масъалаҳои иҷтимоӣ В. Сатир ду тарзи муносибати оилавию аз ҳам фарқкунонидааст: «кушода ва пӯшида. Фарқияти асосӣ байни ин ду тарзи муносибат дар хусусиятҳои аксуламал нишон додан ба тағйиротҳои ботинӣ ва берунии аъзои оила дар муносибату муошират зоҳир мегардад. Масалан, дар системаи пӯшида мубодилаи ахбор, маҳдудияти муошират, дарундорӣ, мавҷудияти доираи ками дӯстон ба аъзои оила хос аст» [4].

Ба андешаи мо, шаклҳои муносибати оилавию кушодаю пӯшида аз типӣ муносибатҳои демократӣ ва авторитарӣ дарак медиҳад. Дар оилаҳое, ки тарзи кушодаи муносибат ба роҳ монад мешавад, муносибату муоширати солими дутарафаи аъзои оила сурат гирифта, ба шахсияти ҳамдигар эҳтиром мегузоранду дастгирӣ менамоянд ва дар ин замина ба пешравиҳои назаррас ноил мешаванд. Инчунин, дар системаи муносибатҳои оилавию кушода сифатҳои шахсӣ, аз қабилӣ: мустақилият, худбодарӣ, ташаббускорӣ, улфатпазирӣ ва рушди худбаҳодихӣ ба таври мувофиқ ифода меёбад. Аммо дар муносибатҳои оилавию пӯшида бошад, муносибату муошират ва рафтори аъзои оила дар доираи низоме, ки волидон-калонсолон роҳандозӣ намудаанд, сурат мегирад ва дар ин замина вобастагии фарзандон аз волидон-калонсолони оила ба миён меояд, ки ба сохтори психологии шахс таъсири манфӣ мерасонд. Аз ҷумла: ба рушди худбаҳодихӣ аъзои оила монеа мешавад. Далели чунин тарзи муносибати волидон-калонсолони оила аз худбаҳодихӣ номувофиқи ҳуди онҳо мебошад. Яъне, ашхосе, ки дар системаи муносибатҳои оилавию пӯшида ҳаёт ба сар мебарад, номувозинатии худбаҳодихӣ ё худбаҳодихӣ паст дорад, ки дар рафтору гуфтораи ба таври ҷашмрас зоҳир мешавад. Дар умум гуфтан мумкин аст, ки худбаҳодихӣ шахс вобаста ба системаи муносибатҳои оилавию ӯ рушд мекунаду зоҳир мешавад. Моҳияти худбаҳодихиро пеш аз ҳама муқоисаи зеҳнӣ ҷисмонӣ ва ҷинсӣ дар бар гирифта, дигар хусусиятҳои компонентӣ ин раванд мебошад. Моҳияти худбаҳодихӣ мантиқона дар «Вожаномаи тафсирии истилоҳоти психологӣ ва педагогӣ» (Қодиров Қ.Б., Давлатов М.Т. Расулов С.Х.) дар чунин шакл таъриф дода шудааст: «Худбаҳодихӣ баҳои шахс ба худ, хусусиятҳо, бартарият ва камбудии худ, мавқеи худ дар байни дигарон аст. Дар асоси худбаҳодихӣ танзими рафтори шахс ба амал меояд» [3, с. 171].

Аз диди мо, худбаҳодиҳӣ на танҳо дар муносибат бо атрофиён, балки дар робита бо худ низ зоҳир мешавад. Ҳар кас бошууро на ё бешууро баъзан худро бо дигарон муқоиса намуда, дар натиҷа оид ба ақл, намуди зоҳирӣ, саломатӣ, мавқеи худ дар ҷомеа тасаввуроти шаклгирифтаю устуворро қоркард менамояд, ки дар он дараҷаи шармгинӣ, ҳавобаландӣ, серталабӣ ба мушоҳида мерасад ва инро худбаҳодии шахс номидан мумкин аст. Моҳияти таърифи болозикр дар заминаи шаклгирӣ ва рушди шахсият ба миён меояд. Аммо шаклгирӣ ва рушди шахсият аз муносибатҳои оилавӣ вобастагии амиқ дорад. Ин алоқамандиро дар назарияи Н.В. Искодолский баръало дида метавонем. Ба андешаи ӯ, дараҷаи худбаҳодиҳии пасту номувофиқ аз се типи муносибати волидон-фарзандон вобастагӣ дорад: «Типи аввал муносибати ҳукмфармоёна – назорати қатъӣ, ҷазои саҳт, таҳдидҳо ва амсоли инҳо. Типи дуюм муносибати волидон дар шакли фориғболӣ ва дар қонё нақардани талаботу эҳтиёҷот ё дар шакли рафторҳои ҷиддӣ нисбати амалу кирдорҳои кӯдакон ифода меёбад. Дар тип сеюм бошад, волидон муносибати симбиотикиро нисбати фарзандони худ ба роҳ мемонанд, ки дар рушди сифатҳои шахсӣ ва ояндаи онҳо таъсири манфӣ дорад» [1, с. 79].

Воқеан ҳам, муносибатҳои оилавӣ махсусан шеваи муносибату муоширати волидон нисбат ба фарзандон манбаи иттилоот, таҷриба, эмотсия ва ҳиссиёти ахлоқӣ буда, ба сифати омили муассир дар рушди сифатҳои шахсӣ ва унсурҳои ҳаётан муҳим аҳаммияти калон дорад. Аз ҷумла ба рушди худбаҳодиҳӣ. Набояд фаромӯш кард, ки рушди худбаҳодиҳӣ бо назардошти маҷмуи муносибатҳои оилавӣ, таъсири муҳити атроф ва синну сол, хусусиятҳои ҷинсӣ алоқаманд мебошад. Масалан, ба кӯдакони синни хурди томақтабӣ (3-4) савол диҳем, ки: «Ту шеър медонӣ?» Ӯ дар ҷавоб – «Ҳа, ман бисёр шеър медонам», ки дар ин маврид аз худбаҳодиҳии баланди ӯ хабар медиҳад. Чунки дар ин давра таъсири синну сол, таҷриба, дониш барои дарки маҳдудкуниҳо ва муносибати волидон-калонсолон хуб ба назар намерасад. Аз тарафи дигар бошад, волидон-калонсолон дар ин давраи синнусолӣ муносибату муоширати мусбӣ эмотсионалиро ба роҳ мемонанд, ки ин боиси худбаҳодиҳии баланд мегардад. Вале ба ин савол кӯдакони синни калони томақтабӣ (6-7) чунин ҷавоб медиҳанд: «Ҳа медонам ё бо рақам ба савол посух медиҳад», ки аз худбаҳодиҳии мувофиқ дарак медиҳад, зеро дар ин давра ӯ баҳодиҳӣ ва маҳдудкунии калонсолонро дар иҷрои ин ё он амал, бо назардошти синну сол, муносибати волидон ва дигар калонсолонро нисбатан дарк карда, ҷавоб мегардонад. Инчунин, ҳамон як таъсиррасонии волидон ё дигар шахсони калонсолро духтарбачаҳои 6-7-сола нисбат ба писарбачаҳои ҳамин синну сол хубтар дарк намуда, ҳолати эмотсионалиашонро дигар мекунад, зеро инкишофи психикии ҷинси зан нисбат ба ҷинси мард тақрибан ду сол пеш ба назар мерасад, ки ин дар таҳқиқоти психологии муҳаққиқон исботи худро ёфтааст. Яъне, муносибати оилавӣ ва муҳити атроф бо дарназардошти синну сол, ҷинс ба мувозинати худбаҳодиҳии кӯдакон таъсир мерасонад. Қайд карда мешавад, ки «шароити номусоиди муошират дар оила, боиси худбаварӣ ва худбаҳодиҳии нокифояю ноустувори кӯдак мегардад, ки ба рушди шахсият ва самтгирии ӯ дар ҳолатҳои гуногуни ҳаёт ҳалал мерасонад» [7, с. 378-379].

Дар шаклгирии сифатҳои шахсии фарзанд, алалхусус худбаҳодиҳии ӯ таъсири муносибатҳои оилавӣ хеле асаргузор аст, зеро падару модар ҳангоми дар ҳаёти филогенез қарор доштани фарзанд тасаввуроти худро нисбати ӯ ба нақша медароранд, ки қисме аз худбаҳодиҳӣ ба ҳисоб меравад ва дар ин замина муносибатро дар ҳаёти онтогенез ба роҳ мемонанд. Баҳодиҳии падару модар нисбати фарзанд, ба ҳаёти ояндаи ӯ ҳамчун механизми руҳбаландкунанда ё баръакс таъсир мерасонад ва минбаъд фарзанд ба худ тавре баҳогузорӣ мекунад, ки волидон ва атрофиён ӯро баҳогузорӣ мекунанд. Ба ин васила волидон дар фарзанди худ арзишҳои шахсӣ, ғояҳо, андешаҳо, намунаи рафтору амалҳои ташаккул медиҳанд, ки дар ҳаёти ояндаи онҳо барои дуруст дарк намудани амалу рафтори худ имконияту қобилиятҳои роҳнамо бошад. Агар барои қонё қардани талаботҳои фарзанд имконият ва шароит дар оила фароҳам оварда шавад, фарзанд дар иҷрои вазифаҳо ва амали намудани мақсадҳои худ мекушад, ки ин аз рушди бомароми худбаҳодиҳӣ далолат мекунад. Вале дар сурати набудани имконият барои ҷорӣ намудани талабот ва мақсадгузориҳо дар оила, рушди шахсият ва худбаҳодиҳӣ номуназзам сурат мегирад. Яъне, «агар мақсад ва нақшаҳо ба таври ҳақиқӣ набошад, он гоҳ ноқомии пеш меоянд ва сабаби аз даст додани боварӣ нисбат ба худ, шаклгирии образи манфӣ «Ман» ва худбаҳодиҳии паст мегардад» [8, с. 149].

Муҳаққиқи масъалаҳои муносибатҳои оилавӣ Д. Боумринд вобастагии рушди худбаҳодиҳиро аз муносибатҳои оилавӣ ба таври густурда тавсиф дода, қайд менамояд, ки се тарзи муносибати волидон-калонсолони оила ба фарзандон вучуд дорад: «Муносибати демократӣ, ки дар он волидон-калонсолон дар оила бо фарзандон дар шакли ҳамкорӣ

мубодилаи афкор муносибату муоширатро ба роҳ мемонанд. Дар муносибати авторитарӣ ё ҳукмфармой бошад, бо ҳар баҳона имконияти иштироки фарзандро дар қабули қарорҳо ва ҳали масъалаҳои оилавӣ маҳдуд мекунад. Типи омехтаи муносибат бошад, аз хусусиятҳои ду типии болозикр таркиб ёфтааст, ки муносибати волидон ҳар лаҳза иваз мешавад ва фарзандон бо назардошти синну сол ва хусусиятҳои фардӣ-психологӣ аз муносибат бо волидон ҳарос мекунанд» [11, с. 80].

Мо тарзи муносибатҳои оилавии пешниҳоднамудаи муҳаққиқ Д. Боумриндро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода, чунин ҳулосагирӣ намудем: а) дар муносибати демократӣ волидон-калонсолон дар оила эътироф намудани ҳуқуқҳо, мустақилия ва назорат аз болои рафтору гуфтору фарзандро бо назардошти синну сол ва ба маврид ба роҳ мемонанд. Инчунин, ҳамакӣ ва ноқомии фарзандонро барои дубора такрор нашудан, бо самимияту асосноккунонӣ манзур менамоянд, ки ин шакли муносибат дар мустақилия, ташаббускорӣ, бовари ба худ, бечорӣ ва андешаронии шахсии кӯдакон зоҳир мешавад; б) дар муносибати авторитарии оилавӣ бошад, фарзанд барои амалҳои ночиз сарзаниш мешунавад, мудом зерин назорат қарор дораду аз мустақилия, қонеъшудани талаботҳо ва ба мақсадрасӣ бенасіб мебошад. Ин раванд аз набудани дастгирии волидон далолат карда, ба ҳабаҳои пастии фарзанд бурда мерасонад, ки дар шахсияти онҳо нобоварӣ ба худ, изтиробнокӣ, тарсончакӣ, бечорӣ ва ғайра мушоҳида мешавад; в) дар типии муносибатҳои омехта бошад, аз ҳисоби зуд-зуд иваз шудани тарзи муносибати калонсолони оила, иштирокчиёни он намедонанд, ки муносибаташонро бо кадом шева ба роҳ монанд. Ин вазъият худ мушкили дар муносибат, муошират, рушди ҳабаҳои гардида, дар шахсияти фарзандони ин гуна оилаҳо изтироб, телбадорӣ, ҳолати ноустувори эмотсионалӣ ва ғайра ба ҷашм мерасад. Бинобар ин, агар алоқии байниҳамдигарии ҳабаҳои ва тарзи муносибат дар оиларо назорат бурда таҳлил намоем, он гоҳ мебинем, ки ҳабаҳои фарзандони ба муносибати волидон эътибордошта мувофиқ аст, аммо дар кӯдакони волидонашон аз рӯи низом муносибаткунанда, рушди ҳабаҳои номувофиқ ё паст мебошанд. Яъне, ҳабаҳои мувофиқ мутобиқшавии ҳаби иҷтимоии шахс дар заминаи муносибати ҳаби бовариноки волидон-фарзандон сурат мегирад. Аз ин лиҳоз, фарзандон барои рушди ҳабаҳои мувофиқи диққати эмотсионалии волидон ва тарзи зиндагии онҳо заминаи асосӣ ба ҳисоб меравад. Чӣ гуна ба воя расидани фарзанд ва рушди сифатҳои шахсӣ пеш аз ҳама аз муносибати волидон вобастагӣ дорад, зеро волидон барои фарзандон намунаи ибрат, шахсонии ниҳоят арзишманд буда, барояшон ақидаи онҳо ҳама муҳим мебошад. Аз ин лиҳоз, муносибатҳои оилавӣ ба сифати омилӣ муасир дар рушди сохтори шахсият баромад мекунад, зеро дар ин замина мубодилаи ахбор, таҷриба ва арзишҳои иҷтимоӣ раду бадал мешаванд, ки рушди ҳабаҳои аз ҷумлаи онҳо мебошад. Чунин хусусиятҳои муносибати оилавӣ алоқии мутақобилаи фарзандро бо ҷамъият ҳамакӣ месозаду онҳоро бо шароит ва муҳити ихотакарда меафзояд. Таъкид кардан мешавад, ки «ягон ҷанбаи психологию иҷтимоии рафтору кӯдак бе таъсири шароитҳои оила ва муносибатҳои тарафайни аъзоёни он ташаккул намеёбад» [10, с. 60].

Ба андешаи мо низ, тамоми хусусиятҳои фардӣ-психологӣ ва меъёрҳои ҷамъиятӣ пурра аз муносибатҳои оилавӣ вобастагӣ дорад. Дар воқеъ, шеваи муносибат ба ҳаёти моддию маънавии ҳар як инсон аз оила сарчашма мегирад ва дар ин замина ба шинохту тавоноии худ даст меёбад. Барои исботи андешаи худ, ба назарияи Н. Бранден ва О.Н. Попов мутаваҷҷеҳ мешавем. Онҳо қайд менамоянд, ки «таъсири ҳабаҳои ба фаъолияти протсессҳои психикӣ – идрок, тасаввурот ва ҳалли масъалаҳои зехнӣ нишон дода шудааст, ки ҷанбаи маърифатии ҳаёти шахсӣ иҷтимоиро дар бар мегирад» [5]. Воқеан ҳам, таъсиррасонии ин ниҳоди иҷтимоӣ хусусияти маҷмӯӣ дошта, дар тамоми давраҳои синнусолӣ инкишоф ба ҷашм мерасад. Махсусан дар муносибати оилаҳои шарқӣ. Дар рушди ҳабаҳои ва ба муваффақият ноилшавии фарзанд, баҳогузориҳои волидон-калонсолон дар оила нақши калон дорад. Яъне, моҳияти рушди ҳабаҳои мувофиқ дар имконияти мубориза бурдан бо мушкилҳои ҳаётӣ ва ҳуқуқӣ ифода ёфта, асоси ҳаёти ҳабаҳои инсонро ташкил медиҳад. Инчунин, рушди хусусияти худтанқиднамоӣ ҷанбаи дигари ҳабаҳои ба ҳисоб меравад, зеро қайд карда мешавад, ки худтанқидкунии баланд на ҳама вақт аз ҳабаҳои паст дарак медиҳад. Баъзан одамони рушдёфтаю эҷодкор ва дорои қобилияти ақлии баланд тафовути байни хусусиятҳои мавҷуда ва меҳостаашонро ба риштаи таҳлил кашада, аз худ қаноатманд намешаванд, чунки ҳабаҳои яке аз унсурҳои асосии сохтори психологии шахсро ташкил медиҳад. Тибқи арзёбии муҳаққиқи рус А.В. Петровский, «ҳабаҳои муносибати мутақобилаи шахс бо дигарон, худтанқиднамоӣ, талабот нисбат ба худ, муносибат ба муваффақият ва ноқомии шахсро инъикос менамояд» [6, с. 55]. Аз ин лиҳоз, рушди ҳабаҳои механизми мураккаб дар сохтори психологии шахс арзёбӣ карда

метавонем. Масалан, «Ман - концепсия» ғангоми муқоисакунии протсессҳои психикӣ, сохтори психологии шахс ва дигар унсурҳои ҳаёти иҷтимоӣ ба миён омада, таъсирирасонӣ ба рушди худбаҳодиҳии худ ва дигарон мегардад. Дар ин замина, дарки аҳамиятнок будани шахсони дигар дар ҳаёти худ ё ба ҳаёти дигарон аҳамиятнок будани худ ба миён меояд, ки ин «Ман - концепсия»-ро ташкил медиҳад. Маврид ба қайд аст, ки «Ман - концепсия» дар ниҳоди ҳар як инсон вучуд дорад, аммо бо тарзҳои гуногун. Вале зоҳиршавии он низ дар заминаи рушди худбаҳодиҳӣ ба миён омада, мавқеи шахсро дар муҳити оила ва ҷомеа нишон медиҳад. Бинобар ин, таҳқиқотҳои муносири илмӣ ва таҳлилҳои психологӣ нишон медиҳанд, ки муҳити эмотсионалӣ ва муносибату муоширати солим дар оила омилҳои муҳимми рушди худбаҳодиҳӣ ба ҳисоб мераванд. Муҳити дастгирии эмотсионалӣ дар оила метавонад омилҳои пешгирии мушкilotи равонӣ ва рафтории фарзандон бошад.

Ҳамин тавр, мо дар заминаи назарияҳои муҳаққиқон дар мақолаи мазкур таъсири муносибатҳои оилавино ҳамаҷун омилҳои рушди сифатҳои шахсии фарзанд, ба мисли худбаҳодиҳӣ арзёбӣ намудем. Яъне, аз таҳлилу баррасии масъалаи мазкур бармеояд, ки рушди худбаҳодиҳии баланд ё пасти фарзандон ба муносибатҳои оилавӣ ва услуби муоширати волидон-калонсолон дар оила вобаста буда, таъсирирасониҳои дигар низ ба сифати омил баромад мекунад. Худбаҳодиҳии мувофиқ аз дарки қобилият, маҳорату малака, шинохти арзишҳои шахсӣ иҷтимоӣ далолат мекунад ба барои бамақсадрасӣ имкониятҳои дошташро дар мавридҳои зарурӣ истифода мебарад ва тавони қабули қарорҳои муҳимро дорад, ки бо назардошти муносибатҳои оилавӣ ин ҳама сурат мегардад. Бинобар ин, волидон-калонсолон дар оила барои рушди худбаҳодиҳии фарзандон муносибатҳои оилавино бо дарназардошти хусусиятҳои фардӣ-психологӣ, сину сол, ҷинс ва арзишҳои ҷамъиятӣ ба роҳ монанд. Чунин шакли муносибати оилавӣ маънои ояндабинии волидонро дошта, ба ҳар як кӯдак имконияти рушди бомароми шахсиятро фароҳам меорад.

Адабиёт

1. *Диагностика и коррекция психического развития дошкольника.* – Минск, 2004. – 408 с.
2. *Иқромзода Ш.И. Истифодаи унсурҳои педагогикаи халқӣ дар тарбияи ахлоқии мактабиён // Маҷаллаи байналмилалӣ илмӣ «Фурӯғи илм»-и ҚОА назди Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон.* - 2025. - №4 (08). – С. 543-548.
3. *Қодиров Қ.Б., Давлатов М.Т. Расулов С.Х. Вожаномии тафсирии истилоҳоти психологӣ ва педагогӣ.* – Душанбе, 2008. – 192 с.
4. *Қурбонов А.Ш., Талбакова Н.Қ. Таҳлилу алоқамандии диалектикий муносибати омӯзгор ва донишҷӯ ҳамаҷун субъект ва объекти раванди таълиму тарбия // Паёми наҷуҳишгоҳи рушди маориф.* – 2023. - №3 (43). – С. 42-46.
5. *Леонтьев А.Н. К Теории развития психики ребенка.* - М., 2005. – 396 с.
6. *Особенности психического развития детей 6-7-летнего возраста /Под ред. Д.Б. Эльконина, Л.А. Венгера.* - М.: Педагогика, 2006. – 470 с.
7. *Психология человека от рождения до смерти. Психологический атлас человека /Под ред. А.А. Реана. СПб.: Прайм - ЕВРОЗНАК, 2007. – 651 с.*
8. *Попов О.Н. Психология. Курс лекций.* - Абакан, 2005.– 386 с.
9. *Расулов С.Х., Саидзода А.Р., Каримӣён Қ.М. Психология шарҳи нақшаи ва тафсири кӯтоҳ.* – Душанбе, 2020. – 276 с.
10. *Спиваковская А. С. Психотерапия: игра, детство, семья.* – М., 2006. – 296 с.
11. *Эльконин Д.Б. Развитие личности ребенка-дошкольника // Психология личности и деятельности дошкольника / Под ред. А.В. Запорожца и Д. Б. Эльконина.* - М., 2004. – 384 с.
12. *Якобсон С.Г., Морева Г.И. Образ себя и моральное поведение дошкольников // Вопросы психологии.* – 1986. - № 6. – С. 36-49.

ТАЪСИРИ МУНОСИБАТҲОИ ОИЛАВӢ БА РУШДИ ХУДБАҲОДИҲИИ ФАРЗАНДОН

Дар мақолаи мазкур таъсири муносибатҳои оилавӣ ба рушди худбаҳодиҳии фарзандон аз диди назару андешаҳои муҳаққиқон ва мушоҳидаҳои ҳаёти мавриди таҳлил қарор гирифта, муҳити оила ҳамаҷун омилҳои ногузир арзёбӣ шудааст. Муҳаққиқону таҳқиқотчиён тарзу услуби муносибатҳои оилавино ба таври гуногун шарҳу эзоҳ дода, таъсири онҳоро ба унсур ва сифатҳои шахсии ҳар як аъзои оила беназир медонанд ва ба таври шоида рушд қардани худбаҳодиҳӣ аз ҷумлаи онҳо мебошад. Кӯдакон дар доираи муносибатҳои оилавӣ худбаҳодиҳӣ ва тарзи муносибату муошират бо атрофиёно аз худ намуда, донишу таҷрибаи мазкурро дар оянда ба сифати танзимгари муҳимми муносибатҳои шахсӣ байнишахсӣ ва ҷамъиятӣ истифода менамоянд. Воқеан ҳама, муносибатҳои оилавӣ махсусан муносибати волидон нисбат ба фарзандон манбаи иттилоот, эмотсия ва ҳиссиёти ахлоқӣ буда, ба сифати омилҳои муассир дар рушди сифатҳои шахсӣ ва унсурҳои ҳаётан муҳим аҳамияти қалон дорад. Баҳогузориҳое, ки волидон нисбати фарзанди худ мекунад, ба ҳаёти ояндаи ӯ ҳамаҷун механизми руҳбаландкунанда ё баръакс таъсир мерасонад ва минбаъд фарзанд ба худ тавре баҳогузори мекунад, ки волидон ва атрофиён ӯро баҳогузори мекунад.

Калидвожаҳо: оила, муносибатҳои оилавӣ, волидон, фарзандон, услуби муоширати волидон, таъсиррасонӣ, сифатҳои шахсӣ, худбаҳодиҳии паст, худбаҳодиҳии баланд, худбаҳодиҳии мувофиқ.

ВЛИЯНИЕ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ НА РАЗВИТИЕ САМООЦЕНКИ ДЕТЕЙ

В данной статье анализируется влияние семейных отношений на развитие самооценки детей с точки зрения исследователей и наблюдений за жизнью, а также оценивается семейная среда как неизбежный фактор. Исследователи по-разному интерпретируют стили и особенности семейных отношений, рассматривая их влияние на личностные черты и качества каждого члена семьи как уникальное, и одним из таких аспектов является правильное развитие самооценки. В рамках семейных отношений дети приобретают самооценку и способы взаимодействия и общения с другими, а в будущем используют эти знания и опыт как важный регулятор личных, межличностных и социальных отношений. Действительно, семейные отношения, особенно отношения между родителями и детьми, являются источником информации, эмоций и нравственных чувств и имеют огромное значение как эффективный фактор в развитии личностных качеств и жизненно важных элементов. Оценка, которую родители дают своему ребенку, влияет на его будущую жизнь как мотивирующий или негативный механизм, и ребенок впоследствии будет оценивать себя так же, как его оценивают родители и окружающие.

Ключевые слова: семья, семейные отношения, родители, дети, стиль общения родителей, влияние, личностные качества, низкая самооценка, высокая самооценка, адекватная самооценка.

THE IMPACT OF FAMILY RELATIONSHIPS ON THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S SELF-ESTEEM

This article analyzes the influence of family relationships on the development of children's self-esteem from the perspective of researchers and life observations, and assesses the family environment as an inevitable factor. Researchers interpret the styles and characteristics of family relationships differently, viewing their influence on the personality traits and qualities of each family member as unique, one of these aspects being the proper development of self-esteem. Within family relationships, children acquire self-esteem and ways of interacting and communicating with others, and in the future, they use this knowledge and experience as an important regulator of personal, interpersonal, and social relationships. Indeed, family relationships, especially those between parents and children, are a source of information, emotions, and moral values, and are of paramount importance as an effective factor in the development of personal qualities and vital elements. The assessment parents give their children influences their future life as a motivating or negative factor, and the child will subsequently evaluate themselves in the same way as their parents and others evaluate them.

Keywords: family, family relationships, parents, children, parental communication style, influence, personal qualities, low self-esteem, high self-esteem, adequate self-esteem.

Дар бораи муаллиф

*Саидзода Баҳрулло Хол
Доктори фалсафа (PhD), аз рӯйи ихтисоси
психология, дотсент, докторанти
ҳабилитати кафедраи психология
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 17
E-mail: bahrullo90@mail.ru*

About the author

*Saidzoda Bahrullo Khol
Doctor of philosophy (PhD) in psychology,
associate professor, postdoctoral habilitatus
of psychology
Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki ave., 17
E-mail: bahrullo90@mail.ru*

Об авторе

*Саидзода Баҳрулло Хол
Доктор философии (PhD), по специальности
психология, доцент, докторант-хабилитат
кафедры психологии
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рӯдакӣ, 17
E-mail: bahrullo90@mail.ru*

САБАБҲОИ ПАЙДОИШ ВА ТАШҲИСИ ДИФФЕРЕНТСИАЛИИ ШАКЛҲОИ ГУНОГУНИ ОЛИГОФРЕНИЯ ДАР КӮДАКОН

Асозода Б. Ҷ.

*Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи Садриддин Айни*

Олигофрения ё худ қафомонии ақлонӣ ин як нуқсоне (беморӣ) мебошад, ки бо ихтилоли дигаргуниҳои патологӣ мағзи сар дар кӯдак пайдо мешавад. Равандҳои патологӣ мағзи сар, ки бо таъсири манфии моддаҳои химиявӣ, гипоксияҳо (камоксигенӣ), камхуниҳои қисми модар, вайроншавии мубодилаи моддаҳо ва гардиши хун байни қисми модар ва кӯдак (дар давраи инкишофи дохилибатнӣ), афтондани кӯдак, осебҳои ҳангоми таваллудшавӣ ва бемориҳои гуногуни сироятӣ дар мағзи сар баъд аз таваллуд ба амал меояд, мисоли онҳо шуда метавонанд.

Дар солҳои тулонии омӯзиши нуқсони пайдошуда дар кӯдакон психиатрҳо ба ҳулосае омаданд, ки зери мафҳуми қафомонии ақлонӣ ва олигофрения, ки ҳангоми онҳо ихтилоли рушди ақлонӣ ё худ ноқисулақӣ фаҳмида мешавад, равшанӣ андозанд.

Дар кӯдак ҳамон вақт «олигофрения» гузошта мешавад, ки агар пайдоиши зухуротҳои онҳо дар зери омилҳои мушаххас ба амал ояд. Сарчашмаи зоҳиршавии аломатҳои он (олигофрения ҳамчун «ақли кам, хурд») аввалин бор ба номи психиатри олмонӣ Э. Крепелин, ки онро соли 1915 маълум кардааст, тааллуқ дорад.

Дар сурати қафомонии ақлонӣ, ки дар давраҳои синнусоли гуногун дар кӯдакон ба вучуд меояд, сарчашмаҳои зухуршавии беморӣ пурра муайян карда намешавад, гарчанде ки дар онҳо нишонаҳои устувор ва осебшавии маҳдуди мағзи сар ба назар мерасад. Ин гуна кӯдакон ба нигоҳубини махсус мӯҳтоҷ доранд, зеро онҳо худ ғайриқобили мустақилонаи фардӣ ва иҷтимоиро доро нестанд.

Ба мо маълум аст, ки ирсият дар интиқоли ахборотҳои меросӣ ё худ авлодӣ нақши калон дорад, ки ба он метавонад омилҳои гуногуни муҳити зист таъсири ҳудро расонад [10, с. 30]. Вобаста ба ин дар зери интиқоли баъзе генҳои бемор ба кӯдак гузаштани нуқсонҳои дар боло овардашуда аз имкон берун нест. Ҳангоми таҳлили ҷунин оилаҳо баъзе нишонаҳои қафомонии ақлониро дар аъзои оила мушоҳида кардан мумкин аст. Ин гуна оилаҳо ба маслиҳатҳои психиатрҳо ниёзманд мебошанд.

Ба амал омадани нуқсонҳои мағзи сар дар давраи инкишофи дохилибатнӣ ва ё баъд аз таваллуд дар зери омилҳои мухталиф пайдо мешавад, ки мутахассисон онҳоро ба гурӯҳҳои зерин ҷудо кардаанд:

- Бемориҳои ба воситаи интиқоли генҳои мутатсияшуда ва ихтилоли ҷараёнҳои мубодилавӣ, амсоли кретинизм, фенилкетонурия ва аномалияҳои хромосомавӣ-модарзодӣ;

- таъсири сироятҳои микробӣ-вирусӣ мухталиф ба ҷанин дар давраи ҳомиладорӣ: ангебандаи бемории ситомегалия ва гулгуна [12, с. 239], вируси норасоии масъунияти бадан, ангебандаи бемории луес (трепонемии сафед) сироятҳои паразитарӣ [15, с. 651].

- истифодаи зиёди моддаҳои химиявӣ, нашъа, алкоголь, дар триместри аввали ҳомиладорӣ [8, с.50].

- захролудшавии ҷанин аз таъсири моддаҳои захрнок (фтор, симоб, арсен) дар давраи инкишофи дохилибатнӣ [18, с.100];

- вайроншавии ҷараёни апоптоз (аз юнонӣ - ἀπόπτωσις «афтидан») - и ҳуҷайравӣ дар давраи инкишофи дохилибатнӣ ҷанин аз таъсири зиёди табобати химиотераветӣ, радиатсияи ионӣ, нурҳои ултрабунафш стероидҳо, ки ба дисплазияҳои мағзи сари ҷанин меоранд [7, с.13].

- дараҷаи вазнини норасо будани ҷанин, ки бо таъсири ҳолатҳои вайроншавии функсияҳои гормоналӣ, стрессҳои тез-тез ба амал омада дар ҷанин ҳомиладор пайдо мешавад [3, с.28].

- зоишҳои нуқсондор (истифодаи асбобҳои тиббӣ, буғишавӣ, тез-тез таваллудкунии модар, ки байни онҳо фосилаҳои кӯтоҳ дида мешавад);

- бемории ғайриилтиҳобии мағзи сарё худ энтсефалопатия, ки бо сабаби омилҳои норасоии оксиген ва камхунии шадид дар кӯдак пайдо мегардад [11, с. 132].

- осебҳои майнаи сар ҳангоми таваллуд (баландшавии фишори дохилиҷумҷумавӣ, алоими гипертензионӣ - гидротсефалӣ) [1, с. 44];

-деприватсияҳои психозмотсионалӣ (аз. лот. deprivatio-гӯм кардан, маҳрумият) дар давраи ҳомиладорӣ зан, ки метавонанд сабаби пайдоиши депрессияҳо гарданд [14, с. 117].

Аз рӯи раванди рушди беморӣ қафомонии ақлонӣ ду намуд мешавад, ки бо аломатҳои ба худ хос падида меоянд:

- табиӣ ё аз таваллуд хос буда;
- постнаталӣ (баъд аз ба дунё омада);

Дар қафомонии ақлонии (қафомонии зехнӣ) табиӣ ё аз таваллуд хос буда, яъне *олигофрения* падидаҳои клиникалии беморӣ ҳатто аз лаҳзаи ба дунё омадани кӯдак аён аст. Дар онҳо аломатҳои боздории инкишофи психикӣ ва ҷисмонӣ, вайроншавии шакли косахонаи сар, гӯш ва чеҳра, сустшавии таваттури мушакҳои бадан, рефлексҳои физиологӣ, доираи ҳассосият ва ғайра зухур мешаванд.

Аз рӯи мушоҳидаи мутахассисон олигофрения муолиҷа карда намешавад ва инкишофи зехнӣ ба меъёр барнамегардад. Ҳатто одами бузург шавад ҳам, фаъолияти ақлониаш мисли давраи кӯдакӣ боқӣ мемонад. Ин чараёро олимони соҳаи психиатрия (рӯҳшиносон) дар кӯдакони олигофрения ҳамчун ғайрипрогредиентӣ (бетағйир мондан) номидаанд [6, с. 117].

Намуди постнаталӣ, ки онро бо ибораи дигар сустшавии вазифаҳои маърифатӣ (когнитивӣ) низ меноманд, дар марҳилаҳои мухталифи синнусолии кӯдак ба вучуд меояд. Ба ин намуди беморӣ раванди оҳиста-оҳиста ба амал омадани падидаҳо ва зиёдшавии онҳо вобаста ба синнусол хусусиятнок аст.

Сатҳи вайроншавии психикаи кӯдакон дар ин нуқсон аз рӯи осебшавии мағзи сар ва ба амал омадани нишонаҳои беморӣ маълум карда мешавад. Он бо нишондоди тағйирёбанда-IQ ифода мегардад.

Аз ҷиҳати омӯзиши зоҳиршавии аломатҳо, ки дар таснифоти байналмилалӣ (ТББ-10) [4,с. 60] аз нав дидани беморӣ пешниҳод шудааст, гурӯҳҳои ҷудогонаи онро фарқ мекунанд:

- бо нишонаҳои сабук падида омада, сатҳи IQ 50-69;
- бо нишонаҳои миёнавазнин пайдошудаи беморӣ, бо сатҳи IQ 35-49;
- бо нишонаҳои вазнин ташхисшуда, бо сатҳи IQ 20-34;
- бо нишонаҳои хеле вазнин ва осебшавии чуқури мағзи сар, ки бо сатҳи IQ аз 20 кам ишора карда мешавад (диагр.1).

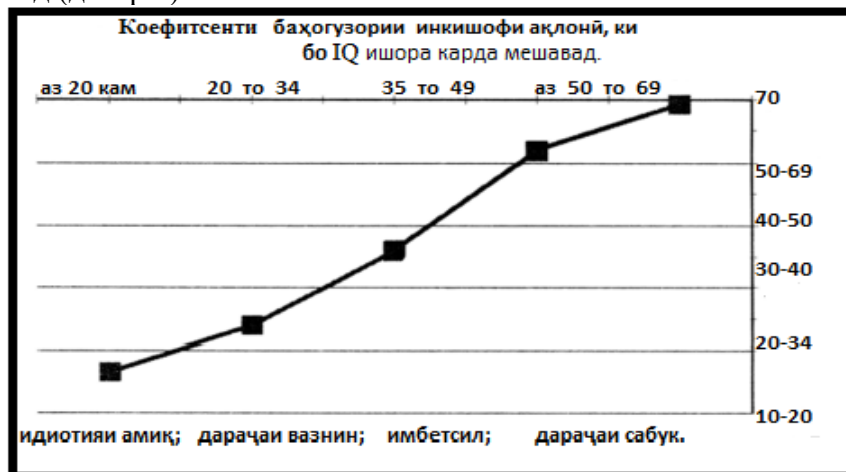

Диаграмма 1. Сатҳи коҳиш ёфтани ташаккулёбӣ ва азхудкунии малакаҳои иҷтимоӣ дар кӯдакони олигофрения вобаста ба дараҷаҳои қафомонии ақлонӣ.

Аз рӯи маълумотҳои, ки дар диаграмма муттаҳид шудаанд, метавон ҳулосабарорӣ кард, ки дараҷаи вайроншавии инкишофи ақлонӣ ва мутобиқшавии кӯдакони дучори олигофрения ба муҳити зист ва ба сатҳи сӯст ташаккулёбии вазоифҳои психикӣ мӯсоидат мекунанд.

Шакли вазнинтарини олигофрения бо нуқсонҳои зиёди интеллектуалӣ ва ҳосияти полиморфӣ дошта дида мешавад. Ба ибораи дигар онро шакли тафриқанашудаи олигофрения меноманд, ки аввалин бор соли 1938 аз тарафи академики академияи илмҳои шаҳри Петербург Н.И. Озеретский ба илм ворид карда шудааст. Бемориро баъзан камтафриқашаванда низ ном мебаранд ва асосан бо ду ҳосияти ба худ хос ташхис мешавад, ки аз дигар намудҳои олигофрения фарқ мекунанд:

1) аломатҳои беморӣ бо падидаҳои вазнини ташаккул наёфтани психика зоҳир шуда, хусусияти васеъшавии худро нишон медиҳанд;

2) хангоми ташхиси рентгенологӣ маълум карда шудааст, ки на танҳо қисматҳои навташаккулёфтаи мағзи сар (қишри мағзи сар), балки мавзеҳои қадима инкишофёфтаи (пояи мағзи сар, мағзча, силсилаи лимбикӣ, мағзи дарозрӯя, мағзи миёна, ядроҳои базалӣ) он низ осеб мешавад.

Психиатрҳо чунин мешуморанд, ки ҳам омилҳои манфии дар вучуди бемор чархзананда, ки ба онҳо генҳои беморшуда ё худ мутатсияшуда дохил мешаванд ва ҳам омилҳои манфии аз муҳити беруна таъсиркунанда, амсоли таъсири микробҳо, вирусҳо ва ихтилоли гардиши хун дар мағзи сар боиси рушди қафомонии аклонии тафриқанашаванда буда метавонанд.

Бо омӯзиши аломатҳои ба беморӣ хос душвор мегардад, то ки пайдоиши бемориро танҳо ба таъсири генҳои мутатсияшуда (вучуд доштани аломатҳои наздик ба беморӣ дар ҳешовандон, хоҳар, додар ё хола, тағо) пайваست намоянд. Бо вучуди ин бо зӯҳуршавии аломатҳои вайроншавии фаъолияти дарккунӣ ва ҳама нишонаҳои ихтилол ёфтани падидаҳои неврологӣ (асабӣ) - психопатологӣ, баъзе мутахассисон ин бемориро ба шакли ирсӣ дохил мекунанд [13, с. 121].

Хангоми омӯзиши падидаҳои клиникии беморӣ ва тафриқа кардани зоҳиршавии онҳо мушкилие пеш меояд, ки дар асоси он ташхисҳои рентгенологӣ ва осебшавии мағзи сарро ҷустуҷӯ намоем, ки барои падид омадани аломатҳо дар беморӣ кумак менамояд.

Дар мисоли таъсири омилҳои манфии аз муҳити беруна дар давраи перинаталӣ ҳолати вазнини модар хангоми зоиш, яъне таваллудкунӣ (тез-тез дардгириҳои фаёол, дер кӯшодашавии гарданаи бачадон, хуншориҳо аз бачадон, вайроншавии гардиши хуни ҷанин ва ҳамроҳак) ва ҷоришавии асфиксияҳои вазнин дар кӯдак буда метавонанд [5, с. 208].

Хангоми осебҳои зоимӣ ва асфиксияҳои ҷанинӣ осебёбии мағзи сар бо нишонаҳои хунрезии дохили косахона ва мағзи сар, ихтилоли хунгардиш ва варами бофтаи шӯбаҳои гуногуни мағзи сарро ташхис карда мешавад. Дар асоси он аломатҳои баландшавии фишори дохили косахона ва мағзи сар, кочшавии ғӯзай ҷашми кӯдак, вайроншавии хоб, иштиҳо, гирияҳои беасос ва ғайра ба мушоҳида мерасад.

Дар падидаҳои клиникии бо сабаби бӯғишавӣ ё худ асфиксияҳо ба вучуд омада, бештар аломатҳои астеникӣ (лакотӣ, заъфӣ) яққоя бо аломатҳои заифию беҳолӣ, ангеизишҳои суст, чараёнҳои боздории инкишофи психикӣ, тезмондашавӣ, лоғаршавӣ ва ноустувории эмотсионалӣ бартарӣ мекунанд.

Дар осебҳои хангоми таваллудшавӣ ба амал омада бештар ҳолати якбора пайдо шудани ангеизишҳо ва ё ҳаяҷонҳои психикӣ, ҳолатҳои эксплозивӣ (аз фр. explosion - ҳислати оташинӣ, асабонияти саҳт) ва вайроншавии фаъолияти ўзвҳои дарунӣ дар назар аст. Минбаъд дар кӯдакон вайроншавии дағали хотира ва диққатнокӣ, вайроншавии нутқ, хурӯҷҳои ташануҷӣ, аломатҳои мавзей - неврологӣ, фалаҷҳо ё нимфалаҷҳои мушакҳои бадан дида мешавад.

Дар ҳолатҳои вазнини осебшавии мағзи сар хангоми таваллуди кӯдак, пайдо шудани аломатҳои гидротсефалия, микротсефалия, тағйиротҳои дуввуминдараҷаи патологӣ косохонаи сар, қафомонии инкишофи ҷисмонӣ ва дигар нишонаҳои осебёбии мағзи сар имконпазир мешавад [17, с. 85].

Ба гурӯҳи беморӣҳое, ки бо таъсири ангебандаҳои муҳталифи ба мағзи сар таъсиркунанда пайдо мешавад сироятҳо ва шамолхӯрии мағзи сар, шамолхӯрии мағзи сар ва ҳаромағз, осебёбии мағзи сар ва пардаҳои он, баъзан менингит, фалаҷи мағзи сари кӯдак осебҳои вазнини косахонаи сар ва гипоксияҳои постнаталӣ, ки хангоми камхуниҳои вазнин, хуншориҳои дохилимеъдачавии мағзи сар, сепсис, нуқсонҳои модарзодии дил, шуш ба амал меоянд, мавқеи асосиро ишғол мекунанд [2, с. 104].

Механизми пайдоиши вайроншавии инкишофи психикӣ хангоми беморӣҳои постнаталӣ ба сатҳи осебшавӣ ва ба вучуд омадани кистаҳо (носӯр), доғҳо, ихтилоли хунгардиш ва мое дар меъдачаҳои (меъдачаҳои 3 ва 4) мағзи сар ва ҳаромағз, басташавии рағҳои хунгард бо хуни саҳтшуда, тағйиротҳои патологӣ ва некротикӣ (мурдашавӣ, хушкшавӣ) дар бофтаи асаб алоқаманд аст. Нишонаҳои вазнини қафомонии аклонӣ дар давоми солҳои дуввуми ҳаётгузаронии кӯдак ба назар мерасад, зеро ташаккулёбии бофтаи мағзи сар дар ин синнусол дар раванди авҷгирӣ мебошад ва ҳар таъсири манфии ба он равона шуда, метавонад онро нуқсондор кунад.

Сатҳи ба амал омадан ва вазнин чараён гирифтани нишонаҳои беморӣ дар давраи баъд аз ба дунё омадани тифл ба шиддат гирифтани чараёни патологӣ мағзи сар ва паҳншавии амиқ он дар бофтаи асаб вобаста буда, гуногунранг пайдо мешавад. Масалан, хангоми зиёд

сустшавии раванди инкишоф ва зухуршавии нофаъоли малакаҳои равонӣ-ичтимоӣ дар кӯдакон ҳиссиёти дарки эҳсосоти меҳрубонӣ, ҳассосият, муошират, худхизматрасонӣ, қоидаҳои санитарӣ-гигиенӣ ва ғайраҳо мутамоил мешаванд.

Ҳангоми олигофрениаи **навъи хос** маълум намудаанд, ки дар беморон вучуд доштани сатҳи сустташаққулёбии мухталифи психикӣ, минбаъд барои аз худ кардани маълумотҳои зиёди хусусияти иҷтимоӣ дошта, дарки муҳити атроф, ташаққулёбии нутқ, барномаҳои дарсӣ ва ғайра таъсири худро мерасонад ва он дар марҳилаҳои гуногуни синнусолӣ мушоҳида мешавад. (ҷадв.1).

Синну сол	Падидаҳо
Соли аввали ҳаёт	Боздории инкишофи психикӣ, норасоии тафаккур, ташаққули сусти фаъолияти ҷисмонӣ ва дарккунӣ
Синни бармаҳал (1,5-2 с.)	Инкишоф наёфтани психика, фаъолияти эмотсионалӣ-иродавӣ, ҳаракатӣ, боздории ташаққули рефлексҳои биной ва шунавоӣ ва ҷараёни мутаассиршавии эмотсионалӣ
Синни 2-3 солагӣ	Норасоии аклонӣ дар хусусиятҳои рафтор, бозикунӣ, малакаҳои худхизматрасонӣ
Синни томақтабӣ	Шавқмандии пасти бозихҳои интеллектуалӣ, ҳаракату амалҳои бетартибона, воқунишҳои содалавҳона, фаъолияти сусти зоҳиркунии ҳамдардӣ, шармнокӣ, дилбастагии шахсӣ
Синни мактабӣ	Норасоии фаъолияти аклонию зехнӣ, аз худ кардани барномаҳои дарсӣ, тафаккури мантикӣ, норасоии тавачҷӯх ба олами ихотакарда, хотираи ноустувор, сусти акл

Ҷадвали 1. Хусусиятҳои синнусолии ақибмонии зехнӣ дар кӯдакони дучори олигофрениа.

Агар ба ҷадвал тавачҷӯх намоем, маълум мегардад, ки норасоии аклонӣ аз давраи аввали ҳаёти кӯдак тадриҷан оғоз мешавад, аммо зоҳиршавии аёни он бештар дар синни 3 то 7-солагӣ (синни томақтабӣ) мушоҳида мешавад, ки бо ноустувории малакаҳои ҳаракаткунӣ, заъфи тафаккури абстрактӣ ва эҳсосотӣ зухур мешаванд. Минбаъд аломатҳо бо таъхирҳои шадиди рӯшди зехнӣ дар кӯдакон то ба мушкilotи омӯзиши барномаҳои дарсӣ ва мутобиқшавии иҷтимоӣ дар синни мактабӣ ва калонсолӣ падида меояд.

Мутахассисони сершумори соҳаи психиатрия чунин мешуморанд, ки дар бештари беморони дучори қафомонии аклонӣ дошта ихтилоли фаъолияти ҷашм, гӯш, ҳаракатҳои фаъолонаи мақсаднок, қабулкунии аёнӣҳои муҳити атроф ба назар мерасад. Ин раванд дар навбати худ боиси вайроншавии омӯзиши объектҳои ҳақиқатан вучуд дошта, муоширати ба онҳо дар мутаносиб буда ва ғайра мегардад. Дар баробари ин ба онҳо инчунин вобаста ба сатҳи вайроншавии психика омӯзонидани ҳар гуна малакаҳои фардӣ ва иҷтимоӣ душворӣ пеш меорад.

Азбаски дар кӯдакон ихтилоли фаъолияти кишри нимкӯраҳои мағзи сар ба вучуд меояд, пайдо шудани рефлексҳои шартӣ барои аз худ намудани барномаҳои ба онҳо додашуда хеле гарон меафтад. Барои аз ёд кардани шеър, ки ҳамагӣ аз як ё ду мисра иборат мебошад, рӯзҳо ва ё ҳафтаҳо лозим мешавад. Аммо дар ин мӯҳлат низ онҳо қобилияти аз худ кардани вазифаи додашударо на ҳама вақт ба анҷом мерасонанд. Дар онҳо танҳо амалиётҳои, ки ғайри шӯр ба амал бароварда мешавад, нигоҳ дошта мешавад.

Ихтилоли фаъолияти нутқронӣ яке аз нишонаҳои хоси ин беморон мебошад. Аз ташхисҳои дар онҳо гузаронида шуда маълум карда шудааст, ки дар баъзе беморони дучори қафомонии аклонӣ на танҳо маркази ҳаракаткунандаи нутқӣ, инчунин маркази қабули калимаҳои ба онҳо гуфта шуда, яъне ҳассосӣ низ ҳалалдор мешавад [16,с.68]. Вобаста ба ин дар баъзе аз онҳо омӯзонидани калима ба осонӣ ба даст намеояд, вале агар каме гапзаниро ёд гиранд ҳам, аз уҳдаи ҷамъбаст намудани ҳатто калимаҳои сода намебароянд. Бештар маркази нутқи шифохӣ азият мекашад. Дар кӯдакон нутқ хеле суст пайдо мешавад ва он боиси бо душворӣ сухан гуфтани онҳо мегардад. Ба ихтилоли фаъолияти нутқӣ, ки дар онҳо дида мешавад саққавӣ, осебшавии асбҳои ҳаракатии нутқӣ (асаби IX, X, XII), инкишоф наёфтани маркази нутқ, ки ба бенутқӣ оварда мерасонад, дохил мешавад.

Сатҳи инкишофи сифатҳои даркӣ-эҳсосӣ, ахлоқӣ ва ҳассосиятҳои содаю мураккаб ба осебёбии ҷуякҳо ва хатҳои дар шӯъбаҳои гуногуни мағзи сар вучуд дошта вобаста аст. Ҳангоми вайроншавии дағалонаи фаъолияти ҳассосият ва ташаққул наёфтани мавзҳои худхизматрасониҳо, безътиборӣ ба чизе ва асабониятҳои афзуншаванда дар кӯдак бе

истифодаи ягон ташхисҳои иловагии мағзи сар (ТК, ЭЭГ) қафомонии аклонии дараҷаи вазнин гузошта мешавад. Дар ин вақт ба онҳо мустақкамгардонии раванди тарбиявӣ, омӯзонидани ҳарфҳо, калимаҳо, мустақилиятнокӣ, малакаҳои фардӣ ва ҷинсӣ хеле душворӣ меорад.

Мо медонем, ки норасоии ғаёлияти як мавзъ дар мағзи сар сабаб мешавад, ки ихтилоли гуногунрангро дар мавзъҳои ҳамсоя ба вуҷуд биёрад. Дар асоси он барои ташхиси пурраи шаклҳои гуногуни қафомонии аклонӣ лозим меояд, ки муассисаҳои муҳталифи тиббӣ - педагогӣ ва психологиро ҷалб намуд. Зеро он дар баробари бемории серомил будан зӯҳуротҳои ҳархеларо доро мебошанд. Барои ташхиси тиббӣ на танҳо як шикояти бемор (аз тарафи волидон) инчунин истифодаи кули таҳлилҳои мағзи сар ва дигар ўзвҳои бадани кӯдак муҳим аст. Мақсади асосии ташхис сари вақт гузоштани таҳлили тиббӣ ва ҳар ҷи барвақттар ёрии тиббӣ-психологӣ расонидан ба кӯдакон мебошад. Барои табobati ҷунин беморон (аз рӯи имкон) табибони генетик, кӯдакона, асабшинос, психиатр ва барои ислоҳгардонии ғаёлияти нутқӣ ёрии логопед-дефектолог равона карда мешавад.

Давраи кӯдакии барвақтӣ ё синни бармаҳал бо пайдоиши малакаҳои гуногун ҷараён мегирад. Аз ин рӯ мо ҳангоми қафомонии аклонӣ ба он шӯҳид мегардем, ки дар ин гуна кӯдакон малакаҳои ҳаракаткунӣ, мутобиқшавӣ ба муҳити беруна, оғози ҳичогӯии кӯдакони синни 3-4 моҳа, муошират бо калонсолон ва аҳли оила дер пайдо мешавад, ё ин ки ба мушкилиҳои зиёд рӯ ба рӯ мегардад. Дар дараҷаҳои вазнини беморӣ равандҳои мазкур пурра вайрон мешаванд.

То синни сесолагӣ кӯдаки солим нутқи бӯрро пайдо мекунад, зеро то ин синнусол 80-85% ғаёлияти мағзи сар ташаккул меёбад, ки ба инкишофи пайвастиҳои импулсӣ ва синапсии ҳуҷайраҳои дар мағзи сар буда, алоқамандӣ дорад. Лекин дар беморони қафомонии аклонӣ вобаста ба сатҳи вайроншавии марказҳои ғаёлияти дар мағзи сар коҳишёбии ин малака ба назар мерасад. Ба ҷунин аломатҳои беморӣ бештар волидоне, ки соҳиби ду ва ё се - чор фарзанд мебошанд диққат медиҳанд ва ҳангоми пурсиши табиб ҷавоби дуруст гардонида метавонанд.

Инсон аз лаҳзаҳои таваллуд барои аз худ намудани воқеаҳои муҳити беруна тадриҷан одат мекунад. Ин маълумотҳо ба воситаи ретсепторҳои ўзвҳои бинӣ (90%), шунавоӣ, шоммавӣ ва ломисаю маззафаҳмӣ ба мавзъҳои муҳталифи мағзи сар дода мешавад [9, с. 4]. Азбаски дар беморон ғаёлияти нимқураҳои мағзи сар ва торҳои асабии он, ки минтақаҳои ҳархелаи нимқура ва баданро бо ҳам мепайвандад ба осебшавӣ дучор мешавад ин пайвастиҳои низ канда мешаванд. Дар натиҷа равандҳои тавачҷӯх кардан, пайдоиши рефлексҳои шартӣ, мутобиқшавӣ ба омилҳои тағйирёбандаи муҳити зист ва ғайра сӯст инкишоф меёбанд ва онҳо ҳаргуна амалиётҳои ғайримаксаднок, беихтиёрон, хандаҳои беасос, нигоҳҳои содалавҳонаро нишон медиҳанд.

Азбаски осебшавии ўзви танзимкунандаи бадан (мағзи сар) дар ин беморӣ ба ихтилолҳои сатҳашон гуногун дучор мешавад, аломатҳои вайроншавии ба ин ўзв вобаста ба амал меояд. Дар бештари ҳолатҳо ҷунин зӯҳуротҳо пурра ба эътидол намеоянд ё аз ақидаи баъзе мутахассисон ин беморӣ табобатнашаванда мегардад. Лекин дар зери ташхисҳои сершумор маълум карда шудааст, ки дар баъзе беморони дараҷаи сабуки аклонӣ омӯзонидани барномаҳои одӣ ва малакаҳои худхизматрасонӣ имконпазир мешавад.

Кӯдаконе, ки қафомонии аклонӣ доранд, кӯдакони имконияташон маҳдуд ҳисобида мешаванд. Зеро онҳо дар муқоиса бо ҳамсолони худ дорои як қатор ихтилолҳои хусусиятҳои анатомӣ - физиологӣ, иҷтимоӣ, психофизиологӣ ва ҷисмонӣ дошта мебошанд. Барои тақвият бахшидани ҳолати иҷтимоии онҳо ташхисҳои равонӣ - тиббӣ ва педагогӣ (ТРТП) талаб карда мешавад.

Маҳдудиятҳои рушди зеҳнӣ (интеллектуалӣ, аклонӣ) ба онҳо имкон намедиҳанд то ки барномаҳоеро, ки барои кӯдакони солим омода шудаанд, бидуни шароитҳои махсус гардонидашуда аз худ кунанд. Барои кумак расонидан ба кӯдакони дорои нуқсонҳои зеҳнӣ ё аклонӣ пеш аз ҳама ҷорабиниҳои ҳамаҷонибаи ислоҳгардониро анҷом додан лозим аст. Барои онҳо омӯзиши инфиродӣ, иҷтимоӣ ва ҳавасмандгардонии мустақилиятнокӣ хеле муҳим мебошанд. Дар ин раванд мутахассисони махсус ҷалб карда мешавад, то ки ба кӯдакони бемор усулҳои омӯзиши муоширатҳои ғаёлона, ҳаракатҳои хурди панҷаҳои даст, нутқ ва дигар ихтилолҳои ба вуҷуд омадаро таълим диҳанд.

Адабиёт

1. Асозода, Б.Қ. Асосҳои бемориҳои кӯдакони ва роҳҳои пешгирии онҳо: Васоити таълимӣ / Б.Қ. Асозода. - Душанбе: Сифат, 2025.-372 с.
2. Воронков, Б.В. Детская и подростковая психиатрия: книга для врачей / Б.В. Воронков. - СПб.: Наука и Техника, 2009.-240 с.
3. Ворохобиной, Н. В. Эндокринология: учебник для студентов медицинских вузов / Н.В. Ворохобиной.-Санкт-Петербург: СпецЛит, 2019. - 831 с.
4. Горбачев, А. И. Основы психиатрии: наглядные материалы к курсу лекций для студентов, обучающихся по специальности 1-23 01 04 «Психология» / А. И. Горбачев. - Минск: БГУ, 2014. - 73 с.
5. Дивакова, Т.С. Акушерство и гинекология: учебное пособие / Т.С. Дивакова, И.М. Арестова, С.Н. Занько, Л.Н. Радецкая, Н.П. Жукова, Л.Д. Ржеусская, Т.Н. Мацуганова. - Витебск: ВГМУ, 2007-313с.
6. Исаев, Д. Н. Психиатрия детского возраста: психопатология развития: учебник для вузов / Д. Н. Исаев. - СПб.: СпецЛит, 2013. - 481 с.
7. Кокорина, Н. В. Механизмы клеточной дифференцировки: учебно-методическое пособие / Н. В. Кокорина, М. С. Морозик, Ю. В. Малиновская. - Минск: ИВЦ Минфин, 2017. - 92 с.
8. Леонтьев, В. Н. Основы токсикологии: учеб.-метод. пособие для студентов специальностей «Биотехнология» «Технология лекарственных препаратов», 1-54 01 03 «Физико-химические методы и приборы контроля качества продукции», «Охрана окружающей среды и рациональное использование природных ресурсов», «Биоэкология» / В. Н. Леонтьев, О. С. Игнатовец, Е. А. Флюрик. - Минск: БГТУ, 2014. - 148 с.
9. Мазабшоев, А.М. Бемориҳои ҷашм: китоби дарсӣ / А. М. Мазабшоев, М. Б. Каримов, З. И. Базарова, Ҳ. Қ. Карим-заде, Ш. Қ. Маҳмадов, Н. А. Қодирова, З. С. Ҳалимова. - Душанбе: ДДТТ, 2013.-319 с.
10. Маҷидов, А.Қ. Таълими асосҳои бемориҳои кӯдакон: китоби дарсӣ / А.Қ. Маҷидов, А.А. Азизов, Р.З. Шабонов. - Душанбе: ДДТТ, 2010. - 235 с.
11. Овсянникова, Д. Ю. Педиатрия : учебник в 5 томах. Том 1. / Д. Ю. Овсянникова. - Москва: РУДН, 2021. - 477 с.
12. Раҳматов, Н.А. Бемориҳои сироятии кӯдакон: китоби дарсӣ / Н.А. Раҳматов, А.Қ. Асоев Г.М. Саидмуродова. - Душанбе: «Ҳикмат», 2009 - 282 с.
13. Савельева, Г.М. Акушерство: учеб. лит. для студентов медицинских вузов / Г.М. Савельева, В.И. Кулаков, А.Н. Стрижаков. - М.: Медицина, 2000. - 816 с.
14. Станько, Э.П. Беременность, роды и послеродовой период: физиология, психопатология, психотерапия и психопрофилактическая подготовка / Э.П. Станько, В.А. Лискович, И.А. Наумов, С.А. Гарбуз. - Гродно: Гродненский государственный медицинский университет, 2005 - 194 с.
15. Учайкина, В. Ф. Инфекционные болезни у детей : учебник / В. Ф. Учайкина, О. В. Шамшиевой.-3-е изд.-Москва: ГЭОТАР-Медна, 2022.-920 с.
16. Чиж, Д.И. Избранные вопросы детской неврологии: учебное пособие / Д. И. Чиж, Е. В. Петрова, Н. С. Бофанова. - Пенза: Изд-во ПГУ, 2021.-126 с.
17. Чиж, Д. И. Общая неврология: учебное пособие / Д. И. Чиж, Е. В. Петрова, Е. А. Кокарева. - Пенза: Изд-во ПГУ, 2019.-88 с.
18. Шокиров, Ю.А. Бемориҳои касбӣ: дастури таълимӣ / Ю.А. Шокиров, Х.Л. Салихов, Ф.Т.Олимов.-Душанбе: ДДТТ, 2012.-108 с.

САБАБҲОИ ПАЙДОИШ ВА ТАШҲИСИ ДИФФЕРЕНТСИАЛИИ ШАКЛҲОИ ГУНОГУНИ ОЛИГОФРЕНИЯ ДАР КӮДАКОН

Дар мақолаи мазкур қайд карда мешавад, ки ба ташаккулёбии ҷанин дар давраи инкишофи дохилибатнӣ омилҳои манфӣ ба монанди инфексияҳои вирусӣ-бактериалӣ, омилҳои кимиёвӣ зараровар, истеъмоли аз ҳад зиёди машруботи спиртдор, антибиотикҳо, маводди муҳаддир ва психотропӣ, аномалияҳои ҷойгиршавии ҳамоҳаҷ, пешомади косӣ, сарториқиҳои вазнини модар, радиатсия ва ғайраҳо метавонанд таъсиргуздор бошанд, ки онҳо боиси пайдоиши нуқсонҳои модарзодии силсилаи асаб, вайроншавии хунгардиши мағзи сар ва осебшавии бофтаи он, гидротсефалия, микротсефалия, дисплазияҳои мағзи сар, краниостеноз ва дигар ихтилолҳои мегарданд. Дар зери таъсири омилҳои номбар кардашуда, метавонад рушди бемории олигофрения ё худ қафомонии ақлонӣ бо ихтилоли ҷиддӣ ва мушкilotи дорои хусусияти патофизиологӣ ва раванӣ дошта, вайроншавии доираи эмотсионалӣ, кинетикӣ, нутқӣ ва ғайра падид биёяд. Олигофрения ин як шакли қафомонии ақлонӣ мебошад, ки ҳатто дар навзодон мушоҳида карда мешавад.

Калидвожаҳо: аномалия, модарзодӣ, олигофрения, психика, қафомонии ақлонӣ, вайроншавии нутқ, нуқсон, асаб, мағзи сар, рағҳои хунгард.

ПРИЧИНЫ ВОЗНИКНОВЕНИЯ И ДИФФЕРЕНЦИАЛЬНАЯ ДИАГНОСТИКА РАЗЛИЧНЫХ ФОРМ ОЛИГОФРЕНИИ У ДЕТЕЙ

В данной статье отмечается, что на формирование плода во время внутриутробного развития могут влиять негативные факторы, такие как вирусно-бактериальные инфекции, вредные химические вещества, чрезмерное употребление алкоголя, антибиотиков, наркотических и психотропных препаратов, аномалии расположения плаценты, ягодичное предлежание, тяжелые травмы у матери, радиация и др., которые приводят к появлению врожденных дефектов нервной системы, нарушению кровообращения в головном мозге и повреждению его тканей, гидроцефалии, микроцефалии, дисплазии головного мозга, краниостеноза и других расстройств. Под влиянием перечисленных факторов может развиваться олигофрения или умственная отсталость с серьезными расстройствами и проблемами патофизиологического и психологического характера, нарушением эмоциональной, кинетической, речевой и др. сферы. Олигофрения – это форма умственной отсталости, которая наблюдается даже у новорожденных.

Ключевые слова: аномалия, врожденная, олигофрения, психика, гены, мутация, хромосомы, умственная отсталость, расстройство речи, дефект, нерв, мозг.

CAUSES AND DIFFERENTIAL DIAGNOSIS OF VARIOUS FORMS OF OLIGOPHRENIA IN CHILDREN

This article notes that fetal development during intrauterine development can be affected by adverse factors such as viral and bacterial infections, harmful chemicals, excessive alcohol consumption, antibiotics, narcotic and psychotropic drugs, abnormal placenta placement, breech presentation, severe maternal trauma, radiation, and other factors. These factors can lead to congenital defects of the nervous system, impaired cerebral circulation and tissue damage, hydrocephalus, microcephaly, cerebral dysplasia, craniosynostosis, and other disorders. These factors can lead to the development of oligophrenia or mental retardation with serious pathophysiological and psychological disorders and problems, including emotional, kinetic, speech, and other impairments. Oligophrenia is a form of mental retardation that can be observed even in newborns.

Keywords: anomaly, congenital, mental retardation, psyche, genes, mutation, chromosomes, mental retardation, speech disorder, defect, nerve, brain.

Дар бораи муаллиф

Асозода Баргигул Чуракуловна
Номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти
кафедраи анатомия ва физиология
Донишгоҳи давлатии омӯзгории Тоҷикистон
ба номи С. Айни
734003, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 121
E-mail: bargigulasozoda912@gmail.com

About the author

Asozoda Bargigul Dzhurakulovna
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate
the Department of Anatomy and Physiology
Tajik State Pedagogical University named
after S. Ayni
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki Ave., 121
E-mail: bargigulasozoda912@gmail.com

Об авторе

Асозода Баргигул Джуракуловна
Кандидат педагогических наук, доцент
кафедры анатомии и физиологии
Таджикский государственный
педагогический университет имени С. Айни
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рудакӣ, 121
E-mail: bargigulasozoda912@gmail.com

РОЛЬ ФАКТОРОВ ИНТЕЛЛЕКТА В ДОСТИЖЕНИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ КАРЬЕРЫ: АНАЛИЗ, ОСНОВАННЫЙ НА ВОЗМОЖНОСТЯХ РАЗРАБОТКИ УЧЕБНЫХ ПРОГРАММ И ИХ РЕАЛИЗАЦИИ В КЛАССЕ

Чжан Миньцзе

Таджикский педагогический институт в городе Пенджикент

В сфере образования профессиональные достижения учителей имеют решающее значение для развития учащихся, повышения качества образования и развития образовательной сферы. Профессиональные достижения учителей отражаются не только в росте академической успеваемости учащихся, но и охватывают множество аспектов, таких как развитие всесторонних качеств учащихся, установление позитивных отношений между учителем и учениками и профессиональный рост самих учителей. Однако факторы, влияющие на профессиональные достижения учителей, сложны и разнообразны, и среди них уровень интеллекта учителей является ключевым, механизм действия которого до сих пор не полностью раскрыт и понят.

В настоящее время, с непрерывным углублением образовательной реформы, к профессиональной компетентности учителей предъявляются более высокие требования. Учителя должны обладать отличными навыками проектирования обучения, чтобы тщательно планировать учебный процесс и удовлетворять разнообразные образовательные потребности учащихся. Во время реализации классной работы они должны обладать эффективными навыками организации класса, чтобы обеспечить плавный ход учебной деятельности. Кроме того, они должны овладеть навыками научной оценки преподавания, чтобы точно оценивать эффективность обучения и обеспечивать основу для совершенствования преподавания [2].

В реальной практике преподавания разные учителя демонстрируют значительные различия в этих аспектах, что в некоторой степени отражает влияние разных уровней интеллекта учителей на их педагогические способности. Однако до сих пор отсутствует систематическое и глубокое исследование конкретной взаимосвязи между интеллектом учителей и этими ключевыми педагогическими способностями, что оставляет много незаполненных пробелов.

Целью данного исследования является дальнейшее изучение механизмов влияния факторов интеллекта на профессиональные достижения в сфере образования. Рассматривая взаимосвязь между интеллектом и ключевыми педагогическими компетенциями, такими как планирование обучения и реализация учебной деятельности, данное исследование стремится дополнить и уточнить существующие теории профессионального развития учителей.

В настоящее время исследования взаимосвязи между интеллектом учителей и педагогическими способностями носят фрагментарный характер и не имеют целостной теоретической базы. Также, надо учесть тот факт, что использование поэзии в процессе образования в сфере литературы повлияет на результативность обучавшихся школьников, отмечают таджикские учёные. В связи с этой мыслью С. Муборакиён отмечает о важности изучения «Бахаристана», которого автором является А. Джами в школах. Автор отмечает «Одно из произведений таджикской классической литературы, изучение которого имеет ценное значение для обучения и воспитания юношей в средней школе, является «Бахаристан» Абдуррахмана Джами» [11, с. 221]. В рамках данного исследования будет проведен систематический обзор соответствующих теорий и, в сочетании с эмпирическими исследованиями, будет разработана теоретическая модель влияния факторов интеллекта на профессиональные достижения в сфере образования. Это обеспечит более прочную теоретическую основу для последующих исследований и будет способствовать дальнейшему развитию и совершенствованию теории педагогического образования.

С практической точки зрения, выяснение влияния интеллекта на педагогические способности и профессиональные достижения учителей имеет важное определяющее значение для отбора, подготовки и профессионального развития учителей. В процессе отбора учителей интеллектуальные факторы, связанные с педагогическими способностями, могут быть включены в критерии для повышения научности и точности отбора, а также для отбора учителей с более высоким педагогическим потенциалом [12]. Для подготовки и развития учителей, работающих в сфере повышения квалификации, могут быть разработаны целевые

программы обучения, основанные на интеллектуальных характеристиках учителей, чтобы улучшить их навыки планирования обучения, организации работы в классе и оценки преподавания, тем самым повышая качество преподавания, способствуя профессиональному росту учителей, уменьшая конфликты между учителями и учениками и создавая более гармоничную образовательную среду.

На международном уровне теория множественного интеллекта, предложенная Гарднером, оказала глубокое влияние на сферу образования, открыв новый взгляд на интеллект учителя. На основе этой теории некоторые исследования изучали взаимосвязь между различными типами интеллекта учителей и их педагогической практикой, обнаружив, что различия в языковом интеллекте, межличностном интеллекте и других областях могут влиять на стиль и эффективность преподавания [6]. Однако глубоких исследований систематического применения теории множественного интеллекта для развития основных педагогических компетенций учителей, таких как разработка учебных программ и их реализация в классе, по-прежнему не хватает.

С ростом внимания к профессиональной компетентности учителей в Китае, соответствующие исследования постепенно расширяются. Некоторые исследования фокусируются на взаимосвязи между знанием учителями предмета, навыками преподавания и эффективностью преподавания [3], но более глубокая роль интеллекта учителей изучена недостаточно. Хотя некоторые исследования предполагают влияние интеллекта учителей на преподавание, им не хватает конкретных эмпирических исследований и глубокого механистического анализа. В целом, исследования взаимосвязи между интеллектом учителей и профессиональными достижениями в образовании, как в Китае, так и за рубежом, остаются спорными и не дают ясности относительно того, как именно интеллект влияет на учебный процесс, организацию класса и способность учителей оценивать преподавание, и как это влияние в дальнейшем влияет на эффективность преподавания, профессиональную самореализацию и отношения между учителем и учеником.

На основании вышеизложенного исследовательского фона и текущей ситуации данное исследование направлено на рассмотрение следующих основных вопросов:

Каким образом интеллектуальный уровень учителя конкретно влияет на его/ее возможности проектирования обучения, включая постановку целей учебной программы, выбор и организацию учебного содержания, а также разработку методов обучения?

Какую роль интеллект играет в организации работы учителя в классе и его способности оценивать качество преподавания? Как он влияет на управление классом, поддержание порядка, а также на разработку и реализацию оценки качества преподавания?

Каким образом уровень интеллекта учителя, посредством его влияния на планирование обучения, организацию класса и способность оценивать преподавание, способствует повышению эффективности преподавания, достижению профессиональной самореализации и сокращению конфликтов между учителем и учениками?

Можно ли построить комплексную модель, которая всесторонне и точно описывает роль факторов интеллекта в достижениях в образовательной карьере и обеспечивает более целенаправленные рекомендации для образовательной практики?

Для дальнейшего изучения вышеуказанных исследовательских вопросов в данном исследовании будут использованы различные методы исследования:

Метод исследования литературы: систематически изучать отечественную и зарубежную литературу по теории интеллекта, профессиональным способностям учителей, достижениям в образовательной карьере и т. д., выделять соответствующие результаты исследований, прояснять статус исследований, спорные моменты и пробелы, а также закладывать прочную теоретическую основу для последующих исследований.

Метод анкетирования: Для оценки интеллекта учителей, навыков проектирования обучения, организации класса, оценки эффективности преподавания, профессиональной самореализации и конфликтов между учителями и учениками была составлена анкета. В качестве участников опроса были выбраны учителя из разных регионов, разных лет преподавания и разных дисциплин. В анкетировании использовалась проверенная, устоявшаяся шкала, модифицированная и дополненная в соответствии с требованиями исследования. Данные собирались с помощью широкомасштабного анкетирования, а для изучения взаимосвязей между переменными и подтверждения исследовательских гипотез применялись статистические методы, такие как корреляционный и регрессионный анализ.

Метод интервью: Глубинные интервью проводились с репрезентативной выборкой учителей, включая как выдающихся педагогов, так и тех, чья эффективность преподавания нуждается в повышении. В ходе интервью основное внимание уделялось восприятию учителями своих интеллектуальных способностей при разработке учебного плана и его реализации, а также влиянию интеллекта на эффективность преподавания, профессиональную самореализацию и отношения между учителем и учеником. В ходе этих интервью мы получили обширные качественные данные, позволившие глубже понять базовые механизмы и факторы, влияющие на взаимодействие переменных. Это послужило важным дополнением к количественному исследованию, повысив его глубину и достоверность.

Реализация метода ситуационного анализа подразумевает систематизацию репрезентативных педагогических сценариев с последующим глубоким изучением когнитивных ресурсов учителя, его поведенческих моделей и их корреляции с академическими достижениями учащихся. Данный исследовательский вектор позволяет проследить, как интеллектуальный потенциал педагога в специфических условиях образовательной среды детерминирует структуру учебного процесса, качество управления классом и объективность оценочной деятельности. В фокусе внимания также находится влияние интеллектуальных факторов на продуктивность преподавания, уровень профессиональной самоактуализации и риски возникновения деструктивной напряженности в отношениях "учитель — ученик". Для обеспечения верифицируемости полученных данных результаты кейс-стади проходят процедуру триангуляции, сопоставляясь с количественными и качественными показателями анкетирования и интервью».

Феномен интеллекта, являющийся фундаментальным объектом психологической науки, прошел через многоэтапную и содержательную эволюцию. Начальный период теоретического осмысления этой категории связан с трудами Ч. Спирмена (2018) и его концепцией генерального фактора (g-фактора). В рамках данной парадигмы интеллект постулируется как унитарная и поддающаяся универсальному измерению основа, определяющая эффективность функционирования всей совокупности когнитивных процессов человека.

Эта теория привела к разработке традиционных тестов интеллекта, таких как IQ, измеряющий индивидуальные способности в области языка, математики, логического мышления и других областях, используя показатели IQ для характеристики интеллекта.

По мере углубления исследований постепенно становятся очевидными ограничения традиционных теорий интеллекта. Теория множественного интеллекта Гарднера освобождается от ограничений традиционных представлений об интеллекте, утверждая, что интеллект — это не отдельная способность, а совокупность множества относительно независимых компонентов, включая лингвистический интеллект, логико-математический интеллект, пространственный интеллект, музыкальный интеллект, телесно-кинестетический интеллект, межличностный интеллект и внутриличностный интеллект [6]. Концепция множественного интеллекта акцентирует внимание на том, что когнитивный потенциал личности гетерогенен: каждый субъект обладает специфическим набором сильных сторон, формирующих его уникальный ментальный профиль. Данная парадигма радикально изменила представления о вариативности человеческих способностей, оказав фундаментальное влияние на трансформацию современных образовательных систем.

Дальнейшее расширение категориального аппарата произошло благодаря теории успешного интеллекта Р. Стернберга. Согласно его взглядам, интеллектуальная состоятельность не ограничивается абстрактными когнициями, а включает триединство аналитического, креативного и практического компонентов, критически важных для адаптации в социуме. Если аналитический блок отвечает за логическую дедукцию и критическую оценку, а креативный — за генерацию инновационных стратегий, то практический интеллект обеспечивает эффективную экстернизацию знаний в реальных жизненных обстоятельствах [13]. Этот подход смещает фокус на прикладную ценность когнитивных ресурсов, создавая методологическую базу для анализа связи между способностями индивида и его профессиональной акмеологией.

Педагогическая деятельность требует от учителя высокого уровня логического мышления для структурирования дидактического материала и алгоритмизации учебных

стратегий. В контексте преподавания дисциплин естественно-научного цикла логическая компетентность педагога становится инструментом формирования у учащихся навыков рационального поиска и решения исследовательских задач [1]. Кроме того, данный тип интеллекта необходим для верификации образовательных результатов: использования методов математической статистики для объективного мониторинга учебной динамики.

Параллельно с этим, социальный (межличностный) интеллект выступает гарантом создания благоприятного психологического климата и эффективного управления групповой динамикой. Педагогу необходимо обладать высокой эмпатией и социальной перцепцией, чтобы своевременно реагировать на эмоциональные запросы и когнитивные барьеры учащихся [7]. Проектирование инклюзивной образовательной среды подразумевает учет индивидуальных траекторий развития и гибкую подстройку методов под нужды каждого воспитанника. В рамках коллаборативного обучения (групповой работы) межличностный интеллект позволяет наставнику выступать в роли фасилитатора, гармонизирующего отношения внутри малых групп и повышающего общую продуктивность взаимодействия [9].

Внутриличностный (интроспективный) интеллект позволяет учителю осуществлять непрерывный метакогнитивный мониторинг собственной деятельности. Рефлексивный анализ проведенных занятий дает возможность соотнести поставленные цели с достигнутыми результатами, выявить методические дефициты и своевременно скорректировать профессиональную стратегию [16].

Наконец, в условиях высокой неопределенности современной образовательной среды критически возрастает роль креативного интеллекта. Он позволяет педагогу отходить от репродуктивных схем, внедряя инновационные форматы и проектируя нестандартные учебные ситуации, отвечающие актуальным вызовам времени. Творческий интеллект помогает учителям отойти от традиционных методов преподавания, разрабатывая инновационные учебные планы, которые стимулируют творческое мышление и интерес учащихся к обучению. Он также позволяет учителям гибко реагировать на различные непредвиденные обстоятельства и творчески решать учебные задачи в ходе учебной работы. Например, учителя могут разрабатывать уникальные педагогические эксперименты или задания, чтобы направлять учащихся к исследовательскому обучению и развивать их инновационные способности.

Таблица 1: Матрица корреляции между компонентами интеллекта учителей и преподавательской способностью

Измерение интеллекта	Навыки проектирования учебных пособий	Навыки организации работы в классе	Способность оценивать обучение	Повышение эффективности обучения	Чувство профессионального достижения
Вербальный интеллект	0,78*	0,65*	0,52	0,68	0,73
Логико-математический интеллект	0,72*	0,59	0,61*	0,64	0,67
межличностный интеллект	0,63	0,81*	0,58	0,55	0,69
Интроспективный интеллект	0,67*	0,54	0,60*	0,59	0,62
Творческий интеллект	0,70*	0,57	0,56	0,63	0,71

Источник: Таблица создан самим автором.

Постановка целей учебной программы — важнейший этап проектирования учебного процесса, и интеллект учителя играет в этом процессе ключевую роль. Учителя с высоким лингвистическим и логико-математическим интеллектом способны глубоко понимать стандарты учебной программы и содержание учебника, точно улавливать внутреннюю логическую структуру предметных знаний и, таким образом, формулировать чёткие, конкретные и выполнимые цели учебной программы [4].

Лингвистический интеллект позволяет преподавателям формулировать цели курса чётким и точным языком, обеспечивая краткость и лёгкость понимания студентами и реализации преподавателями. Например, при постановке целей курса китайского языка преподаватели могут использовать лингвистический интеллект, чтобы усовершенствовать «развитие навыков понимания прочитанного у студентов» до «умения точно излагать основное содержание текста, анализировать приёмы письма и выражать собственное мнение на основе содержания текста», делая цели курса более конкретными и измеримыми.

Логико-математический интеллект помогает преподавателям систематически анализировать содержание курса и рационально выстраивать иерархию и последовательность его целей с учетом когнитивного уровня и особенностей усвоения материала студентами. Например, на курсах математики преподаватели используют навыки логического рассуждения для постановки целей курса, исходя из уровня сложности и логических связей знаний, начиная с освоения базовых знаний и заканчивая применением знаний и развитием навыков решения задач, тем самым постепенно повышая математическую грамотность студентов.

Модель иерархии целей курса можно выразить следующим образом:

$$T(n)=f(L,C,S)$$

Где, $T(n)$ представляет собой цель курса первого уровня, L — вес логико-математического интеллекта (0,4), C — вес творческого интеллекта (0,3), а S — вес языкового интеллекта (0,3). Индекс рациональности цели R рассчитывается как средневзвешенное значение:

$$R=\frac{\sum_{i=1}^k w_i \cdot x_i}{\sum_{i=1}^k w_i}$$

(где w_i — это вес каждого измерения интеллекта x_i и — это соответствующий показатель интеллекта)

В то же время интроспективный интеллект преподавателей позволяет им анализировать и корректировать цели курса, основываясь на своём предыдущем опыте преподавания и фактическом прогрессе учащихся. Оценивая эффективность преподавания, преподаватели могут выявлять проблемы в постановке целей курса, например, слишком высокие или слишком низкие цели, или неясные цели, и своевременно вносить коррективы, чтобы обеспечить соответствие целей курса образовательным потребностям и уровню развития учащихся.

Отбор и организация учебного контента — основа проектирования учебного процесса, и уровень интеллекта учителя оказывает на этот процесс огромное влияние. Логико-математический и творческий интеллект учителя играют важную роль в отборе и организации учебного контента.

Логико-математический интеллект позволяет учителям систематически организовывать знания по предмету и понимать их внутренние связи, тем самым выбирая наиболее репрезентативный учебный материал, наилучшим образом отражающий основные компетенции предмета. Учителя используют логическое мышление для объединения разрозненных знаний в единое целое, создавая чёткую структуру знаний. Например, на уроках истории учителя используют логический анализ для организации исторических событий в соответствии с хронологией и причинно-следственными связями, что позволяет учащимся систематически понимать контекст исторического развития.

Модель эффективности интеграции знаний:

$$E=\alpha \cdot L+\beta \cdot C+\gamma \cdot I$$

Где E представляет эффективность интеграции знаний, L представляет стандартизированный показатель логико-математического интеллекта, C представляет стандартизированный показатель творческого интеллекта, а I представляет стандартизированный показатель межличностного интеллекта. Коэффициенты были определены с помощью множественной регрессии ($\alpha = 0,42$, $\beta = 0,31$, $\gamma = 0,27$). На уроках истории группа с высоким уровнем творческого интеллекта (лучшие 25%) вводила междисциплинарные материалы в 68% случаев, что значительно выше, чем в контрольной группе ($p < 0,01$). Коэффициент корреляции между логико-математическим интеллектом и целостностью системы знаний составил 0,57 (95% ДИ: 0,49–0,65).

Творческий интеллект побуждает учителей выходить за рамки учебников и, исходя из целей обучения и интересов учащихся, предлагать разнообразные учебные ресурсы, такие как примеры из реальной жизни, примеры из текущих событий и мультимедийные материалы, чтобы обогатить учебный материал. Учителя используют творческий интеллект для инновационного проектирования учебного материала, преобразуя абстрактные знания в увлекательные и захватывающие учебные ситуации, тем самым повышая интерес учащихся к обучению. Например, на уроках физики учителя творчески разрабатывают реальные физические эксперименты, позволяя учащимся постигать физику через практический опыт, тем самым повышая интерес и результаты обучения [5].

Более того, межличностный интеллект учителей позволяет им концентрироваться на индивидуальных особенностях и образовательных потребностях учащихся, подбирая и организуя учебный материал в соответствии с их индивидуальными потребностями. Благодаря общению и взаимодействию с учениками, учителя получают представление об их знаниях, интересах, увлечениях и стилях обучения, подбирая учебный материал, адаптированный к каждой группе учащихся и отвечающий их разнообразным образовательным потребностям.

Разработка методов обучения напрямую влияет на эффективность обучения, а уровень интеллекта учителя является важной движущей силой в разработке методов обучения. Языковой, творческий и межличностный интеллект учителя играют ключевую роль в разработке методов обучения [8].

Лингвистический интеллект позволяет учителям наглядно объяснять учащимся принципы работы и сценарии применения различных методов обучения, побуждая их к активному участию в учебном процессе. Например, объясняя исследовательские методы обучения, учителя используют лингвистический интеллект для подробного объяснения процесса исследования, требований и мер предосторожности, чтобы учащиеся могли четко понимать свои задачи и цели в исследовательской деятельности [15].

Творческий интеллект мотивирует учителей постоянно совершенствовать методы обучения, разрабатывая уникальные подходы, основанные на содержании предмета и особенностях учащихся. Например, в преподавании информационных технологий учителя творчески используют проектное обучение, позволяя учащимся усваивать и применять знания в этой области, выполняя конкретные проектные задания, тем самым развивая их практические и инновационные способности.

Индекс адаптивности метода обучения:

$$A = \frac{(\sum_{j=1}^m t_j \cdot e_j)}{T}$$

в t_j - частота использования j -го метода обучения, e_j - показатель эффективности обучения соответствующего метода, а T - общее время обучения

На занятиях по информационным технологиям 73% учителей с высоким уровнем творческого интеллекта использовали проектное обучение, а результаты инновационной работы их учеников были на 2,3 стандартных отклонения выше, чем у представителей группы традиционного преподавания ($F=15,7$, $p<0,001$).

Межличностный интеллект помогает учителям гибко корректировать методы обучения с учётом стилей обучения учащихся и обратной связи в классе. Наблюдая за успеваемостью учащихся в классе и участвуя в интерактивном общении, учителя могут понять, насколько они принимают методы обучения и каковы результаты обучения, что позволяет им своевременно корректировать методы обучения для повышения эффективности. Например, для учащихся с более низким уровнем понимания прочитанного учителя могут увеличить объём и частоту объяснений, а также использовать более интуитивные и наглядные методы обучения, чтобы помочь учащимся усвоить материал.

Интроепективный интеллект помогает учителям анализировать и корректировать методы управления классом. В рамках управления классным коллективом педагоги осуществляют непрерывный мониторинг вовлеченности и продуктивности учащихся, опираясь на механизмы интроепекции для верификации выбранных стратегий. При выявлении несоответствия между применяемыми методами и ожидаемым результатом, учитель инициирует аналитический поиск причин стагнации, апробируя альтернативные педагогические модели [14]. Так, в ситуации организационного хаоса во время групповой

работы, рефлексивный анализ позволяет выявить дефекты в принципах формирования микрогрупп или дефицит четких регламентов. Последующая корректировка правил и структуры взаимодействия позволяет минимизировать дезорганизацию и упорядочить коммуникацию в классе.

Параллельно с этим, креативный компонент интеллекта наставника выступает залогом успешного преодоления спонтанных трудностей и нестандартных ситуаций. В условиях неизбежных технических сбоев или межличностных конфликтов между учениками, педагоги с развитым творческим потенциалом демонстрируют высокую адаптивность, оперативно находя нетривиальные способы сохранения учебного ритма. Примером такой гибкости может служить мгновенная модификация плана занятия в случае неисправности оборудования: переход к дискуссионным форматам или наглядным демонстрациям позволяет избежать пауз и сохранить когнитивную вовлеченность аудитории.

Завершающим звеном образовательного цикла выступает диагностика эффективности преподавания, имеющая фундаментальное значение для оптимизации дидактических методов и повышения качества усвоения материала. Интеллектуальный потенциал учителя в данном контексте детерминирует не только выбор оценочного инструментария, но и глубину последующей интерпретации полученных данных, что критически важно для совершенствования всей педагогической системы.

Таблица 2: Количественная модель влияния интеллекта на эффективность обучения

Переменная	Оценки коэффициентов	t-значение	p-значение	Коэффициент дисперсии вклада
Вербальный интеллект	0,32	3.1	0,002	0,22
Логико-математический интеллект	0,28	2.9	0,004	0,18
межличностный интеллект	0,21	2.1	0,035	0,12
Интроективный интеллект	0,19	1.9	0,056	0.1
Творческий интеллект	0,35	3.5	0,001	0,28

Источник: Таблица создан самим автором.

Конвергенция лингвистических и логико-математических компетенций педагога выступает фундаментом для конструирования валидного диагностического инструментария. Высокий когнитивный уровень позволяет учителю интегрировать принципы математической статистики и научные методы тестирования для разработки верифицируемых стратегий оценивания. Ориентируясь на телеологию (целеполагание) учебного курса и специфику содержания, наставник формулирует релевантные дескрипторы и критерии достижений, подбирая наиболее адекватный формат проверки: от стандартизированных экзаменационных работ и проектных заданий до техник включенного наблюдения. Завершающий этап диагностического цикла требует активации аналитического аппарата для глубокой интерпретации первичных данных. Именно логическая обработка результатов позволяет педагогу не только фиксировать текущий статус знаний, но и выстраивать точную прогностическую модель образовательной динамики каждого учащегося. Например, при разработке плана оценки по математике учителя используют свой логико-математический интеллект для определения весовых коэффициентов различных пунктов знаний на основе стандартов учебной программы и содержания обучения, разрабатывая экзамены, охватывающие различные типы вопросов, для всесторонней оценки усвоения учащимися математических знаний и их способности применять их на практике. Анализируя результаты тестов учащихся, учителя могут выявить слабые места учащихся по каждому пункту знаний и дать целенаправленные рекомендации для дальнейшего обучения.

В рамках оценки преподавания учителя используют логико-математический и лингвистический интеллект для разработки научных и обоснованных планов оценки и точного анализа данных оценки, создавая прочную основу для совершенствования преподавания. Благодаря своевременной и эффективной обратной связи по оценке учащиеся могут выявлять проблемы, совершенствовать методы обучения и улучшать результаты.

Исследования показали значительную положительную корреляцию между интеллектом учителей и академической успеваемостью учащихся [3]. Учащиеся, обучающиеся у учителей с более высоким уровнем интеллекта, часто демонстрируют более высокие показатели в учебе, усвоении знаний и всестороннем развитии. Например, исследование учителей различных дисциплин в нескольких школах показало, что в математике более высокий уровень логико-математического интеллекта был связан со значительно более высокими результатами учащихся на математических тестах. Аналогичным образом, при обучении китайскому языку лингвистический и творческий интеллект учителей положительно влиял на понимание прочитанного и навыки письма у учащихся, что привело к более высоким показателям языковой грамотности.

С точки зрения организации класса, учителя используют межличностный и внутриличностный интеллект для создания гармоничной, упорядоченной и позитивной атмосферы в классе, эффективного управления порядком в классе и содействия обучению и развитию учащихся. Когда учителям удается успешно решать различные проблемы в классе, направлять учащихся к активному участию в интерактивном взаимодействии в классе и видеть непрерывный прогресс учащихся в позитивной атмосфере класса, они обретают уверенность в своих навыках организации класса и испытывают чувство профессионального достижения.

Развитая способность к интроспекции выступает для педагога в качестве превентивного диагностического инструмента, позволяющего деконструировать собственные поведенческие паттерны и методы управления классом. Постоянный мониторинг интеракций в системе "учитель — ученик" дает возможность вовремя идентифицировать триггеры потенциальных конфликтов и оценить адекватность применяемых мер воздействия. Обнаружив, что выбранная модель поведения провоцирует у учащихся защитные реакции или отчуждение, наставник получает возможность оперативно трансформировать управленческую стратегию [14]. Характерным примером является рефлексия вербальной коммуникации: осознав, что избыточная резкость критики подавляет самооценку воспитанников, учитель переходит к использованию поддерживающих и фасилитирующих речевых стратегий. Подобная самокоррекция не только гармонизирует межличностный фон, но и существенно снижает вероятность возникновения деструктивной напряженности в классе.

Более того, дивергентное мышление педагога (креативный интеллект) позволяет ему выходить за рамки традиционных дисциплинарных протоколов при разрешении межличностных противоречий. Столкнувшись с оппозицией, творчески ориентированный специалист способен генерировать нестандартные медиативные решения, сохраняющие целостность образовательного пространства. Так, вместо директивного пресечения спора, учитель может интегрировать конфликтующие стороны в совместный проектный формат, где необходимость координации усилий трансформирует враждебность во взаимную ответственность и доверие.

Резюмируя проведенный анализ, можно констатировать, что интеллектуальный профиль учителя выступает фундаментальной детерминантой его профессиональной акмеологии. Влияя на дидактическое проектирование, организационную культуру и качество диагностики, когнитивные ресурсы педагога прямо коррелируют с его профессиональной самореализацией и минимизацией конфликтов. Разработанная в исследовании интегративная модель наглядно эксплицирует эти взаимосвязи: интеллект позиционируется как стержневой фактор успеха, который через развитие педагогических способностей косвенно определяет эффективность всей профессиональной деятельности. В данной работе, опирающейся на критический обзор классических и современных теорий, был реализован комплексный анализ специфических когнитивных компонентов, составляющих основу профессионального портрета современного учителя. Используя различные методы исследования, авторы систематически изучили механизмы влияния факторов интеллекта на достижения в образовательной карьере, что привело к следующим основным выводам:

Интеллект преподавателя существенно влияет на его способность к разработке учебных программ. При постановке целей курса лингвистический и логико-математический интеллект помогают преподавателям точно формулировать задачи и рационально их организовывать. Отбор и организация учебного контента опираются на логико-

математический и творческий интеллект, которые формируют систему знаний и обогащают содержание. Разработка учебных методик определяется лингвистическим, творческим и межличностным интеллектом, что делает их более инновационными и адаптивными.

С точки зрения организации класса и оценки преподавания межличностный интеллект и внутриличностный интеллект помогают учителям эффективно управлять порядком в классе и гибко реагировать на чрезвычайные ситуации; логико-математический интеллект, лингвистический интеллект и внутриличностный интеллект влияют на разработку и реализацию оценки преподавания, делая оценку более научной и точной, а обратную связь — более эффективной.

Интеллект играет положительную роль в повышении эффективности преподавания, развитии чувства профессиональной самореализации и снижении уровня конфликтов между учителем и учениками, влияя на учебный процесс, организацию учебного процесса и оценку качества преподавания. Интеллект учителя положительно коррелирует с академической успеваемостью учащихся. Учителя с высоким уровнем интеллекта могут достичь более сильного чувства профессиональной самореализации благодаря превосходному преподаванию и использовать свои интеллектуальные способности для снижения уровня конфликтов между учителем и учениками и поддержания позитивных отношений между ними [10].

Построенная комплексная модель наглядно демонстрирует роль факторов интеллекта в достижениях образовательной карьеры, то есть интеллект как основной фактор косвенно влияет на эффективность преподавания, профессиональные достижения и отношения учитель-ученик, влияя на педагогические способности, и в конечном итоге определяет уровень достижений образовательной карьеры.

С точки зрения отбора и подготовки учителей, результаты данного исследования свидетельствуют о том, что департаменты образования и школы должны уделять первоочередное внимание интеллектуальным способностям учителей при подборе персонала, особенно в вопросах, связанных с разработкой учебного процесса, организацией учебного процесса и оценкой качества преподавания, чтобы отбирать учителей с более высоким преподавательским потенциалом. В рамках системы непрерывного профессионального развития педагогов (без отрыва от основной деятельности) приоритетной задачей становится проектирование персонализированных образовательных траекторий. Такие программы должны базироваться на уникальном когнитивном профиле учителя и его актуальных профессиональных компетенциях. Так, наставникам с доминирующим вербально-лингвистическим интеллектом целесообразно предлагать модули по совершенствованию риторического мастерства и дискурсивных техник ведения учебного диалога. В то же время, для специалистов с выраженными аналитическими способностями фокус обучения может быть смещен в сторону работы с большими данными в педагогике и технологической оптимизации учебных циклов.

Практическая деятельность учителя требует высокого уровня осознанности в отношении собственных интеллектуальных ресурсов: доминирующие способности должны стать фундаментом при проектировании дидактических материалов и реализации оценочных процедур. Параллельно с эксплуатацией сильных сторон, профессиональный рост подразумевает целенаправленную работу над компенсацией менее развитых зон интеллектуального спектра. Освоение специализированного научного дискурса и участие в междисциплинарных семинарах позволяют педагогам диверсифицировать свой творческий арсенал и внедрять инновационные модели обучения. Кроме того, развитие социально-перцептивных навыков (межличностного интеллекта) способствует углублению эмоционального резонанса с учащимися, что критически важно для формирования безопасной и стимулирующей атмосферы в классе.

Литература

1. Бандура, А. *Теория социального обучения*. — Prentice-Hall, 1977.
2. Берлинер, Д. К. *Изучение и обучение у опытных учителей* // *Международный журнал исследований в области образования*. — 2001. — Т. 35, № 5. — С. 463–482.
3. Ван, Х. *Взаимосвязь между интеллектом учителя и академической успеваемостью учащихся* // *Журнал педагогической психологии*. — 2021. — Т. 45, № 3. — С. 235–250.
4. Ван Манен, М. *Преподавание мудрости: значение педагогической вдумчивости*. — Издательство Государственного университета Нью-Йорка, 1991.

5. Выготский, Л. С. *Разум в обществе: развитие высших психических процессов*. — Издательство Гарвардского университета, 1978.
6. Гарднер, Х. *Структура разума: Теория множественного интеллекта*. — Базовые книги, 1983.
7. Гоулман, Д. *Эмоциональный интеллект: почему он может значить больше, чем IQ*. — Bantam Books, 1995.
8. Дьюи, Дж. *Опыт и образование*. — Каппа Дельта Пи, 1938.
9. Дэниелсон, К. *Улучшение профессиональной практики: структура обучения*. — ASCD, 2007.
10. Коста, А. Л., Каллик, Б. *Обучение и лидерство с помощью привычек разума: 16 основных характеристик успеха*. — ASCD, 2008.
11. Муборакиён, С. *Значение преподавания "Бахаристана" Абдуррахмана Джами в школе / С. Муборакиён // Вестник Педагогического университета*. — 2015. — № 6-1(67). — С. 218-221.
12. Перкинс, Д. Н. *Перехитрить IQ: новая наука об обучаемом интеллекте*. — The Free Press, 1995.
13. Стернберг, Р. Дж. *За пределами IQ: триархическая теория человеческого интеллекта*. — Издательство Кембриджского университета, 1985.
14. Хэтти, Дж. *Видимое обучение: синтез более 800 метаанализов, касающихся успеваемости*. — Routledge, 2009.
15. Шён, Д. А. *Рефлексирующий практик: как профессионалы думают на практике*. — Базовые книги, 1983.
16. Шульман, Л. С. *Те, кто понимают: рост знаний в преподавании // Educational Researcher*. — 1986. — Т. 15, № 2. — С. 4-14.

РОЛЬ ФАКТОРОВ ИНТЕЛЛЕКТА В ДОСТИЖЕНИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ КАРЬЕРЫ: АНАЛИЗ, ОСНОВАННЫЙ НА ВОЗМОЖНОСТЯХ РАЗРАБОТКИ УЧЕБНЫХ ПРОГРАММ И ИХ РЕАЛИЗАЦИИ В КЛАССЕ

В данной статье исследуется влияние уровня и структуры интеллекта учителя на его профессиональные достижения и карьерный рост. Особое внимание уделяется взаимосвязи между интеллектуальными способностями педагога и его ключевыми компетенциями: проектированием учебных программ, организацией работы в классе и оценкой образовательных результатов. На основе теорий множественного интеллекта Г. Гарднера и успешного интеллекта Р. Стернберга, а также с учетом регионального контекста (включая труды таджикских ученых о роли классической литературы), автор анализирует механизмы влияния вербального, логико-математического, межличностного и творческого интеллекта на эффективность педагогической деятельности. В работе применяется комплексная методология, включающая анализ литературы, анкетирование, глубинные интервью и разбор кейсов. Результаты исследования демонстрируют корреляцию между специфическими типами интеллекта и способностью учителя к адаптивному планированию уроков, управлению дисциплиной и снижению конфликтности. Практическая значимость работы заключается в разработке теоретической модели, которая может быть использована для совершенствования систем отбора кадров и повышения квалификации учителей.

Ключевые слова: интеллект учителя, образовательная карьера, проектирование обучения, множественный интеллект, профессиональные компетенции, педагогическая эффективность.

НАҚШИ ОМИЛҲОИ ЗЕҲНӢ ДАР НОИЛ ШУДАН БА ДАСТОВАРДҲОИ КАСБИИ СОҶАИ МАОРИФ: ТАҲЛИЛ ДАР АСОСИ ИМКОНИЯТҲОИ ТАҲИИ БАҶНОМАҲОИ ТАЪЛИМИЙ ВА ТАТБИҚИ ОНҲО ДАР СИНФ

Дар ин мақола таъсири сатҳ ва сохтори зеҳни омӯзгор ба дастовардҳои касбӣ ва рушди ӯ мавриди пажӯҳиш қарор гирифтааст. Дикқати асосӣ ба робитаи байни қобилиятҳои зеҳнии омӯзгор ва салоҳиятҳои калидии ӯ: тарҳрезии баҷномаҳои таълимӣ, ташкили кор дар синф ва арзёбии натиҷаҳои таълим равона шудааст. Дар заминаи назарияҳои зеҳни гуногунпаҳлуи Г. Гарднер ва зеҳни муваффақи Р. Стернберг, инчунин бо назардошти хусусиятҳои миллӣ (аз ҷумла ақидаҳои олимони тоҷик оид ба аҳамияти адабиёти классикӣ, масалан «Баҳористон»-и Ҷомӣ), муаллиф механизмҳои таъсири зеҳни вербалӣ, мантиқӣ-риёзӣ, байнишахсӣ ва эҷодиро ба самаранокӣ фаъолияти педагогӣ таҳлил мекунад. Дар таҳқиқот аз усулҳои омехта, аз ҷумла таҳлили адабиёт, пурсишнома, мусоҳиба ва таҳлили ҳолатҳо (кейсҳо) истифода шудааст. Натиҷаҳои кор робитаи байни намудҳои мушаххаси зеҳн ва қобилияти омӯзгорро дар банақшагирии дарсҳо, идоракунии синф ва коҳиш додани низоъҳои нишон медиҳанд. Аҳамияти амалии мақола дар пешниҳоди модели назариявӣ мебошад, ки метавонад барои тақмили низоми интихоби кадрҳо ва баланд бардоштани ихтисоси омӯзгорон истифода шавад.

Калидвожаҳо: зеҳни омӯзгор, дастовардҳои касбӣ, тарҳрезии таълим, зеҳни гуногунпаҳлу, салоҳиятҳои касбӣ, самаранокӣ педагогӣ.

THE ROLE OF INTELLIGENCE FACTORS IN ACHIEVING AN EDUCATIONAL CAREER: AN ANALYSIS BASED ON CURRICULUM DESIGN CAPABILITIES AND THEIR IMPLEMENTATION IN THE CLASSROOM

This article investigates the influence of a teacher's intelligence level and structure on their professional achievements and career development. Particular attention is paid to the relationship between a teacher's intellectual abilities and their key competencies: curriculum design, classroom management, and the evaluation of educational outcomes. Based on H. Gardner's Theory of Multiple Intelligences and R. Sternberg's Theory of Successful Intelligence, and taking into account the regional context (including the works of Tajik scholars on the role of classical literature), the author analyzes the mechanisms by which verbal, logical-mathematical, interpersonal, and creative intelligence affect pedagogical effectiveness. The study employs a mixed methodology, including literature review, questionnaires, in-depth interviews, and case studies. The results demonstrate a significant correlation between specific types of intelligence and a teacher's ability to perform adaptive lesson planning, maintain discipline, and reduce teacher-student conflicts. The practical significance of the work lies in the development of a theoretical model that can be utilized to improve teacher recruitment processes and professional development programs.

Keywords: teacher intelligence, educational career, instructional design, multiple intelligences, professional competence, teaching effectiveness.

Об авторе

Чжан Минцзе

Соискатель кафедры педагогики и психологии

Таджикский педагогический институт в городе Пенджикент

735500, Республика Таджикистан,

г. Пенджикент, проспект Рудаки, 108

E-mail: 291191611@qq.com

Author the author

Zhang Mingjie

Applicant at the Department of Pedagogy and Psychology

Tajik Pedagogical Institute in Penjikent

735500, Republic of Tajikistan, Penjikent,

108 Rudaki Avenue

E-mail: 291191611@qq.com

Дар бораи муаллиф

Чжан Минцзе

Унвонҷӯи кафедраи педагогика ва психология

Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент

735500, Ҷумҳурии Тоҷикистон,

ш. Панҷакент, хиёбони Рӯдакӣ, 108

E-mail: 291191611@qq.com

МОДЕЛҲОИ ВАЙРОНШАВИИ МУНОСИБАТҲОИ ОИЛАВӢ ВА ОҚИБАТҲОИ ПСИХОЛОГИИ ОН

Алиев М. Т.

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон

Талоқ яке аз рӯйдодҳои мураккаб ва аз лиҳози психологӣ вазнини давраи ҳаёти инсон ба шумор меравад, ки дар ҳамаи ҷомеаҳо ба мушоҳида мерасад. Он на танҳо ба қатъ гардидани муносибатҳои расмӣ зану мард меоварад, балки ба сохтори иҷтимоӣ ва психологӣ тамоми аъзои оила таъсири амиқ мерасонад. Таҳқиқоти сершумори психологӣ ва ҷомеашиносӣ нишон медиҳанд, ки раванди пас аз талоқ мачмуи муайяни марҳилаҳои эмотсионалӣ, иҷтимоӣ ва шахсиятиро дар бар мегирад, ки иштирокчиёни ин ҳодиса онҳоро ба таври инфиродӣ таҷриба мекунанд. Марҳилаҳои мазкур одатан бо зухуроти стресс, ҳисси талафот, муносибати бераҳмона нисбати ҳамдигар, сангдилӣ, бозсозии нақшҳои оилавӣ ва ташаккули низоми нави муносибатҳо пайгирӣ мешаванд. “Муносибати бераҳмона ва сангдилонаи волидайн ба шаклирии хусусияти бетараҳҳумӣ ва золимии фарзандон замина меғузорад” [4, с. 76].

Дар таҳлили таҷрибаи азсаргузаронии талафот ва баррасии паёмдҳои психологӣ талоқ психологон аз моделҳои гуногуни назариявӣ истифода мебаранд. Яке аз чунин моделҳо марҳилабандии пешниҳоднамудаи Р. Косиунас ва Элизабет Кюблер-Росс [7, 8] ба шумор меравад, ки барои таҳлили ҳолатҳои психологӣ марбут ба шок, ғаму андӯх, дарду алам ва раванди мутобиқшавӣ ба воқеияти нав истифода мешавад. Модели мазкур панҷ марҳиларо дар бар гирифта, ҳар яке бо хусусиятҳои муайяни психоэмотсионалӣ тавсиф меёбад:

- **Марҳилаи радқунӣ.** Дар ин марҳила тарафҳо воқеияти талоқро пурра қабул намеkunанд ва онро ҳамчун падидаи муваққатӣ арзёбӣ менамоянд. Бо дарназардошти он ки барои нигоҳдории муносибатҳои оилавӣ вақт, қувва ва захираҳои зиёди эмотсионалӣ сарф гардидаанд, қабули талоқ ва созиш ёфтани он барои шахс хеле душвор мегардад. Одатан иштирокчиёни ин равандро эҳсоси нобоварӣ ба воқеияти баамаломата, ҳолати холигии психологӣ, эҳсоси беҳадафӣ ва инчунин умед ба барқарор гардидани муносибатҳои азбайнрафта фаро мегирад. Чунин ҳолат дар байни кӯдакони хурдсол низ мушоҳида мешавад: онҳо аксаран бовар доранд, ки падару модар ба мувофиқа хоҳанд расид ва вазъият дубора ба ҳолати пешина бармегардад.

- **Марҳилаи ҳашм ва айбҷӯӣ.** Бо тадриҷан амиқ гардидани дарки воқеияти баамаломата эҳсоси ҳашм ба вучуд меояд, ки метавонад ба ҳамсар, хешовандон, муҳити иҷтимоӣ ва ҳатто ба худӣ шахс равона гардад. Ин ҳолат дар миёни фарзандон низ қисман ба мушоҳида мерасад, зеро онҳо на ҳамеша метавонанд сабабҳои аслии ҷудошавии волидонро дуруст дарк намоянд. Дар натиҷа баъзе аз онҳо худро гунаҳкор ҳис мекунанд ва масъулияти рӯйдоди баамаломадаро ба дӯши худ мегиранд. Шарики радшуда, ки бо барҳам хӯрдани нақшаҳо ва интизориҳои пешина рӯ ба рӯ мегардад, ноумедии шадиди равонино таҷриба мекунад ва аксаран мекӯшад таваччуҳи кӯдаконро бештар ба ҷониби худ ҷалб намояд.

Марҳилаи гуфтушунӣ. Дар ин марҳила шахс мекӯшад роҳҳои эҳтимолии «наҷот»-и муносибатҳоро ҷустуҷӯ намояд. Аз ҷумла, эҳтимоли ошӣ, тағйир додани рафтори шахсӣ, баррасии роҳҳои гуногуни барқарорсозии муносибатҳои оилавӣ ва дигар имкониятҳо таҳлил карда мешаванд. Зан ё шавҳар барои расидан ба созиш ва ё эҳтимоли аз нав барқарор гардидани никоҳ ба усулҳои мухталиф муроҷиат менамоянд. Дар баъзе ҳолатҳо онҳо ба шаклҳои гуногуни таъсиррасонӣ, аз ҷумла барқарор намудани иртиботи ҷинсӣ, таҳдиди ҳомиладорӣ ё таҳаммул кардан ба таъсири шахсони сеюм такя мекунанд. Аз лиҳози психологӣ ин марҳила бештар бо ҳолати умедворӣ, худтаҳлил ва талоши дарёфти роҳҳои барқарорсозии муносибатҳои азбайнрафта тавсиф меёбад.

- **Марҳилаи афсурдагӣ.** Ин марҳила дар он ҳолат фаро мерасад, ки шахс ба таври ниҳой аз байн рафтани муносибатҳои зану шавҳариро дарк менамояд. Дар чунин вазъият ҳолати ғамгинӣ ва афсурдаҳои психологӣ ба вучуд омада, сатҳи худбаҳодиҳӣ коҳиш меёбад, эҳсоси танҳоӣ ва фишори психологӣ (стресс) афзоиш меёбад ва нисбат ба оянда ҳисси ноумедӣ пайдо мешавад. Дар фарзандон низ як қатор нишонаҳои психологӣ, аз ҷумла изтироб, тарси партофта шудан ё тарк гардидани онҳо аз ҷониби падар ё модар, коҳиши

шавку рағбат ба фаъолияти таълимӣ, майл ба канорагирии иҷтимоӣ ва паст шудани худбаҳодиҳӣ зоҳир мегарданд. “Худбаҳодиҳии кӯдакони хурдсол қисми таркибии ташаккули шахсияти онҳо мебошад. Худбаҳодиҳии мувофиқ ба маромнокии кӯдак ба раванди таълим, ба қобилияти азхуднамоии маводҳои нав ва инкишофи малакаҳои лозима, ҳамчунин боварӣ ба худ таъсири назаррас мерасонад” [13, с. 244].

• **Марҳилаи қабул ва мутобиқшавӣ.** Ин марҳилаи ниҳоии раванди мутобиқшавӣ ба вазъияти пас аз талоқ ба шумор меравад. Дар ин марҳила шахс воқеияти баамаломадаро қабул намуда, зиндагии худро дар шароити нав идома медиҳад. Одатан дар ҳамин давра шахс нақши нави иҷтимоии худро дарк мекунад ва дар ҳолатҳои зарурӣ, бахусус вобаста ба масъалаҳои тарбияи фарзандон, бо ҳамсари собиқ муносибати мутавозин ва солим барқарор менамояд. Ҳамзамон, дар раванди тадриҷӣ устувории психологӣ ва тавозуни психологӣ шахс барқарор мегардад.

Тибқи модели таҳлили пешниҳоднамудаи К. Аронс [3, с. 278], давраи пас аз талоқ се марҳилаи асосиро дар бар мегирад:

1. **Марҳилаи аввали пас аз талоқ (то як сол).** Дар марҳилаи нахустини пас аз талоқ ҳамаи аъзои оилаи собиқ дар ҳолати бухрони психологӣ марбут ба талоқи расмӣ қарор мегиранд. Дар ин давра сохтори қаблии оилавӣ муваққатан ноустувор гардида, қобилияти он барои мутобиқ шудан ба шароити нави иҷтимоӣ ва психологӣ коҳиш меёбад. Давомнокии ин марҳила ба як қатор омилҳо вобаста аст, аз ҷумла ба захираҳои дохилии шахсӣ, сатҳи устувории психологӣ, инчунин дараҷаи дастгирии иҷтимоӣ ва иқтисодии шахсони ҷудошуда.

2. **Марҳилаи таҷдиди сохтор (тақрибан ду сол).** Дар ин давра равандҳои марбут ба ташаккули сохтори нави ҳаёт оғоз меёбанд. Ҳамсарони собиқ тадриҷан роҳҳои нави амалӣ намудани нақши волидайнро меомӯзанд, муносибатҳои нав бо муҳити иҷтимоӣ ташаккул меёбанд ва кӯдакон ба шакли нави ҳаёти оилавӣ мутобиқ мегарданд. Ин марҳила бо ҷустуҷӯи роҳҳои нави ҳамкорӣ миёни ҳамсарони собиқ ва ташаккули низоми нави муносибатҳои иҷтимоӣ тавсиф меёбад.

3. **Марҳилаи устуворшавӣ (тақрибан ду сол).** Дар ин марҳила муносибатҳои байниҳамдигарии ҳамсарони собиқ тадриҷан ба эътидол меоянд. Раванди ҳамкорӣ дар масъалаҳои марбут ба тарбияи фарзандон ва татбиқи устувори нақшҳои падару модарӣ танзим мегардад. Ба андешаи муаллиф, яке аз нишондиҳандаҳои асосии барқароршавии психологӣ шахс пас аз талоқ қабули воқеияти гузаштаи муносибатҳо, эътирофи лаҳзаҳои мусбати зиндагии муштарак ва инчунин изҳори миннатдорӣ нисбат ба ҳамсари собиқ барои таҷриба ва хотираҳои мусбати ҳаёти якҷоя мебошад.

Муаллиф таъкид менамояд, ки талоқ, махсусан дар марҳилаҳои ибтидоии он, аз ҷониби шахс аксаран ҳамчун як навъ шикасти шахсӣ дарк карда мешавад. Чунин дарк метавонад бо ҳолатҳои эҳсосии шадид, аз ҷумла эҳсоси нотавонӣ, коҳиши худбаҳодиҳӣ, ҳолатҳои афсурдагӣ ва тамоюл ба худгунаҳкоркунӣ ҳамроҳ гардад. Барои фарзандон бошад, талоқ зарурати мутобиқшавӣ ба шакли нави муносибат бо ҳар як волидайнро ба вучуд меорад, ки дар натиҷаи он дар шури онҳо тасаввуроти нави оилавӣ ташаккул меёбад.

К. Аронс қайд менамояд, ки дар аксар ҳолатҳо талоқ бо ташаббуси яке аз тарафҳо ба амал меояд. Шахсе, ки бо чунин қарор розӣ нест, одатан раванди мазкурро нисбат ба тарафи ташаббускор мушкилтар аз сар мегузаронад. Ҳолати психологӣ ӯ бештар бо эҳсоси бесамарӣ, ноумедӣ ва ноустувории психологӣ тавсиф мешавад. Аз ҷониби дигар, шахсе, ки ташаббускори талоқ мебошад, ҳатто дар ҳолати мавҷуд будани эҳсосоти манфӣ низ имкони нисбатан бештар нигоҳ доштани назорат бар вазъияти баамаломадаро дорад [3].

Аломатҳои психологӣ пас аз талоқ, ки бештар дар миёни занон мушоҳида мегарданд, чунин ҳолатҳоро дар бар мегиранд: изтироб, афсурдагӣ, тарс аз оянда, гум шудани эҳсоси арзишмандии шахсӣ ва коҳиш ёфтани сатҳи худбодарӣ. Дар мардон бошад, зухуроти ба ном «варианти мардонаи синдроми пас аз талоқ» бештар бо эҳсоси танҳой, ихтилоли хоб, коҳиши иштиҳо, ҳолати сардаргумӣ, майл ба истеъмоли машрубот, паст шудани фаъолияти касбӣ ва инчунин мушкилоти ҷинсӣ тавсиф мегардад.

Ба андешаи К. Аронс, марҳилаи ниҳоии раванди пас аз талоқ дар он ҳолат фаро мерасад, ки ҳамсарони собиқ муносибатҳои мутавозин ва ҳамкорию, пеш аз ҳама дар заминаи тарбияи фарзандон, ба роҳ мемонанд ва аз лиҳози психологӣ қобилияти пазириши воқеияти гузашта ва таҷрибаи ҳаёти муштаракро ба даст меоранд [3].

Талоқ ҳамчун раванди пайдарпай ва мураккабе арзёбӣ мегардад, ки дорои динамикаи хоси худ буда, на танҳо як ҳодисаи якдафъаина махсус мешавад. Ин раванд марҳилаҳои гуногуни психологӣ, иҷтимоӣ ва ҳукукиро дар бар гирифта, тадриҷан ба тағйирёбии сохтори

муносибатҳои оилавӣ меоварад. Дар ин замина, А. Маслоу модели ҳафтмарҳилавии вайроншавии муносибатҳои никоҳиро пешниҳод намудааст, ки ҳар як марҳилаи он дорони хусусиятҳои муайяни эмотсионалӣ, иҷтимоӣ ва ҳуқуқӣ мебошад [10].

1. **Талоқи эмотсионалӣ.** Ин марҳила натиҷаи вайрон гардидани тасаввуроти идеалӣ дар бораи ҳаёти занозӯй ба ҳисоб меравад. Он бо эҳсоси норозигӣ аз муносибатҳо, пайдо шудани бегонагӣ байни ҳамсарон, инчунин ҳолатҳои тарс ва ноумедӣ тавсиф мешавад. Дар чунин шароит кӯшишҳои назорат кардани рафтори ҳамсар, афзоиши баҳсу мунозираҳо ва ирсоли хушдорҳо бо мақсади пешгирӣ аз шиддатёбии мушкilot бештар ба назар мерасанд.

2. **Марҳилаи андеша ва ноумедии пеш аз ҷудошавӣ.** Ин марҳила бо маҷмуи эҳсосоти мураккаб ва зиддиятнок, аз қабилӣ дард, ғазаб, тарс, тақонҳои психологӣ ва ҳолати бесарусомонии фикрӣ ҳамроҳ мегардад. Дар айни замон, кӯшишҳо барои барқарор намудани муҳаббат ва устувории муносибатҳо идома ёфта, ҳамсарони дар ҳолати бӯҳрон қароргирифта барои дарёфти дастгирӣ ба дӯстон, наздикон ва дигар аъзои оила муроҷиат менамоянд.

3. **Талоқи ҳуқуқӣ.** Дар ин марҳила қатъи муносибатҳои занозӯй дар сатҳи расмӣ ва ҳуқуқӣ ба қайд гирифта мешавад. Марҳилаи мазкур на танҳо бо муроғияти судӣ алоқаманд аст, балки бо иштироки фаъолони аъзои ҷомеа ва ҳешовандон дар раванди ҷудошавӣ низ тавсиф мегардад. Муносибатҳои байни ҳамсарони ҷудошуда дар ин давра метавонанд бо муноқишаҳо, таҳдидҳо ва талошҳои гуногун барои гуфтушунидҳо ҳамроҳ шаванд. Хусусан шахсе, ки талоқро қабул намекунад, эҳсосоти нороҳатӣ, нотавонӣ, ноумедӣ ва хашмро аз сар мегузаронад.

4. **Талоқи иқтисодӣ.** Ин марҳила ба қатъ гардидани хоҷагидорӣ муштаракӣ оилавӣ ва масъалаҳои марбут ба тақсими захираҳои иқтисодӣ, аз ҷумла бучети оилавӣ (дар ҳолате ки қаблан муштарак буда бошад) алоқаманд мебошад. Дар ин давра сохтори иқтисодии ҳаёти оилавӣ аз нав танзим гардида, ҳар як тараф ба ташкили мустақили низомии иқтисодии худ шурӯъ менамояд.

5. **Муайян намудани таносуби уҳдадорӣҳои падару модар.** Ин марҳила тавассути гуфтушунидҳои байни волидайн дар бораи муносибатҳои минбаъда бо фарзандон ва тақсими масъулиятҳои вобаста ба тарбия ва нигоҳубини онҳо ташаккул меёбад. Ҳадафи асосии он ташаккули шакли нави муносибатҳои падару модар бо фарзандон, инчунин фароҳам овардани шароит барои рушди ҳисси худшиносӣ ва мустақилияти шахсии кӯдакон мебошад.

6. **Марҳилаи худшиносӣ ва барқарорсозии мувозинати психологӣ пас аз талоқ.** Дар ин давра яке аз мушкilotи асосӣ эҳсоси танҳоӣ ва таҷрибаи эҳсосоти гуногун ва баъзан зиддиятнок мебошад. Шахс метавонад ҳолатҳои гуногуни равониро аз сар гузаронад, аз ҷумла эҳсоси беихтиёрӣ, некбинӣ, пушаймонӣ, ғамгинӣ, кунҷковӣ, ҳаяҷон ва ҳатто шодӣ. Ҳамзамон, ҷустуҷӯи муносибатҳои нави иҷтимоӣ, пайдо намудани дӯстони нав ва муайян кардани самтҳои нави ҳаёт оғоз меёбад, ки дар натиҷа тадриҷан тарзи нави зиндагӣ ташаккул меёбад. Дар ҳамин давра масъулият ва уҳдадорӣҳои ҳамаи аъзои оила низ аз нав муайян карда мешаванд.

7. **Талоқи психологӣ.** Ин марҳилаи ниҳонӣ раванди ҷудошавӣ ба ҳисоб меравад, ки дар он шахс воқеияти вайроншавии муносибатҳои гузаштагонро пурра қабул менамояд. Дар ин марҳила устувории ҳолати эмотсионалӣ тадриҷан барқарор гардида, эҳсосоти манфӣ таҳлил ва идора карда мешаванд. Дар сатҳи маърифатӣ ва рафторӣ бошад, омодагӣ ба фаъолияти нав, баланд шудани сатҳи эътимод ба худ, ташаккули ҳисси худшиносӣ ва мустақилияти шахсӣ, инчунин ҷустуҷӯи муҳаббати нав ва омодагӣ барои бунёди муносибатҳои нави шахсӣ мушоҳида мегардад.

Муҳаққиқон ба раванди парокандашавии робитаҳои эмотсионалӣ байни ҳамсарон низ таваҷҷуҳи ҷиддӣ зоҳир менамоянд. Аз ҷумла, С. Дак [5] модели чормарҳилавии таҳлили вайроншавии муносибатҳоро пешниҳод кардааст, ки аз марҳилаҳои интрапсихикӣ, диадӣ, иҷтимоӣ ва марҳилаи «анҷом» иборат мебошад. Ҳар яке аз ин марҳилаҳо дорони хусусиятҳо, вазифаҳо ва ҳадафҳои хоси худ мебошанд.

• **Марҳилаи интрапсихикӣ.** Ин марҳила бо раванди дарки мушкilot ва номуайяниҳои мавҷуда дар муносибатҳои занозӯй алоқаманд аст. Шахс дар доираи таҷрибаи дохилии худ ба таҳлили камбудҳои муносибатҳо, муайян намудани мушкilotи шахсӣ ва ҷустуҷӯи роҳҳои баланд бардоштани сатҳи қаноатмандӣ аз муносибат бо ҳамсар машғул мегардад. Дар натиҷаи чунин худтаҳлилкунӣ ду натиҷаи эҳтимолӣ ба вуҷуд омада метавонад: ё шахс бо мушкilotи мавҷуда муросо намуда, муносибатҳоро нигоҳ медорад, ё қарор қабул мекунад, ки норозигии худро нисбат ба шарик ошкоро баён намояд.

• **Марҳилаи диадӣ.** Ҳадафҳо ва равандҳои ин марҳила метавонанд гуногун бошанд: аз муқовимати ошкоро бо шарик то талош барои таҷдиди сохтори муносибатҳо ё ҳатто қатъ намудани онҳо. Дар ин марҳила эҳсосоти манфӣ, аз ҷумла изтироб ва ҳисси гунаҳгорӣ, бештар зуҳур меёбанд ва ин ҳолат метавонад муддати тулонӣ, ҳатто солҳои зиёд идома ёбад. Марҳилаи диадӣ бо раванди ба истилоҳ «равшан намудани муносибатҳо» байни зану шавҳар тавсиф мегардад, ки дар ҷараёни он ҷонибҳо кӯшиш мекунанд ҷанбаҳои гуногуни муносибатҳои байниҳамдигариро тағйир диҳанд. Гузариш аз ин марҳила одатан бо ду натиҷаи асосӣ: азнавсозии муносибатҳо ва нигоҳ доштани онҳо ва қабули қарор дар бораи қатъ намудани муносибатҳо, анҷом меёбад.

• **Марҳилаи иҷтимоӣ.** Дар ин марҳила раванди барҳамхӯрии муносибатҳои оилавӣ аз доираи хусусии ҳамсарони даргир берун рафта, ба муҳити иҷтимоӣ низ таъсир мерасонад. Дар ин давра, ки баъзан аз низоъ ва баҳсҳои бемантиқ ба талошҳои оштии ва созиш мегузарад, эҳсосоти гуногуни мураккаб, аз қабилӣ ҳаяҷон, нигаронӣ аз оянда, тарси танҳоӣ ва дигар ҳолатҳои эмотсионалӣ ба миён меоянд. Ҳамзамон ба ин раванд шахсони дигар, аз ҷумла ҳешовандон ва дӯстон, ҷалб мегарданд. Онҳо метавонанд аз ҳамсарон талаб намоянд, ки нисбат ба воқеияти қатъи муносибатҳо мавқеи муайян қабул намуда, онро эътироф кунанд.

• **Марҳилаи «анҷом».** Ин марҳила ба барқарор намудани тавозуни нави муносибатҳо бо ҳамсари собиқ равона гардида, ҳадафи он фароҳам овардани шароити нисбатан мусоид ва камосеб барои ҳамкориҳои минбаъда мебошад. Дар ин марҳила имкониятҳои асосии ба даст овардани натиҷаи мусбат чунинанд:

- муросо намудан бо воқеияти вайрон шудани муносибатҳо, ба даст овардани таҷрибаи мусбат ва мусоидат ба рушди шахсии ҳар ду ҷониб;

- қабул намудани таҷрибаи гузашта ҳамчун як ноқомии шахсӣ, ё ҳамчун таҷрибаи омӯзишӣ, ки метавонад барои тақомули минбаъдаи шахс мусоидат намояд.

Ғайр аз ин, Ҷ. А. Ли низ барои тавсифи марҳилаҳои вайроншавии муносибатҳои оилавӣ модели хоси худро пешниҳод кардааст, ки аз панҷ марҳила иборат мебошад [9]:

1. Огоҳ гардидани норозигӣ;
2. Изҳори норозигӣ ё қаноатмандӣ;
3. Гуфтушунид;
4. Қабули қарор;
5. Тағйир додани муносибатҳо.

Муаллиф таъкид менамояд, ки тартиби азсаргузаронии ин марҳилаҳо ҳатмӣ нест ва барои ҳар як ҷуфти ҳамсар хусусияти инфиродӣ дорад. Раванди барҳамхӯрии муносибатҳо на ҳамеша ба қатъ гардидани онҳо меоварад; дар баъзе ҳолатҳо он метавонад ба тағйирёбӣ, таҷдиди сохтор ва ҳатто таҳкими муносибатҳои оилавӣ мусоидат намояд. Илова бар ин, тағйирёбии муносибатҳои байни ҳамсарон метавонад дар тури ҳаёт чандин маротиба такрор гардад.

Ба андешаи Т. В. Андреева, шакл ва хусусияти воқуниши шахс ба талоқ аз як қатор омилҳои муҳимми психологӣ, иҷтимоӣ ва вазъиятӣ вобастагӣ дорад [2, с. 218]. Аз ҷумла, чунин омилҳо метавонанд ба тарзи таҷрибаи психологӣ ин раванд таъсир расонанд:

• **хусусиятҳои ҳуди талоқ**, аз қабилӣ шакли ба амал омадани он, дараҷаи шиддат ва амиқии низоъ, давомнокии раванди ҷудошавӣ ва шумораи иштирокчиёни бевоситаи он;

• **муносибати ҳамсарон** нисбат ба раванди ҷудошавӣ ва омодагии онҳо ба қабули воқеияти нав;

• **захираҳои мавҷуда**, аз ҷумла сатҳи таъминоти моддӣ, вазъи саломатӣ, ҳолати эмотсионалӣ ҳамсарон, мушкilotи марбут ба фарзандон ва синну соли зану шавҳар.

Дар шароити қатъ гардидани ақди никоҳ якҷанд шаклҳои нисбатан маъмули рафтори психологӣ мушоҳида мегарданд [11]:

1. **Таҷовузкорӣ** – ин шакли воқуниш бо ифодаи хоҳиши расонидани зарар ба шарикӣ собиқ ва гирифтани интиқом барои ранҷу зарари эҳсосшуда тавсиф мегардад.

2. **Манипулятсия** – кӯшиши нигоҳ доштан ё баргардонидани ҳамсар бо истифода аз роҳу воситаҳои гуногун, ҳатто дар ҳолате ки чунин амалҳо метавонад ба хоҳиш ёфтани эҳтироми шахсӣ ва иззати нафс оварда расонанд.

3. **Қабул** – шакли нисбатан созандаи воқуниш мебошад, ки дар он шахс воқеияти баамаломадаро дарк намуда, онро қабул мекунад. Чунин муносибат имкон медиҳад, ки робита бо шарикӣ собиқ бо камтарин паёмдҳҳои манфӣ барои ҳар ду ҷониб ва инчунин барои фарзандон идома ёбад.

Ҳадафи асосии омӯзиши бухронҳои оилавӣ ва марҳилаҳои раванди ҷудошавӣ муайян намудани роҳҳо ва механизмҳои пешгирӣ ё коҳиш додани таъсири манфии онҳо мебошад. Таҳқиқотҳо нишон медиҳанд, ки ҷалби саривақтии ҳамсарон ба машваратҳои психологӣ, тақмили малакаҳои муоширати байниҳамдигарӣ ва рушди қобилияти ҳаллу фасли ихтилофҳо, инчунин мавҷудияти дастгирии иҷтимоӣ ва иқтисодӣ метавонанд ҳамчун омилҳои муҳимми пешгирии парокандашавии оила ва азҳамгусастагии муносибатҳои никоҳӣ хизмат намоянд.

Ҳодисаи қатъ гардидани ақди никоҳ барои ҳамаи иштирокчиёни он – зану шавҳар ва инчунин фарзандон метавонад паёмадҳои мураккаб ва баъзан фоҷиабори психологӣ ба бор оварад. Натиҷаҳои таҳқиқотҳои илмӣ нишон медиҳанд, ки занон пас аз талоқ бештар бо эҳсоси номуайяний ва афзоиши масъулият дар масъалаи тарбияи фарзандон рӯ ба рӯ мешаванд. Дар онҳо инчунин ниёз ба дастгирии иҷтимоӣ бештар зоҳир мегардад ва дар моҳҳои аввали пас аз қатъи ақди никоҳ эҳтимолияти ба ҳолати афсурдагӣ гирифтор шудан нисбатан баланд мебошад. Бо вучуди ин, дар муқоиса бо мардон, занон одатан қобилияти баланди мутобиқшавӣ ба шароити нави зиндагиро нишон медиҳанд.

Барои мардон таҷрибаи пас аз талоқ аксаран бо мушкilotи бештар ҳамроҳ мегардад, зеро онҳо одатан эҳсосот ва ҳолатҳои эмотсионалии худро камтар иброз мекунанд. Хусусан дар фарҳангҳои, ки ифодаи эҳсосот маҳдуд ё камтар ташвиқ карда мешавад, талоқ метавонад барои мардон як қатор мушкilotи иҷтимоӣ ва равониро ба вучуд орад, аз ҷумла:

- эҳсоси танҳой ва тарқшавӣ;
- афзоиши вобастагӣ ба одатҳои носолим (масалан, истеъмоли машрубот, маводди муҳаддир ё дигар шаклҳои рафтори вобастагӣ);
- мушкilotи молиявӣ ва коҳиш ёфтани сатҳи иштироки падарона дар ҳаёти фарзандон.

Ҳама гуна низоъҳои оилавӣ аз ҷумла, азҳамҷудошавии волидон ба руҳия ва психологияи фарзандон таъсири манфӣ мерасонад. “Вайрон ва номусоид будани муҳити психологӣ дар оила ба рушд ва тарбияи кӯдак зарари калон дорад” [12, с. 106].

Азсаргузаронии паёмадҳои психологӣ ва иҷтимоии талоқ барои фарзандон одатан дар ду шакл — **кӯтоҳмуддат** ва **дарозмуддат** зоҳир мегардад. Ба паёмадҳои кӯтоҳмуддат чунин ҳолатҳо дохил мешаванд: изтиробҳои ҷудошавӣ ва тарси аз ҷониби яке аз волидон тарқ шудан, эҳсоси ғамгинӣ ва норозатии психологӣ, зуҳури рафторҳои ғайримаъмул, парешонии диққат ва паст шудани натиҷаҳои таълим дар муассисаҳои таҳсилотӣ. Дар таҷрибаи психологӣ мушоҳида мешавад, ки духтарон дар чунин вазъият бештар ба ҳолатҳои изтироб ва ғамгинӣ гирифтор мешаванд, дар ҳоле ки писарон бештар рафторҳои хашмолуд ва баъзан қасдона нишон медиҳанд. “Кӯдакони синну солашон гуногун бо якбора зиёд шудани рафторҳои мураккабу душворашон ба азҳамҷудошавии волидон воқуниши шадид нишон медиҳанд” [1, с. 175].

Вобаста ба синну сол ва муҳити тарбиявии кӯдак, паёмадҳои дарозмуддати талоқ метавонанд дар шаклҳои гуногун зоҳир гарданд. Аз ҷумла, чунин таъсирҳо бештар дар самтҳои зерин мушоҳида мешаванд:

- душворӣ дар ташаккули эҳтимоли нисбат ба муносибатҳои оянда;
- пайдо шудани мушкilot дар раванди ташкили оила дар давраи балоғат ва зиндагии мустақилона;
- афзоиши эҳтимолияти ба вучуд омадани мушкilotи иҷтимоӣ ва эмотсионалӣ.

Бо вучуди ин, бояд таъкид кард, ки қисми зиёди кӯдакон, дар сурати мавҷуд будани дастгирии солим ва мутаваззини ҳар ду волид, метавонанд ба вазъияти баамаломата мутобиқ гардида, зиндагии муқаррарӣ ва солимро идома диҳанд.

Ҳамзамон, дар раванди коҳиш додани таъсири иҷтимоӣ ва психологияи паёмадҳои қатъи ақди никоҳ барои иштирокчиёни ин рӯйдодӣ номатлуб нақши муҳити иҷтимоӣ – ҷомеа, ҳешовандон ва дӯстон ҳеле муҳим арзёбӣ мегардад. Дастгирии эмотсионалӣ, моддӣ ва ахлоқии онҳо метавонад:

- эҳсоси танҳой ва канорагирии иҷтимоиро коҳиш диҳад;
- барои ташаккули муҳити солим ва устувори иҷтимоӣ мусоидат намояд.

Ҳамин тариқ, қатъи ақди никоҳ рӯйдодест, ки таъсири он танҳо ба поён ёфтани муносибатҳои зану шавҳар маҳдуд намешавад. Ин падида ба ҳолати психологӣ ва иҷтимоии ҳар ду ҳамсар ва махсусан ба рушди психологияи фарзандон таъсири амиқ ва баъзан ҳеле сангин мерасонад. Дарки дурусти марҳилаҳои психологияи пас аз талоқ, истифодаи моделҳои илмӣ таҳлил ва татбиқи усулҳои муассири дастгирии психологияи иҷтимоӣ метавонанд раванди азсаргузаронии паёмадҳои манфии онро сабуктар ва камосебтар гардонанд.

Ҳамзамон бояд дар назар дошт, ки ҳар як шахс ва ҳар як оила ин равандро ба таври инфиродӣ таҷриба мекунад. Аз ин рӯ, интихоби стратегияҳои мувофиқ барои мутобиқшавӣ ба шароити нав бояд бо дарназардошти хусусиятҳои мушаххаси вазъият анҷом дода шавад. Агар волидон бо ба назар гирифтани эҳсосот ва манфиатҳои фарзандон тавонанд ҳамкориҳои созандаро байни худ нигоҳ доранд ва дар ҳолатҳои зарурӣ ба мутахассисони соҳаи психологӣ муроҷиат намоянд, эҳтимолияти таъсири манфии талоқ ба таври назаррас коҳиш меёбад.

Адабиёт

1. Алиев М.Т. Бухронҳои оилавӣ: хусусият ва оқибатҳои азсаргузарониҳои он барои фарзандон / М.Т. Алиев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои педагогӣ. – Душанбе: Сино, 2024. – №6 Қисми I. – С. 71-77
2. Андреева Т.В. Психология семьи: Учеб. пособие / Т.В. Андреева. – СПб.: Речь, 2007. – 384 с.
3. Аронс К. Развод: крах или новая жизнь? Пер. с англ. / А. Аронс. – М.: Мирт: фирма «Настя», 1995. – 437 с.
4. Бободҷонова Н.Д. Вазъи ҳозираи тадқиқи оила ҳамчун омилҳои асосии тарбияи наврасон / Н.Д. Бободҷонова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. – 2022. – №2 (12). – С. 85-93
5. Дак С. Распад личных отношений: социально-психологический анализ / С. Дак. – СПб.: Речь, 2005. – 224 с.
6. Косиунас Р. Гуманистическая психология: от протеста к трансценденции / Р. Косиунас // Психология. – 2002. – № 25. – С. 7–17.
7. Косиунас Р. Основы психологического консультирования / Р. Косиунас. – М.: Академический проект, 2018. – 240 с.
8. Кюблер-Росс Э. Жизнь, чтобы сказать: «Прощай!» / Э. Кюблер-Росс. – М.: София, 2017. – 224 с.
9. Ли Дж. А. Стили любви / Дж.А. Ли. – М.: Психотерапия, 2009. – 272 с.
10. Маслоу А. Х. Мотивация и личность / А.Х. Маслоу. – 3-е изд. – СПб.: Евразия, 2019. – 352 с.
11. Олифирович Н.И., Зинкевич-Куземкина Т.А., Велента Т.Ф. Психология семейных кризисов / Н.И. Олифирович, Т.А. Зинкевич-Куземкина. – СПб.: Речь, 2006. – 360 с.
12. Ошимова М.М. Таъсири муҳити носолими оила ба ҳолатҳои равони қўдакон / М.М. Ошимова // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои педагогӣ ва омӯзгорӣ. – 2022. – №1 (11). – С. 106-110.
13. Фаризаи М. Нақши муҳит ва омилҳои иҷтимоӣ дар ташаккули худбаҳодиҳии мактаббачагони хурдсол / М. Фариза // Паёми Донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои педагогӣ ва омӯзгорӣ. – 2025. – № 4 (26). – С. 242-247.

МОДЕЛҲОИ ВАЙРОНШАВИИ МУНОСИБАТҲОИ ОИЛАВӢ ВА ОҚИБАТҲОИ ПСИХОЛОГИИ ОН

Мақола ба таҳлили психологии ҷудошавии оила ва марҳилаҳои пас аз талоқ бахшида шудааст. Муаллиф моделҳои гуногуни психоэмотсионалӣ ва иҷтимоии талоқро баррасӣ намуда, таҳқиқотҳои К. Аронс, А. Маслоу, Р. Косиунас, Э. Кюблер-Росс, С. Дак ва Ҷ.А. Ли-ро таҳлил мекунад. Мақола ба тавсифи марҳилаҳои пас аз талоқ, аз ҷумла марҳилаи бухрони аввали пас аз ҷудошавӣ, марҳилаи таҷдиди соҳтор ва марҳилаи устуворшавӣ, ки барои ҳамсарони собиқ ва фарзандон хусусиятҳои психологӣ ва иҷтимоии махсус доранд, равона шудааст. Дар мақола ба аломатҳои пас аз талоқ дар занон ва мардон, ки бо эҳсосоти изтироб, афсурдагӣ, коҳиши худбаҳодиҳӣ, изтиробнокӣ ва мушкилоти ҷинсӣ алоқаманд аст, диққати хос дода мешавад. Таҳқиқот ба омилҳо ва роҳҳои воқуниш ба талоқ таваҷҷуҳ мекунад, аз ҷумла таҷовузкорӣ, манипулятсия ва қабули воқеият, ки ба сатҳи психоэмотсионалӣ, иҷтимоӣ ва иқтисодии шахс таъсир мерасонанд. Муаллиф инчунин ба моделҳои психологии вайроншавии муносибатҳои никоҳӣ диққат дода, марҳилаҳои радқунӣ, ҳашмгинӣ, гуфтушунӣ, депрессия ва қабули воқеиятро таҳлил мекунад. Тавассути муқоиса ва таҳлили моделҳои гуногун, мақола равандҳои мутобиқшавӣ ва барқарорсозии шахсро пас аз ҷудошавии оилавӣ нишон медиҳад. Ҳадафи таҳқиқот – дарки механизмҳои психоэмотсионалӣ ва иҷтимоӣ дар марҳилаҳои пас аз талоқ, муайян намудани омилҳои таъсиррасон ба психикаи шахс ва пешниҳод намудани роҳҳои самараноки пешгирӣ ва дастгирӣ мебошад.

Калидвожаҳо: талоқ, марҳилаҳои пас аз талоқ, синдроми пас аз талоқ, психологияи оила, мутобиқшавӣ, барқарорсозии психикӣ, моделҳои психологии ҷудошавӣ, роҳҳои воқуниш ба талоқ, ҳамсарони собиқ, фарзандон.

МОДЕЛИ РАЗРУШЕНИЯ СЕМЕЙНЫХ ОТНОШЕНИЙ И ЕГО ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ

Статья посвящена анализу психологических аспектов развода и этапам, следующим за ним. Автор рассматривает различные психоэмоциональные и социальные модели развода, анализируя

опыт К. Аронса, А. Маслоу, Р. Косиунас, Э. Кюблер-Росс, С. Дак и Дж. А. Ли. Статья направлена на описание этапов после развода, включая фазу начального кризиса после расставания, фазу реструктуризации и фазу стабилизации, которые имеют специфические психологические и социальные особенности для бывших супругов и детей. Статья также обращает внимание на синдром после развода у женщин и мужчин, связанный с тревожностью, депрессией, снижением самооценки, нарушениями сна и сексуальными проблемами. Исследование фокусируется на факторах и стратегиях реакции на развод, включая агрессию, манипуляцию и принятие реальности, которые влияют на психоэмоциональный, социальный и экономический уровень личности. Автор также рассматривает психологические модели разрушения брачных отношений, анализируя этапы отрицания, гнева, переговоров, депрессии и принятия реальности. Через сравнение и анализ различных моделей статья демонстрирует процессы адаптации и восстановления личности после семейного расставания. Цель исследования — понять психоэмоциональные и социальные механизмы после развода, определить факторы, влияющие на психическое состояние человека, и предложить эффективные способы профилактики и поддержки.

Ключевые слова: развод, этапы после развода, синдром после развода, семейная психология, адаптация, психологическое восстановление, модели психологического расставания, стратегии реагирования, бывшие супруги, дети.

MODELS OF FAMILY RELATIONSHIP BREAKDOWN AND ITS PSYCHOLOGICAL CONSEQUENCES

The article is devoted to the analysis of the psychological aspects of divorce and the stages that follow it. The authors examine various psycho-emotional and social models of divorce, analyzing the experiences of K. Arons, A. Maslow, R. Kosiunas, E. Kübler-Ross, S. Dack, and J. A. Lee. The article aims to describe the post-divorce stages, including the initial post-separation crisis phase, the restructuring phase, and the stabilization phase, which have specific psychological and social characteristics for former spouses and children. The article also addresses post-divorce syndrome in women and men, associated with anxiety, depression, low self-esteem, sleep disturbances, and sexual problems. The study focuses on factors and strategies of coping with divorce, including aggression, manipulation, and acceptance of reality, which affect the psycho-emotional, social, and economic aspects of the individual. The authors also consider psychological models of marital relationship breakdown, analyzing the stages of denial, anger, bargaining, depression, and acceptance of reality. Through comparison and analysis of different models, the article demonstrates the processes of adaptation and personal recovery following family separation. The aim of the study is to understand the psycho-emotional and social mechanisms after divorce, identify factors influencing an individual's mental state, and propose effective methods for prevention and support.

Keywords: divorce, post-divorce stages, post-divorce syndrome, family psychology, adaptation, psychological recovery, models of psychological separation, coping strategies, former spouses, children.

Дар бораи муаллиф

Алиев Мирзоали Таварович
Номзади илмҳои педагогӣ, дотсенти
кафедраи психология
Донишгоҳи миллии Тоҷикистон
734025, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
х. Рӯдакӣ, 17
E-mail: mirzoalialiev11@gmail.com

About the author

Aliyev Mirzoali Tavarovich
Candidate of pedagogical sciences, associate
professor of the Department of Psychology
Tajik National University
734025, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Rudaki ave., 17
E-mail: mirzoalialiev11@gmail.com

Об авторе

Алиев Мирзоали Таварович
Кандидат педагогических наук, доцент
кафедры психологии
Таджикский национальный университет
734025, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Рӯдакӣ, 17
E-mail: mirzoalialiev11@gmail.com

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ УЧИТЕЛЕЙ НА СОТРУДНИЧЕСТВО ДОМА И ШКОЛЫ

Жэнь Сяоин

Таджикский педагогический институт в городе Пенджикент

С непрерывным углублением образовательной реформы важность сотрудничества между семьей и школой в развитии учащихся становится все более заметной. Сотрудничество между домом и школой относится к форме образования, в которой семьи и школы совместно участвуют в образовательном процессе посредством эффективного общения и сотрудничества для содействия всестороннему развитию учащихся. Однако нынешнее состояние сотрудничества между домом и школой в Таджикистане и в Китае не является идеальным и сталкивается со многими проблемами. Например, некоторые учителя и родители не имеют эффективного общения и разногласий по поводу философии и методов образования; некоторые учителя не придают достаточного значения сотрудничеству между домом и школой и не осведомлены, чтобы активно сотрудничать с родителями; а некоторые родители не очень мотивированы участвовать в сотрудничестве между домом и школой из-за занятости на работе и по другим причинам. Эти проблемы серьезно влияют на эффективность сотрудничества между домом и школой и не способствуют здоровому развитию учащихся.

Тесное и взаимное сотрудничество между школой и домами учеников является один из инновационных методов образования. И как, отмечают группа таджикских учёных из Таджикского государственного педагогического университета имени С. Айни «Современное общество нуждается в педагоге, который способен воспринимать новые идеи, принимать нестандартные решения, активно участвовать в инновационных процессах, и готов последовательно и детально решать существующие и вновь возникающие профессионально-исследовательские проблемы» [14]. Связи с этим этот новый метод образования в школах является очень эффективным.

Поскольку результативность союза семьи и школы критически важна для развития учащегося, изучение детерминант этого процесса становится приоритетной задачей. Нельзя игнорировать тот факт, что личность учителя является тем фильтром, через который проходит все взаимодействие с родителями. От уровня эмпатии и коммуникативной компетентности педагога зависит степень согласованности действий обеих сторон. Таким образом, детальный разбор психологических аспектов деятельности учителя в данном ключе открывает новые перспективы для преодоления трудностей в общении и совершенствования системы "школа - дом".

Данное исследование вносит вклад в дополнение и совершенствование существующих теоретических основ взаимодействия семьи и школы и личностных качеств учителей. В настоящее время исследования взаимодействия семьи и школы сосредоточены преимущественно на моделях и стратегиях сотрудничества, в то время как относительно мало исследований посвящено взаимосвязи между личностными качествами учителя и эффективностью взаимодействия семьи и школы. Данное исследование позволяет глубже изучить механизмы влияния личностных качеств учителя на эффективность взаимодействия семьи и школы, расширяя теоретическую базу такого взаимодействия.

Практическая ценность данного исследования в основном отражена в следующих аспектах: во-первых, оно дает учителям направление и основу для улучшения своих собственных личностных качеств. Изучая, какие личностные качества оказывают положительное влияние на эффективность сотрудничества дома и школы, учителя могут проводить целенаправленную самореализацию и самосовершенствование, а также улучшать свою способность сотрудничать с родителями. Во-вторых, оно дает школам ориентир для проведения обучения учителей. Основываясь на результатах исследования, школы могут разрабатывать более эффективные программы обучения учителей, усиливать развитие и формирование личностных качеств учителей и повышать общее качество педагогического состава. В-третьих, оно способствует эффективному развитию сотрудничества дома и школы. Выводы исследования могут помочь родителям лучше понять влияние личностных качеств учителей на сотрудничество, чтобы они могли активнее сотрудничать с учителями в

их работе, формировать образовательную синергию и совместно содействовать развитию учеников.

Китайские учёные начали изучать взаимодействие семьи и школы в 1980-х годах и добились значительных успехов в последние годы. Некоторые учёные провели предварительные исследования взаимосвязи между личностными качествами учителя и взаимодействием семьи и школы. Например, Ван Ю. с помощью анкетирования обнаружил, что более развитые коммуникативные навыки учителей связаны с более эффективным взаимодействием семьи и школы, причём между ними существует значительная положительная корреляция. Он считает, что хорошие коммуникативные навыки позволяют учителям быстро понимать потребности и мнения родителей, уменьшая недопонимание и конфликты между ними [2].

Исследование И. Ли посвящено эмпатии учителей. Она отметила, что учителя с сильной эмпатией могут лучше понимать ситуации и чувства родителей, а значит, быть более терпеливыми и терпимыми в общении с ними, тем самым повышая их удовлетворенность и участие [4].

Однако отечественные исследования по-прежнему имеют ряд недостатков. С одной стороны, большинство исследований сосредоточено на влиянии одной черты личности на взаимодействие семьи и школы, при этом отсутствуют исследования комплексного влияния нескольких черт личности. С другой стороны, большинство исследовательских методов основаны преимущественно на анкетировании, что исключает глубокие качественные исследования и недостаточное изучение глубинных механизмов влияния черт личности учителя на взаимодействие семьи и школы.

Хотя международные исследования относительно глубоки, их выводы не в полной мере применимы к китайской образовательной практике из-за различий в культурном контексте и системе образования. Более того, международные исследования больше фокусируются на прямом влиянии личностных качеств учителя на взаимодействие семьи и школы, а меньше внимания уделяется опосредующим и модулирующим факторам между ними.

В целом, в отечественных и международных исследованиях по-прежнему существуют противоречия и пробелы в отношении влияния личностных качеств учителей на взаимодействие семьи и школы. Например, учёные до сих пор не пришли к единому мнению о влиянии различных личностных качеств на взаимодействие семьи и школы, а также отсутствуют конкретные стратегии и методы улучшения взаимодействия семьи и школы путём развития личностных качеств учителей. Эти факторы открывают возможности для данного исследования.

Анализируя отечественную и международную литературу, посвященную личностным качествам учителей и взаимодействию семьи и школы, мы понимаем текущее состояние и прогресс в этой области исследований, предоставляя теоретическую основу и исследовательские идеи для данного исследования. Мы также систематизируем, анализируем и обобщаем собранную литературу для извлечения ценной информации, необходимой для проведения исследования.

Были проведены полуструктурированные интервью с выбранными учителями и родителями, чтобы глубже понять их взгляды и чувства относительно взаимосвязи между личностными качествами учителя и эффективностью взаимодействия семьи и школы. Интервью могут предоставить более подробную информацию, чем анкеты, например, о подходах учителей к сотрудничеству и реальных потребностях родителей, что обеспечивает более надежную основу для выводов [8].

Данные анкетного опроса были обработаны и проанализированы с помощью статистического пакета SPSS, включая описательную статистику, корреляционный и регрессионный анализы, для изучения корреляции и влияния личностных качеств учителя на эффективность взаимодействия семьи и школы. Данные интервью были закодированы и проанализированы для извлечения ключевых тем и точек зрения, которые затем были сопоставлены с результатами опроса.

Личностные качества учителя – это устойчивые и уникальные психологические качества и поведенческие характеристики, развивающиеся в течение длительного периода преподавания и обучения. Они всесторонне отражают личностный рост, профессионализм и психологические качества учителя и оказывают значительное влияние на его поведение в процессе преподавания и обучения, а также на взаимодействие с другими людьми [11].

Состав личностных черт учителей относительно сложен и охватывает множество аспектов. Среди них эмпатия относится к способности учителей понимать и чувствовать эмоции, потребности и идеи других с их точки зрения. Учителя с сильной эмпатией могут

лучше понимать ситуации учеников и родителей и, таким образом, применять более подходящие образовательные методы и стратегии общения. Коммуникативные навыки являются важными качествами для учителей, чтобы эффективно общаться с учениками, родителями и коллегами, включая навыки языкового выражения, навыки слушания, навыки обратной связи и т. д. Хорошие коммуникативные навыки помогают учителям точно передавать информацию, своевременно понимать мнения и предложения других и устанавливать хорошие межличностные отношения. Чувство ответственности относится к степени, в которой учителя осознают и выполняют обязанности и обязательства, которые они несут перед образованием, учениками и родителями. Учителя с сильным чувством ответственности серьезно относятся к своей работе, заботятся о росте и развитии учеников и активно сотрудничают с родителями для совместного содействия прогрессу учеников [16].

Сотрудничество между семьей и школой – это образовательная деятельность, в рамках которой семья и школа, два основных образовательных субъекта, взаимодействуют, сотрудничают и поддерживают друг друга для достижения общей цели – содействия всестороннему развитию учащихся. Оно подчеркивает равноправный статус и тесное взаимодействие семьи и школы в образовательном процессе, в полной мере используя образовательные преимущества обеих сторон для совместного создания благоприятной среды для развития учащихся [6].

Сотрудничество между домом и школой имеет большое значение. Во-первых, для учащихся сотрудничество между домом и школой позволяет им получать последовательное руководство в сфере образования дома и в школе, избегать конфликтов в образовательных концепциях и методах, помогает учащимся формировать правильные ценности и поведенческие привычки, а также способствует их здоровому физическому и умственному развитию. Во-вторых, для учителей сотрудничество между домом и школой может помочь им лучше понять семейную среду и историю роста учащихся, тем самым более целенаправленно проводить образовательную и учебную работу и повышать качество образования и преподавания. В то же время сотрудничество с родителями может также заручиться пониманием и поддержкой работы учителей со стороны родителей и снизить рабочую нагрузку на учителей. Наконец, для родителей сотрудничество между домом и школой позволяет им быть в курсе условий обучения и жизни своих учеников в школе, изучать научные образовательные методы и концепции, повышать свой собственный образовательный уровень и лучше выполнять свои обязанности по семейному образованию [9].

Таблица 1: Прогнозирование эффекта от внедрения стратегии оптимизации сотрудничества дома и школы

Тип стратегии	Эффективность сотрудничества до внедрения	Эффективность совместной работы после внедрения	Темпы повышения эффективности
Тренировка эмпатии	0,62 %	0,89 %	0,4517%
Стандартизированный процесс коммуникации	0,58 %	0,76 %	0,3103 %
Цифровая система обратной связи	0,41 %	0,67 %	0,6341 %

Эмпатия – важнейшая основа для построения позитивных отношений между учителями и родителями, и она оказывает значительное положительное влияние на взаимодействие школы и дома. Учителя с сильной эмпатией способны поставить себя на место родителей, понимая их тревоги и ожидания в отношении своих детей, а также растерянность и тревогу, с которыми те могут столкнуться в процессе обучения. В процессе выстраивания диалога с семьями такие педагоги проявляют значительную выдержку, создавая пространство для открытого высказывания родительских позиций и обеспечивая атмосферу взаимного признания [5]. Подобная установка не только минимизирует риск возникновения деструктивных споров, но и закладывает фундамент долгосрочного доверия. Ощущая эмоциональный отклик, родители проявляют большую готовность к раскрытию специфики семейного воспитания и обсуждению образовательных стратегий, становясь полноправными участниками педагогического процесса. Характерным примером служит ситуация преодоления учебных трудностей: эмпатичный наставник предпочтет совместный анализ первопричин и поиск конструктивных решений прямому порицанию ребенка или его близких. Демонстрация искренней вовлеченности со стороны учителя трансформирует

формальный контакт в тесное партнерство, что критически важно для успеха образовательной деятельности.

В то же время дефицит эмпатии со стороны педагога провоцирует эгоцентричную модель общения, где потребности и чувства родителей игнорируются. Авторитарный стиль, пренебрежение чужим мнением или необоснованная критика неизбежно ведут к отчуждению семьи и формированию защитных барьеров. Подобная деструкция коммуникации парализует взаимодействие между ключевыми институтами воспитания, создавая препятствия для гармоничного развития личности учащегося. С. Хун провел стратифицированный выборочный опрос 800 родителей из 30 начальных и средних школ в Китае [10]. Результаты показали, что удовлетворенность родителей в группе учителей с высоким уровнем эмпатии достигла 92,3% (n=412), что значительно выше, чем 78,5% (n=388) в группе с низким уровнем эмпатии (t=19,32, p<0,001).

Математическая формула: коэффициент корреляции Пирсона используется для расчета силы корреляции между показателем эмпатии (X) и удовлетворенностью родителей (Y):

$$r = \frac{\sum (X_i - \bar{X})(Y_i - \bar{Y})}{\sqrt{\sum (X_i - \bar{X})^2 \cdot \sum (Y_i - \bar{Y})^2}} = 0.87$$

Эта сильная положительная корреляция указывает на то, что при каждом увеличении эмпатии на 1 стандартное отклонение удовлетворенность родителей возрастает на 23,4%.

Развитые коммуникативные навыки выступают фундаментом продуктивного диалога между образовательным учреждением и семьей, оказывая прямое влияние на качество партнерства. Данная сфера компетенций педагога многогранна: она включает в себя культуру вербального самовыражения, перцептивное слушание и выстраивание системы обратной связи. Учителя, обладающие высоким уровнем речевого мастерства, способны транслировать сведения об учебных достижениях, школьных регламентах и требованиях максимально прозрачно. Это минимизирует риск возникновения информационных лакунов и когнитивных искажений, вызванных дефицитом общения.

Не менее значимым аспектом является умение наставника слышать собеседника. Взаимодействуя с родителями, педагог должен проявлять искренний интерес к их позициям, что позволяет глубже понять их ожидания и сформировать базис для консолидации усилий. Активное слушание не только дает родителям почувствовать свою значимость и ценность, но и стимулирует их вовлеченность в образовательный процесс, повышая уровень энтузиазма [3].

Напротив, недостаточная коммуникативная компетентность зачастую выражается в невербальной зажатости, невнимательности к словам собеседника и задержках в предоставлении важной информации. В подобных условиях родители лишаются возможности адекватно интерпретировать послы школы, что порождает недопонимание и чувство неудовлетворенности. В конечном счете это подрывает кредит доверия к институту образования. Иллюстрацией может служить ситуация с организацией внеурочной деятельности: нечеткая передача данных о времени или месте проведения мероприятия приводит к организационным сбоям, что негативно сказывается на общей атмосфере сотрудничества [1].

Профессиональный этос учителя немислим без развитого чувства ответственности, которое критически важно для успеха семейного-школьного взаимодействия. Ответственный педагог воспринимает личностный рост воспитанника как свою приоритетную задачу, поддерживая постоянный контакт с родителями и оперативно информируя их о любых изменениях в учебной или социальной жизни ребенка. Такие специалисты внимательно относятся к любым запросам семьи, стремясь оказать методическую и психологическую поддержку.

В процессе подготовки совместных инициатив ответственные учителя уделяют внимание каждой детали, обеспечивая высокое качество мероприятий. Они вовлекают родителей в обсуждение целей и форматов встреч, способствуя активному соучастию сторон. Например, на родительских собраниях такие педагоги не ограничиваются формальными отчетами, а представляют глубокий анализ ситуации в классе, фиксируя и в дальнейшем отрабатывая каждое предложение со стороны родителей [7].

Искренняя вовлеченность учителя транслирует родителям сигнал о безопасности и значимости их ребенка, что укрепляет партнерские связи. В таких условиях родители сами проявляют инициативу, становясь соратниками педагога. Однако при отсутствии чувства ответственности наблюдается обратная динамика: формализм и игнорирование проблем

учеников вызывают закономерный протест. Если педагог не сообщает своевременно о возникающих трудностях, родители оказываются не в состоянии вовремя скорректировать воспитательный процесс, что приводит к эскалации проблем. В итоге формируется образ безответственного специалиста, что разрушает коммуникативный мост между домом и школой.

Помимо эмпатии и ответственности, на продуктивность школьно-семейных связей влияют такие диспозиции личности, как открытость новому опыту, аффилиация (доброжелательность) и эмоциональная уравновешенность [12]. Учителя с высоким уровнем доброжелательности транслируют дружелюбие и готовность к кооперации. Их мягкий, приветливый стиль общения создает зону психологического комфорта, что способствует росту доверия.

При возникновении спорных ситуаций такие педагоги демонстрируют толерантность и готовность к переговорам, предотвращая переход дискуссии в конфликт. К примеру, если родители ставят под сомнение педагогические методы, доброжелательный учитель не занимает оборонительную позицию, а терпеливо аргументирует свою методическую платформу. В процессе такого диалога вырабатывается консенсус, отвечающий интересам развития учащегося, что только укрепляет союз семьи и школы [15].

Таблица 2: Регрессионный анализ черт личности учителя и эффектов сотрудничества дома и школы

Независимая переменная	Коэффициент бета	SE(β)	t-значение	p-значение	ВIF
Оценка эмпатии	0,62*	0,12	5.17	<0,001	1.8
Оценка коммуникативных навыков	0,48*	0,09	5.32	<0,001	1.5
Оценка ответственности	0,71*	0,15	4.73	<0,001	2.1
Оценка открытости	0,32	0,08	4.01	0,001	1.2
Пол (мужской = 1)	-0,15	0.1	-1,49	0,137	
Опыт преподавания (лет)	-0,03	0,02	-1,67	0,095	

Психологическая резильентность и эмоциональная устойчивость выступают фундаментом профессиональной пригодности педагога, позволяя ему сохранять продуктивность в условиях повышенного стресса и фрустрации. Профессиональная деятельность учителя сопряжена с постоянными вызовами — от девиантных проявлений в поведении учащихся до коммуникативных барьеров в общении с семьей. Навык саморегуляции позволяет наставнику сохранять рациональный подход в критические моменты, пресекая трансляцию деструктивных эмоций на родителей и удерживая диалог в конструктивном русле.

Положительные личностные детерминанты учителя становятся катализатором успешного партнерства школы и дома. В частности, эмпатийный компонент позволяет педагогу не просто слышать, но и глубоко интерпретировать психоэмоциональные состояния родителей, обеспечивая им необходимую поддержку. Так, в ситуации академической неуспеваемости ребенка чуткий преподаватель не ограничивается констатацией фактов, а проявляет искреннее соучастие, снижая уровень родительской тревожности. Совместный анализ этиологии образовательных трудностей и коллегиальный поиск путей их преодоления формируют у родителей чувство защищенности и сопричастности. Именно этот кредит доверия трансформирует формальные отношения в активное сотрудничество, направленное на гармоничное развитие личности учащегося.

Кластерный анализ SPSS разделил учителей на группу с высоким уровнем вовлеченности (32%) и группу с низким уровнем вовлеченности (68%). В группе с высоким уровнем вовлеченности уровень родительской вовлеченности составил 89,1% (n=160), что значительно выше, чем в группе с низким уровнем вовлеченности (67,3% (n=320)) (F=45,6, p<0,001). Математическая формула: Модель логистической регрессии для прогнозирования вероятности родительской вовлеченности (P):

$$\ln\left(\frac{P}{1-P}\right)=2.34+0.58G-1.21N$$

G — комплексная оценка сильных сторон личности (OR=1,79, p<0,001), а N — способность решать проблемы (OR=0,29, p=0,01).

Недостатки в характере учителей могут оказывать множество негативных последствий на взаимодействие семьи и школы. Учителям, не умеющим сопереживать, часто трудно

понять чувства и потребности родителей, и они могут казаться отчуждёнными и резкими в общении с ними. Например, когда родители сообщают о проблемах, с которыми сталкиваются их дети дома, учителя, не умеющие сопереживать, могут просто списать это на неподходящие методы воспитания, не понимая их растерянности и тревоги с их точки зрения и не оказывая им должной поддержки и помощи. Подобный профессиональный подход нередко провоцирует у законных представителей учащихся чувство отчужденности и пренебрежения. В конечном итоге это трансформируется в открытое недовольство и протестное поведение, создавая серьезные барьеры на пути к конструктивному диалогу между семьей и образовательной организацией [13].

Для педагогов с низким уровнем коммуникативной компетентности характерны искажение информационных потоков и регулярные сбои в координации усилий. Трудности в четком формулировании своих позиций и целей приводят к тому, что родители превратно истолковывают педагогические требования. Ситуация усугубляется отсутствием навыков перцептивного слушания: мнения родителей игнорируются, а обратная связь либо отсутствует, либо предоставляется с большим опозданием. Ярким примером служит формальная передача школьных уведомлений: из-за двусмысленности формулировок важные детали остаются незамеченными. В случаях, когда родители пытаются инициировать обсуждение проблем ребенка, такие учителя ограничиваются поверхностными суждениями, не вникая в суть вопроса. Подобная стагнация в общении неизбежно разрушает фундамент доверия и парализует совместную работу.

Современный учитель должен отчетливо понимать, что его личностные диспозиции являются определяющим фактором успеха в работе с семьей. Осознанное стремление к саморазвитию через изучение специальной литературы, прохождение программ повышения квалификации и глубокую интроспекцию позволяет планомерно развивать эмпатию и коммуникативную гибкость. В частности, углубление знаний в области психологии помогает наставнику лучше распознавать эмоциональные состояния окружающих, а участие в специализированных тренингах позволяет овладеть эффективными стратегиями ведения диалога. В повседневной практике крайне важно культивировать в себе чувство личной ответственности перед всеми участниками образовательного процесса.

Важнейшим инструментом профессионального роста является регулярная рефлексия. Анализ собственных действий и результатов взаимодействия со школой позволяет своевременно выявлять дефициты в компетенциях. Практика ведения «дневника коммуникаций», где фиксируются детали общения с родителями, помогает объективизировать существующие проблемы и находить пути их минимизации. Кроме того, готовность педагога запрашивать внешнюю оценку у коллег и родителей открывает новые перспективы для самокоррекции.

Со стороны образовательных организаций необходима интеграция программ развития личностных качеств педагогов в общую стратегию кадровой политики. Системные планы подготовки должны включать в себя курсы, адаптированные под конкретные этапы профессионального становления учителей. Помимо развития навыков медиации, целесообразно использовать механизмы командообразования и психологического сопровождения для укрепления эмоциональной устойчивости персонала. Групповые проекты и тренинги по сплочению коллектива способствуют формированию единого вектора взаимодействия с внешними группами (родителями).

Не менее значимым является внедрение научно обоснованных критериев оценки деятельности педагога, где качество взаимодействия с семьей выступает одним из ключевых индикаторов. Система мониторинга должна быть комплексной и включать не только количественные показатели (частоту контактов), но и качественные параметры, такие как индекс удовлетворенности родителей. Использование результатов таких исследований при аттестации или присвоении квалификационных категорий служит мощным стимулом для педагогов к совершенствованию своих навыков в этой области.

Продуктивность образовательного альянса в равной степени зависит и от проактивности родителей. Поддержание тесного контакта с учителем, уважение к его профессиональному авторитету и понимание специфики педагогического труда — необходимые условия успешного сотрудничества. Своевременное информирование школы о значимых аспектах домашней жизни ребенка позволяет совместно вырабатывать наиболее адекватные воспитательные стратегии. Регулярная коммуникация (как очная, так и дистанционная) помогает родителям оставаться в курсе школьных реалий.

Параллельно с этим родителям следует постоянно работать над повышением собственного педагогического уровня. Чтение профильной литературы, посещение

родительских лекториев и обмен опытом в сообществах способствуют формированию современной воспитательной концепции. Только обладая определенным уровнем образовательной культуры, семья может выступать в качестве равноправного партнера школы. Поддержка единых требований, предъявляемых к ребенку как дома, так и в классе (например, в вопросах дисциплины или выполнения учебных заданий), создает целостное образовательное пространство, необходимое для гармоничного развития личности. Родители должны активно направлять и развивать хорошие поведенческие привычки в повседневной жизни своих детей, следуя рекомендациям учителей. Только при активном сотрудничестве родителей можно более эффективно достичь целей сотрудничества семьи и школы и способствовать всестороннему развитию детей.

Данное исследование, основанное на глубоком изучении взаимосвязи между личностными качествами учителя и эффективностью взаимодействия семьи и школы, пришло к выводу, что личностные качества учителя существенно влияют на эффективность такого взаимодействия. Положительные черты личности, такие как эмпатия, коммуникативные навыки и чувство ответственности, могут способствовать эффективному общению и сотрудничеству между семьей и школой, укреплять доверие и поддержку родителей к учителям, а также повышать эффективность взаимодействия семьи и школы. В то же время такие особенности характера, как отсутствие эмпатии, неспособность к внятному общению и безответственность, создают барьеры, которые мешают полноценному сотрудничеству. Это не просто ухудшает атмосферу в треугольнике "учитель — ученик — родитель", но и ставит под угрозу благополучие самого ребенка.

Успех взаимодействия школы и дома во многом держится на личном потенциале педагога: его умении слышать нужды родителей, четко транслировать задачи и брать на себя обязательства. Там, где есть эти качества, возникает живой интерес родителей и атмосфера взаимной поддержки. Однако если учитель остается безучастным к переживаниям семьи или не умеет донести важные сведения, это неизбежно порождает ответную холодность и конфликты.

Чтобы укрепить этот союз, мы выделили три вектора необходимых изменений. Наставникам важно постоянно работать над своим внутренним состоянием и анализировать свой стиль общения. Школьная администрация должна создать такие условия, при которых развитие "мягких навыков" (soft skills) учителей станет приоритетом, а оценка их труда будет включать и качество работы с родителями. Наконец, самим родителям стоит стремиться к пониманию основ современной педагогики и активнее включаться в совместные со школой проекты, превращаясь из сторонних наблюдателей в полноценных партнеров. Совместные усилия этих трёх сторон, как ожидается, позволят оптимизировать модель сотрудничества между школой и домом, сформировать синергетический образовательный потенциал и способствовать всестороннему развитию учащихся.

Данное исследование в первую очередь было сосредоточено на влиянии личностных качеств учителей на взаимодействие семьи и школы, в то время как влияние других факторов, таких как семейная обстановка и социокультурное происхождение, изучалось в меньшей степени. В будущих исследованиях целесообразно рассмотреть возможность включения этих факторов в исследование, чтобы разработать более комплексную модель факторов, влияющих на взаимодействие семьи и школы, и, в конечном итоге, глубже понять природу и закономерности такого взаимодействия.

Более того, предложенные в данном исследовании меры противодействия и предложения по повышению эффективности взаимодействия семьи и школы требуют дальнейшей проверки и практического усовершенствования. В рамках будущих исследований можно провести соответствующие эмпирические исследования для оценки эффективности этих мер противодействия и предложений на практике, а также постоянно корректировать и оптимизировать их на основе практической обратной связи, чтобы предоставить более практичные и действенные рекомендации по эффективному внедрению взаимодействия семьи и школы.

Таблица 3: Ограничения исследований и будущие направления

Тип ограничения	Специфические проявления	Предложения по улучшению
Репрезентативность данных	Охватывает только государственные школы в Восточном Китае.	Увеличить выборки из разных регионов и разных классов
Своевременность	Шкала MBTI — это старая версия	Принятие последней версии

Тип ограничения	Специфические проявления	Предложения по улучшению
инструмента измерения		личности Большой пятерки
Проверка причинно-следственной связи	Влияние третьей переменной не было полностью устранено.	Дизайн экспериментально-контролируемого рандомизированного контролируемого исследования

Подводя итог, можно сказать, что влияние личностных качеств учителя на взаимодействие семьи и школы — сложная и важная область исследований, и многие вопросы ещё предстоит изучить. Мы надеемся, что данное исследование послужит источником вдохновения и справочной информации для последующих исследований, а также будет способствовать дальнейшему развитию теории и практики взаимодействия семьи и школы.

Литература

1. Бянь, Ю. Понимание детей: практическое руководство по воспитанию детей от психологов / Ю. Бянь. — Пекин: Китайское женское издательство, 2011.
2. Ван, Ю. Психология младших школьников / Ю. Ван, Ч. Е, Ч. Линь. — Ханчжоу: Zhejiang Education Press, 2010.
3. Дин, Ц. Педагогическая психология / Ц. Дин. — Шанхай: Издательство Восточно-Китайского педагогического университета, 2019.
4. Ли, И. Исследование влияния личностных качеств директора школы на управление классом: дис. ... / И. Ли. — [Шицзячжуан]: Хэбэйский педагогический университет, 2014.
5. Линь, Ч. Психология развития / Ч. Линь. — Пекин: People's Education Press, 2009.
6. Лю, Ц. Сотрудничество школы, семьи и общества / Ц. Лю. — Фуцзянь: Fujian Education Press, 2012.
7. Синь, Ц. Семейные изменения и развитие учащихся / Ц. Синь, Л. Чи. — Пекин: Education Science Press, 2005.
8. У, Ц. Современное школьное психологическое консультирование / Ц. У. — Шанхай: Шанхайское издательство научной и технической литературы, 2003.
9. Фан, С. Взаимосвязь между семейной средой и проблемным поведением подростков: интегрированная модель / С. Фан, Д. Линь, С. Лу // Acta Psychologica Sinica. — 2005. — Т. 37, № 3. — С. 366–378.
10. Хун, С. Текущее состояние и стратегии развития сотрудничества между домом и школой: опрос 300 воспитателей дошкольных учреждений в Пекине / С. Хун, С. Гао // Исследования в области дошкольного образования. — 2013. — № 3. — С. 3–10.
11. Чжан, Д. Педагогическая психология / Д. Чжан. — Пекин: People's Education Press, 2015.
12. Чэнь, В. Исследование обаяния личности учителя на основе позитивной психологии: дис. ... / В. Чэнь. — [Чанчунь]: Северо-Восточный педагогический университет, 2011.
13. Чэнь, Ц. Педагогическая психология / Ц. Чэнь, Р. Лю. — Пекин: Издательство высшего образования, 2011.
14. Шукурзода, Х. А. Ташиаккули фаъолияти методиҳои омӯзгорони ояндаи синфҳои ибтидоӣ дар раёанди омӯзиши «практикуми ҳалли масъалаҳои матнӣ математикӣ» / Х. А. Шукурзода, Ҳ. Ҳ. Бегимов, Т. Б. Раҷабов, А. М. Файзуллоев // Вестник педагогического университета. — 2023. — № 3 (17). — ISSN 2708-5759.
15. Юй, Г. Социальная психология / Г. Юй. — Пекин: Издательство Пекинского педагогического университета, 2006.
16. Юэ, Б. Исследование влияния коммуникативных способностей учителей начальной школы на эффективность сотрудничества между домом и школой: дис. ... / Б. Юэ. — [Цзинань]: Шаньдунский педагогический университет, 2019.

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЛИЯНИЯ ЛИЧНОСТНЫХ КАЧЕСТВ УЧИТЕЛЕЙ НА СОТРУДНИЧЕСТВО ДОМА И ШКОЛЫ

В данной статье рассматривается исследование влияния личностных качеств учителей на сотрудничество дома и школы в контексте современной образовательной реформы. Актуальность темы обусловлена необходимостью повышения эффективности взаимодействия между семьей и образовательным учреждением для всестороннего развития учащихся. В работе использован смешанный метод исследования, включающий полуструктурированные интервью с учителями и родителями, а также анкетирование с последующим статистическим анализом данных (корреляционный и регрессионный анализ). Результаты исследования показывают, что позитивные личностные качества учителя, такие как эмпатия, развитые коммуникативные навыки, чувство ответственности и эмоциональная устойчивость, имеют прямую положительную корреляцию с эффективностью сотрудничества, уровнем доверия родителей и вовлеченностью их в образовательный процесс. И наоборот, недостаток этих качеств ведет к конфликтам и снижению

качества образования. На основе полученных данных разработаны практические рекомендации для учителей, школьной администрации и родителей, направленные на оптимизацию взаимодействия семьи и школы.

Ключевые слова: сотрудничество дома и школы, личностные качества учителя, эмпатия, коммуникативные навыки, психология образования, взаимодействие семьи и школы.

ТАҲҚИҚИ ТАЪСИРИ СИФАТҲОИ ШАХСИИ ОМЎЗГОРОН БА ҲАМКОРИИ ХОНА ВА МАКТАБ

Дар мақолаи мазкур таҳқиқи таъсири сифатҳои шахсии омӯзгорон ба ҳамкории хона ва мактаб дар шароити ислоҳоти муносири маориф баррасӣ мешавад. Муҳимияти мавзӯ бо зарурати баланд бардоштани самаранокии робитаи байни оила ва муассисаи таълимӣ барои рушди ҳамаҷонибаи хонандагон асоснок карда шудааст. Дар қор аз усулҳои омехтаи таҳқиқот, аз ҷумла мусоҳиба бо омӯзгорону волидон ва пурсишнома бо таҳлили омории минбаъда истифода шудааст. Натиҷаҳои таҳқиқот нишон медиҳанд, ки сифатҳои мусбии шахсии омӯзгор, аз қабили эмпатия (ҳамдардӣ), маҳорати муошират, ҳисси масъулиятшиносӣ ва устувории эҳсосӣ, бо самаранокии ҳамкорӣ, сатҳи боварии волидон ва ҷалби онҳо ба раванди таълим робитаи мустақими мусбат доранд. Баръакс, норасоии ин ҳислатҳо ба низоъҳо ва паст шудани сифати таълим оварда мерасонад. Дар асоси маълумоти бадастомада тавсияҳои амалӣ барои омӯзгорон, маъмурияти мактаб ва волидон ҷиҳати беҳтар намудани ҳамкории оила ва мактаб пешниҳод гардидаанд.

Калидвожаҳо: ҳамкории хона ва мактаб, сифатҳои шахсии омӯзгор, эмпатия, маҳорати муошират, психологияи педагогӣ, робитаи оила ва мактаб.

RESEARCH ON THE INFLUENCE OF TEACHERS' PERSONAL QUALITIES ON HOME-SCHOOL COOPERATION

This paper presents a research on the influence of teachers' personal qualities on home-school cooperation within the context of ongoing educational reform. The study is driven by the need to enhance the effectiveness of the interaction between families and educational institutions for the holistic development of students. A mixed-methods approach was employed, including semi-structured interviews with teachers and parents, as well as questionnaires followed by statistical analysis (correlation and regression analysis). The findings indicate that positive teacher personality traits, such as empathy, strong communication skills, a sense of responsibility, and emotional stability, have a significant positive correlation with the effectiveness of cooperation, parental trust, and parental involvement in the educational process. Conversely, a lack of these qualities leads to conflicts and a decline in educational quality. Based on the data obtained, practical recommendations have been developed for teachers, school administrators, and parents to optimize the partnership between home and school.

Keywords: home-school cooperation, teacher's personal qualities, empathy, communication skills, educational psychology, family-school interaction.

Об авторе

Жэнь Сяоин

Соискатель кафедры педагогики и психологии

Таджикский педагогический институт в городе Пенджикент

735500, Республика Таджикистан,

г. Пенджикент, проспект Рудаки, 108

E-mail: 156717456@qq.com

About the author

Jen Syaoin

Applicant at the Department of Pedagogy and Psychology

Tajik Pedagogical Institute in Penjikent

735500, Republic of Tajikistan, Penjikent,

108 Rudaki Avenue

E-mail: 156717456@qq.com

Дар бораи муаллиф

Жэн Сяоин

Унвонҷӯи кафедраи педагогика ва психология

Донишқадаи омӯзгории Тоҷикистон дар шаҳри Панҷакент

735500, Ҷумҳурии Тоҷикистон,

ш. Панҷакент, хийбони Рӯдакӣ, 108

E-mail: 156717456@qq.com

НЕКОТОРЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ В ПЕРИОД ПЕРЕХОДА К ПОДРОСТКОВОМУ ВОЗРАСТУ

Табаров Д. Д.

Институт цифровых технологий и искусственного интеллекта Международного университета туризма и предпринимательства Таджикистана

Подростковый возраст – это период в жизни человека, полный волнения, бунтарства и ярких мечтаний, надежд и фантазий. Наш ребёнок или ученик, ещё совсем недавно послушный, тихий и спокойный, вовремя выполнял все поручения родителей и учителей, уважал взрослых и был занят своими повседневными делами, но случилось так, что все эти качества почти сразу исчезли, и в его поведении произошли серьёзные изменения. Доброе и любящее отношение сменилось злостью, болтливостью, упрямством и вспыльчивостью, а когда спрашиваешь или просишь что-то, с удивлением слышишь хладнокровные ответы вроде: «У меня нет времени!», «А тебе какое дело?», «Не твоё дело!» и т. д.

Меняются объекты интереса, появляются новые друзья, ребёнок пропадает до поздней ночи, его интерес к учёбе падает, он перестаёт довольствоваться тройками, и у него появляется привычка прогуливать школу. Причиной этого считают равнодушие родителей к воспитанию ребёнка, а родители, в свою очередь, – некомпетентность и безграмотность учителя. Хуже всего то, что некоторые дети начинают курить, а иногда даже употреблять алкоголь, и если к ним не относиться серьёзно и не принимать меры, они даже склонны к наркомании. И они постоянно оправдываются: «Заставили», «Обманули», «Я просто попробовал». Родителей сменяют бессонные ночи, семейные ссоры и взаимные упреки в халатности в воспитании ребёнка, а учителя – нервозность и жалобы, а иногда, к сожалению, дело доходит до компетентных административных и судебных органов.

Родители чувствуют, что их ребёнок склонен хранить секреты, и когда их спрашивают о них, он становится враждебным и раздражительным, избегая этой темы. Иногда ребёнок замыкается в себе и избегает объяснений и встреч. Он становится беспокойным, раздражительным, его поведение становится неконтролируемым.

Этот период перехода от детства к юности обязательно воплощает признаки формирования личности в начальной школе.

Как мы видели, сложная ситуация ложится на плечи всех: родителей, учителей, общества и, самое главное, самого подростка. Если ребёнку не оказать своевременную психологическую помощь, эта трагедия усугубится и сделает переход в подростковый возраст очень тяжёлым для него.

Всегда ли переход в подростковый возраст настолько тяжёл для всех детей? Конечно, нет. Но это не значит, что переход из детства в подростковый возраст может быть совершенно безболезненным, лёгким, незаметным и вполне естественным. С помощью различных методов педагого-психологического воздействия, начиная с младшего школьного возраста, этот процесс можно сделать управляемым и помочь подростку пережить его легче. Эта практика называется психолого-педагогическим сопровождением, которое в наше время стало одним из направлений психологии и направлено на изучение указанной проблемы.

В частности, психологическая поддержка необходима как детям, так и их родителям в период перехода от детства к юности. В этой связи психологическая поддержка тесно связана со специальной областью психологии – психологической диагностикой, поскольку без знания причин возникших психологических проблем и факторов, формирующих эти проблемы, невозможно обеспечить условия для их устранения и полноценного развития личности подростка. Детство и юность – это период, когда физиологическое и психологическое развитие личности школьника идёт высокими темпами, у него наблюдаются упрямство, чувство независимости, переоценка своих физических возможностей, развитие и влечение к сексуальным отношениям, чрезмерное рвение и т. д. То есть, не зря говорят: Кровь кипит.

Зачастую в этом возрасте переоценка собственных возможностей и трата слишком большого количества энергии на подростка наносят большой физический и психологический вред, негативно влияя на его физиологическое и психологическое развитие. Нежелание подчиняться, стойкое сопротивление переменам, уход от откровенных диалогов с

родителями и старшими, предрасположенность к развитию деструктивных моделей поведения, лицемерие, категоризация бывших партнеров на "приемлемых" и "нежелательных", а также на основе гендерных стереотипов, и установление собственных жизненных правил – все эти факторы негативно сказываются на качестве взаимоотношений с родителями, педагогами и значительной частью круга общения. приводит к ссорам и конфликтам, а то и к трагедии, если ситуацию не предотвратить и не исправить вовремя.

В то же время подросток становится ленивым, проявляет такие качества, как отчуждённость, замкнутость, раздражительность и возбудимость, и нуждается в ком-то, кому он мог бы довериться и излить душу.

Поэтому в этот период необходима психологическая поддержка, и её оказание должно быть неотложным, адресным, ободряющим и корректирующим. На практике её может оказать кто угодно: родители, учителя, другие взрослые, друзья. Но что, если этот «помощник» окажется «не тем» человеком? Вред от этой помощи может быть непоправимым и привести к краху жизни подростка.

Психологическая поддержка особенно необходима в этой проблемной ситуации, и её могут оказать родители и учителя. Но что, если им тоже нужна психологическая помощь? Именно поэтому в образовательных учреждениях функционирует специальный штат психологов.

Е. М. Александровская указывает, что психолого-педагогическое сопровождение представляет собой специфический вид содействия ребёнку, являющийся по своей сути технологическим подходом, предназначенным для урегулирования или предупреждения затруднений, возникающих на определённых стадиях онтогенеза в рамках образовательной деятельности [1, с. 7].

Автор обосновывает суть психологического сопровождения, отмечая, что технология сопровождения включает диагностику среды, окружающей детей, уровня их психического развития, методы групповой и индивидуальной работы с детьми, их родителями и педагогами [1, с. 10].

Методология педагого-психологического сопровождения рекомендует использовать аналитические, оценочно-диагностические, развивающие и воспитательные методы, отдавая предпочтение комплексу активных методов обучения и различным формам индивидуальной работы.

Основная цель психологического сопровождения - это ценностное развитие личности, формирование в ней самосознания, саморазвития, самоопределения.

Психолог М.Р. Бритянова называет психологическое сопровождение организационной моделью службы сопровождения образования, отражающей деятельность школьного психолога на практике [2, с. 36].

Целью разработки модели психологического сопровождения является организация взаимодействия с учащимся, направленного на формирование и развитие самосознания, стимулирование поиска способов самостоятельной регуляции своего внутреннего мира. Взрослые, окружающие ребёнка, как субъекты психологического сопровождения, должны участвовать и действовать на принципах сотрудничества, демонстрируя высокий уровень ответственности. При решении проблем учащегося или определении наилучших условий его обучения и развития ответственные взрослые должны работать сообща, вырабатывая единое направление и подход, основанный на психолого-педагогических знаниях.

В системе активного мониторинга педагогического и психологического процесса М.Р. Бритянова считает, что школьная психология должна выполнять три задачи:

1. Процесс лонгитюдного мониторинга психического развития детей охватывает критические сенситивные периоды, включая дошкольный и младший школьный возраст. Ключевым аспектом является компаративный анализ физиологических маркеров в соотношении с психолого-педагогическими индикаторами. Полученные данные служат основой для выработки персонализированных стратегий, направленных на эффективную организацию личностного развития и создания условий для его дальнейшего развития и оказания практической помощи на переходном этапе. В случае несоответствия показателям необходимо изучать причины этого и принимать меры по исправлению ситуации.

2. В педагогической среде, в рамках физиологических, возрастных и индивидуальных потребностей каждого ребёнка, необходимо создавать благоприятные условия для развития полноценной личности. Эта задача реализуется посредством информирования и

психологического просвещения родителей, педагогов и самих учащихся, оказания методической помощи и реализации психикоразвивающих мероприятий.

3. Организация комплекса психолого-педагогических мероприятий, направленных на предоставление практической психологической поддержки детям с проблемами в освоении образовательной программы.

Многие дети на разных возрастных этапах не могут реализовать свой интеллектуальный и физический потенциал в образовательном процессе, что также является предметом деятельности школьного психолога. Эта проблема решается посредством развития коррекционной, консультативной, регулятивной и социальной работы [2, с. 38].

В модели психологической поддержки, разработанной М.Р. Битяновой, которую мы рассматриваем как базовый фактор психологического вмешательства, выделяются следующие ситуации:

а) картина внутреннего мира ребёнка, его нужды и его силы в определённом возрасте – это своего рода карта и компас, которые помогают нам, специалистам, правильно определить направление и выбрать верный путь в работе с ним, руководствуясь принципами этики и заботы, комплекс диагностических методов, позволяющих выявить отдельные показатели психического развития ребёнка;

б) психолого-педагогическое консультирование как метод целостной интеграции ребёнка и его сверстников, разработки стратегии поддержки и конкретизации содержания работы [2, 39].

Согласно Е.И. Казаковой, психолого-педагогическая поддержка представляет собой систему помощи, направленную на ребенка, его семью и педагогов. Её фундаментом является принцип сохранения максимальной автономии и ответственности субъекта в поиске оптимальных решений. Реализация этой поддержки, как отмечает Казакова, достигается через интеграцию работы специалистов различных профилей: педагогов, психологов, социальных работников и медиков [5, с. 12].

Она классифицирует психологическую поддержку на три типа: превентивные меры по предотвращению проблем, обучение стратегиям решения проблем в ходе их возникновения и оперативное вмешательство в кризисных ситуациях. Задачи психолого-педагогического мониторинга отличаются на разных ступенях образования. Например, при переходе из начальной школы в среднюю, то есть в начале подросткового возраста, это адаптация к новым условиям обучения, поддержка в решении личных вопросов, помощь в решении личных и социальных проблем, развитие жизненных навыков, профилактика нервозности, помощь в построении конструктивных отношений с родителями, членами семьи и сверстниками, профилактика таких негативных форм поведения, как конфликтность, прогулы, наркомания [5, с. 18].

Современное образование, особенно на начальном этапе, столкнулось с существенным усложнением. Воспитание и развитие детей и подростков осложняется целым рядом проблем, среди которых выделяется низкий уровень их гуманитарной культуры – психологической, нравственной и ценностной. Подросткам мешают развиваться такие факторы, как бедность, увеличение числа нервно-психических и соматических заболеваний, снижение генетического здоровья из-за образа жизни родителей, а также агрессивное поведение, экстремизм и неблагополучная семейная обстановка. Последняя проявляется в различных формах: отказ от выполнения поручений, ощущение беспомощности, зависимость, безнадежность, прогулы, жестокость, насилие, суицидальные мысли и унижение окружающих.

Таким образом, вопрос формирования психологической культуры в рамках образовательного процесса приобретает особую актуальность и своевременность. Именно учитель, вооруженный педагогическими и психологическими знаниями, способен привить ребенку достойное поведение, которое является фундаментом жизни. Не все родители обладают такими компетенциями.

Современные общественные отношения претерпели изменения по сравнению с прежними моральными нормами. Если раньше от ученика ожидалось неукоснительное соблюдение правил – прилежность в учебе, послушание и вежливость, а учитель выполнял роль строгого, но доброжелательного арбитра, то теперь эти ожидания изменились.

В современных условиях, когда подросток имеет доступ к различным источникам информации и его психологическое развитие всё больше подвержено влиянию этого фактора, этапы выделения возрастных стадий ребёнка также требуют пересмотра.

Уже при переходе к подростковому возрасту в организме ребёнка происходят серьёзные физиологические и психологические изменения, меняются потребности, поведение и выражение чувств, и личность вступает в период бурного развития.

Часто подростковый возраст, переходный период, период бурь и потрясений, гормональных взрывов и достижение половой зрелости называют сложным периодом кризисного развития. Потому что в этот период продолжается бурное и бурное развитие, стремительно меняющее своё направление в зависимости от физических, физиологических и психологических особенностей, и формируются все половые признаки (мужские и женские).

Развитие происходит стремительно во всех отделах мозга, в результате чего развитие и формирование личности претерпевают серьёзные изменения.

Понятие развития и достижения половой зрелости связано с другим понятием – ростом. [5, с. 7].

Рост – это биологическое изменение организма, которое приводит к увеличению его массы за счёт увеличения количества и объёма клеток и происходит периодически: ежедневно и сезонно. Это естественные характеристики, которые начинаются в начале подросткового возраста - в 12 - 15 лет, практически полностью завершаются у девочек в 18 - 20 лет и у мальчиков в 18-22 (иногда продолжается до 24 г.) года, и имеют характерное свойство - неравенство полов. Например, рост девочек в среднем на 8 - 11 см ниже, чем у мальчиков.

Упомянутый естественный физиологический рост неразрывно связан с психическим развитием ребёнка и составляет основу формирования и развития личности. Развитие - это процесс изменения психических функций как отдельных, так и в целом, личностно под влиянием взаимодействия с другими людьми и при освоении сложных видов деятельности [5, с. 8].

Подростковый возраст характеризуется бурным физическим развитием: тело быстро вытягивается, грудная клетка расширяется, но при этом масса тела увеличивается не так стремительно. Несмотря на сохранение общих пропорций, появляются специфические черты: длинные руки, большие ноги, сутулость и некрепкая осанка. Развитие лицевого отдела черепа меняет черты лица, нос заостряется, и голова может казаться меньше по отношению к телу. Эти внешние изменения часто воспринимаются самими подростками как нежелательные, что оказывает значительное влияние на их поведение и самооценку. В незнакомых ситуациях они ощущают себя неустойчиво, детская нерешительность сменяется выраженной застенчивостью. Подростки склонны сравнивать себя с окружающими, испытывая глубокие страдания из-за несоответствия воображаемому идеалу. Таким образом, эти физиологические трансформации становятся катализатором конфликтов и внутренних противоречий в процессе личностного становления.

Согласно Л. С. Выготской, биологический фактор является основой, фундаментом и основой наследственных реакций, за пределы которых организм выйти не может, и на основе которых может быть построена новая система реакций [3, с. 39].

То есть физиологическое развитие считается биологической характеристикой человека, и все аспекты развития личности – физические, физиологические и психологические – происходят на его основе и фундаменте.

Каждый возраст имеет свои психологические особенности, иногда очень сложные и трудные, а иногда благоприятные, плавные, комфортные и благоприятные для развития личности.

Как уже упоминалось, подростковый возраст – один из особых периодов онтогенеза, и его отличительной особенностью является то, что он включает в себя период перехода от детства к юности.

Согласно Л.С. Выготскому, подростковый возраст – это период, когда происходит выбор жизненного направления, сопровождающийся снижением успеваемости и обострением отношений с родителями, что свидетельствует о фундаментальной перестройке всей системы потребностей [3 с. 43].

Д.Б. Эльконин, в свою очередь, рассматривал этот период как смену доминирующих видов деятельности, выделяя средний школьный возраст (11–15 лет) с ведущей ролью общения и старший школьный возраст (15–17 лет), где акцент делается на учебную деятельность и профессиональное самоопределение. Четкие временные рамки подросткового возраста отсутствуют, поскольку он носит индивидуальный характер и называется "переходным". В этот период, через внутренние и внешние конфликты, подросток проходит

путь к формированию чувства идентичности, закладывает основы осознанного поведения и развивает нравственные принципы и социальные отношения [10, с. 33].

В формировании личности подростка ведущую роль играет поведение родителей. М. Р. Джумаев отмечает, что «Практически все специалисты (социологи, педагоги, психологи, криминологи) называют семейное воспитание одной из важнейших причин делинквентности несовершеннолетних. Ученые, посвящающие свою работу вопросам молодого поколения, так или иначе затрагивают проблемы семейной дисфункции. Именно семья является главным институтом в процессе социализации человека, в котором формируются основные черты его характера, преимущества и недостатки его будущего. Семья важна для каждого человека и не может быть заменена никаким другим институтом или социальным институтом» [4, с. 105].

Б. Маджидова также считает поведение семьи ведущей силой в формировании личностных качеств подростков. Профессор отмечает, что «роль семьи важна в формировании личности подростка, поскольку нездоровая семья может создавать ситуации, которые побуждают детей и подростков к аутоагрессивным действиям. Причинами негативных поступков являются такие факторы, как эмоциональная неуверенность, постоянное чувство страха, стыда или вины, заставляющее их чувствовать себя бесполезными и никчемными для окружающих и т. д. Эти впечатления и переживания сохраняются в подростковом возрасте, и подростки могут проявлять их в виде негативных идеалов. Дети и подростки, пережившие физические и сексуальные страдания, чаще склонны к аутоагрессивным действиям» [7, с. 122].

Особенности развития познавательных способностей подростка часто создают трудности в образовательном процессе: неправильное выполнение заданий, некорректное поведение, иногда совершаемое намеренно. Успешность обучения во многом зависит от мотивации обучения, содержания учебных материалов и степени его заинтересованности. Главным условием обучения является стремление к получению знаний, самооценка и правильное понимание применения этих знаний в своей жизни. Однако в образовательном процессе мы иногда сталкиваемся с ситуацией, когда подросток активно сопротивляется образовательному процессу. Знание психологических и познавательных особенностей подростка очень важно, поскольку в процессе обучения и воспитания необходимо преодолевать возникающие трудности.

Начинается лидерство в полезных общественных делах, интимное и личное общение со сверстниками, появляются новые образовательные стимулы, связанные с идеалами и выбором профессии. В этот период обучение многих подростков приобретает индивидуальный подход.

Формируются элементы теоретического мышления, мышление становится общим и конкретным, может вырабатывать одно или несколько решений для теории. Развиваются восприятие действительности и мыслительные действия классификации, анализа, рефлексивное мышление. Логическое мышление подростка становится похожим на мышление взрослого человека.

Развиваются память и другие виды интеллектуальной деятельности, хотя они не являются когнитивными, а скорее запоминающими, и память приобретает механический характер, позволяя ребёнку понимать речевые ошибки учителей и родителей, а также находить и исправлять грамматические ошибки в газетах, книгах и других материалах. В этот период самосознание осуществляется через язык [9, с. 324].

Эмоции, важный когнитивный процесс, развиваются параллельно с разумом, тесно взаимосвязаны и играют важную роль в процессе обучения.

Внимание подростков становится полностью произвольным, организованным и контролируемым. Иногда наблюдается снижение внимания к психологическим и индивидуальным особенностям подростка (волнение, утомление, болезнь, черепно-мозговая травма) или отсутствие интереса к содержанию и процессу обучения. Связь разума с мышлением, с психическими процессами, в подростковом возрасте становится самостоятельной и мышление может действовать на основе воображения, правильно анализировать и структурировать взаимосвязи между событиями.

В психике подростка формируются самосознание и самопознание, а его гендерная принадлежность, «женский» или «мужской», воплощается и закрепляется в его внешнем виде и поведении.

У подростков сильна потребность в общении со сверстниками, и каждый из них стремится определить свою позицию. То есть наступает более выраженный этап социализации [7, с. 122].

Эти состояния развития (биологические, психологические, личностные особенности) подростка, наряду с кризисами, противоречиями, трудностями адаптации к социальной среде и т. д., вероятно, являются более уязвимыми. Факторы уязвимости подростка, включая физическую слабость, неразвитость коммуникативных навыков, сензитивность и неадекватное социальное окружение, замедляют развитие зрелой личности, и у подростков усиливается стремление к выходу из-под контроля взрослых и родителей и самостоятельности.

Как мы уже отмечали, подростковый возраст - это период бурного формирования и развития личности: через индивидуальную деятельность происходит социализация, формируется чувство зрелости и развивается самосознание.

Таким образом, развитие личности в подростковом возрасте требует большой ответственности, поскольку является детерминантой и творцом будущей жизни подростка. Самостоятельность, развитие личности, разработка планов на будущее формируются в этот период и будут продолжать играть ведущую свою роль на протяжении всей жизни.

Литература

1. Александровская, Э. М. Психологическое сопровождение школьников: учебное пособие для студентов высших педагогических учебных заведений / Э. М. Александровская. — М., 2002. — 62 с.
2. Бритянова, М. Р. Психологическое сопровождение детей / М.Р. Бритянова // Школьный психолог. — 2000. — № 10. - С. 36-39.
3. Выготский, Л. С. Педология подростка // Собр. соч. в 6-ти т. Т. Детская психология / Под ред Д. Б. Эльконина. - М.: Педагогика 1984. - 132 с.
4. Джумаев, М.Р. Педагогические и социальные аспекты формирования безнадзорных детей / М. Р. Джумаев // Вестник педагогического университета. Серия 2. Педагогики и психологии, методики преподавания гуманитарных и естественных дисциплин. - №2 (6) Душанбе – 2021. - С. 105-110.
5. Казакова, Е. Н. Система комплексного сопровождения ребенка: от концепции к практике / Е. И. Казакова. — СПб., 1998. — 209 с.
6. Казанская В.Г. Подросток. Трудности взросления. (2-е издание, дополненное). / В.Г. Казанская. Питер; Спб.; 2008. — 240 с.
7. Маджидова, Б. Аутоагрессия и особенности и его проявления / Б. Маджидова, Х. К. Тошова // Вестник педагогического университета. Серия 2. Педагогики и психологии, методики преподавания гуманитарных и естественных дисциплин. — 2021. - № 3-4 (7-8). - С. 122-125.
8. Маслов А. Мотивация и личность. 3-е изд. / Пер. с англ. А. Маслов — СПб.: Питер, 2019. — 400 с.
9. Мухина В.С. Возрастная психология. Феноменология развития: учебник для студ. высш. учеб. заведений / В.С. Мухина. — 10-е изд., перераб. и доп. — М.: Издательский центр «Академия».- 2006 г.- 608 с.
10. Эльконин Д.Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте // Вопросы психологии, 1971, - № 4. - С. 32-29.

НЕКОТОРЫЕ ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ УЧАЩИХСЯ МЛАДШИХ КЛАССОВ В ПЕРИОД ПЕРЕХОДА К ПОДРОСТКОВОМУ ВОЗРАСТУ

Подростковый возраст - это период становления и быстрого развития личности, который достигается за счет индивидуальной и социальной активности, чувства зрелости и развития самосознания. На этой стадии тело подростка быстро растет, грудная клетка и масса тела постепенно увеличивается, а пропорции тела остаются прежними. Отмечено, что на подростковой стадии, развития (биологические, психологические, личностные) подростка соответствуют кризисам, конфликтам, трудностям адаптации к социальной среде и с большей вероятностью становятся уязвимыми. Отмечается, что факторы уязвимости подростков: физическая слабость, отсутствие навыков общения, чувствительность и неподходящая социальная среда, замедляют развитие зрелой личности и приводят к стремлению подростков быть независимыми и свободными от контроля со стороны взрослых и родителей. В этой проблемной ситуации необходима психологическая поддержка, которую могут оказать специалист - психолог, родители и учителя.

Ключевые слова: детство, подросток, психологическая сопровождения, психологический помощь, общения, память, развития, способности, зрелость, родители.

БАЪЗЕ МУШКИЛОТИ ПСИХОЛОГИИ ХОНАНДАГОНИ СИННИ ХУРДИ МАКТАБӢ ДАР МАРҲИЛАИ ГУЗАРИШ БА СИННИ НАВРАСӢ

Наврасӣ давраи ташаккул ва рушди босуръати шахсият аст, ки тавассути фаъолияти инфиродӣ ва иҷтимоӣ, эҳсоси камолот ва рушди худшиносӣ ба даст меояд. Дар ин марҳила бадани наврас босуръат рушд мекунад, сина ва вазни бадан тадричан меафзояд, дар ҳоле ки таносуби бадан бетағйир боқӣ мемонад. Қайд шудааст, ки дар давраи наврасӣ марҳилаҳои инкишоф (биологӣ, равонӣ ва шахсият)-и наврас ба бухронҳо, низоъҳо ва душвории мутобикшавӣ ба муҳити иҷтимоӣ мувофиқат мекунад, ки эҳтимолияти осебпазир шудани онҳоро зиёд мекунад. Қайд шудааст, ки омилҳои, ки наврасонро осебпазир мегардонанд - заъфи ҷисмонӣ, набудани малакаҳои муошират, ҳассосият ва муҳити номуносибӣ иҷтимоӣ - рушди шахсияти баркамолро суғат мекунад ва боиси хоҳиши наврасон барои мустақил будан ва озод будан аз назорати калонсолон ва волидон мегарданд. Дар ин вазъияти душвор дастгирии равонӣ зарур аст, ки онро мутахассис - равоншинос, волидон ва муаллимон таъмин карда метавонанд.

Калидвожаҳо: кӯдакӣ, наврасӣ, дастгирии равонӣ, кумаки равонӣ, муошират, хотира, рушд, қобилиятҳо, камолот, волидайн.

SOME PSYCHOLOGICAL PROBLEMS OF YOUNG SCHOOL STUDENTS IN THE TRANSITION TO ADOLESCENCE

Adolescence is a period of formation and rapid development of a personality, which is achieved through individual and social activity, a sense of maturity and the development of self-awareness. At this stage, the teenager's body grows rapidly, the chest and body weight gradually increase, but the body proportions remain the same. It should be noted that at the adolescent stage, the development (biological, psychological, personal) of a teenager correspond to crises, conflicts, difficulties in adapting to the social environment and are more likely to become vulnerable. It should be mentioned that the factors of adolescent vulnerability: physical weakness, lack of communication skills, sensitivity and inappropriate social environment, slow down the development of a mature personality and lead to the desire of adolescents to be independent and free from control by adults and parents. In this problematic situation, psychological support is needed, which can be provided by a specialist - a psychologist, parents and teachers.

Keywords: childhood, adolescent, psychological support, psychological assistance, communication, memory, development, abilities, maturity, parents.

Об авторе

Табаров Дилишод Давлатхуджаевич
Кандидат педагогических наук, старший
преподаватель кафедры гуманитарных и
естество-математических предметов
Институт цифровых технологий и
искусственного интеллекта
Международного университета туризма и
предпринимательства Таджикистана
734003, Республика Таджикистан,
г. Душанбе, пр. Борбад, 48/5
E-mail: tabarov72@list.ru

About the author

Tabarov Dilshod Davlatkhujayevich
Candidate of Pedagogical Sciences, Senior
lecturer in the Humanities and natural sciences
and mathematics subjects
Institute of Digital Technologies and Artificial
Intelligence of State Institution Tajikistan
International University of Tourism and
Entrepreneurship
734003, Republic of Tajikistan, Dushanbe,
Borbad Ave., 48/5
E-mail: tabarov72@list.ru

Дар бораи муаллиф

Табаров Дилишод Давлатхуҷаевич
Номзоди илмҳои педагогӣ, муаллими калони
кафедраи фанҳои гуманитарӣ ва табиӣ-
риёзӣ
Институти технологияҳои рақамӣ ва зеҳни
сунъӣ Донишгоҳи байналмилалӣ сайёҳӣ ва
соҳибқорӣ Тоҷикистон
734055, Ҷумҳурии Тоҷикистон, ш. Душанбе,
хиёбони Борбад, 48/5
E-mail: tabarov72@list.ru

ҚОИДАҲОИ ТАҲИЯИ МАҚОЛАҲО

Идораи маҷаллаи «Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои педагогӣ ва психологӣ» мақолаҳои илмиро дар доираи самтҳои дар мавзӯи нашрия мавҷудбуда барои ҷоп қабул мекунад. Муаллифони ҳангоми таҳия ва пешниҳоди мақолаҳо бояд ба нуктаҳои зерин тавачҷуҳ дошта бошанд:

1. Мақолаҳо ба идораи маҷалла дар шакли электронӣ ва ҷопӣ пешниҳод карда мешаванд.
2. Мақола дар вироишгари матни WinWord (формати A4) бо ҳуруфи Times New Roman ҷоп шуда, бояд ҳошияҳои саҳифаҳо 2 см, ҳаҷми ҳарфҳо 14 ва фосилаи байни сатрҳо 1,0 бошад.
3. Ҳаҷми матлуби мақола якҷо бо аннотатсия ва рӯйхати адабиёт аз 10 то 16 саҳифа мебошад.
4. Дар аввали мақола индекси ТДУ (УДК) дар тарафи чапи саҳифа гузошта мешавад.
5. Маълумот дар бораи муаллиф(он), номи мақола, матни аннотатсия ва калидвожаҳо бо 3 забон – тоҷикӣ, русӣ ва англисӣ оварда мешаванд.
6. Насаб, ном ва номи падар (пурра), унвон, дараҷаи илмӣ, вазифа, ҷои кор ва суроғи он, почтаи электронӣ ва шумораи телефони муаллиф(он) дар сатрҳои алоҳида зерин ҳам навишта мешаванд.
7. Аннотатсия бояд 100 - 200 вожаҳо фаро гирифта, дар он хулосаи муҳтавои мақола ва натиҷаҳои таҳқиқот дарҷ гардад. Истифодаи ибораҳои умумӣ ва ҷузъиёти беаҳаммияти мавзӯ зарурат надорад.
8. Калидвожаҳо аз ҳамдигар бо аломати вергул ҷудо карда шуда, бояд фарогири 5-10 калима ва ибораҳои зарурии мавзӯ бошанд.
9. Дар матни мақола овардани истинод ба манбаи истифодашуда ҳатмӣ мебошад. Истинод ба манбаъ пас аз матни иқтибосшуда бо нишон додани рақами тартибии манбаи иқтибос ва саҳифаи мавриди назари он дар дохили қавсайни ҷоркунҷа оварда мешавад, масалан: [5, с. 24].
10. Рӯйхати адабиёт пас аз матни мақола ба тартиби алифбо дар шакли феҳристи библиографӣ оварда мешавад. Феҳристи библиографӣ мутобиқи талаботи ГОСТ таҳия карда шуда, дар он нахуст номгӯи адабиёти кириллӣ ва сипас адабиёти хориҷӣ меояд.
11. Дар рӯйхати адабиёт ҳангоми овардани монография, луғатнома, автореферат ва дигар намуди китобҳо овардани ҷой (шаҳр, нашриёт) ва соли нашр, шумораи умумии саҳифаҳо ва барои мақола, фишурда, боб ё фасли китоб ва монанди ин қайд намудани саҳифаҳои онҳо ҳатмист.
12. Рӯйхати адабиёт бояд на кам аз 10 манбаи илмӣ-таҳқиқотӣ, аз ҷумла на кам аз 30% таҳқиқоти илмӣ дар дохили кишвар ба нашр расидаро фаро гирад. Номгӯи адабиёти мансуб ба муаллиф набояд беш аз 25%-и рӯйхати адабиётро ташкил диҳад.
13. Тавсия дода мешавад, ки аз таҳқиқотҳои доир ба мавзӯи мақола қаблан дар нашрияҳои илмӣ тақризшаванда, хусусан дар маҷаллаи «Паёми донишгоҳи омӯзгорӣ. Бахши илмҳои педагогӣ ва психологӣ» нашргардида истифода бурда шавад. Инчунин ба нашри мақолаҳое, ки дар онҳо ба таҳқиқотҳои анҷомёфтаи солҳои охир ва манбаъҳои муътамад истинод сурат гирифтааст, бартарӣ дода мешавад.
14. Маҷалла мақолаҳои илмиро, ки дорои зиёда аз ду ҳаммуаллиф мебошанд (ба истиснои таҳқиқотҳои таҷрибавӣ), нашр намекунад.
15. Мақолаҳои аспирантон, унвонҷӯён ва докторантон аз рӯи ихтисос (PhD) бо тавсияи роҳбари илмӣ ва мақолаҳои магистрантон дар ҳаммуаллифӣ бо номзади илм ё доктори илм қабул карда мешаванд.
16. Мақолаҳое, ки қаблан дар дигар нашрияҳо ба нашр расидаанд ё барои ҷоп супорида шудаанд, қабул карда намешаванд. Ҳаёти таҳририя ҳуқуқ дорад, ки мақолаи илмиро ихтисор ва ё ислоҳ намояд.
17. Матни маводди пешниҳодшаванда нусхаи ниҳой маҳсуб шуда, бояд таҳриршуда ва беғалат бошад. Масъулияти бознормиро асосан, рақамҳо ва муҳтавои мақолат бар дӯши муаллиф(он) мебошад.
18. Дар ҳолати риоя нашудани талаботҳои дар боло зикршуда идораи маҷалла ҳақ дорад, ки ҷунин мақолаҳоро баррасӣ нанамояд.

ПРАВИЛА ОФОРМЛЕНИЯ СТАТЕЙ

Редакция журнала «Вестник педагогического университета. Серия педагогических и психологических наук» принимает к печати научные статьи по тематике, соответствующей профилю журнала. При подготовке и представлении статей авторы должны обратить внимание на следующее:

1. Статьи предоставляются в редакцию журнала в электронном и печатном виде.
2. Статья должна быть напечатана в текстовом редакторе WinWord (формат А4) шрифтом Times New Roman, с полями 2 см, кеглем 14 и межстрочным интервалом 1,0.
3. Оптимальный объем статьи вместе с аннотацией и списком литературы составляет от 10 до 16 страниц.
4. В начале статьи слева на странице размещается индекс УДК.
5. Информация об авторе(ах), название статьи, текст аннотации и ключевые слова приводятся на 3 языках - таджикском, русском и английском.
6. Фамилия, имя и отчество (полностью), ученое звание, ученая степень, должность, место работы и его адрес, электронная почта и номер телефона автора(ов) пишутся на отдельных строках.
7. Аннотация должна содержать 100-200 слов, в ней должны быть изложены краткое содержание статьи и результаты исследования. Использование общих фраз и несущественных деталей темы нецелесообразно.
8. Ключевые слова, отделенные друг от друга запятой, должны содержать 5-10 слов и основных фраз темы.
9. В тексте статьи обязательно должны быть ссылки на использованные источники. Ссылка на источник дается после цитируемого текста с указанием порядкового номера источника и страницы в квадратных скобках, например: [5, с. 24].
10. Список литературы приводится после текста статьи в алфавитном порядке в виде библиографического списка. Библиографический список оформляется в соответствии с требованиями ГОСТа, в нем сначала дается литература на кириллице, затем - на латинице.
11. В списке литературы, при описании монографии, словаря, автореферата и других видов книг, необходимо указать место (город, издательство) и год издания, общее количество страниц, а для статьи, тезисов, глав или раздела книги и т.п. - их страницы.
12. Список литературы должен содержать не менее 10 научно-исследовательских источников, из них не менее 30% - научных работ, опубликованных в стране. Библиография автора не должна составлять более 25% списка литературы статьи.
13. Рекомендуются использовать исследования по теме статьи, ранее опубликованные в рецензируемых научных журналах, особенно в журнале «Вестник педагогического университета. Серия педагогических и психологических наук». Приоритет отдается статьям, в которых ссылаются на исследования последних лет и авторитетные источники.
14. Журнал не публикует научные статьи, имеющие более двух соавторов (за исключением экспериментальных исследований).
15. Статьи аспирантов, соискателей и докторантов PhD принимаются к публикации по рекомендации научного руководителя, а статьи магистрантов - в соавторстве с кандидатом наук или доктором наук.
16. Статьи, ранее опубликованные в других изданиях или переданные в печать, не принимаются. Редакционная коллегия имеет право сокращать или редактировать научную статью.
17. Текст представленного материала является окончательной версией, должен быть вычитанным и без ошибок. Ответственность за достоверность фактов, цифр и содержания статей несет автор(ы).
18. В случае несоблюдения вышеуказанных требований редакция журнала имеет право не рецензировать такие статьи.

RULES FOR THE DESIGN OF ARTICLES

The editorial board of the journal of «Herald of the Pedagogical University. Series of Pedagogical and Psychological Sciences» accepts scientific articles on topics corresponding to the journal's for publication profile. During preparing and submitting articles, authors should pay attention to the following:

1. Articles are submitted to the editorial board of the journal in electronic and printed form.
2. The article should be typed in the text editor WinWord (A4 format) in Times New Roman font, with margins of 2 cm, font size 14 and line spacing 1.0.
3. The optimal volume of the article jointly with the abstract and list of references is from 10 to 16 pages.
4. The UDC index is placed on the left side of the page at the beginning of the article.
5. Information about the author(s), the title of the article, the abstract text and keywords are given in 3 languages - Tajik, Russian and English.
6. The author's(s) surname, first name and patronymic (in full), academic title, academic degree, position, place of work and its address, e-mail and phone number are written on separate lines.
7. The abstract should contain 100-200 words and should outline the content of the article and the results of the research. The use of general phrases and insignificant details of the topic is not advisable.
8. Keywords, separated by commas, should contain 5-10 words and main phrases of the topic.
9. The text of the article must contain references to the used sources. The reference to the source is given after the quoted text with the indication of the serial number of the source and the page in square brackets, for example: [5, p. 24].
10. The list of references is given after the text of the article in alphabetical order in the form of a bibliographic list. The bibliographic list is drawn up in accordance with the requirements of GOST; it first lists literature in Cyrillic, then in Latin.
11. During describing a monograph, dictionary, abstract and other types of books in the list of references, it is necessary to indicate the place (city, publisher) and year of publication, the total number of pages, and for an article, abstract, chapter or section of a book, etc. - their pages.
12. The list of references should contain at least 10 scientific research sources, at least 30% of them should be scientific papers published in the country. The author's bibliography should not exceed 25% of the list of references in the article.
13. It is recommended to use research on the topic of the article, previously published in peer-reviewed scientific journals, especially in the journal «Herald of the Pedagogical University. Series of Pedagogical and Psychological Sciences». Priority is given to articles that refer to research from recent years and authoritative sources.
14. Scientific articles with more than two co-authors (except for experimental research) will not be published in the journal.
15. Articles of postgraduate students, applicants and PhD students are accepted for publication on the recommendation of the scientific supervisor, and articles of master's students - in co-authorship with a candidate of sciences or doctor of sciences.
16. Articles previously published in other publications or submitted for publication are not accepted. The editorial board has the right to shorten or edit the scientific article.
17. The text of the submitted material is the final version, it must be proofread and free of errors. The author(s) is responsible for the accuracy of the facts, figures and content of the articles.
18. In case of non-observance of the above requirements, the editorial board of the journal has the right not to review such articles.

ВЕСТНИК ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА
Серия педагогических и психологических наук

2026, № 1 (27)

Издательский центр
Таджикского государственного педагогического
университета им. С. Айни
734003, Республика Таджикистан, г. Душанбе, пр. Рудаки, 121
Сайт журнала: www.pedagog.tgpu.tj
E-mail: vestnik.tgpu@gmail.com
Тел.: (+992 37) 224-36-91

Формат 60x80/8. Бумага офсетная.
Печать офсетная. Тираж 100 экз. П.л.30.
Подписано в печать 30.03.2026 г. Заказ № 48
Отпечатано в типографии ТГПУ им. С. Айни